

TRIDESETLETNA VOJNA IN SLOVENCİ

*Evropski konflikt
in slovenski prostor
v prvi polovici
17. stoletja*

TRIDESETLETNA VOJNA IN SLOVenci

Tridesetletna vojna in Slovenci:

Evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja

Uredil Vanja Kočever

©2020 ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Založba ZRC

Posamezni prispevki: Gašper Cerkovnik, Monika Deželak Trojar, Filip Draženović, Klemen Grabnar, Matjaž Grahornik, Andrej Hozjan, Vanja Kočever, Metoda Kokole, Tomaž Lazar, Aleš Maver, Matija Ogrin, Žiga Oman, Vincenc Rajšp, Miha Šimac, Polona Vidmar, Julijana Visočnik, Janez Weiss, Irena Žmuc

Recenzenti: Lilijana Žnidaršič Golec, Darjenka Mihelič, Andrej Nared, Boris Golec, Miha Preinfalk

Jezikovni pregled: Rok Janežič

Prevodi povzetkov: Manca Gašperšič (angleščina)

Oblikovanje in postavitev: Brane Vidmar

Izdal: ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Založila: Založba ZRC; ZRC SAZU

Za založbo: Oto Luthar

Glavni urednik založbe: Aleš Pogačnik

Tisk: Collegium Graphicum, d. o. o.

Naklada: 250

Prva izdaja, prvi natis.

Slika na naslovnici: Ploščni oklep z jedkanim okrasjem

(NMS, inv. št. N 17776, foto: Tomaž Lauko).

Znanstvena monografija je izšla v okviru Raziskovalnega programa P6-0052 - Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti, ki ga je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Izid knjige sta omogočila Javna agencija za raziskovalno dejavnost s sredstvi iz razpisa za znanstvene monografije v letu 2020 in Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610504979>.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)¹1618/1648⁽⁰⁸²⁾

TRIDESETLETNA vojna in Slovenci : evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja / [posamezni prispevki Gašper Cerkovnik ... [et al.] ; uredil Vanja Kočever ; prevodi povzetkov Manca Gašperšič]. - 1. izd., 1. natis. - Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2020

ISBN 978-961-05-0497-9

1. Cerkovnik, Gašper 2. Kočever, Vanja

COBISS.SI-ID 39845379

TRIDESETLETNA VOJNA IN SLOVENCİ

Evropski konflikt in slovenski
prostor v prvi polovici 17. stoletja

KAZALO VSEBINE

Aleš Maver – Trideset let vojne s tristoletno senco	7
Matjaž Grahornik – Življenjske zgodbe praških »defenestrirancev«	21
Tomaž Lazar – Materialna zapuščina tridesetletne vojne na Slovenskem	61
Miha Šimac – Z mečem do časti v času tridesetletne vojne: paberki o najemništvu in Kranjcih v vojaški službi	97
Janez Weiss – Kanižarji: Vojaški rod Metliškega in njegovo udejstvovanje v tridesetletni vojni	139
Andrej Hozjan – Vojna in (občasni) mir: Prekmurje (s Porabjem) v luči tridesetletne vojne	179
Irena Žmuc – Ljubljana na robu »Mord, Prand und Raub«	227
Vanja Kočevar – Tridesetletna vojna in kranjski deželni stanovi: »Winterquartier«, »Recroutengelder« in »extraordinari Kriegs-Contribution«	279
Vincenc Rajšp – Slovenska reformacija in evropski prostor do konca tridesetletne vojne	319
Žiga Oman – Protestantske skupnosti Podravja v 17. stoletju skozi problematiko medkonfesionalnega sobivanja: primer Maribora in Ptuja	359
Julijana Visočnik – Tridesetletna vojna v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (NŠAL)	399
Matija Ogrin – Slovenski rokopisi 17. stoletja v senci tridesetletne vojne in »doba književnega zastoja«	421
Monika Deželak Trojar – Tridesetletna vojna: njen zgodovinsko-literarni odmev v Schönlebnovih delih ter z njo povezano rojstvo pojma »pietas Austriaca«	437
Filip Draženović – Pogled Franca Alberta Pelzhofferja, barona Schönauskega (1643/45–1710), na tridesetletno vojno	451
Klemen Grabnar – Glasba v ljubljanski stolnici in gornjegrajski sostolnici v času škofa Tomaža Hrena	473
Metoda Kokole – Plesi za koroške in kranjske veljake ob izbruhu tridesetletne vojne: Isaac Posch in njegovo <i>Veselo glasbeno slavje</i> (1618)	451
Polona Vidmar – Likovne upodobitve Valterja grofa Leslieja med tridesetletno vojno	473
Gašper Cerkovnik – Tridesetletna vojna v Valvasorjevi grafični zbirki	507
Seznam avtorjev	521

Monografiji na pot

Po več desetletjih kopičenja medkonfesionalnih konfliktov je praška defenestracija 23. maja 1618 naposled sprožila spiralo nasilja, ki jo zgodovinopisje označuje s sintagmo tridesetletna vojna. Katastrofa, ki je v več etapah opustošila Srednjo Evropo, predstavlja eno pomembnejših cezur v zgodovini stare celine. Čeprav »prakatastorfa«, kot tridesetletno vojno tudi imenujejo, slovenskega etničnega prostora ni prizadela v takšni meri kot npr. nemškega ali češkega, vendarle predstavlja eno od osrednjih epopej evropskega zgodnjega novega veka, ki pozornost terja tudi od slovenske historiografije. Tej upravičeni zahtevi želimo z monografijo ustreči avtorice in avtorji.

Pred več kot stoletjem je pisec prve znanstvene sinteze slovenske nacionalne zgodovine Josip Gruden ob obravnavi slovenskega angažmaja v tridesetletni vojni med drugim zapisal: »Le žal, da so Slovenci bili pomešani z drugimi avstrijskimi ali nemškimi vojaki in razdeljeni skoraj na vse avstrijske polke. Zato svetovna zgodovina ne ve ničesar o njihovih vojnih činih, naša domača zgodovina pa postane pomanjkljiva in prazna.« Vrzeli, na katero je opozarjal eden od očakov našega zgodovinopisja, pričujoča monografija nikakor ne bo zapolnila v celoti, kljub temu pa upamo, da bo postregla z odgovori na nekatera od najbolj perečih vprašanj, povezanih z njo.

Da se naše raziskave ne bi omejile zgolj na vojaštvo, se avtorice in avtorji v monografiji s tridesetletno vojno povezanim pojavom in procesom na slovenskem etničnem prostoru in z udeležbo Slovencev v njej posvečamo na interdisciplinarni način.

Vanja Kočevnar

ALEŠ MAVER

Trideset let vojne s tristoletno senco

Uvod

Verjetno ni narobe, če ob umeščanju tridesetletne vojne v evropsko zgodovino človeku najprej pridejo na misel vzporednice s spopadom, ki se je končal tristo let potem, ko se je ta vojna začela. Mislim seveda na prvo svetovno vojno. Z njo tri stoletja starejši oboroženi konflikt povezuje kar nekaj vzporednic.

Na prvem mestu je okoliščina, da obe vojni na svoj način še vedno odmevata v današnji podobi stare celine, ki bi bila brez njiju bistveno drugačna. Njun dolgotrajni odmev je med drugim vzpostavila zavest o odpovedi družbenih elit, ki bi jih morale pravzaprav ščititi pred ekscesi, pri najširših plasteh prebivalstva.¹ Ocena, da vladajoči in s tem najodgovornejši sloji niso bili zmožni ustaviti vsesplošnega razdejanja ali so ga celo pospeševali in podaljševali, je marsikje postavila pod vprašaj dotedanja razmerja med oblastniki in vladanimi. Seveda je bilo to prepričanje po prvi svetovni vojni veliko izrazitejše in vidnejše, čeprav ga ni manjkalo niti po tridesetletni vojni.² Predvsem pa bi bilo narobe misliti, da je bil končni izid takšnega prepričanja v večini primerov nekakšna liberalizacija omenjenega razmerja. V tem smislu lahko krepljenje družbene prisile v okviru stopnjevanja konfesionalizacije družbenega življenja do določene mere primerjamo z utrjevanjem avtoritarnih teženj v večini versajske Evrope od dvajsetih let 20. stoletja naprej.³

Ko govorimo o možnostih primerjave med tridesetletno in prvo svetovno vojno, ne moremo niti mimo očitne podobnosti, ko gre za njun sprožilni moment. V obeh

1 Prim. Schmidt, *Der dreissigjährige Krieg*, zlasti str. 61–63.

2 Prim. Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, zlasti str. 93 ss.; za stanje po prvi svetovni vojni pregledno Bernecker, *Europa zwischen den Weltkriegen*, predvsem str. 18 ss., in Raphael, *Imperiale Gewalt*, predvsem str. 64 ss.

3 Prim. zlasti Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, str. 133–134.

primerih je bil to konflikt lokalnega značaja, ki so ga njegovi akterji kot takšnega tudi dojemali, čeravno so jim morale biti pred očmi njegove širše posledice. Vojni, deloma drugače kot, denimo, drugo svetovno vojno, ravno tako zaznamuje precejšnja spremenljivost in nepreglednost dogajanja na različnih frontah. Ta tudi prispeva k temu, da v odločilnih trenutkih večkrat pride do zamujenih priložnosti za sklenitev miru.⁴ Lahko bi celo rekli, da tako med letoma 1618 in 1648 kot med 1914 in 1918 *sperata victoria* v nasprotju z Livijevim nasvetom na pomembnih prelomnicah dobiva prednost pred *certa pax*, kar na koncu bistveno podaljša in oteži agonijo prebivalstva v prizadetih pokrajinah.

Omenjena agonija je bila eden izmed dejavnikov, ki so zgodovinopisju dolgo narekovali gledati v obeh obravnavanih spopadih sad nujnosti ali zgolj »vprašanje časa«. Ni si bilo mogoče predstavljati, da bi se lahko vojaškima spopadoma takšnih razsežnosti in s takšnimi posledicami izognili. Šele v novejšem času stopajo v ospredje drugačne ocene, ki poudarjajo izkušnje uspešnega izogibanja skrajnim zaostritvam v času pred izbruhom vojn ter vlogo posameznih zgrešenih in v tem smislu nekako naključnih presoj elit pri tem, da sta konflikta kljub temu ušla izpod nadzora. Na omenjeni način je postavljena pod vprašaj stara, v šolskih učbenikih še vedno velikokrat navzoča gotovost, po kateri ostri robovi med konfesionalnimi opredelitvami v starejšem in med mimobežnimi imperialističnimi težnjami posameznih velesil v mlajšem primeru preprosto niso dopuščali drugega kot odločitev z orožjem.

Vprašanje verske vojne

Pri tridesetletni vojni⁵ je treba reči, da je podmena o njeni nujnosti tesno prepletena z odgovarjanjem na vprašanje, kako je z njeno versko oziroma konfesionalno naravo. Lahko trideset let vojskovanja na različnih frontah in z različno intenzivnostjo res opredelimo v prvi vrsti kot spopad med nemškimi (in evropskimi) katoličani

⁴ Prim. za tridesetletno vojno Greengrass, *Christendom Destroyed*, recimo str. 616–618.

⁵ Od novejših prikazov tridesetletne vojne so omembe vredni zlasti Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*; Wilson, *The Thirty Years War*; Matusiak, *Europe in Flames*; Kampmann, *Europa und das Reich*; Münkler, *Der Dreißigjährige Krieg*; Pantle, *Der Dreißigjährige Krieg*; pomembni so tudi kratki prikazi v Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, str. 133–149; Greengrass, *Christendom Destroyed*, str. 586 ss.; MacCulloch, *Reformation*, predvsem str. 485–501; Vögler, *Europas Aufbruch*, predvsem str. 62–67; Whaley, *Das Heilige Römische Reich*, str. 685–782.

in protestanti?⁶ In če bi bil odgovor na to dilemo pritrdilen, ali ni bil vojaški konflikt med njimi domala svetopisemskih razsežnosti res neizogiben? Ob strogo kronološkem pristopu bi se morali razmisleku o njegovi neizogibnosti posvetiti pred presojanjem o njegovi naravi, vendar se zdi bolj smiselno najprej spregovoriti o razlogih, zakaj bi tridesetletna vojna sploh lahko veljala za versko. Razlage, naravnane v takšno smer, so se veskozi srečevale s precejšnjimi zagatami. Odločilno vlogo v zadnji fazi vojne je imel vstop katoliške Francije, ki je prav tedaj že razmišljala o omejitvi vpliva domačih protestantov in ki jo je za nameček dejansko vodil katoliški kardinal Richelieu, na protestantski strani.⁷ Že prej se je v strahu pred premočnimi katoliškimi Habsburžani menda celo sam papež Urban VIII. ne preveč diskretno veselil uspeha protestantskih Švedov.⁸ Vodilno katoliško mesto na severu cesarstva Köln je stalo ob strani in pridno trgovalo z vsemi. Podobno velika in odločno protestantska hanzeatska mesta, predvsem Hamburg in Bremen, pač niso kazala pretiranega navdušenja nad švedskimi podvigi, ki so bili menda namenjeni reševanju nemškega protestantizma. Tudi vodilna nemška protestantska mogočnika, saški in brandenburški volilni knez, se večino časa nista kaj veliko naprezala v podpori ogroženim sovernikom, oziroma sta si dala nevtralnost ali kar dejavno podporo katoliškemu cesarju preprosto plačati. Najresnejši argument proti razumevanju tridesetletne vojne kot (v prvi vrsti) verskega spopada je slednjič suha ugotovitev, da je daleč največ razdejanja po Nemškem povzročila zadnja etapa spopadov po letu 1635 in že omenjenem neposrednem vstopu Francije vanjo. Ravno ta etapa pa zaradi nepreglednih in pogosto spreminjajočih se zavezništev v nobenem primeru ne more obveljati preprosto za katoliško-protestantski konflikt. Kam naj v njem končno damo poglavitnega junaka cesarske strani Wallensteina, ki je iz protestanta sicer res postal katoličan, vendar med vojno ni kazal nobene vneme za vnovično pridobitev v prejšnjem stoletju izgubljenih katoliških položajev v Nemčiji?⁹

Po drugi strani res ne manjka opornih točk, ki so lahko skoraj štiristo let hranile podmeno o verski naravi tridesetletne vojne. Tak je bil predvsem zaplet dogajanja na Češkem, kjer sta si nasproti dejansko stala goreče katoliški cesar in kralj Ferdinand II. ter želja čeških stanov po ohranitvi, celo razširitvi avtonomije na verskem področju. Dodatno ideološko razsežnost je ta začetna faza

⁶ Prim. Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, predvsem str. 137.

⁷ Prim. Greengrass, *Christendom Destroyed*, zlasti str. 618 ss., ki poudarja evropsko (ne nemško) razsežnost vojne.

⁸ Gl. Lee, *Thirty Years War*, str. 32.

⁹ O njem gl. Mortimer, *Wallenstein*, in klasično biografijo Mann, *Wallenstein*.

vojne pridobila, ko je med mnogimi potencialnimi kandidati češko krono kot Ferdinandov protikralj sprejel ravno palatinski grof in volilni knez Friderik V., ki je bil kot goreč pripadnik tedaj na ravni cesarstva še nepriznane kalvinistične (ali, bolje, reformirane) različice protestantizma ravno pravi ideološki nasprotnik gojencu graških jezuitov.¹⁰ Takrat so bile fronte še razmeroma pregledne. Na eni strani so se namreč znašli Ferdinand II., bavarski vojvoda Maksimilijan I. in španski kralj, tudi Habsburžan Filip III., torej sami strumni katoličani. Vendar bi bilo zmotno misliti, da jih je povezala zgolj ljubezen do vere očetov, pač pa so v prvi vrsti sovpadli njihovi politični interesi.¹¹ Na drugi strani, kot že rečeno, Friderika ni podprla večina nemških protestantskih knezov, izostala je tudi dejavna pomoč njegovega angleškega tasta Jakoba I.¹² Tako je hitro zmago katoliške strani v bitki pri Beli gori blizu Prage najbolj občutila Češka. Vnovična vpeljava katoliške vere je bila hitra in temeljita, zamenjala se je glavnina plemiške elite.¹³ Med tistimi, ki so dobro izkoristili nastale razmere, je bil že omenjeni Wallenstein. Habsburški uspeh na Češkem je bil usoden za češko Husitsko cerkev, saj je povsem zatonila, kar se v zgodovini zahodnega krščanstva različnim denominacijam ni dogajalo ravno pogosto.¹⁴ Nejevolja zaradi popolne prevlade katolištva v javnosti, ki ga na zunaj odražajo številne mogočne baročne cerkve, je na Češkem močnejše izbruhnila v 19. stoletju, zlasti pa tristo let po začetku tridesetletne vojne. Tedaj so številni Čehi sledili pozivu svojega predsednika Masaryka, naj se ločijo še od Rima, potem ko so se ločili že od cesarskega Dunaja. A »vstajenje« narodne husitske Cerkve je bil razmeroma kratkotrajen eksperiment, ki je bil v prvi vrsti odraz civilne religije.¹⁵ Po komunistični plimi po drugi svetovni vojni je tej Cerkvi od nekdanjega milijona ostalo le nekaj deset tisoč vernikov, medtem ko je pri zadnjem popisu prebivalstva le desetina Čehov kot svojo vero navedla katoliško.¹⁶ Tako se Češka skupaj z nemško deželo Meklenburg-Prednja Pomorjanska, katere ozemlje je bilo zaradi tridesetletne vojne podobno ali še bolj prizadeto, uvršča med najbolj

10 To nasprotje najbolj plastično izpostavlja MacCulloch, *Reformation*, str. 487–489.

11 Prim. Greengrass, *Christendom Destroyed*, str. 590–595.

12 Prim. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, str. 186–194.

13 Gl. o tem Wakounig, *Kontinuität und Wandel*.

14 Kot poudarja MacCulloch, *Reformation*, str. 496.

15 Prim. Reban, *The Catholic Church*, str. 143–145.

16 Population by religious beliefs: [https://web.archive.org/web/20131104224923/http://www.czso.cz/sldb2011/eng/redakce.nsf/i/tab_7_2_population_by_religious_belief_and_by_regions/\\$File/PVCR072_ENG.pdf](https://web.archive.org/web/20131104224923/http://www.czso.cz/sldb2011/eng/redakce.nsf/i/tab_7_2_population_by_religious_belief_and_by_regions/$File/PVCR072_ENG.pdf) (15. 1. 2020).

razkristjanjena območja v Evropi.¹⁷ To pa sproža zanimive premisleke o dolgoročnem učinku vojne, čeprav sta obe območji delili še daljšo komunistično prevlado.

Poleg češke etape je verski značaj bojevanja med letoma 1618 in 1648 podčrtal še restitucijski odlok cesarja Ferdinanda II. iz leta 1629, ki v splošnem velja za vladarjevo najbolj nepremišljeno potezo in izvor najhujše zaostritve spopada.¹⁸ Cilj odloka, razglašenega potem, ko je cesarska stran iz vojne izločila do takrat v Skandinaviji najmočnejšega danskega kralja, je bil Katoliški cerkvi v Nemčiji povrniti tiste ustanove in ozemlja, ki jih je na račun protestantizma izgubila v času po sklenitvi dogovora iz Passaua med kraljem Ferdinandom I. in protestantskimi deželnimi knezi iz leta 1552. Celo cesar torej ni razmišljal o tem, da bi luterane popolnoma izločil, bi jim pa ob uspehu svojega ukrepa močno pristrigel peruti. Med posledicami cesarjeve gorečnosti, ki ji je med drugimi nasprotoval Wallenstein, so bile začasna opustitev nevtralne ali cesarju celo naklonjene države vodilnih protestantskih knezov, slovito obleganje Magdeburga v današnji nemški deželi Saška-Anhalt, katerega nadškofija bi morala znova preiti v katoliške roke, in poseg švedskega kralja Gustava Adolfa II. v vojno. Obleganje Magdeburga leta 1631 se je zaključilo s katoliško »zmago«, a ob njej je izbruhnil požar, ki je uničil prej cvetočo metropolo in število mestnega prebivalstva s približno 25.000 zmanjšal na manj kot tisoč. Magdeburg je postal sopomenka za razdejanja tridesetletne vojne, četudi sodobni zgodovinarji opozarjajo, da so bili podobni ekscesi med njo sicer redki.¹⁹ Z Gustavom Adolfom je protestantska stran dobila svojega poglobitvenega junaka. Toda v »protestantskega leva«, ki je na Nemško prihrumel zgolj zaradi naklonjenosti sveti stvari svojih tamkajšnjih sovernikov, ga je najbolj povzdignilo 19. stoletje. Njegovi dejanski motivi so bili enako kot pri katoliških političnih voditeljih precej kompleksnejši in bolj prizemljeni.²⁰ Je pa zaradi njegovih zmag vojna dobila povsem novo dinamiko, ki jo je nato ohranjal dejavni vstop Francozov v morijo; ti so bili pravzaprav že sponzorji Švedovega angažmaja pri sosedih. Treba je tudi povedati, da je bila marsikatera zaostritev v zgodnjih tridesetih letih 17. stoletja posledica grobih napak in naključij. Tako je bil ostareli katoliški cesarski in Ligin vojskovodja Johann von Tilly z vdorom na Saško po eni strani zaslužen za usodno začasno opustitev nevtralnosti saškega volilnega kneza, medtem ko je po drugi strani s sicer uspešnim posredovanjem pri Bambergu marca 1632 Gustavu Adolfu

17 Gl. o teh posledicah Lee, *Thirty Years War*, str. 47–59.

18 Prim. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, str. 326–334.

19 Prav tam, str. 361–369.

20 Gl. Greengrass, *Christendom Destroyed*, str. 611 ss.

ponudil vsaj dobrodošel izgovor za vdor na Bavarsko.²¹ Ko je poskusil preprečiti njegov prehod čez reko Lech, je bil Tilly smrtno ranjen. Dodati je treba še, da se je lik tega vojskovođe kot katoliškega zelota v poznejših desetletjih in stoletjih v protestantski publicistiki in historiografiji bolj kot izmuzljivi Wallenstein prilegal za negativno protipodobo junaku Gustavu Adolfu.²²

Do razširitve vojne na Bavarsko po dogovoru med Švedi in Francozi sicer ne bi smelo priti. Ko se je to zgodilo, ni prišlo le do nekakšne ponovitve katoliškega zavzetja Heidelberga v obdobju po bitki pri Beli gori z drugačnim predznakom, ker je tedaj pregnani »zimski kralj« in palatinski grof Friderik V. skupaj s švedskim kraljem zmagoslavno vkorakal v München, kar je podobno kot dogajanje v Heidelbergu dobro desetletje prej podčrtalo konfesionalni značaj spopada.²³ Pomembneje je bilo, da sta zdaj Bavarska in jug Nemčije začela doživljati uničevalni značaj vojne, ki so ga že bile deležne severnejše pokrajine in ki se je v zadnjih petnajstih letih konflikta, kot že rečeno, bistveno stopnjeval. Še bolj kot Bavarska je bil v tem smislu med južnonemškimi deželami prizadet Württemberg.²⁴

Francoski poseg v vojno, ki jo je po eni strani nedvomno podaljšal, dokončno onemogočil »znotrajnemško rešitev« konflikta in slednjič pomembno prispeval k pravkar navedenemu dodatnemu posurovenju spopadov, je kajpak bistveno olajšala neprožnost Ferdinanda II., kar zadeva restitucijski odlok ali nemara še bolj vprašanje amnestije za uporne protestantske stanove, predvsem tiste kalvinske usmeritve, ob sklenitvi praškega miru leta 1635.²⁵ A čeprav oba ukrepa vsaj na zunaj kažeta izrazito konfesionalno katoliški obraz, se ta tudi v njiju težko ločljivo meša s spopadom med dvema konceptoma ureditve Svetega rimskega cesarstva. Po enem naj bi bilo urejeno kot monarhija z močno izraženo vlogo cesarja, po drugem kot aristokracija, v kateri bi bil vladar zgolj prvi med enakimi.²⁶ Misel na pretirano samozavestne kneze, ki bi jih že po naravi stvari brzdale v duhu restitucijskega odloka vnovič spletena gosta mreža samostanskih in škofijskih jurisdikcij, ki so se je v zadnjem slabem stoletju že otresli, je morala biti Ferdinandu II. blizu celo brez vanjo zajetega rekatolizacijskega pečata.²⁷ Prav tako je v času vojne tolikokrat izpostavljena dihotomija med *teutsche Libertät* in *spanische Servitut* velikokrat res

21 Prim. Schmidt, *Der dreissigjährige Krieg*, str. 52–54.

22 Prim. o tem Meid, *Der Dreißigjährige Krieg*, zlasti str. 69–74.

23 Prim. MacCulloch, *Reformation*, str. 498.

24 Prim. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, str. 506–538.

25 Prim. Greengrass, *Christendom Destroyed*, predvsem str. 616–618.

26 Prim. Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, zlasti str. 141–142.

27 Kot poudarja zlasti Greengrass, *Christendom Destroyed*, str. 598–600.

nosila pečat protestantsko-katoliškega nasprotja. A bolj ko so se trideseta leta 17. stoletja nagibala h koncu in močnejša, ko je bila švedska dominacija, večje težave so tudi nemški protestanti imeli s tem, da bi to dominacijo prikazovali kot ureničevanje »nemške svobode«. ²⁸

Kar končno zadeva zadnjo etapo tridesetletne vojne že v času priprav na sklenitev vestfalskega miru, je šlo, kot že nakazano, za s konfesionalnimi frontami precej nepovezано utrjevanje izhodišč in položajev pred podpisom mirovnega sporazuma. Prav razdejanja te faze so, kot že omenjeno, tridesetletni vojni prinesla največ njenega slabega slovesa. ²⁹

Ob vsem navedenem je jasno, da je bila tridesetletna vojna »verska« le v omejenem obsegu in v nekaterih etapah, predvsem tistih, v katerih so ji ton dajali z občutkom verskega poslanstva najbolj navdihnjeni voditelji, zlasti Ferdinand II. na katoliški in Friderik V. ter Kristijan Anhaltski na protestantski strani. Nikoli pa ni bilo mogoče front pojasniti izključno na konfesionalni podlagi, niti v prvi, češki, ali poznejši prvi švedski etapi.

Novejše raziskave so pokazale, da preplet konfesionalnih in ustavno-političnih motivov v ozadju vojn, ki jih je sočasna javnost dojemala kot »verske«, ni bil zgolj značilnost Svetega rimskega cesarstva, marveč je za podobne stvari šlo tudi v Franciji, na Nizozemskem in v Angliji. ³⁰ Vendar se je pri ocenjevanju razmer v nemških deželah spričo zapletanja katoliško-protestantskega klobčiča vse od prve tretjine 16. stoletja zdelo, da je do konflikta preprosto moralo priti, kakor se, kot že omenjeno zgoraj, rado zdi glede na veliko poznejšo prvo svetovno vojno. Pri tem že leto izbruha tridesetletne vojne nekako omejuje veljavnost te podmene, saj je orožje spregovorilo bistveno pozneje kot v prej navedenih versko prav tako mešanih okoljih. Poleg tega je treba še enkrat izpostaviti, da sta v politiki le redko nastopala konfesionalno monolitna bloka, pač pa je že od prvih vojaških spopadov med katoliškimi in protestantskimi stanovni v 16. stoletju mogoče razbrati precej pisano paleto možnih odnosov do cesarja in njegove oblasti, kar je zaznamovalo tudi dinamiko dogajanja med letoma 1618 in 1648. ³¹ Celo zaostrovanju odnosov med katoličani in protestanti, vidnemu v oblikovanju katoliške Lige in protestantske Unije ob koncu prvega desetletja 17. stoletja, vsaj glede na sedanje stanje raziskav ne kaže pripisovati prevelike teže. Unijo je hromila distanciranost najpomembnejših

²⁸ Prim. Schmidt, *Der dreissigjährige Krieg*, str. 63 ss.

²⁹ Gl. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, predvsem str. 585–606.

³⁰ Gl. zlasti Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, predvsem str. 93–94.

³¹ Prim. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, predvsem str. 108–138, *passim*.

protestantskih knezov, pa tudi v Ligi je prevladoval pečat južnonemških katoliških interesov, zlasti njenega najmočnejšega moža, vojvode Maksimilijana I. Nastanek in delovanje obeh zavezništev torej ne bi mogla pripeljati do eskalacije, kakršno je pomenil tridesetletni spopad.³²

Povrhu tega ni zanemarljivo, da je na praktični ravni vse od konca prve polovice 16. stoletja prevladovalo izročilo uspešnega premoščanja iz soobstoja različnih oblik krščanstva izvirajočih sporov. Nazadnje se je sposobnost sklepanja kompromisov potrdila nekaj let pred izbruhom vojne.³³ Celo restitucijski odlok je bil vsaj uradno predstavljan zgolj kot obvezna razlaga augsburškega verskega miru iz leta 1555. Seveda pa je poudarjeno katolištvo Ferdinanda II. nedvomno povečalo občutek ogroženosti protestantskih stanov, ki jih je sočasno strašil pogled na vladarjevo prejšnje ravnanje v Avstriji in na Češkem, kjer so se rekatolizacijske poteze tesno prepletale s koraki v vzpostavljanje absolutne monarhove oblasti.³⁴ Da so se na protestantski strani predvsem z uradno še nepriznanimi kalvinskimi stanovi in njihovimi vodilnimi predstavniki v začetku 17. stoletja vsaj začasno pojavili enako zagnani nasprotniki, je kajpak vplivalo na zaostritev, skupaj z naraščajočim slabšanjem splošnega položaja, kar je bila posledica »male ledene dobe«, ki se je začela v zadnji tretjini 16. stoletja. Vendar dolgotrajnost in obseg razdejanja vojne nista bila neizogibna, hkrati pa skoraj gotovo presenetljiva celo za tiste, ki so bili udeleženi pri njeni sprožitvi.

Posledice v znamenju spomina na razdejanje

Tridesetletna vojna si je trdno mesto enega izmed dogodkov evropske zgodovine z najdaljšim odmevom zagotovila vsaj na treh ravneh. Travmatične izkušnje uničevanja in razdejanja so ovekovečili številni propagandni zapisi ter literarne in likovne upodobitve.³⁵ Med njimi velja spomniti predvsem na skoraj sočasni obsežni roman Hansa Jakoba Christoffla von Grimmelshausna *Pustolovski Simplicissimus*. Pisatelj, ki je iz protestantske prestopil v katoliško vero in je kot otrok morda doživel obleganje Magdeburga, je ustvaril tako prepričljivo fresko predvsem

32 O tem gl. zdaj obširno pri Duchhardt, *Der Weg in die Katastrophe*.

33 Prim. Schmidt, *Der dreissigjährige Krieg*, str. 23–25.

34 Prim. MacCulloch, *Reformation*, zlasti str. 450–451.

35 Prim. Meid, *Der Dreißigjährige Krieg*, pa tudi Greengrass, *Christendom Destroyed*, zlasti str. 620–621.

zadnjih etap tridesetletne vojne, da so roman pogosto brali kot avtobiografijo, čeprav to ni.³⁶ V 20. stoletju je podoba tridesetletne vojne kot razčlovečujoče katastrofe utrdil Bertolt Brecht z dramo o Materi Korajži in njenih otrocih.³⁷

V Nemčiji se je na druge katastrofalne posledice vojne vsaj v zavesti izobražencev prilepilo še prepričanje, da je vojna za dolgo obdobje preprečila oblikovanje velike, centralizirane nemške državne tvorbe. To predstavo je kanoniziralo nemško zgodovinopisje 19. stoletja, ki je tudi sicer v zgodovini Nemčije vse od visokega srednjega veka za idealno stanje razglašalo obdobja, v katerih naj bi škarje in platno v rokah držali močni vladarji.³⁸ Svojo moč predstava še zmeraj kaže na pisanih zemljevidih, zvezdah skoraj vsakega atlasa evropske zgodovine, ki so navadno opremljeni z opozorili o Nemčiji po tridesetletni vojni kot lepljenki, sestavljeni iz vsaj trestih kosov. Proti moči barv malo zaležejo trditve sodobnih zgodovinarjev, da se v ureditvi Svetega rimskega cesarstva niti po vestfalskem miru nič ni bistveno spremenilo. Posrečeno učeno poimenovanje te tvorbe kot »komplementarnega cesarstva in države«³⁹ Georga Schmidta hkrati težko tekmuje z duhovito, vendar močno pretirano Voltairovo trditvijo, da Sveto rimsko cesarstvo po vojni ni bilo »niti sveto niti rimsko niti cesarstvo«.⁴⁰

Prav tako ni dvoma, da je tridesetletna vojna med širokimi sloji prebivalstva zamajala zaupanje v družbene elite. Kot smo že povedali, jo to močno družijo s posledicami prve svetovne vojne, le da so slednje razvidnejše. Ne glede na vse zgoraj zapisano o tem, da spor med konfesijami ni bil edini in morda niti ne najpomembnejši motor vojne, ne moremo spregledati, da so ljudje svoje trpljenje v veliki meri pripisovali ravno njemu, zato so bile nemara posebej na udaru dotlejši bolj ali manj nesporne duhovne avtoritete.

Seveda je sorazmerno težko dokazati tezo, da je prav izkušnja tridesetletne vojne skupaj z izkušnjo drugih, za verske razglašanih vojn iz reformacijskega obdobja najbolj in odločilno prispevala k dokončnemu izoblikovanju značilne in posebne evropske poti v dojemanju razmerja med religijo in družbo, ki je v svetovnem merilu še danes edinstvena (kadar jo najdemo v kakšnem drugem delu sveta, je bila tja prenesena po evropskih zgledih).⁴¹ Ko niti »ločitve po evropsko« vlečemo do tridesetletne vojne, ki je sicer imela nastavke že v izkušnji zgodnje Cerkve, živče

36 Gl. Kos, Grimmelshausen.

37 Gl. Brecht, *Bobni v noči*.

38 Kot opozarja recimo Althoff, *Spielregeln der Politik*, predvsem str. 21 ss.

39 Izvirno nemško poimenovanje *Reichs-Staat* je praktično nemogoče ustrezno posloveniti.

40 Prim. o konceptu »Reichs-Staat« Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, predvsem str. 108–112.

41 Prim. Remond, *Religija in družba*, zlasti str. 25–46.

ob rimskem cesarstvu in velikokrat mimo njega,⁴² se namreč neizogibno srečamo z vprašanjem o kontinuiteti. Čas med vestfalskim mirom in (vsaj) francosko revolucijo je obdobje, ko je bila vsaj prva izkušnja povprečnega Evropejca v glavnem še vedno izkušnja versko monolitnega okolja, v katerem ni bilo govora o tem, da bi bila navzočnost verskih vsebin v javnosti kakor koli problematična.⁴³ S tem niso v nasprotju sodobne ugotovitve, da je v nekaterih protestantskih delih Nemčije, recimo v Brandenburgju, šele med tridesetletno vojno in po njej prišlo do zamrtja nekaterih bogoslužnih praks, ki jih dojemamo kot izrazito katoliške. Rabo mašnih plaščev so na Nemškem opustili še bistveno pozneje, v Skandinaviji, na tleh katere vojna ni potekala, pa sploh ne.⁴⁴ Tudi jezik javnih dokumentov je vsaj do 19. stoletja ostajal izrazito zaznamovan s krščansko govorico. Njegova sekularizacija je bila torej izrazito počasen proces, ki ga je poskušala francoska revolucija predvsem v poznejših fazah nasilno pospešiti, kar ji je uspelo le za kratek čas.⁴⁵

A če bi hoteli tridesetletno vojno ločiti od sprožitve sekularizacijskih procesov, ki so sadove zares obrodili šele dvesto ali več let pozneje, bi verjetno naredili napako. Temelj kompromisa iz Münstra in Osnabrücka leta 1648, ki je lahko končal spopad, je namreč morala biti odpoved vprašanju o resničnosti posameznih krščanskih smeri.⁴⁶ Kar za večino svetovnih verskih izročil ne bi bilo odločilnega pomena, je v povezavi s krščanstvom, za katero je (bila) podmena o resničnosti njegovih verskih trditev ključna, povzročilo, da se je sekularizacijski kamenček vsaj začel valiti z vrha hriba. Svoje je dodalo še razmišljanje nekaterih izobražencev, po katerem je nenavezanost na katero koli religijo boljša od navezanosti na takšne, ki so se spopadle v verskih vojnah 16. in 17. stoletja. Najbrž ni naključje, da je Baruch Spinoza postal eden prvih intelektualcev brez uradne verske pripadnosti in da je Pierre Bayle z *Zgodovinskim in kritičnim slovarjem postal* predhodnik razsvetljenstva prav v desetletjih po zaključku tridesetletne vojne.⁴⁷

42 Literatura o tem vprašanju je brezbrežna. Osebnostno se mi zdi zelo poveden prikaz pri Sordi, *I cristiani e l'impero cristiano*.

43 Prim. Remond, *Religija in družba*, str. 39 ss.

44 Prim. recimo Göse, *Erträge und Desiderata*, zlasti str. 15 ss.

45 Prim. Schorn-Schütte, *Konfessionskriege*, predvsem str. 143.

46 Prim. Schmidt, *Die Reiter der Apokalypse*, predvsem str. 607–609.

47 Prim. MacCulloch, *Reformation*, 501 in 695–698.

Viri in literatura

Literatura

- Althoff, Gerd: *Spielregeln der Politik im Mittelalter: Kommunikation in Frieden und Fehde*. Darmstadt: WBG, 2014.
- Bernecker, Walther L.: *Europa zwischen den Weltkriegen 1914–1945*. Stuttgart: Eugen Ulmer, 2002.
- Brecht, Bertolt: *Bobni v noči. Mati Korajža in njeni otroci*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979.
- Duchhardt, Heinz: *Der Weg in die Katastrophe des Dreißigjährigen Krieges: Die Krisendekade 1608–1618*. München in Berlin: Piper, 2017.
- Göse, Frank: Erträge und Desiderata der brandenburgischen Reformationsgeschichtsforschung: Eine Einführung. *Reformation in Brandenburg: Verlauf – Akteure – Deutungen* (ur. Frank Göse). Berlin: Lukas Verlag, 2017, str. 7–33.
- Greengrass, Mark: *Christendom Destroyed: Europe 1517–1648*. London: Allen Lane, 2014.
- Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg: Geschichte eines europäischen Konflikts*. Stuttgart: Kohlhammer, 2013.
- Kos, Janko: Grimmelshausen in izročilo pikaresknega romana. Grimmelshausen, Hans Jakob Christoffel von: *Simplicius Simplicissimus*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974, str. 5–42.
- Lee, Stephen J.: *The Thirty Years War*. Abingdon in New York: Routledge, 1991.
- MacCulloch, Diarmaid: *Reformation: Europe's House Divided: 1490–1700*. London: Allen Lane, 2003.
- Mann, Golo: *Wallenstein: Sein Leben erzählt von Golo Mann*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 1971.
- Matusiak, John: *Europe in Flames: The Crisis of the Thirty Years War*. Stroud: History Press, 2018.
- Meid, Volker: *Der Dreißigjährige Krieg in der deutschen Barockliteratur*. Ditzingen: Philipp Reclam jun., 2017.
- Mortimer, Geoff: *Wallenstein: The Enigma of the Thirty Years War*. Basingstoke in New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Münkler, Herfried: *Der Dreißigjährige Krieg: Europäische Katastrophe, deutsches Trauma*. Berlin: Rowohlt, 2017.

- Pantle, Christian: *Der Dreißigjährige Krieg: Als Deutschland in Flammen stand*. Berlin: Propyläen Verlag, 2017.
- Raphael, Lutz: *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation: Europa 1914–1945*. München: C. H. Beck, 2011.
- Reban, Milan J.: The Catholic Church in Czechoslovakia. *Catholicism and Politics in Communist Societies* (ur. Pedro Ramet). Durham in London: Duke University Press, 1990, str. 142–155.
- Remond, René: *Religija in družba v Evropi: Esej o sekularizaciji evropskih družb v 19. in 20. stoletju (1789–1998)*. Prevedel Gregor Moder. Ljubljana: *cf., 2005.
- Schmidt, Georg: *Der dreissigjährige Krieg*. München: C. H. Beck, 2010.
- Schmidt, Georg: *Die Reiter der Apokalypse: Geschichte des dreissigjährigen Krieges*. München: C. H. Beck, 2018.
- Schorn-Schütte, Luise: *Konfessionskriege und europäische Expansion: Europa 1500–1648*. München: C. H. Beck, 2010.
- Sordi, Marta: *I cristiani e l'impero romano: Nuova edizione*. Milano: Jaca books, 2004.
- Vögler, Günter: *Europas Aufbruch in die Neuzeit 1500–1650*. Stuttgart: Eugen Ulmer, 2003.
- Wakounig, Marija: Kontinuität und Wandel im böhmischen Adel nach 1620 oder »Der Anfang und das Tor zu all unserem Elend und Trübsal«? *Studia historica Slovenica*, 4, 2004, št. 1, str. 59–74.
- Whaley, Joachim: *Der Heilige Römische Reich. Deutscher Nation und seine Territorien: Band I: Von Maximilian I. bis zum Westfälischen Frieden*. Darmstadt: WBG, 2014.
- Wilson, Peter H.: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. London: Penguin Books, 2009.

Spletni viri

Population by religious beliefs = Population by religious beliefs and by regions. [https://web.archive.org/web/20131104224923/http://www.czso.cz/sldb2011/eng/redakce.nsf/i/tab_7_2_population_by_religious_belief_and_by_regions/\\$-File/PVCR072_ENG.pdf](https://web.archive.org/web/20131104224923/http://www.czso.cz/sldb2011/eng/redakce.nsf/i/tab_7_2_population_by_religious_belief_and_by_regions/$-File/PVCR072_ENG.pdf) (15. 1. 2020).

THE THIRTY YEARS' WAR AND ITS THREE HUNDRED YEARS' SHADOW

There is probably nothing wrong with setting the Thirty Years' War in European history by drawing a few parallels to the First World War.

First of all, both wars still resonate, each in its own way, in the current image of the old continent, which would have been completely different without them. The lasting echo of the Thirty Years' War and the First World War has, among other things, been rooted in the awareness that the social elites failed the broadest population strata. Although this deliberation was much more pronounced and visible after the First World War, it was also not lacking in the wake of the Thirty Years' War. It would be especially erroneous to think that in most cases such deliberations led to a kind of liberalisation. In this regard, the consolidation of social coercion framed in the confessionalisation of social life can, to a certain degree, be compared to the fortification of authoritarian practices in most of Europe under the Treaty of Versailles from the 1920s onwards.

Both wars were also marked by extremely volatile and chaotic situations on different fronts, causing many opportunities to conclude peace to be lost at the most crucial moments, thus only further prolonging and deepening the agony of the population in the affected provinces.

This agony was one of the factors that dictated for a long time how historiography should consider both armed conflicts as the fruit of necessity or merely a "question of time". It is only in the more recent period that other assessments have started to be brought forth, highlighting successful attempts at avoiding extreme escalations before the outbreak of the war as well as the role of some erroneous, not to say haphazard, assessments of the elites that ultimately drove the conflict out of control.

Considering the question of the Thirty Years' War as a religious conflict, it should be borne in mind that it was "religious" only to a limited extent and in those phases in which its tone was set by leaders filled with a sense of religious mission, especially Ferdinand II on the Catholic side and Frederick V and Christian of Anhalt on the Protestant side. Apart from that, no phase could be explained on a strictly confessional basis, neither the first one in Bohemia nor the subsequent first Swedish intervention.

However, despite the fact that the confessional conflict was not the only and perhaps not even the most important driver of the war, people undoubtedly felt

that most of their suffering was due in particular to it and most probably began to challenge what were previously more or less unquestioned spiritual authorities.

It is relatively difficult to prove the thesis that the experience of the Thirty Years' War, coupled with that of other declaratively religious conflicts during the Reformation, most decisively contributed to the final formation of the characteristic and specific European way of perceiving the relationship between religion and society, which continues to be unique on a global scale. Associating the concept of the "European-style division" with the Thirty Years' War inevitably leads to the question of continuity. However, the basis on which the compromises in Münster and Osnabrück were achieved in 1648 to end the conflict was to abandon the question concerning the reality of individual Christian denominations. In conjunction with Christianity, (formerly) crucially resting on the assumed veracity of religious assertions, this was the impulse that at least started the pebble of secularization rolling down the hill.

MATJAŽ GRAHORNIK

Življenjske zgodbe praških »defenestrirancev«

Za uvod

O življenju treh uradnikov kraljevega namestništva v praških Hradčanih in usodnem dogodku 23. maja 1618, ko so jih radikalizirani predstavniki večinsko utrakvističnih čeških stanov vrgli skozi okno oziroma defenestrirali, je bilo do sedaj prelitega že ogromno črnila. O tem so pisali zgodovinarji strokovnjaki, pa tudi drugi, ki jih je tema morda pritegnila zaradi dramatičnosti dogodka ali z njim povezane poznejše usode češkega ljudstva. Tematiki so se v štiristo letih posvečali predstavniki različnih strok, zgodovinskih obdobj, verskih prepričanj in provenienc. Verjetno lahko prav tu iščemo razloge za to, da v zvezi z znamenitim dejanjem še danes vlada nekaj nejasnosti ali nasprotujočih si »dejstev«.

V pričujočem prispevku sem skušal na temo defenestracije zajeti karseda relevantno in raznoliko literaturo, tudi nekaj virov. Osnovo sem črpal iz biografskih gesel, pri čemer je treba poudariti, da sem od čeških avtorjev zajel nekatere njihove avtorizirane prevode v nemški in angleški jezik. Prispevek dopolnjujejo številne opombe z dodanimi komentarji o pomembnih akterjih in dogodkih tistega časa ter nekaj slikovnega materiala. Da se izognemo nevšečnostim, želim uvodoma poudariti, da so imena čeških in nekaterih drugih protagonistov tridesetletne vojne v prispevku slovenjena, medtem ko so njihova izvirna imena zapisana v oklepaju. Krajevna imena so zapisana v jeziku današnje države, tedaj prevladujoči (pogosto nemški) zapis pa je prav tako zapisan v oklepaju.

Trije osrednji protagonisti (do) praške defenestracije

Jaroslav Boržita Martinic

Jaroslav Boržita (*Jaroslav Bořita*) se je rodil 6. januarja 1582, morda v Pragi ali v dvorcu Smečno (na severozahodu Češke) in zagotovo po očetovi smrti.¹ Njegov istoimenski oče (1552–1581) je bil gospodar Bérunic in Veltrubyja vzhodno od Prage. Služboval je kot ogrski kraljevi svetnik in komornik mlajšega brata cesarja Rudolfa II., nadvojvode Ernesta (1553–1595),² dokler ni leta 1582 v neki nezgodi umrl in zapustil vdove Johane, roj. Dašický, z Barchova († 1592). Za Jaroslavova skrbnika sta bila imenovana sorodnik Adam baron Šternberk, poznejši vrhovni praški gradiščan, in podkancler Jakob Kurtz baron Senftenau.³ Jaroslav je bil od leta 1590 gospod Okoša (severozahodno od Prage). Za polnoletnega je bil razglašen šest let pozneje z listino cesarja Rudolfa II., ko mu je bilo samo 14 let.⁴ Dve leti pozneje je bil glavni dedič po premožnem in vplivnem stricu Juriju Boržiti

1 Martinici so pripadali prastaremu češkemu plemstvu. Njihov najstarejši izpričan prednik je po listinskih virih iz okoli leta 1261 Bogoslav (*Bohuslav*). Njegova žena Ofka (*Offka*) je bila hči Jaroslava s Šternberka, znamenitega zmagovalca nad Tatari. Bogoslav je prevzel poimenovanje po (danes razrušenem) gradu Martinice v okrožju Tabor na jugu Češke. Kot prvi gospod Smečna v praškem okrožju se med letoma 1416 in 1448 omenja Markvart (*Markwart*) Martinic. Njegov naslednik Boržita je bil med letoma 1463 in 1465 vrhovni dvorni mojster kraljice Johane Rožmitalske, druge žene češkega kralja Jurija Podjebradskega (*Jiří s Poděbrad* (1420–1471); češki kralj od leta 1458). Boržita, poročen z Ano Drazický s Kunvalda, je umrl v visoki starosti leta 1479 v Smečnem, kjer je (bil) pokopan v zakristijo tamkajšnje dekanatske cerkve. Njemu na čast so potomci ime Boržita do sredine 17. stoletja uporabljali kot dodatno krstno ime in so mnogokrat celo opustili priimek Martinic. Njegovemu najstarejšemu sinu Markvartu se je v zakonu rodil Janez, ki je leta 1523 na Češkem izpričan kot vrhovni deželni sodnik. Ker Janez v zakonu z Johano Licek z Rizenburka ni imel otrok, so posesti podedovali potomci strica Viljema iz njegovega zakona z Elizabeto Košátecký s Kolovrata. Med njimi je bil Viljemov sin Jurij Boržita, ki se je poročil z Dorotejo baronico Šternberk. V tem zakonu sta se med drugim rodila Prokop in Janez Boržita. Njuni potomci so bili vseskozi zvesti rimskokatoliški veri in so bili trdna opora avstrijski vladarski hiši, posledično pa so uživali visoke časti in funkcije tako na Češkem kot drugod v cesarstvu (*Meraviglia-Crivelli, Der Böhmischer Adel*, str. 146; Hojda, *Martinitz*, str. 302–303; Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz, Jaroslav Bořita*, str. 515; Vinkler, *Češki bratje*, str. 22).

2 Wurzbach, *Habsburg, Ernst*, str. 180.

3 Wurzbach, *Martinitz, Jaroslav Bořita*, str. 48. Jakob Kurtz baron Senftenau (1553–1594) je prihajal s Tirolske oziroma Bavarske. Med letoma 1589 in 1590 je opravljal službo cesarskega dvornega svetnika, leta 1593 pa je bil imenovan na položaj cesarskega tajnega svetnika in podkanclerja (*Wißgrill, Schauptatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels*, str. 345).

4 Jaroslav Boržita naj bi kot 14-letnik Rudolfa II. poučeval latinščino, za kar naj bi ga cesar v zahvalo razglasil za polnoletnega (*Vehse, Memoirs*, str. 241; Wurzbach, *Martinitz, Jaroslav Bořita*, str. 48).

Martinicu (1546–1598), ki je služboval kot cesarski komornik, dvorni sodnik (1584–1585), vrhovni deželni sodnik (1585–1597) in vrhovni kancler češkega kraljestva (1597–1598). Tedaj je podedoval veliko gospostvo z dvorcem Smečno, ki ga je stric posedoval od leta 1571 in ga dal leta 1597 predelati v renesančni dvorec.⁵ Palačo na Hradčanskem trgu (današnja hišna št. 8), zahodno od kompleksa praškega gradu, so Martinici imeli v lasti od leta 1589, ko jo je Jurij Boržita kupil od Andreja (*Ondřej*) Teyfla s Kinsdorfa in Zeilberka. Po zaključku šolanja pri praških jezuitih se je Jaroslav med letoma 1599 in 1600 odpravil na kavalirsko potovanje v Italijo, kjer se je dodatno izobraževal na univerzah v Padovi, Sieni in Perugii. Zaradi zvestobe katoliški veri naj bi mu papež Klemen VIII. (papež 1595–1605) v Rimu predal relikvijo za družinsko kapelo praške palače.⁶ Cesar Rudolf II. ga je kmalu po njegovi vrnitvi imenoval za glavarja okrožja z osrednjim kraljevim mestom Slaný (25 km severozahodno od Prage).⁷ Leta 1601 se je Jaroslav poročil z Marijo Evzebijo, hčerko Adama barona Šternberka in Eve baronice Lobkovic. Dve leti pozneje je postal cesarjev svetnik ter leta 1609 dvorni maršal in prisednik deželnega sodišča.⁸ Od vsega začetka je bil pripadnik ultrakatoliške »španske« stranke, ki se je na Češkem oblikovala okoli vrhovnega kanclerja Zdenka Vojteha Popela Lobkovic.⁹ V času sporov med kraljem Rudolfom II. in njegovim bratom Matijo

-
- 5 Zaradi ogromnih prihodkov naj bi Jaroslav cesarju Rudolfu II. leta 1599 za boj proti osmanskim Turkom posodil veliko vsoto denarja. Strokovna literatura si o vsoti ni enotna, omenja se posojilo v višini 30.000 renskih tolarjev (Hojda, Martinitz, str. 302) ali 100.000 goldinarjev (Vehse, *Memoirs*, str. 241; Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 515). Ogromno posojilo je Jaroslavu odprlo vrata do bleščeče kariere na cesarskem dvoru in v kraljevih uradih (Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 515–516).
- 6 Drugod se omenja papežev poseben privilegij za oltar praške stolnice, ki so ga dali urediti Martinici (Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 515). V katedrali sv. Vida so predel enega od desnih stranskih oltarjev dejansko dali urediti Martinici oziroma njihov predstavnik Jaroslav Boržita, kar dokazuje tudi v njem upodobljena mogočna grbovna plošča.
- 7 Vehse, *Memoirs*, str. 241. Jaroslav je pozneje tam nasilno preprečeval izvajanje verske svobode, kar je povzročilo številne pritožbe in hud odpor prebivalstva (Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 515–516).
- 8 Hojda, Martinitz, str. 302; Wurzbach, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 48; Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 516.
- 9 Zdenko Vojteh Popel Lobkovic (*Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic; 1568–1628*) je začetnik mlajše popelske rodbinske linije, ki je po njegovem povzdigu s strani cesarja Ferdinanda II. s 17. avgusta 1624 postala celo (državno)knežja. Leta 1599 ga je cesar Rudolf II. imenoval na položaj vrhovnega kanclerja, kar naj bi pomenilo začetek protireformacije na Češkem. V tej vlogi je leta 1617 intenzivno lobiral za izvolitev Ferdinanda za češkega kralja. Njegova poroka s Polikseno baronico Pernštejn (1566–1642) leta 1603 je rodbini prinesla ogromno premoženje in posestva. Poliksena je bila vdova po Viljemu Rožmberku (1535–1592; nem. Rosenberg), nekdanjem visokem zakladniku, češkem gradiščanu in najbogatejšem plemiču v

glede kraljevega nasledstva na Češkem se je umaknil iz aktivne politike in se posvetil upravljanju svojih posesti, čeprav je ostal v živahnih pisemskih stikih s članom »španske« stranke Viljemom Slavato. Pri rekatolizaciji svojih sprva večinsko utrakvističnih podložnikov naj bi bil brezkompromisen, tako da so bila njegova posestva do leta 1612 praktično rekatolizirana. Po vdoru najemniške vojske mesta Passau, ki je zaradi spora med bratoma Rudolfom II. in Matijo februarja 1611 vpadla v Prago, so ga češki stanovi osumili sodelovanja s passavskim škofom, nadvojvodo Leopoldom. Zaradi tega je bil zaslišan, vendar se mu je iz nezavidljivega položaja uspelo rešiti.¹⁰

9. julija 1609 je Rudolf II. s t. i. majestetnim pismom (*Majestätsbrief*) plemstvu in mestom na Češkem podelil versko svobodo.¹¹ Hkrati je bil ustanovljen kolegij t. i. defensorjev, ki je ščitil z listino zagotovljene pravice.¹² Majestetno pismo je poleg svobodnega opravljanja verskega obredja prebivalcem Češke omogočalo vzpostavitev lastne cerkvene organizacije z gradnjo šol, cerkva in pokopališč, in sicer ne samo na plemiških posestvih, ampak tudi na kraljevih komornih posestvih. Zaradi tega določila je v naslednjih letih med večinskimi utrakvisti (tj. zmernimi

deželi. V praški palači Pernštejnov (po letu 1642 Lobkovec) v vzhodnem delu Hradčanov, (še) danes edinem zasebnem objektu v okviru kompleksa praškega gradu, sta 23. maja 1618 zatočišče našla Martinic in Slavata. V zakonu Zdenka in Poliksene se je 30. januarja 1609 rodil edinec, ki je dobil ime Vencelj Evzebij Franc (*Václav Eusebius František*; 1609–1677). Vencelj je postal eden najvplivnejših evropskih državnikov 17. stoletja (Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmischer Adel*, str. 195–196; Wurzbach, Lobkowitz, Zdenko Adalbert, str. 336–337; Winkelbauer, *Adelige Konvertiten*, str. 10; Hojda, *Martinitz*, str. 302; Lobkowitz family. *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Lobkowitz> (18. 7. 2020)).

¹⁰ Hojda, *Martinitz*, str. 302; Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516.

¹¹ Češki stanovi so pri tem izkoristili težak politični položaj sicer protireformaciji naklonjenega cesarja Rudolfa II. Ta je na primer 24. avgusta 1599 (tudi na pritisk praškega nuncija Filipa Spinellija) v vrhovne deželne urade kraljevine Češke imenoval trdne katoličane (na primer Zdenka Vojteha Popela Lobkoviča za vrhovnega kanclerja, gl. opombo 9), s čimer označujemo začetek protireformacije na Češkem. Desetletje pozneje je bil cesar v hudem sporu z brati, ki so ga želeli spodnesti s češkega prestola. Moravska in Ogrska sta tedaj že prešli k nadvojvodi Matiji. V nezavidljivem položaju cesarju ni preostalo drugega, kot da je popustil pritisku zvečine utrakvističnih stanov obeh njegovih najpomembnejših dežel (poleg Češke še Šleziji; lista stanovom te dežele je bila izdana 20. avgusta 1609) (Gindely, *Geschichte des böhmischen Majestätsbriefes*, str. 108–111 in 185–189; Maťa, *Constructing and Crossing*, str. 13–14; Hartmann, *Die Kaiser*, str. 141–143; Vehse, *Memoirs*, str. 230–232; *Majestätsbrief. Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Majestätsbrief> (18. 7. 2020)). V začetku leta 1609 je nesporni vodja utrakvistov na Češkem postal Henrik Matija grof Thurn-Valsassina, ki je na tem mestu zamenjal Štefana barona Šternberka (Hallwich, *Thurn-Valsassina*, Matthias Graf von, str. 73). Podrobneje o grofu Thurnu v opombah 23 in 110.

¹² Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 71.

husiti)¹³ in manjšinskimi katoličani prihajalo do hudih sporov. Sporno je namreč bilo, ali posestva katoliških prelatov in cerkvenih ustanov (štift), ki na Češkem niso imela svojih stanovskih predstavnikov, spadajo v okvir kraljevih komornih posesti in je zato na njih dovoljena gradnja utrakvističnih objektov (cerkva) ali ne.¹⁴ Utrakovisti so nasprotovali tudi vse bolj dosledni politiki kralja Matije, da je na najpomembnejše vladne položaje na Češkem imenoval katoliške uradnike.¹⁵ Po začetnem obotavljanju so stanovi junija 1617 za novega češkega kralja izvolili nadvojvodo Ferdinanda Habsburškega.¹⁶ Ta je kot vnet katoličan in privrženec protireformacije to širil tako, da je – kljub obljubi, ki jo je dal pred izvolitvijo (in tudi po njej) za češkega kralja¹⁷ – odklanjal določila Rudolfovega majestetnega pisma in kot absolutistični vladar kratil privilegije večinsko utrakvističnega plemstva. Martinic je bil v tem času nagrajen za katolištvu zvesto držo. Ferdinand ga je imenoval na zelo ugleden položaj gradiščana Karlštejna in istočasno v kolegij

-
- 13 Utrakovizem (iz lat. *sub utraque [specie]*, v pomenu »oboje/obe vrsti«) je bil osnovna dogma husitov, ki so pri evharistiji zagovarjali obhajanje pod podobama kruha in vina ter nasprotovali obhajilu zgolj pod podobo kruha. Ko se je v zgodnjih letih husitskih vojn gibanje razcepilo na več smeri, so husiti postali znani kot zmerni husiti, utrakvistični husiti ali preprosto utrakovisti. Ti so bili najštevilčnejša husitska ločina. Po zmagi zavezniških utrakovistov in katoličanov v husitskih vojnah so bili prvi do izbruha tridesetletne vojne večina češkega prebivalstva. Bitka na Beli gori leta 1620 označuje konec češkega upora in posledično konec skoraj dvesto let trajajoče utrakvistične prevlade (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 70; Maťa, *Constructing and Crossing*, str. 11 in 13; Hughes, *Utraquism*, str. 244; Vehse, *Memoirs*, str. 241; *Utraquism*. *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Utraquism> (18. 7. 2020)).
- 14 Bireley, *Ferdinand II*, str. 91 in 97; Winkelbauer, *Adelige Konvertiten*, str. 9–10; Schmidt, *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, str. 18–20. Iz kraljeve komorne posesti je bilo v obdobju 1611–1618 132 »kraljevskih« župnij prenesenih zgolj na praškega nadškofa, tako da je resnično šlo za ogromno posest (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 78; Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 34).
- 15 Bireley, *Ferdinand II*, str. 91; Vehse, *Memoirs*, str. 240.
- 16 Konec aprila 1617 je Matija hudo zbolel. Junija je v Pragi sklical češki deželni zbor, na katerega je povabil tudi Ferdinanda. Na zboru je Matija razglasil, da sta njegova brata abdicirala v Ferdinandovo korist. Kljub temu se je večina čeških stanovskih predstavnikov opredelila proti habsburški dedni pravici do češke krone in želela sama imenovati naslednika Matije. Po pogajanjih so 6. junija vsi delegati, razen po dveh predstavnikov plemstva (eden je bil grof Thurn, drugi polkovnik Colonna) in meščanstva, Ferdinanda sprejeli za kralja. Ta je obljubil, da bo spoštoval določila majestetnega pisma. Za kralja je bil v praški katedrali okronan 29. junija (Hartmann, *Die Kaiser*, str. 145–146; Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 74–75).
- 17 Dan po izvolitvi so češki stanovi, z izjemo Jaroslava Boržite Martinica in Viljema Slavate, od kralja zahtevali potrditev majestetnega pisma, kar je ta po kratkem obotavljanju tudi storil (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 76).

kraljevega namestništva oziroma češke pisarne.¹⁸ Kot gradiščan Karlštejna je Martinic nase opozoril s katoliško propagando. Tako je izdal odlok (*Mandat*), s katerim je kmetom na ozemlju gradiščanstva za veliko noč leta 1618 ukazal obhajilo prejeti po katoliškem običaju; če ga ne bi upoštevali, bi jih prisilil v prodajo njihovih posesti. Odloka niso dobro sprejeli niti vsi katoliški člani kolegija kraljevega namestništva; vrhovni dvorni mojster Adam Waldstein ga je denimo razumel kot neposredno kršitev majestetnega pisma.¹⁹

Katalizatorja češkega upora sta bila zaprtje meščanov Broumova (na skrajnem severu Češke) in tamkajšnje utrakvistične cerkve sv. Venclja ter rušenje leta 1611 na novo zgrajene cerkve v mestu Hrob (na skrajnem severozahodu Češke).²⁰ Za zadnje so bili katoličani (na čelu s kraljem Ferdinandom in praškim nadškofom)²¹

¹⁸ Hojda, *Martinitz*, str. 302. Drugod se omenja, da je Martinica za gradiščana Karlštejna potrdil sam cesar Matija (Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516). Ko se je cesar Matija v zimi 1617/18 z vladarskim dvorom iz Prage preselil na Dunaj, je bilo v kolegiju deset kraljevih namestnikov, od teh sedem trdnih katoličanov (Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 31). Leta 1612 se na primer omenja osem kraljevih namestnikov (Luft, Slawata, str. 497).

¹⁹ Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516.

²⁰ Obe mesti, Broumov in Hrob, sta spadali pod katoliška prelata, nad katerima je bdel praški nadškof. Utrakvistični meščani Hroba so ob gradnji cerkve trdili, da so svobodnjaki kraljevega okraja in ne nadškofovi vazali. Podobno se je dogajalo v mestu Broumov, kjer pa meščani niso zgolj gradili cerkve, ampak naj bi pri tem iz sosednjih gosposočinskih gozdov kradli [gradbeni] les. V obeh primerih so menili, da cerkev gradijo na kraljevi zemlji in da jim to pravico zagotavlja majestetno pismo. Odgovor vlade je bil, da je utrakvistom resda dovoljeno graditi na kraljevih posestvih, da pa majestetno pismo kralju ne preprečuje, da bi takšno zemljo odtujil; če jo je pozneje podelil Cerkvi, so s tem poprejšnje pravice prenehale veljati. Ko je cesar Matija dvor iz Prage preselil na Dunaj, je svojim namestnikom ukazal, da morajo nadaljnje ugovore meščanov obeh mest zatreti, po potrebi s silo. Kraljevi namestniki so ta navodila izkoristili za vklepitev nekaterih bolj trdoživih meščanov Broumova (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 77–78; Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 31).

²¹ Ukaz za rušenje cerkve v Hrobu konec leta 1617 oziroma za zaprtje cerkve v Broumovu leta 1618 je dal praški nadškof, saj sta mesti spadali v njegovo nadškofijo. Utrakvisti so, menda po nareku grofa Thurna, zaradi kratenja svojih pravic za 5. marec 1618 v Pragi sklicali kolegij svojih delegatov, t. i. defensorjev, kar jim je bilo dovoljeno z majestetnim pismom. S peticijo so od cesarja Matije zahtevali izpustitev meščanov Broumova in ponovno vzpostavitev verske svobode. Cesar peticije ni upošteval, še več, izdal je odlok o prepovedi njihovega zborovanja. Čeprav so se defensorji razšli, so se dogovorili za nov sestanek po dveh mesecih, da preučijo razvoj dogodkov. 21. maja so se zbrali in razpravljali v prostorih praške univerze (*Collegio Carolino*), vendar je bila po dveh dneh zaukazana razpustitev zborovanja. Po razburjenju je med delegati prevladalo mnenje, da so odlok sestavili uradniki kraljevega namestništva, v prvi vrsti Martinic in Slavata (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 78; Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 34; Vehse, *Memoirs*, str. 240–241; Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516; *Frankfurter Postzeitung*, Auß Prag den 21. Ditto (dosegljivo na povezavi: <http://>

prepričani, da so jo utrakvisti zgradili nezakonito, medtem ko so slednji trdili, da se jim kratijo pravice, ki so izhajale iz majestetnega pisma.²² Ustvarjeni so bili vsi pogoji za enega največjih diplomatskih incidentov v zgodovini.

Vodja upora je bil Henrik Matija (*Jindřich Matyáš*) grof Thurn-Valsassina.²³ Grof Thurn je do Martinica in kralja Ferdinanda gojil osebne zamere. Do leta 1617 je namreč opravljal donosno službo gradiščana Karlštejna, v katero je bil nato (tudi po zaslugi Slavate) imenovan Martinic.²⁴ Ta je istega leta postal še upravitelj

brema.suub.uni-bremen.de/zeitungen17/periodical/pageview/904393); Ständeaufstand in Böhmen (1618); *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020)).

22 Bireley, *Ferdinand II*, str. 90–91; Bonney, *The Thirty Years' War*, str. 12–13.

23 Henrik Matija grof Thurn-Valsassina (1567–1640) se je rodil kot sin utrakvističnih staršev. Očetu Francu so bila za uspešno vojaško službo dodeljena nekatera posestva na Češkem in Moravskem. Tam se je v prvo poročil z Ljudmilo Berka z Dube, v drugo pa z Barbaro grofico Šlik. Henrik Matija je bil najmlajši od štirinajstih otrok iz očetovega drugega zakona. Po očetovi smrti je zanj skrbel katolištvu predani stric Janez Ambrož, vendar je nečak kljub intenzivnemu katoliškemu pouku ohranil utrakvistično vero. Večino mladosti je preživel v avstrijskih deželah. Leta 1592 je vstopil v cesarsko vojsko ter jo 15 let pozneje zapustil kot polkovnik in član vojnega sveta. S poroko z Magdaleno Gall pl. Loosdorf (1591) in z dedovanji je pridobil zajetno posest na ozemlju Avstrije, Goriške in Vojne krajine. Iz tega zakona je bil njegov edini sin Franc Bernard (1595–1628). Po ženini smrti (1600) je podedoval posestvo Loosdorf v Spodnji Avstriji in se nato poročil s Suzano Elizabeto pl. Tiefenbach. Leta 1605 je kupil gospostvo Veliš (na severu Češke), s čimer je postal deželan in član čeških stanov. Med deželani oziroma češkimi stanovi je hitro pridobival na ugledu. Češkega jezika ni obvladal, vendar ga je na kraljevino vezala vera. Do leta 1609 se je uveljavil kot vodja utrakvističnih čeških stanov, poveljeval je njihovi vojski (3.000 mož) in bil nasploh vojaški vodja opozicije. Leta 1611 je po odločitvi kolegija defensorjev postal poveljnik češke stanovske vojske proti okoli 10.000 najemnikom mešta Passau (*Passauer Kriegsfolk*), ki so v Prago vpadli zaradi spora med bratoma Rudolfom II. in Matijo. Thurn je z vojsko preprečil njihov vdor v praško Staro mesto, pri tem pa po vbodu s kopjem utrpel hudo poškodbo ramena. Zatočišče in rešitev iz smrtne nevarnosti je našel v palači vrhovnega kanclerja Lobkovica (!). Kralj Matija ga je zaradi zaslug 24. avgusta 1611 imenoval za cesarskega polkovnika s t. i. čakarino (*Wartegeld*) v višini 2.000 renskih tolarjev ter mu podelil izjemno ugledno in donosno službo gradiščana Karlštejna, ki je letno prinašala 8.000 tolarjev. Naziv je izgubil oktobra 1617, potem ko je nekaj mesecev pred tem, junija, na kraljevih volitvah odkrito nasprotoval Ferdinandovi izvolitvi za češkega kralja. V zameno je bil sicer imenovan za dvornega sodnika, vendar pa sta bila dohodek in ugled s prejšnjo službo neprimerljiva (Hallwich, Thurn-Valsassina, *Matthias Graf von*, str. 72–75; Preinfalk, *Groffe Thurn-Valsassina*, str. 249; Hartmann, *Die Kaiser*, str. 143–146; Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516; Vehse, *Memoirs*, str. 231–232 in 242; Heinrich Matthias von Thurn. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Matthias_von_Thurn (18. 7. 2020); prim. z Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 74–76).

24 Grof Thurn je bil pred Ferdinandovo izvolitvijo za češkega kralja na čelu opozicije (gl. opombo zgoraj). Kralj Ferdinand ga je iz vplivne službe gradiščana Karlštejna odpoklical na

dežel češke krone. Jaroslav je s funkcijama, ki mu ju je leta 1617 zaupal novi češki kralj Ferdinand, postal glavni zastopnik rimskokatoliškega plemstva, s tem pa tudi protireformacije in obenem največji nasprotnik Rudolfovega majestetnega pisma iz leta 1609.²⁵

V sredo, 23. maja 1618, je protestni zbor več deset čeških stanovskih predstavnikov, skupaj s številnimi njihovimi služabniki, pod vodstvom grofa Thurna, ki ga je s svojimi ožjimi zaupniki radikaliziral,²⁶ krenil izpred praške univerze.²⁷ Prebivalci Prage so bili zaradi katoliške (anti)propagande na tekočem z dogajanjem, v zraku je bilo mogoče čutiti vznemirjenje. Ko so nekateri člani kolegija defensorjev z desnega brega Vltave preko Karlovega mostu stopali do uradov kraljevega namestništva v Hradčanih, se jim je pridružila velika množica ljudi. Defensorje je pot v urade kraljevega namestništva vodila skozi vhodna grajska vrata na dvorišče, po stopnicah do sprejemne dvorane in nato v sejno dvorano,

prigovarjanje svojega kroga rimskokatoliških svetovalcev, ki je želel Thurna kaznovati zaradi njegovega ravnanja na kraljevih volitvah. Takšna izguba službe pod pretvezo napredovanja na položaj dvornega sodnika je bila Thurnu v posmeh in mu je povzročila finančno škodo. Grad Karlštejn, ki leži okoli 30 km jugozahodno od Prage nad istoimensko vasjo, je imel funkcijo hrambe kraljevskih insignij, pa tudi čeških kronskih draguljev, relikvij in drugih kraljevih zakladov, med drugim majestetnega pisma (Bireley, *Ferdinand II*, str. 90; Hojda, Martinitz, str. 302; Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 515–516).

²⁵ Bireley, *Ferdinand II*, str. 90.

²⁶ 21. maja 1618 je prišlo do zasedanja kolegija defensorjev v Pragi. Ker je bila drugega dne zaukazana razpustitev zborovanja, je 22. maja zvečer potekal zaupen sešatek voditelj njegovega radikalnega krila. Iz vrst plemstva so se ga udeležili Henrik Matija Thurn, Vencelj Budovec, Ulrik (*Oldřich*) Kinsky, Lenart Colonna s Felsa, Vencelj Viljem Rupa (*Václav Vilém z Roupova*) in Albert Jan Smiřický, medtem ko je bil edini predstavnik meščanstva Martin Fruwein (tudi Fruewein, Fruvein). Sešatek je potekal v palači Smiřickega na Malostranskem trgu blizu Hradčanov. Na njem je bil sklenjen umor kraljevih namestnikov Martinica in Slavate (Poliřenský, *The Thirty Years War*, str. 99; Vehse, *Memoirs*, str. 244; Hojda, Martinitz, str. 302; Martin Fruwein. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Fruwein (19. 7. 2020)). Thurnovi zvesti podporniki so bili poleg omenjenih še Viljem Lobkovic (iz utrakvistične rodbinske veje s Hasištejna), Viljem Kinsky, brat Viljema Slavate, trije grofje Šlik, Pavel Rziczán (Ričan) in nekateri drugi (Vehse, *Memoirs*, str. 242; Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 34; Ständeaufstand in Böhmen (1618). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020)).

²⁷ OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 27r in 36r; Bireley, *Ferdinand II*, str. 91; Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, str. 192; Vehse, *Memoirs*, str. 242–243. Praška univerza je bila v sklopu druge točke majestetnega pisma predana v upravljanje utrakvistom (Gindely, *Geschichte des böhmischen Majestätsbriefes*, str. 186–187; Vehse, *Memoirs*, str. 231).

kamor so prišli do 9. ure.²⁸ V dvorani so bili takrat samo štirje člani njenega kolegija in tajnik: Jaroslav Boržita Martinic (kot gradiščan Karlštejna in upravitelj dežel češke krone), Viljem Slavata (vodja urada kraljevega namestništva), ostareli Adam Šternberk (vrhovni praški gradiščan),²⁹ Dipold (tudi Leopold) Lobkovic (veliki prior malteškega viteškega reda na Češkem) in pisar Filip Fabricius. Omenjeni so od okoli pol devete ure sejno dvorano pripravljali za sestanke. Dospela skupina ljudi je od njih želela izvedeti, ali so odgovorni za odlok cesarja Matije, ki je prepovedoval gradnjo novih utrakvističnih kapel in cerkev na kraljevi komorni zemlji. Po besedah Martinica naj bi Pavel Rzcizan (Ričan)³⁰ na glas prebral ostro pismo,

- 28 Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 78. Protestnikom naj bi vrata Hradčanov odprl grajski glavar Dioniz Černín s Chudenic (*Czernin von und zu Chudenitz*), edini katoličan med utrakvisti, ki je bil usmrčen na osrednjem trgu praškega Starega mesta 21. junija 1621. To je bil sicer le izgovor njemu sovražnih jezuitov, saj je Černínu uspelo dokazati, da je za to dobil izrecno pooblastilo nadrejenega vrhovnega praškega gradiščana Adama barona Šternberka (ki se ga protestniki niso »lotili«) (Hormayr, *Taschenbuch*, str. 276–277; Wurzbach, Sternberg, Adam (gest. 1623), str. 270). Pot od praške univerze do uradov češke kraljeve pisarne v Hradčanih je bila dolga dobra dva kilometra.
- 29 Adam baron Šternberk iz rodbinske veje Šternberk-Konopiště je bil najstarejši sin Zdenka iz njegovega zakona s Katarino Řepicky s Sudomeřja. Poročen je bil dvakrat: od leta 1578 z Evo baronico Lobkovic, v drugem zakonu od leta 1605 pa z Marijo Maksimilijano grofico Hohenzollern. Iz prvega zakona sta bila dva sinova, iz drugega pa trije sinovi in dve hčerki. Skrbno izobražen v jezuitskih šolah je leta 1608 postal vrhovni praški gradiščan. Kot tak je bil poleg cesarja Rudolfa II. in cesarjevega sekretarja Pavla Mihne (*Paulus Michna*) podpisnik znamenitega majestetnega pisma (Wurzbach, Sternberg, Adam (gest. 1623), str. 270; Gindely, *Geschichte des böhmischen Majestätsbriefes*, str. 189). Adam je podpis pristavil na zahtevo cesarja Rudolfa, potem ko listine ni želel podpisati vrhovni kancler Zdenko Vojteh Popel Lobkovic (o njem v opombi 9; Vehse, *Memoirs*, str. 232; Wurzbach, Lobkowitz, Zdenko Adalbert, str. 336). Na vplivnem položaju vrhovnega praškega gradiščana je energično posredoval v javnih zadevah in si kot pomemben govornik kmalu pridobil zaupanje deželee, z odličnim značajem pa spoštovanje tako prijateljev kot nasprotnikov. To ga je 23. maja 1618 zaščitilo pred nasilnostmi v uradih kraljevega namestništva. Od leta 1601 je bil tast Jaroslava Boržite Martinica. Umril je leta 1623 (Wurzbach, Sternberg, Adam (gest. 1623), str. 270; Hojda, *Martinitz*, str. 302–303).
- 30 Skupaj z grofoma Thurnom in Šlikom ter Viljemom Popelom Lobkovicem je bil eden osrednjih protagonistov defenestracije. Z Viljemom naj bi pomagala prijeti Martinica in Slavato ter ju vreči skozi okno. Pozneje sta bila oba obsojena na smrt z mečem, a naposled ob zaplembi vseh njenih posestev oproščena (Hormayr, *Taschenbuch*, str. 283). Drugi pomemben vodja upora je bil Vencelj baron Budovec, vodilni predstavnik čeških bratov in nekatoliške stanovske opozicije, ki pa se defenestracije ni udeležil. Po njej je postal član direktorija čeških stanov, bil pa je tudi avtor druge t. i. apologije, v kateri so bili še natančneje razloženi vzroki stanovskega upora (Procházka, *Genealogisches Handbuch*, str. 21–24). Avtor prve apologije, ki je izšla kmalu po 23. maju 1618, je bil Peter Milner pl. Milhausen (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 39–40). O vzpostavitvi direktorija gl. opombo 96.

ki ga je cesar prek kraljevega namestništva poslal utrakvističnim predstavnikom. Pismo je bilo na zahtevo čeških stanov izdano v kopiji. V njem je cesar razglasil, da bo ukrepal proti življenju in časti delegatov utrakvističnega kolegija in da bodo odgovorni za nemire privedeni pred sodišče. To je med utrakvisti sprožilo veliko ogorčenje. Ker je cesar nameraval ukrepati proti njim, so se soglasno dogovorili, da bodo, ne glede na izgubo življenja, časti ali premoženja, trdno stali drug za drugim, si zvesto pomagali in se varovali pred vsemi težavami. Jasno jim je bilo, da je pismo nastalo po nasvetu nekaterih njihovih verskih nasprotnikov, zato so prisotne kraljeve namestnike spraševali, ali vedo za to pismo in ali so ga priporočili oziroma odobrili.³¹

Ker je pogovor sprva potekal mirno, so uradniki kraljevega namestništva najprej zahtevali, naj jim omogočijo posvet z nadrejenim vrhovnim dvornim mojstrom Adamom Waldsteinom, ki ni bil navzoč. Če bi jim dali to možnost, bi predstavniki čeških stanov do petka dobili uradni odgovor na svojo pritožbo. 23. maja je bil namreč predvečer praznika Gospodovega vnebohoda, ki so ga morali spoštovati. Stanovski predstavniki so zahtevali takojšen odgovor, ozračje pa je postajalo vse bolj napeto. Zlasti Martinica in Slavato so obtoževali večkratnih kršitev določil majestetnega pisma in krivega svetovanja cesarju glede njihovih kolegijev marca in maja 1618.³² Tako naj bi grof Thurn s pogledom proti njima dejal: »Vi ste naši sovražniki in sovražniki naše vere, želeli ste nas prikrajšati za naše majestetno pismo, hudo ste mučili svoje [utrakvistične] podložnike in jih skušali prisiliti, da se proti svoji volji spreobrnejo, ali pa ste jih dali izgnati.«³³ Potem naj bi se obrnil k zbranim članom čeških stanov in jih nagovoril: »Če bi te ljudi ohranili pri življenju, bi izgubili majestetno pismo in našo vero ... zato zanje ne more biti pravice.« Sledil je klic iz množice, domnevno Venclja Viljema Rupe:

³¹ Helfferich, *The Thirty Years War*, str. 16.

³² Hojda, *Martinitz*, str. 302–303. Med podanimi očitki je bil tudi tisti grofa Šlika, češ da sta Slavata in Martinic grofa Thurna prikrajšala za urad gradiščana Karlštejna in da je bil Martinic v ta urad imenovan v nasprotju s češkimi zakoni. Iz tega je razvidno, da je Thurnov politični nastop preveč osebna sovražnost (Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 516). Martinic je po svojem zagovoru hitro spoznal, da je brezpredmeten, in skušal v sejni dvorani zadržati Adama Šternberka, saj je verjel, da bosta ugled in priljubljenost tasta rešila tudi njega (prav tam).

³³ Martinic in Slavata naj bi svoje utrakvistične podložnike tiranizirala, jih na primer s psi gonila v katoliške cerkve, medtem ko naj bi Slavata preprečeval krste, poroke in pokope po njihovih običajih ter jih silil jesti hostije iz rok katoliškega duhovnika (Schmidt, *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*, str. 19; Vehse, *Memoirs*, str. 242; prim. Luft, *Slawata*, str. 498–499).

»Čemu sitnosti? Po dobrem starem češkem običaju jih vrzimo skozi okno!«³⁴ Adama Šternberka in Dipolda Lobkovica so nato iz sejne dvorane odstranili, saj naj bi bila po mnenju protestnikov preveč pobožna, da bi nosila odgovornost za pripravo cesarskega pisma.³⁵ Preden so Adama pospremili iz dvorane, naj bi zatrdil, da niso svetovali ničesar, kar bi bilo v nasprotju z majestetnim pismom. Tako so v njej ostali Jaroslav Boržita Martinic in Viljem Slavata, oba znana kot zagrizena katoličana, in tajnik Filip Fabricius. Na vprašanje o soodgovornosti pri pripravi spornega pisma bi morali podati jasen odgovor. Naposled so priznali odgovornost za majsko »cesarjevo« pismo in se strinjali s kaznijo.³⁶ Domnevali so, da bodo samo aretirani. Vendar pa se je razpoloženje v dvorani po odhodu Šternberka in Lobkovica spremenilo. Ulrik Kinsky in drugi so jim zaprli izhod skozi vrata. Kinsky naj bi dejal: »Tile so mojega brata Venclja oropali časti. Pri kralju so ga očrnili, da je moral zapustiti deželo, sami pa so se polastili njegovega položaja. Tile so skratka nam vsem storili zlo, kjerkoli je bilo mogoče.« Preden mu je uspelo zaključiti misel, je grof Thurn za roke zgrabil Slavato in mu jih privil za hrbet. Zatem je Viljem Lobkovic pograbil še roko Martinica. V tistem trenutku protestniki še niso vedeli, kaj storiti s kraljevima zastopnikoma. Govora je bilo o zaporu ali da bi ju strpali v črni stolp (*in den schwarzen Turm*). Slavata in Martinic

- ³⁴ Dejansko je šlo za drugo praško defenestracijo. Prva se je zgodila leta 1419. Ker člani mestnega sveta niso želeli zamenjati husitskih zapornikov, je husitski duhovnik Jan Želivský 30. julija po ulicah vodil procesijo do rotovža praškega Novega mesta. Med procesijo je nekdo z okna rotovža proti duhovniku zalučal kamen in ga domnevno zadel. To je množico v procesiji tako razbesnilo, da je vdrla v rotovž. Skozi okno so pometali mestnega sodnika, župana (*burgomašter*), nekega služabnika in nekaj članov mestnega sveta, pri čemer naj bi padcu podleglo skupno sedem ljudi. Defenestracija je pripeljala do husitskih vojn (1419–1434). Kronološko druga defenestracija, sicer manj znana in neuradna, je bila izvedena 24. septembra 1483. Tedaj so husiti v uporju proti katoličanom ubili sedem članov mestnega sveta praškega Starega in Novega mesta. Pri tem je bil defenestriran katoliški mestni sodnik Starega mesta, medtem ko je bilo skozi okna obeh rotovžev pometanih še šest trupel katoličanov (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 44; Gould, *The Diet of Worms*, str. 23–24; Defenestrations of Prague. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Defenestrations_of_Prague (18. 7. 2020)).
- ³⁵ Lobkovica in Šternberka naj bi iz sejne sobe pospremili njuni prijatelji, ki jih med protestniki ni bilo malo (Wurzbach, Sternberg, Adam (gest. 1623), str. 270; Zwiedineck-Südhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 516). O Adamu Šternberku in njegovi priljubljenosti gl. opombo 29. Po drugi strani naj bi Adam kot vrhovni praški gradiščan upornikom sploh omogočil vstop v prostore kraljevega namestništva (o tem v opombi 28).
- ³⁶ Hallwich, Thurn-Valsassina, Matthias Graf von, str. 75; Vehse, *Memoirs*, str. 242. Slavata v poročilu o dogodku omeni, da na vprašanje ni podal jasnega odgovora, kar je proti njemu sprožilo zakoniti proces (... *auf welche fragen ich hett ein lauter antwortt geben sollen, solches aber unterlaßen, dannenhero uhrsach geben, das sie wieder mich rechtmäßig verfahren* ...) (OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 27r).

sta bila obkoljena s strani predstavnikov čeških stanov, ko so ju pograbili še ostali in ju povlekli proti oknu. Tedaj je vsem postalo jasno, kaj bo sledilo. Martinica so pograbili kot prvega in ga vrgli skozi okno v prepričanju, da bo umrl. Naslednji je bil na vrsti Viljem Slavata.³⁷

Viljem Slavata

Viljem (*Vilém*) Slavata se je rodil 1. decembra 1572 na sedežu gospostva Čestín (južno od Kutne Hore, osrednja Češka) očetu Adamu in njegovi ženi Doroteji, roj. baronici Kurzbach.³⁸ V zakonu Adama in Doroteje so se poleg Viljema rodili še trije sinovi: Dioniz, Mihael in Joahim. Po Dorotejini smrti († 1590) se je Adam poročil s Sibilo Mansfeld, ki mu je rodila še istoimenskega sina, Adama.³⁹

Čeprav je bil Viljem vzgojen v duhu veroizpovedi, poznane kot češki bratje (*Jednota bratrská*; lat. *Unitas Fratrum*),⁴⁰ je nekaj mladostniških let preživel na

³⁷ Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 38–39 in 45–46; Bireley, *Ferdinand II*, str. 90; Jaroslav Borsita von Martinic. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Jaroslav_Borsita_von_Martinic (18. 7. 2020).

³⁸ Slavate so pripadali prastaremu češkemu plemstvu, ki je v virih izpričano v 14. stoletju. Kot začetnik rodbine se leta 1360 omenja vitez Dioniz s Chluma, čigar sin Dioniz Viljem je podedoval Košmberk. Posestvi Chlum in Košmberk v okraju Čáslav (v osrednji Češki) sta bili prvi, ki ju je rodbina pridobila. Janez, sin Dioniza Viljema, je v zgodovini poznan kot neustrašen branitelj Jana Husa in njegov spremljevalec na zagovor v Konstanco. Rodbina je od leta 1451 spadala med češke deželane. Mlajši Dioniz Viljem Slavata (1519–1575) je bil lastnik Čestína (v okraju Čáslav), Černý Kostelca, Košmberka, Chluma, Chrásta in Chraustovica. Od 3. januarja 1543 je bil poročen z Elizabeto baronico Neuhaus z Rožmberka. Čeprav je bil vzgojen v rimskokatoliškem duhu, je pozneje prestopil k češkim bratom. Ker se je v uporabi zemljiških gospodov in mest zoper kralja Ferdinanda I. leta 1547 zelo izpostavil, mu je kraljeva komora zasegla Černý Kostelec. Potomce, od katerih so ga preživele tri hčerke in štiri sinovi, je vzgajal v nauku čeških bratov. Sinovi so bili Adam, Henrik, Albert in Zaharija. Od teh je bil Viljemov oče Adam (1546–1616) vnet pripadnik čeških bratov, svetnik cesarja Rudolfa II., leta 1575 glavar okrožja Čáslav, 1583 poverjenik za češko rudarstvo, 1593 kraljevi komisar pri sestavi deželne pravde (*Landrechte*) in leta 1596 glavar nemških fevdov v kraljevini Češki. Sodeč po ohranjenem mestnem arhivu Kutne Hore je bil kot zemljiški gospod do podložnikov zelo strog. Tako naj bi v dvorcu Čestín rabelj med letoma 1590 in 1593 kar osemkrat izvršil smrtno obsodbo (Luft, Slavata, str. 496–497; Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmischer Adel*, str. 170; Maťa, *Constructing and Crossing*, str. 12 in 16; Vinkler, Češki bratje II, str. 99–100).

³⁹ Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmischer Adel*, str. 170.

⁴⁰ Češki bratje niso bili utrakvisti, tj. člani priznane utrakvistične Cerkve, čeravno so izhajali iz husitskega gibanja. Tako utrakvisti kot katoličani so jih imeli za heretike (Maťa,

Slika 1: Vzhodna stran Ludvikovega krila z znamenitim oknom (foto: Matjaž Grahornik, maj 2019). Okno, ki so ga uporabili protestniki, je v drugem »nadstropju« na skrajni levi. Pod njim je začetek malce poševnega zidu. Spodaj je viden spomenik v obliki obeliska, ki ga je dal pozneje v spomin na srečen razplet defenestracije postaviti Viljem Slavata. Obzidje v ospredju je bilo dodano v času Marije Terezije, v drugi polovici 18. stoletja.

dvoru v Jindřichůvem Hradcu (nem. Neuhaus) pri nesojenem tastu Adamu baronu Neuhausu z Rožmberka (1549–1596). Ta mu je omogočil študij v Pragi (od leta 1590) in kavalirsko potovanje po Italiji (1592–1596), kjer je med drugim obiskal

Constructing and Crossing, str. 11–12 in 24; Vinkler, Češki bratje I, str. 21–23; isti, Češki bratje II, str. 99–101). O utrakvizmu in utrakvistih gl. opombo 13.

Benetke, Firenze, Rim, Neapelj, Sicilijo in Malto. Dodatno se je izpopolnjeval na univerzah v Padovi in Sieni, kjer je študiral pravo. Avgusta 1597 se je proti očetovi volji spreobrnil v katoliško vero in postal njen strasten podpornik.⁴¹ Razloge za spreobrnitev je očetu pojasnil v treh dolgih pismih v češkem jeziku. V prvem iz 2. avgusta piše, da se je med štiriletnim bivanjem v Italiji in povratkom na Češko seznanil z različnimi veroizpovedmi, kar ga je pripeljalo do razmišljanja. Ugotovil je, da je med vsemi verami mogoča zgolj ena, ki prinaša odrešenje. Od katoličanov je zoper svojo vero slišal tako močne argumente, da je začel vanjo dvomiti. Da bi se lahko odločil, se je močno zatopil v literaturo. Prišel je do zaključka, »da je [edina] prava rimskokatoliška vera, ki se je od Kristusa prek apostolov in zaščitena pred krivoverstvom prenašala do danes«. Vera raznih novih sektašev pa se je hitro spreminjala, saj ima vsakdo »svobodo pisati in učiti, kar hoče«. Prepričan je bil, da »med temi novimi sektaši vlada velika nesloga«. ⁴² V drugih pismih je poudaril avtoriteto, starost, enotnost, veličino in mednarodnost rimskokatoliške Cerkve ter svoje osebno verovanje v svetnike in čudeže. Do spreobrnitve Slavate je sicer prišlo v času, ko so bili katoličani na Češkem v defenzivi, zato je vzbudila veliko pozornosti. V letih 1597–1599 se je Viljem mudil na potovanju skozi nemške in nizozemske dežele, Anglijo, Škotsko, Francijo – kjer je vpisal študij na univerzi v Orleansu –, Španijo in vnovič Italijo.⁴³

Spreobrnitev v katolištvo je Viljemu odprla vrata do kariere na cesarskem dvoru in tudi do življenjske sopotnice. Od leta 1600 je služboval kot češki komornik, v obdobju 1600–1604 kot češki dvorni maršal cesarja Rudolfa II. ter med letoma 1601 in 1603 kot prisednik vrhovnega češkega sodišča. Od leta 1602 je bil poročen z Lucijo Otilijo baronico Neuhaus (1582–1633), hčerko svojega podpornika Adama († 1596).⁴⁴ Tega leta je Viljem od ženinega brata Joahima Ulrika (1579–1604) in njegove žene Marije Maksimilijane Hohenzollern v dar prevzel gospostvo Stráž

41 Velik vpliv nanj so imeli jezuiti, ki so od leta 1594 delovali v Jindřichůvem Hradcu, in poznejša tašča (Luft, Slawata, str. 497; Maťa, *Constructing and Crossing*, str. 16). Viljem Slavata je bil nato vnet častilec Device Marije in podpornik jezuitov tako v čeških deželah kot na cesarskem dvoru. Njegovo versko prepričanje je botrovalo njegovim političnim pogledom, mislim in občutjem. Do nekdanjih sovornikov naj bi postal izjemno nestrpen (Winkelbauer, *Adelige Konvertiten*, str. 17; Vehse, *Memoirs*, str. 241–244).

42 Winkelbauer, *Adelige Konvertiten*, str. 13.

43 Luft, Slawata, str. 497.

44 Prav tam. Luft za rojstno leto Viljemove družice navaja 1587. Za poroko je bilo potrebno papeževo dovoljenje ali dispensa, saj je bil s članico rodbine Neuhaus poročen že Viljemov ded Dioniz Viljem (prav tam, str. 497; Wilhelm Slavata. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Slavata (18. 7. 2020)).

nad Nežárkou (nem. Platz an der Naser) in odkupil praško palačo Neuhausov. Po smrti Joahima Ulrika, zadnjega moškega potomca rodbine, je Lucija dedovala še druge posesti, medtem ko je Viljem svaka nasledil na položaju gradiščana Karlštejna.⁴⁵ Z ženinim dedovanjem je Slavata postal eden največjih zemljiških posestnikov na južnem Češkem in južnem Moravskem. V njunem zakonu so se rodili sinovi Adam Pavel (1604–1657), Joahim Ulrik (1606–1645) in Franc Vid (1608–1645). Viljemu je bilo s cesarsko listino iz leta 1616 dovoljeno, da se naslavlja kot regent rodbine Neuhaus.⁴⁶

Viljem Slavata je bil eden redkih čeških plemičev, ki je zavračal določila majestetnega pisma in se na češkem stanovskem zboru ob njegovem ratificiranju ni podpisal. Leta 1611 je Rudolfov naslednik, češki kralj (in od 1612 cesar) Matija, rodbini Slavata potrdil deželanstvo. Pod Matijo je Viljem med letoma 1611 in 1617 služboval kot vrhovni sodnik nad nemškimi fevdi na Češkem in bil nato vrhovni češki sodnik. Leta 1612 je postal vrhovni upravitelj čeških komornih posesti in eden izmed osmih kraljevih namestnikov. Od vsega začetka je podpiral kronanje Ferdinanda Habsburškega za češkega kralja, in to kljub močnemu odporu utrakvističnih predstavnikov na čelu s Henrikom Matijo grofom Thurn-Valsassino. Ferdinand mu je kot novoizvoljeni češki kralj leta 1617 zaupal vodenje urada kraljevega namestništva v Hradčanih, kjer je bil Viljem usodnega 23. maja 1618.⁴⁷

Filip Fabricius

Rodbina Fabricius se je prvotno imenovala Platter. Ime je izviral bodisi iz kraja Platten v Sudetih ali iz latinizirane oblike izraza za kovača, ki je izdeloval viteške oklepe (nem. Plattner). Filip Platter, imenovan Fabricius, se je očetu Juriju (*Georg*) rodil okoli leta 1572 v kraju Mikulov na južnem Moravskem.⁴⁸ Po študiju pri praških jezuitih – prvič se tam omenja leta 1586 kot študent retorike – je leta 1588 dosegel bakalavreat in leta 1590 pridobil naziv magistra svobodnih

⁴⁵ To vplivno službo je opravljal do leta 1611, ko jo je prevzel Henrik Matija grof Thurn-Valsassina.

⁴⁶ Luft, Slawata, str. 496–497; Vehse, *Memoirs*, str. 244; Wilhelm Slavata. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Slawata (18. 7. 2020).

⁴⁷ Luft, Slawata, str. 497.

⁴⁸ Zöhner, Philipp Fabricius, str. 58; Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 170. Razširjen je tudi podatek, da se je Filip rodil okoli leta 1580, kar pa je glede na letnico študija pri praških jezuitih (1586) nemogoče (gl. Luft, Slawata, str. 497).

umetnosti. Nato se je preživljal kot pisec slavnostnih govorov in tolmač. Leta 1598 se je poročil z Judito Podmanicky, edino še živečo hčerko bogatega praškega trgovca Simona. Zatem je postal meščan praškega Starega mesta (*Staré Město pražské*). V zakonu sta se jima rodila sin Janez Vencelj in hči Ljudmila Katarina. Okoli leta 1600 je Filip začel opravljati službo v uradu kraljevega namestništva v Hradčanih, sprva v registraturi.⁴⁹ S podporo Zdenka Vojteha Popela Lobkovica je leta 1605 postal drugi in leta 1611 prvi tajnik tega urada. Leta 1608 ga je cesar Rudolf II. povzdignil med nižje plemstvo s predikatom »plemeniti Rosenfeld«. Leta 1610 je v praškem Novem mestu (*Pražské Nové Město*) kupil hišo in leta 1616 še vrt. Tedaj se je podpisal kot cesarski svetnik in tajnik. 23. maja 1618 je bil v uradih kraljevega namestništva, ko je tja prišla večja skupina čeških stanovskih predstavnikov oziroma defensorjev. Potem ko so ti Martinica in Slavato obtožili večkratnih kršitev določil majestetnega pisma in krivega svetovanja cesarju, so želeli kaznovati še pisarja zanje spornih listin iz marca in maja 1618. Ker je bil osovraženi kraljevi tajnik Pavel Mihna odsoten, je padla odločitev za kaznovanje njegovega pomočnika, tam prisotnega tajnika Fabriciusa.⁵⁰

Defenestracija in življenje njenih osrednjih protagonistov po njej

Jaroslav Boržita Martinic

Martinic naj bi zbrane prosil za milost, ko ga je za roke zagrabil Viljem Lobkovic in mu jih zvil za hrbet. Nato naj bi ga pograbili še Albert Jan Smiřický, Ulrik Kinsky, Litvin Rzcizan (Ričan) in Pavel Kaplič ter ga (ob Slavati) zanesli k odprtemu okenskemu krilu. Pri tem naj bi kričali: »Sedaj bomo poštene do svojih verskih sovražnikov!« Če sta Martinic in Slavata sprva menila, da ju bodo iz pisarne kraljevega namestništva odvedli v zapor, sta po tem dejanju že slutila način izvršitve smrtne obsodbe. Martinic je zaklical, naj mu pripeljejo spovednika, in začel glasno moliti, nakar so mu protestniki zabičali, naj svojo dušo raje priporoči Bogu. Zatem so ga pograbili in skozi okno potisnili v grajski jarek. Jaroslav naj bi

⁴⁹ OeStA, AVA, Adel, RAA, Fabritius, Philipp, 1623, marec 23., Regensburg, fol. 14r. V prošnji za poplemenjenje v viteški stan je Filip navedel 23-letno zvesto službo tajnika. Gl. tudi Zöhner, Philipp Fabricius, str. 58–59.

⁵⁰ Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 41; Zöhner, Philipp Fabricius, str. 58–59; Filip Fabricius. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Filip_Fabricius (19. 7. 2020).

med padcem zakričal: »Jezus, Marija!«, nakar naj bi Ulrik Kinsky porogljivo dejal: »Bomo videli, če mu bo Marija pomagala!« Po padcu – menda v sedečem položaju – je dobil le manjše poškodbe. Za njim so napadalci pograbili Slavato in končno še Fabriciusa. Ko sta se na njihovo začudenje začela Martinic in Fabricius premikati, naj bi Kinsky zaklical: »Pri Bogu, res mu je [Marija] pomagala!«⁵¹ Martinic se je prevalil do močno poškodovanega Slavate, ga oskrbel in mu s tem bržčas rešil življenje. Zatem so napadalci pričeli streljati z okna. Od treh krogel, ki so zadele Martinica,⁵² mu je ena preluknjala ovratnik, druga se je zarila v njegovo debelo obleko, medtem ko mu je tretja neznatno poškodovala roko.⁵³ Nato se je ob pomoči služabnika zatekel v bližnjo, okoli 300 m oddaljeno palačo češkega vrhovnega kanclerja Zdenka Vojteha Popela Lobkovica. Ta je bil tedaj na poti na Dunaj – sicer bi se bržčas znašel med »defenestriranci« –,⁵⁴ zato je Martinica (in tudi Slavato) pod zaščito vzela Zdenkova žena Poliksena.⁵⁵ Ukazala je, naj z okna palače spustijo

51 Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 39 in 44–45; Vehse, *Memoirs*, str. 242.

52 Po viru: ... *empfangenen dreyen schüssen* ... (OeStA, AVA, Adel, RAA, Martiniz, Jaroslav Borzita, 1621, april 10., Wien, fol. 55r).

53 Po teh streljih naj bi Martinic zaklical: »Dobri Bog, tako me želiš napraviti neranljivega in nesmrtnega?« (Zwiedineck-Südenhorst, Martinitz, Jaroslav Bořita, str. 517). To je težje verjeti, sploh če upoštevamo, da naj bi svoje napadalce pozneje pretental s tem, da je dal v palačo Lobkovicov k sebi poklicati duhovnika za spoved in poslednje maziljenje, češ da je smrtno ranjen (Vehse, *Memoirs*, str. 243). Po drugem (deloma pristranskem) viru naj bi na »defenestrirance« po ukazu Erenfrida pl. Berbisdorfa, vrhovnega proviantnega mojstra čeških stanov, z okna kraljevega namestništva s kremenjačo enkrat ali dvakrat ustrelil tam prisotni hajduk (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 41).

54 Kljub močni katoliški (anti)propagandi se je 21. maja 1618 v Pragi sestal kolegij defensorjev iz celotne Češke, ki je bil še številčnejši kot marca. Kraljevi namestniki so nato 22. maja izdali odlok o razpustitvi zborovanja. Šele tedaj sta Martinic in Slavata spoznala, v kakšni nevarnosti sta se znašla. Vrhovni kancler Lobkovic je še isti večer (22. maja) prikrito zapustil Prago in pobegnil proti Dunaju, da bi zaprosil za takojšnjo pomoč (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 78). Podobno se je zgodilo kraljevemu pisarju Pavlu Mihni (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 41).

55 Vehse, *Memoirs*, str. 242–243; Zweiter Prager Fenstersturz. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Zweiter_Prager_Fenstersturz (19. 7. 2020); Wurzbach, Lobkowitz, Zdenek Adalbert Popel, str. 336; Lobkowitz family. *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Lobkowitz> (18. 7. 2020). Poliksena je bila hči Vratislava Pernštejna (1530–1582), med drugim cesarskega vrhovnega kanclerja na Češkem, in vplivne španske plemkinje Marije Maksimilijane Manrique de Lara y Mendoza (ok. 1538–1608). Leta 1587 je postala četrta in zadnja žena najbogatejšega češkega plemiča Viljema Rožmberškega (1535–1592). Ker so vsi njegovi zakoni ostali brez potomcev, je podedovala ogromno denarja in posestev, ki so z njeno poroko z Zdenkom Vojtehom Popelom Lobkovicem leta 1603 pozneje prešla na njenega sina. Po letu 1618 je bila zaradi svojih korenin in dobrih povezav s španskimi odposlanci nekakšen kanal med plemiškimi rodbinami na Češkem in cesarskim dvorom na Dunaju.

lestev, in oba vzela v oskrbo. V palači Lobkoviccev se je Jaroslav pretvarjal, da je smrtno ranjen, in dal k sebi poklicati duhovnika za spoved in poslednje maziljenje, s čimer je svoje preganjalce preslepil. Nato si je v tajnosti obril brado, umazal obraz in se v noči istega dne, preoblečen v hlevskega hlapca, pretihotapil nedaleč stran v svojo praško palačo. Od tam je v spremstvu zdravnika pobegnil proti bližnji Beli gori, kjer ga je čakala hitra kočija, s katero se je zapeljal v Tachov (nem. Tachau) v tedanjem (Zgornjem) Palatinatu (*Oberpfalz*). Po kratkotrajnem zadrževanju v samostanih se je (že) do 30. maja umaknil v München.⁵⁶ Na Bavarskem je užival gostoljubje in zaščito vodje Katoliške lige, bavarskega vojvode Maksimilijana I. Wittelsbaškega (1573–1651),⁵⁷ ki ga je dal nastaniti v hišo pri vojskovodji Tillyju. Jaroslav je dal v München poklicati ženo in njune (mlajše) otroke.⁵⁸ Kot izredni zastopnik oziroma agent dunajskega dvora je sodeloval v diplomatskih pogajanjih z bavarskim vojvodo, v tem času pa je verjetno zapisal tudi svoje videnje praških dogodkov.⁵⁹ Zaradi pobega je bil izbrisan iz češke deželne deske, njegova posestva pa so bila zasežena. Leta 1619 jih je deželni direktorij podelil v sekvester.⁶⁰ Januarja

Ker je Martinicu in Slavati po defenestraciji zagotovila azil, iz katerega se je uspelo prvemu napadalcem izviti s pobegom, je bila skupaj z mladoletnim sinom Vencljem obsojena na štiri mesece pripora (Wurzbach, Lobkowitz, Polyxena, str. 329; Vorel, *Páni z Pernštejna*, str. 271–280; Maťa, *Constructing and Crossing*, str. 17; Genealogy Pernstein. *Genealogy*. <http://genealogy.euweb.cz/bohemia/pernstein2.html> (18. 7. 2020). O Polikseni gl. tudi opombo 9.

56 Hojda, *Martinitz*, str. 303; Vehse, *Memoirs*, str. 243; Zwiedineck-Südhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 517.

57 Albrecht, Maximilian I., str. 477.

58 V najstarejši župnijski cerkvi sv. Petra v Münchnu na steni levo za glavnim oltarjem najdemo epitaf iz rdečega marmorja Johane Eve baronice Martinic, hčerke Jaroslava Boržite, in njegove dolgoletne prve žene Marije Evzebije baronice Šternberk. Po latinskem napisu sodeč je deklica umrla 9. januarja 1619 v (malce simbolični?) starosti dveh let, dveh mesecev, dveh tednov in dveh dni, torej naj bi se rodila 24. oktobra 1616 (*Epitaph für Johanna Eva von Martinitz*. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Epitaph_für_Johanna_Eva_von_Martinitz (18. 7. 2020). Za sina Jurija Adama (* 1602) je znano, da se je tedaj šolal v Gradcu (OeStA, AVA, Adel, RAA, Martiniz, Jaroslav Borzita, 1621, april 10., Wien, fol. 55r; Andritsch, *Die Matrikeln der Universität Graz*, Band 1, str. 129 in 132).

59 Zwiedineck-Südenhorst, *Martinitz*, Jaroslav Bořita, str. 517; Hojda, *Martinitz*, str. 303. Martiniceve spomine je v 30. letih 17. stoletja Slavata uporabil pri svojih (Hojda, *Martinitz*, str. 303).

60 Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmisches Adel*, str. 146. Na letnem deželnem zboru med 18. in 22. majem 1619 so češki stanovi odločili, da bodo vse kralju zveste pripadnike visokega plemstva razrešili uradniških služb in časti, jih izgnali iz dežele in jim zasegli posesti. Med njimi sta se poleg Slavate znašla tudi večkrat omenjena Adam baron Šternberk in Zdenko Vojteh Popel grof Lobkovic. Zadnji je v spremstvu Ferdinanda II. potoval v Frankfurt na cesarske volitve. Zaradi zvestega služenja mu je cesar pozneje podelil (državno)knežji stan, že leta 1621 pa mu

Slika 2: Epitaf za hčerko Jaroslava Boržite barona Martinica iz leta 1619 v Münchenski cerkvi sv. Petra (foto: Nuša Lorenčič, februar 2019).

1619 se je Martinic, podobno kot številni drugi emigranti, iz Münchna preselil v Passau. Tam je lobiral za vojaško in politično sodelovanje z Maksimilijanom Bavarskim. V izgnanstvu v Passau je ostal do poletja 1622 in iz daljave kritiziral po njegovem mnenju preblago politiko katoliške stranke na Češkem.⁶¹

8. novembra 1620 sta združeni vojski cesarstva in Katoliške lige v bitki na Beli gori pri Pragi pod poveljstvom grofa Tillyja uničujoče porazili vojsko čeških stanov pod Friderikom V., palatinskim grofom in volilnim knezom (kot češki kralj

je španski kralj Filip III. podelil viteški red zlatega runa (Wurzbach, Lobkowitz, Zdenko Adalbert, str. 336–337).

⁶¹ Hojda, Martinitz, str. 303.

(poznani tudi po sramotilnem vzdevku »zimski kralj«) Friderik I.; 1596–1632).⁶² Po zmagi katoliške strani je bilo eno prvih dejanj novega-starega češkega kralja Ferdinanda, da je osebno »prerezal« t. i. majestetno pismo.⁶³ Potem ko je bil češki upor zatrt, se je leta 1621 oblikovalo cesarsko sodišče, ki je vodilo proces proti zajetim »veleizdajalcem«. Martinic je, podobno kot Šternberk in Slavata, sodelovanje v njem zavrnil in je z njima v Passauu počakal na zaključek kazenskih obravnav ter izvršitev sodb. 21. junija 1621 je bilo na osrednjem trgu praškega Starega mesta usmrčenih 27 upornikov. Njihova posestva so bila večidel zaplenjena in razdeljena med cesarju zvesto katoliško plemstvo.⁶⁴ S kraljem Ferdinandom rehabilitirani »defenstriranci« so se vrnili na Češko, kjer so jim bila povrnjena vsa posestva in časti. Martinic se je iz Passaua vrnil poleti 1622. Že pred tem, 10. aprila 1621, mu je Ferdinand (na Dunaju) izdal plemiško listino, s katero ga je povzdignil v državnega grofa z dodatnim nazivom »visoki in blagorodni« ter mu obenem izboljšal plemiški grb. Istega leta ga je ponovno imenoval za gradiščana Karlštejna.⁶⁵ Jaroslavu Boržiti je bil na novo pridobljeni plemiški naziv za češko kraljestvo potrjen s cesarsko listino, izdano 6. januarja 1622 na Dunaju.⁶⁶

⁶² Za češkega kralja je bil izvoljen 27. avgusta 1619. Dan pozneje je bil odstavljeni češki kralj Ferdinand v Frankfurtu na Majni izvoljen za cesarja (kronanje je potekalo 9. septembra). Kot cesar je bil Ferdinand deležen še večjega prestiža in obsežnejših pravic; med drugim je lahko ukrepal proti novoizvoljenemu češkemu kralju Frideriku Palatinskemu (Hartmann, *Die Kaiser*, str. 146–147; Albrecht, Ferdinand II., str. 131; Polišínský, *The Thirty Years War*, str. 108; Friedrich V. (Pfalz). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_V._\(Pfalz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_V._(Pfalz)) (19. 7. 2020)).

⁶³ »Prerezani« (bolje rečeno, v sredini dvakrat zarezani) izvirnik danes hrani Nacionalni arhiv v Pragi, medtem ko je edini verodostojen prepis originalnega majestetnega pisma shranjen v Christian-Weise-Bibliothek v Zittauu (češ. Žitava) na skrajnem jugovzhodu Saške (Kahl, *Der Majestätsbrief von Kaiser Rudolph II. aus dem Jahre 1609*, str. 36–38; *Majestätsbrief*. *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Majestätsbrief> (18. 7. 2020)).

⁶⁴ Wurzbach, *Martinitz, Jaroslaw Bořita*, str. 48. Usmrčeni so bili trije predstavniki višjega plemstva, sedem pripadnikov nižjega plemstva in sedemnajst meščanov. Glave 12 obglavljenih na čelu z Joahimom Andrejem grofom Šlikom so bile nato 10 let nataknjene na sulice in, obdane z železnimi kletkami, pribite na Stari mestni stolp Karlovega mostu. Po prihodu saške vojske v Prago (1631) so jih odstranili in slavnostno pokopali v praški cerkvi Marije pred Týnom (Hormayr, *Taschenbuch*, str. 280–281; *Ständeaufstand in Böhmen (1618)*. *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020)).

⁶⁵ OeStA, AVA, Adel, RAA, Martiniz, Jaroslaw Borzita, 1621, april 10., Wien. Plemiška lista je bila istočasno izdana tudi Viljemu Slavati (!). Potrdili sta jo cesarska pisarna in češka dvorna pisarna. Državno grofovstvo naj bi mu bilo uradno priznано leta 1623 (Vehse, *Memoirs*, str. 243–244).

⁶⁶ Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 146; Zwiedineck-Südenhorst, *Martinitz, Jaroslaw Bořita*, str. 517; Hojda, *Martinitz*, str. 303.

Sliki 3 in 4: Jaroslav Boržita okoli leta 1621 (levo) in renesančna praška palača Martinicev (desno). Vir obeh slik: wikipedia.

Kot vojno odškodnino si je dal Jaroslav oktobra 1622 izplačati 50.000 renskih tolarjev. Leta 1623 je vzel v zakup mesto Slaný, ki se je postavilo na stran čeških upornikov in je bilo zato po bitki na Beli gori leta 1620 razlaščno; leta 1638 je mesto dobil v dedno last. Iz družinske posesti Smečno in nekaj drugih pritoklin je 21. novembra 1633 oblikoval fidejkomis, ki ga je cesar potrdil z listino s 6. januarja 1634.⁶⁷ Listina je vsebovala klavzulo, da se po izumrtju moških dedičev gospostvo Smečno iz fidejkomisa izvzame in je na voljo Martinicevim hčeram kot alod s prostim dedovanjem (*freivererbliches Allod*).⁶⁸ Podoben fidejkomis je Jaroslav leta 1647 oblikoval še za mesto Slaný. Od drugih zasegov je leta 1623 kupil posestvi Ahníkov in Prunéřov (obe na skrajnem severozahodu Češke), medtem ko mu je leta 1626 žena predala gospostvo Hořovice (na sredi poti med Prago in Plznom). Leta 1638 je z zamenjavo nekaterih posesti dobil še gospostvo Plánice (na zahodu Češke, pod Plznom). S tem je nadzoroval najpomembnejše prihodke nekdanjih čeških komornih posesti. V smislu reprezentacije je dal že v 20. letih 17. stoletja dograditi severno krilo svoje praške palače.⁶⁹

V obdobju po podelitvi naziva državnega grofa se je Martiniceva politična kariera nadaljevala. Leta 1623 je bil imenovan za tajnega svetnika, leto pozneje

⁶⁷ Istega dne mu je cesar z listino potrdil pravico, da sme na zasedanjih deželnega zbora zasesti klop takoj za štirimi najvišjimi deželnimi funkcionarji oziroma uradniki (gl. nadaljevanje).

⁶⁸ Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 146.

⁶⁹ Hojda, *Martinitz*, str. 303.

za vrhovnega deželnega sodnika, leta 1625 za vrhovnega upravitelja čeških komornih posesti (*Oberstlandkammerer*) in leta 1628 za češkega vrhovnega dvornega mojstra. Leto poprej, 1627, je postal vrhovni komisar na novo oblikovane reformacijske komisije, kjer je zaradi svoje pretirane vneme kmalu prišel v spor z njenimi preostalimi člani. 6. januarja 1634 je cesar na Dunaju izdal listino, s katero je Martinicu potrdil pravico, da sme na zasedanjih deželnega zbora sestiti takoj za štirimi najvišjimi deželnimi funkcionarji. Istega leta ga je imenoval še za palatinskega grofa.⁷⁰ Leta 1638 je bil Jaroslav imenovan za vrhovnega praškega gradiščana; na tem položaju je ostal do smrti. V tej vlogi se je leta 1641, v času univerzitetnega prepira med praškim nadškofom Ernestom Vojtehom Harrachom in jezuiti, postavil na stran slednjih oziroma cesarja; nadškofov seminar je denimo dal obkrožiti z oboroženci. Dve leti pozneje, 15. marca 1643, je izdelal načrt združitve obeh praških univerz. Leta 1644 je od španskega kralja Filipa IV. (1621–1665), podobno kot Viljem Slavata, prejel viteški red zlatega runa.⁷¹

Jaroslav se je poročil štirikrat. Njegov prvi zakon leta 1601 z Marijo Evzebijo baronico Šternberk (1584–1634) je že bil omenjen. V drugo je zakonski prstan leta 1635 nataknil Mariji Magdaleni baronici Vrtbý († 1643).⁷² Od leta 1644 je bila njegova tretja žena Katarina Ljudmila Talacko z Ještetic († 11. V. 1649), 21. junija 1649 pa se je Jaroslav poročil še četrtič, tedaj s Heleno Barbaro Kostomlatský z Vřešovic († 1682).⁷³ V njegovem dolgoletnem prvem zakonu se je rodilo po sedem sinov in hčera. Od teh so odraslo dobo dočakali štirje sinovi, ki so nadaljevali glavno rodbinsko linijo, in štiri hčere, ki so se poročile s pripadniki češkega plemstva.⁷⁴

70 Hojda, Martinitz, str. 303; Hofpfalzgraf. *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Hofpfalzgraf> (19. 7. 2020). Po Meraviglia-Crivelliju se omenja »grosse Palatinat« (Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 146).

71 Hojda, Martinitz, str. 303; Edelmeyer, *Die spanische Monarchie*, str. 180–184.

72 Hojda kot njegovo drugo ženo omenja Elizabeto Vrtbý (*Wrtby*) (Hojda, Martinitz, str. 303).

73 Hojda, Martinitz, str. 302; Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 146.

74 Od sinov omenimo Jurija Adama (1602–1651), vrhovnega upravitelja čeških komornih posesti (1628–1632), češkega vrhovnega kanclerja (1644–1651), tajnega svetnika in člana reda zlatega runa, po očetovi smrti gospodarja Smečna (1649–1651); Bernarda Ignaca (1603–1685), vrhovnega deželnega sodnika (1644), vrhovnega upravitelja čeških komornih posesti (1648), nato vrhovnega dvornega mojstra, hkrati v letih 1651–1685 vrhovnega praškega gradiščana in člana kolegija kraljevega namestništva; ter Maksimilijana Valentina (1605–1677), med drugim vrhovnega deželnega sodnika (1652), vrhovnega upravitelja čeških komornih posesti (1656–1658) in vrhovnega dvornega mojstra (1658–1677). Mlajši Ferdinand Leopold (1611–1691) je postal prošt v praškem Višegradu (Hojda, Martinitz, str. 302–304; Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmische Adel*, str. 146; Jaroslav Borsita von Martinic. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Jaroslav_Borsita_von_Martinic (18. 7. 2020); Martinic (Adelsgeschlecht). *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Martinic> (18. 7. 2020).

Julija 1648, v času napada Švedov in njihove poznejše okupacije Prage, je bil Jaroslav ranjen in je padel v ujetništvo. Praško palačo Martinicev je sovražnik zasegel in v njej nastanil del svoje vojske. Tedaj je bila pogubljena Jaroslavova bogata knjižnica, medtem ko je svojo korespondenco uničil že prej. Njegova družina naj bi okupacijo prestala neovirano. Jaroslav je bil izpuščen novembra ter je dočakal umik švedske vojske in konec tridesetletne vojne. Preminil je 21. novembra 1649 v Pragi, star 67 let. Pokopan je (bil) v cerkvi v Smečnem. Motiv vzpenjajočih se lokvanjev v smečenskem mestnem grbu izhaja iz plemiškega grba Martinicev.⁷⁵

Viljem Slavata

Ko so obračunali z Martinicem, so se napadalci obrnili proti Slavati. Ta je dvignil roke in začel prositi, naj mu pripeljejo spovednika. Grof Thurn je zatem dejal: »Plemeniti gospodje, tukaj imate drugega.« Napadalci so pograbili Slavato in ga z glavo naprej potisnili skozi isto okno kot Jaroslava Boržito.⁷⁶ Še pri oknu se je pokrižal na prsih in s skrušenim srcem dejal: »Deus propitius esto mihi peccatori.« Nato se je z desnico oprijel kamnitega okenskega zidca in klical na pomoč Devico Marijo. Eden od tistih, ki so ga potisnili skozi okno, ga je z ročajem bodala udarjal po prstih, da je zaradi bolečin izgubil oprijem in omahnil na zemljo s približno 15 metrov višine. Njegov klobuk z zlatimi vrtnicami in z diamanti okrašeno vrvico je ostal v pisarni kraljevega namestništva. V rokah napadalcev je ostala tudi njegova pretrgana zlata verižica s križem in črnim emajlom. Slavata se je pri padcu z glavo zaletel v kamniti zidec nižjega okna, ob pristanku pa naj bi z glavo zadel še ob en kamen. Po pristanku se je skotalil v globino grajskega jarka. Pri tem si je glavo močno zapletel v plašč. Krvaveč iz ust in skoraj nezavesten bi se zagotovo zadušil, če ga ne bi oskrbel Martinic, ki ob padcu ni staknil hujših poškodb. Ker se je Martinic zbal, da bodo napadalci pričeli nanj streljati, se je napravil šibkejšega,

⁷⁵ Hojda, *Martinitz*, str. 302–303; Wurzbach, *Martinitz, Jaroslav Bořita*, str. 48; Zwiedineck-Südenhorst, *Martinitz, Jaroslav Bořita*, str. 516–517; *Genealogisches Handbuch*, str. 183–186; Jaroslav Borsita von Martinic. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Jaroslav_Borsita_von_Martinic (18. 7. 2020). Rod Martinicev je v moški liniji izumrl leta 1789. Rodbinsko ime in posestva so prešli na dedinjo iz grofovske rodbine Clam, tako da danes govorimo o še živeči rodbini Clam-Martinic (Vehse, *Memoirs*, str. 244).

⁷⁶ Slavato naj bi po drugih podatkih pograbil in skozi okno vrgel zgolj Henrik Matija grof Thurn-Valsassina (Hallwich, *Thurn-Valsassina, Matthias Graf von*, str. 76), kar se zdi manj verjetno.

kot je bil v resnici. Počasi se je odkotalil k Slavati, pri čemer se je z lastnim rapirjem in bodalom poškodoval na levi strani telesa. Odvil mu je okoli glave zamotan plašč in mu z robcem obrisal kri s krvavečih ust. Iz srebrne pušice, ki jo je imel privezano na robec, je vzel dišavno sol ter jo nezavestnemu Slavati vtrl pod nos in na senca. Pri tem ga je klical, ga ovedel in začel z njim moliti. Slavata je nato začel ponavljati na oknu izrečeno prošnjo: »Bog naj mi bo naklonjen, grešniku.«⁷⁷ Ker tudi Fabricius po padcu ni bil resneje poškodovan in se je začel premikati, so napadalci začeli streljati z okna urada kraljevega namestništva. Nekateri Slavatovi služabniki so hiteli napadalce miriti, spustili so se k svojemu gospodarju in ga odnesli v palačo omenjenega vrhovnega kanclerja kraljevine Češke, grofa Lobkovic.⁷⁸

Potem ko je Viljem defenestracijo kljub hudim poškodbam glave preživel, je bil po volji napadalcev aretiran. Viljemova žena naj bi od grofice Thurn na kolenih izprosila moževo življenje.⁷⁹ Člani utrakvističnih stanov so ga prisilili, da se je svojim uradniškim službam odpovedal ter da je peti dan po defenestraciji podpisal in pečatil kopijo listine glede njegove potrditve majestetnega pisma.⁸⁰ Zaradi hudih

77 Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 46–47; Bireley, *Ferdinand II*, str. 90; Vehse, *Memoirs*, str. 242.

78 Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 79. Slavata o padcu pravi: »Ob strašljivem padcu sem se močno poškodoval, in to ne samo zaradi padca z omenjenih 28 vatlov višine, ampak sem ob držanju za kamniti okenski zidec dobil hude poškodbe glave, po padcu na tla pa sem se še nezavesten skotalil za 30 vatlov. Nezavesten se nisem mogel pobrati, da bi pobegnili od nadaljnega besnenja in nevarnosti. Zato so me prenesli na praški grad v hišo žene vrhovnega kanclerja kraljevine Češke, kjer sem se dal zdraviti [...]«. Prosti prevod izvirnika: »... *nit allein die bemelten 28 elln hienab in die tieffe gefallen, sondern darunter an einem stainern fenster gesümbts harte wunden in den kopf bekommen, und als ich auf die erden kommen, allererst mich von dannen noch weitter auf die 30 elln hienunter in tödtlichen anmachten überwalzen hab. Als das mir unmöglich gewesen, mich von der stelle zu bewegen, und die ferner fury und gefahr zufliehen. Derwegen ich in das hauß des obristen frauen canzlerin des königreichs Behaimb, aufm Prager schloß, getragen worden, alda ich verblieben und mich curirn laßen wüeffen ...*« (OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 35r–35v).

79 Slavata pravi, da so bila po dogodku »vznesena tudi srca stanovskih predstavnikov«, tako da ti z njim niso obračunali (OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 27r; Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 79–80).

80 K temu so ga prisilili trije predstavniki utrakvističnih stanov, Bogoslav Berka, Ulrik Gerstorf in [Janez] Teodor Sixt. Predstavili so se mu kot člani na novo vzpostavljenega direktorija, kot deželani in regenti. Slavata je razmišljal, kaj to potrdilo pomeni. Verjel je, da na tak način izsiljeno potrdilo in prepis ne moreta imeti pravne veljave. Računal je, da se bosta pozneje, ko se bo pozdravil in listino s pravnimi sredstvi izpodbijal, ohranila njegovo dobro ime in čast. Tako je praktično napol mrtev zavedno izdal javno priznanje (*revers ad mundum*), ki ga je potrdil s svojim pečatom in podpisom (OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 35v–36r).

poškodb je še nekaj časa ostal v Pragi. Cesarju je o dogodkih pisal v ponedeljek po Gospodovem vnebohodu (28. maja), takoj zatem, ko je podpisal »sporno« listino.⁸¹ Viljemova žena je od grofice Thurn dobila dovoljenje, da je mož pristal v hišnem priporu in da se je lahko konec leta 1618 šel zdraviti v Teplice (nem. Toplitz) h komorniku cesarja Matije, utrakvistu Venclju Viljemu Popelu [Lobkovicu].⁸² V tem času naj bi Slavata začel pisati spomine.⁸³ Po okrevanju je leta 1619 s Teplic emigriral na Saško, vendar je moral za seboj pustiti vse svoje premoženje.⁸⁴ Ker je takratni saški volilni knez Janez Jurij I. (1585–1656; volilni knez med letoma 1611 in 1656) želel v bližajočem se spopadu med utrakvisti in katoličani ohraniti nevtralnost, je Slavato prisilil, da je zapustil Saško. Tedaj se je Viljem umaknil v škofovsko mesto Passau pod avstrijskim nadvojvodo Leopoldom V., mlajšim bratom cesarja Ferdinanda II. Tam je bil poleg Martinica tudi stari Adam baron Šternberk. Nekdanji veliki prior Dipold Lobkovic, še drugi od kraljevih namestnikov, ki mu protestniki 23. maja 1618 niso skrivili lasu, se je pozneje zatekel v saško mesto Dresden.⁸⁵

Še pred bitko na Beli gori je bila Slavati 10. septembra 1620 na Dunaju izdana cesarska listina, ki ga je ščitila pred klevetami nasprotnikov.⁸⁶ Po veliki katoliški zmagi se je Viljem vrnil na Češko, kjer je postal vodilna osebnost restavracije rimskokatoliške vere. Leta 1621 je bil hkrati z Martinicem povzdignjen med državne grofe. Istega leta je bil potrjen kot vrhovni upravitelj čeških komornih posesti, vrhovni češki sodnik in član kraljevega namestništva. Leta 1622 je kot denarno odškodnino dobil gospostvo Mělnik, ki ga je užival do leta 1645. Namesto

81 OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 27r–28r. Tedaj je cesarju javil svojo potrditev utrakvistične listine in se za svoje dejanje pokesal. Cesarjeva pisarna je ugotovila, da je bil njegov podpis izsiljen, zato so listino razglasili za neveljavno. Slavata je bil nato (1621) rehabilitiran in ponovno v cesarski službi (prav tam, fol. 23r–25v in fol. 36r–42v; tukaj fol. 24r).

82 OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 39r–41r. Očitno je pri Venclju Viljemu šlo za pomembnega protagonista defenestracije. Samo tako bi Slavati uspelo zapustiti hišni pripor in izvedeti izjemno pomembne informacije, ki so zadevale češkega kralja (gl. nadaljevanje).

83 V Teplicah je Slavata izvedel, da so češki stanovi 15. avgusta 1619 na zboru v praškem gradu sklenili, da ne potrdijo češkega kralja, ampak da želijo izbrati novega. Izvedel je še, da želijo vzpostaviti nekakšno konfederacijo iz odposlancev inkorporiranih dežel (OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 41r; Luft, Slawata, str. 497).

84 Gl. opombo 60.

85 Polišíenský, *The Thirty Years War*, str. 108–109; Vehse, *Memoirs*, str. 243; Luft, Slawata, str. 497; Johann Georg I. (Sachsen). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Georg_I._\(Sachsen\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Georg_I._(Sachsen)) (19. 7. 2020).

86 OeStA, AVA, Adel, RAA, Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien, fol. 23r–25v.

Slika 5: Viljem Slavata okoli leta 1633 (bakrorez Wolfganga Kiliana, vir: wikimedia).

upornemu utrakvističnemu plemstvu zaplenjenim posestim se je raje posvetil rodbinski zemlji. Leta 1623 mu je cesar dodelil pravico, da je na zasedanjih stanovskega zbora na grofovski klopi sedel kot prvi. Med letoma 1623 in 1625 je še naprej opravljal službo vrhovnega upravitelja čeških komornih posesti. Leta 1625 je bil imenovan za tajnega svetnika in se v tej vlogi za cesarja udeležil številnih diplomatskih misij. V letih 1627 in 1628 je deloval kot vrhovni dvorni mojster, od tedaj pa tudi kot vrhovni češki točaj. Leta 1628 je nastopil službo vrhovnega češkega kanclerja, kar je ostal do smrti.⁸⁷ Njegova žena Lucija Otilija je ob smrti leta 1633 rodbini prinesla ogromno posest v obliki gospostev Jindřichův Hradec in Telč.⁸⁸ V letih 1636–1651 je Viljem napisal obsežno delo »Zgodovinski spisi« (*Historické spisování*) v 13 knjigah, kjer je prepričljivo opisal vzroke in povod za

⁸⁷ Po Luftu naj bi vrhovni kancler ostal do smrti. Tedaj se je iz Prage preselil na Dunaj (Luft, Slawata, str. 497–498). Hojda beleži podatek, da je bil v obdobju 1644–1651 češki vrhovni kancler Jurij Adam grof Martinic, sin defenestriranega Jaroslava Boržite (Hojda, Martinitz, str. 302).

⁸⁸ Ker je bila za časa življenja pomembna dobrotnica kapele v romarskem Altöttingu na Bavarskem, so jo 18. maja 1633 pokopali v njej. Njen grob ni posebej označen z nagrobnim spomenikom (Wilhelm Slavata. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Slavata (18. 7. 2020)).

češki upor v prvi fazi tridesetletne vojne.⁸⁹ Njegovo delo v pretežni meri opisuje dogodke med letoma 1608 in 1619 na ozemlju češke krone. Slavata se je s tem delom uveljavil kot eden najpomembnejših zgodovinopiscev svojega časa. V spomin na srečen razplet defenestracije je dal na vzhodni strani kraljevega namestništva postaviti spomenik v obliki obeliska (gl. sliko 1). Leta 1644 je bil sprejet v prestižni viteški red zlatega runa.⁹⁰

Slavata je bil vseskozi zelo pobožen. Iz njegovih spisov je razvidno, da so njegove politične poglede, misli in občutja globoko zaznamovala njegova trdna verska prepričanja. Tako se ne gre čuditi, da je bil docela prepričan, da so »defenestriranci« padec preživeli po zaslugi čudežne rešitve Device Marije. Na stara leta se je Slavata vse bolj predajal skoraj pietističnemu verskemu sanjarjenju, Marijinemu čaščenju in misticizmu. Že tako močno verovanje v čudeže se je v njegovem poznem življenjskem obdobju še poglobilo. Vse intenzivnejše ukvarjanje z onostranstvom ga je povežalo s spiritistom Hieronimom Gladichom, jezuitom, ki ga je Viljem spoznal leta 1646 v Bratislavi na zasedanju ogrskega državnega zbora (*ungarischen Reichstags*). V začetku leta 1652 se je dal 79-letni Viljem prenesti v hišo jezuitskega profesa, kjer je umrl 19. januarja. Truplo so z Dunaja prepeljali v Jindřichův Hradec in ga v opravi (habitu) jezuitskega brata laika pokopali v grobnico jezuitske cerkve Marije Magdalene.⁹¹ Rodbina je v moški liniji izumrla leta 1712 in je prešla na zeta iz vrst starega plemstva, Hermana Jakoba grofa Černína s Chudenic.⁹²

Filip Fabricius

Nazadnje je množica protestnikov obračunala s tajnikom Filipom Fabriciusom. Ker je bil srednje rasti, se je sprva poskušal neopazno pomešati v ozadje stanovskih predstavnikov. Jezikav, kot je bil, v tistih odločilnih trenutkih ni potlačil zaničljivih

⁸⁹ Delo je bilo tudi odgovor na »Defensionsschrift« Henrika Matije grofa Thurn-Valsassine (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 44; Luft, Slawata, str. 498). Gl. opombo 110.

⁹⁰ Luft, Slawata, str. 498; Wilhelm Slawata. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Slawata (18. 7. 2020).

⁹¹ Luft, Slawata, str. 496 in 498; Winkelbauer, Adelige Konvertiten, str. 17–18. Mesto Jindřichův Hradec (na jugu Češke) je bilo po cenzusu po koncu tridesetletne vojne drugo največje na Češkem (Jindřichův Hradec. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Jindřichův_Hradec (19. 7. 2020)).

⁹² Luft, Slawata, str. 497–498; Meraviglia-Crivelli, *Der Böhmischer Adel*, str. 170–171; Wurzbach, Czernin von Chudenitz, str. 103.

opazk, na katere so bili ljudje pri njem že navajeni. Protestnike je opominjal, kje pravzaprav so in s kom bodo imeli opravka, tako da naj bodo pri svojem ravnanju miroljubnejši in previdnejši. To je nekatere zbrane tako razkačilo, da so želeli z njim obračunati kar z bodali. Joahim Andrej grof Šlik jih je pozval, naj prizorišča ne onečastijo z umorom, pač pa naj »Gospodu raje pošljejo pomočnika«. ⁹³ Po teh besedah so protestniki pograbili Fabriciusa in ga vrgli skozi isto okno kot poprej Martinica in Slavato. Defenestracija je bila izvedena med okoli 10:45 in 11:45 uro. ⁹⁴

Fabricius naj bi padel na Martinica. Podobno kot ta je staknil zgolj lažje poškodbe. Tajnik kraljevega namestništva naj bi bil celo tako priseben, da se je svojemu nadrejenemu iz vrst višjega plemstva za padec nanj iskreno opravičil. Ker se je Martinic začel premikati, za njim pa tudi Fabricius, so pričeli napadalci iz urada češke pisarne na svoje žrtve streljati. ⁹⁵

Fabricius se je sprva umaknil v svojo praško hišo in nato za nekaj dni v pristavo Losticzkega, da bi si tam docela opomogel. Ko se je počutil bolje, se je odpeljal na Dunaj. Bil je eden prvih, ki je vladarski dvor na Dunaju in cesarja Matijo obvestil o praškem uporu. ⁹⁶ Zatem je kot uradnik ostal na Dunaju. V spremstvu Ferdinanda

⁹³ Šlik je bil najvidnejša osebnost izmed 27 predstavnikov češkega plemstva in (praškega) meščanstva, ki so bili 21. junija 1621 usmrčeni na osrednjem trgu praškega Starega mesta. Med kraljevimi volitvami leta 1617 naj bi prav vplivni grof Šlik s presenetljivim glasovanjem za Ferdinanda spodbudil ostale utrakvistične člane visokega češkega plemstva, da so za kralja imenovali notranjeavstrijskega nadvojvodo (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 73, 76 in 79; Bobková, *Böhmische Exulanten*, str. 22; *Ständeaufstand in Böhmen (1618)*. *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020)).

⁹⁴ Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 40–41.

⁹⁵ Vehse, *Memoirs*, str. 242; Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 79.

⁹⁶ Vehse, *Memoirs*, str. 246; Zöhner, Philipp Fabricius, str. 58. Takoj po defenestraciji naj bi grof Thurn jezdil po ulicah Prage in ljudi opominjal, naj bodo mirni. Hradčane je zasedla stanovska vojska. Javni uradniki, tudi katoliški, so prisegli češkim stanovom. 24. maja je bila vzpostavljena začasna vlada v obliki 30-članskega direktorija (vsak stan je imel po 10 predstavnikov), katerega predsednik je postal Vencelj Viljem Rupa. Direktorij je po odstititvi kraljevih namestnikov glasoval za vzpostavitev lastne vojske (16.000 mož) na državne stroške, njen vrhovni poveljnik pa je postal grof Thurn. Izdana je bila t. i. apologija, v kateri so bili razloženi vzroki upora. Pozneje so začeli izganjati jezuite in izvajati zaplembe katoliškega premoženja. Cesarju zvešta so ostala le tri mesta, Plzeň, České Budějovice in Český Krumlov (Vehse, *Memoirs*, str. 246; Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 80–81; *Ständeaufstand in Böhmen (1618)*. *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020)). Drugod se omenja 13- (Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 80) in 36-članski direktorij (Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 34). Češki kralj Ferdinand je za dogodke v Pragi izvedel 27. maja v Bratislavi, ko je bil na večerji s prvim ministrom kardinalom Khleslom (tudi Klesl) in svojim gostiteljem, Petrom Pázmányjem, esztergomskim nadškofom in primasom Ogrske. Ferdinandovo kronanje za ogrskega kralja se je s tem zavleklo do 1.

II., ko se je ta avgusta 1619 odpravil na cesarske volitve v Frankfurt ob Majni, je bil češki tajnik in tajni pisar. Po vrnitvi je Fabricius za potne stroške dobil 100 goldinarjev, istega leta pa kot izredno plačilo še skupaj 6.300 goldinarjev. Po bitki na Beli gori in zaključku praškega procesa proti zajetim veleizdajalcem se je leta 1621 vrnil v mesto, kjer je leta 1618 pustil ženo in otroke. V naslednjih letih je bil imenovan za komornika, namestnika upravitelja čeških komornih posesti, visokega uradnika okraja Mladá Boleslav in člana nekaterih drugih pomembnih uradov. Od leta 1622 dalje je ugodno nakupil številna gospostva in posestva, ki so bila zaplenjena rodbinam čeških upornikov. Po Venclju Hrzanovu s Harasova je postal lastnik Harasova (blizu Mělníka), Libeňa (danes severni predel Prage) in Vrutic (na severu Češke, okraj Mladá Boleslav), medtem ko je po Nikolaju Gerstorfu prevzel Řepín (v okraju Mělník). Iz tega časa je bil tudi nakup nekdanje hiše Janeza Teodorja Sixta pl. Ottersdorfa v praškem Starem mestu. Za posestva ni samo plačal nižje cene od njihove dejanske vrednosti, pač pa je dobil še izdatno cesarsko posojilo; skupno je od cesarja prejel kar 56.000 goldinarjev.⁹⁷

Fabricius si je zatem zaželel dodatnega poplemenitenja, svojo prošnjo pa opravičeval s 23-letno zvesto službo tajnika pod tremi cesarji in češkimi kralji. 23. marca 1623 je bil s cesarsko diplomom, izdano v Regensburgu, povzdignjen med viteze. Istočasno je dobil izboljšavo plemiškega grba, potrditev prvotnega predikata »pl. Rosenfeld« (*von Rosenfeld*) in dodaten predikat »in Hohenfall« (*und Hohenfall*; v prevodu: (in) z visokega padca), pravico do pečatenja z rdečim voskom, do pridobitve svobodnih posesti in izselitve, cesarsko zaščito, oprostitev plačevanja davkov (*exemptio ab oneribus*) in razbremenitev opravljanja služb v mestnih uradih.⁹⁸ V tem času je bil nižji komornik za češka mesta, ki so jih podeljevali v dosmrtni užitek (*Leibgedingestädte*). Viteški stan mu je bil potrjen z listino, izdano 3. avgusta 1628 v Pragi.⁹⁹ Filip Fabricius je umrl 10. oktobra 1632. Pokopan je v cerkvi – danes baziliki – sv. Jakoba v praškem starem mestnem jedru, ki je tedaj spadala v

julija. Dan po prejeti novici o defenestraciji je Ferdinand po posvetu s svetniki cesarju Matiji sporočil, naj v Prago pošlje odposlanca, da bi pomiril preostale kraljeve namestnike in jim predal navodila za nadaljnje ukrepanje. Odposlanec je, potem ko se je v Pragi seznanil s podrobnostmi, predlagal poravnavo s češkimi stanovni. Zagovarjal je miroljubno rešitev spora, potem ko bi uporniki odložili orožje (Bireley, *Ferdinand II*, str. 91; Hartmann, *Die Kaiser*, str. 145–146).

97 Zöhrrer, Philipp Fabricius, str. 59; Vehse, *Memoirs*, str. 243.

98 OeStA, AVA, Adel, RAA, Fabritius, Philipp, 1623, marec 23., Regensburg, fol. 1–14.

99 Po Zöhrrerjevi mu je češki kralj Ferdinand II. plemstvo in viteštvo potrdil 23. marca 1628 (Zöhrrer, Philipp Fabricius, str. 60).

kompleks frančiškanskega samostana. S smrtjo njegovega vnuka Franca Ignaca leta 1651 je rodbina v moški liniji izumrla.¹⁰⁰

Zakaj so »defenestriranci« preživeli?

Za konec še nekaj besed o splošno razširjeni razlagi, da so »defenestriranci« visok padec preživeli zaradi kupa gnoja, na katerem so pristali. V spominih udeležencev dogodka na obeh straneh se ta ne omenja. Zdi se tudi manj verjetno, da bi bil ravno pod okni uradov kraljevega namestništva. Docela verjetna je razlaga, da je padec ublažil velik kup smeti v obliki odpadnega papirja in drugega pisarniškega materiala.¹⁰¹ Pri legendi o kupu gnoja gre bržčas za odgovor utrakvistov in pozneje evangeličanov na pojasnila katoličanov, ki so preživetje defenestriranih razlagali z božansko intervencijo angelov oziroma Device Marije.¹⁰² Po menda sočasnem bakrorezu (slika 6), natisnjem leta 1627 v obsežnem delu Michaela Casparja Lundorpa,¹⁰³ se je okoli Hradčanov tedaj razprostiral živalski park (*Thiergarten*), medtem ko literatura pretežno omenja (posušen) grajski jarek.

Pojavljajo se tudi različni podatki o višini padca; zmerni navajajo višino do 15 metrov, skrajni pa govorijo o dobrih 18 metrih (60 čevljev).¹⁰⁴ Po pričevanju Slavate,

¹⁰⁰ Zöhrrer, Philipp Fabricius, str. 60–61; Filip Fabricius. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Filip_Fabricius (19. 7. 2020).

¹⁰¹ O tem Vehse, *Memoirs*, str. 242. Zöhrrerjeva omenja skupek odpadnega pisarniškega materiala, gnojišča, grmovja in drugega (Zöhrrer, Philipp Fabricius, str. 58). Sodobnik »defenestrirancev« Pavel Skála (1583–1640) piše, da je vratar kraljevega namestništva odpadni pisarniški material več let otrsela oziroma odstranjeval v grajski jarek ravno pod znamenitim oknom. Na dan defenestracije je bil v Pragi in je zatem postal pisar oziroma tajnik direktorija čeških stanov. Svojo »Češko zgodovino« (*Historie česká od r. 1602 do r. 1623*) je napisal leta 1620 v izgnanstvu. Na Češkem je bila v petih knjigah prvič izdana v obdobju 1865–1870. Dobro stoletje pozneje je za novo izdajo poskrbel Josef Janáček (Pavel Skála ze Zhoře. *Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*, Praha 1984). Medickova knjiga defenestracijo obravnava po novejši izdaji (Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 37 in 43).

¹⁰² O božanski intervenciji je bil sveto prepričan Viljem Slavata (Luft, Slawata, str. 498; Winkelbauer, Adelige Konvertiten, str. 17–18).

¹⁰³ Lundorp, *Laurea Austriaca*, slika med str. 36 in 37.

¹⁰⁴ Govor je tudi o več kot 60 vatlih (1 praški vatel (*pražský loket*) ~ 59 cm; 60 vatlov je potemtakem dobrih 35 ½ metra; gl. Hallwich, Thurn-Valsassina, Matthias Graf von, str. 76). Tu gre zagotovo za nenamerno napako, pri čemer so mišljeni čevlji, torej gre za polovično vrednost (1 vatel = 2 čevlja). Na tem mestu velja opozoriti, da je praški vatel meril precej manj od dunajskega (1 dunajski vatel ~ 78 cm; Elle (Einheit). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Elle_\(Einheit\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Elle_(Einheit)) (19. 7. 2020)). Slavata govori o višini več kot 28 vatlov (tj. okoli 16

Slika 6: Bakrorez praške defenestracije (vir: Lundorp, *Laurea Austriaca*).

ki se je po pristanku skotalil daleč naprej, tla pod uradi kraljevega namestništva niso bila ravna. Tudi tu gre iskati dokaz za to, da je bil pod oknom res večji kup smeti, ki je višino padca (precej) znižal. Po pristanku se je odkotalil samo Slavata, ki se je nekaj časa oprijemal za okensko polico. To je bilo morda mogoče zato, ker naj bi ga po nekaterih virih skozi okno vrgel (prej potisnil) samo eden od napadalcev, Henrik Matija grof Thurn-Valsassina. Glede na celotno dogajanje in posamezna dejstva se to ne zdi verjetno. Protestniki, vsaj tisti radikalizirani, so delovali načrtno. Martinica, Slavato in Fabriciusa so pograbili družno in jih skozi okno vrgli na glavo. Ker je Slavata po defenestraciji Martinica videl, kaj ga čaka, se je napadalcem odločneje upiral. Pri prerivanju je denimo izgubil klobuk in verižico.

¹/₂ metrov) in padcu v grajski jarek, pa tudi o tem, da se je po padcu precej skotalil (o tem v opombi 78). Do razlike v višini morda prihaja zaradi razlikovanja pri vatlih, pa tudi zato, ker nekateri menijo, da se je defenestracija izvršila v najvišjem nadstropju Ludvikovega krila. Za višino prim. sliko 1.

Fabricius je bil srednje rasti, tako da napadalci z njim niso imeli posebnih težav. Ker se je Slavata z desnico sprva oprijel okenske police, je pristal v nenaravnem položaju. Martinic pred njim in Fabricius za njim sta morala pristati z nogami naprej; Martinic menda v sedečem položaju, Fabricius pa celo na Martinicu, za kar se mu je opravičil.

Razloge za preživetje vseh treh »nesrečnikov« gre iskati tudi v tedaj prevladujoči oblačilni španski modi.¹⁰⁵ »Defenestriranci« so imeli poveznjene mehke širokokrajne klobuke in zraven obleke še vrhnji plašč oziroma pelerino. Oba modna dodatka, zlasti plašč, sta pri padcu s takšne višine zadržala nekaj zraka, padec upočasnila in posledično močno ublažila pristanek. Nasploh so bili ljudje tedaj topleje oblečeni, saj je bil to čas male ledene dobe.¹⁰⁶ O več slojih obleke priča tudi v Martinica izstreljen naboj s kremenjače, ki se je zaril v predel njegove oprave. Slavatov klobuk je sicer ob prerivanju ostal v rokah napadalcev, zato pa se mu je pri padcu okoli glave zavil plašč. Njegove poškodbe glave, s katero naj bi udaril v kamnito polico nižjega okna in še v kamen na tleh, bi bile brez plašča verjetno usodne. Močno poškodovanemu Slavati je življenje bržčas rešil Martinic, ki se je skotalil k njemu in ga oskrbel, kakor je pač znal.

Spodnji del znamenitega okna se je odpiral precej visoko, nekje na višini 1,2 metra. Poleg tega je bilo okno majhno, tako da napadalci svojih žrtev v grajski jarek niso mogli zalučati s polno močjo.¹⁰⁷ Slavata se je krčevito branil in se oprijel okenske police. Zid tega predela Hradčanov, kjer so bili uradi kraljevega namestništva, zaradi velikosti ni popolnoma raven (gl. sliko 1), ampak je v spodnjem delu rahlo nagnjen navzven.¹⁰⁸ Napadeni, vsaj Slavata, so mogoče bolj zdrsnili kot padli navzdol.

Vrstni red »defenestriranih« ni bil naključen: najprej so napadalci pograbili Martinica, ki je bil kot upravitelj dežel češke krone in gradiščan Karlštejna kraljeva in cesarjeva »desna roka«. Nato je bil na vrsti Slavata kot vodja osovražene urada kraljevega namestništva. Zadnji, ki je dopolnil »sveto trojico«, je na

¹⁰⁵ Vehse, *Memoirs*, str. 242. Podrobneje o oblačilni modi tega časa Vrišer, *Noša v baroku*, str. 11–14.

¹⁰⁶ Brázdil, *Reconstructions of Past Climate*, str. 409–431, tukaj zlasti str. 422–426; Brázdil et al., *Climate of the sixteenth century*, str. 181–183 in 194–196; Brázdil in Kotyza, *History of weather and climate*, str. 61–64 in 111 (sicer za maj 1622).

¹⁰⁷ Da so jih drugega za drugim pometali skozi isto okno, priča podatek, da naj bi Fabricius pristal na Martinicu. Znana grafika iz tega časa, ki dogodek prikazuje v malce bolj dramatičnem tonu, z istočasnimi izmeti skozi različna okna, torej ne ustreza zgodovinskim dejstvom (Vehse, *Memoirs*, str. 242).

¹⁰⁸ Hojda, *Martinitz*, str. 302–303.

vrsto prišel Fabricius, eden od pisarjev, ki je, sicer po nareku, spisal za utrakviste nesprejemljivi listini.

Napadalci so bili osupli nad tem, da so kraljevi namestniki padec s take višine preživeli. V želji po njihovi smrti so stražarju hajduku ukazali, naj nanje strelja. Noben strel pa za »defenestrirance« ni bil usoden. Oba kraljeva namestnika sta našla zaščito oziroma zatočišče pri katoliški plemkinji Polikseni grofici Lobkovic, ženi tedanjega češkega vrhovnega kanclerja Zdenka Vojteha. Vrhovni kancler bi najbrž bil med »defenestriranci«, če se ne bi dan pred usodnim 23. majem 1618 odločil za pot na Dunaj.¹⁰⁹ Ne nazadnje je treba še poudariti, da se je Henrik Matija grof Thurn-Valsassina verjetno prav dobro zavedal, da mu je ob praških dogodkih leta 1611 zatočišče pri Polikseni Lobkovic rešilo življenje. Kot vodja čeških upornikov je zato pred njo bržčas ravnal manj suvereno.¹¹⁰

Viri in literatura

Arhivski viri

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv

Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Adelsarchiv (Adel), Reichsadelsakte (RAA), Allgemeine Reihe:

Fabritius, Philipp, 1623, marec 23., Regensburg

¹⁰⁹ Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 78; Zweiter Prager Fenstersturz. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Zweiter_Prager_Fenstersturz (19. 7. 2020).

¹¹⁰ Grof Thurn je po defenestraciji postal vojskovodja stanovske vojske. Junija in novembra 1619 je oblegal Dunaj, kjer pa zaradi pomanjkanja težkih oblegovalnih naprav in vojakov ni dosegel vojaškega uspeha. Po porazu upornikov v bitki na Beli gori (1620), kjer je Thurn sodeloval kot poveljnik polka, je leta 1621 cesar Ferdinand II. v Pragi sklical cesarsko sodišče. Voditelji češkega upora so bili s sklepom sodišča izobčeni, njihova posestva zasežena, izvršitelji defenestracije pa obsojeni na smrt. Grof Thurn se je usmrtitvi izognil tako, da je po bitki na Beli gori prebegnil h Gabrijelu (*Gábor*) Bethlenu v Transilvanijo in pozneje v Osmansko cesarstvo. V tridesetletni vojni se je boril proti Habsburžanom ter v njej sodeloval kot diplomat in vojskovodja manjšega švedskega polka v sestavi okoli 6.000 mož iz vrst čeških emigrantov; polk je podpiral Saško v bojih proti cesarskim četam. Po letu 1633 se je grof Thurn umaknil v Švedsko Livonijo v mesto Pernau (danes estonski Pärnu) in se posvetil zasebnemu življenju. V svojem »Defensionsschrift« je dogodke iz leta 1618 opisal kot odgovorno obrambo svoje vere. Umril je 28. januarja 1640 in bil pokopan v katedrali v Talinu (Hallwich, Thurn-Valsassina, *Matthias Graf von*, str. 75–76; Vehse, *Memoirs*, str. 244–246; Hartmann, *Die Kaiser*, str. 146; Polišínský, *The Thirty Years War*, str. 105 in 110; Wedgwood, *The Thirty Years War*, str. 74).

Martiniz, Jaroslaw Borzita, 1621, april 10., Wien

Slavata, Wilhelm, 1621, april 10., Wien

Objavljeni vir

Die Matrikeln der Universität Graz. Band 1: 1586–1630 (ur. Johann Andritsch). Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1977.

»Frankfurter Postzeitung« [tedenski časopis, ki je med letoma 1615 in 1620 izhajal brez posebnega naslova, nato pa do leta 1866 pod različnimi naslovi; kot *Frankfurter Postzeitung* od 1. aprila 1852] (dosegljivo na: <http://brema.suub.uni-bremen.de/zeitungen17/periodical/titleinfo/934741>), 1618, Auß Prag den 29. Ditto [= maj].

Literatura

Albrecht, Dieter: Ferdinand II. *Die Kaiser der Neuzeit. 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland* (izd. Anton Schindling in Walter Ziegler). München 1990, str. 125–141.

Albrecht, Dieter: Maximilian I. *Neue Deutsche Biographie*, Band 16. Berlin: Duncker & Humblot, 1990, str. 477–480.

Asch, Ronald G.: *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit. Eine Einführung*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2008.

Bireley, Robert L.: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. Cambridge: University Press, 2014.

Bobková, Lenka: Böhmisches Exulanten in Sachsen während des Dreißigjährigen Krieges. Am Beispiel der Stadt Pirna. *Frühneuzeit-Info*, 10, 1999, str. 9–20.

Bonney, Richard: *The Thirty Years' War, 1618–1648*. Oxford: Osprey Publishing, 2002.

Brázdil, Rudolf et al.: *Climate of the Sixteenth Century in the Czech Lands. History of Weather and Climate in the Czech Lands*, Volume X. Brno: Masaryk University, 2013.

Brázdil, Rudolf in Oldřich Kotyza: *History of Weather and Climate in the Czech Lands III. Daily Weather Records in the Czech Lands in the Sixteenth Century II*. Brno: Masaryk University, 1999.

Brázdil, Rudolf: Reconstructions of Past Climate from Historical Sources in the Czech Lands. *Climatic variations and forcing mechanisms of the last 2000 years* (ur. Philip D. Jones et al.). Berlin; Heidelberg; New York; Barcelona; Budapest;

- Hong Kong; London; Milan; Paris; Santa Clara; Singapore; Tokyo: Springer, 1996, str. 409–431.
- Bůžek Václav, Václav Grublhoffer in Jan Libor: Wandlungen des Adels in den böhmischen Ländern. V: *Bohemia – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder*, 54, 2014, Nr. 2, str. 271–318.
- Darlage, Adam W.: *Priests Under Pressure in Southern Moravia: History and Identity in Roman Catholic Polemics (1575–1615)*. Doktorska disertacija (tip-kopis). Chicago 2009.
- Edelmeyer, Friedrich: *Die spanische Monarchie der katholischen Könige und der Habsburger (1474–1700)*. *Kleine Geschichte Spaniens* (izd. Peer Schmidt). Stuttgart: Reclam, 2004, str. 180–201.
- Genealogisches Handbuch erloschener böhmischer Herrenstandsfamilien* (ur. Roman von Procházka). Neustadt an der Aisch: Verlag Degener & Co., 1973.
- Gindely, Anton: *Geschichte der Ertheilung des böhmischen Majestätsbriefes von 1609*. Prag: Carl Bellmann's Verlag, 1858.
- Gould, Stephen Jay: The Diet of Worms and the Defenestration of Prague. Did the Devil make Protestants throw Catholics out of windows – or was it biology? *Natural History*, vol. 105, 1996, no. 9, str. 19–24 in 64–66.
- Grotefend, H[ermann]: *Taschenbuch der Zeitrechnung des Deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover: Hahn, 1971.
- Hallwich, Hermann: Thurn-Valsassina, Matthias Graf von. *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 39. Leipzig: Duncker & Humblot, 1895, str. 70–92.
- Hartmann, Gerhard: *Die Kaiser des Heiligen Römischen Reiches*. Wiesbaden: Marix Verlag, 2008.
- Helffferich, Tryntje: *The Thirty Years War: A Documentary History*. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 2009.
- Hojda, Zdeněk: Martinitz, Jaroslav Bořita Graf von. *Neue Deutsche Biographie*, Band 16. Berlin: Duncker & Humblot, 1990, str. 302–303.
- Hormayr, Joseph Freiherr von: *Taschenbuch für die vaterlaendische Geschichte*. XXV. Jahrgang der gesammten und VII. der neuen Folge. Leipzig: G. Reimer, 1836.
- Hughes, Joseph B.: Utraquism. *The Catholic Encyclopedia. An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church* (ur. Charles G. Herbermann et al.), vol. 15. New York: Robert Appleton Company, 1912, str. 244–245.
- Kahl, Uwe: *Kostbarkeiten aus dem Altbestand der Christian-Weise-Bibliothek*

- Zittau: Der Majestätsbrief von Kaiser Rudolph II. aus dem Jahre 1609. *Bibliotheksjournal der Christian-Weise-Bibliothek Zittau*, 9, 1999, str. 36–38.
- Kočevar, Vanja: Uvedba gregorijanskega koledarja v notranjeavstrijskih deželah leta 1583. *Kronika*, 62, 2014, št. 2, str. 173–192.
- Liturgie im Angesicht des Todes. Reformatorische und katholische Traditionen der Neuzeit*. Teil I (ur. Hansjakob Becker, Dominik Fugger, Joachim Pritzkat in Katja Süß). *Pietas Liturgica* 13. Tübingen in Basel: A. Francke Verlag, 2004.
- Luft, Robert: Slawata (*Slavata*), Wilhelm (*Vilém*). *Neue Deutsche Biographie*, Band 24. Berlin: Duncker & Humblot, 2010, str. 496–499.
- Lundorp, Michael Caspar: *Laurea Austriaca, hoc est, Commentariorum de statu reipublicæ nostri temporis*, [...]. Frankfurt: Erasmus Kempffer, 1627.
- Maťa, Petr: Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500–1700). *Frühneuzeit-Info*, 10, 1999, str. 43–52.
- Maťa, Petr: Constructing and Crossing Confessional Boundaries: The High Nobility and the Reformation of Bohemia. *Diversity and Dissent. Negotiating Religious Difference in Central Europe, 1500–1800* (ur. Howard Louthan, Gary B. Cohen in Franz A. J. Szabo). *Austrian and Habsburg Studies*, vol. 11. New York in Oxford: Berghahn Books, 2011, str. 10–29.
- Medick, Hans: *Der Dreißigjährige Krieg. Zeugnisse vom Leben mit Gewalt*. Tretja izdaja. Göttingen: Wallstein Verlag, 2019.
- Meraviglia-Crivelli, Rudolf Johann von: *Der Böhmisches Adel. J. Siebmacher's großes Wappenbuch*. Band 4, Abteilung 9. Nürnberg: Bauer & Raspe, 1886.
- Mortimer, Geoff: *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618–48*. Hampshire in New York: Palgrave, 2002.
- Polišensky, J[osef] V[incent]: *The Thirty Years War* (prev. Robert Evans). Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1971.
- Preinfalk, Miha: Grofje Thurn-Valsassina na Koroškem. *Kronika*, 56, 2008, št. 2, str. 247–264.
- Resch, Claudia: *Trost im Angesicht des Todes. Frühe reformatorische Anleitungen zur Seelsorge an Kranken und Sterbenden*. *Pietas Liturgica* 15. Tübingen in Basel: A. Francke Verlag, 2006.
- Schmidt, Karl: *Geschichte des dreissigjährigen Krieges zur zweihundertjährigen Jubelfeier des westphälischen Friedens im Jahre 1848*. Jena: Friedrich Frommann, 1848.
- The Thirty Years' War* (ur. Geoffrey Parker). Druga izdaja. London in New York: Routledge, 1997.

- Vehse, E[duard Karl]: *Memoirs of the court and aristocracy of Austria* (prevod Franz Demmler; orig. *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation*, 48 zvezkov, Hamburg: Hoffmann und Campe, 1851–1858). London: H. S. Nichols, 1896.
- Vinkler, Jonatan: Češki bratje – 560 let. I: Med nedovršenim husitskim prelomom z Rimom in luteransko reformacijo. *Stati inu obstati*, 13, 2017, št. 25, str. 9–34.
- Vinkler, Jonatan: Češki bratje – 560 let. II: Po Luthrovem nastopu – med reformo in politiko. *Stati inu obstati*, 14, 2018, št. 28, str. 83–106.
- Vorel, Petr: Páni z Pernštejna. Vzestup a pád rodu zubří hlavy v dějinách Čech a Moravy. Prag: Rybka, 1999.
- Vrišer, Andreja: *Noša v baroku na Slovenskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1993.
- Wedgwood, C[icely] V[eronica]: *The Thirty Years War*. The Bedford Historical Series: X. London: Jonathan Cape, 1947.
- Winkelbauer, Thomas: Karrieristen oder fromme Männer? Adelige Konvertiten in den böhmischen und österreichischen Ländern um 1600. *Frühneuzeit-Info*, 10, 1999, str. 9–20.
- Wißgrill, Franz Karl: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten*. Band 5 (za izdajo Karl von Odelga). Wien: Christian Friedrich Wappler, 1804.
- Wurzbach, Constantin von: Czernin von Chudenitz, das Geschlecht, Genealogie. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*, Band 3. Wien: Verlag der typogr.-literar.-artist. Anstalt (L. C. Zamarski, C. Dittmarsch & Comp.), 1858, str. 101–104; Habsburg, Ernst, Band 6. Wien: Kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1860, str. 180; Lobkowitz, Polyxena in Lobkowitz, Zdenko Adalbert, Band 15, 1866, str. 329 in 336–337; Martinitz, Jaroslav Bořita, Band 17, 1867, str. 48; Sternberg, Adam (gest. 1623), Band 38, 1879, str. 270 (dostopno na svetovnem spletu: https://de.wikipedia.org/wiki/Biographisches_Lexikon_des_Kaiserthums_Oesterreich).
- Zöhler, Edith: Philipp Fabricius (Platter) von Rosenfeld und Hohenfall. *Adler, Zeitschrift für Genealogie und Heraldik*. Band 19, 1997, Heft 2, str. 58–61.
- Zwiedineck-Südenhorst, Hans von: Martinitz, Jaroslav Bořita. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 20. Leipzig: Duncker & Humblot, 1884, str. 515–517.

Spletni viri

- Defenestrations of Prague. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Defenestrations_of_Prague (nazadnje preverjeno 18. 7. 2020).

- Elle (Einheit). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Elle_\(Einheit\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Elle_(Einheit)) (19. 7. 2020).
- Epitaph für Johanna Eva von Martinitz. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Epitaph_für_Johanna_Eva_von_Martinitz (18. 7. 2020).
- Filip Fabricius. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Filip_Fabricius (19. 7. 2020).
- Friedrich V. (Pfalz). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_V._\(Pfalz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Friedrich_V._(Pfalz)) (19. 7. 2020).
- Genealogy Pernstein. *Genealogy*. <http://genealogy.euweb.cz/bohemia/pernsteinz.html> (18. 7. 2020).
- Heinrich Matthias von Thurn. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Heinrich_Matthias_von_Thurn (18. 7. 2020).
- Hofpfalzgraf. *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Hofpfalzgraf> (19. 7. 2020).
- Jaroslav Borsita von Martinic. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Jaroslav_Borsita_von_Martinic (18. 7. 2020).
- Jindřichův Hradec. *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Jindřichův_Hradec (19. 7. 2020).
- Johann Georg I. (Sachsen). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Georg_I._\(Sachsen\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Johann_Georg_I._(Sachsen)) (19. 7. 2020).
- Lobkowicz family. *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Lobkowicz> (18. 7. 2020).
- Majestätsbrief. *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Majestätsbrief> (18. 7. 2020).
- Martin Fruwein. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Martin_Fruwein (19. 7. 2020).
- Martinic (Adelsgeschlecht). *Wikipedia*. <https://de.wikipedia.org/wiki/Martinic> (18. 7. 2020).
- Ständeaufstand in Böhmen (1618). *Wikipedia*. [https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_\(1618\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Ständeaufstand_in_Böhmen_(1618)) (18. 7. 2020).
- Utraquism. *Wikipedia*. <https://en.wikipedia.org/wiki/Utraquism> (18. 7. 2020).
- Wilhelm Slavata. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_Slavata (18. 7. 2020).
- Zweiter Prager Fenstersturz. *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/wiki/Zweiter_Prager_Fenstersturz (19. 7. 2020).

LIFE STORIES OF THE VICTIMS OF THE DEFENESTRATION OF PRAGUE

~~~~~

This article outlines the life stories of Jaroslav Bořita of Martinice (1582–1649), Vilém Slavata (1572–1652), and Filip Fabricius (ca. 1570–1632), officials of the newly elected King of Bohemia, Ferdinand II of Habsburg, who assumed the throne in June 1617. The Bohemian regency office had its premises in Hradčany Castle in Prague. Martinice and Slavata sat on the regency council, and Fabricius worked there as a secretary. The positions of the administrator of the Lands of the Bohemian Crown and the castellan of Karlštejn Castle, entrusted to him by the new Bohemian king in 1617, turned Martinice into the leading representative of the Bohemian Roman Catholic nobility. That same year, the king appointed Slavata as the head of the regency office. On his election as King of Bohemia, Ferdinand II reneged on his promise to respect the Letter of Majesty, issued by Rudolf II in 1609, and adopted an iron-fist approach towards the Bohemian Utraquists. His policy ultimately engendered open protest and revolt among the predominantly Utraquist Bohemian estates. On 23 May 1618, a group of representatives – or defenders – of the Bohemian estates led by Count Jindřich Matyáš Thurn-Valsassina set out to confront the hated royal representatives. When they were done interrogating the officials, they decided to execute them according to the “old Bohemian tradition” by throwing them out of a high window – that is, by defenestrating them. As is generally known, all the victims of defenestration survived the deep fall into the moat thanks to a few lucky coincidences, such as piles of wastepaper and other (stationary) materials under the Czech Office window, the predominant Spanish fashion style calling for several layers of topcoats, the slightly inclined castle wall, poor accuracy of the shots implemented from the regency building rooms, and refuge granted to the regents Martinice and Slavata in Lobkowitz Palace. The careers of the defenestrated royal officials remained frozen for two and a half years until the Battle of White Mountain. Following the decisive victory of the Catholic League in the first major battle of the Thirty Years’ War (8 November 1620), Ferdinand II, by then also crowned Emperor of the Holy Roman Empire (in September 1619) successfully reclaimed the Lands of the Bohemian Crown, thus opening the path towards royal absolutism and re-Catholicisation in Bohemia, and the careers of the Prague defenestration victims flourished again. The former secretary Fabricius was promoted to the rank of knighthood (with the predicate “von Hohenfall” alluding to the defenestration) and later, among other things, also served as the deputy administrator of the Bohemian cameral estates and as a

high-ranking official of the Mladá Boleslav district. Both defenestrated members of the regency council grew into the most prominent figures in the restoration of the Roman Catholic faith in Bohemia. In 1621, the emperor elevated them to the rank of imperial counts. In 1628, Slavata was appointed Bohemian Chancellor, and he died at an old age in 1652. After 1622, Martinice served as a privy councillor, the supreme provincial judge, the supreme administrator of Bohemian cameral estates, and the supreme chamberlain of the Bohemian kingdom. From 1638 until his death (1649), he also held the office of the supreme burgrave of Prague. He was regarded as one of the wealthiest Bohemian noblemen of his time.

TOMAŽ LAZAR

Materialna zapuščina tridesetletne vojne na Slovenskem

Tridesetletna vojna sodi med ključne epizode na poti do izoblikovanja moderne Evrope. Gledano skozi perspektivo zgodovine dolgega trajanja bi jo lahko umestili v zaporedje epohalnih spopadov, ki so približno na vsakih sto let zajeli zahodni svet. V tej optiki je bila logični naslednik stoletne vojne in italijanskih vojn v letih 1494–1559, po drugi strani pa napovednik viharjev napoleonske dobe, ki so pomenili uverturo v svetovni vojni 20. stoletja.

Toda veliki spopad v letih 1618–1648 za razliko od mnogih drugih »vseevropskih« vojn ni neposredno dosegel slovenskega prostora. To je nedvomno poglavitni razlog, zakaj mu naše zgodovinopisje ni posvetilo kaj več kot zgolj bežne pozornosti. Šele častitljivih 400 let po njegovem izbruhu je znanstveni posvet, ki ga je maja 2018 organiziral Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, domačo stroko spodbudil, da se prvič resneje spoprime z vplivi tridesetletne vojne na slovenski etnični prostor.

Te naloge zagotovo ni mogoče opraviti brez temeljitega študija primarnih virov. Pri tem pa ne gre pozabiti, da o preteklosti ne govorijo le pisani dokumenti. O njej pričajo tudi fizični preostanki, če jih le znamo ali vsaj želimo vključiti v zgodovinske raziskave. Tak pristop narekuje, da pod drobnogled vzamemo materialno gradivo, predmete, ki tako ali drugače govorijo o svetu preteklosti. To seveda zahteva dodatna znanja, zlasti pa argumentirano obravnavo muzejskih zbirk in posameznih eksponatov, ki jih tako ne dojemamo zgolj kot obrobne »starine«, temveč kot enakovredne zgodovinske vire.

V slovenski stroki je takšno združevanje moči med zgodovinopisjem in muzealstvom žal še neobičajno, potenciali tovrstnega sodelovanja pa skoraj popolnoma neizkoriščeni. Zato velja ob tej priložnosti preveriti, kako bi ga lahko aplicirali v

primeru konkretne, za zdaj še slabo obdelane problematike odmevov tridesetletne vojne na Slovenskem.

Materialna dediščina

Prva ovira na tej poti tiči v tradicionalnem zanemarjanju vojaške zgodovine ter posledično premalo poglobljenem preučevanju orožja in vojaške tehnologije. Pionirske korake na tem področju smo v Sloveniji opravili šele po drugi svetovni vojni, v primerjavi z večino evropskih sosedov torej z velikanskim zaostankom in tudi precej nedosledno. Preučevanje vojaškozgodovinskih vidikov starejših obdobj se je vidneje okrepilo v zadnjih dveh desetletjih. Res pa je, da se je to raziskovalno delo pretežno osredotočalo na (pozni) srednji vek,¹ medtem ko oborožitev iz prve polovice 17. stoletja ostaja bolj kot ne bela lisa. Nemara še najambicioznejša poskusa raziskav tega področja doslej pomenita diplomski deli Nenada Plemenitega in Urške Puš.²

Nekoliko intenzivneje kot zgodovinopisna stroka so se s problematiko zgodnje-novoveškega orožja in bojne opreme na Slovenskem spoprijeli muzealci. Vendarle gre za tip gradiva, ki je v muzejskih ustanovah že od najzgodnejših dob užival poseben ugled in se je tudi v pričakovanjih javnosti uveljavil kot malone obvezen del razstavnega »železnega repertoarja«. Takšno tendenco je bilo mogoče opaziti vse od začetkov muzealstva na Slovenskem. Že prva razstava ljubljanskega Deželnega muzeja, leta 1831 urejena v licejski stavbi, je kljub precejšnji prostorski stiski in sprva še skromnemu naboru gradiva vsebovala nekaj primerkov starega, večinoma srednjeveškega orožja, zlasti dragocene najdbe iz struge reke Ljubljanice.³

V naslednjih desetletjih se je korpus raznovrstnih militarij hitro povečeval – ne toliko zaradi zavestne usmeritve muzejskega vodstva oziroma kustosov kot po zaslugi številnih zasebnih darovalcev. Z gradnjo nove, namenske stavbe Deželnega muzeja in dokončanjem stalne razstave leta 1888 se je prvič ponudila primerna priložnost za predstavitev srednjeveškega in zgodnjenovoveškega orožja v večjem obsegu. Težko bi trdili, da je ta vrsta gradiva v očeh muzejskega vodstva veljala za posebno prioriteto. Pravzaprav niti ni bila predstavljena kot samostojna zbirka,

1 Lazar, *Viteštvo*; Predovnik, Nabergoj, *Arheološke raziskave*; Nabergoj, *Oboroženi stan*, str. 9–15; isti, *Srednjeveško orožje*; isti, *Srednjeveško plemstvo*.

2 Plemeniti, *Osebna*; Puš, *Orožje*.

3 Na primer Nabergoj, *Srednjeveško orožje*, str. 9–13, 87–93.

saj so jo vključili med raznovrstne kulturnozgodovinske predmete v četrti razstavni dvorani. Kljub temu je že v tistem času zbrana količina militarij delovala dokaj impresivno. Poleg predmetov, povezanih z domačo zgodovino, je med njimi izstopalo tedaj izrazito modno orientalsko orožje.⁴

Vmes je prišlo še do ene pomembne spremembe. Če so v prvih letih delovanja Deželnega muzeja med osrednjimi primerki starega orožja prevladovala arheološke najdbe, jih je postopoma zasenčilo »kulturnozgodovinsko«⁵ gradivo nearheološkega izvora. To je postalo še bolj očitno v času med svetovnjima vojnoma, ko se je na novo preimenovani Narodni muzej uspešno usmeril v pridobivanje pomembnih zasebnih zbirk, ki so se po spletu okoliščin pojavljale na tržišču.⁵ V takšnih razmerah je muzejska zbirka orožja pod vodstvom direktorja dr. Josipa Mala doživela pravi razcvet. V tridesetih letih 20. stoletja se je skokovito povečala, tudi z izrazito kapitalnimi eksponati, kot so ploščni oklepi, čelade ter vrhunski primerki hladnega in ognjenega orožja. Odkupi in prevzemi zaključenih celot, kot je bila denimo zbirka Hansa Kometra,⁶ so tako obogatili fonde Narodnega muzeja, da se je na stalni razstavi končno izoblikovala prava historična orožarna.

Hkrati se je razgalilo še nekaj drugega: čeprav je orožje dobilo primerno mesto v razstavnih dvoranah in je preraslo v eno osrednjih muzejskih atrakcij, še dolgo ni postalo predmet resnega preučevanja. To ni bila le posebnost Narodnega muzeja, temveč v veliki meri še danes ostaja problem celotne slovenske muzejske mreže. V odsotnosti ustrezno izšolanih specialistov, ki bi se temeljito lotili preučevanja vojaškozgodovinske dediščine starejših obdobij, je to področje ostalo strokovno slabo pokrito, prepuščeno bolj kot ne *ad hoc* pristopom in žal tudi očitnemu diletantizmu. Prvi poskus bolj sistematičnega ovrednotenja vojaške dediščine srednjega in zgodnjega novega veka v Sloveniji sega šele v leto 1971 z razstavo *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do konca 17. stoletja*, ki jo je v Narodnem muzeju zasnoval kustos Ferdinand Tancik.⁷

Kljub avtorjevim ambicijam in zelo pozitivnim odmevom v javnosti ta tematska postavitev dolgo ni dobila pravega naslednika. V Narodnem muzeju Slovenije še ni bilo razstavnega projekta, ki bi se osredotočil na tematiko tridesetletne vojne. Historična oborožitev iz tega obdobja je bila deloma predstavljena ob nekaterih občasnih razstavah, denimo *Bitka pri Sisku* (1993),⁸ *Theatrum vitae et mortis*

4 Deschmann, *Führer*, str. 126–145.

5 Horvat, *Dr. Josip Mal*.

6 Gl. Lazar, *Baron*.

7 Tancik, *Orožje*.

8 Žargi, *Bitka*.

Slika 1: Stalna razstava zbirke orožja in bojne opreme v Narodnem muzeju Slovenije na Metelkovi po prenovi leta 2016 (foto: Tomaž Lauko).

humanae (2002),⁹ *Ljubljana – kulturna dediščina reke* (2009),¹⁰ še najboljše in najpreglednejši izbor pa po celoviti prenovi leta 2016 prinaša stalna razstava v okviru zgodovinskih in umetnostnih zbirk na Metelkovi.

V Sloveniji deluje še nekaj drugih muzejskih ustanov s pomembnimi zbirkami militarij iz zgodnjega novega veka. V zadnjih desetletjih si je (bilo) to gradivo mogoče ogledati na več stalnih ali občasnih razstavah, na primer v Posavskem muzeju Brežice (*Orožje iz Posavskega muzeja*, 1995),¹¹ Pokrajinskem muzeju Celje (*Orožje*, 2006),¹² ob prenovi zbirke orožja na ptujskem gradu (1999)¹³ in v Pokrajinskem muzeju Maribor ob projektu *Govorica miru* (2012),¹⁴ če se omejimo na večje, ob katerih so bile izdane tudi spremne publikacije.

Primerki vojaške oborožitve iz časa tridesetletne vojne v Evropi niso posebna redkost. Dobro so zastopani v bolj ali manj vseh večjih muzejskih zbirkah, pa tudi na zbirateljskem tržišču se pojavljajo razmeroma pogosto, zlasti v primerjavi z militariji iz starejših obdobj. To seveda ne preseneča, če upoštevamo prostorski,

⁹ Lozar Štamcar, *Theatrum*.

¹⁰ Turk idr., *Ljubljana*.

¹¹ Dejak, *Orožje*.

¹² Badovinac, Jeličič, *Orožje*.

¹³ Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*.

¹⁴ Toifl, *Govorica*.

časovni in družbeni obseg spopadov, pa tudi širši kontekst dobe, v kateri je vojaška organizacija temeljila na številčnih armadah, opremljenih z vsaj do določene stopnje standardiziranim orožjem iz serijske oziroma manufakturne proizvodnje.

Glede na povedano bi podobno razporeditev gradiva pričakovali tudi v slovenski muzejski mreži, vendar že bežen pregled dostopnih objav in dokumentacije razkrije bistveno drugačno sliko. Med domačimi ustanovami se lahko z najdaljšo tradicijo, pa tudi najraznovrstnejšim in zgodovinsko najpomembnejšim gradivom pohvali zbirka orožja in bojne opreme Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost Narodnega muzeja Slovenije. Ta skupno obsega okrog 3500 predmetov. Če se omejimo zgolj na tiste, ki bi jih lahko vsaj približno kronološko povezali z obdobjem tridesetletne vojne – torej primerke oborožitve evropskega izvora, datirane od konca 16. do sredine 17. stoletja –, bi jih našli le dobrih 100, poleg tega pa še nekaj deset kosov manj reprezentativnega gradiva, kot je na primer drobní pripor za strelno orožje.

Gradivo iz zbirke orožja in bojne opreme Narodnega muzeja Slovenije

Zaščitna oprema

Težko bi trdili, da je tridesetletna vojna v tehnološkem smislu pomenila posebej izrazito prelomnico. Večina oborožitve, ki so jo evropski bojevniki uporabljali v tem času, ni doživela revolucionarnih novosti. Verjetno še najopaznejšo spremembo je bilo mogoče občutiti na področju zaščitne opreme. V prvi fazi vojne je kovinski oklep sodil še med standardno oborožitev večine tipov enot, primarno namenjenih za delovanje v metežu. Do sredine 17. stoletja pa se je ta trend preobrnil. Z vse bolj množično uporabo strelnega orožja je razvoj ploščnega oklepa zašel v slepo ulico. Za zares učinkovito zaščito pred krogli je bilo namreč treba vitalne sklope izdelati iz primerno debele pločevine, to pa je vodilo v pretirano povečevanje mase osebne opreme, ki je naposled nesprejemljivo ogrozilo vojakovo mobilnost.¹⁵

Večina rodov je zato proti koncu tridesetletne vojne opustila kovinski oklep. To je bilo mogoče najprej opaziti pri pehoti, najpozneje pa pri težki konjenici. V splošni rabi so nekoliko dlje vztrajale zgolj čelade in posamezni segmenti ploščnega oklepa, zlasti samostojni ovratniki in rokavice. Od tega razvoja je delno odstopal le

¹⁵ Blair, *European*, str. 143–155. Prim. tudi Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 653.

Slika 2: Ploščni oklep z jedkanim okrasjem (NMS, inv. št. N 17776, foto: Tomaž Lauko).

prostor vzhodne in jugovzhodne Evrope – tudi habsburške monarhije. Za razliko od večine zahodnih sil je doktrina osmanskega imperija odločilni pomen še naprej pripisovala množični uporabi konjenice in boja od blizu. V odgovor na to grožnjo so bile habsburške enote, zlasti konjenica, na balkanskih in vzhodnoevropskih bojiščih še globoko v 18. stoletje prisiljene obdržati kovinske čelade, prsne oklepe, pogosto tudi rokavice, verižne srajce ali rokave.¹⁶

V zbirki Narodnega muzeja Slovenije je pristnih primerkov oklepne zaščite iz obdobja tridesetletne vojne presenetljivo malo. Dolgo, pravzaprav vse od pridobitve leta 1935, je za osrednji eksponat v tem tematskem sklopu veljal polovični

¹⁶ Krenn, *Der Grazer*; Krenn, *Harnisch*, str. 52–61; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 681. Za širši pregled delovanja in organizacije avstrijske konjenice v tem obdobju gl. Mühlwerth-Gärtner, *Beiträge*.

ploščni oklep, bogato okrašen z jedkainimi vojaškimi motivi (N 17776, sl. 2). Garnitura se slogovno večinoma ujema s poznimi primerki paradnih ali turnirskih oziroma športnih oklepov iz severnoitalijanskih delavnic v času okrog leta 1600. Tako so jo opredelile tudi starejše generacije muzealcev, in sicer s predpostavko, da gre za verodostojen eksponat velike zgodovinske vrednosti.¹⁷ Šele v novjšem času se je pokazalo, da taka interpretacija bržkone ni pravilna, saj oklep v sedanjih obliki ni pristna celota.

Končno oceno njegove starosti bo mogoče podati šele po temeljitem presvetu izsledkov metalografskih analiz in rentgenskih preiskav, ki smo jih izvedli v zadnjih letih.¹⁸ Že zdaj pa je nesporno, da je garnitura plod vsaj ene, če ne celo dveh predelav v obdobju od zgodnjega 17. do konca 19. stoletja. Prsna plošča je prvotno pripadala preprostemu pehotnemu oklepu serijske proizvodnje, izdelanemu okrog leta 1600.¹⁹ Kot tipični primerek »neprebojne« zaščitne opreme svojega časa je bila skovana iz zelo masivne železne pločevine, debele vse do 7,8 mm. Uporabnika bi dobro zavarovala pred izstrelki, čeprav na račun velike mase (5,68 kg). V vsakem primeru je šlo za izdelek nižjega cenovnega razreda, namenjen vojaku nizkega stanu, ne pa družbeni eliti.²⁰

Slika 3: Rokav deškega oklepa (NMS, inv. št. N 4597, foto: Tomaž Lauko).

17 Tancik, *Orožje*, kat. št. 207; Lozar Štamcar, Žvanut, *Theatrum*, kat. št. 262; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 335.

18 Omenjene analize smo izvedli v sodelovanju z dr. Alanom Williamsom iz The Wallace Collection v Londonu in prof. dr. Petrom Fajfarjem ter drugimi sodelavci z Oddelka za materiale in metalurgijo Naravoslovnotehniške fakultete v Ljubljani.

19 To je hkrati edini primerek ploščnega oklepa za trup iz zbirke orožja in bojne opreme NMS, ki bi ga lahko vsaj pogojno povezali z obdobjem tridesetletne vojne. V zbirki so sicer ohranjeni še trije nekoliko starejši primerki pehotnih prsnih plošč (N 4534, N 5043, N 5045) in »huzarski« kiras (N 5044), datirani v obdobje 1550–1580.

20 Blair, *European*, str. 147–148.

Slika 4: Samostojni oklepni ovratnik (NMS, inv. št. N 35670, foto: Tomaž Lauko).

Šlem, ščitnika za roke in rokavice so po vsej verjetnosti prav tako originalni izdelki, hrbtna plošča in stegenska žepa, verjetno tudi ovratnik, pa so bili dodani pozneje. V športno ali turnirsko garnituro so jih morda prvič sestavili že v sredini ali drugi polovici 17. stoletja, v vsakem primeru pa je oklep kakih dvesto let pozneje doživel še eno temeljito restavriranje, ko so ga v obdobju historizma okrasili z navidezno razkošnim, a precej grobo, nekakovostno izvedenim jedkanjem.²¹

Že iz tega uvoda je razvidno, kakšne pasti prežijo na raziskovalce pri interpretaciji materialne kulture. K sreči je v fondu Narodnega muzeja

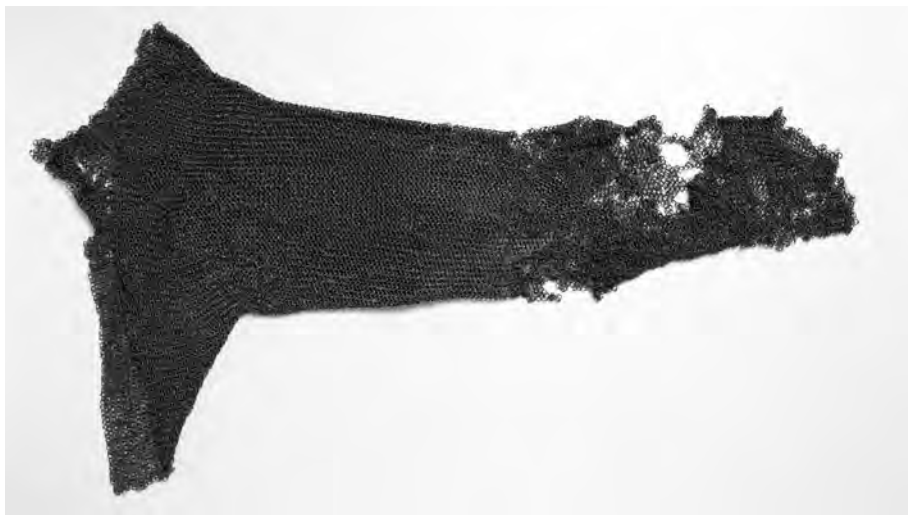
Slovenije mogoče najti še nekaj drugih, na prvi pogled manj impresivnih, a zato manj vprašljivih primerov zaščitne opreme iz obravnavanega obdobja. Med zanimivejšimi je rokav otroškega ploščnega oklepa za desno roko (N 4597, sl. 3).²² Provenienca tega zanimivega predmeta za zdaj žal ostaja neznana, gre pa za preostanek nenavadno skrbno konstruiranega deškega oklepa visokega kakovostnega razreda z začetka 17. stoletja.²³ Kot tak seveda ne sodi med bojno oborožitev iz tridesetletne vojne, kljub temu pa nazorno ilustrira plemiško miselnost v tem času.

Čeprav je sredi 17. stoletja večji del vojakov nepreklicno odložil železni kiras, ga je v konjenici marsikod nadomestil jopič iz debelega usnja, za varovanje vitalnega predela vratu in srca pa se je uveljavil samostojni oklepni ovratnik. Dober primer takšnega dvodelnega ovratnika, okrašenega z velikimi medeninastimi zakovicami, najdemo pod inventarno številko N 35670 (sl. 4). Glede na slog izdelave bi ga lahko datirali kvečjemu v zadnje obdobje tridesetletne vojne, še bolj verjetno

²¹ Za analogije gl. tudi Blair, *European*, str. 143–155, 163–169; Mann, *Armour*, kat. št. A 54, A 55.

²² Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 50. Rokav je bil v starejših objavah napačno datiran v drugo polovico 15. stoletja. Prim. Tancik, *Orožje*, kat. št. 46; Lozar Štamcar idr., *Gotika*, kat. št. 3.2.15.

²³ Blair, *European*, str. 125.

Slika 5: Verižni rokav (NMS, inv. št. N 4584, foto: Tomaž Lauko).

pa malenkost pozneje, v tretjo četrtino 17. stoletja.²⁴

Med habsburško konjenico se je v tem času obdržalo tudi nošenje verižnih rokavov. V drugi polovici 16. in na začetku 17. stoletja so se pojavljali zlasti med jezdec, oboroženimi z ognjenim orožjem, saj bi jih ploščni ščitniki za roke zelo ovirali med streljanjem. Navadno so z verižnimi rokavi dopolnili bodisi kovinsko prsno ploščo bodisi

Slika 6: Morion (NMS, inv. št. N 8112, foto: Tomaž Lazar).

usnjeni telovnik, takšna konfiguracija pa je bila v habsburški oborožitvi običajna še vsaj do konca 17. stoletja.²⁵ V Narodnem muzeju Slovenije so se ohranili trije

²⁴ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 347. Gl. tudi Blair, *European*, str. 148, kat. št. 151; Krenn, *Der Grazer*, str. 25–27.

²⁵ Krenn, *Harnisch*, str. 50–51.

Slika 7: Strelska čelada ali cabasset (NMS, inv. št. N 5041, foto: Tomaž Lazar).

Slika 8: Savojski šlem težkega konjenika (NMS, inv. št. N 34707, foto: Tomaž Lazar).

primerki samostojnih verižnih rokavov (N 4584, N 35370, N 35372, sl. 5)²⁶ in še en fragment verižnine iz poznega obdobja (N 35373).²⁷

Nekoliko več gradiva najdemo v kategoriji zaščitnih pokrival. V drugi polovici 16. stoletja in še nekako do leta 1620 je bil med pehoto skoraj univerzalno razširjen t. i. morion, posodobljena različica železnega klobuka z izrazitim sredinskim grebenom ter

visoko privihanima krajcema na čelnem in zatilnem delu.²⁸ Ta tip čelade lahko ilustriramo z dvema primerkoma, datiranima v čas okrog 1590–1600. Eden je

²⁶ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 253. Prim. tudi Tancik, *Orožje*, kat. št. 44; Lozar Štamcar idr., *Gotika*, kat. št. 3.2.13.

²⁷ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 254.

²⁸ Blair, *European*, str. 138–144, 153. Prim. tudi De Gryse, *Wapens*, str. 143; Krenn, *Harnisch*, str. 32–33; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 550, 551, 560.

preproste, cenene izdelave, z dvodelno kaloto, sestavljeno iz vzdolž grebena zakovičenih simetričnih polovic iz temno brunirane železne pločevine (N 8112, sl. 6). Drugi je kakovostnejše izvedbe, z bogatim jedkanim okrasjem in medeninastimi kovicami, po vsej verjetnosti izdelek beneške oziroma severnoitalijanske delavnice (N 5039).²⁹

Slika 9: Jurišna avba ogrskega tipa (NMS, inv. št. N 36985, foto: Tomaž Lazar).

Sorodna oblika zaščite za glavo je t. i. španski morion ali *cabasset*, v srednji Evropi razširjen predvsem kot čelada za strelce, oborožene z arkebuzami oziroma mušketai. Primerek iz Narodnega muzeja Slovenije (N 5041, sl. 7), datiran v začetek 17. stoletja,³⁰ kaže značilno obliko takega pokrivala s hruškasto kaloto, ozkim, ploskim krajcem in nizkim grebenom.³¹

Težki konjenici je bila razumljivo namenjena povsem drugače zasnovana zaščitna oprema. V prvi četrtini 17. stoletja so bili med kirasirji posebej priljubljeni težki »savojski« šlemi. Enako kot oklepe za trup so jih praviloma izdelovali iz masivne, temno brunirane železne pločevine. Šlem z inventarno številko N 34707 (sl. 8) je dobro ohranjen predstavnik tega razreda.³² Težka dvodelna kalota je sestavljena iz vzdolž grebena spojenih simetričnih polovic. Obrazni predel pokriva naličnik prav tako dvodelne konstrukcije, z večjo obrazno ploščo in ožjim zgornjim delom, opremljenim z izbočenim ščitkom nad obrvmi. Groteskna oblika naličnika s stiliziranimi brki in koničasto bradico naj bi nasprotniku vlivala strah, kar se je dobro ujemalo s samopodobo elitne najemniške konjenice kirasirjev.³³

Proti sredini 17. stoletja so se masivni šlemi zaprte oblike postopoma umaknili iz redne uporabe. Izpodrinila jih je t. i. ogrska (ali jurišna) avba, zlahka prepoznaven tip čelade z okroglo kaloto, čelnim ščitkom, globokim večdelnim zatilnim

29 Tancik, *Orožje*, kat. št. 116; Žargi, *Bitka*, kat. št. 11. Prim. Mann, *Armour*, kat. št. A 130, A 131, A 132.

30 Tancik, *Orožje*, kat. št. 118; Žargi, *Bitka*, kat. št. 13.

31 Blair, *European*, str. 138; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 668; De Gryse, *Wapens*, str. 141; Latour, Rabe, *Waffen*, kat. št. 5; Krenn, *Harnisch*, str. 32–33; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 668; Mann, *Armour*, kat. št. A 143, A 146.

32 Tancik, *Orožje*, kat. št. 206.

33 Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 663; Krenn, *Harnisch*, str. 54–59.

ščitnikom, navadno tudi parom naličnic in navpično prečko za zaščito nosu. Predhodnik tega pokrivala, v nemškem jeziku znanega kot *Zischägge*, je bil izvirno turški oziroma bližnjevzhodni šišak zelo podobne oblike, le z bolj koničasto kaloto.³⁴

V vzhodnoalpskem in panonskem prostoru se je ta tip čelade pod osmanskim vplivom pojavil že proti koncu 16. stoletja. Ob začetku tridesetletne vojne je sodil že med standardno opremo in se v habsburški oborožitvi obdržal vse v 18. stoletje. Prav zaradi dolgotrajne uporabe je posamezne primerke težko zanesljivo datirati. V zbirki Narodnega muzeja Slovenije jih hranimo šest (N 5040,³⁵ N 31978, N 32408, N 36985, 36986, N 36987, sl. 9), verjetno izdelanih v sredini oziroma tretji četrtini 17. stoletja.

Hladno orožje

To obsežno kategorijo bi lahko ob upoštevanju družbenih razmer v zgodnjenovoveški Evropi delili na dve skupini. Prva zajema pretežno zasebno ali vsaj »personalizirano« oborožitev, ki si jo je posameznik navadno priskrbel sam in je bila namenjena njegovi lastni uporabi. Vanjo spadajo predvsem meči in bodala, sicer neločljivi spremljevalci vojaka na bojnem polju, a hkrati tudi v civilnem okolju zelo razširjeni pripomočki za samoobrambo ter malone obvezen del plemiške in meščanske noše. V drugi kategoriji pa bi našli »pravo« vojaško orožje, namenjeno skupinskemu boju v urejenih formacijah – na primer sulice in helebarde.

Logično je, da je bila prva od teh krovnih skupin precej bolj pisana, saj so nanjo veliko močneje vplivali posameznikov okus, potrebe in materialne zmožnosti. Zanimariti ne gre niti trenutne mode in kulturnih izmenjav. Pretežno nemško govoreči prostor srednje Evrope je v poznem srednjem veku veljal za zibelko borilnih veščin.³⁶ Toda v drugi polovici 16. stoletja je njegovo bojevniško izročilo postopoma doživelo zaton, saj ga je zasenčil novi, izvirno italijanski slog, utemeljen na bodnem meču oziroma rapirju.³⁷

V fondu Narodnega muzeja Slovenije je več primerkov tega orožja, večinoma iz južnonemških delavnic.³⁸ Med njimi je nekaj zgodnejših tipov, v rabi v zadnji

³⁴ Blair, *European*, str. 150–153; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 653, 669, 691, 692; De Gryse, *Wapens*, str. 145.

³⁵ Tancik, *Orožje*, kat. št. 117; Žargi, *Bitka*, kat. št. 12.

³⁶ Gl. na primer Hils, *Meister*; Anglo, *Martial*; Vučajnk, *Borilne*; Ringeck, Sancin, *Dvobojevalski*.

³⁷ Meyer, *Gründtliche*; Sutor, *New Künstliches*. Gl. tudi Grassi, *Ragione*.

³⁸ Za primerjalni pregled gl. Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 100–106; De Gryse, *Wapens*, str. 63, 77; Šach, *Illustriertes*, kat. št. 92, 107; Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 322–329, 331–336, 375–

Slika 10: Rapir nemškega ali srednjeevropskega tipa (NMS, inv. št. N 5101, foto: Tomaž Lauko).

četrtni 16. stoletja, ki jih v ta pregled ne moremo vključiti brez pridržkov.³⁹ Vsaj še eden (N 36624) je bil med historističnim restavriranjem toliko predelan, da ga težko obravnavamo kot pristno starino. Čas tridesetletne vojne tako še najbolje zastopata dva dobro ohranjena primerka. N 5101 (sl. 10), s konca 16. stoletja oziroma časa okrog leta 1600, je značilen predstavnik »nemškega« rapirja z razmeroma širokim rezilom in kompleksnim razvejanim branikom.⁴⁰ Kronološko še ustrežnejši pa je dve ali tri desetletja mlajši meč tipa *Pappenheimer*, izdelek Jakoba Clementa iz Solingena, pri katerem so v košarico prepletene veje branika spredaj okrepljene s predrto školjkasto ploščico (N 36884).⁴¹

Evolucija rapirja je sredi 17. stoletja privedla do nastanka lažje spade, ki se je predvsem v civilnem okolju uveljavila kot pripomoček za dvoboj.⁴² V vojaški oborožitvi je prevladovalo robustnejše, bolj vsestransko hladno orožje, navadno prilagojeno tako za sekanje kot zabadanje. V obravnavanem obdobju so v prostoru severne Italije, a tudi v nemških deželah, poleg rapirja še vedno uporabljali meče klasične oblike z razmeroma kratkim, širokim dvoreznim rezilom.⁴³ V muzejski zbirki hranimo vsaj dva taka primerka. Prvi, N 36619, se od srednjeveškega »viteškega« meča pravzaprav razlikuje le po dvojno razvejenem, navzdol zapognjenem braniku in izvira iz poznega 16. stoletja. N 7986 pa je že kompleksnejša, mlajša

381, 414–421, 424–431, 481–486, 529–535, 549–552, 555–567; Müller, Kölling, *Europäische*, str. 69–75, kat. št. 99–103, 128–155, 168–169.

39 Na primer N 5108, N 34013, N 34400, N 34625. Gl. Tancik, *Orožje*, kat. št. 144; Žargi, *Bitka*, kat. št. 27. Iz istega obdobja izvira tudi slabše ohranjen enorezni meč N 36618.

40 Tancik, *Orožje*, kat. št. 140; Žargi, *Bitka*, kat. št. 25; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 34.

41 Tancik, *Orožje*, kat. št. 147; Žargi, *Bitka*, kat. št. 28.

42 Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 636–638, 726–728.

43 Müller, Kölling, *Europäische*, kat. št. 126–127.

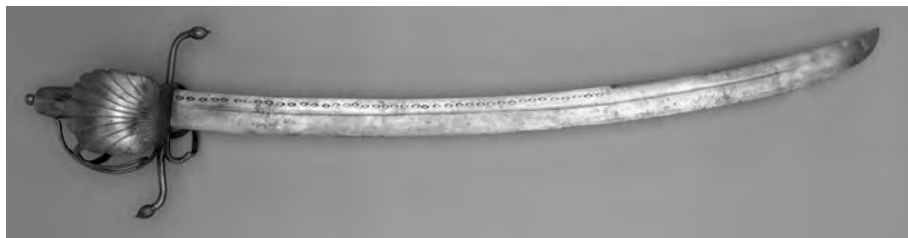
Slika 11: Beneška *schiavona* (NMS, inv. št. N 34603, foto: Tomaž Lauko).

Slika 12: *Haudegen*, značilni sečni meč konjenice (NMS, inv. št. N 35660, foto: Tomaž Lauko).

različica tega koncepta iz časa okrog 1620–1630, opremljena z dodatno prečko in stransko školjko za zaščito dlani.⁴⁴

Še bolj prepoznavno izvedbo tega koncepta je prinesla zlasti v Benečiji in Jadranskem primorju razširjena *schiavona*, dvorezni meč z značilno zaprto košarico.⁴⁵ Narodni muzej Slovenije ima v lasti štiri primerke, datirane v 17. stoletje,⁴⁶ vendar gre v vsakem primeru za regionalno zelo specifično vrsto orožja, tujo

Slika 13: *Dusägge*, kratka sablja z ročajno košarico (NMS, inv. št. N 34626, foto: Tomaž Lauko).

⁴⁴ Za analogije gl. Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 588–591.

⁴⁵ Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 488–498, 770–776; Müller, Kölling, *Europäische*, kat. št. 181–183; Säch, *Illustriertes*, kat. št. 138–142.

⁴⁶ N 7988, N 34402, N 34602, N 34603. Tancik, *Orožje*, kat. št. 145, 146; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 325, 326.

Slika 14: Zgoraj dve mečevalski bodali, spodaj stilet (NMS, inv. št. N 36634, N 36635, N 5127, foto: Tomaž Lauko).

srednjeevropskim bojiščem tridesetletne vojne (sl. 11).

Tod so prevladovali vojaški meči nekoliko drugačnih izvedb. Proti koncu tridesetletne vojne in vso drugo polovico 17. stoletja je bil med njimi najbolj razširjen razmeroma lahek, prvenstveno sečni dvo-

rezni meč s preprosto trirogeljno košarico in praviloma tankim, širokim rezilom lečastega preseka, t. i. *Haudegen* ali *Felddegen*.⁴⁷ V to kategorijo sodijo najmanj štirje⁴⁸ primerki: V 430,⁴⁹ N 19815, N 34398⁵⁰ in N 35660;⁵¹ zadnja sta še posebej značilna izdelka iz znane solingenške kovačnice rezil družine Wundes (sl. 12).

V vzhodnoalpskem prostoru se je po osmanskem zgledu že dodobra udomačila tudi sablja z ukrivljenim rezilom, a v muzejskem fondu za zdaj ne poznamo nobenega primerka, zanesljivo datiranega v čas tridesetletne vojne.⁵² Časovno še najbližje sodita kratki sablji tipa *Dusägge* štajerske izdelave s konca 16. stoletja (sl.

⁴⁷ Šach, *Illustriertes*, kat. št. 91, 105, 111, 125, 131, 149; De Gryse, *Wapens*, str. 66; Müller, Kölling, *Europäische*, kat. št. 173–176.

⁴⁸ V to kategorijo bi morda lahko umestili še meč N 36622 z ročajnim delom in košarico enake oblike, a s precej ožjim, asimetričnim dvoreznim rezilom, prirejenim zlasti za zabadanje.

⁴⁹ Omenjena najdba iz Ljubljane je v hrmbi Arheološkega oddelka Narodnega muzeja Slovenije. Turk idr., *Ljubljana*, kat. št. 148.

⁵⁰ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 33.

⁵¹ Prav tam, kat. št. 346.

⁵² Gl. na primer Müller, Kölling, *Europäische*, str. 75–77, kat. št. 156, 179–180.

13),⁵³ vsi ostali primerki zgodnjih vojaških sabelj iz srednjeevropskega prostora pa izvirajo šele iz poznega 17. ali 18. stoletja.

Italijanska mečevalska šola je enoročni bodni meč ali rapir pogosto kombinirala s krajšim orožjem ali kakim drugim pripomočkom v levi roki, s katerim je bilo mogoče bodisi odvrniti nasprotnikovo rezilo bodisi v primernem trenutku izvesti ustrezno napadalno tehniko. Za ta namen je postalo posebej priljubljeno večje bodalo, prirejeno za držanje z levo roko.⁵⁴ Najznačilnejša primerka iz Narodnega muzeja Slovenije (N 36634, N 36635, sl. 14) sta sicer datirana v drugo polovico 16. stoletja, vendar bi zelo podobno orožje našli tudi še vsaj v zgodnejši fazi tridesetletne vojne.⁵⁵

Še več gradiva je mogoče zaslediti v dokaj obsežni, za zdaj še ne sistematično obdelani zbirki bodal iz struge reke Ljubljanice. Med njimi je približno 20 primerkov, ki bi jih lahko umestili zlasti v sredino in drugo polovico 17. stoletja. V tej skupini izrazito prevladujejo kompaktni, lahki stileti, pogosto v celoti kovinske konstrukcije z dekorativno oblikovanimi ročaji in ozkimi, zgolj za bodenje namenjenimi rezili.⁵⁶ To orožje je bilo posebej razširjeno za civilno samoobrambo, res pa je, da je postalo splošno priljubljeno šele tik po koncu tridesetletne vojne.⁵⁷

Na bojiščih prve polovice 17. stoletja je med vsem hladnim orožjem daleč prednjačila pikenirska sulica. Kljub nizki ceni in preprostosti je to orožje tradicionalno veljalo za kraljico pehotne oborožitve.⁵⁸ Okrog leta 1600 so bile pehotne formacije večine moderno organiziranih evropskih armad sestavljene iz enakovrednega deleža suličarjev – pikenirjev – in strelcev, oboroženih z arkebuzo oziroma nekoliko težjo mušketo. V naslednjih desetletjih se je število dolgih sulic postopoma zmanjševalo na račun ognjenega orožja, iz splošne uporabe pa so se umaknile okrog leta 1700 z uvedbo bajoneta.⁵⁹

53 N 8108, N 34626. Tancik, *Orožje*, kat. št. 152; Žargi, *Bitka*, kat. št. 30; Lazar, Nečemer, *Historical*, str. 118–121.

54 Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 115–120; Šach, *Illustriertes*, kat. št. 114, 115; Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 574; Müller, Kölling, *Europäische*, str. 77–79, kat. št. 194–206; Mann, *Arms*, pl. 141.

55 Tancik, *Orožje*, kat. št. 160, 161; Turk idr., *Ljublanica*, kat. št. 149.

56 Na primer N 5127, N 17781, N 35035. Prim. Tancik, *Orožje*, kat. št. 162–166; Žargi, *Bitka*, kat. št. 35, 37–39.

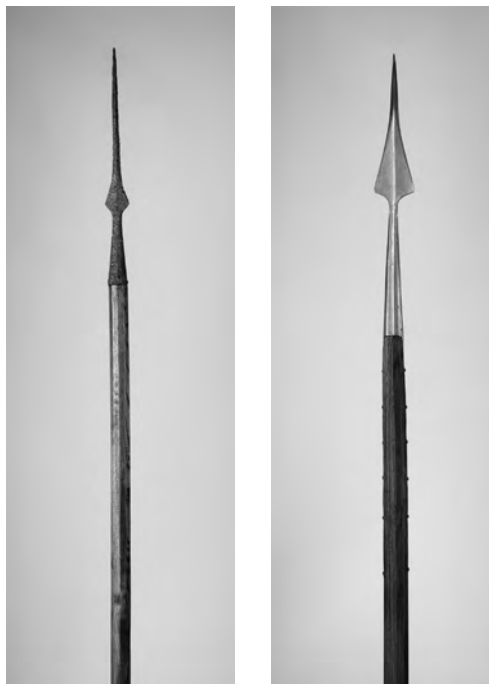
57 Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 662–670; Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 118–120; Šach, *Illustriertes*, kat. št. 129, 147, 151, 152; Müller, Kölling, *Europäische*, str. 79–80.

58 Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 138–140; Beglinger, Leutenegger, *Die Stangenwaffen*, str. 61–67; Krenn, *Schwert*, str. 56–57; Müller, Kölling, *Europäische*, str. 80–84.

59 Hall, *Weapons*, str. 178–179, 184; Eltis, *The Military Revolution*, str. 44.

Slika 15: Dolga pehotna sulica; izvedba z lažjo, ozko ostjo (NMS, inv. št. N 5170, foto: Tomaž Lauko).

Slika 16: Dolga pehotna sulica; nekoliko masivnejša izvedba z listasto razširjeno ostjo (NMS, inv. št. N 5172, foto: Tomaž Lauko).

Klasična dolga pehotna sulica iz zgodnjega novega veka je bila opremljena z majhno železno ostjo, nasajeno na vsaj šestmetrski drog iz jesenovine. Za večjo trdnost so tulu konice navadno privarili po dva daljša utrjevalna jezika. V Narodnem muzeju Slovenije hranimo tri primerke takšnega orožja s konca 16. in zgodnjega 17. stoletja (sl. 15, 16).⁶⁰

Precej manj pomembna vloga, še posebej v primerjavi z zgodnejšim obdobjem, je pripadla helebaridi. S standardiziranjem pehotnih formacij, sestavljenih skoraj izključno iz pikenirjev in mušketirjev, se je delež helebardirjev močno zmanjšal. Z upadanjem uporabne vrednosti tega orožja se je spreminjala tudi njegova oblika, saj je sečni list proti koncu 16. stoletja postajal vse manj funkcionalen, prej dekorativni element orožja, praktično namembnost pa je ohranila kvečjemu bodna ost.⁶¹

⁶⁰ N 5170, N 5172, N 5173. Gl. Tancik, *Orožje*, kat. št. 219, 221; Žargi, *Bitka*, kat. št. 53, 54; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 278–280.

⁶¹ Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 130–134; Beglinger, Leutenegger, *Die Stangenwaffen*, str. 20–50; Boccia, Coelho, *Armi*, kat. št. 458–460, 478–480; Krenn, *Schwert*, str. 50–55; Waldman, *Hafted*, zlasti str. 75–78; Müller, Kölling, *Europäische*, str. 84–85.

Slika 17: Helebarda iz delavnice Petra Schreckeisna (NMS, inv. št. N 32139, foto: Tomaž Lauko).

Slika 18: Helebarda iz delavnice Pankraza Tallerja (NMS, inv. št. N 32140, foto: Tomaž Lauko).

Od približno 60 originalnih helebard, shranjenih v Narodnem muzeju Slovenije, jih dve tretjini izvira iz obdobja od konca 16. do sredine 17. stoletja, s posebej izrazito zgoštevijo okrog leta 1600. Najzgodnejša skupina v tem gradivu so značilni izdelki gornještajerskih in spodnjeavstrijskih delavnic iz zadnje četrtine 16. stoletja, med katerimi sta po obsegu produkcije izstopala mojstra Peter Schreckeisen (N 32139, sl. 17)⁶² in Pankraz Taller (N 32140, sl. 18).⁶³ Za helebarde tega tipa je značilna kombinacija zelo dolge konice rombastega preseka z dokaj izrazitim, bolj ali manj ravnim kljunom in majhnim sečnim listom z asimetrično, vbočeno ostrino.⁶⁴

Še več ohranjenih primerkov pripada sorodnemu srednjeevropskemu tipu s preloma stoletja, pri katerem je sečni list predrt s po več trilisti in ima zelo ostro vbočeno, včasih celo pravokotno izoblikovano ostrino (na primer N 5162, sl. 19).⁶⁵

⁶² Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj* 2, kat. št. 294.

⁶³ Prav tam, kat. št. 295.

⁶⁴ Krenn, *Schwert*, str. 50–51; Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 236.

⁶⁵ Tancik, *Orožje*, kat. št. 178; Žargi, *Bitka*, kat. št. 448; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj* 2, kat. št. 297. Gl. tudi Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 105.

Slika 19: Helebarda južnonemškega tipa (NMS, inv. št. N 5162, foto: Tomaž Lauko).

Slika 20: Helebarda severnoitalijanskega ali beneškega tipa (NMS, inv. št. N 5160, foto: Tomaž Lauko).

V istem obdobju in prostoru je bila sicer razširjena tudi slogovno precej drugačna vrsta helebard, prav tako z dolgo, ostro konico, a daljšim, ukrivljenim sečnim listom in navzdol zavihanim polkrožnim kavljem (na primer N 32137).⁶⁶

V severni Italiji, še posebej Benečiji, je bil tedaj v modi tip lahke helebarde z nekoliko krajšo ostjo in daljšim, ozkim sečnim listom s polmesečasto vbočeno ostrino (N 5160, sl. 20).⁶⁷ Poleg funkcionalnih bojnih helebard pa so se v prvi polovici 17. stoletja pojavile tudi bogato okrašene različice, namenjene izključno paradni oziroma reprezentančni rabi (na primer N 32176).⁶⁸

Še ena kategorija orožja na drogu, splošno razširjena v zgodnjenovoveški Evropi, je bila masivna lovska sulica s široko ostjo.⁶⁹ Čeprav je bila prvenstveno zasnovana za lov, se je nemalokrat znašla tudi v oborožitvi stražarjev in posadk utrjenih postojank. Oblika tega orožja se v obdobju od zgodnjega 16. do sredine 19. stoletja

⁶⁶ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 315.

⁶⁷ Tancik, *Orožje*, kat. št. 176; Žargi, *Bitka*, kat. št. 46; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 307.

⁶⁸ Za analogije gl. Müller, Kölling, *Europäische*, kat. št. 256; Šach, *Illustriertes*, kat. št. 87.

⁶⁹ Krenn, *Schwert*, str. 58–59; Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 22; Dürriegel, *Das Wiener*, kat. št. 544; Müller, Kölling, *Europäische*, kat. št. 215–222.

tako rekoč ni spreminjala, zato je posamezne primerke težko natančno datirati, a okvirno lahko v našo študijo vključimo vsaj štiri iz muzejskega fonda.⁷⁰

Ognjeno orožje

Za konec se posvetimo ognjenemu orožju. V muzejskem fondu je ta zvrst gradiva za čas tridesetletne vojne posebej sumarno zastopana, omejena zgolj na lahko strelno orožje. V prvi polovici 17. stoletja je bila med pehoto daleč najbolj razširjena predstavnica te kategorije okrog 150 cm dolga mušketa s preprostim netilnim mehanizmom na lunto oziroma počasi tlečo vžigalno vrstico. Navadno je bila opremljena z gladko cevjo večjega kalibra, okrog 16–18 mm, in trapezasto oblikovanim kopitom, katerega olesje je spredaj segalo do ustja cevi.⁷¹

Slika 21: Klasična vojaška mušketa s preprostim netilnim mehanizmom na lunto (NMS, inv. št. N 5180, foto: Tomaž Lazar).

Slika 22: Mušketa na lunto; spodnji rogelj lesenega kopita je odlomljen (NMS, inv. št. N 5183, foto: Tomaž Lazar).

Značilno podobno tega orožja kažeta primerka, ki po ohranjeni dokumentaciji prihajata iz zapuščine škofjeloškega glavarja (sl. 21, 22).⁷² Muškete tega tipa so v vzhodnoalpski prostor večinoma uvažali iz velikih nemških orožarskih središč v Nürnbergu in Suhl, v prvi polovici 17. stoletja

⁷⁰ N 4429, N 4535, N 5153, N 37483. Tancik, *Orožje*, kat. št. 70, 71, 168; Žargi, *Bitka*, kat. št. 40; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj* 2, kat. št. 217, 218.

⁷¹ De Gryse, *Wapens*, str. 108.

⁷² N 5180, N 5183. Tancik, *Orožje*, kat. št. 230, 231; Žargi, *Bitka*, kat. št. 58, 59; Lozar Štamcar, Žvanut, *Theatrum*, kat. št. 235, 236. Zbirka vsebuje še eno puško na lunto, N 5184, toda ta predmet kot celota ni pristen. Zagotovo originalna je zgolj cev, kopito in mehanizem pa sta najverjetneje plod historističnega restavriranja v slogu 17. stoletja. Prim. Tancik, *Orožje*, kat. št. 232; Žargi, *Bitka*, kat. št. 60; Lozar Štamcar, Žvanut, *Theatrum*, kat. št. 237.

pa se je postopoma okrepila tudi puškarska proizvodnja na Gornjem Štajerskem in v koroških Borovljah.⁷³

Pehotna mušketa je bila sicer smrtonosna, a nenatančno in razmeroma ceneno orožje nižjega ranga. Premožni uporabniki iz višjega sloja so v tem času navadno posegali

po veliko dražjih, bolj kakovostnih puškah z risano cevjo in kolesnim netilnim mehanizmom.

Slika 23: Kratka risanica s kolesnim netilnim mehanizmom (NMS, inv. št. N 19802, foto: Tomaž Lauko).

Kolesne risanice, namenjene zlasti lovu, a nema-

lokrat uporabljene tudi na bojnem polju, so se odlikovale po neprimerno večjem dometu in natančnosti, predvsem pa jih je bilo mogoče vnaprej napeti in sprožiti v poljubnem trenutku zgolj s pritiskom kazalca.⁷⁴

V zbirki Narodnega muzeja Slovenije je skupno osem kratkih risanic s kolesnim netilnim mehanizmom južnonemške izdelave. Večina primerkov je poznejših, iz druge polovice 17. ali celo zgodnjega 18. stoletja, v obravnavani čas sodita kvečjemu dva. Prvi (N 5179) je s konca 16. stoletja.⁷⁵ Drugi (N 19802, sl. 23) enako kot mušketa izhaja iz nekdanje zapuščine škofjeloškega glavarja, glede na letnico, gravirano na cevi, pa ga je treba datirati v leto 1630.⁷⁶ Obema je skupna skrbno zasnovana konstrukcija z risano cevjo osemkotnega preseka, prožilnim mehanizmom z dvojnimi sprožilcem oziroma naprožilom in klasičnim podolgovatim kopitom z naslonom za lice, opremljenim tudi s predalčkom za pribor.

Še skromnejša je bera kratkocevne orožja iz časa tridesetletne vojne. V Narodnem muzeju Slovenije jo zastopa le ostanek kolesne pištole iz struge reke Ljubljanice, danes v hrambi Arheološkega oddelka.⁷⁷ Predmet je močno okrnjen, saj je leseni ročaj propadel. Ohranila sta se le močno korodirana cev in prožilni mehanizem, vendar lahko na podlagi analogij pištolo brez večjih pomislekov

⁷³ Dürriegl, *Das Wiener*, kat. št. 657, 658, 659, 684; Krenn, *Gewehr*, str. 44–47.

⁷⁴ Krenn, *Gewehr*, str. 34–39, 74–75; Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 28, 32, 36.

⁷⁵ Postoła, *Broń*, kat. št. 66–68; De Gryse, *Wapens*, str. 113; Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 183–190; Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 2, 3, 5, 6.

⁷⁶ Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 8, 10, 12, 17, 19, 23, 24.

⁷⁷ Turk idr., *Ljubljana*, kat. št. 128.

Slika 24:
Arheološka
najdba kolesne
pištrole in
napenjalnikov iz
struge Ljublanice
(NMS, inv. št.
V 2161, V 475,
V 476, V 438, V
2539, V 390, foto:
Tomaž Lauko).

Slika 25: Rog za smodnik (NMS, inv. št.
N 19809, foto: Tomaž Lauko).

datiramo v čas okrog leta 1600 oziroma prvo polovico 17. stoletja (sl. 24).⁷⁸

V precej večjem številu so se ohranili drugi materialni pričevalci rabe ognjenega orožja. Med obveznim priborom različnih tipov pušk in pištol bi vedno našli smodnišnice. Povprečni strelec bi navadno potreboval dve – eno večjo posodo za strelni smodnik, namenjen potisnemu polnjenju, in manjšo za posipalni smodnik, praviloma finejše granulacije. V obdobju tridesetletne vojne so vojaki smodniško polnjenje in kroglo navadno že zavijali v papirni omot in takšne patrone ali kartuše shranjevali v posebnih

nabojnicah, kljub temu pa so morali s seboj še vedno nositi vsaj manjši vsebnik za posipalni smodnik.⁷⁹

Med različnimi tipi smodnišnic, tedaj razširjenimi v srednjeevropskem

⁷⁸ Krenn, *Gewehr*, str. 38–39, 48–49, 56–57.

⁷⁹ De Gryse, *Wapens*, str. 115; Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 291–295; Krenn, *Gewehr*, str. 22–23, 42–43; Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 9, 18.

prostoru, se je v Narodnem muzeju Slovenije ohranilo blizu 30 primerkov. V civilnem okolju so bile zlasti med lovci priljubljene takšne, izdelane iz jelenovega roga. Klasični dvorogeljni rog za smodnik te vrste je bil pogosto okrašen z vrezanimi motivi (na primer N 19809, sl. 25).⁸⁰ Okrog leta 1600 so se postopoma uveljavile smodnišnice iz toplotno obdelanega, sploščenege govejega roga, včasih na ustju opremljene z merico (na primer N 5225).⁸¹

V vojaški oborožitvi so med tridesetletno vojno prevladovala smodnišnice trapezaste oblike, navadno z železnim ogrodjem in stranicami, izdelanimi iz lesa, prevlečenega s tekstilom ali usnjem (N 37432, sl. 26).⁸² Posebno luksuzne izvedbe so lahko bile okrašene tudi s cizeliranim ali graviranim okovjem (N 17773).⁸³ Nošenju posipalnega smodnika pa so bile namenjene manjše, praviloma okrogle posode, izdelane iz lesa in kovinskega okovja. Njihova površina je bila navadno okrašena z rezljanimi vzorci ali roževinastimi intarzijami (N 5232, N 5233).⁸⁴

Orožje, opremljeno s kolesnim netilnim mehanizmom, je potrebovalo še en specializirani dodatek, in sicer natični napenjalni ključ.⁸⁵ Med gradivom v Narodnem muzeju Slovenije se jih je ohranilo vsaj dober ducat – najmanj 8 primerkov v zbirki

Slika 26: Vojaška smodnišnica (NMS, inv. št. N 37432, foto: Tomaž Lazar).

80 Tancik, *Orožje*, kat. št. 191; Žargi, *Bitka*, kat. št. 64; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj 2*, kat. št. 208.

81 Tancik, *Orožje*, kat. št. 192; Žargi, *Bitka*, kat. št. 65.

82 Prim. Mann, *Arms*, kat. št. A 1277, A 1279.

83 Tancik, *Orožje*, kat. št. 237; Lozar Štamcar, Žvanut, *Theatrum*, kat. št. 145.

84 Tancik, *Orožje*, kat. št. 193, 194; Žargi, *Bitka*, kat. št. 66, 67.

85 Geibig, *Der Herzöge*, kat. št. 39; Mann, *Arms*, pl. 205.

Slika 27: Napenjalni ključ kolesnega mehanizma z raztegljivim ročajem (NMS, inv. št. N 19807, foto: Tomaž Lauko).

orožja Oddelka za zgodovino in uporabno umetnost⁸⁶ ter 5 najdb iz reke Ljubljaničice v hrampi Arheološkega oddelka.⁸⁷ Napenjalniki kolesnega mehanizma so bili navadno preproste železne priprave s paličastim ročajem, na enem koncu razširjenim v glavo z eno ali več kvadratnimi luknjami ne-

koliko različnih velikosti, ki so se ujemale s profilom trna na netilnem mehanizmu. Kompleksnejše, »univerzalne« izvedbe so bile v 17. stoletju pogosto opremljene s teleskopsko raztegljivim ročajem in vzmetno zaporo (na primer N 19807, sl. 27).⁸⁸

Ovrednotenje

Če bi nam prostor dopuščal, bi lahko predstavljeni korpus gradiva še nekoliko razširili, denimo s konjsko oziroma konjeniško opremo, med katero se je ohranilo dober ducat stremen in ostrog iz obravnavanega obdobja. Posebej pa velja opozoriti vsaj na izjemno dragocenost iz zbirke praporov in zastav, ki nasploh sodi med najodličnejše, a v javnosti po krivici prezrte relikvije slovenske vojaške zgodovine. To je impozanten, čeprav danes že zelo poškodovan svileni prapor kranjske deželne konjenice iz leta 1621 z motom *Fir das Vatterland / (E)RIT.ALTERA.MERCES. / DUCE.CRVCIFIXO.DEO* (sl. 28).⁸⁹

S tem smo pregled relevantnega gradiva zaokrožili, a se je kljub temu treba zavedati, da ni povsem popoln. Izdelan je namreč na podlagi trenutnega védenja o muzejskem fondu, ki pa še vedno ni zadovoljivo preučen in dovolj natančno

⁸⁶ N 5236, N 5237, N 5239, N 19807, N 37428, N 37429, N 37430, N 37431. Tancik, *Orožje*, kat. št. 242–245; Žargi, *Bitka*, kat. št. 68–70.

⁸⁷ Turk idr., *Ljubljaničica*, kat. št. 128.

⁸⁸ Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj* 2, kat. št. 207.

⁸⁹ N 144. Žargi, *Bitka*, kat. št. 71; Lazar idr., *Vitez, dama in zmaj* 2, kat. št. 319; Reisp, *Zastava*.

Slika 28: Prapor kranjske deželne konjenice (NMS, inv. št. N 144, foto: Tomaž Lauko, Dolores Gerbec).

dokumentiran. Z nadaljevanjem sistematične revizije gradiva, ki poteka že skoraj desetletje, bo gotovo mogoče še marsikateri eksponat točneje opredeliti in datirati. Kljub temu lahko zaključimo, da tu predstavljeni predmeti predstavljajo daleč največji, predvsem pa najizpovednejši del oborožitve iz širšega obdobja tridesetletne vojne v zbirkah Narodnega muzeja Slovenije.

Za celovito obravnavo domače materialne dediščine bi bilo nujno vključiti še gradivo iz drugih javnih in zasebnih zbirk v Republiki Sloveniji. Takšna analiza daleč presega okvir pričujočega prispevka, a na podlagi aktualnih objav in razstav lahko vsaj provizorično ocenimo, da največ sorodnega gradiva hrani Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož,⁹⁰ okrog 20 pehotnih sulic⁹¹ in 40 helebard,⁹² risanico s kolesnim mehanizmom,⁹³ rog za smodnik,⁹⁴ vsaj pogojno tudi 15 cevi arkebus, večinoma

90 Zbirka je v celoti objavljena v katalogu iz leta 1999, ki pa je žal le delno uporaben za podrobnejšo analizo gradiva. Večina kataloških enot namreč ni predstavljena v sliki, zelo zahteven izziv pa so tudi tipološke opredelitve in datacije, ki jih bo treba v prihodnosti še temeljito dopolniti in revidirati. Gl. Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*.

91 Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*, kat. št. 6–30.

92 Prav tam, kat. št. 44–88, 91.

93 Prav tam, kat. št. 339.

94 Prav tam, kat. št. 355.

datiranih v čas 1587–1590,⁹⁵ in nekaj mečev.⁹⁶ Ptujška zbirka orožja vsebuje razmeroma obsežno skupino zaščitne opreme za pehoto, ki pa časovno izvira zlasti iz sredine ali tretje četrtine 16. stoletja.⁹⁷ Več primerkov iz časa tridesetletne vojne bi nedvomno našli še med številčno podobno bogato zbirko zaščitnih pokrival, denimo jurišnih avb ogrskega tipa,⁹⁸ morionov⁹⁹ in strelskih oziroma pehotnih čelad.¹⁰⁰

Iz Pokrajinskega muzeja Celje bi temu lahko dodali še najmanj 4 helebarde iz časa okrog leta 1600 oziroma zgodnjega 17. stoletja,¹⁰¹ jurišno avbo ogrskega tipa,¹⁰² rog za smodnik,¹⁰³ pogojno še beneško *schiaivono*¹⁰⁴ in dvorezni vojaški meč – *Haudeggen*.¹⁰⁵ Nekaj gradiva hrani tudi Pokrajinski muzej Maribor, denimo pehotno sabljo ali *Dusägge*,¹⁰⁶ več sulic in helebard,¹⁰⁷ vsaj en meč¹⁰⁸ in morion.¹⁰⁹

Z vključitvijo eksponatov iz drugih slovenskih muzejskih zbirk se torej številčni nabor gradiva precej poveča. Nobenega dvoma ni, da bi končna številka relevantnih primerkov še narasla ob skrbnejšem, podrobnejšem pretresu slovenskih muzejskih in zasebnih fondov. Enako očitno je, da je količina oborožitve iz obdobja tridesetletne vojne v celoti vendarle skromna, sploh če upoštevamo, da gre pretežno za izdelke serijske proizvodnje, ki so se veliko bolj množično ohranili v muzejskih ustanovah in zasebnih zbirkah v naši severni soseščini.

Ob tem posebej preseneča, da so nekatere kategorije orožja v slovenskih zbirkah številčno celo slabše zastopane v primerjavi s tistimi iz starejših obdobj. Morda najizrazitejši je primer mečev, saj se jih je v naših muzejih iz časa tridesetletne vojne očitno ohranilo celo bistveno manj kot sicer neprimerno redkejših, dragocenejših

95 Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*, kat. št. 271–286. Zgodovinsko zanimiva je tudi skupina 17 mušket na lunto s tremi opornimi vilicami, ki pa so nekoliko poznejšega nastanka in jih je treba datirati v tretjo četrtino 17. stoletja. Gl. Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*, kat. št. 288–308.

96 Na primer Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*, kat. št. 157, 158, 171, 176, 181.

97 Ciglencečki, Selinšek, *Zbirka orožja*, kat. št. 363–377.

98 Prav tam, kat. št. 378–380.

99 Prav tam, kat. št. 382, 383.

100 Prav tam, kat. št. 381, 384–413.

101 Badovinac, Jeličič, *Orožje*, kat. št. 2–15.

102 Prav tam, kat. št. 90.

103 Prav tam, kat. št. 45.

104 Prav tam, kat. št. 27.

105 Prav tam, kat. št. 28.

106 Toifl, *Govorica*, str. 8–9.

107 Prav tam, str. 54–55, 74, 78.

108 Prav tam, str. 80–81.

109 Prav tam, str. 77.

primerkov iz visokega in poznega srednjega veka; teh je že zgolj iz struge Ljubljaniče dokumentiranih vsaj 36, od tega jih v Narodnem muzeju Slovenije hranimo 27.¹¹⁰

Gradivo v slovenskih fondih tudi ni posebej raznovrstno. Pogrešamo zlasti zaščitno opremo višjega kakovostnega razreda, nekatere tipe hladnega orožja – na primer sablje, kratkocevno ognjeno orožje in topništvo. Tipološko še najbolj pisana je zbirka Narodnega muzeja Slovenije, neposredno ji sledi Pokrajinski muzej Ptuj-Ormož, druge muzejske zbirke pa za tem naborom bistveno zaostajajo. Razporeditev predmetov, zlasti značilnega vojaškega orožja, kot so dolge sulice, helebarde in muškete, se večinoma dobro ujema s tisto iz graške deželne orožarne (*Landeszeughaus*), osrednje referenčne zbirke zgodnjenovoveškega orožja v vzhodnoalpskem prostoru. To je razumljivo, če pomislimo na zgodovinsko vlogo Gradca v preskrbi z orožjem vzdolž južne meje habsburških dežel.¹¹¹

Še povsem drugačno vprašanje je, koliko od tu predstavljenega gradiva bi lahko utemeljeno povezovali z bojišči tridesetletne vojne. Glede na razmeroma slabo strokovno obdelanost muzejskih zbirk orožja, sploh kar zadeva provenienco posameznih predmetov, je nanj ta trenutek zelo težko odgovoriti. Zavedati se moramo, da je orožje v fond Narodnega muzeja Slovenije – pa tudi drugih domačih muzejskih ustanov – večinoma prihajalo s posredovanjem zasebnikov, dejavnih zlasti med velikim valom antikvarskega navdušenja v drugi polovici 19. in začetku 20. stoletja. Ti starin niso pridobivali le iz lokalnega okolja, temveč so jih iskali tudi na širšem mednarodnem tržišču, čeprav niso imele nobene zveze z lokalno zgodovino. Tak pristop je denimo dokumentiran pri zbirki pukštajnskega barona Hansa Kometra, ki smo jo doslej še najnatančneje preučili in iz katere navsezadnje izvira približno tretjina tu obravnavanih predmetov v lasti Narodnega muzeja Slovenije. Očitno pa so na podoben način delovali tudi drugi vidnejši zbiralci militarij, na primer Alfonz pl. Wurzbach in Viktor Smole.¹¹²

Kolikor nam je znano po doslej opravljenih raziskavah, za noben primerek iz Narodnega muzeja Slovenije nimamo zanesljivega dokaza, da gre za materialni preostanek tridesetletne vojne – bodisi trofejo, plen ali kos opreme, ki nedvoumno izvira iz tega zgodovinskega konteksta. Zaradi preslabo dokumentiranega historiata predmetov večinoma ni jasno niti to, kako so se znašli na Slovenskem, ali gre za starine z daljšo, neprekinjeno kontinuiteto, morda oborožitev, ki so jo v

¹¹⁰ Nabergoj, *Srednjeveško orožje*, str. 219.

¹¹¹ Krenn, *Das Steiermärkische*.

¹¹² Lazar, *Baron*.

tem prostoru uporabljali naši predniki, ali zgolj za primerke, ki so jih k nam bolj ali manj naključno prinesli šele v novejšem obdobju.

Previdnost je potrebna tudi pri opredelitvi namembnosti posameznih eksponatov. Pogosto pozabljamo, da ni vsaka oborožitev namenjena vojskovanju. V večini zgodovinskih obdobj bi poleg »vojaškega« orožja našli tudi takšno, namenjeno lovu, samoobrambi, športu in paradi. Pri nekaterih kategorijah je takšno ločevanje dovolj preprosto – dolge pehotne sulice, bojne helebarde, muškete na lunto, prsni oklepi in čelade iz serijske proizvodnje so dobri primeri značilnega vojaškega orožja, ki ga v svojem času navadno ne bi našli v kakem drugem, prvenstveno civilnem kontekstu. Po drugi strani so se te kategorije pogosto prekrivale. Rapir, izvorno dvobojevalski meč iz civilnega okolja, si je že proti koncu 16. stoletja utrl pot v vojaško nošo. Podobno bi lahko trdili za bodalo, univerzalno razširjen pripomoček za samoobrambo. Predvsem lovu namenjena risanica s kolesnim netilnim mehanizmom pa bi se lahko pojavila tudi v opremi vojaka, zlasti konjenika ali častnika plemenitega rodu.¹¹³

Sklep

Evropsko zgodovinopisje je tridesetletno vojno že zelo zgodaj prepoznalo kot pomemben zgodovinski mejnik, celo odločilni trenutek v razvoju vojskovanja na prehodu v »moderno« dobo oziroma ključno fazo vojaške revolucije. To interpretacijo so v letih po drugi svetovni vojni posebej glasno zagovarjali britanski raziskovalci, najvidneje Michael Roberts¹¹⁴ in Geoffrey Parker.¹¹⁵ V devetdesetih letih 20. stoletja je prav pretirano poudarjanje »revolucionarnosti« vojskovanja v zgodnjem novem veku privedlo do vse glasnejših kritik tega koncepta. A vendarle tudi v sodobnem vojaškem zgodovinopisju velja tako rekoč obče soglasje, da je čas tridesetletne vojne prinesel bistvene spremembe taktike, strategije in vojaške organizacije – da je skratka zgodovinska epizoda *par excellence*, ki zahteva temu podrobno obravnavo.¹¹⁶

Z našega stališča posebej pomembno vprašanje je, koliko takšne predpostavke

¹¹³ Na primer Wagner, *Tracht*; Blair, *European*, str. 143–170; Seitz, *Blankwaffen* II, str. 1–149, 184–212; Dolínek, Durdík, *Historische*, str. 185–190.

¹¹⁴ Roberts, *The Military*.

¹¹⁵ Parker, *The Military*.

¹¹⁶ Za kritiko koncepta vojaške revolucije v zgodnjem novem veku gl. na primer Eltis, *The Military*, str. 6–42.

veljajo za slovenski prostor. Materialna kultura ponuja eno od poti do uporabnega odgovora. Pričujoči sestavek zaradi vseh svojih omejitev še zdaleč ne more pomeniti celovite analize militarij iz slovenskih muzejev, vsaj kronološko povezanih s časom tridesetletne vojne. Nasprotno, je kvečjemu preliminarni poskus pregledne obravnave orožja te dobe z izrazitim poudarkom na gradivu iz Narodnega muzeja Slovenije, ki je avtorju najboljše znano in najlažje dostopno. Kljub temu lahko pomaga načeti zanimive raziskovalne probleme, morda nakazati obetavne smeri preučevanja zgodovinskih virov v prihodnje ali, če nič drugega, predlagati celovitejši metodološki pristop, ki poleg pisnih virov pritegne tudi materialno kulturno dediščino.

Ob vseh pomanjkljivostih tako pionirskega pregleda se kljub temu poraja nekaj očitnih opažanj, vrednih razmisleka. Opozorili smo že na sorazmerno šibko zastopanost orožja in bojne opreme iz časa tridesetletne vojne v Sloveniji. Morda še bolj povedno pa je, da v tem pregledu opazamo kronološko zgostitev gradiva v dveh točkah, ki se oklepata začetka in konca usodnega tridesetletja 1618–1648. Prva zgostitev sega v pozno 16. stoletje in čas okrog leta 1600. Večina tu obravnavanih eksponatov je nastala prav v omenjenem obdobju. Če bi časovni diapazon naše raziskave potisnili desetletje ali dve dlje v preteklost, bi se nabor ohranjenega vojaškega orožja, zlasti zaščitne opreme in orožja na drogu, še bistveno povečal. Druga zgostitev pa sledi v sami sredini, še bolj drugi polovici 17. stoletja. Tu po eni strani opazimo izrazit porast količine lažjega hladnega orožja, predvsem mečev in bodal, proti koncu stoletja pa tudi ognjenega orožja, denimo pušk risanic s kolesnim netilnim mehanizmom in pištol kremenjač.

Iz povedanega bi bilo prezgodaj potegniti dokončne zaključke, kljub temu pa se na dlani ponuja ne tako nelogično spoznanje – da tridesetletna vojna sama po sebi ni pomenila bistvenega momenta v razvoju vojaške organizacije na Slovenskem, temveč so jo s stališča naših prednikov zasenčili drugi spopadi le nekaj let ali desetletij prej oziroma pozneje: »dolga vojna« (1593–1606), druga beneška oziroma uskoška vojna (1615–1618) ter ponoven izbruh osmanske nevarnosti v letih 1663/4 in 1683–1699.

Gledano skozi takšno optiko bi burno razdobje 1618–1648 v življenju naših prednikov po ironiji lokalnih okoliščin lahko opisali kot čas relativnega predaha. Slovenske dežele so breme tridesetletne vojne čutile zlasti v finančnem smislu, edino neposredno nevarnost pa so v tem času izkusile med strah vzbujajočim izbruhom kmečkega upora leta 1635. Toda tega je že v nekaj tednih zatrla intervencija vsega okrog 1800 mož iz Vojne krajine, zato bi morali prej kot o pravem

vojaškem spopadu govoriti o veliki policijski akciji.¹¹⁷ Če sprejmemo zgornjo tezo, nas to nazadnje napeljuje k zaključku, da niti velika kmečka vstaja niti relativna bližina velikih bojišč tridesetletne vojne nista bila tista dejavnika, ki bi poglavitno vplivala na obrambni ustroj slovenskih dežel. Osrednja nevarnost je prežala drugje, prvenstveno na jugu, kjer so habsburškim interesom nasproti stale vojaške zmogljivosti Beneške republike, še bolj pa osmanskega dednega sovražnika.

Literatura

- Anglo, Sydney: *The Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven, London: Yale University Press, 2000.
- Badovinac, Tatjana in Janko Jeličić: *Orožje*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2006.
- Beglinger, Rudolf in Marco A. R. Leutenegger: *Die Stangenwaffen im Museum Altes Zeughaus Solothurn*. Solothurn: Altes Zeughaus, 2004.
- Blair, Claude: *European Armour*. London: B. T. Batsford Ltd., 1958.
- Boccia, Lionello G. in Eduardo T. Coelho: *Armi bianche italiane*. Milano: Bramante editrice, 1975.
- Ciglencečki, Marjeta in Polona Selinšek: *Zbirka orožja na ptujskem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej, 1999.
- De Gryse, Piet: *Wapens & harnassen / Armes & armures*. Brussel: Koninklijk Museum van het Leger en van de Krijgsgeschiedenis, 1992.
- Dejak, Vlasta: *Orožje iz Posavskega muzeja*. Brežice: Posavski muzej, 1995.
- Deschmann, Karl: *Führer durch das Krainerische Landes-Museum Rudolfinum in Laibach*. Laibach: Landes-Museum, 1888.
- Dolínek, Vladimír in Jan Durdík: *Historische Waffen*. Augsburg: Bechtermünz Verlag, 1996.
- Dürriegl, Günter (ur.): *Das Wiener Bürgerliche Zeughaus. Rüstungen und Waffen aus fünf Jahrhunderten*. Wien: Museen der Stadt Wien, 1977.
- Eltis, David: *The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe*. London, New York: Tauris Academic Press, 1995.
- Geibig, Alfred: *Der Herzöge Lust. Jagdwaffen am Coburger Hof*. Coburg: Veste Coburg, 2005.

¹¹⁷ Koropec, Mi smo; Grafenauer, *Kmečki*, str. 271–304; Šorn, *Ljubljana*; Štih idr., *Slovenska*, str. 179–180.

- Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.
- Grassi, Giacomo di: *Ragione di adoprar sicvramente l'arme, si da offesa come da difesa*. Venetia: Giordano Ziletti & co., 1570.
- Hall, Bert S.: *Weapons & Warfare in Renaissance Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Hils, Hans-Peter: *Meister Johann Liechtenauers Kunst des langen Schwertes*. Frankfurt am Main, Bern, New York: P. Lang, 1985.
- Horvat, Jasna: Dr. Josip Mal in njegov trajen spomenik v Narodnem muzeju / Josip Mal and his Lasting Legacy at the National Museum. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč / Objects as Manifestations of Taste, Prestige and Power* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 418–470.
- Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635*. Maribor: Obzorja, 1985.
- Krenn, Peter: *Das Steiermärkische Landeszeughaus in Graz*. Graz: Landeszeughaus, 1974.
- Krenn, Peter: *Der Grazer Harnisch in der Türkenabwehr*. Graz: Landeszeughaus, 1971.
- Krenn, Peter: *Gewehr und Pistole / Rifles and Pistols*. Ried im Innkreis: Kunstverlag Hofstetter, 1990.
- Krenn, Peter: *Harnisch und Helm*. Ried im Innkreis: Verlag Hofstetter, 1987.
- Krenn, Peter: *Schwert und Spiess*. Ried im Innkreis: Kunstverlag Hofstetter, 1997.
- Latour, Ryszard de in Holger Rabe: *Waffen aus vier Jahrhunderten. Europäische und orientalische Waffen aus der Sammlung des Nationalmuseums Kielce / Broni europejska i wschodnia ze zbiorów Muzeum Narodowego w Kielcach*. Höxter: Kulturkreis Höxter – Corvey, 1999.
- Lazar, Tomaž in Marijan Nečemer. Historical Methods of Sword Repair. *The Journal of the Arms & Armour Society*, 22, 2017, št. 3, str. 113–129.
- Lazar, Tomaž in Tomaž Nabergoj, Polona Bitenc (ur.): *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 2. Katalog*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2013.
- Lazar, Tomaž: Baron Hans Kometer in njegova zbirka starin z dvorca Pukštajn. *Kronika*, 63, 2015, št. 2, str. 293–318.
- Lazar, Tomaž: Viteštvo in vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku. *Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1. Razprave*

- (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 27–39.
- Lozar Štamcar, Maja (ur.): *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*. Ljubljana: Narodni muzej, 1995.
- Lozar Štamcar, Maja in Maja Žvanut (ur.): *Theatrum vitae et mortis humanae. Prizorišče človeškega življenja in smrti. Katalog / The Theatre of Human Life and Death. Catalogue*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002.
- Mann, James: *Wallace Collection Catalogues. European Arms and Armour I. Armour*. London: The Trustees of the Wallace Collection, 1962.
- Mann, James: *Wallace Collection Catalogues. European Arms and Armour II. Arms*. London: The Trustees of the Wallace Collection, 1962.
- Meyer, Joachim: *Gründtliche Beschreibung der freyen Ritterlichen vnnd Adelichen kunst des Fechtens*. Straßburg: Thiebolt Berger, 1570.
- Mühlwerth-Gärtner, Friedrich von: *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Kavallerie. Die österreichische Kavallerie in Feldzügen des XVIII. Jahrhunderts und in jenen der neuesten Zeit (1859 und 1866)*. Wien: Verlag des k. k. Generalstabes, 1882.
- Müller, Heinrich in Hartmut Kölling: *Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*. Berlin: Brandenburgisches Verlaghaus, 1990.
- Nabergoj, Tomaž: *Oboroženi stan na Slovenskem na podlagi materialnih virov. Primer: meči* (magistrsko delo, tipkopis). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2001.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško orožje in bojna oprema iz reke Ljubljanice* (doktorska disertacija, tipkopis). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2015.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško orožje in bojna oprema iz slovenskih muzejskih zbirk. Vojaška zgodovina*, 1 (16), 2009, št. 10, str. 123–143.
- Nabergoj, Tomaž: *Srednjeveško plemstvo in viteštvo na Slovenskem. O konceptih in raziskavah. Vitez, dama in zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1. Razprave* (ur. Tomaž Lazar, Tomaž Nabergoj, Barbara Jerin). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2011, str. 13–26.
- Parker, Geoffrey: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Plemeniti, Nenad: *Osebna bojna oprema kranjskih plemičev med letoma 1580 in 1650* (diplomsko delo, tipkopis). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003.
- Postoła, Elżbieta: *Broń myśliwska XVI–XIX w. ze zbiorów Lwowskiego Muzeum Historycznego*. Kielce: Zakład Usług Poligraficznych Józef Bąkowski, 1995.

- Predovnik, Katja in Tomaž Nabergoj: Arheološke raziskave obdobja po zgodnjem srednjem veku v Sloveniji. *Arheološki vestnik*, 61, 2010, str. 245–294.
- Puš, Urška: *Orožje in bojna oprema na Kranjskem v 17. in 18. stoletju* (diplomsko delo, tipkopis). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2010.
- Reisp, Branko: Zastava kranjskega deželnega poziva iz bitke pri Sisku leta 1593. *Kronika*, 40, 1992, št. 2, str. 83–87.
- Ringeck, Siegmund am in Igor Sancin: *Mojstra Siegmunda Ringecka razlaga verzov mojstra Ioannesa Liechtenawerja. Dvobojevalski priročnik iz XV. stoletja*. Ljubljana: Viharnik, 2010.
- Roberts, Michael: *The Military Revolution 1560–1660*. Belfast: M. Boyd, 1956.
- Seitz, Heribert: *Blankwaffen II. Geschichte und Entwicklung im europäischen Kulturbereich vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Braunschweig: Klinkhardt & Biermann, 1968.
- Sutorium, Jacob: *New Künstliches Fechtbuch. Das ist Ausfführliche Description der Freyen Adelichen vnd Ritterlichen Kunst des Fechtens*. Franckfurt am Mayn: Willhelm Hoffman, 1612.
- Šach, Jan: *Illustriertes Lexikon der Hieb- & Stichwaffen*. Eggolsheim: Nebel Verlag, 2006.
- Šorn, Jože: *Ljubljana in kmečki upor v letu 1635*. *Kronika*, 3, 1955, št. 1, str. 22–25.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: *Slovenska zgodovina. Družba – politika – kultura*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2008.
- Tancik, Ferdinand: *Orožje in bojna oprema od naselitve Slovencev do 17. stoletja*. Ljubljana: Narodni muzej, 1971.
- Toifl, Leopold: *Govorica orožja / The Language of Weapons*. Maribor: Pokrajinski muzej Maribor, 2012.
- Turk, Peter in Janka Istenič, Timotej Knific, Tomaž Nabergoj (ur.): *Ljubljanica – kulturna dediščina reke*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009.
- Vučajnk, Roman: Borilne veščine v poznem srednjem veku / Martial Arts in the late Middle Ages. *Vojaška zgodovina*, 10, 2009, št. 1, str. 26–43.
- Wagner, Eduard: *Tracht, Wehr und Waffen im Dreißigjährigen Krieg*. Prag: Artia Verlag, 1980.
- Waldman, John: *Hafted Weapons in Medieval and Renaissance Europe. The Evolution of European Staff Weapons between 1200 and 1650*. Boston: Brill, 2005.
- Žargi, Matija: *Bitka pri Sisku 1593–1993*. Ljubljana: Narodni muzej, 1993.

THE MATERIAL LEGACY OF THE THIRTY YEARS' WAR IN THE TERRITORY OF PRESENT-DAY SLOVENIA

~~~~~

The Thirty Years' War has written itself into European history as one of the most fateful armed conflicts. Although it never spread to the Slovenian territory, its aftermath was nevertheless felt at various levels, including in the profound transformation of Habsburg military organisation.

To date, Slovenian historiography has not addressed this topic in detail, leaving warfare and military technology in early periods a severely under-researched area. Moreover, Slovenian museum workers have never performed systematic research on the material heritage of the Thirty Years' War or presented it to the public as part of a major exhibition project. The first step towards filling this gap can be taken with a more integrated survey of material from Slovenian museums.

This preliminary research, which for the moment can be taken as merely the first tentative discussion on what is otherwise a complex and broad topic, leads to several interesting conclusions. In terms of the diversity and quality of items exhibited, the most important of all public museum collections that preserve the largest quantity of relevant materials is the collection of arms and armour kept by the National Museum of Slovenia in Ljubljana; it was also the only collection that was fully accessible to the author during his research. The collection contains several typical examples of armour and helmets, swords, sabres, daggers and other kinds of cold weapons, especially halberds, as well as various kinds of tools, but a very scant representation of firearms.

Another weapons collection that stands out in its number of specimens is that of the Ptuj–Ormož Regional Museum. It has preserved dozens of pikes and halberds from the period under discussion, several examples of cold weapons and firearms, and a relatively large inventory of infantry armour. At least a few informative items are also kept in other Slovenian collections; for example, the Celje Regional Museum and the Maribor Regional Museum.

There are, in general, relatively few pieces of weapons and military equipment from the period of the Thirty Years' War in Slovenia, certainly many fewer than in museum collections in Slovenia's northern neighbours. Conversely, a much greater concentration can be observed among material dated several decades prior to the outbreak of the Thirty Years' War and after it. This is surely no coincidence, as it points to a much greater exposure of Slovenian provinces to the threats of the Ottoman Empire during the Long Turkish War (1593–1606), in 1663/4 and 1683–1699, as well as their exposure to the simmering hostilities with

the neighbouring Venetian Republic, which ultimately sparked the devastating Uskok War (1615–1618).

MIHA ŠIMAC

Z mečem do časti v času tridesetletne vojne

Paberki o najemništvu in Kranjcih v vojaški službi

Uvod

Če takole poslušáš velikaše, se vojskujejo iz same bogaboječnosti in za vse, kar je dobro in lépo. Če pa natanko pogledaš, niso tako trapoglavi, ampak se vojskujejo za dobiček. In drugače bi mali ljudje kakor jaz tudi ne sodelovali.

/B. Brecht, Mati Korajža/

»[...] Narodi vedno govore o miru in hrepené po njem, v resnici pa so skoraj zmerom med seboj v boju. Skoraj brez presledka buči na zemlji bojni grom in čete so venomer postavljene v bojne vrste. Le redkeje je mir in še takrat ga znajo ljudje malo ceniti«, je v svoji pridigi med drugim zapisal p. Hugolin Sattner (1851–1934), ko je ob začetku prve svetovne vojne leta 1914 razmišljal o vojnih spopadih.¹ O tem, da se mir malo ceni, bi mogli tudi danes kaj reči, četudi je vsaj v Evropi razmeroma miren čas. Zato pa v svetu ne manjka vojaških konfliktov in spopadov, ki so na evropskih tleh posebej pogosto divjali v 15., 16. in 17. stoletju. Vasko Simoniti je o tej, sicer osupljivi dobi znanstvenih, gradbenih in umetnostnih dosežkov zapisal: »Sočasno s poletom renesančnega duha so vojne z uveljavitvijo ognjenega orožja, prevladujočo najemniško pehoto, izboljšano utrdbeno tehniko, vključitvijo deželnih vpoklicev in mestnih milic pa podaljšanim časom obleganj, vojaških pohodov in operacij povečale razmah vsesplošnega nasilja in povzročale

¹ Sattner, Trinajsta nedelja, po binkoštih. Vojska, str. 475.

množično smrt, ki je bila v odnosu do srednjega veka primerljiva le z velikimi kužnimi epidemijami.«²

Ob tem velikem razkrivanju čarov Muz in Apolona, če poetično rečemo, je torej svojo moč s švistenjem meča in z razvojem vojne tehnike še kako razkazoval tudi Mars. Samo italijanski polotok je bil na prelomu 15. v 16. stoletje prizorišče neštetihi malih vojn in spopadov med mesti, mestnimi zvezami in vladarji, ki so poleg uničenja, smrti in požganih vasi na svoj način prispevali k razvoju vojne znanosti in tehnike. O tem so bili primorani razmišljati tudi vladarji drugod, saj je le redko minilo leto brez takšnih ali drugačnih »vojaških prask«. Če nič drugega, je bila v začetku 16. stoletja osmanska nevarnost še kako živa, zato so v Svetem rimskem cesarstvu skušali urediti obrambni sistem, katerega pomemben člen so bile tudi dežele Notranje Avstrije.³ Vladarji in knezi so torej svoje misli intenzivno posvečali tudi vojaštvu. Tega so tudi takrat – kakor že poprej in še pozneje – v veliki meri sestavljali predvsem najemniki.

Tuje strokovne literature o najemnikih in vojnih spopadih v času tridesetletne vojne ne manjka, raziskave pa se v zadnjem obdobju iz opisov in prikazov vojnih spopadov ter ugotavljanja prizadetosti pokrajin usmerjajo tudi na ožje raziskovanje življenja vojaške enote, še podrobneje pa na življenje vojaka, najemnika, ki se je znašel na takratnih bojiščih.⁴ A če je tuje literature na to temo dovolj, je v slovenskem zgodovinoписju o tridesetletni vojni le malo razprav in pregledov,⁵ ki bi se posebej posvečali prav vojaškemu stanu in vojni tehniki, in to kljub temu, da je bilo pod bojnimi prapori različnih vojaških poveljnikov, ki so se za »pravo stvar« bojevali v tridesetletni vojni, precej pripadnikov plemstva in vojakov iz dežel Notranje Avstrije.

Nasploh se zdi, da raziskovanje vojaštva v slovenskem zgodovinoписju ni bilo nikoli posebej v ospredju. Zato imamo le nekaj posameznih študij, ki se ukvarjajo z vojaki z današnjega slovenskega etničnega prostora v različnih časovnih obdobjih.⁶ Temeljitejših del in predstavitev vojaških oddelkov oziroma posameznih enot v natančno določenem zgodovinskem času in prostoru, ki so se v celoti ali deloma dopolnjevale tudi z vojaki z današnjega slovenskega prostora, pa slovensko

2 Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 66–67.

3 O organizaciji vojaštva na Slovenskem gl. Simoniti, *Vojaška organizacija*.

4 Prim. Müller, *Das Leben eines Söldners im Dreissigjährigen Krieg*.

5 Prim. Švajncer, *Vojna zgodovina*.

6 Prim. razprave, ki jih najdemo v monografiji: *Vojaki iz slovenskega prostora*.

zgodovinopisje⁷ do sedaj še ni podrobneje obravnavalo. Nad tem je tožil že Josip Gruden v svoji zgodovini,⁸ a vse do danes o delovanju najemnikov iz dežel Notranje Avstrije v obdobju velikih spopadov v letih 1618–1648 in zgodovini posameznih enot, v katerih so se bojevali, (še) ni posebnih študij. Šele v novejšem času se zdi, da bo morda prišlo tudi do tovrstnega raziskovalnega preboja. Deloma nas k takšnemu optimističnemu razmišljanju spodbujata novejši študiji Irene Žmuc in Vanje Kočevarja. Če je Irena Žmuc v svoji študiji predstavila, kako se je z vojno posredno, prek ranjencev, vojaških invalidov, vojakov in beguncev, srečevala Kranjska in zlasti Ljubljana,⁹ se je sami vojni in poročilom o njej, ki so odmevala na Kranjskem, posebej posvetil Kočevar. V uvodu svojega dela je navedel, da je glavni poudarek usmeril na protireformacijo in katoliško obnovo, »politiki ter recepciji novic z bojišč v deželi, ki je v vojni sodelovala posredno: kot plačevalka vojnih davkov, prostor novačenja vojakov in prezimovališče za cesarske enote, ki so se vračale iz vojne. [...]«¹⁰

Danes prenekateri raziskovalci menijo, da gre poglavitni razlog, zakaj se slovensko zgodovinopisje (še) ni resneje polotilo vojaško-zgodovinskih študij tega obdobja, iskati predvsem v tem, da so dežele Notranje Avstrije v prvi vrsti zagotavljale finančna sredstva, sicer pa so se posvečale predvsem obrambi proti osmanskim osvajalcem. To sicer v veliki meri drži, a že Kočevar nas po Dimitzovem zgledu znova opozarja, da so se cesarski polki, ki so se bojevali na bojiščih tridesetletne vojne, dopolnjevali tudi z možmi in fanti, ki so jih za vojsko nanovačili na Kranjskem, Štajerskem, Koroškem, Goriškem ...¹¹ Mnogi od teh plemičev ali preprostih mož so pri tem najbrž res upali, da si bodo z vstopom v vojsko vsaj nekoliko izboljšali gmetni položaj. Nekaterim posameznikom je to zares uspelo; našli pa so se tudi takšni, ki so dosegli še več; zaradi zaslug na bojnih poljanah jim je cesar podelil plemstvo.

Pričujoči prispevek skuša na podlagi nekaterih posameznih arhivskih dokumentov in literature vsaj v skromnem obsegu orisati takratno vojaštvo, predvsem pa vse tiste, ki so si v vojaških oddelkih pod cesarsko zastavo z mečem pridobili časti in slave ter – posamezniki – tudi plemiški naziv.

7 Opozoriti velja na zanimivo disertacijo Tomaža Lazarja, ki obravnava starejše obdobje. Prim. Lazar, *Vojaška zgodovina*.

8 Gruden, *Zgodovina*, str. 878.

9 Žmuc, *Tuji berači*.

10 Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 3.

11 Prim. Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 138.

Oris najemnikov do 18. stoletja

»Die älteste Geschichte ist eine Geschichte der Kriege«, je zapisal Herman Meynert.¹² Najemniške enote in najemniki so bili že v davni preteklosti pomemben, včasih celo glavni del oboroženih sil posameznih mest, kraljestev, imperijev in vladarskih hiš.¹³ O njih pričajo že zapisi, povezani z vojsko mogočnega Egipta, kjer so se posebej radi posluževali grških najemnikov, ti pa so se udinjali tudi drugim.¹⁴ Perzijski kralj Kserks I. je denimo grške najemnike uporabil ob vdoru v Grčijo leta 484 pr. Kr. Morda še »slavnejši« so postali grški najemniki, ki so služili v vojski perzijskega vladarja Kira Mlajšega. Ta je s prestola želel vreči brata Artakserksa II. (Mnemona). Zato je zbral številno vojsko, ki so jo sestavljali tudi grški najemniki. Med njimi se je znašel pisec Ksenofont (pribl. 430 pr. Kr.–354 pr. Kr.), ki je te boje in umik okoli 10.000 najemniških vojakov po brezpotjih Male Azije opisal v znanem delu *Kirovi anabazi*.¹⁵

Kartažani so se v punskih vojnah zanašali zlasti na najemnike iz Afrike in z Iberskega polotoka, ki so sestavljali jedro njihove vojske.¹⁶ Tudi v času poznega Rimskega imperija so se vladarji za varovanje meja vse bolj zanašali na tuje sile.¹⁷ Temu se niso odrekli niti v času bizantinskega imperija, kjer je eno od bolj znanih vojaških enot sestavljala znana vikinška varjaška garda, v kateri so službovali sprva predvsem Skandinavci, pozneje pa tudi Anglosasi in Danci. Med njenimi pripadniki je bil tudi sloviti Harald Sigurdsson (Hardrada), poznejši norveški kralj Harald III. (pribl. 1015–1066).¹⁸

Najemniki so bili tudi v srednjem veku sila, ki so se je knezi in vladarji posluževali za doseganje svojih ciljev.¹⁹ Pri tem so, kakor sta v uvodu svoje študije zapisala Hunt Janin in Ursula Carson, morali biti zelo previdni, saj niso vselej dobili tega, kar so želeli; kot primer navajata prošnjjo cesarja Alekseja I. Komnena (cesar 1081–1118). Ta je prosil papeža, naj mu pomaga pridobiti zahodno vojaško pomoč

12 »Najstarejša zgodovina je zgodovina vojn« (Meynert, *Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung*, Band I, str. 2).

13 Za kratek zgodovinski pregled gl. na primer: Gajšek, *Najemniške vojske*.

14 O grških najemnikih gl. na primer: Trundle, *Greek mercenaries*.

15 Xenophon Atheniensis, *Anabasis: Pohod v notranjost*. Novejše študije o grških vojakihi na tem pohodu gl. na primer: Lee, *A Greek Army on the March*.

16 O uporih najemnikov in Libijcev proti svojim gospodarjem v prvi punski vojni gl. na primer: Hoyos, *Truceless War*.

17 Več o tem gl. na primer: Stickler, *The Foederati*, str. 495–514.

18 Podrobneje o tej enoti gl. Blöndal, *The Varangians of Byzantium*.

19 Gl. na primer: *Mercenaries and Paid Men*.

v bojih proti turškim napadalcem. Cesar je upal, da bo dobil izkušene evropske vojaške najemnike, namesto tega pa se je začel prvi križarski pohod. Pri tem ne gre pozabiti na najemnike, ki so služili v evropskih vojskah in so prihajali od drugod, denimo Saraceni s Sicilije, ki so v 9. stoletju službovali v neapeljski vojski. Istočasno so tudi evropski najemniki služili na Bližnjem vzhodu in v Afriki.²⁰

Od 11. stoletja naprej si je zlasti v razvitih delih Evrope, v gosto naseljenih lokalnih središčih, moški del številčnih kmečkih in mestnih družin vse pogosteje iskal zaslužka v vojaških vrstah. Posledično je prihajalo do nastajanja odlično izurjenih najemniških enot, ki so se za plačilo udinjale različnim gospodarjem.²¹ Pri tem sta imela pomembno vlogo vse bolj cvetoče gospodarstvo in razvoj trgovine, posledično pa vse bolj intenzivno finančno poslovanje, kar je pomenilo, da so premožnejši vazali osebno udeležbo v vojski nadomestili s finančnimi sredstvi. Kljub temu pa so se pozivom na sklice še vedno odzivali predvsem zaradi takrat uveljavljenih fevdalno-pravnih razmerij. Tomaž Lazar v svoji disertaciji izrecno opozarja na razliko med takšnimi silami in najemniškimi vojskami 14. in 15. stoletja, ki ni bila le v plači: »Izraziteje jih ločuje dejstvo, da so vojaške enote od zgodnjega 14. st. vse redkeje sestavljali možje, ki so bili v kakršnem koli fevdalnem razmerju s poveljniki kontingentov, temveč so glavno breme bojevanja prevzeli poklicni vojaki, pogosto tujci, ki so se z vojno obrtjo dejansko preživljali, v službo vstopali prostovoljno, pri delodajalčevih ciljih pa načeloma niso imeli nobenih osebnih interesov.«²² To sicer ni pomenilo konca fevdalne vojaške obveznosti, so pa imele takšne najemniške enote svojevrstno prednost, »fleksibilnost, saj njihovo službovanje ni bilo ne časovno ne pravno omejeno s fevdalnimi okviri.«²³

Še v poznem 14. stoletju so kot najemniki v prvi vrsti prevladovali konjeniki, ki so izvajali glavnino bojnih operacij, z razdalje pa so jih podpirali samostrelci.²⁴ Bil pa je to tudi že čas, ko se je vse bolj uveljavljala moč pehote, kar se je še izraziteje pokazalo v naslednjih dveh stoletjih. Skupaj s pehoto se je vse bolj razvijala vojna tehnika, kjer so se od hladnega orožja postopoma preusmerjali k ognjenemu (arkebuze, muškete); vso vojno silo pa je pričelo podpirati tudi topništvo. Enega prvih zametkov »moderno organiziranih« in strukturno razčlenjenih oboroženih sil je mogoče zaslutiti v armadi Karla Drznega (1433–1477) Burgundskega, kakor piše John Richards. Pri tem pa opozarja, da je bila vojska sestavljena deloma iz

20 Janin in Carson, *Mercenaries in Medieval and Renaissance Europe*, str. 5–8.

21 Lazar, *Vojaška zgodovina*, str. 85.

22 Prav tam, str. 86.

23 Prav tam, str. 87.

24 Prav tam, str. 93.

domačih plemičev in doma nabranih vojakov, deloma pa iz tujih najemnikov, zaradi česar najbrž ni bila dovolj enotna.²⁵ Sprememba v oborožitvi se je le počasi uveljavljala na bojišču in zlasti pri manevriranju armad. Šele konec 16. stoletja so uvedli več pomembnih sprememb, ki so bile predvsem »zasluga 'nizozemske šole'«, katere vodilni predstavnik je bil Mavricij Oranski (1567–1625). Ta je, kakor piše Lee, »[...] za povečanje učinkovitosti človeške sile zmanjšal velikost pehotnih in konjeniških enot in popolnoma spremenil njihovo obliko. Pehota je bila tako razvrščena v deset vrst, konjenica pa v pet. Pravokotne formacije so zamenjale bolj raztegnjene vrste, kopjanike v središču pa so obdajali mušketerji, konjenica in topništvo. Skupna posledica tega je bila večja gibljivost tako pri uporabi konjenice kot pehote. Učinkovitejšo in stalnejšo uporabo strelnega orožja so dosegli s postavitvijo zaporednih vrst, ki so se izmenjavale pri streljanju in ponovnem polnjenju mušket.«²⁶

»Point d'argent, point de Suisse«²⁷

Temu moderniziranju in novim taktičnim zamislim so svoj pečat vtisnile tudi najemniške enote. Če so bile te sprva majhne, okretnejše enote težkih konjenikov in samostrelcev, so sčasoma postajale vse številčnejše, v ospredje pa so prihajale pehotne formacije. Med tistimi, ki so jih vladarji radi klicali v službo, so sloveli zlasti fantje iz švicarskih kantonov: »Posebno na glasu so bili švicarski najemniki, ki so pomagali sedaj tej, sedaj zopet drugi stranki, ali pa celo tako, da so si Švicarji sami stali nasproti.«²⁸ To nasprotje, ko so služili zdaj enemu, zdaj drugemu gospodarju, se je jasno videlo tudi v času italijanskih vojn, ko so Švicarji podpirali

²⁵ Richards, *Landsknecht Soldier 1486–1560*, str. 5.

²⁶ Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 55–56.

²⁷ Znani izrek: »Ni denarja – ni Švice!«, ki bi ga v omenjenem kontekstu bolje razumeli kot: »Ni denarja – ni Švicarjev!« Gre namreč za aluzijo na švicarske najemnike, ki so svoje delo opravljali za plačilo, brez denarja pa nanje ni bilo mogoče računati. – Domnevno, toda nedokazano naj bi se ta izrek prvič pojavil že v prvi polovici 16. stoletja (bitka pri Biocci 1522), ko Švicarji v francoski službi od francoskega kralja Franca I. niso prejeli dogovorjenega plačila in so ga zato med bitko zapustili. Citat je zaslovel v De Lavalisovem delu *La farce des courtisans de Pluton et leur pèlerinage en son royaume* iz leta 1641, še bolj pa v delu Jeana Baptista Racina (1639–1699) *Les Plaideurs (Pravdači)*, napisanem dobrih štirideset let pozneje. Povzeto po: Point d'argent. Wiktionary. https://fr.wiktionary.org/wiki/point_d%2E%80%99argent,_point_de_Suisse (23. 7. 2020).

²⁸ Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, str. 9.

včasih Francijo, včasih papeža ali cesarja.²⁹ Papež Julij II. (papež v letih 1503–1513) se je še kot kardinal na lastne oči prepričal o sposobnosti švicarskih najemnikov in tudi zato je ob nastopu pontifikata leta 1503 švicarsko konfederacijo zaprosil za 200 najemnikov. Prvih 150 najemnikov je v večno mesto zares vkorakalo 22. januarja 1506, kar velja za začetek današnje papeške švicarske garde.³⁰

Poleg Švicarjev so vladarji pogosto najemali italijanske *kondotierje* z vojaškimi krdeli. Iz nemških dežel so prihajali nemški suličarji oziroma *landsknechti*,³¹ ki so se posebej odlikovali v vojnah cesarja Karla V. Prav tako so knezi in vladarji v službo klicali španske najemnike, »ki so veljali od tridesetih let 16. stoletja naprej za najboljše«. ³² Toda če so vsi ti najemniki sloveli kot na bojiščih precej učinkoviti vojaki, pa po drugi strani še zdaleč niso bili zanesljivi. Navsezadnje, kakor je v sloviti *Utopiji* zapisal Thomas More (1478–1535), so se bojevali za denar: »Za tiste, ki jih najamejo, se vojskujejo pogumno in zvesto, a se ne vežejo za stalno: udinjajo se samo pod pogojem, da se bodo že jutri bojevali za sovražnika, če jim bo ponudil več denarja; in tako je prav mogoče, da bodo že pojutrišnjem spet na prejšnji strani, če jim bo ponudila za spoznanjce boljšo plačo.«³³

Pravi »zlati čas najemništva«, kakor meni Frank Westenfelder, je bilo obdobje 1480–1650, torej tudi čas tridesetletne vojne.³⁴ Po tem obdobju je sicer že mogoče govoriti o postopnem razvoju stalnih oboroženih sil, ki pa so vendarle vsebovale še dele najemniških čet. Vojska francoskega kralja Ludvika XVI. (1754–1792) je denimo še na predvečer francoske revolucije razpolagala s precejšnjim številom najemnikov, med njimi s švicarskimi gardisti, ki so ostali zvesti vladarju vse do konca monarhije.³⁵ Toda tudi v spremenjenih razmerah so se številni najemniki spet znašli v novih francoskih vojaških suknjah in še naprej službovali pod novo oblastjo.³⁶

29 O tem obdobju gl. Mallet in Shaw, *The Italian Wars 1494–1559*.

30 Več o tem gl. Royal, *The Pope's Army*.

31 O omenjenih nemških in švicarskih najemnikih gl. na primer: Parrott, *The Business of War*, str. 335–341.

32 Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 114.

33 More, *Utopija*, str. 112.

34 Westenfelder, *Kriegsreisende*, str. 89.

35 Valerie Mainz, *Days of Glory?*, str. 38.

36 Bertraud, *The Army of the French Revolution*, str. 15.

»Pod banderce cesarsko«

Pojav vse pogostejše uporabe najemnikov in razvoj vojaške znanosti sta se odražala tudi v deželah Svetega rimskega cesarstva. Čeprav so se v deželah po letu 1421 uveljavili »obrambni redi« ter pozneje tudi s pozivnim redom in ureditvijo dežel na četrti pod poveljstvom četrtnih glavarjev, s čimer so z vpoklicem dobili vojaštvo, so jih večinoma uporabljali za resnične obrambne namene. Za uresničevanje svojih interesov in v ofenzivnih vojnih spopadih pa se je cesar opiral na najemnike. Za njihovo plačevanje se je vse pogosteje posluževal vedno novih izrednih davkov, za kar je moral sklicevati deželne zборе.

Pritok finančnih sredstev velikokrat ni zadoščal, da bi lahko takoj zadovoljili potrebe najemniških enot. Zato se je večkrat zgodilo, da so izplačila zamujala, vsako zamudo pa so najemniki uporabili za plenjenje po deželah. Takšni upori so včasih prerasli do skorajda vojnih razsežnosti, ko so se vladar ali knezi morali bojevati proti svojim dotedanjim najemnikom. Posledično je prihajalo do opustošenj dežel: »Velika opustošenja in opustelost srednje in severovzhodnega dela spodnje Štajerske pa je povzročil dve leti trajajoči upor pod vodstvom Andreja Baumkirchnerja (1469–1471).«³⁷ Kako težavno je bilo to razumevanje in kakšen je bil odnos najemnikov do vladarja, je opisal Machiavelli v knjigi *Vladar*. Med drugim je zapisal, da »kdor ima državo osnovano na najemniški vojski, ne bo nikoli trden in varen. Najemniške čete so namreč med sabo nesložne, stremuške, brez discipline in nezveste; med prijatelji se šopirijo, pred sovražniki stisnejo rep med noge; Boga se ne boje, ljudem niso mož beseda; polom se samo za toliko odloži, kolikor se odlaša z napadom, kajti v miru te oskubijo najemniške čete, v vojni pa sovražniki. Vzrok za to je v tem, ker najemniki ne poznajo druge ljubezni in drugega razloga, ki naj jih zadrži na bojišču, kot borno plačo, ta pa ni tolikšna, da bi zavoljo nje hoteli zate umreti.«³⁸

Machiavelli seveda ni bil vojaški ekspert, se je pa v svojem razmišljanju o vojski naslonil na misel, da je treba oblikovati domačo vojsko, ki naj jo sestavljajo podaniki.³⁹ Frank Westenfelder je opozoril na modernejši konstrukt tovrstnega razmišljanja, saj takrat dejansko ni bilo razlike med izrazoma vojak in najemnik; oba sta za svoje delo morala biti plačana. Ko je denimo Friderik Veliki (1712–1786) govoril o svojih vojakih, je v resnici mislil na: »... najemnike, ne glede na to, ali prihajajo

³⁷ Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 117.

³⁸ Machiavelli, *Vladar*, str. 58–59.

³⁹ Prim. Machiavelli, *Vladar*, str. 67.

iz Prusije, Rajha ali iz povsem druge države«.40 Razlika med tujim »plačancem« in »vojakom domoljubom« je, kakor piše Westenfelder, »precej samovoljna in sodobna iznajdba, ki jo gre iskati v času francoske revolucije kot enega od načinov mobilizacije številčnih armad in obenem tujce predstaviti kot sovražnike«.41

Da bi se obranili pred pretečimi nevarnostmi, je bilo treba misliti na reformo vojske in strategije delovanja. Že v času pred »zadnjim vitezom« Maksimilijanom I. Habsburškim (1459–1519) so poskušali z vzpostavitvijo »profesionalnih pehotnih in lahkih ('imennjskih') konjeniških enot (ne nujno plemiškega izvora) pod poveljstvom deželnih polkovnikov z naborniško pravico, s štabi in trdno častniško-podčastniško hierarhijo«.42 Prelomni čas vojaških sprememb pa je nastopil prav v dobi reform cesarja Maksimilijana I., ki je želel uvesti stalne vojaške enote. S to idejo ni prodrl, je pa zato obveljal za »očeta landsknechtov«, odličnih »domačih« suličarjev, ki so jih pozneje kot najemnike v službo klicali tudi drugi. V njegovem času se je poleg modernizacije vojske vzpostavljala tudi vojaška hierarhija, ki je v uporabi še danes.43 Capuder je o vsem tem sicer nekoliko posplošeno zapisal: »Sulicarji so v marsikakem oziru predhodniki poznejših stalnih armad. Imeli so svoje posebne postave (*Artikelbrief*), na katere so prisegali. Imeli so svoje lastno sodstvo. Bili so razdeljeni v oddelke, ki so se zbirali okoli svoje zastavice. Ti oddelki so pozneje dobili ime kompanije = stotnija. Tudi beseda regiment je že pri sulicarjih v navadi. Naslovi poveljnikov in višjih so že pri njih tisti, ki so še dandanes v navadi.«44

Cesar Maksimilijan I. je torej položil temelje, razvoj vojaških enot pa je tudi pod habsburškim žezlom počasi napredoval. Večina zgodovinarjev začetke stalne cesarske vojske postavlja v čas po koncu tridesetletne vojne, Gunther Rothenberg pa je v svoji študiji izpostavil, da to ne ustreza popolnoma resnici. Po njegovem mnenju lahko razvoj vojske do leta 1815 razdelimo na najmanj tri večje epohe, ki segajo še v čas pred pojavom prvih stalnih cesarskih enot. Prvo obdobje pomeni čas 1522–1625, ko je vladarjem uspelo vzpostaviti nekatere temeljne institucije (na primer Vojno krajino vzdolž turške meje za zavarovanje pred turško nevarnostjo; dvorni vojni svet za centralizirano vojaško politiko). V drugem obdobju, do leta

40 Westenfelder, *Kriegsreisende*, str. 9.

41 Prav tam.

42 Kos, Skica o vojskovanju, str. 123.

43 Allmayer-Beck, *Die kaiserlichen Kriegsvölker*, str. 22–26.

44 Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, str. 10.

1743, so vzpostavili stalno vojsko, tretje obdobje, 1744–1815, pa je bil čas reform in posodobitev.⁴⁵

V prvem obdobju, na predvečer tridesetletne vojne, je bil cesar, skupaj z drugimi deželnimi knezi cesarstva, vpet v politične boje in vojskovanje na različnih bojiščih, kar je še posebej vplivalo na finančno stanje državne blagajne.

Ferdinand II. Habsburški in pot v vojno

V neprestane boje so bile takrat vpete tudi dežele Notranje Avstrije. Nadvojvoda Ferdinand II. Habsburški (1578–1637), ki si je leta 1617 nadel češko, leta 1618 ogrsko in leta 1619 še krono Svetega rimskega cesarstva, se je od prevzema oblasti nad deželami Notranje Avstrije leta 1595 večino časa ukvarjal z bojevanjem tako s Turki kakor tudi z uporniki na Ogrskem in Sedmograškem. Poleg tega se je zapletel še v *beneško vojno* (1615–1617), ki se je končala z mirom v Madridu 26. septembra 1617. Vojaške enote so se z bojišč v Istri in Gradiški umikale šele v naslednjem letu 1618. Takrat je dežela Kranjska plačala 30.000 goldinarjev za odslovitev vojaštva. Takšno vsoto naj bi plačali še v naslednjih dveh letih, a so se dogovorili za enkratno plačilo v višini 50.000 goldinarjev.⁴⁶ Toda prav novembra 1618 so ljudje na nebu opazili velik komet, kar je preprostega čevljarja iz okolice Ulma pripeljalo do tega, da je ta dogodek zapisal in se namenil zapisovati tudi vse naslednje.⁴⁷ V kroniki ljubljanskega jezuitskega kolegija o kakem kometu tistega leta sicer ni zapisa, a tistim preprostim in vraževernim ljudem v nemških deželah, ki so ta pojav opazili, se je najbrž zdel zlovešče znamenje: nekaj usodnega se bo še zgodilo! Pravzaprav se niso dosti motili, le da je do uvodnega dejanja v velike dogodke prišlo že v letu, ki se je iztekalo. Spor med protestanti in katoličani v čeških deželah je že 23. maja 1618 dosegel enega vrhuncev, in sicer s t. i. praško defenestracijo, ko so protestantski predstavniki kraljevega namestnika Vilema Slavato Chlumskega (1572–1652) in grofa Jaroslava Boržito (Jaroslav Bořita) Martiniškega (1582–1649) skupaj s pisarjem pahnili skozi okno praškega gradu ter s tem dejanjem in prevzemom oblasti v Pragi stanove pognali v upor. Ena od vodilnih osebnosti tega upora je bil Henrik Matija grof Thurn-Valsassina (1567–1640), ki je v cesarski službi napredoval do častniškega čina ter postal dvorni vojni svetnik in gradiščan na Karlštejnu.

⁴⁵ Rothenberg, *The Army of Francis Joseph*, str. 1.

⁴⁶ Kočever, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 12.

⁴⁷ Helfferich, *The Essential Thirty Years War*, str. 129.

Bil je zagovornik čeških stanov; ob ustanovitvi konfederacijske listine vseh dežel češke krone se je postavil na čelo vstajniških čet.⁴⁸ S temi enotami se je pognal proti Dunaju, kamor je zares prodril in kjer je našel Ferdinanda II., ki se je tja po smrti cesarja Matije (marca 1619) aprila tistega leta odpravil iz Gradca. Na poti je srečal večje število beguncev, zlasti redovnikov in redovnic, ki so bili pregnani iz čeških dežel. V tem času so se organizirali tudi stanovi v Zgornji Avstriji in prevzeli deželno upravo.⁴⁹ Pri tem je kot ena vodilnih protestantskih osebnosti pomembno vlogo odigral tudi Jurij Erazem Črnomaljski († 1626), pripadnik znane stare kranjske plemiške družine, ki pa je v letih 1534–1569 postopoma odprodala svoje posesti v Beli krajini in si ustvarila novo središče v Gornji Avstriji.⁵⁰

Ferdinand se je 5. junija 1619 znašel v kočljivo neprijetni situaciji, ko je na dvoru petdeset protestantskih plemičev in vitezov pritiskalo nanj (t. i. *Sturmpetition*), toda sam je »... s pogledom, uprtim proti križu, odklonil vsakršen kompromis. O tem, da naj bi plemič Andreas Thonradel vladarja zagrabil za jopič in mu zaklical: 'Nandel, podpiši!', pa resni viri seveda ne poročajo.«⁵¹ V teh okoliščinah, ko je Ferdinand stisnjen v kot pričakoval čudež, se je ta zgodil s prihodom težke konjenice (kirasirji) Heinricha grofa Duval de Dampierrija (1580–1620), ki je v tem kritičnem trenutku ob pravem času prispela na dvor. Na Dunaj jo je poslal Ferdinandov zvesti mlajši brat Leopold Tirolski (1586–1632).⁵² Poveljeval ji je polkovnik Gilbert Sainte-Hilaire, njen prihod pa je presenetil plemiče, ki so se umaknili. Ernst Bruckmüller piše, da sta bili takrat rešeni habsburška hiša in protireformacija.⁵³ Treba pa je omeniti, da so se protestantski plemiči s svojimi zahtevami še tistega popoldneva znova vrnili na dvor; cesar pa se jim je, kakor piše Peter H. Wilson, za prihod konjenikov opravičil.⁵⁴ Dejstvo je, da je zaradi njihovega prihoda Ferdinand postal odločnejši. Prihod Dampierrijevih kirasirjev 5. junija 1619 je pozneje postal pomemben pomnik povezanosti med vojsko in dinastijo, ki sta od tistega dne do propada monarhije zvesto podpirali druga drugo.⁵⁵

Tistega poletja, natančneje, 27. avgusta, so češki stanovi odstavili Ferdinanda

48 Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 201. Gl. tudi razpravo Matjaža Grahornika v tej monografiji.

49 Basset, *For God and Kaiser*, str. 14–15; Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 144.

50 O Juriju Erazmu Črnomaljskem gl. na primer: Kramarič, Črnomaljski izzval tridesetletno vojno?, str. 486–487.

51 Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 145.

52 Basset, *For God and Kaiser*, str. 15.

53 Brückmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 145.

54 Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 280.

55 Basset, *For God and Kaiser*, str. 16.

kot češkega kralja in si izvolili novega, Friderika V. Pfalškega (1596–1632), a že dan potem je, kako ironično, Ferdinand II. postal cesar Svetega rimskega cesarstva.⁵⁶ Kot cesar je želel v cesarstvu uveljaviti svoj položaj in oblast. V ta namen je spričo prihajajočega neizbežnega vojaškega spopada z uporniki potreboval vojake. Že maja 1619 je proti Dunaju korakalo 7.000 španskih veteranov, do poletja 1619 pa je ob pomoči Španije in papeža cesarska vojska še naraščala. Do zgodnje jeseni 1620 je cesar razpolagal z 20.250 možmi, katerih večina je prihajala iz Italije, Flamske, Valonije in Lorene. K tej sili je treba prišteti še vojsko Katoliške lige pod poveljstvom bavarskega vojvode Maksimilijana (1573–1651), ki je štela 16.400 mož.⁵⁷

V prvih spopadih je bila vojna sreča res še na strani upornikov, po porazu v bitki na Beli gori leta 1620 pa se je tehtnica prevesila v korist cesarskih sil.⁵⁸ Toda vse to je bila le uvertura v vojne spopade, ki so potekali v naslednjih letih in za katere so vsako leto znova potrebovali več vojakov, posledično pa več denarja, denarja ... Državna blagajna pa je bila bolj ali manj prazna.

Albrecht Wallenstein in nabori

... vse te dajatve, mitnina, obresti in podkupnine!
/B. Brecht, Mati Korajža/

Cesar Ferdinand II. Habsburški se je zaradi pomanjkanja finančnih sredstev soočal z vprašanjem, kako v takšnem položaju sploh ustvariti in vzdrževati lastne vojaške sile. Leta 1625 je svojo zamisel rešitve cesarju predstavil dotedanji vojaški poveljnik Albrecht von Wallenstein⁵⁹ (1583–1634), ki se je na Ferdinandovi strani bojeval že v drugi beneški vojni leta 1617, se izkazal kot izjemno spreten poveljnik in s tem postavil temelje svojemu meteornemu vzponu v cesarskih vrstah.⁶⁰ Wallenstein se je vladarju ponudil, da bo sam zbral okoli 50.000 vojakov, pod pogojem, da mu cesar izda dovoljenje za novačenje povsod. Wallenstein se je pri

⁵⁶ Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 71.

⁵⁷ Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 149.

⁵⁸ Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 71.

⁵⁹ O Wallensteinu poleg znane Schillerjeve trilogije z istoimenskim naslovom in standardnega življenjepisa Gola Manna gl. tudi: Waldstein. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/waldstein-wallenstein-wallerstein-walstein-wilhelm-von/> (2. 3. 2020).

⁶⁰ Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 127, 129–131.

tem poslužil preverjenega modela, ki so ga že pred njim uporabljali drugi, a ga je nadgradil in razširil na vse vojaštvo, ki ga je na lastne stroške zbral s patentnim oziroma nabornim pismom (*Werbe-Patent*). Wallenstein se je tega podjetja lotil le pod pogojem, da sme sam izbrati izkušene vojščake in jih postaviti za polkovnike. Njim pa je bila zaupana naloga, da so na noge postavljali polke in nanovačili vojake, ob tem pa so imeli pravico, da so lahko v teh na novo zbranih enotah sami postavljali častnike in podčastnike.⁶¹ Z njegovim načinom organizacije vojske »se je namesto številnih posameznih vojaških podjetnikov pojavil monopolist, ki je vojaško ponudbo skoncentriral v svojih rokah«.⁶² Morda bi kdo to razbral tudi iz naziva, ki ga je Wallenstein že takrat dobil: »Generaloberst-Feldhauptmann.«

Wallensteinu je že v kratkem času uspelo zbrati 14.800 mož pehote in 7.600 konjenikov. Konjenico so sestavljali polki, ki so jih vodili številni preizkušeni polkovniki iz vrst plemstva, kakor denimo polkovniki Gottfried Heinrich grof Pappenheim (1594–1632),⁶³ Španec Don Baltasar Marradas (1560–1638), vojvoda Adolf von Schleswig-Holstein-Gottorf (1600–1631), La Motte in še nekateri drugi poveljniki, ki so prispevali svoje enote. Med njimi je bil tudi hrvaški polk »*Insulano Croaten*« s petstotimi konjeniki, ki ga je nanovačil v Gorici rojeni polkovnik Johann Ludwig Hektor grof Isolano (1586–1640).⁶⁴

Pehotne čete so med drugim vodili: vojvoda Heinrich Julius von Sachsen (1586–1665), ki je imel pod seboj 1.800 mož, grof Heinrich von Schlick (1560–1650) z desetimi stotnijami (2.000 mož) in Rudolf von Teuffenbach (1582–1653), deset stotnij – 2.000 mož, v vrstah polka, katerega lastnik oziroma »imejitelj«⁶⁵ je bil sam vojvoda Friedlanda Wallenstein, pa je služilo 3.000 mož; prav toliko jih je bilo tudi v polku grofa Wilhelma Zdenka von Wratislawa (1576–1637).⁶⁶ V naslednjih

61 Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band I., str. 95.

62 Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 149.

63 Prav pod njegovim poveljstvom se je leta 1627 znašel tudi najemniški vojak Peter Hagedorf, ki je svoja doživetja opisal v za raziskovalce zelo dragocenih dnevniških zapisih. Prim. Helfferich, *The Essential Thirty Years War*, str. 108.

64 Več o grofu Isolanu gl. Isolano. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/isolano-goan-lodovico-hector-graf-obrist-1586-gorz-17-3-1640-wien/> (10. 3. 2020). Za kratek ilustrativni pregled hrvaških enot in vključenosti v tridesetletno vojno gl. na primer razstavni katalog: Stanić, *Tko su bili ti »strašni Hrvati«*.

65 V tem času je, kakor beremo, premožnejši plemič nabral vojake in sestavil polk. S tem je postal »imejitelj« oziroma pokrovitelj polka, po katerem se je enota tudi imenovala. Sprva so imeli imejitelji posebne pravice in privilegije (na primer imenovanje častnikov, sodne pravice itd.), pozneje pa so vladarji te pravice vse bolj omejevali. Naposled so imeli imejitelji le še častno pokroviteljsko vlogo. Prim. Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, str. 20–22.

66 Du Jarrys de la Roche, *Der Dreissigjährige Krieg*, str. 144–145.

mesečih in letih se je Wallensteinu pridruževalo vedno več vojaških poveljnikov s pripadajočimi enotami, tako da je cesarska vojaška moč⁶⁷ naraščala. Tako naj bi leta 1630 »dosegla za tedanji čas nepredstavlljivo število 150.000«. ⁶⁸

»Waldstein je nabral, oskrboval in privedel vojaštvo na določeno zbirališče. Šele od tega trenutka naprej je moral cesar plačevati v pogodbi določeno plačo.«⁶⁹ Spričo prazne cesarske blagajne je velik del sredstev prispeval kar velepremožni Wallenstein sam, ob tem pa je na svojih posestvih na Češkem in v vojvodini Friedland že vzpostavljajl manufakture in delavnice, ki so se prvenstveno usmerile v izdelovanje blaga in orožja za potrebe vojske. Za vzdrževanje vojske se je posluževal še visokih davkov in kontribucij, ki so jih morale plačevati dežele, ki so jih zasedle njegove čete. V tem sistemu je pomembno vlogo imel tudi finančnik Hans de Witte (1583–1630), ki je Wallensteina podpiral z velikimi posojili. Sistem je bil torej, kakor je strnjeno povzel Bruckmüller, eno samo veliko izkoriščevalsko kolesje: »Območja, ki jih je zasedel Wallenstein s svojimi četami, so morala predujem, ki ga je dal Witte, vračati s kontribucijami, tj. z visokim davčnim bremenom, ki so ga vpeljali namesto do tedaj običajne oskrbe nastanjenih vojakov v naturalijah.«⁷⁰ Spričo dolgotrajne vojne in vse bolj opustošenih dežel pa tak sistem ni mogel preživeti; kontribucije so se po Wallensteinovi smrti sprevrgle v popolne plenitve, kar je le še dodatno opustošilo dežele, ki niso več zmogle preskrbeti vojaštva.⁷¹

Oris enot in plače

Denar je bil (in je še!) tisto mazivo, ki je poganjalo vojaško kolesje. Hermann Meynert navaja, da je bila cesarska vojska v Wallensteinovem času bolje plačana kakor denimo švedska.⁷² A preden se dotaknemo plač, je morda prav, da na kratko poskušamo vsaj v grobem orisati (le) sestavo pehotnih in konjeniških enot, saj naj bi v njih služila večina najemnikov iz dežel Notranje Avstrije.

V začetku tridesetletne vojne so bili pehotni polki sestavljeni iz desetih stotnij (bander), včasih pa jih je bilo le pet, kar je pomenilo le okoli 300 mož v stotnji. Na čelu enote je bil polkovnik (*Obrist*), pod njim pa so v štabu delovali še:

⁶⁷ O Wallensteinovi vojski gl. tudi: Spring, *In the Emperor's Service*.

⁶⁸ Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 149.

⁶⁹ Capuder, *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*, str. 11.

⁷⁰ Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 150.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Prim. Meynert, *Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung*, str. 98.

podpolkovnik (*Obristleutnant*), polkovni stražmojster (*Regiments-Wachtmeister*) oziroma major, polkovni kaplan, kvartirni mojster,⁷³ polkovni sodnik oziroma avditor in profos⁷⁴ s svojimi ljudmi. Vsaka stotnija, ki je razpolagala s praporom, je bila pod vodstvom stotnika, pod njim pa so delovali drugi častniki in podčastniki; tako denimo poročnik, praporščak, narednik, dve zastavonoši, pisar, ranocelnik (*Feldscher*), višji desetnik oziroma naddesetnik (*Gefreiter-Corporal*),⁷⁵ 12 desetnikov oziroma korporalov prve in druge stopnje, 20 poddesetnikov, dva bobnarja oziroma piskača (*Pfeifer*) in približno 300 pešcev (*Knechten*). Med pehoto so bili poznani tudi hajduški in hrvaški oddelki, ki pa so veljali bolj za iregularne enote. Glavna oborožitev pehote so bile sprva sulice, postopoma pa se je vse bolj uveljavljalo ognjeno orožje – muškete.⁷⁶

Konjeniški polk je bil ob začetku vojne sestavljen tudi iz arkebuzirjev in težkih konjenikov (kirasirjev) in je štel od 500 do 1.000 mož na konjih, razdeljenih na stotnije oziroma prapore (*Fahnen*). V eni takšni stotnji oziroma pod eno »banderco rajtarsko« je takrat služilo približno 100 mož, a zaradi vojaških spopadov je bilo to število večkrat precej nižje. V zadnjih letih tridesetletne vojne je tako »močan konjeniški polk« štel 600–700 mož, ni pa manjkalo niti takšnih, ki so šteli le od 200 do 300 mož. Na čelu konjeniškega polka je bil polkovnik oziroma »polkovni imejitelj« (*Regiments-Inhaber*). Ker pa ta pogosto ni bil osebno prisoten, je polku poveljeval njegov namestnik s činom polkovnika ali, pogosteje, podpolkovnika. Polkovni štab je bil sestavljen iz podpolkovnika, polkovnega stražmojstra (*Obristwachtmeistera*) oziroma majorja, kvartirnega mojstra, avditorja, vojaškega kaplana, polkovnega pisarja ter proviantnega in transportnega mojstra, kirasirske in arkebuzirske enote pa so premogle tudi orožarskega mojstra. Posamezni polki so imeli polkovnega bobnarja (*Heerpauker*), vsi pa so imeli še polkovnega profosa in njemu podrejene ljudi. Konjeniško stotnijo so vodili konjeniški ritmojster (stotnik), poročnik, stražmojster (*Wachtmeister*) oziroma narednik, kornet (*Cornet*) oziroma praporščak, kvartirni mojster, pisar (*Musterschreiber*) in trobentač (ali dva). Prav tako so v stotnji razpolagali z dvema ali tremi korporali oziroma

73 V tem obdobju je bil kvartirni mojster (*Quartiermeister*; tudi *Quartiermacher*) odgovoren za namestitve vojaštva.

74 Profos (*Profoss, Proföß*) – v 16. in 17. stoletju vojaški častnik, pristojen za vzdrževanje discipline in izvrševanje kazenskih sankcij med pripadniki polka (vojaški policist; ječar).

75 To funkcijo je praviloma opravljal najstarejši desetnik v stotnji, ki je zato nosil tudi naslov »*Frei-Corporal*«. Gl. Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band I., str. 85.

76 Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band I., str. 33–34. O oborožitvi tistega časa gl. tudi prispevek Tomaža Lazarja v pričujočem zborniku.

desetniki, sedelnim mojstrom, kovačem in okleparjem, nazadnje pa je stotnijo sestavljalo še 80–90 konjenikov.⁷⁷

Konjenico so poleg enot arkebuzirjev in težke konjenice (kirasirjev) ter Hrvatov, ki so delovali na Ogrskem in Hrvaškem, sestavljali še Poljaki (kozaki). Če so bili Hrvati pretežno predstavniki domačega plemstva, zbrani s cesarskim patentom, so bili Poljaki večinoma najemniki, ki jim je bila vojna posel in obrt, deloma pa deželani.⁷⁸

Vsako takšno enoto je bilo treba plačevati. Leta 1630, v času prvega obdobja Wallensteinovega poveljevanja cesarski vojski, je bila mesečna oskrba oboroženih sil (z denarjem in živili) urejena s posebno uredbo. Določili so, koliko je prejemal posamezen cesarski častnik, podčastnik, vse do preprostega vojaka. Pri tem so navajali tako finančno izplačilo kot oskrbo za konja, ki pa se je lahko glede na čin precej bolj razlikovala kakor finančni del. Tako je denimo polkovnik pri konjenici mesečno prejemal 600 goldinarjev, pripadala pa mu je še potrebna oskrba za 17 konj. Podpolkovnik je dobil 150 goldinarjev in oskrbo za 10 konj. V pričujočem zapisu navajamo le denarne mesečne prejemke: polkovni stražmojster (*Obrist Wachtmeister*) oziroma major je dobil 50 goldinarjev, kvartirni mojster prav tako 50 goldinarjev, avditor je prejemal 30 goldinarjev, enako so bili plačani tudi polkovni kaplan, sekretar, profos in intendantski mojster (*Wagenmeister*), profosovi ljudje pa so prejemali 12 oziroma 8 goldinarjev, kolikor je denimo prejemal ječar paličar (*Steckenknecht*).⁷⁹

Podobna ureditev je bila takrat v veljavi tudi pri pehotnih polkih, kjer pa so posamezni častniki, kakor se zdi, prejemali nekoliko manj denarja kakor njihovi kolegi pri konjenici. Tudi tu so navedena le plačila v denarju: polkovnik pehotnega polka naj bi tako mesečno prejemal po 500 goldinarjev, podpolkovnik 120, polkovni stražmojster (*Obrist-Wachtmeister*) oziroma major 40 goldinarjev, kvartirni mojster 40 goldinarjev, prav toliko tudi proviantni mojster; pratežnik (*Wagenmeister*) je dobil 24 goldinarjev, avditor pa je pri pehoti prejemal več kakor njegov tovariš pri konjenici – 40 goldinarjev. Polkovni kaplan in sekretar sta dobila 24 goldinarjev, profos in njegovi ljudje pa skupaj 60 goldinarjev.⁸⁰ Seveda so bili ustrezno plačani tudi drugi člani štaba, a nas bolj zanimajo plačila pri pehotni stotniji. Tam naj bi dobivali naslednje zneske: stotnik je »za vse in vsako reč«

77 Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band III./1. Hälfte, str. 11.

78 Prav tam, Band III./1. Hälfte, str. 106.

79 Meynert, *Geschichte des Kriegswesens*, Band III, str. 98–99.

80 Prav tam, Band III, str. 99.

dobil 160 goldinarjev, njegov poročnik 60 goldinarjev, praporščaki 50 goldinarjev, narednik 21 goldinarjev, korporal in drugi poveljujoči, kolikor jih je pač bilo, 12 goldinarjev, poddesetnik 7 goldinarjev in 30 krajcarjev ter preprost vojak (*Knecht*) 6 goldinarjev in 40 krajcarjev. Ob tem so prejeli še ustrezno mero sena in slame, najverjetneje pa tudi ustrezen delež žganice.⁸¹

Tudi za čas, ko je vojska prezimovala v cesarskih deželah in krajih, so bili večkrat izdani posebni predpisi o preskrbi enot. Wallenstein je v Znaimu januarja leta 1632 izdal predpis, ki je urejal ta vprašanja. Častnikom je posebej naročal, naj med vojaki vzdržujejo dobro disciplino in red (*guete Disciplin und Ordnung*), pri čemer je izrecno opozarjal na primere vojaških ekscesov (na primer ropanje prebivalstva). Proti vsakemu takšnemu kršitelju naj se ostro ukrepa. Posebej je določil tudi vse, kar je bilo povezano z oskrbo aktivnih vojakov. Določena je bila oskrba vojakov, ki so bili v aktivni službi pri stotnijah; posamezen vojak pehotnih čet naj bi tako dnevno prejel 2 funta⁸² kruha in 1 funt mesa, 2 maseljca⁸³ piva ali, če so bile razmere drugačne in v kraju piva ni bilo, 1 maseljc vina. Mesečno naj bi vojaku izplačali še 4 goldinarje. Podobno je bilo predpisano tudi za konjenika; en kirasir naj bi dnevno prejel prehrano v enaki meri, bil pa je bolj plačan, saj naj bi mesečno prejemal 9 goldinarjev. Zanimivo je, da so bili arkebuzirji (kakor denimo Hrvati) po tej uredbi plačani nekoliko manj; posameznik je prejel le 6 goldinarjev.⁸⁴

Razumljivo je, da so se med vojno tovrstni predpisi spreminjali, spreminjali pa so se tudi zneski, ki naj bi jih častniki in vojaki v cesarski službi prejemali. Leta 1640, v času cesarja Ferdinanda III. Habsburškega (1637–1657), je bila izdana cesarska uredba o preskrbi vojaštva (*Kaiserliche Werpfligungs Ordinanz*), po kateri so bila med drugim na novo urejena mesečna plačila in dnevna oskrba. Nas tudi v tem primeru bolj kot plače visokih častnikov zanimajo prejemki pripadnikov posameznih stotnij. Stotnik naj bi prejemal 140 goldinarjev, kar je nekoliko manj kot pod Wallensteinom (160 goldinarjev), poročnik je dobil 45 goldinarjev, praporščak 38, narednik 20, desetnik 7,5, preprost vojak pa 6,5 goldinarja. Polovico tega so prejemali v denarju, drugo polovico pa v hrani (*Victualien*), kar je pomenilo 2 funta kruha in 1 funt mesa, ki mu je pripadal maseljc vina mestne ali deželne mere ali 2 maseljca piva.⁸⁵ Vprašanje je, kako pogosto so tako predpisana plačila

81 Prav tam, Band III, str. 99.

82 Funt – sicer angleška oziroma ameriška utežna mera (453,5 g), ki pa je v tem času v cesarstvu variirala in občasno znašala tudi precej več, vse do 530 g.

83 Maseljc – prostorninska mera (1/4 bokala), ki znaša 3,5 dcl.

84 Meynert, *Geschichte des Kriegswesens*, Band III, str. 100–103.

85 Prav tam, Band III, str. 109.

tudi zares izplačevali – spričo vojnih razmer in okoliščin vsake posamezne enote najbrž ne prav pogosto. Posledično so sledili ekscesi in plenjenja, s katerimi so se vojaki poskušali vsaj malo odškodovati na račun dežel in mest, kjer so takrat njihovi oddelki bili. Dežele so zato trpele in bile vse bolj osiromašene, hkrati pa so od njih terjali plačevanje vse višjih davkov in rekrutiranje vedno novih vojakov.

Novačenje na Kranjskem

Vojake so novačili po vseh deželah in temu se niso izognile niti dežele Notranje Avstrije. Samo na Kranjskem so v času tridesetletne vojne, po Dimitzu, med drugim novačili polki Borri, Colloredo, Wobl, Huser, Gonzaga, pa tudi polki Ekenfürdt, Manzierisch in Strassoldo.⁸⁶ Poleg naštetih so najverjetneje novačili tudi drugi. Vsi ti polki, ki so nosili imena svojega polkovnega lastnika (*Inhaber*) oziroma »imejitelja«, so imeli v času novačenja točno določene okoliše, kjer so to lahko počeli. Tako so denimo leta 1635 polku Strassoldo določili Novo mesto.⁸⁷ Ti nabori so se, kot kaže, še kako zasidrali v zavest preprostega ljudstva in se ohranili v ljudskih pesmih. Najbolj znana iz tega obdobja je gotovo pesem o moravškem mežnarju, ki se je v Ljubljani odločil zapisati v vojaški stan:

*Krog žolnirji so hodili,
pa na pisan boben bili,
men veselje so dajali,
gvant žolnirski permerjali,
da sim se v' žold zapisal ...*⁸⁸

Morda je nesrečni moravški mežnar v vojsko vstopil leta 1643, ko so bobnarji v glavnem mestu Kranjske oznanjali vojaški nabor. Tega leta je v Ljubljani namreč novačil polk Hanibala Gonzage. Polkovni »imejitelj« Hannibal (*Annibale*) knez Gonzaga (1602–1668) je izhajal iz mantovske vojvodske dinastije. Leta 1634 je postal polkovnik (*Obrist*) v cesarski vojski in se 27. avgusta 1634 udeležil za cesarja zmagoslavne bitke pri Nördlingenu. 23. oktobra 1642 je sodeloval v drugi bitki pri

⁸⁶ Dimitz, *Geschichte Krains*, Band III., str. 416.

⁸⁷ Prav tam, Band III., str. 416.

⁸⁸ Čremošnik, *Naša vojaška narodna pesem*, str. 347.

Breitenfeldu, ko so cesarske sile doživele odločilen poraz. V tem spopadu naj bi skupaj s Camilom Gonzago rešil življenje Leopoldu Wilhelmu.⁸⁹

Iz doslej pregledanih dokumentov lahko razberemo, da so žolnirski bobni v Ljubljani može in fante pod Gonzagovo zastavo vabili od 28. marca do 23. maja 1643. Že prvega dne je moštvu polkovnikove stotnije Gonzagovega pehotnega polka uspelo pridobiti dva moža, naslednjega dne pa še enega.⁹⁰ Pri sprejemu nabornikov naj bi (vsaj uradno) upoštevali fizično in moralno stanje rekruta, kar pa je bilo spričo potreb v praksi iluzorno pričakovati. Vsak posameznik, ki je stopil v vojaško službo, je prejel določena finančna sredstva (*Handgeld*), s katerimi si je moral kupiti oblačila, orožje in potrebno opremo. Po nekaterih podatkih naj bi v času tridesetletne vojne posamezen rekrut ob vstopu pod vojaško bandero prejel okoli 36 goldinarjev,⁹¹ a se je znesek v različnih obdobjih zaradi razmer precej razlikoval. Ob tem velja omeniti, da takrat čas vojaške službe ni bil posebej opredeljen, velikokrat je bil stvar dogovora med rekrutom in poveljniki polka. Poprej je sicer res veljalo, da se je posameznik obvezal za vojaško službo za šest mesecev ali do konca »vojnega leta«, v času negotove in dolgotrajne vojne pa si vojska česa takšnega ni mogla več privoščiti.⁹²

Žolnirji so v Ljubljani bili na boben slaba dva meseca in skoraj vsak dan našli koga, ki je bil pripravljen pristopiti k polku Gonzaga. S seznama je mogoče razbrati, da je do konca nabiranja vojakov v deželnem glavnem mestu k polku pristopilo 235 mož s Kranjske. Med njimi najdemo povsem slovenska imena, kot na primer *Adamb Prescharin* (Adam Prešeren), *Steffan Turkh* (Štefan Turk), *Michael Sußnikh* (Mihael Sušnik) in *Urbann Pletterschekh* (Urban Pleteršek).⁹³ Ob tem se nehote poraja vprašanje, koliko od teh 235 mož se je vojaškemu stanu zapisalo prostovoljno in koliko je bilo takšnih, pri katerih so naborni častniki in podčastniki za to, da bi jih dobili v svoje vrste, uporabili različne zvijače, vključno z opijanjem in jemanjem denarja na roko. Najverjetneje je zato že naslednjega dne, ko se je fant streznil in spoznal, kaj je storil, marsikdo iskal način, kako bi se vojaščini izognil.

89 Več o Hanibalu Gonzagi in njegovem udejstvovanju: Gonzaga. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/gonzaga-cinzago-di-mantova-annibale-de-principe-di-bozzolo/> (9. 11. 2019).

90 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117).

91 Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band I., str. 95.

92 Prav tam, Band I., str. 95.

93 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117). O tem gl. tudi razpravo Vanje Kočevarja v tej monografiji, ki se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem za prijazno opozorilo na omenjeno gradivo.

Tovrstno početje je plastično prikazal nemški dramatik Bertolt Brecht: »Novačar: 'Kako bi le nanovačil tu kaj ljudi? Narednik, včasih mislim že na samomor. Do dvanajstega naj zberem poveljniku štiri odrede, ljudje pa so tod tako strašansko hudobni, da nobeno noč ne spim več. Če sem nazadnje le koga iztaknil in pogledal skozi prste in se napravil, kakor da ne vidim njegovih kurjih prsi in krčnih žil, pa sem ga srečno napojil, podpisal je že, samo žganje bi bil še plačal, pa ti gre na vodo, jaz za njim k vratom, ker se mi je kar nekaj zdelo: Res je, pobrisal jo je, kakor uš, če se popraskaš. Ne moške besede ni ne zvestobe ne vere, ne čuta za čast. Tu sem svojo vero v človeštvo izgubil, narednik!'«⁹⁴

Ernst Bruckmüller piše, da naj bi leta 1634 od 3.500 zbranih vojakov še v času, ko so bili naborniki, dezertiralo kar 10 % kadra.⁹⁵ Koliko je bilo takšnih dezertterjev med kranjskimi naborniki, žal (še) ne vemo. Prav tako ne poznamo motivov, ki so posameznika vodili, da se je odločil za vstop v vrste najemnikov. Ti so bili najbrž precej različni; in če so se bili nekateri plemiči res pripravljene bojevati le zaradi vere ali želje po avanturizmu,⁹⁶ je najbrž velika večina tistih, ki so prihajali iz nižjih slojev, v vojaški službi videla priložnost za socialni vzpon. Takšne želje so bile med kmečkim prebivalstvom prisotne že v prejšnjih stoletjih.⁹⁷

Ekscesi z vojaštvom v Ljubljani

Mesta so se z vojaštvom srečevala v različnih primerih in vselej s strahom. Če so lahko posamezne vojake, romarje ali vojaške invalide odpravili z enkratnim zneskom pomoči,⁹⁸ so se precej težje soočali z večjimi enotami, ki so korakale skozi deželo ali pa so se, še huje, v mestih in okolici nastanile za določen čas. Kraji so v tem primeru vojaštvo videli kot vir težav, visokih stroškov zaradi vzdrževanja in nemirov.⁹⁹ Spričo slabe discipline so vojaki pogosto ravnali samovoljno in se za doseganje svojih ciljev niso bali posluževati goljufije, tatvine ali umorov. »Med meščani in vojaki, in to celó domačimi, so bile mržnje že od nekdaj velike; meščan je sovražil vojaka in vojak njega. Vedno so se ravsali in kavšali med sábo.«¹⁰⁰

⁹⁴ Brecht, *Mati Korajža*, str. 61.

⁹⁵ Brückmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 151.

⁹⁶ Prim. Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 174.

⁹⁷ Prim. Bizjak, *Udeležba kmečkega oziroma podložniškega sloja*, str. 65.

⁹⁸ Prim. Žmuc, *Tuji berači*, str. 168–169.

⁹⁹ Žmuc, *Tuji berači*, str. 93.

¹⁰⁰ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 271–272.

Posledično je prihajalo do spopadov z meščani in posameznih uporov vojaštva. Do nečesa podobnega naj bi, kot kaže, prišlo tudi v Ljubljani ob že omenjenem nabiranju vojakov za polk Gonzaga: »Von hieüben beschribener manschafft ist im vergangenem tumult nachvolgende persohnen zum theilß ermordt und zum theilß verjagt worden.«¹⁰¹ Zanimivo, da teh dogodkov v tistem letu doslej ne omenja noben vir. Zato pa lahko v kroniki jezuitskega kolegija preberemo o nekem drugem spopadu med meščani in vojaki na Starem trgu, do katerega je prišlo 13. maja 1645. Takrat je bil v deželnem glavnem mestu Kranjske nastanjen polk Ferrari, ki mu je poveljeval polkovnik Janez Krstnik Ferrara iz Milana. Polk je prezimoval v deželnem glavnem mestu že pozimi 1644/1645. Ljubljana je imela z vojaštvom veliko stroškov in še več sitnosti zaradi nenehnih kraj in težav, ki so jih vojaki povzročali meščanom. Usodne dogodke 13. maja 1645 nam je v precej obsežnem opisu ohranil jezuitski kronist:

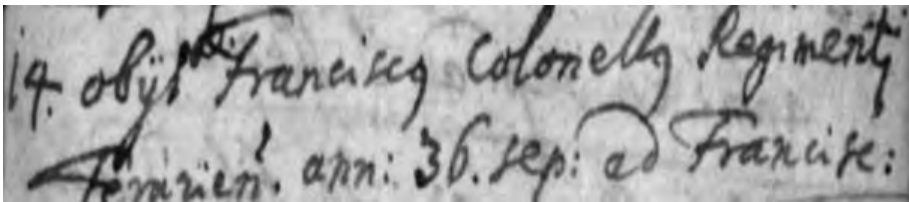
»Čez poletje je v Ljubljani pod poveljstvom Janeza Krstnika Ferrara iz Milana in namestnika Frančiška iz Mantove taborila legija, ki so jo povečini sestavljali Italijani, predvsem ostanki čet, ki jih je po miru, sklenjenem med Benečani in papeškimi ter ostalimi sprtimi italijanskimi knezi, potem ko so bili razrešeni prisega, za cesarsko stran nabral omenjeni poveljnik v pričakovanju večjih dodatnih čet, kakršne mu je uspelo nabrati v Italiji ali pri sosednjem karnijskem ljudstvu. Medtem ko se je brezdelno vojaštvo ob pogosti poveljnikovi odsotnosti, kot je navada, razteplo po bližnjih vaseh in predrzno napadalo kmete, s silo in pretepanjem nekaznovano ropalo po cestah in hišah in izsiljevalo živež, ne da bi ga plačalo, in je temu podobne in še hujše stvari počenjalo tudi v mestu, je zato, ker je poveljnik odšel drugam, prevzel vodstvo vojaštva njegov namestnik Frančišek. Tega je sicer izredno priporočal njegov plemeniti značaj, a le nerad je poslušal pritožbe zoper svoje vojake oziroma jih je opravičeval in se, kot se je govorilo, zlasti nikoli ni potrudil, da bi jih kaznoval tako, kakor so si zaslužili. Takšno stanje je razdražilo magistrat in mesto, ki se je srdito pripravljalo, da zaščiti samo sebe in kmete, če odgovorni s svojo avtoriteto ne bodo ukrotili vedno novih objestnosti vojakov. Ker pa se slabe navade zlasti pri vojakih redkokdaj izboljšajo, je prišlo zaradi nadlegovanja gostiteljev, pri katerih so prebivali, in kmetov, h katerim so hodili, da bi jim kaj odnesli, do vse resnejših izgrediv in celo do poboja nedolžnih: vojak, o katerega smrtni kazni sem poročal zgoraj, in njegov tovariš sta kar na ulici

¹⁰¹ Prosti prevod izvirnika se glasi: *Od prej opisanega moštva so bile v opisanem spopadu nekatere osebe umorjene, nekatere pa pregnane* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117)).

z mečem napadla dva mesarja, ki nista hotela prodajati brez denarja in sta se jim upirala ter ju zabodla. Eden od njiju je kmalu umrl, drugi pa ubežal hudo ranjen. Te in podobne stvari so se tako nakopičile, da so vzpodbudile meščane k orožju in upravičeni obrambi. Kajti ni še morilec vtaknil meča v nožnico, ko se je po vseh ulicah razlegel krik: »K orožju, meščani, meščani k orožju!« Da bi segel poziv čim dlje, so z zvonovi, ki navadno naznanjajo nemire in hitro pomoč, bili plat zvona skoraj v vseh zvonikih (razen v našem), kar je bilo nenavadno, in vabili ljudi skupaj. Zato so meščani hitro zavzeli mostove in razpeli verige, da so zadrževali pritisk z ulic. A tudi vojake so njihovi predpostavljeni zbrali k orožju. Prerivali so se kot blazni, kamor koli je naneslo, v naglici in strahu, ne da bi vedeli, za kaj gre. Obe strani sta torej enakovredno oboroženi prišli skupaj na Starem trgu pri vodnjaku, pripravljene na boj. Meščani so zavzeli spodnji prostor pri Stiškem dvorcu in s puškami napeto pazili, če bi se morda kdo od nasproti stoječih vojakov le malo premaknil. Višje mesto ob hiši poročnika Frančiška pa so zasedli vojaki, ki so divje hlepeli po bitki. Ko so tako stali, je bil nič hudega sluteči poročnik Frančišek v tuji hiši, kamor se je na povabilo nekega plemiča odpravil na kosilo. Ko ga je stotnik obvestil o nevarnosti, ki je grozila njegovim, je brž osedlal konja, prihitel oborožen, silovito planil v sredo čete in pognal žrebca proti postojanki meščanov, zgrabil za pištolo v toku in s točnim strelom zbil na tla meščana Lestiona, ki je zaradi tega naslednji dan umrl. Dano je bilo znamenje za pravično maščevanje in meščani so sprožili puške proti nasproti stoječi četi, predvsem proti poročniku. Ker so ga sovražili in imeli za krivega, saj se pogosto ni zavzel za pravico, kakor so menili, so merili najbolj nanj. In res ne brez uspeha, kajti poleg drugih štirih ali petih navadnih vojakov je poročnika samega zadela krogla, zdrknil je s konja in skozi nagneteno množico napol živ prilezel v sodnikovo hišo ter se skušal kolikor mogoče neopazno skriti prav pod streho hiše, v katero se je zavlekel. Medtem ko smo v kolegiju, ki stoji blizu trga, slišali pogoste eksplozije, se je pater superior sredi orožja in švigajočih mečev s svojim pomočnikom prerinil skozi gosto zmešnjavo, da bi morda s svojo avtoriteto zaustavil naraščajoče zlo ali tistim, ki so bili ranjeni, priskočil na pomoč. Našel je dva, ki ju je zadela krogla in jima je življenje komaj še utripalo, tako da je eden pol ure zatem umrl, in jima dal odvezo. Nato je glasno klical poročnika, o katerem je bilo ugotovljeno, da je padel s konja, in mu velel, naj se javi, kjer koli se nahaja, ter mu obljubljal azil. Ko pa ni bilo slišati glasu niti videti človekove sence, se je pater razgledal po sami hiši. Na stopnicah je odkril jasne sledove krvi, ki je bila pritekla iz rane, in jim zelo pozorno sledil. Končno ga je našel visoko pod hišnim slemenom, kjer se je skrival in polmrtev

trepetal v strahu, da ga ne bi našel kak krvnik. Pater je moža nagovoril, ga tolažil in mu ponudil naš kolegij za zavetje. Nesrečnež je s poslednjimi močmi prav rad odšel z njim po skrivni poti, da se ne bi izpostavljaval ponovni besnosti meščanov. [...] Brž ko se je zdanilo, so naši šli in poklicali ranocelnika in zdravnika, ki sta ponovno raziskala rano s skalpelom ter ugotovila, da je svinčenka nad popkom predrla trebušno opno in obtičala na nasprotni strani tik pod kožo. Torej zanj ni bilo več upanja, kar je sam prav dobro vedel. Zagrnili so posteljno zaveso, on pa je še in še ponavljal spoved, dokler ni med maziljenjem mirno izdihnil – ta sicer odličen vojak, ko bi bil padel za domovino.«¹⁰²

Iz navedenega opisa sta jasno razvidna ravnanje vojaštva z meščani in pomanjkljiva skrb predpostavljenih za disciplino, kar je privedlo do spopada, katerega žrtev je bil tudi vojaški poveljnik. Zapisu ob rob velja na kratko omeniti le droben pogrešek pri prevodu navedenih činov, ki ne ustrezajo dejanskemu stanju.¹⁰³ V uvodu je namreč zapisano, da je bil polkovnikov namestnik (*Locotenente*) Frančišek iz Mantove. V nemških virih za to funkcijo kot sopomenko uporabljajo izraz *Stellvertreter*. Da je bil padli poveljnik Frančišek višjega čina, kar bolj ustreza uvodnim navedbam jezuitskega kronista, zgovorno priča tudi zapis v mrliški knjigi, kjer beremo: »14. [maja 1645] je umrl Frančišek, polkovnik polka Ferarri, star 36 let, pokopan na frančiškanskem pokopališču (14 obiit Francisscu Colonelli Regimenti Ferarierii, ann. 36 sep(ulchrum): ad Francisce).«¹⁰⁴ Omenjene notice pa same po sebi postavljajo vprašanje in hkrati izziv za nadaljnje raziskovanje: koliko takšnih zapisov, ki omenjajo vojake, bi še lahko našli v ohranjenih maticah župnij dežele Kranjske?

Slika 1: Izsek – zapis v mrliški matični knjigi o smrti polkovnika Frančiška (vir: NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, MMK 1645).

¹⁰² *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 150–152.

¹⁰³ Z vojaške hierarhije gledano bi bilo nepredstavljivo, da bi poročniku »stekel« poročat nadrejeni stotnik.

¹⁰⁴ NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, MMK 1645. Za posredovani podatek se zahvaljujem mag. Tonetu Krampaču.

Utrinek z bojišč

Cesarske sile so bile na bojiščih vpletene v številne večje in manjše spopade, da drobnih prask niti ne omenjamo. V teh spopadih so sodelovali tudi možje in fantje z današnjega slovenskega prostora, o katerih pa žal ne vemo dosti. Josip Gruđen je pomanjkanje tovrstnega vedenja pripisal predvsem temu, da so bili najemniki razpršeni v različnih polkih: »Le žal, da so Slovenci bili pomešani z drugimi avstrijskimi ali nemškimi vojaki in razdeljeni skoraj na vse avstrijske polke. Zato svetovna zgodovina ne ve ničesar o njihovih vojnih činih, naša domača zgodovina pa postane pomanjkljiva in prazna.«¹⁰⁵ Tudi Vanja Kočevar je ponovno opozoril na ta problem, ob tem pa ne gre pozabiti, da so se najemniki lahko bojevali zdaj na tej, zdaj na oni strani. Takšno prehajanje in bojevanje za različne gospodarje je v svojem dnevniku dokumentirano opisal tudi Peter Hagendorf, ki se je sprva bojeval na cesarski, nato na švedski in potem znova na cesarski strani.¹⁰⁶ Razlogi za to so bili različni. Tavčarjev literarni junak Polikarp Kalan jih je razodel kar nekaj, od odnosa nadrejenih do vojakov in denarja do razmer, v katerih so živeli in zaradi katerih je skupaj s tovarišem Lukežem večkrat menjal stran. Tako sta naposled odšla iz švedske službe v cesarsko, »kjer je bilo manj štrapaca in več menaže. Prej sva se vojskovala za sveti evangelij, sedaj zopet za sveto katoliško stvar.«¹⁰⁷ V resnici pa je šlo za denar, »vseeno, ali je bil denar lutrovski ali papeški, pomembno je bilo le, da ga je bilo dovolj«.¹⁰⁸

Včasih so se na različnih straneh znašli tudi najemniki, ki so izhajali iz iste hiše. Takšen dokumentiran primer izvira tudi iz časa, ko so Švedi 29. aprila 1634 skušali napasti mesto Überlingen ob Bodenskem jezeru. Tamkajšnjim meščanom se je zgodba zdela izjemna in že 1. junija istega leta je überlinški odvetnik dr. Johann Heinrich von Pflummern (1595–1655) cesarju o dogodkih takole poročal: »V naslednji noči, ko so naši zaradi plena v kamnitem jarku obiskali preostale švedske žrtve, se je pripetila nepozabna zgodba. Cesarski vojak je namreč našel švedskega, ki je težko ranjen ležal v jarku; z njim je pričel pogovor. Iz njega je razbral, da je njegov rojak, zato ga je povprašal po njegovem imenu in domovini. Odgovoril je, da je rojen v Črnučah¹⁰⁹ pri mestu Ljubljana, da se imenuje Peter Gottmann, da

¹⁰⁵ Gruđen, *Zgodovina*, str. 878.

¹⁰⁶ Prim. Hellferich, *The Essential Thirty Years War*, str. 116, 118.

¹⁰⁷ Tavčar, *Visoška kronika*, str. 94–95.

¹⁰⁸ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 215.

¹⁰⁹ Na spletni strani so zapisali, da gre za Cerknico (*Zerknitz*) pri mestu Ljubljana; vendar pa je geografsko gledano razdalja precej velika. Zato je bolj verjetno, da je prišlo do popačenega

je pred tem služil cesarju, nato pa je bil ujet in bil tako kot številni drugi proti svoji volji priključen temu napadu ter postavljen naprej, na čelo. Cesarski vojak je spraševal dalje: ali ima še več bratov in sestra in kako jim je ime? Švedski vojak je naštel vse, med drugim tudi nekega Janeza Gottmanna. 'Ta sem jaz' (reče cesarski vojak) in ti si moj brat; nato ga vzame v roke in odpelje v mesto.«¹¹⁰

Te vrstice bi veljalo dodatno raziskati, gotovo pa gre za izjemen primer dveh Kranjcev, ki sta se na različnih straneh udeležila tridesetletne vojne. Iz zapisanega zaslutimo, da sta izhajala iz številčne kranjske družine. Prav v tem bi lahko iskali povod, da sta si z vojaško službo želela izboljšati gmotni in socialni položaj. Morda sta pri tem računala, da bi jima pomagala vojaška napredovanja. Napredovanja po činu pa so pomenila – vsaj v teoriji – dvig na plačni lestvici, kakor je to na svoj način ubesedil Grimmshausen: »Kateri norec bi se pač hotel udinjati in se podajati v očitno smrt, če bi mu ne bilo upati, da bo poplačan za svojo zvesto službo in bo torej napredoval, če se bo izkazal. /.../ Od našega starega stotnika sem kajkrat slišal, da si ne želi v svojem regimentu nobenega vojščaka, ki ni trdno prepričan, da bo postal general, če bo tak, kot je treba.«¹¹¹

Notice o častnikih s Kranjske

Prenekateri najemnik je s takšno željo na bojnih poljanah preminil, včasih pa se je komu uresničila. Takšnih ni manjkalo niti med Kranjci, ki so se od preprostega vojaka zmogli povzpeti do nižjih podčastniških in častniških činov. To je na svoj način izpričal že cesar Ferdinand I., ki je menil, da mu je Kranjska dala obilo nižjih poveljnikov.¹¹² Stanje na tem področju se ni spremenilo niti v času tridesetletne vojne. A nekateri, zlasti plemiči, so se povzpeli še višje in postali poveljniki večjih enot. Avgust/August Dimitz denimo navaja, da je Mihael Kanižar (*Michael Kanischer*), lastnik dvora pri Črnomlju, kot podpolkovnik poveljeval bavarsko-hrvaškemu polku polkovnika Otta Heinricha Fuggerja (1592–1644), kjer naj bi

zapisal in gre v resnici za Črnuče pri Ljubljani, kjer bi bilo torej treba iskati priimek Gottman (Gutman?). – Za opozorilo na to zgodbo se iskreno zahvaljujem zgodovinarju Klemenu Lužarju.

¹¹⁰ Zgodbo podajamo v prostem prevodu. Za izvirno besedilo in podatke o Petru Gottmannu gl. Gottmann, *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/gottmann-peter/> (9. 11. 2019).

¹¹¹ Grimmshausen, *Simplicius*, str. 44.

¹¹² Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 418.

dosegel celo čin *Generalwachtmeistera*.¹¹³ Dimitz, zanimivo, ne omenja, da naj bi v istem polku kot stotnik služil tudi njegov sin Franc Sigmund Kanižar (*Franz Siegmund Kanischer*), ki je pozneje napredoval, postal podpolkovnik in 7. maja 1635 padel v bojih pri Memmingenu. Zaradi sinove smrti naj bi Mihael Kanižar (*Michael Kanischer*) potem tudi zapustil vojaško službo.¹¹⁴

Tako kot Kanižar (*Kanischer*) se je na bojnih poljanah izkazal tudi Janez Jurij Purgstall, ki se je že v beneški vojni bojeval kot bojni tovariš Albrechta Wallensteina, pozneje pa se je znašel na bojiščih tridesetletne vojne. Med drugim se je udeležil bojev *pri Breisachu* 3. decembra 1638, kjer se je proslavil s svojo hrabrostjo.¹¹⁵ Na bojnih poljanah je pozneje, star šele 30 let, podlegel ranam. Izredna vojaka v tej vojni sta bila tudi njegova brata Volf Žiga (*Wolf Sigmund*) in Karl; vse tri je cesar leta 1631 povzdignil v baronski stan.¹¹⁶

Prav tako velja omeniti, da je bil med poveljniki polkov na bojiščih tridesetletne vojne tudi koroški baron Franc Paradeiser pl. Neuhaus.¹¹⁷ Še bolj znan poveljnik je bil Herbard baron Auersperg (Turjaški) (roj. 1613), ki je stopil v vojaško službo ter si prve izkušnje z vojskovanjem in poveljevanjem pridobil v tridesetletni vojni. Jezuitski kronist je zapisal, da se je Turjaški udeležil druge bitke pri Breitenfeldu leta 1642, v kateri so Švedi pod poveljstvom Lennarta Torstenssona (1603–1651) z izjemno taktiko hudo porazili cesarske sile, ki so imele velike izgube (5.000 padlih, 5.000 zajetih). Po tem porazu se je Turjaški vrnil v domovino ter očitno napredoval in postal polkovnik.¹¹⁸

113 Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 418. – Zdi pa se, da je Dimitz nekoliko pretiraval z navedbo previsokega, kar generalskega čina. Na seznamu generalitete dr. Antonia Schmidt-Brentana Kanižarja namreč ne najdemo. Najbrž bo bolj držalo, da je Kanižar bil in ostal polkovnik, kakor piše Janez Weiss v svoji razpravi. Prim. Schmidt-Brentano: *Kaiserliche und kk Generale (1618–1815)*. https://www.oesta.gv.at/documents/551235/556044/Kaiserliche+bzw_+k_+k_+Generale+1618-1815+_Liste_.pdf/0439d680-3551-4cof-839a-6a7effb821f9 (23. 7. 2020).

114 Kanicher, Michael, gl. Kanischer. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/kanischer-michael/> (20. 3. 2020). O tem gl. razpravo Janeza Weissa v tej monografiji.

115 Dimitz, *Geschichte Krains*, Band III., str. 418.

116 Johann (Hanns) Georg Freiherr von Purgstall, gl. Purgstall. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. [https://de.m.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Purgstall,_Johann_\(Hanns\)_Georg_Freiherr_von](https://de.m.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Purgstall,_Johann_(Hanns)_Georg_Freiherr_von) (1. 2. 2020).

117 Franz Freiherr von Neuhaus Paradaiser, gl. Paradeiser. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/paradeiser-paradis-paradisser-franz-freiherr-von-neuhaus/> (1. 2. 2020).

118 *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 139.

Plemiške listine posameznikov v ARS

Našteti vojaški poveljniki seveda še zdaleč niso vsi. Temeljito raziskovanje vojaške zgodovine tega časa bi gotovo odstrlo še nova imena mož iz dežel Notranje Avstrije, ki so se v takratni vojni bojevali na različnih bojiščih in najverjetneje tudi straneh. Deloma je mogoče takšne uspešne posameznike najti tudi v plemiških listinah, saj so si nekateri posamezniki prav z mečem v roki in izkazano hrabrostjo izbojevali pot do plemiških časti ali napredovanje na plemiški lestvici. Velik del tovrstnega gradiva je na Dunaju in v Budimpešti, redke dokumente, povezane s temi burnimi časi, pa hranijo tudi v Arhivu Republike Slovenije. Tu omenimo le posamezne primere iz domačega arhiva, ki so povezani z viharnimi časi tridesetletne vojne.

Raziskovalec bi skoraj zagotovo najprej vzel pod drobnogled listine, povezane s škotskim poveljnikom cesarskih čet Walterjem grofom Lesliejem (1607–1667). Že kot mladenič je ta škotski¹¹⁹ plemič vstopil v cesarsko službo in se za cesarske koristi bojeval v različnih spopadih, med drugim v bitki pri Lutznu (1632), v kateri so zmagali Švedi.¹²⁰ Toda bolj kot zaradi dogodkov na bojiščih je Walter Leslie postal znan predvsem po vlogi, ki jo je, skupaj z drugimi zarotniki, odigral 25. februarja 1634 v obračunu s takratnim prvim možem cesarske vojske Albrechtom Wallensteinom, vojvodo Friedlanda. Zdi se, da je bil prav Leslie tisti, ki je izmed vseh zarotnikov iz tega povlekel največ koristi, saj je že čez tri leta dosegel, da ga je cesar povzdignil v grofa.¹²¹ Listina o tem povzdigu iz leta 1637 pa, zanimivo, v resnici izpostavlja le Lesliejevo predanost in zvestobo vladarski hiši. V njej torej – nekoliko presenetljivo – zaman iščemo omembe spopadov ali opise Lesliejeve vojaške službe.¹²² Zato pa je znano, da je Leslie pozneje postal cesarski feldmaršal, cesarski svetovalc, vitez zlatega runa in poveljnik slavonske ter petrinjske meje; bil pa je tudi v diplomatski službi in se je kot poslanec znašel tako na papeškem kot osmanskem dvoru.¹²³ A bolj kot po tej bleščeči karieri je na Slovenskem znan zato, ker je leta 1656 kupil ptujsko gospostvo.¹²⁴

119 O škotskih častnikih in vojakih v cesarski službi v času tridesetletne vojne gl. Worthington, *Scots in Habsburg Service*.

120 Leslie. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/leslie-walter-graf-3/> (1. 2. 2020).

121 Mortimer, *Wallenstein: The Enigma*, str. 233–234.

122 ARS, SI AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 42.

123 Leslie. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/leslie-walter-graf-3/> (1. 2. 2020). Gl. tudi razpravo Polone Vidmar v tej monografiji.

124 O podobah grofa Leslieja gl. prispevek Polone Vidmar v pričujoči monografiji.

Še zanimivejša in na svoj način posebna je listina, povezana z Janezom Jakobom pl. Juričem († 1649). Rod Juričev je sicer izhajal iz Ogrske, a že ded Janeza Jakoba Silvester se je ustalil na Kranjskem, kjer si je družina pridobila plemstvo in materialno blaginjo.¹²⁵ Janez Jakob pl. Jurič se je že kot mladenič znašel v vojaški službi in se bojeval v (drugi) habsburško-beneški vojni (1615–1618), nato pa se je 10 let bojeval za Katoliško ligo v bojih proti protestantom. Zapis, ki izpostavlja prav *Katoliško ligo*, velja posebej omeniti tudi zato, ker so takšne izrecne navedbe o bojih za Katoliško ligo prej izjema kot pravilo. V opisu vojaških aktivnosti je bil prosilec za višji plemiški stan precej skop; tako ni izrecno navedenega nobenega bojišča, Jurič je zapisal le, da se je udeležil bojev, obleganj in zasedb mest; ne poznamo pa nobenih podrobnosti ali časovnih okvirov. Zato pa je mogoče izvedeti nekaj več o njegovem napredovanju v vojski: vojaško kariero je začel kot konjeniški kadet, pozneje pa se je postopoma vzpenjal in dosegel čin majorja. Za njegove vojaške zasluge mu je cesar leta 1634 podelil naziv barona, z njim vred pa so bile med baronice povzdignjene tudi njegove štiri še živeče sestre.¹²⁶ Jurič je v tej prošnji navajal lastne zasluge, najde pa se tudi nekaj takšnih listin, kjer so se na vojaške zasluge svojih prednikov ali ožjih sorodnikov sklicevali nečaki in/ali drugi sorodniki, ki so si želeli doseči plemiške časti.

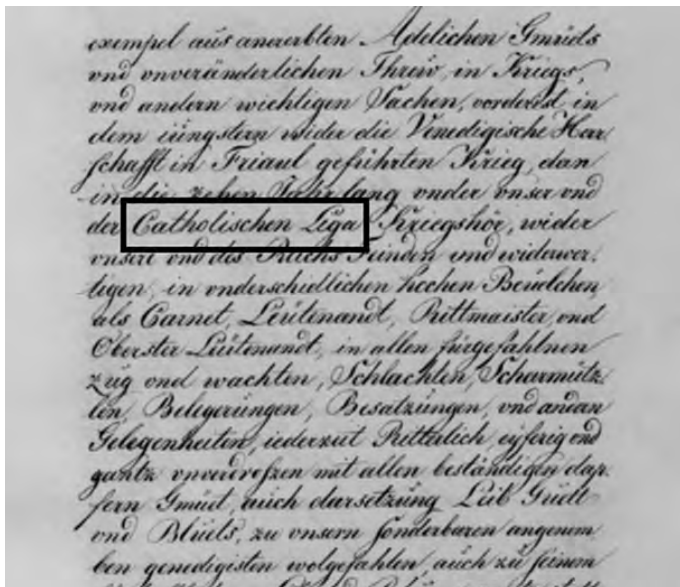
Prav to se je zgodilo, ko se je za plemstvo sprva potegoval polkovni stražmojster (*Obristwachtmeister*) oziroma major Jurij Kunstl, ki je bil še kako vpet v dogajanje tridesetletne vojne. V prošnji je navedel, da cesarski hiši že 30 let, torej vse od začetka vojne, služi z orožjem v roki. V tridesetletni vojni je v spopadu pred šlezjsko Opavo izgubil desno roko, postal invalid in se moral posloviti od vojaškega stanu. Zaradi tega se je doma znašel v eksistenčni stiski. Cesarja je prosil, naj ga zaradi vsega prestanega povzdigne v plemiški stan, skupaj z njim pa tudi njegovega brata Jerneja, ki je bil takrat vikar v Mariboru, ter sorodnika Gregorja in Janeza Kunstla, ki sta takrat prebivala v Ljubljani.¹²⁷ Zanimivo, da njegovi prošnji cesar ni ugodil, v zahvalo za vojaške dosežke pa so mu leta 1642 ponudili le brezplačno dosmrtno prebivališče – prosto hišo v Vojni krajini. Njegove vojaške zasluge so, kakor navaja Preinfalk, skupaj z vojaškimi zaslugami drugih sorodnikov (na primer furir Janez Kunstl, ki je padel pri Schweidnitzu v Šleziji), pozneje skušali uporabiti nečaki,

¹²⁵ O družini Juričev gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine V*, str. 148–168.

¹²⁶ ARS, SI AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 42 (1826, februar 3., Gradec), prepis listine (1634, maj 11., Dunaj).

¹²⁷ ARS, SI AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 49 (1646, oktober 10., Bratislava).

Slika 2: Izsek iz Jurčičeve plemiške diplome, kjer je omenjena Katoliška liga (vir: ARS, SI AS 1064, Zbirka plemiških diplom, št. 42).

ko so sredi štiridesetih let 17. stoletja spet prosili za plemstvo. To pot jih je cesar uslišal in jih leta 1646 poplemenil.¹²⁸

Omenjeni primeri pričajo le o skromnem vpogledu v dokumente, ki bi jih bilo treba temeljiteje raziskati tudi na Dunaju in v Budimpešti. Skoraj gotovo je, da bi (bo) raziskovanje¹²⁹ postreglo s še katerim, do sedaj »neznanim« junakom tridesetletne vojne, ki si je zaradi vojaških zaslug z mečem priboril pot do poplemenitja.

Westfalski mir in stalno vojaštvo

Leta 1648 je prišlo do podpisa premirja v Münstru in Osnabrücku, kjer so kot cesarjevi poslanci delovali tudi Kranjci in Štajerci.¹³⁰ Vendar pa se s tem

¹²⁸ Preinfalk, *Plemiške rodbine IV*, str. 86–87.

¹²⁹ Lep primer takšnih »odkritih« udeležencev tridesetletne vojne v vojaški suknji so plemiške raziskave Mihe Preinfalka, ki je v svojih študijah že predstavil nekatere izmed njih. Iz prošnje Karla Schiwiza (pl. Schwizen) tako izvemo, da se je njegov brat Gašper kot vojak udeležil bitke pri Jankovu 5. marca 1645, v kateri so v spopadu s Švedi cesarske sile doživele katastrofalen poraz. V tem spopadu je padel tudi Gašper Schiwiz. Prim. Preinfalk, *Plemiške rodbine IV*, str. 156.

¹³⁰ O nekaterih udeležencih gl. na primer: Oražem, 350-letnica praznovanja Vestfalskega miru, str. 285–288.

tridesetletna vojna, kakor piše Hoyos, še ni končala. Te je bilo dejansko konec šele po ratifikaciji listin v Nürnbergu in takrat so po številnih krajih postavljali spomenike z letnico 1650, v spomin, da je končno zares napočil mir.¹³¹ »Nikar ne recite, da je izbruhnil mir!« je klicala Brechtova Mati Korajža.¹³² Tako so najbrž v nejeveri vzklikali mnogi, ki so do takrat poznali le vojne pohode, plen, požgane vasi in mesta, mrtve in kugo, ki je vsakih nekaj let še dodatno klestila preizkušeno prebivalstvo. To je bilo zanesljivo nekaj novega za vse generale in vojake, ki so bili vpeti v vojaške načrte in vojne pohode, nekateri skorajda vse življenje. Zato so se najverjetneje že takrat našli posamezniki, ki so želeli še naprej ostati v vojaški službi. Cesar pa je kljub ustanovitvi prvih stalnih vojaških enot leta 1649, ko je pod orožjem ostalo 9 pehotnih polkov, 9 polkov kirasirjev in en polk dragoncev, le redkim uresničil te želje.

Veterani tridesetletne vojne na seznamu Ranfftovega polka

Med tistimi, ki so ostali v cesarski službi, je bil tudi polk Ranfft. Enota je bila ustanovljena s cesarskim patentom že leta 1618, prvi »imejitelj« pa je bil polkovnik Josef Stauder von Winkelsbach (1580–1620). Polk se je bojeval na Češkem in v Spodnji Avstriji, leta 1620 pa je bil udeležen tudi v bitki pri Beli gori. Pozneje se je znašel še pod različnimi poveljniki v številnih bitkah, med njimi velja posebej omeniti boje pri Nördlingenu, leta 1639 pa se je znašel na Češkem, kjer je njegov »imejitelj« postal polkovnik baron Johann Christoph Ranfft von Wiesenthal (1599–1660).¹³³

V svoji razpravi se je Philipp Strobl posebej posvetil prav seznamu veteranov tega polka na Koroškem iz leta 1651. 3. oktobra tega leta je, po tem seznamu, polk Ranfft štel 1.355 mož; 775 je bilo vojakov, drugi so bili podčastniki in častniki.¹³⁴ Enota je bila takrat stacionirana na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Polkovni štab je bil v Ljubljani, del gardne oziroma osebne telesne stotnije

¹³¹ Hoyos, *Der Dreissigjährige Krieg*, str. 169.

¹³² Brecht, *Mati Korajža*, str. 113.

¹³³ Strobl, *Das Regiment Ranfft in Kärnten 1651*, str. 11–12. Več o polkovniku Ranfftu gl. tudi: Ranfft, *Der Dreissigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/ranfft-ranfft-von-wiesenthal-johann-christoph-freiherr/> (2. 3. 2020).

¹³⁴ Strobl, *Das Regiment Ranfft*, str. 14.

(*Leibkompagnie*)¹³⁵ je bil prav tako v Ljubljani, del pa na Koroškem, na območju Celovca. Podpolkovnikova stotnija je bila razporejena na Kranjskem, majorjeva pa na Štajerskem. Tudi stotnije stotnikov so bile različno razporejene, deloma na Koroškem, deloma na Štajerskem. Na Koroškem je bilo nastanjenih 706 pripadnikov polka, 339 mož je bilo na Štajerskem, 278 na Kranjskem, za 32 mož pa kraj nastanitve ni bil naveden.¹³⁶

Poimensko predstavljeni tabelarični seznam prikaže njihovo poreklo, pod katerimi polkovniki oziroma v katerem polku so služili in kdaj so bili v cesarski službi, njihovo starost in stan (poročen, število otrok ...). Stroblova analiza je pokazala, da je bilo takrat med pripadniki enote po starostni strukturi mogoče opredeliti 1.319 mož (pri 36 vojakih ni navedene starosti). Ker so stalne sile sestavili iz že obstoječih enot, ne preseneča, da je bila starostna struktura v povprečju višja od 30 let. So se pa tudi tu našli štirje posamezniki, ki so bili še zelo mladi, saj so imeli le 18 oziroma 19 let. Velika večina (475) vojaštva v polku Rafft je sicer sodila v starostno skupino 30–39 let, starih 20–29 let je bilo nekoliko manj (451), 293 mož je bilo starih 40–49 let, 76 pa 50–59 let; 15 jih je bilo starih 60–69 let, našli pa so se tudi starejši od 70 let (4). Naveden je celo mož, starejši od 80 let.¹³⁷ Pri tem moramo biti izjemno previdni, saj je bila starost pogosto navedena le okvirno, redko so navajali dejansko starost.

Po poreklu je več kot polovica (61,8 %) vojaštva prihajala iz habsburških dednih dežel (*Habsburgischen Erblanden*), torej tudi iz dežel Notranje Avstrije, ni pa manjkalo niti pripadnikov, ki so bili izvirno doma iz Danske, Finske, Škotske, Italije, Francije, Poljske in Švice. Precej mož je bilo iz Bavarske (7,7 %), še več iz Češke in Moravske (13,3 %), Luzacije¹³⁸ in Šlezije (19,4 %).¹³⁹ Veliko mož je poprej služilo v enotah, ki so jim denimo poveljevali polkovniki Karl Friedrich von Reich (pribl. 1615–1647), von Tieffenbach, baron Johann von Mörder (1590–1651), Ranfft, Hunolstein (Hunoldstein), Locatelli in še nekateri drugi.

Strobl je nekaj pozornosti namenil še družinskemu položaju vojaštva in ugotovil, da je bilo 59,71 % pripadnikov polka poročenih, več kot 44,01 % mož pa je

¹³⁵ Šlo je za 1. stotnijo polka, ki jo včasih najdemo zapisano kot »imejteljevo« stotnijo (*Oberst-Inhaber Kompagnie*).

¹³⁶ Prav tam, str. 82–83.

¹³⁷ Prav tam, str. 78.

¹³⁸ Zgodovinska pokrajina v srednji Evropi, razdeljena med Nemčijo in Poljsko, kjer živijo pripadniki etnične skupine Lužiških Srbov.

¹³⁹ Strobl, *Das Regiment Ranfft*, str. 80–81.

bilo tudi očetov.¹⁴⁰ Družine kot del prateža vojske niso bile nič nenavadnega, kar nazorno izpričujejo dnevniški zapiski Petra Hagendorfa. Iz njih razberemo, kako se je dvakrat poročil in kako pomemben del vojakovega življenja so bili žena in otroci.¹⁴¹

Že prvi pregled tabelaričnega seznama pripadnikov polka Ranfft je pokazal, da je bilo med veterani enote precej mož, ki so izhajali iz Koroške, Kranjske oziroma Štajerske, nekateri pa tudi iz Goriške. Za natančno obdelavo podatkov bi seveda potrebovali originalni dokument, saj je bilo v Stroblovem transkriptu (pričakovano) mogoče zaznati nekatere drobne pomanjkljivosti, kar bi lahko nekoliko vplivalo na obdelavo podatkov. Ker izvirnega dokumenta v določenem času ni bilo mogoče pridobiti, se je zdelo smiselno poskusiti na osnovi objavljenega gradiva sestaviti vsaj okvirni nepopolni seznam pripadnikov enote, ki naj bi bili povezani z našimi deželami. V tem prvem poskusu po vzoru Stroblove tabele smo izluščili 62 pripadnikov enote. Zanimivi so posamezni prepisi imen, ki pa bi jih bilo treba primerjati z izvirnim zapisom. Toda že v tej tabeli najdemo kar nekaj imen in priimkov, ki imajo slovenski značaj: denimo Jurij Furman (*Georg Fuhrmann*) iz Slovenske Bistrice, Jurij Škofic (*Georg Skofiz*) iz Kranja in Boštjan Urban iz Škofje Loke.

Tabela 1: Seznam veteranov iz objavljenega transkripta seznama polka Ranfft (vir: Strobl, *Das Regiment Ranfft*, str. 14–77).

»Name« (ime in priimek)	»Herkunft« (poreklo)	»in kaiserlichen Dienst unter Obristen« (V cesarski službi pod polkovnikom)	»in kaiserlichen Dienst im Jahr« (v cesarski službi v letu)	»Liegt in Quartier in« (nastanjen)	»Alter« (starost)	»Frau« (žena)	»Kinder« (otroci)
Georg Fuhrmann	Windisch Feistritz	Reich	1644	Straßburg	30	1	1
Martin Saz	Marburg/Steiermark	Ranfft	1646	Straßburg	36	1	
Georg Husack	Leibach/Krain	Reich	1643	Friesach	30	1	2
Georg Skofiz	Krain	Hauser	1638	Hüttenberg	25		
Mathias Gußrigk	Görz	Hunoldstein	1644	St. Andrä	30		
Mathias Lantscher	Krain	Reich	1644	Straßburg	40		
Mathias Boßer	Neumarkt/Krain	Reich	1642	Stein	38	1	2

¹⁴⁰ Prav tam, str. 79.

¹⁴¹ Prim. Helfferich, *The Essential Thirty Years War*, str. 108–129.

»Name« (ime in priimek)	»Herkunft« (poreklo)	»in kaiserlichen Dienst unter Obristen« (V cesarski službi pod polkovnikom)	»in kaiserlichen Dienst im Jahr« (v cesarski službi v letu)	»Lieg in Quartier in« (nastanjen)	»Alter« (starost)	»Frau« (žena)	»Kinder« (otroci)
Peter Koschler	Krain	Reich	1643	Laibach	30		
Bangraz Kuhler	Marburg/Steiermark	Reich	1643	Laibach	24		
Mathias Grumbasta	Krain	Reich	1643	Laibach	29	1	2
Jakob Schleiner	Puchdorf/Steiermark	Reich	1642	Laibach	40	1	
Lukas Brabiz	Steiermark	Reich	1643	Neumarkt	30	1	
Gregor Urbanzky	Windisch Feistritz	Reich	1645	Neumarkt	30	1	
Mathias Margatsch	Steiermark	Reich	1643	Neumarkt	30	1	
Georg Kobarz	Krain	Reich	1642	Bischofslack	30		
Hans Peternitsch	Laibach	Reich	1644	Stein	24	1	1
Urban Wernig	Völkermarkt/Kärnten	Ranfft	1644	Preding	30		
Andreas Kalehrt	Steiermark	Goltz	1635	Frohnleiten	40	1	1
Jakob Deschitz	Drauwart	Ranfft	1645	Friedau	26		
Thomas Fesliz	Maria Zell/Steiermark	Hunoldstein	1647	Mureck	20		
Melchior Schober	Görz	Hunoldstein	1643	Gams	32	1	
Kasper Zietsch	Wippach/Krain	Tiefenbach	1631	Marburg	40	1	2
Hans Mozing	Görz	Hunoldstein	1643	St.Georgen	30		
Andreas Gersner	Görz	Hunoldstein	1643	St.Georgen	32		
Leonhard Mazinz	Görz	Hunoldstein	1643	St.Florian	25		
Sebastian Urban	Bischofslack/Krain	Reich	1644	St.Veit	26	1	
Hans Rapharz	Weitenstein bei Celle	Reich	1643	Neumarkt	27	1	2
Mathias Schaden	Krain	Reich	1643	St.Veit	24	1	
Philipp Wolf	Krain	Reich	1643	Völkermarkt	24		
Mathias Kayser	Reifnitz/Steiermark	Reich	1646	Bleiburg	24		
Johann Lippus	Gaming/Steiermark	Reich	1641	Völkermarkt	40		
Mathias Bachschiz	Kranichfeld/Steiermark	Reich	1646	St.Veit	27		
Philipp Kraliz	Steiermark	Reich	1646	Völkermarkt	24		
Alexander Mathias	Krainburg/Krain	Baden	1644	Völkermarkt	30		
Michael Ruph	Mahrenburg/Steiermark	Reich	1644	Gutenstein	28	1	1
Thomas Adriawiz	St.Leonhard/Steiermark	Reich	1645	Millstatt	30		
Andreas Gatschele	Marburg/Steiermark	Reich	1644	Millstatt	37	1	2

»Name« (ime in priimek)	»Herkunft« (poreklo)	»in kaiserlichen Dienst unter Obristen« (v cesarski službi pod polkovnikom)	»in kaiserlichen Dienst im Jahr« (v cesarski službi v letu)	»Lieg in Quartier in« (nastanjen)	»Alter« (starost)	»Frau« (žena)	»Kinder« (otroci)
Hans Grill	Gaming	Hauser	1647	Millstatt	24		
Dominicus Peckek	Görz	Tiefenbach	1629	Bruck	45	1	2
Sebastian Maurisch	Marburg	Wallis	1644	Stainz	31	1	1
Georg Prosenik	Klagenfurt	Moncada	1640	Klagenfurt	24	1	2
Blasius Knaisch	Krain	Wallis	1646	Klagenfurt	46		
Michael Spreizer	Krain	Reich	1642	St.Paul	35		
Michael Wolnigg	Klagenfurt	Tiefenbach	1627	St.Paul	45		
Hans Pisziz	Leibach/Krain	Reich	1643	St.Paul	30	1	2
Michael Zwaniz	Leibach/Krain	Reich	1642	St.Paul	28		
Hans Tschernigk	St.Leonhard/ Steiermark	Reich	1646	St.Paul	27		
Stefan Lippuna	Leibach/Krain	Reich	1646	St.Paul	35		
Georg Gurandt	Hollenburg/Kärnten	Hunoldstein	1645	Klagenfurt	32	1	1
Jakob Wippermann	Loitschach	Hunoldstein	1647	Kammern	38		
Jakob Wursam	Heiligenkreuz/ Steiermark	Hunoldstein	1647	Krottendorf	32		
Clemens Lautsching	Gutting/Kärnten	Moncada	1641	Feldkirchen	36	1	1
Peter Weidniz	Görz/Krain	Hunoldstein	1643	Feldkirchen	34		
Hans Elster	Krain	Reich	1642	St.Leonhard	24	1	2
Mathias Morowiz	Windischgrätz	Reich	1642	Wolfsberg	30	1	1
Gregor Erlacher	Leibach/Krain	Reich	1642	Villach	35	1	2
Michael Malz	Krainburg/Krain	Reich	1642	Wolfsberg	35	1	1
Hans Presnek	Bleiburg/Kärnten	Hauser	1647	Wolfsberg	34	1	
Stefan Guntscher	Leibach/Krain	Reich	1642	Malburget	28	1	
Adam Ludwig	Leibach/Krain	Wallis	1646	Wolfsberg	26	1	
Thomas Wallisch	Marburg/Krain	Reich	1642	Wolfsberg	24	1	1

Bolj kot sicer zanimivi podatki o povprečni starosti in socialnem položaju oziroma številu poročenih so nas v tem primeru zanimali podatki o vojaški službi v času tridesetletne vojne. Iz tabele je razvidno, da je velik del vojakov služil v polku Reich, precej manj jih je bilo v drugih enotah. Iz zapisa bi torej mogli razbrati, kateri polki so v določenem času novačili po posameznih deželah. Na Štajerskem

je bil to, kakor se zdi, predvsem že omenjeni polk Reich, ki ga je leta 1629 na noge postavil polkovnik Berthold grof Waldstein (1604–1632), bratranec Albrechta von Wallensteina. Polk se je 16. novembra 1632 udeležil bojov pri Lütznu, v katerih je izgubil življenje švedski kralj Gustav II. Adolf (1594–1632). V tej bitki je padel tudi polkovnik Berthold grof Waldstein. Polk so nato prevzeli drugi polkovni »imejitelji«; leta 1642 je to postal polkovnik Karl Friderik Reich.¹⁴² Polk se je pod njegovim poveljstvom 23. oktobra 1642 udeležil prve bitke pri Breitenfeldu, konec leta pa je bil razpuščen oziroma vključen v polk nadvojvode Leopolda.¹⁴³ Iz tabele bi lahko sklepali, da je bil tudi kateri od veteranov udeleženec tega zadnjega aktivnega spopada polka Reich.

Med naštetimi razumljivo prevladujejo tisti vojaki, ki so bili v cesarski službi v zadnjih letih vojne, najdemo pa tudi posameznike, ki naj bi na bojnih poljanah sodelovali že pred letom 1640 (5 oseb). Prvi naj bi bil v cesarski službi Michael Wollnig iz Celovca, in sicer že leta 1627. Glede na navedeno starost (45 let) bi to pomenilo, da je mož, če je bil res rojen okoli leta 1606, v vojsko vstopil pri 21 letih. Podobno zgodaj naj bi v vojsko vstopil vojak iz Gorice – leta 1629 –, dve leti pozneje pa se je vojaškemu stanu zapisal Gašper (*Kasper*) *Zietsch* iz Vipave.

Pregledani ilustrativni seznam sicer ne daje globljega vpogleda v življenje vojaka tistega časa, nam pa zato odstre še nekaj novih, neznanih udeležencev tridesetletne vojne. Tako so že postavljene potencialne smernice za morebitna nadaljnja raziskovanja, hkrati pa se potrjuje teza, da so nekateri fantje iz dežel Notranje Avstrije tudi po koncu spopadov svojo prihodnost videli v vojaški suknji. Odsev tega bi najbrž utegnile predstavljati tudi nekatere ohranjene prisege, ki niso bile povezane le s cesarsko službo, pač pa tudi s službovanjem pod drugimi knezi in vladarji.¹⁴⁴

Namesto sklepa

Cesarske oborožene enote, v katerih so (prej in pozneje) služili naši predniki, so bile v naslednjih desetletjih po koncu tridesetletne vojne deležne vedno novih

¹⁴² Več o njem gl. Reich. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/reich-reiche-reych-karl-friedrich-von-2/> (20. 3. 2020).

¹⁴³ Wrede, *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht*, Band. II., str. 35.

¹⁴⁴ Kar nekaj gradiva na to temo najdemo v: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 228 (fasc. 135).

reform in redukcij, kakor so pač kazale potrebe vladarjev. Tako so vedno znova ustanavljali (pa tudi ukinjali) nove enote v vseh rodovih vojske; toda tisti polki, ki so nastali v času tridesetletne vojne in služili vladarju vse do razpada monarhije, so se ves čas ponašali s kančkom »prestiza« zaradi izkazane zvestobe cesarski hiši. To je mogoče zaslediti tudi v polkovnih zgodovinah teh enot; presenetljivo in nekoliko tragično pa je, da tovrstna literatura do danes v slovenskem prostoru sploh še ni bila deležna resne kritične študije, ki bi odstrla prenekatero doslej zamolčano zgodovinsko osebnost in odgovorila na posamezna odprta vprašanja, povezana z vojaštvom in slovenskim prostorom. Morda pa bo pričujoča skromna razprava dobrodošla spodbuda tudi za tovrstno raziskovanje bolj kot ne prezrte vojaške zgodovine burnega 17. stoletja.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117).

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 228 (fasc. 135).

SI AS 1064, Zbirka listin, št. 42, 49.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

NŠAL, ŽA Ljubljana – Sv. Nikolaj, MMK 1645.

Objavljeni viri

Letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691) / Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis, prevod: Marija Kiauta (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina – Provincialat Družbe Jezusove, 2003.

Literatura

Allmayer-Beck, Johann Christoph; Lessing, Erich: *Die kaiserlichen Kriegsvölker: Von Maximilian I. bis Prinz Eugen*. München: Bertelsmann, 1978.

Basset, Richard: *For God and Kaiser: The Imperial Austrian Army, 1619–1918*. New Haven: Yale University Press, 2015.

Bertraud, Jean Paul: *The Army of the French Revolution: From Citizen Soldiers to Instrument of Power*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1988.

Bizjak, Matjaž: Udeležba kmečkega oziroma podložniškega sloja v vojaških

- formacijah v srednjem veku in vprašanje prisotnosti pripadnikov le-tega na bojiščih v tujini. *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh* (ur. Darja Mihelič in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011, str. 57–66.
- Blöndal, Sigfús: *The Varangians of Byzantium*, Cambridge University Press, 1979.
- Brecht, Bertolt: *Bobni v noči; Mati Korajža in njeni otroci*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1979.
- Bruckmüller, Ernst: *Avstrijska zgodovina*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.
- Capuder, Karl: *Zgodovina c. in kr. pešpolka št. 17*. Ljubljana: Karantanija, 2005.
- Čremošnik, Gregor, Naša vojaška narodna pesem. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, 20, 1939, št. 1–4, str. 345–354.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*, Band III. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.
- Du Jarrys de la Roche, Carl: *Der dreißigjährige Krieg vom militärischen Standpunkte aus beleuchtet: nach großenteils archivarischen und noch unbenützten Quellen bearbeitet*. Band I. Schaffhausen: Hurter, 1848.
- France, John (ur.): *Mercenaries and Paid Men: The Mercenary Identity in the Middle Ages*. Leiden and Boston: Brill Academic Publishers, 2008.
- Gajšek, Nuška: *Najemniške vojske nekoč in danes*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede (diplomsko delo), 2005.
- Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von: *Simplicius Simplicissimus*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*, Del I. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Hoyos, Dexter: *Truceless War: Carthage's fight for survival, 241 to 237 BC*. Leiden: Brill, 2007.
- Hoyos, Philipp: *Der Dreißigjährige Krieg. Beiträge zu seiner Geschichte. Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien*, Band 7. Wien: Militärwissenschaftliches Institut, 1976.
- Janin, Hunt in Carson, Ursula: *Mercenaries in Medieval and Renaissance Europe*. Jefferson, North Carolina and London: Mc Farland & Company Inc., Publishers, 2013.
- Kočevar, Vanja: *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (diplomsko delo), 2012.
- Kos, Dušan: *Skica o vojskovanju, vojaškem uku, turnirjih in viteških igrah slovenskega plemstva na tujem v zadnjih treh stoletjih srednjega veka*. *Vojaki iz*

- slovenskega prostora na tujih tleh* (ur. Darja Mihelič in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011, str. 105–144.
- Kramarič, Janez: Črnomaljski izzval tridesetletno vojno? Jurij Erazem Črnomaljski in tridesetletna vojna. *Rast* 9, 1998, št. 5, str. 486–487.
- Lazar, Tomaž: *Vojaška zgodovina slovenskega ozemlja od 13. do 15. stoletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorska disertacija), 2009.
- Lee, John W. I.: *A Greek Army on the March: Soldiers and Survival in Xenophon's Anabasis*. New York: Cambridge University Press, 2008.
- Lee, Stephen J.: *Tridesetletna vojna*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Machiavelli, Niccolo: *Vladar*. Ljubljana: Slovenska matica, 2006.
- Mainz, Valerie: *Days of Glory? Imaging Military Recruitment and the French Revolution*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016.
- Mallet, Michael Edward in Shaw, Christine: *The Italian Wars 1494–1559: State and Society in Early Modern Europe*. London: Routledge, 2012.
- Meynert, Hermann: *Geschichte des Kriegswesens und der Heeresverfassung in den verschiedenen Ländern der österreichischen Monarchie vor Einführung der stehenden Heere*, Band I., III. Wien: Selbstverlag, 1852, 1854.
- Mihelič, Darja in Bizjak Matjaž (ur.): *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh*. Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011.
- More, Thomas: *Utopija*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2015.
- Mortimer, Geoff: *Wallenstein: The Enigma of the Thirty Years War*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Müller, Marco von: *Das Leben eines Söldners im Dreissigjährigen Krieg (1618–1648)*. Berlin: Friedrich-Meinecke-Institut (Magisterarbeit), 2005.
- Oražem, Majda: 350-letnica praznovanja Vestfalskega miru. *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 2, str. 285–288.
- Parker, Geoffrey (ur.): *The Thirty Years' War*. London in New York: Routledge, 1997.
- Parrott, David: *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Pohl, Walter in Karl Vocelka: *Habsburžani – zgodovina evropske dinastije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 16. stoletje: 1. del, V*. Ljubljana: Viharnik, 2016.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje: 1. del, IV*. Ljubljana: Viharnik, 2014.

- Richards, John: *Landsknecht Soldier 1486–1560*. Oxford: Osprey Publishing, 2002.
- Robert Royal: *The Pope's Army: 500 Years of the Papal Swiss Guard*. New York: Herder & Herder, 2006.
- Rothenberg, Gunther: *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 1998.
- Sattner, p. Hugolin: Trinajsta nedelja po binkoštih. *Vojska. Duhovni pastir*, 31, 1914, št. 9, str. 474–478.
- Simoniti, Vasko: *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.
- Spring, Laurence: *In the Emperor's Service: Wallenstein's Army, 1625–1634*. Solihull, West Midlands: Helion & Company Limited, 2019.
- Stanić, Damir: *Tko su bili ti »strašni Hrvati«?*, katalog izložbe, [Hrvatki državni arhiv, Zagreb, 10. travnja-7. lipnja 2018, Dvorana Zrinski/Scheier, Čakovec, 8.-22. lipnja 2018] = *Who were those »terrible Croats«?: exhibition catalogue*, [Croatian State Archives, Zagreb, 10 April-7 June 2018, Zrinski/Scheier Hall, Čakovec, 8-22 June 2018]. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2018.
- Stickler, Timo: *The Foederati. A Companion to the Roman Army* (ur. Paul Erdkamp). Malden, Massachusetts: Wiley-Blackwell, 2007, str. 495–514.
- Strobl, Philipp: *Das Regiment Ranfft in Kärnten 1651 – eine Mikroanalyse von Veteranen des Dreißigjährigen Krieges*. Wien: Universität Wien (diplomsko delo), 2013.
- Švajncer, Janez J.: *Vojna zgodovina*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.
- Tavčar, Ivan: *Visoška kronika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Trundle, Matthew: *Greek mercenaries: From the Late Archaic Period to Alexander*. London in New York: Routledge, 2004.
- Tryntje, Helfferich (ur.): *The Essential Thirty Years War: A Documentary History*. Indianapolis-Cambridge: Hackett Publishing Company Inc., 2015.
- Vrhovec, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih: kulturnohistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.
- Westenfelder, Frank: *Kriegsreisende: eine Geschichte der Söldner. TWENTYSIX – Der Self-Publishing-Verlag*, 2016.
- Wilson, Peter H.: *Europe's Tragedy: A History of the Thirty Years War*. London: Penguin Books, 2010.
- Worthington, David: *Scots in Habsburg Service, 1618–1648*. History of Warfare 21. Leiden and Boston: Brill Academic Publishers, 2003.

- Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. u. K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende XIX. Jahrhunderts*, Band I. Wien: L. W. Seidel & Sohn, 1898.
- Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. u. K. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende XIX. Jahrhunderts*, Band II., III./1. Wien: L. W. Seidel & Sohn, 1898, 1901.
- Xenophon, Atheniensis: *Anabasis: Pohod v notranjost*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1963.
- Žmuc, Irena: *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (magistrsko delo), 2005.

Spletni viri

- Gonzaga [Cinzago] di Mantova, Annibale de, principe di Bozzolo. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/gonzaga-cinzago-di-mantova-annibale-de-principe-di-bozzolo/> (9. 11. 2019).
- Gottmann, Peter. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/gottmann-peter/> (9. 11. 2019).
- Isolano [Isolani, Isolary, Isolan, Isolana, Isalon, Iselon, Isolani, Isola, Isolam, Isolanus, Insulanus], Goan Lodovico Ettore [Johann Ludwig Hektor] Graf [Conte] [I]. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/isolano-goan-lodovico-hector-graf-obrist-1586-gorz-17-3-1640-wien/> (10. 3. 2020).
- Kanischer, Michael. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/kanischer-michael/> (20. 3. 2020).
- Leslie [Lesle, Lessle, Leßle, Lesly, Lesel, Lesky], Walter Graf. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/leslie-walter-graf-3/> (1. 2. 2020).
- Paradeiser [Paradis, Paradieser], Franz, Freiherr von Neuhaus. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/paradeiser-paradis-paradieser-franz-freiherr-von-neuhaus/> (1. 2. 2020).
- Point d'argent. Wiktionary. https://fr.wiktionary.org/wiki/point_d%E2%80%99argent,_point_de_Suisse (23. 7. 2020).
- Purgstall, Johann (Hanns) Georg Freiherr von. Wikisource. [https://de.m.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Purgstall,_Johann_\(Hanns\)_Georg_Freiherr_von](https://de.m.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Purgstall,_Johann_(Hanns)_Georg_Freiherr_von) (1. 2. 2020).
- Ranfft [Ranft] von Wiesenthal, Johann Christoph Freiherr. *Der Dreißigjährige*

raises the question whether the petitioners for ennoblement invoked their own military merits in the Thirty Years' War or the military merits of their ancestors.

Based on some archival documents and data from accessible literature, the article aims to provide at least a tentative sketch of the military life during the Thirty Years' War as well as of individual military events that took place in the territory of present-day Slovenia, and above all to highlight those individuals serving under the imperial banner who gained their glory – as well as the rank of nobility – with the sword.

JANEZ WEISS

Kanižarji

Vojaški rod Metliškega in njegovo udejstvovanje v tridesetletni vojni

Rodbina Kanižar predstavlja eno od slabše poznanih poglavij zgodovine Metliškega, današnje Bele krajine, v času dinamičnega spreminjanja dežele v 16. in 17. stoletju, saj do sedaj še ni bila deležna podrobnejše pozornosti. Poznamo jo predvsem po odlomku iz opisa Črnomlja v XI. knjigi *Slave vojvodine Kranjske*, kjer Valvasor pravi:

Nedaleč od mesta Črnomelj leži dvor, ki ga sedaj poseduje gospod Pregel. Ta dvor je pred časom pripadal gospodu Mihaelu Kanižarju, ki je bil poročen z gospo plemenito Werneckovo. Tale Pregel [pravilno: Kanižar] je bil zelo dober vojak, general straže in poveljnik Fugerjevega polka. Nekoč, po svoji vrnitvi, tedaj le kot polkovnik straže, je prišel v spor z generalom v Karlovcu in je generala izzval [na dvoboj], vendar se [generalu] ni zdelo vredno prikazati [na dvoboju], s pretvezo, da mu [Kanižar] ni enak po stanu. Zaradi tega se je odločni Kanižar pritožil pri cesarskem veličanstvu, ker je general v Karlovcu tako zaničljivo in grdo ravnal z njim. Nato je od cesarja prejel pismo pojasnila, ki je velelo, da se je z vsakim, katerega koli stanu, povsem vreden spopasti, dasibodi na konju ali peš, po svoji volji, in torej nikakor ni bil po stanu neprimeren za spopad. Kajti ta Kanižar je bil iz dobrega in starega plemiškega rodu. Ta spor je bil nato z dobrovoljno pomiritvijo urejen in pozabljen, tako da do spopada ni prišlo.

Ko je ta Kanižar zadnjič prišel domov iz švedske vojne, je s seboj prinesel silno veliko zlatnikov. Dobri del le-teh pa je moral prepustiti drugim, saj po svoji smrti, ki ga je iztrgala pred kakšnimi dvainštiridesetimi leti, ni zapustil nobenega dediča ali nikogar, ki bi nosil njegovo ime.¹

1 Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605: »Unfern von der Stadt Tschernembel / ligt ein Hof / welchen jetzo der Herr Pregel besitzt. Selbiger Hof gehörte vormals dem Herrn Michael Caniser /

Valvasorjev opis nekega zelo bojevitega vojaka in najemnika Mihaela Kanižarja umešča na območje *Nedaleč iz mesta Črnomelj*, ga imenuje posestnika dvora, omenja častno službo v Karlovcu in dobro poplačano vojaško službo v tridesetletni vojni ter poudari, da je bil zadnji član tega rodu. Na vprašanje lokacije dotičnega dvora odgovarja najtrajnejši in najočitnejši ostanek prisotnosti te rodbine v Beli krajini, toponim *Kanižarica*, danes naselje, 1 kilometer južno od Črnomlja ob cesti proti Vinici. Dvor je najverjetneje stal na okljuku tamkaj zelo meandraste Dobljice. Posest Kanižarjev, dasiravno ne posebno dolgotrajna, je botrovala nastanku ledinskega imena *Kaniszierzi*, zabeleženega že v franciscejskem katastru (1824), v katerem označuje kmetijske površine na desnem bregu omenjene reke. Po odkritju premoga v bližini in posledičnem nastanku premogovnika leta 1857 se je ravno na teh površinah razvilo rudarsko naselje in dobilo ime Kanižarica po več kot dve stoletji izumrli rodbini.² Za razumevanje ostale pripovedi v tem, sicer povsem marginalnem odlomku *Slavo* moramo spomniti na izhodišče, da je Valvasor *Slavo* pisal tudi za bralstvo širšega nemškega govornega prostora, ki mu je hotel predstaviti deželo Kranjsko in njene lepote. Omemba Kanižarja v švedski vojni – ena od primerljivo redkih izrecnih omemb udeležbe nekega kranjskega plemiča v tridesetletni vojni v *Slavi* – namiguje, da je tudi tu pisal za bralstvo nemškega prostora, ki so se ga ta vojna in njene hude posledice dotaknile neprimerljivo bolj kot Kranjske. Nemškemu, še posebno bavarskemu bralcu je ta odlomek nedvomno sporočal veliko več kakor kranjskemu. Pri dodajanju te zanimivosti pri

welcher eine Geobrne von Werneck zur Ehe hatte. Dieser Pregel war ein trefflich=guter Soldat / ein General Wachtmeister / und das Fuggerische Regiment unter seinem Commando. Als er aber / wie er annoch nur Obrister Wachtmeister / nach seiner Heimkehr / einmals / mit dem General zu Carlstadt / aufstössig ward / und den Generaln ausforderte; begehrt derselbe ihm nicht zu erscheinen / vorgebend / er wäre ihm nicht Stand=gemäß. Derhalben beklagte sich der resolvirte Caniser / bey der Keyserlichen Majestet / daß er / von dem Generaln zu Carlstadt / so verächt= und schimpfflich gehalten würde; erhielt auch hierauf vom Keyser / einen Erklärungs=Brif / deß Inhalts / daß er wol würdig / mit Jedwedem / weiß Standes derselbe auch seyn mögte / zu fechten / so wol zu Pferde / als zu Fuß / nach seinem Belieben / und also / an der Standmässigkeit zum Streit / gar nicht mangelhafft wäre. Wie dann auch dieser Caniser eines guten / alten / aldichen Geschlechts war. Es ist aber dennoch der Handel / durch gütlichen Vergleich / vermittelt und beygelegt worden / also / daß das Gefecht hinterblieben. Als dieser Caniser / zum letzten Mal / aus dem Schwedischen kriege / nach Hause gelangt / hat er mächtig=viel Ducaten mitgebracht: welche er aber / guten Theils / Andren lassen müssen: sintemal er / nach seinem Tode / welcher ihn / ungefährt vor zwey und viertzig Jahren / weggerafft / keinen leiblichen Erben / noch Jemanden / der seinen Namen führte / hinterlassen.«

2 Weiss in Grdešič, *Kanižarica*, str. 11–38.

opisu Črnomlja in njegove okolice pa si je polihistor dovolil nekoliko pretiravati in navesti nekaj povsem napačnih trditev.

Valvasorjeve navedbe, ponovljene v vrsti starejših in tudi novejših objav, zahtevajo kritičen komentar, podprt s pričevanji primarnih arhivskih virov. Pisati o rodbini Kanižar pomeni opazovati njene poznane člane ter se povprašati o njihovem izvoru, morebitnem prihodu na Metliško, položaju in vlogah, ženitvenih strategijah in družbenih povezavah ter o ekonomski osnovi rodbine. Glede na temo simpozija, na katerem je bil predstavljen prispevek s podobno vsebino,³ je posebna pozornost posvečena prikazu oziroma orisu udeležbe Kanižarjev v tridesetletni vojni, kar je tudi sicer ena od redkih tovrstnih študij primera v slovenskem zgodovinopisju. Pričujoči prispevek je tako namenjen trem ciljem. Prvi je osnovni oris rodu Kanižar, kakor nam ga omogočajo trenutno poznani viri, saj želimo dodati še en drobec k razumevanju ljudi in območja Metliškega v zgodnjem novem veku. Drugi cilj je prikazati konkreten primer udeležbe Kranjcev v največji srednjeevropski vojni 17. stoletja, tretji pa opozoriti na vrsto Valvasorjevih napak in korigirati njegove navedbe.

Oris rodu

O izvoru priimka Kanižar, zapisanega kot *Caniser*, *Kanischar*, *Khanischer* in podobno, težko povemo karkoli jasnega. Ali je kak prednik tega rodu dobil ime po ogrski trdnjavi *Kanizsa* oziroma *Nagykanizsa*, nedaleč od meje s Slavonijo, je odprto vprašanje. Priimek na Metliškem srečamo že v zadnji četrtini 16. stoletja, nekoliko pozneje v bližnjem Karlovcu,⁴ a tudi v Škofji Loki,⁵ gospodstvu freisinških škofov

3 Na simpoziju *Tridesetletna vojna in slovenski etnični prostor v prvi polovici 17. stoletja*, ki je potekal 23. in 24. maja 2018, sem predstavil prispevek *Odjek 30-letne vojne na jugu cesarstva. Primera rodbin Kanižar in Semenič*. Prispevek je podal kratek oris pojavnosti obeh rodbin s težiščem na Kanižarjih, o katerih udeležbi so na voljo veliko bolj izpovedni viri. O rodbini Semenič, katere člani so sicer bili udeleženi na bojiščih te velike vojne, pa tako zgovornih virov nimamo, zaradi česar je bilo podanih le nekaj temeljnih podob.

4 ARS, SI AS 730, Graščina Dol, fasc. 86, 1662, 14. junij, Karlovec. Brata Ivan in Mikula Kanižar (*Canisher*) prodajata gospodu Frideriku Saurau, baronu na Kozjaku hišo in vrt v trdnjavi Karlovec, ki sta ju dedovala po pokojnem očetu Juretu (*Jure Canischer*). To je morda Jurij Kanižar, ki se omenja v naslednji opombi.

5 Kos, *Doneski*, str. 147–148, št. 216, 1646, 12. marec, Škofja Loka, omenja nekega Jurija Kanižarja, ki se je zadrževal tudi na Dolenjskem in je imel nekakšen dolg do freisinškega škofa; str. 207–208, št. 346, 1653, 15. marec, Freising, škof poizveduje, ali je bil del Kanižarjevega dolga

na Gorenjskem. Vendar tu govorimo o Metliškem, današnji Beli krajini, ki je v 16. stoletju doživela opazno spremembo prebivalstva. Ponovna poselitev opustošenih vasi ob Kolpi s skupinami uskokov, pravoslavnih pribežnikov vlaškega porekla, v času po letu 1530 je le najpomembnejše in najbolj poznano poglavje, nikakor pa ne edino. Ob tej kolonizaciji, ki ima značaj kolektivne naselitve in je v virih zaradi svoje konfesionalne drugačnosti, vojaške pomembnosti in upravne posebnosti odlično izpričana, najdemo še množico individualnih doselitev. Otomanska grožnja je iz hrvaških dežel potiskala različne ljudi, ki jih na Metliškem srečamo kot meščane,⁶ duhovnike nemškega viteškega reda,⁷ poveljnike in posestnike pomembnih gospostev,⁸ gotovo pa bi jih veliko našli med podložniškim prebivalstvom dežele, katere velike vasi v dobro poznanih odlomkih omenja Valvasor. Zgodbe ljudi, kot so Marko Hrelec, katoliški pribežnik, ki je leta 1524 z materjo pribežal v Metliko in iskal pomoči pri nemškem viteškem redu, Anton Božič, izobraženi metliški meščan, ki se je pred letom 1559 priselil iz trga Modruš, in Gregor Vlahovič, rojen v trgu Ribnik, ki je širil ideje reformacije v Metliki in drugod, so konkretni primeri tega pomembnega poglavja spreminjanja prebivalstva Metliškega. Te usode so individualne, poznane bistveno slabše, le kolikor jih osvetlijo slučajno ohranjeni, praviloma osamljeni viri. S takšnim stanjem smo soočeni pri obravnavi rodbine Kanižar, za katero smemo sklepati, da ob pogostih, za ta čas značilnih migracijah iz hrvaškega in slavonskega prostora prejkone izhaja iz Slavonije in je najpozneje v 16. stoletju prispela na Metliško. Tako bi lahko tudi v primeru Kanižarjev govorili o katoliških pribežnikih iz južnoslavonskega ali hrvaškega prostora, ki so nove priložnosti, službe in prihodnost iskali v notranjeavstrijskih deželah.

Prvi član te rodbine, ki ga trenutno poznani viri izpričujejo na Metliškem, je bil **Sigmund Kanižar**. Najzgodnejša omemba sega v leto 1583, ko je že užival nekakšen ugled, zaradi česar smemo nekoliko drzno sklepati, da je bil rojen v petdesetih letih 16. stoletja. Med poznanim tedanjim prebivalstvom mest Metlika in Črnomelj ter trga Vinica, kakor tudi po vaseh gospostev Metliškega, priimka Kanižar ne najdemo. Tako smemo domnevati, da je Sigmund na Metliško prišel od drugod. Povezati ga smemo z drugimi pomembnimi pribežniki tega časa, z rodbino Lenkovič, posebno Jurijem, glavarjem Kranjske (od 1592) in poveljnikom

izterjan; str. 209–211, št. 350, 1653, 1. april, grad Škofja Loka, Jurij Kanižar je *malovredni sin*, ki je zapravl premoženje, živ je še njegov oče Franc Kanižar.

6 Weiss, Častite avstrijske hiše zvesti podložniki, str. 205, 209–210, 212.

7 Prav tam, str. 197–198.

8 Weiss, In conterminiis, str. 55–57 (Erdödy za gospostvo Metlika), 70–71 (Frankopan Tržački za gospostvo Črnomelj).

Vojne krajine (1593–1601), ter z njegovim gospostvom Pobrežje (*Freyenthurn*). Sigmund Kanižar namreč sam pravi, da je *dienner unnd schuldner*,⁹ služabnik in dolžnik Jurija Lenkoviča. Prvič ga srečamo oktobra 1583, ko se je z nekim Luko Tomaševičem zadrževal v Dolenjskih Toplicah in tamkaj prišel v žolčen spor s protestantskim pridigarjem Gašperjem Kumpergerjem.¹⁰ Bojeviti in drzni Kumperger je *brez razloga [...] posegel v njuno čast in ju kregal ter zmerjal z zbadljivkami in žaljivkami*.¹¹ Kakšni so bili povodi za ta incident, ne izvemo, vendar se zdi, da ga moramo povezati s konfesionalno pripadnostjo. Kanižar – kakor njegov gospod Lenkovič¹² – je bil v teh versko burnih časih prejkone katoličan, zaradi česar je bil kot »papist« v času hude verske neenotnosti deležen predikantovih zmerljivk. Sledila je tožba v Ljubljani, kjer se je Kumperger opravičil za svoje ravnanje, o katerem sicer »... ni imel prav nobenega spomina, poleg tega pa dodal, da o njiju [Kanižarju in Tomaševiču] ne ve nič drugega kakor le slavo, ljubezen in dobro«. ¹³ Spor se je zaključil sporazumno in častno, s Kumpergerjevim opravičilom.

»Ni skrivnost, kako je moj ljubi gospod oče, plemeniti in častni gospod Sigmund Kanižar, sedaj že pokojni, na hrvaški meji služil ne le kot stotnik haramij, temveč tudi z drugimi viteškimi dejanji (Ritterliche Bevelch), in od mladosti do groba sodeloval v vojaških pohodih, da sta imela tedanji poveljnik in celotna krajina od tega korist ...« je vojaška dejanja svojega očeta opisoval sin Mihael¹⁴ in poudaril, da

9 ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, f. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, str. 10, No. 23: »Ain gefertigte Raittung Sigmundten Khanischers per außgezalte unnd abgefertigte. Weilennndt herrn Georgen Lennkhovitschen seligen, dienner unnd schuldner, die er aus verordnung herrn Hannsen Geogr Ainkhuerns als geordenten Lennkhovitschitschen Gerhaabers abgericht Datiert im 1601 etc.«

10 Logar, Kumperger, Kašpar. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi310290/> (4. 11. 2020).

11 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, sodišče 1582–1584, str. 529: »Auff Khlag und Beschwär Sigmunden Khanischers und Lucasen Thomassevitsch contra Herrn Casparn Khumperger Pfarrherrn in der Töplitz umd daß Er Sy im monat October des verschinen drey und achtzigsten Jars, on alle gegebne Ursach zu Töplitz an Iren ehren angetast und (reverenter zu melden) mit schlemen und schergen zu schelten und außzurüeffen understanden haben solle.«

12 Steklasa, Jurij Lenkovič, str. 142–144: »Kakor je bil prijatelj Vlahov, ki jih je naseljeval po hrvaški krajini, tako je mrzil privržence Lutrove vere na Kranjskem« (str. 144).

13 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, sodišče 1582–1584, str. 529: »Er ... gar nit zu erinnern, daneben vermeldet, daß Er von Inen nichts als ehr, lieb und guets wisse.«

14 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 845 (fasc. H-N), s. d. (pred 1631), s. l. Mihael Kanižar prosi za sprejem v deželne stanove, pri čemer poudarja svoje in očetove zasluge za domovino: »Es ist unverborgen was gestalt mein Lieber Herr Vatter der Edl und Ehrvesst Herr Sigmundt Khanischer nun mehr see[lig]er auf der Khrabatischen Granizen nicht allein

je Sigmund že od mladosti (von Jugendt) služboval kot vojak, posebno pod Jurijem Lenkovičem, čigar oddelki so sodelovali v pomembnih spopadih za časa t. i. dolge vojne (1593–1605).¹⁵ Potemtakem bi tudi Kanižarja morali videti vsaj na nekaterih od teh bojišč, kjer se je najverjetneje odlikoval. Ob prihodu večje skupine uskokov iz Dalmacije na območje frankopanskih in zrinjskih vasi Gomirje, Vrbovsko in Moravice okoli leta 1596¹⁶ je bil namreč Sigmund Kanižar imenovan za njihovega predstojnika. Dosegel je položaj poveljnika, stotnika lahke pehote (haramien haubtman),¹⁷ nekaj let pozneje pa ga je nasledil Štefan Gusič.¹⁸

Podobe njegovega civilnega življenja uzremo v omembah v zapuščinskem inventarju Jurija Lenkoviča. Kanižar mu je že leta 1586 poročal o gospostvu Pobrežje, o tamkaj zaprtih turških ujetnikih, in podal inventar gradu.¹⁹ Potemtakem je živel v trgu ali še verjetneje na gradu Pobrežje (*Freyenthurn*), impozantni grajski celoti, in najverjetneje oskrboval tamkajšnje nemajhno gospostvo. Poleg upravljanja te velike gospodarske celote, ki je ob množici hub obsegala vinograde, gozdove in pridvorno gospodarstvo, je moral skrbeti za prodajo²⁰ viškov gospostva, posebno

Haramien Hauptmanschafften, sondern auch andere Ritterliche Bevelch bedienet, und in Veldtzeugen von Jugendt auf bis in sein grueben sich gebrauchen lasse, daran die damahlen gewesste Herr Obristen und die ganze Granitzen ein sattes Benuegen gehabt.«.

¹⁵ Steklasa, Jurij Lenkovič, str. 62–69.

¹⁶ Grbič, *Karlovačko Vladičanstvo* I, str. 28–29, pravi, da je ta skupina Vlahov prišla z območja reke Krke v Dalmaciji. Steklasa, Jurij Lenkovič, str. 141, trdi, da je večina prišla z območja Korenice v Liki ter poselila Gomirje, Vrbovsko, Moravice, Tuk, Jasenak, Drežnico, Potok, Vitunj, Hreljin, Ravno Goro, Stari Laz, Markopalj, Marindol in Bojance.

¹⁷ Lopašič, *Spomenici* I, str. 294, št. CCVI, 1601, 8. maj, Otočec. Jurij Lenkovič piše nadvojvodi Ferdinandu, naj Juriju Frankopanu Tržaškemu prepove nadlegovati uskoke v Gomirju. Obvestila o Frankopanovem nadlegovanju je prejel od »meinen haramien haubtman Sigism[und] Khanischer welchen ich den neulich herauss gefürten zu Goymerye angesidleten Wallachen fürgesezt«.

¹⁸ Lopašič, *Spomenici*, II, str. 116, št. LXXV, 1622, 9. december, Novi grad na Dobri, »berüerte Wallachen von der zeit an, als sie in Christenhait durch herrn obristen Lenkhoutsch sel gebracht worden, alzeit durch einen haubtman, als erstens durch herrn Sigmund Khanischer, herrn Sigmundt Gussitsch, derzeit euer khay[serliche] May[estaet] khriegs rath, auch herrn Hans Gallen seel[igen] die beede dazumal haubtleuth zu Ogulin gewest, comandiirt.«

¹⁹ ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, str. 3, No. 8: »Ain Reverß vom Sigmundten Khanischar, wegen freyenthurn an der Khulp, mit No. 10 unnd ein verzaichnus der gefannenen Turggen, und Inventario.« opis št. 10 (No. 10) pa je dogovor med Janezom pl. Turjaškim, Adamom pl. Eckom in Ivanom Jožefom Lenkovičem za 7000 ren. gld., datiran 24. februarja 1586.

²⁰ ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, str. 11, No. 26: »Sigmundten Khanischers

marvina (*markwein*), vina dežele, ki so ga hranili v velikih kletah gospodstva. Po smrti Jurija Lenkoviča (+ januar 1601) je skupaj s sinom Mihaelom gospodstvo še nekaj let upravljal v imenu varuhov njegovih mladoletnih dedičev (*Gerhaber*).²¹ Najpozneje leta 1604 ga je varuh Jožef pl. Posarel osumil, da gospodstva ni ustrezno upravljal, in proti njemu sprožil tožbo.²² Dve leti pozneje je bila med Kanižarjem in Posarelom dosežena poravnava.²³ Sigmund tedaj gotovo že dolgo ni bil več v službi oskrbnika gospodstva Pobrežje, dolgovi in vezi iz preteklosti ga najverjetneje niso več omejevali. Njegove ambicije so bile večje. Tako ga srečamo v različnih stikih po Metliškem in deželni prestolnici, vendar viri ne razkrijejo podrobnosti teh poslov.²⁴

Sigmund je že pred letom 1600 pridobil manjšo posest in kot svobodnik (*Freisass*) ni bil podrejen nobenemu gospodstvu, temveč je svoje obveznosti plačeval neposredno deželi. Plačilo slabih treh in pol goldinarjev davka²⁵ nakazuje, da je posedoval skromno posest, okoli štiri, največ pet hub na *Tschernempler podn*, črnomaljskem pomirju. To davčno obveznost smemo povezati s posestjo *Gotscheerhoff nächst bey*

zway Senndttschreiben, an Ir gl: herrn Obristen. Wegen Verkhauffen Weins zu Freyenthurn und aufgetriben dreyhundert gulden Reinisch.«

- 21 ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, str. 10, No. 23: »Ain gefertigte Raittung Sigmundten Khanischers per außgezalte unnd abgefertigte. Weilenndt herrn Georgen Lennkhovitschen seligen, dienner unnd schuldner, die er aus verordnung herrn Hannsen Georg Ainkhuerns als geordenten Lennkhovitschitschen Gerhaabers abgericht datiert im 1601 etc.«; na fol. 11, No. 25: »Mer ain schein vom Sigmundten Khanischer, an herrn Posereln lautundt per dreyhundert sechzig gulden. Laybach den 7. May 1604ten.«
- 22 ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, fol. 11, No. 28: »Ain Gerichts zeugbrieff herrn Josephen Posereln als Lennkhovitschitschen Gerhaaben, contra Sigmundten Khanischer, per: raittung. Datiert Laybach Montags nach Sant: Georgen tag a[nn]o 1604ten. Die Weisungen sein in desert erkhennt worden.«
- 23 ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, fol. 11–12, No. 30: »Ain Vergleich gefertigt, zwischen herrn Josephen Posereln unnd Sigmundten Khanischer. Wegen obvermelter seines herrn Vattern seligen, ubergebner Hofmaister ampts Raittung. Daitert den 27. february 1606ten.«
- 24 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 858 (fasc. 12), fol. 68v, december 1603, Sigmunda opozorijo, naj v vojaški plačilni urad položi denar, ki ga je prejel od črnomaljskega komturja; nato fol. 78, april 1604, se omenja poplačilo škode zaradi žita, ki so ga uničili uskoki, o čemer je prek Kanižarja očitno že pred januarjem 1601 poročal Jurij Lenkovič; in fol. 108v, maj 1605, deželni odborniki želijo potrdilo o različnih dopisih, ki so jih poverili Kanižarju.
- 25 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 402v, *Tschernempler Poden Sigmundt Khanischer* je zabeležen s skromnim plačilom 3 ren. gld., 26 kr.

Tschernembl,²⁶ Kočevski dvor pri Črnomlju, ki ga v zgoraj podanem odlomku omenja tudi Valvasor. Ta do nedavnega le po polihistorjevih besedah poznan dvor je bil posest Turjaških (Auerspergov), ki so jo najverjetneje pridobili že v 15. stoletju²⁷ in jo imeli vse do Volfa Engelbrehta, ki je dvor najpozneje v sedemdesetih letih 16. stoletja prodal ali zakupil Jeremiji Taubenhauerju, plemenitenemu poveljniku v Vojni krajini. Dvor je nato zamenjal več lastnikov²⁸ in najverjetneje nedolgo po letu 1596 pristal v rokah Sigmunda Kanižarja, kakor priča tudi imenjska knjiga.²⁹ Sigmundove posestne ambicije pa so bile očitno večje. Leta 1602 je od Marjete, vdove po Mihaelu Semeniču,³⁰ kupil del gradu in gospostva Vinica v davčni vrednosti dobrih 11 renskih goldinarjev, torej okvirno četrtno³¹ gospostva Vinica. Njegovo premoženje se je bistveno povečalo, po novem je bil dolžan plačati več kot 14 goldinarjev in pol, tj. štirikrat večji davek kot poprej. Tedaj je še beležen pod kategorijo deželni svobodnikov (*Freisasse*), v novi davčni knjigi, sestavljeni leta 1619, pa je njegovo ime prvič zabeleženo pod kategorijo plemstvo (*Adl*). Ali je bil dejansko plemeniten ali pa so njegovo gosposko posest le beležili pod to

26 AT-OeStA/HHStA SB Auersperg VIII A-4-27-4, 1625, 3. april, Gotscheerhof, *Herr Michael Khanischer e[tc] wegen des zu seinem hoff genannt Gotscheerhoff, nächst bey Tschernembl gehörigen grundts*.

27 Bizjak, Preinfalk, *Turjaška knjiga listin* II, str. 421–423, št. 301, 1462, 26. julij, s. l. (Črnomelj?), od sicer nemajhne posesti Evzebija Dyeprannta je za našo razpravo pomembna posest *zu Kacze pej Tschernamell fünff hueben*.

28 AT-OeStA/HHStA SB Auersperg VIII A-4-27-4, 1625, 3. april, Gotscheerhof. Protokol zaslišanja 59 prič v sporu med Mihaelom Kanižarjem in podložniki v vaseh Dragovanja vas, Tanča Gora in Kvasica zaradi sekanja lesa za kurjavo, kjer se omenja tudi starejše posestnike tega dvora. Kot najstarejšega posestnika so se spomnili Wolfa Engelbrehta pl. Auersperga, ki je posest prodal Jeremiji Taubenhauerju. Ta je dvor prodal Ivanu Bogdaniču (*Wogdanitsch*), glavarju v Slunju, po katerem je dedoval njegov sin Peter Bogdanič in posest prodal Krištofu Weittberju, nekdanj oskrbniku na Turjaku (Preinfalk, Turjaški arhiv, fol. 102 *Ein Action Christophen Weittwers pflegers zu Auersperg*). Weittber je posest najverjetneje v zadnjih letih 16. stoletja prodal Sigmundu Kanižarju.

29 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 17; gre za prečrtani navedbi: »Im 1625 Jars, hat sich im nachschlagen dißer gülden befunden, d[a]ß nach A[nn]o [1]600: vonn dißer Rubrigkh, dem Sigmunden Canischar 3 R[einisch] 26 kr[eutzer] herrngült zuegeschriben worden ...«, nato pa spodaj »1625: ist befunden worden d[a]ß herr Sigmundt Canischer etlich auer,spbergerische gült, noch imm 1600 Jar an sich gebracht, weiln mir aber solichs nur mit 3 R[einisch] 26 kr[eutzer].«

30 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 402v, 1602. »Ist ime von weilandt Micheln Semenitschen seligen gült, der Sitz Weiniz sambt 11 R[heinisch gulden] 12 k[reutzer] herren gült laut frauen Magdalena Semenitschin wittiben aufsandt zuegeschriben worden thuet sein wollige güllt R[heinisch gulden] 14 k[reutzer] 38 [pfenning]. Zraven je pomemben dopis: »Ist unter die Rubrikh Adl übertrgen.«

31 Kos, *Urbarji* II, str. 467–474. Gospostvo je imelo nekaj več kot 47 hub.

Slika 1: Sigmund Kanischar zu Weynitz z imenjskim davkom dobrih 35 renskih goldinarjev in pol. Navedba tedaj že pokojnega Sigmunda Kanižarja Viniškega v Imenjski knjigi za Kranjsko za leto 1619 (ARS, SI AS 173, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124v).

kategorijo, ni povsem jasno. Zaenkrat nimamo nobenega dokaza, da bi Kanižarji kadar koli prejeli plemiški naziv, zagotovo pa so se imeli za plemenite. Po letu 1602 je imenovan *Sigmund Kanischar zu Weynitz*, Sigmund Kanižar Viniški. Prejkone je bil poročen z žensko neplemiškega stanu, s katero je imel vsaj enega otroka, sina Mihaela.³² O morebitnih drugih otrocih – težko verjamemo, da je imel le enega potomca – nimamo podatkov. Konec 16. in začetek 17. stoletja zaznamuje obračun katoliškega kneza in cerkve s protestantskim plemstvom in meščanstvom, vendar Sigmunda in njegovega sina Mihaela na seznamih protestantov z Metliškega ne najdemo. Pred škofovskim sodiščem v Ljubljani se ni zagovarjal, iz česar sklepamo, da je v burnih časih verskih delitev ostal katoličan. Kdaj je Sigmund umrl, ne vemo, vendar smemo domnevati, da ga je najpozneje okoli leta 1609 opravilno že nasledil njegov sin Mihael.

Mihael Kanižar je bil najverjetneje rojen pred letom 1590 in je mladost preživel v ožjem prostoru osrednje in južne Bele krajine, posebno na očetovi posesti Kočevski dvor nedaleč od Črnomlja, po kateri se je celo imenoval *zu Gottscheerhoff*.³³

³² ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, fol. 10–11, No. 24: »Ain Schein vom Michaeln Khanischer, an herrn Josephen Posereln Lenkhovitschitschen Gerhaaber per zwaihundertvierundfunfzig gulden vierzig khreuzer. Datiert Laybach den 22. Juni 1604.«

³³ AT-OeStA/HHStA SB Auersperg VIII A-4-27-4, 1628, 8. oktober, Torunj, omenjen je kot *Edler Gestrenger herr Michael Khanischer zu Gottscheehoff*.

Že leta 1604 ga najdemo v poslih z že omenjenim varuhom Posarelom,³⁴ leto pozneje pa je gospodaril tudi na Vinici. Izkoriščal je obmejni položaj tega gospostva in dobre stike na drugi strani Kolpe. Tako je poleg lastne pridelave – gospostvo Vinica je imelo veliko vinogradov – uvažal vino iz gospostev na Hrvaškem. Ob tem je kdaj, gotovo povsem naključno, pozabil plačati čepnino (*Zapfenmaß*) in druge pristojbine; z drugimi besedami, občasno si je drznil »prešvercati« – takrat bi rekli *kontrabandirati* – kak sod vina. Pri tem seveda ni bil izjema. Obmejni položaj Metliškega je omogočal veliko vsakovrstnega diskretnega uvoza iz hrvaških gospostev mimo vseh carin, mitnin in pristojbin – in posestniki obmejnih gospostev so se te prednosti seveda posluževali. Januarja 1606 je vicedom Mihaela Kanižarja opozoril, da je ne le svoje, »... na Vinici pridelano vino, temveč tudi od drugod tamkaj prineseno in kupljeno vino ... iztočil«, pri tem pa ni »... plačal dolžnih čepninskih pristojbin ...«,³⁵ zaradi česar se je moral zagovarjati v Ljubljani. Mihael tudi sicer ni bil navdušen nad plačevanjem dajatev; najdemo ga namreč med skoraj stotimi deželani, duhovniki in mesti, ki so bili leta 1609 dolžni plačilo raznovrstnih davščin.³⁶ Kot edini dedič je v davčni knjigi zabeležen pod imenom očeta Sigmunda, vendar so posli, ki jih knjiga beleži po letu 1610, gotovo Mihaelovi. Izjemno povečanje njegovega premoženja je sledilo nekemu poslu pred letom 1619, s katerim je podvojil posest ter bil dolžan plačati že 35 goldinarjev in pol davka. Ni povsem jasno, kako naj si razložimo to spremembo posesti, vendar kaže poudariti, da se že leta 1610 Mihael Kanižar imenuje *Inhaber der Herschafft Schönberg*,³⁷ torej posestnik gospostva Šumberk na Dolenjskem. Naj poudarimo, da drugi trenutno poznani viri te posesti (nekdaj pomembnega) gospostva in gradu, ki je bil sicer v rokah Auerspergov,³⁸ ne poznajo, tako da gre prejkone za primerljivo kratkotrajno

34 ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, fasc. XXIX, te. 58, Georg Lenkhovitsch, 1610, 15. januar, Ljubljana, fol. 10–11, No. 24: »Ain Schein vom Michaeln Khanischer, an herrn Josephen Posereln Lenkhovitschitschen Gerhaaber per Zawihundertvierundfunzig gulden vierzig khreuzer. Datiert Laybach den 22. Juni 1604ten.«

35 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 375, sodišče 1606–1609 (1606, 28. januar, Ljubljana). Poziv Mihaelu Kanižarju, da se 27. februarja 1606 pojavi pred vicedomom v Ljubljani in poravna kazen 200 ren. gld. zaradi kontrabanda vina.

36 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 459 (fasc. 292-g) (1609, 11. junij, Ljubljana), deželni odborniki pozivajo kar 98 deželanov, da poravnajo svoje davčne dolgove (*wegen Steuern, Wochenpfening und anderer gemainen Anlagen etliche Ausstandt*) v roku osmih dni.

37 AT-OeStA/HHStA SB Auersperg VIII A-4-27-4, 1610, 12. avgust, grad Črnomelj. Tožba Mihaela Kanižarja, *Inhaber der Herschafft Schönberg* proti vrsti podložnikov zaradi posega na gmajno, ki spada pod vas Kočevje pri Črnomlju.

38 Kos, *Vitez in Grad*, str. 233–235. Obsežno gospostvo Šumberk je bilo v rokah Auerspergov že od leta 1443.

Kanižarjevo posest. Ne glede na našo nezmožnost točno določiti izvor posesti je gotovo, da se je od Sigmunda do Mihaela posest Kanižarjev povečala iz štirih na vsaj 36 hub ali celo več. V dveh desetletjih so svojo posest skoraj podeveterili, kar kaže na njihovo precejšnjo gospodarsko spretnost in sposobnost. Poleg tega je Mihael pridobil neke manjše posesti, leta 1624 od žumberškega župnika Hieronima Dlančiča hubo v vasi Doblitche³⁹ in delež hube od Volfa Jakšiča⁴⁰ iz Semiča. O drugih poslih ali povečanju posesti nimamo poročil. Mihael je bil gotovo lastnik ne posebno velikega, vendar za plemiča povsem dostojnega premoženja, za katero je moral letno plačati 36 goldinarjev imenjskega davka.

Mihael je doživel očetov uspeh, ki mu je omogočil dobro poroko. Najverjetneje se je okoli leta 1610 poročil z Ano Marijo iz plemenite rodbine Wernek,⁴¹ kar ga je približalo staremu plemstvu dežele Kranjske, mu povečalo prestiž in odprlo nove možnosti. Valvasor je zapisal, da Mihael »... po svoji smrti, ki ga je iztrgala pred kakšnimi dvainštiridesetimi leti, ni zapustil nobenega dediča ali nikogar, ki bi nosil njegovo ime ...«,⁴² in tako trdil, da je z njim rodbina Kanižar izumrla. Vendar nam viri podajo povsem drugačno sliko. Kanižar je v zakonu z Wernekovo dobil dva sinova, starejši **Franc Sigmund** je bil najverjetneje rojen nedolgo po poroki, okoli leta 1610,⁴³ mlajši sin **Wolf Friderik** pa najverjetneje okoli leta 1620.⁴⁴ Valvasor je tako zagrešil hudo pomoto; zaradi zamenjave posestnika t. i. Kočevskega dvora ali nepoznavanja rodbine Kanižar je domneval, da je rod izumrl že z Mihaelom, kar pa očitno ni res. Kanižarji so tako obstali tudi po Mihaelovi smrti. Zadnja Valvasorjeva trditev – osrednja za pomen te razprave – pa se nanaša na udeležbo

39 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124r: »1624 Jar hat herr Hieronimus Dlantschitsch Pfarrer zu Sichelberg ein hueben im dorf Doblitsch bei Tschernembl gelegen, Inhalt aufsannndt, mit 30 kr herrngült zueschreiben lassen, ist R 36: 3: 3.« Tudi ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 422: »Tschernembl Herr Hieronimus Dlantschitsch Geselbriester.«

40 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124r: »1632 Jars ist von der Wolf Jägschitschitschen gilt wegen einer hueben 8 kr: herrngult dartzu ab: und alda zuegeschriben worden, thuet ietzt R 36, 11, 3.« Tudi ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), str. 421: *Tschernembl Stephan Jagschitsch*.

41 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124r. Leta 1653 se omenja *Frau Anna Maria Khanischerin, geborne von Wernegg, ... weillent Herrn Michaeln Khanischers hinderlassene Wittib*.

42 Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605.

43 Friderik Sigmund je najpozneje leta 1634 sodeloval v bojih v Nemčiji, kar pomeni, da bi bil star okrog 25 let.

44 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124r, A[nn]o 1653 ... *Iren Sohn Herrn Wolff Friderichen Khanischar*.

Mihaela Kanižarja v tridesetletni vojni, ki si jo bomo, skupaj z njegovimi starejšimi vojaškimi izkušnjami, ogledali v naslednjih dveh poglavjih.

Bojišča Mihaela Kanižarja pred švedsko vojno (1615–1621)

Mihaelov oče Sigmund je bil izkušen v bojih s Turki v Vojni krajini; bil je poveljnik, stotnik lahke pehote (haramije). Vojaško kariero je namenil tudi svojemu sinu. Svoje vojaške izkušnje je Mihael opisal v nedatirani prošnji za deželanstvo.⁴⁵ Najprej je omenil *dolgoletno častno vojaško službo v Karlovcu*,⁴⁶ ki potemtakem zajema njegovo zgodnje služenje v Vojni krajini. Gotovo je bil pogosto v Karlovcu, osrednji trdnjavi in sedežu poveljstva, ter v drugih trdnjavah Krajine, nekaterih v upravi članov rodbin iz Metliškega, na primer Semeničev in Purgstallov. Nato je v *furlanski vojni kot podčastnik služil kot stražmojster pri strelcih (Archivusirn Wachtmaister)*,⁴⁷ in tako poudaril vojaško službo v drugi habsburško-beneški vojni (1615–1617), v kateri so že v zgodnjih spopadih sodelovali oddelki iz Vojne krajine. Bojeval se je v enem izmed njih, in sicer pod poveljstvom Volfganga pl. Frankopana Tržačkega, čigar rodbina je posedovala gospostvo Črnomelj.⁴⁸ Po sklenitvi miru z Benetkami jeseni 1617 je najverjetneje za daljši čas odložil orožje in se posvetil civilnim poslom, saj ga dve leti pozneje najdemo z bistveno večjo posestjo, kar nakazuje, da v zgodnjih spopadih t. i. češko-pfalške vojne (1618–1623) ni bil udeležen. Udeležbo v zmagoviti bitki pri Beli Gori bi namreč v omenjeni prošnji verjetno jasno poudaril.

Kanižarjev prvi poseg na eno od obrobnihih bojišč tridesetletne vojne je povezan z vojaško pomočjo, ki jo je dežela Kranjska nudila Štajerski proti roparskim oddelkom sedmograškega kneza Gáborja Bethlena v letih 1620 in 1621. Kranjska

45 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 845 (fasc. H-N), s. d. (pred 1631), s. l. Kaže poudariti, da te prošnje za deželanstvo ne najdemo na t. i. Markovičevem seznamu (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 933, 1655, 1. maj, Ljubljana, pod razdelkom *Volgen die Herrn und Landtleuth so in Crainlandt seider des 1577 Jahrs aufgenomben und Introduciert*).

46 Prav tam, *Also hab ich auch ohne Ruhemb Zumelden vilfaltiger ehrliche Khruegs dienst zu Carlstatt*.

47 Prav tam, *wie auch in furjauler Khrueg fuer einem Archivusirn Wachtmaister [...] gedienet*.

48 Weiss, In conterminiis, str. 70–71; Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 566–568, 569, 573, 575–576.

je prispevala dva oddelka,⁴⁹ pri čemer je Mihael Kanižar pod poveljstvom gospoda Ernesta pl. Paradeiserja, »najvišjega poveljnika častitljive deželno stanovske konjenice in pehote v Bethlenovem uporu (Betlechenischen Rebellion), služil kot poročnik dvestotim strelcem«. Oddelek Paradeiserjevih plačanih stotih strelcev na konjih in dvestotih haramij (lahke pehote, tudi strelcev) se je do 13. septembra 1621 vnovačil in zbral v Krškem ter se dva dni prezgodaj odpravil proti Štajerski.⁵⁰ Mihael Kanižar je v njem kot poročnik poveljeval pehoti, podložni pa so mu bili haramijske vojvode (*Woiwoden*).⁵¹ Paradeiser se je po cesarskem ukazu odpravil proti Gornji Radgoni, kjer bi se morali utaboriti, z izrecnim ukazom, da morajo haramije ostati zunaj mesta, saj jih ni mogoče nadzirati, ker radi povzročajo škodo.⁵² Čeprav niso bili povsem prepričani, ali so na Štajerskem ali že na Ogrskem,⁵³ so do 21. septembra prispeli do Altenmarkta pri Fürstenfeldu na Štajerskem,⁵⁴ kjer so se namestili oziroma vkvartirali. Oddelek je sodeloval v manjšem spopadu pri Friedbergu,⁵⁵ o drugih akcijah pa nimamo podatkov. Na Štajerskem so ostali do

49 Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 590–591. Njegov vir so *Not[itiae] Prov[intiae]*. Prvi oddelek štiristotih strelcev je bil odpravljen pod poveljstvom Krištofa Gusiča leta 1620: »Im nachdruckendem 1621sten Jahr / wurden abermals / den herren Steyrern zu Hülffe / wegen der / in Ungarn / an den Steyrischen Grentzen / entstandenen Battianischen Aufruhr / aus Crain einige Truppen abgeführt; nemlich 100 Archibusir=Reuter / und 200 Schützen / und zwar / unter dem Commando Herrn Ernstens Paradeiser« (str. 591).

50 Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 48, o tem pohodu piše na podlagi štajerskih virov; Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404, pa na podlagi kranjskih virov.

51 ARS, SI AS 2, *Deželni stanovi za Kranjsko*, 1. reg., šk. 845 (fasc. H-N), s. d. (pred 1631), s. I. »Under dem Edlen und Gestrengen Herrn, Herrn Ernstens Paradeiser zu Neuhauß und Gradisch Erbland Jegermaister in Kharndten u[sw.] als dieser Einer Er[samen] Loeb[lichen] Landschafft zu Roßß und Fueßß in der Betlechenischen Rebellion bestoelten Oberhauptman, uber zwayhundert provisionierte Schutzen Leutenambt der gestalt das verhoffendt menighklich ein wollgefahlen darob gehabt gedienet.« Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404. »Michael Canischer trat ein als Lieutenant der Fussknechte, unter ihm standen Woiwoden.« Ernest pl. Paradeiser zu Neuhaus in Grädisch, dedni lovski mojster na Koroškem, je bil sicer poveljnik 50 huzarjev v Žumberku ter poveljnik Slunja in martolozov (Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 403).

52 Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 47: *da sie schwer zu zügeln waren und gerne Schaden anrichteten.*

53 Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 49.

54 Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404: »Michael Canischer trat ein als Lieutenant der Fussknechte, unter ihm standen Woiwoden.«

55 Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404: »Zugleich meldete er [Paradeiser] das Scharmützel bei Friedberg zwischen 1500 Türken und 400 Oesterreichern, in welchem von der krainischen Reiterei zwei Türken niedergehauen und einer gefangen wurde.«

decembra 1621, ko je bil v Krškem oddelek razpuščen,⁵⁶ do marca leto pozneje⁵⁷ pa tudi v celoti poplačan. Trimesečna vojaška pustolovščina je Kanižarju kot dobro plačanemu poveljniku gotovo prinesla kapital, ki je zmožgal podpirati njegove zgoraj opisane posestne ambicije.⁵⁸ Do decembra 1621 je bil Kanižar zopet na Kranjskem oziroma Metliškem in bojišča tridesetletne vojne so ostala za nekaj let oddaljena, vse do t. i. švedske vojne (1630–1635), v zvezi s katero Mihaela poleg Valvasorja omenjajo tudi odlični in zelo zgovorni viri bavarske provenience.

Kanižar v švedski vojni (1631–1635)

Valvasor pravi, da je bil Mihael Kanižar *poveljnik Fuggerjevega polka (Fuggerische Regiment unter seinem Commando)*, kar je pretirana trditev, saj bi to pomenilo, da je poveljeval celotnemu Fuggerjevemu polku. Poveljnik tega polka je bil Oto Heinrich Fugger, ki je vseskozi nosil tudi najpomembnejše čine bavarske in celo ligine vojske ter se bojeval pod bavarskim vojvodo in pfalškim volilnim knezom Maksimilijanom I. Glede na dinamično spreminjanje tedanjih vojaških oddelkov in njihovo nestalnost je smiselno orisati delovanje te vojaške enote. Prvi Fuggerjev polk (*Fuggerregiment*) je tvorilo deset oziroma pozneje sedem oddelkov (*Fähnlein*), vsak s tristo do največ tri tisoč mož pehote, ki so smeli biti samo *rojeni Nemci in ne Italijani ali katere druge narodnosti*. Oblikoval se je v drugi polovici leta 1618,⁵⁹ podrejen pa je bil španskemu vojaškemu komisarju. Oddelek, večinoma sestavljen iz Nemcev, se je udeleževal v zgodnjih spopadih na Češkem in Ogrskem ter na cesarski strani sodeloval v bitki pri Beli Gori.⁶⁰ Pozneje ga najdemo na Nizozemskem v tamkajšnjih operacijah pod španskim poveljstvom. Leta 1626

⁵⁶ Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 49.

⁵⁷ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404.

⁵⁸ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404. Polkovnik stražmojster je bil neki pl. Wernek, (daljni ali bližnji) sorodnik žene Mihaela Kanižarja, praporščak je bil Andrej Daniel Barbo iz Gutenegga, Kanižar pa je bil, kot omenjeno, poročnik pehote. Paradeiser je imel za lastno plačilo in plačilo svojih častnikov ter spremljevalnega moštva mesečno na voljo 500 renskih goldinarjev.

⁵⁹ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 244.

⁶⁰ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 247–250, 252–254. Oddelek je upodobljen tudi na znamenitem Merianovem bakrorezu bojne razvrstitve cesarske in češke armade pri Beli Gori pri Pragi 8. novembra 1620.

je postal del vojske katoliške lige pod Tillyjevim poveljstvom in bil do leta 1629 demobiliziran.⁶¹ V tem oddelku Kanižar ni služil.

Mihael Kanižar se je torej bojeval v polku pod poveljstvom Ota Heinricha Fuggerja. Polk je maja 1631 ukazal sestaviti bavarski vojvoda Maksimilijan I., tvoriti pa bi ga moralo tri tisoč mož nemške pehote in petsto *Croaten*.⁶² Novačenje novega polka je bilo zaključeno mesec in pol pozneje,⁶³ k njemu pa je bilo priključenih še več že obstoječih nemških enot,⁶⁴ kar nakazuje, da je Mihael Kanižar služil v značilno etnično pisani vojski tridesetletne vojne.⁶⁵ Fuggerjevemu polku se je pridružil leta 1631,⁶⁶ kar pomeni, da ga moramo videti med novonovačenimi petstotimi *Croaten*, ki so se do sredine junija tega leta zbrali v Donauwörthu⁶⁷ na Bavarskem. Mihael je, kot pravi sam, sprva *poslušno služil kot polkovnik stražmojster* (Obrist

61 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 254–261. Omeniti velja sodelovanje Fuggerjevih enot pri obleganju nizozemskega mesta Breda od avgusta 1624 do junija 1625.

62 V članku ohranjam izraz *Croaten* za lahke konjeniške oddelke, ki so delovali na bojiščih tridesetletne vojne. Oddelki lahke konjenice, imenovani *Croaten*, so bili etnično izrazito barviti in mešanega značaja. Ob tem bi prevod besede *Croaten* v *Hrvati* namigoval, da gre za hrvaške oddelke ali hrvaško vojsko, in posredoval moderni nacionalni pojem v kontekst bojnih oddelkov 17. stoletja, zaradi česar bi dobili povsem napačno sliko. Gl. op. 70.

63 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 263; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 1119. Ukaz je bil izdan 10. maja 1631 in je Fuggerju nalagal novačenje *3000 Man zu Fuß und 500 Croaten*; Reindl, *Die Verteidigung der Oberpfalz*, str. 56, navaja 12. maj 1631. Spring, *The Bavarian Army*, str. 30.

64 Reindl, *Die Verteidigung der Oberpfalz*, str. 56: »Außerdem hatte Maximilian beschlossen, zu dem Regiment Fugger, das aus der Kroaten=Kompagnie, sowie 4 Salzburger= und 4 Fugger=Kompagnien bestand, auch das aus 6 Kompagnien bestehende Arkebusier=Regiment unter Oberst Raimund de la Spagne in die Oberpfalz zu dirigieren und dasselbe unter das Kommando des Obersten Lindelo zu stellen.«

65 Spring, *The Bavarian Army*, str. 47–57. Poudariti kaže, da prikaz pehotnega oddelka pod poveljstvom Gil de Haasa, 11. februarja 1645, ki je štel 1034 mož (str. 55), pod kategorijo »Slovenian« navaja 51 vojakov, pri čemer »Croatian« in »Dalmatian« tvorita ločeni kategoriji. Gl. tudi Stanić, *Tko su bili ti »Strašni Hrvati«?*, str. 42–43. O gl. tudi prispevek Irene Žmuc v tej monografiji.

66 BayHStA KurbayÄA 2569, 1635, 25. maj, s. l. (Augsburg), *das ich mich nun beraith in das Vierte Jahr under dero Armada bey dem Loeb[lichen] Fuggerischen Croatischen Regiment*. V prošnji za odpust iz vojaške službe, podani maja 1635, je Mihael Kanižar navedel, da v Fuggerjevem oddelku služi že četrto leto (*Vierte Jahr*).

67 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 263; Heilmann, *Kriegsgeschichte*, str. 291: »bei Donauwörth ein Corps von Neugeworbenen gesammelt hatte itn.«

Wachtmaister,⁶⁸ pozneje **major**) in bil po rangju tretji častnik Fuggerjevih *Croaten*.⁶⁹ Ta visoki častniški položaj je ustrezal njegovim (že opisanim) vojaškim izkušnjam, hkrati pa izpričuje precejšnje spoštovanje in ugled, ki ga je v oddelku *Croaten* užival – brez njega v tedanji poveljniški strukturi ne bi mogel opravljati častniških nalog. Zanima nas predvsem Mihaelovo vojaško udejstvovanje, ki ga moramo ob odsotnosti podrobnih virov odkrivati s pomočjo pojavljanja Fuggerjevih *Croaten* na različnih lokacijah in bojiščih t. i. švedske vojne. Poskušali bomo prikazati njihov *Kriegslauf*, vojaške izkušnje na različnih bojiščih tridesetletne vojne, ter v njem videti oris prostora, v katerem je deloval tudi Kanižar, in vojaške akcije, v katerih je bil morda udeležen. Poudariti kaže, da pojem *Croaten* označuje oddelke lahke konjenice, ki so jih novačili s hrvaškega in slavonskega ozemlja Vojne krajine, pa tudi iz bližnjih dežel, na primer iz ogrskih dežel ter Kranjske in Štajerske, zato ni sinonimen z etnično⁷⁰ pripadnostjo teh bojnih enot. Nema lokrat je pojem *Croaten* v smislu oznake vojaške enote obsegal tudi lahko konjenico poljskega ali celo kozaškega porekla. Po pričevanju tedanjih virov so bili ti *Croaten* zaslužni za najhujše ravnanje s civilnim prebivalstvom in ujetniki. Sloveli so kot nezanesljivi

68 BayHStA KurbayÄA 2569, 1635, 25. maj, s. l. (Augsburg), *Erstlich fuer ainen Obristen Wachtmaister*. Glede uporabe prevoda »major« gl. sledečo opombo.

69 *Oberwachtmeister* je spadal med višje častnike. Po rangju je bil tretji po vrsti in je izvajal ukaze polkovnika (*Obristen*) ali podpolkovnika (*Obrist Lieutenant*) ter poveljstvo vodil tudi sam. Skrbeti je moral za vojaški red in disciplino, skrbno nadzirati stanje oddelka in njegovega vojaštva, voditi dnevnik (*Tage=Buch*) in polkovniku redno poročati o stanju ter drugih zadevah enote (obsežno pri Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon*, 19. Band, str. 595–602, sv. Major oder Obrist=wachtmeister). Ker se je izraz *major* za ta čin uveljavil šele v drugi polovici 18. stoletja, v nekaterih primerih pa je vztrajal celo do začetka 19. stoletja, je izraz *Oberwachtmeister* za enote 17. stoletja ustrezno prevajati kot *polkovnik stražmojster* (gl. Wrede, *Geschichte* I, str. 68: »Seit der Mitte des vorigen Jahrhunderts (etwa 1757) ist die Bezeichnung »Major« statt Obristwachtmeister allgemein üblich geworden, doch erscheinen noch in den Reglements vom Jahre 1807 beide Titel angewendet.«).

70 O razumevanju in projekcijah modernosti v preteklost primerjaj katalog Stanić, *Tko su bili ti »Strašni Hrvati«?*, str. 20–35. Bojujejo se »hrvatske postrojbe«, »hrvatske čete«, »pet pukovnja hrvatskih konjanika«, »pokretljivi i hitri hrvatski konjički odredi«, med drugim je švedska prethodnica napala »hrvatske vojnike«, »Hrvati su izgubili nekoliko desetaka ljudi i jednu zastavu ...« ipd.; str. 36–37. Poda število »hrvaških« oddelkov, pri čemer pa ne opisuje geografsko širšega prostora, iz katerega se bile te enote lahke konjenice nanovačene, in ne omenja možne prisotnosti vojakov uskoškega, tj. srbskega in vlaškega porekla iz Vojne krajine med *Croaten*; str. 42–43. Vendar poudari: »Hrvatske postrojbe, kao i sve uključene u sukob, bile su vrlo heterogenog sastava. Uz "prave" Hrvate, njihovo sastavu služili su i pripadnici raznih drugih naroda.« Ko beremo katalog, dobimo vtis, da je bil v tridesetletni vojni udeležen moderni hrvaški narod, veliko »pravih Hrvata«, z lastno vojsko, ki ga le bežno popravijo poznejše pravilne razlage o etnični heterogenosti tedanjih vojaških enot.

vojaki, plenilci, posiljevalci in morilci, ki so v zgodovinski zavesti nemškega prostora pustili zelo globoke sledi. Prezir do njihovega ravnanja najdemo tako v sodobnih delih, na primer Merianovem *Theatrum Europaeum*, kot v delih iz 19. stoletja.⁷¹ V takšnem oddelku se je bojeval tudi Kanižar.

Do avgusta 1631 so bili Fuggerjevi oddelki, tudi *Croaten*, nameščeni v Gornjem Pfalzu,⁷² nato pa so se odpravili proti severu, v Hessen, proti kraju Bad Salzungen, ga zasedli in od tam napredovali v bližnjo Fuldo.⁷³ Zoper Fuggerjeve oddelke je nastopila vojska Viljema V., deželnega grofa Hesse-Kassla, z njo pa so sodelovali oddelki Bernarda, vojvode Saxe-Weimarskega. Skupaj sta nekje pri Bad Hersfeldu, najverjetneje v začetku septembra, razbila in razpršila štiri stotnije *Croaten* ter zajela bogat plen.⁷⁴ Tako so Fuggerjevi *Croaten*, pri katerih je kot tretji častnik služil tudi Mihael Kanižar, že nekaj mesecev po svojem nastanku utrpeli hud udarec. Po izgubi Bad Salzungen a v drugi polovici septembra so Fuggerjevi oddelki, ki se jim je pridružil tudi cesarski poveljnik Aldringen,⁷⁵ ostali v Bad Hersfeldu.⁷⁶ Združena Fuggerjeva in Aldringenova vojska se je do začetka oktobra premikala proti severu do mesta Münden, nato pa prejela ukaz o združitvi s pri Breitenfeldu

71 Abelinus, Merian, Oraeus, *Theatrum Europaeum* III (1670), str. 331, opisuje ropanje in plenjenje *etliche 1000 Crabatan* iz Isolanijevega polka okoli Bopfingena in južno do Donave, nato izropanje in požig Leipheima na Donavi, temu pa sledi (str. 331–332) obsežen opis grozljivega divjanja Isolanijevih *Croaten* v mestu Höchstädt an der Donau. Očitno nenaklonjenost izrazi tudi pri opisu ravnanja *Croaten* v bitki pri Nordlingenu, gl. op. 130. Podobno negativno sliko oddelkov *Croaten* nemalokrat navaja tudi Heilman v *Kriegsgeschichte*, gl. op. 107, 131.

72 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 263–267; Reindl, *Die Verteidigung der Oberpfalz*, str. 56–57.

73 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 291: »Befehl durch die Graffschaft Henneberg nach Salzungen a d. Werra zu marschiren, und dort weiter Befehle abzuwarten [...] erhielt Fugger die Weisung, sich auf dem nächsten Weg nach Fulda zu begeben« itn.

74 *Geschichte Gustav Adolphs II*, 2, str. 275. »Er [Bernard princ Saxe-Weimar] verfolgte das Fuggerische Corps, griff die Arriergarde an, hauete vier Compagnien Croaten nieder, und zog sich mit einer ansehnlichen Beute zurück, die er unter seine Soldaten austheilen ließ.« Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 292. Do spopada je prišlo na *Gebiet von Hersfeld bis in das Amt Rotenburg*.

75 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 307. Vojski sta se združili 28. septembra 1631.

76 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 292: »Fugger blieb bis zur Vereinigung mit Tilly im Stift Hersfeld stehen«; str. 306: »Tilly wollte zunächst nach Hessen marschiren, sich dort mit Fugger und Aldringen verinigen.«

poraženim Tillyjem,⁷⁷ s čigar slabo oboroženimi in potolčenimi oddelki se je srečala 17. oktobra pri Fuldi.⁷⁸

Ob koncu leta 1631 in v prvih treh mesecih 1632 je bilo dvanajst stotnij tedaj 3200 mož močnega Fuggerjevega polka nameščenih po različnih koncih zahodne, osrednje in severne Bavarske.⁷⁹ Njegova lahka konjenica (*Croaten*) pa je tedaj delovala v okviru Tillyjeve vojske in z njo februarja napredovala severno od Nördlingena ter do 9. marca prispela pred Bamberg. Od tam je Fugger poslal v izvidnico eno stotnijo *Croaten* in stotnijo dragoncev (težke pehote na konjih),⁸⁰ ki sta nato sodelovali v bojih s Švedi v Bambergu in okolici ter jih pregnali.⁸¹ Dva od teh lahkkih jezdecev sta v teh bojih celo za kratek čas zajela švedskega poveljnika Horna.⁸² Tilly se je s svojimi oddelki aprila odpravil proti jugu in nato dobil ukaz, naj poskuša ovirati švedske premike proti Reinu in Donauwörthu.⁸³ Ob švedskem prodiranju južno proti protestantskemu Augsburgu so Fuggerjevi oddelki zapustili ali izgubili Donauwörth,⁸⁴ nato pa sodelovali v katastrofalni bitki na prehodu čez rečico Lech pri mestecu Rein (15. april 1632), kjer so bili nameščeni že poprej.⁸⁵ V tej izgubljeni bitki, ki je skupaj z Breitenfeldom Švedom odprla vrata v osrednjo Bavarsko in cesarsko stran stala kar dveh vrhovnih poveljnikov, so sodelovali tudi Fuggerjevi *Croaten*, gotovo tudi Kanižar. Ti oddelki so devet dni

77 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 307: »stand am 1. Oktober bei Sontra, am 2. bei Eschwege und am 3. bei Allendorf und Wiezenhausen. Der Feind wich stets aus. Am 5. befand sich das Corps bei Münden« itd.

78 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 308: »Am 8. marschirte es nach Ilzhausen, wo sen(?) mit Pappenheim zusammentraf. Am 9. in Breitenbach [...] Am 10. stand das Corps bei Gundersberg; [...] rückte dann über Felsberg, 12. Pfeilendorf, 13. Brenenen, 15. und Schliz 15.m nach Fulda, 16. wo die Vereinigung mit Tilly am 17. stattfand.«

79 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 269–270, jih umešča v Donauwörth, Rain, Wendig, Friedberg, Aichach in Eichstätt; Reindl, *Die Verteidigung der Oberpfalz*, str. 58, oddelke konjenice omenja tudi v Gornjem Pfalzu; gl. tudi Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 325.

80 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 325: »Am 23. Februach brach Tilly mit 60 Compagnien zu Pferd und 12,000 Mann zu Fuß von Nördlingen auf und marschirte nach Monheim. [...] Anfangs März stand Tilly in Neumarkt [...] Ueber Altdorf und Lauf traf Tilly am 7. März in Forchheim ein. [...] Am 9. brach Tilly nach Bamberg auf. [...] Als Tilly am Abend des 9. bis auf eine Stunde von Bamberg angekommen war, schickte er eine Compagnie Croaten vom Regiment Fugger und eine Compagnie Dragoner zum Rekognosciren voraus.«

81 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 326–327. Švedi naj bi izgubili od 3000 do 4000 mož.

82 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 327: »Horn war schon von 2 Croaten gefangen, als ihn siebzehn Reiter befreiten, einen Croaten niederhieben, den andern aber vertrieben.«

83 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 331–332.

84 Arlanibaeus, *Arma Svecica*, str. 281–282; Lungwitiuss, *Dreyfache Schwedische LorBeer=Krantz* II, str. 267–269. Švedska vojska je prišla pred Donauwörth po 26. marcu 1632.

85 Gl. op. 77, 79.

pozneje doživeli švedsko zasedbo Augsburga in bližnjih krajev⁸⁶ ter maja padec Münchna;⁸⁷ ta poraza sta močno vplivala na moralo cesarskih poveljnikov in njihovih enot. Junija in julija 1632 je Fugger kot novi vrhovni poveljnik imel nalogo zavzeti območja, ki so jih zasedli Švedi.⁸⁸ Avgusta so njegovi oddelki prišli pred zapuščeni München,⁸⁹ bavarska konjenica pa je medtem skupaj z lahkimi *Croaten* imela nalogo nadlegovati švedske oddelke in onemogočiti njihovo delovanje.⁹⁰ Ena četa *Croaten* je ostala v Münchnu, medtem ko sta dve drugi, skupaj z ostalo Fuggerjevo vojsko, že pred 16. avgustom zavzeli Landsberg,⁹¹ v istem mesecu pa sejali grozo že bolj zahodno, okoli Memmingena,⁹² ki je bil še v švedskih rokah. Fuggerjeva šesttisočglava vojska, tudi dva oddelka njegovih *Croaten*, je po padcu Landsberga napredovala severno proti Nürnbergu, vendar v bitki pri *Alte veste* (3.–4. september 1632) ni sodelovala. Fugger se je po tem neodločenem spopadu odpravil proti jugu, s ciljem zavzeti zahodno Bavarsko, ki je jeseni 1632 ponovno padla v švedske roke.⁹³ V bitki pri Lütznju (17. november 1632), ki je bila za obe strani izjemno pomembna, Fugger ni sodeloval. Dobrih deset dni pozneje je dobil nalogo skupaj z generalom Aldringenom prodreti v zahodno Bavarsko.⁹⁴

Do sredine januarja 1633 so Fuggerjevi oddelki ponovno udarili proti

⁸⁶ Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 338–340.

⁸⁷ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 271–273; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 346–347.

⁸⁸ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 274; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 377, imenovan je bil 27. julija 1632 in »Seine Aufgabe bestan zunächst darin, die von dem Schweden in Besitz genommenen bayerischen Grenzorte am Lech: Landsberg und Rain wieder zu nehmen etc.«

⁸⁹ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 274: »Am 5. August berichtete er [Fugger] über den katastrophalen Zustand der kurfürstlichen Residenzstadt und der Münchner Bürger; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 378; Abelinus, *Theatrum Europaeum* II, str. 658.

⁹⁰ Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 348: »Ein großen Theil seiner Reiterei hatte Maximilian [...] ins Bayerische entsendet, um »den Feind nach bestem Vermögen zu travagliren und durch die Croaten Tag und Nacht zu 'beunruhigen'.«

⁹¹ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 274–275. Ukaz so prejeli 7. avgusta 1632.

⁹² Schorern, *Memminger Chronick*, str. 138: »Den 21. Augusti eine halbe Steur. Wurden H[err] Statt Amman(?) Hartlieb und H[err] D. Jenisch auff einer Raiß nach Augspurg / von den Croaten gefangen nach Landtsperg geführt.« Morala sta plačati odkupnino. Nato sta bila 5. oktobra nach erlegter Ranzion wiederum auß der Gefangenschafft hieher.

⁹³ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 278; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 379. Opazko o naglem spreminjanju gospodarjev Landsberga poda Zeiller, *Topographia Bavariae*, str. 41: »In diesem Teutschen Krieg hat solcher Orth / sonderlich Anno 1632. und drey= und dreyssig viel außgestanden / unnd ist ein Weil von den Schwedischen / ein Weil von den BAYERISCHEN eingenommen worden / auch an Theils Orthen umb die Mawren kommen.«

⁹⁴ Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 394–395.

Landsbergu, Mindelheimu, Memmingenu in Kemptnu ter pregnali Švede,⁹⁵ nato pa so se prvo tromesečje leta 1633 udeležili bojev s Švedmi na zahodnem Bavarskem.⁹⁶ Slabega pol meseca pozneje najdemo Mihaela Kanižarja na osrednjem Bavarskem. Na začetku februarja 1633 je s svojimi *Croaten* vkorakal (*stark marschirt*)⁹⁷ v Wasserburg, strateško pomembno mesto ob Innu, vzhodno od Münchna, in močno obremenil mestne žitnice ter blagajno, tako da je bilo mesto pozneje oproščeno vzdrževanja vojaških enot.⁹⁸ Tedaj je še vedno nosil čin polkovnik stražmojster (*Obrister Wachtmeister*). Marca 1633 je Fugger poleg drugih enot⁹⁹ razpolagal z oddelkom *Croaten*, sestavljenim iz petih čet, v katerih je bilo 413 borcev. Za boj jih je bilo tedaj sposobnih le 356, ostali so bili bolni, ranjeni ali v vojnem ujetništvu. Morala celotne vojske je bila zaradi nezadostne oskrbe, izostalnih plač in ohlapne strukture poveljstva ter posledično slabe discipline močno spremenljivih oddelkov zelo slaba, kar se je odražalo tudi pri ravnanju s civilnim prebivalstvom. Močno nezadovoljni so bili tudi Fuggerjevi *Croaten* pod Kanižarjevim poveljstvom. Aprila 1633, medtem ko je na južnem Bavarskem potekalo novačenje novih enot,¹⁰⁰ so bili nameščeni v Riedu, jugovzhodno od Augsburga, in se uprli ukazu za premik ter zahtevali plačilo.¹⁰¹ Poplačani so bili do konca aprila in se nato uklonili poveljstvu.¹⁰² V času pred tem uporom vojaštva, nekje med februarjem in aprilom

95 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 278–279. Landsberg je padel pred 31. decembrom 1632, Mindelheim so Švedmi zapustili in se umaknili v Memmingen, ki je padel 7. januarja 1633; za Memmingen drugačen datum Untold, *Geschichte der Stadt Memmingen*, str. 232: »nun kam den 28. Dezember eine Kapitulation zu Stande. Die Kaiserlichen zogen mit 800 Mann ein« itn. Heilmann, *Kriegsgeschichte II*, 1, str. 402–404.

96 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 282–283: »Neuerlich wurde um Städte wie Ottobeuren, Kempten, Mindelheim und Landsberg gekämpft und die gesamte Region zwischen Iller und Isar geplündert und verwüstet.«

97 Wildgruber, *Die feste Stadt Wasserburg*, str. 55–56.

98 Schwanse, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 26.

99 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 283. Fugger je razpolagal z oddelkom *Croaten* iz petih komanij in oddelkom pehote iz osmih stotnij, pod njegovo poveljstvo pa je spadal tudi polk Tilly.

100 Schwanse, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 25–26. Pozimi 1632–1633 vnovačeni novi oddelki Fuggerjevega polka so bili nameščeni v Rosenheimu in današnjem Bad Aiblingu.

101 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 285, op. 801, dopis z dne 15. aprila 1633, vojvoda Maksimilijan je pisal Fuggerju *die zu Rid ligende und zu Euren Regiment gehörige Croaten nit marschiren wollen* etc. Habererjeva sklepa, da gre za Franca Sigmunda Kanižarja, sina Mihaela Kanižarja, in ga naslavlja s činom podpolkovnika (*Oberstleutnant*). Franc Sigmund Kanižar ni mogel nositi tako visokega čina, saj se še pozneje imenuje le stotnik (*hauptman*) v oddelku dragoncev (gl. op. 144). Gre torej za Mihaela Kanižarja.

102 Gl. prejšnjo opombo.

1633, je bil Mihael Kanižar povišan v višji čin – **podpolkovnik** (*Obrist Leutenantdt*, dobesedno *polkovnik poročnik*) Fuggerjevega polka *Croaten*. Pozneje je pisal, da je ravnal kot »... častivredni oficir in vojak ...«¹⁰³ ter z »... izpostavljanjem telesa in življenja tako služil, da mi za moje usluge ni namenil milostne pohvale samo moj gospod polkovnik [Oto Heinrich Fugger], temveč sem bil zaradi ponižnega zvestega poguma priporočen pri njihovi volilnoknežji presvetli milosti ...«,¹⁰⁴ s čimer je izpostavil svojo zvestobo v vojaški službi bavarski hiši. Na položaju polkovnika stražmojstra ga je nasledil neki Lamberg.¹⁰⁵

Podrobnosti delovanja bavarskih ali liginih Fuggerjevih *Croaten* je v dosegljivi literaturi ob popolni zasenčenosti te in drugih tovrstnih enot s strani cesarskih *Croaten* v Wallensteinovi vojski – tistih zastrašujočih pod Isolanijevim poveljstvom, »... ki niso imeli ne dlak na bradah ne las na glavah ...«,¹⁰⁶ ter so ropali in požigali vsepovprek¹⁰⁷ – nemogoče obnoviti. Glavna švedska vojska je bila aprila 1633 zbrana med Donauwörthom in Augsburgom. Prekoračila je reko Lech, osvojila vrsto mest ter pustošila vse do Isarja.¹⁰⁸ Fuggerjevi *Croaten* so bili v času švedske ofenzive prejkone omejeni na defenzivno delovanje na Bavarskem, ki ga je tudi sicer zagovarjal Fugger.¹⁰⁹ Avgusta so bile Fuggerjeve enote skupaj s cesarsko armado prejkone pred Regensburgom.¹¹⁰ Morda so tudi sodelovale pri zadušitvi kmečkega upora na južnem Bavarskem konec leta 1633.¹¹¹ V okviru

103 BayHStA KurbayÄA 2569, 1635, 25. maj, s. l. (Augsburg): »Erstlich fuer ainen Obristen Wachtmaister, und hernach fuer ainen Obristen Leutenambt gehorsamist gebrauchen lassen [...] wie ainem Ehrlichen Officier unnd Soldaten gebruth, Jederzeit also treu und aufreihit verhalten etc.

104 BayHStA KurbayÄA 2554, 1635, 9. januar, s. l. (Augsburg). Prosti prevod izvirnika: »... mit dersaetzung Leibß unnd Lebenß dergestallt gedienet habe, war durch mein herr Obrister an meinen diennsten nicht allein ein Gnedig wohlgefallen geschoepfft. Sonnder auch dieselbige Zue E[ure] Churfr[ursthliche] D[u]rch[leuchtigkeit] Gnedigisten belieben, mit unnderthenigster getreuer auffrichtigkhait gerichtet sein werden.«

105 BayHStA KurbayÄA 2554, 1635, 27. januar, Braunau, *Ob[rist] Wachtmaister von Lamberg*.

106 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 353. Prosti prevod izvirnika: 2000 Croaten unter Isolani »der weder am Bart noch auf dem Kopf Haare gehabt« etc.

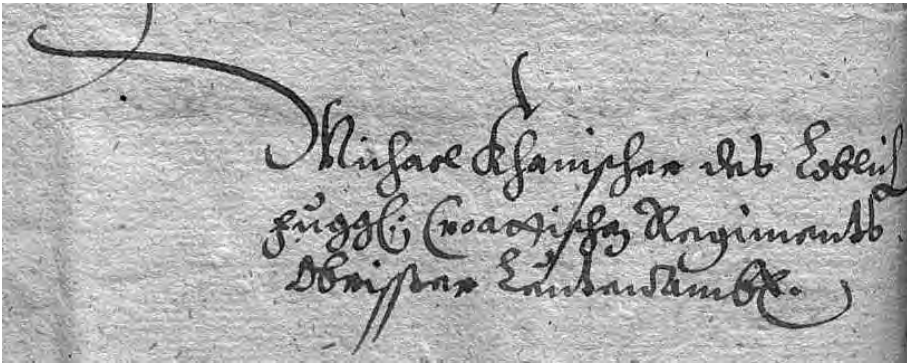
107 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 353, 354, 358, 362, 364, 367; prim. Abelinus, Merian, Oraeus, *Theatrum Europaeum* III (1670), str. 331–332 – opustošenje mesteca Höchstatt.

108 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 410–414.

109 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 287.

110 Prav tam, str. 293.

111 Prav tam, str. 293–295.

Slika 2: Michael Khanischer des Loblich[en] Fugg[erischen] Croattischen Regiments Obrister Leutendambt. Lastnoročni podpis na prošnji za odpust iz vojaške službe, 25. maj 1635, pred Augsburgom (BayHStA Kurbayerische ÄA 2569, 1635, 25. maj, s. l. [gotovo Augsburg]).

Aldringenovih oddelkov,¹¹² ki so oktobra delovali s Španci daleč na zahodu in nato do decembra prispeli na Bavarsko,¹¹³ jih najverjetneje ni bilo.

V prvi polovici leta 1634 so Švedi pod feldmaršalom Gustavom Hornom pritisnili na zahodno Bavarsko in zavzeli Kempten, Mindelheim in Memmingen, nato pa se usmerili severno proti Augsburgu ter prekoračili reko Lech.¹¹⁴ Marca je več oddelkov Fuggerjevega polka bremenilo Wasserburg in Kraiburg na južnem Bavarskem, od koder so se sredi aprila odpravili proti Münchnu in Landshutu.¹¹⁵ Med temi enotami so bili tudi Fuggerjevi *Croaten*, ki so se namenili ščititi München.¹¹⁶ Zato so bili nameščeni v samem mestu ter delovali v njegovi okolici, Fuggerjeva pehota¹¹⁷ pa je z ostalo cesarsko-bavarsko vojsko oblegala Regensburg.¹¹⁸ Kot tedaj že podpolkovnik teh *Croaten* se je Mihael Kanižar v prvi polovici leta 1634 najverjetneje zadrževal na južnem Bavarskem, v poletnih mesecih pa je bil

¹¹² Tako na primer 19. oktobra 1633, ko je Aldringenova konjenica skupaj s *Croaten* in Poljaki razbila šest sovražnih oddelkov konjenice pri Breisachu (Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 421), mešto samo pa je padlo 20. oktobra 1633 (Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 288).

¹¹³ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 289.

¹¹⁴ Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 476–477; Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 293–300.

¹¹⁵ Schwanse, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 29.

¹¹⁶ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 299; Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 2, str. 922. Vseh pet stotnij Fuggerjevih *Croaten* je bilo nameščenih v Münchnu.

¹¹⁷ Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 478.

¹¹⁸ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 300.

s svojim oddelkom nameščen v bavarski prestolnici. Mesec pozneje je združena švedsko-weimarska vojska od Augsburga krenila vzhodno proti bavarskemu Landshutu, ki je padel v njene roke.¹¹⁹ Nato je odhitela na pomoč Regensburgu, ki pa so ga medtem že zasedle cesarsko-bavarske čete, zaradi česar se je vrnila pred Augsburg.¹²⁰ Osrednja Bavarska se je spremenila v veliko bojišče, kar Heilmann opisuje z besedami: »Celotno ozemlje od [reke] Lech do [reke] Isar, od Isarja do [reke] Donave, od Münchna do Landshuta, od Donauwörtha do Regensburga ni bilo ljudi in živine, vse je bilo uničeno.«¹²¹ Medtem ko je del bavarske vojske ščitil podeželje – med temi oddelki ne najdemo Fuggerjevih *Croaten* –, je več oddelkov bavarske konjenice ropalo po Frankovskem.¹²² V vsej svoji okrutnosti so se tedaj izkazali tudi cesarski *Croaten* pod Isolanijem, ki so plenili in izvajali najhujše okrutnosti po mestih današnjega vzhodnega Baden-Württemberg.¹²³ V drugi polovici avgusta 1634 je cesarsko-bavarska vojska oblegala mesto Nördlingen, severozahodno od Augsburga, švedsko-weimarski oddelki pa so bili zahodno, v bližnjem Bopfingenu.¹²⁴

6. septembra sta se obe vojski spopadli v eni od največjih bitk tridesetletne vojne, v kateri so bile udeležene tudi različne čete Fuggerjevega polka, vendar težko točno določimo, katere enote in kje na bojišču so bile ali bi lahko bile. *Kriegsgeschichte* navaja, da se je na Albuchu, enem od najbolj izpostavljenih položajev na levem krilu, ob treh španskih pehotnih polkih bojevala le Fuggerjeva pehota,¹²⁵ vendar tamkaj navedeni vir jasno omenja celoten polk.¹²⁶ Trije španski polki, Leslijev, Salmsov in Wurmsov, so na znameniti Merianovi upodobitvi bitke

119 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 476–477; Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 298–299. Landshut je padel 20. julija 1634.

120 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 477.

121 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 477. Prosti prevod izvirnika: »Die ganze Gegend vom Lech bis zur Isar, von der Isar bis zur Donau, von München bis Landshut, von Donauwörth bis Regensburg war von Menschen und Vieh entblößt, alles zerstört.«

122 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 479.

123 Prav tam: »unmenschlicher Grausamkeit die isolanischen Croaten, welchen Giengen, Aalen, Bopfingen, Heidenheim, Leipheim u[sw] rein ausplünderten, und was sie nicht mitnehmen konnten, zerstören.«

124 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 481–483.

125 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 489: »Zur Vertheidung Albuchs wurden außer einigen kaiserlichen Reiterregimentern bestimmt: die spanischen Fußregimenter der Obersten Salm, Leßle und Wurmser und das bayerische Fußregiment Fugger.«

126 Prav tam, opomba spodaj: »[...] also ist zu solchem Ende eine starke Truppe kaiserlicher Reiter, und von der spanischen Armada der Oberst Graf Salm, der Oberst Lessel und Obrist Wurmser, jeder mit seinem, von der Bundesarmada aber des Graf Fuggerische Regiment deputirt und verordnet.«

pri Nördlingenu upodobljeni na najbolj izpostavljenih utrjenih položajih v sredini, kjer so utrpeli težke izgube in bili udeleženi v najhujšem boju.¹²⁷ Bavarci so bili pod Hansom Kristianom von Rueppom in Bartolomejem von Hartenbergom, pod katerega so spadali tudi Fuggerjevi pešaki,¹²⁸ v pripravljenosti izza njihovih položajev. Kot se zdi, jih Merian ni upodobil. Ali so Fuggerjevi *Croaten* v tej bitki sploh sodelovali, ne vemo z gotovostjo, če pa so, so bili najverjetneje pod poveljstvom Jana von Werta, ki je poveljeval bavarski konjenici na desnem krilu vojske. Pod njim so delovali tudi *Croaten*, kar lahko v okviru poveljstva bavarski konjenici pomeni tudi Fuggerjev oddelek lahke konjenice pod Kanižarjem,¹²⁹ vendar nedvoumnega dokaza nimamo. Lahko gre namreč tudi za oddelke cesarskih, Isolanijevih *Croaten*, ki so prav tako delovali na desnem krilu in oplenili tovarno spremstvo (*Paggagy*). *Theatrum Europaeum* je njihov podvig opisal z besedami: »Tedaj so Croaten kot [...] strahopetni ljudje, kakor so se v tej celotni vojni mnogokrat in resnično izkazali prijateljem in sovražnikom, oddivjali čez grič [...], oplenili tovarno spremstvo ter pokosili vse, ki so jih srečali ...«¹³⁰ Vendar ta enostavni opis ne omenja zaslug Isolanijevih *Croaten* v spopadu z weimarskimi oddelki, katerih naloga je bila rešiti oskrbovalno kolono ter veliko plena in denarja, ki so ga zajeli.¹³¹ Velika cesarska zmaga pri Nördlingenu,¹³² ki je švedsko-weimarske sile stala okoli šestnajst tisoč

127 Abelinus, Merian, Oraeus, *Theatrum Europaeum* III (1670), str. 333–337, še posebno tamkaj pridani Merian: »Delineatio Aciei et Pugnae ad Nordlingam VI. Septembr[is] A[nn]o MDCXXXIV, št. 29 je Obersten Leßli Regiment; št. 30 Wurmisch und Salmisch Regiment.« Med 42 oddelki, ki jih upodablja Merian, Fuggerjevega ne najdemo. Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 490–491.

128 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 491: »Der Oberst von Ruepp aber und Oberst von Hartenberg mit ihren bayerischen Regimentern zu secundiren in Bereitschaft gestellt worden; o poveljstvu Fuggerjeve pehote, najverjetneje celotnega polka, gl. Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 2, str. 904. Poveljstvo je Bartolomej, baron Hartenberg, prevzel 16. avgusta 1634.

129 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 493–494, opomba, *General Wert, sammt den Croaten*.

130 Abelinus, Merian, Oraeus, *Theatrum Europaeum* III (1670), str. 335, prosti prevod izvirnika: »Da dann die Crabaten / wie bey Lit[tera] K. als ein flüchtiges Volck / wie sie in diesem gantzen Krieg bey Freundt un[d] Feind vielfältig un[d] würllich bezeugt und erwiesen / über den Hügel mit Lit[tera] L. umbgehauen / die Paggagy geplündert / und alles was sie antroffen / darnider gehauen.«

131 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 496; o poznejših grozodejstvih Isolanijevih *Croaten* na Frankovskem in v Würtembergu (str. 505, 508).

132 Prav tam: »Noch nie war in den sechzehn Jahren dieses Kriegs eine solche Schlacht gewonnen worden.«

mož,¹³³ je razmerja na bojišču spremenila v prid cesarju in katoliški ligi, izničila moč Švedov v južni Nemčiji ter odprla vrata francoskemu vplivu.¹³⁴ Zato pomeni pomemben preobrat v t. i. švedski vojni.

Že šest dni po zmagi pri Nördlingenu sta švedska posadka in augsburški mestni svet prejela zahtevo po predaji, vendar nanjo nista odgovorila.¹³⁵ Vojska katoliške lige pod poveljstvom barona Wahla je do 17. septembra obkolila Augsburg. Kot izvemo iz poznejših dopisov, so v njej služili tudi oddelki Fuggerjevih *Croaten*.¹³⁶ Podpolkovnik Mihael Kanižar je tako od začetka obleganja sredi septembra 1634 s svojimi *Croaten* služil pred Augsburgom¹³⁷ – in gotovo so tudi njegovi oddelki pustošili po bližnji okolici.¹³⁸ V mestu sta ob koncu leta pustošili še lakota in kuga.¹³⁹ Po zmagi pri Nördlingenu, za katero so si zasluge pripisovali predvsem cesarski oddelki,¹⁴⁰ je bil Fuggerjev polk popolnjen z 285 novimi vojaki iz vrst ujetnikov.¹⁴¹ Dober mesec pozneje je Fugger, ki se je tedaj moral zagovarjati pred bavarskim vojvodo Maksimilijanom,¹⁴² prosil, da bi se pri njegovih *Croaten* na njihove lastne stroške¹⁴³ smel oblikovati oddelek stotih dragoncev, težke pehote na konjih, ki bi ga sestavili iz omenjenih ujetnikov in novih rekrutov.¹⁴⁴ Čeprav nimamo dokumenta,

133 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 495, ocenjuje, da je bilo deset tisoč mrtvih in šest tisoč ujetnikov.

134 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 498.

135 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 516.

136 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 308: »[I]gistische Tuppen unter dem Kommando von General Wahl Augsburg, darunter auch sechs Kompanien fuggerische Kroaten und eine Dragonerkompanie.«

137 Da je bil s svojim oddelkom pred Augsburgom še januarja 1634, priča dopis, v katerem vojvoda Maksimilijan odgovarja Kanižarju: »Dieweil man aber annoch in der Action mit Augspurg begriff[en], und du dorten herumb all gelegenheite[n] guete wissenschaft hast« (BayHStA KurbayÄA 2554, 1635, 9. januar, Braunau).

138 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 517.

139 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 517, 518. Pred obleganjem je Augsburg štel približno 80.000 prebivalcev, ob predaji 13. marca 1634 pa le še 18.000.

140 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 304–305.

141 Heilmann, *Kriegsgeschichte* II, 1, str. 495, opomba: »Verzeichnis derjenigen Soldaten, welche in d[er] Schlacht von uns gefangen und unter nachfolgende Regimenten gestoßen wurden:« navaja *Fugger 285 Mann*.

142 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 305–306.

143 BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 30. januar, Salzburg, »von meinen Underhabenden Croaten auf Ir selbs aigne Spesa ein schone Tragoner Ciompag[nie] geworben, unnd besagtem meinem Croatischen Regiment beigestossen worden etc.«

144 BayHStA KurbayÄA 2521, 1634, 17. oktober, Salzburg: »Demnach sei nuznhemr aber von iren gefangnen, und andern neuegeworbnen soldaten ein solliche Tragoner Compag[ni]a zusam[m]en gebracht, die alberaith auf 60 pferdt starkh ist, welche sie auch biß auf E[ure]

ki bi to potrjeval, predlog za oblikovanje odvisnega oddelka dragoncev ni mogel nastati mimo poveljnika oddelka *Croaten* Mihaela Kanižarja, ki je tedaj s svojim oddelkom služil pred Augsburgom. Oddelek dragoncev pri Fuggerjevih *Croaten* je oktobra štel šestdeset mož. Kot izvemo mesec pozneje, mu je načeloval mladi **stotnik dragoncev** (*dragoner Hauptman*) **Franc Sigmund Kanižar**,¹⁴⁵ starejši sin poveljnika Fuggerjevih *Croaten*. Kdaj je Franc Sigmund prišel na Bavarsko, viri ne razkrivajo. Zdi se težko verjetno, da je bil z očetom vnovačen že maja 1631. Njegov prihod lahko pogojno povežemo tudi z novačenjem novih mož, ki je pozimi 1632/33 potekalo na južnem Bavarskem.¹⁴⁶ Oddelek dragoncev je bil tako na lastne stroške vzpostavljen konec leta 1634. Deloval je na zahodnem Bavarskem ter sodeloval pri obleganju Augsburga. Fuggerjevi dragonci so sicer bili nastanjeni v mestu Mindelheim, slabih 50 kilometrov jugozahodno od Augsburga, decembra 1634 pa jim je poveljeval mladi Kanižar.¹⁴⁷ Konec leta je bil Fuggerjev polk poplačan za vojaško službo.¹⁴⁸ Šest stotnij Fuggerjevih *Croaten* je bilo pod poveljstvom Mihaela Kanižarja, skupaj z dragonci pod poveljstvom njegovega sina, v vojski katoliške lige pod generalom Wahlom pred Augsburgom.¹⁴⁹ Da je mladi Kanižar deloval med Augsburgom in Mindelheimom, priča njegov dopis vojvodi s 26. novembra 1634, v katerem iz Mindelheima piše o prestrezanju augsburške korespondence s Švedi, ki je potekala tudi skozi Mindelheim¹⁵⁰ proti Memmingenu, ki je bil tedaj v švedskih rokah.¹⁵¹

Dober mesec po tem dopisu, 7. januarja 1635 ali dan prej, se je Franc Sigmund Kanižar »... s samo osmimi Croaten odpravil proti Memmingenu, naletel na

Churf[ur]s[t]li[che] g[ne]d[igi]ste ratification., Mit meiner bewilligung auf Ir Spesa erworben, muntiert, und Armiert auch oberzehltet massen nunmehr so weith gebracht haben, daß sie selbige ehiß auf 100 pferdt zubringen verhoffen etc.«

¹⁴⁵ BayHStA KurbayÄA 2514, 1634, 26. december, Mindelheim, podpisan kot *Franz Sigmundt Khanischer dragonen Hauptmann*; BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 30. januar, Salzburg, *der erste Tragoner Hauptman der Junge Khanischer*; Bierther, *Die Politik Maximilians I. von Bayern II*, 9, str. 652, op. 14.

¹⁴⁶ Gl. (Preveriti št. opombe) op. 100; Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 283.

¹⁴⁷ Prav tam, dopis z dne 26. decembra 1634, *Vom Comendanten zu Mindelheimb*.

¹⁴⁸ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 307.

¹⁴⁹ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 308: »[l]igistische Tuppen unter dem Kommando von General Wahl Augsburg, darunter auch sechs Kompanien fuggerische Kroaten und eine Dragonerkompanie.«

¹⁵⁰ BayHStA KurbayÄA 2514, 1634, 26. december, Mindelheim: »die augspurgen nit allein Ihre Corespondenz schreiben uber Diesen auf Frankhfort, sonder auch denn geronden weeg von bemelten Augspurgen, yber Mindelheim auf Memming[en] nemmen etc.«

¹⁵¹ Schorern, *Memminger Chronick*, str. 143–144. Švedske enote so mesto zavzele aprila, ga držale do praškega miru ter ga julija 1635 zapustile.

Slika 3: Franz Sigmundt Khanischer [M[anu]p[ropriae]] dragoner haubtman. Lastnoročni podpis, 26. december 1634, Mindelheim (BayHStA Kurbayerische ÄA 2514, 1634, 26. december, Mindelheim).

oddelek (Parthey) sovražnikov, in ker so ga Croaten zapustili (verlaßen), je bil, potem ko je njegov izjemno dober konj dvakrat padel z njim, smrtno ustreljen in odnesen v Memmingen«. ¹⁵² Novico o smrti je Mihael prejel v kratkem, po lastnih besedah pa jo je težko sprejel tudi Oto Heinrich Fugger. Feldmaršalu Wahlu, Kanižarjevemu poveljniku pred Augsburgom, je pisal, da mu je bilo novico, »... da je gospoda [Kanižarja] sin, poveljnik dragoncev, v spopadu (Scarmuza) nedaleč od Memmingena obležal mrtev, zelo žalostno sprejeti. On [Kanižar] ima tolažbo, da je [Franc Sigmund] življenje sklenil pred sovražnikom kot pogumen vojak.« ¹⁵³ Najpozneje dva dni po sinovi smrti je Mihael Kanižar podal prošnjo za odpust iz vojaške službe. Kot utrjeni vojak težke osebne izgube v prošnji ni omenjal, temveč je zapisal: »... čeprav bi hotel dolžno [vojaško] službo nadaljevati v ponižni

¹⁵² BayHStA KurbayÄA 2555, 1635, 7. januar, s. l. (težko berljivo): »[h]abe Ich den tragoner haubtman Kanischer, welcher die brife so nacher Augspurg gehört ranzionirt, anhero zu mir beschriben, werde aber von seinen Leutenant unterdesßen berichtet, daß er nhur mit 8. Croaten auf Memmingen gangen, daselbst eine Parthey von feindt angetroffen, unnd weille Ihn die Croaten verlaßen, nach dehme sein Pferdt welches sonst uber die maßen gut geweßen, zweimal mit Ihn gefallen, von feindt todt geschossen, unnd in Meninngen gebracht worden.«

¹⁵³ BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 14. januar, Salzburg: »Daß sonsten daß herren Sohn, d[er] dragoner haubtman in seiner Scarmuza von lanngsten vor Mem[m]ingen Todt gebliebe, ist mir sehr laidt zuevernehmen geweßen. Er hat aber die Consolidation, daß Er alß ein dapferer Soldat sein leben vor dem feindt beschlossen etc.« BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 30. januar, Salzburg. Na njegovo mesto je bil imenovan neki *Johann Wudi*.

požrtvovalnosti, mi doma za vratom visijo težke pravde in prihajajoče tožbe (poleg tega po meni hrepenijo moja ljuba žena in otroci), tako da moram vojno službo povsem zapustiti«. ¹⁵⁴ Vojvoda je prosil, naj mu, »... sedaj že staremu vojaku, izkaže milost in me zavoljo moje, ne da bi se hvalil, zvesto opravljene službe milostno odpusti, da bi mogel doma sprejeti svoje [člane družine] ter razveseliti ljubo ženo in otroke«. ¹⁵⁵ Vojvoda je njegovo prošnjo zavrnil, saj so bili Kanižarjevi oddelki udeleženi v augsburški akciji, poudaril pa je, da se lahko, »... ko bo Augsburg povrnjen v dolžno poslušnost in ko se bodo tvoj [Kanižarjev] in ostali, Wahlu podrejeni polki odpravili v prezimovališče, glede svoje odpustitve [iz vojne službe] zopet najaviš pri nas«. ¹⁵⁶ Kanižar je s svojim oddelkom ostal pred Augsburgom, vendar je iz poznejših dopisov očitno, da je medtem izgubil vsako željo po nadaljevanju vojaške službe, kar je močno vplivalo na njegove Croaten. Medtem je bil vojvoda obveščen o zelo slabem stanju Kanižarja in očitno tudi njegove enote. Feldmaršalu Wahlu je priporočil, naj »... zaradi očitnega vsakodnevnega telesnega slabega počutja (indisposition) in nizkega ugleda, ki ga pri svojih Croaten uživa, namesto podpolkovnika Kanižarja za vodjo [polka Croaten] nastavi drugega, sposobnega podložnika«. ¹⁵⁷ Kanižarja se je hotel rešiti tudi sam Wahl in pisal, da ga lahko nemudoma odpustijo, saj Croaten Regiment pod njim propada. ¹⁵⁸ Izguba

¹⁵⁴ BayHStA KurbayÄA 2554, 1635, 9. januar, s. l. (Augsburg). Prosti prevod izvirnika: »Unnd Obwohlen Ich solliche verpflichte schuldigiste diennst Vernerß nachgehen in unnderthenigster Devotion continuirten wollte, So liegen mir doch zur hauß solliche schwere Rechtsferttigung unnd pendetes lites (zu deme auch mein Liebeß weib unnd Khuender instendig meiner begehren und nach mir seuffzen) ob dem hallß, daß Ich nicht allein mein Kriegßweesen ganz und gar zuequitieren etc.«

¹⁵⁵ Prav tam. Prosti prevod izvirnika: »mir nunmehr allten Soldaten, die hohe Gnadt zuerzaigen, uznnd mich meiner, ohne Rhuem zuemelden, getrauer gepflogner diennsten gnedigist zuentlassen, damit Ich daß meinige zue Hauß errhalten, unnd mein Liebeß Weib und Khinder erfreuen moege.«

¹⁵⁶ BayHStA KurbayÄA 2554, 1635, 9. januar, Braunau, vojvoda odgovarja Kanižarju in pravi (prosti prevod izvirnika): »Sonder du hast wenn Augspurg zu schuldigister devotion gebracht word[en], und man als dann die Winterquartier mit dein und andern den Wahlen iezt und[er]geb[en] Regimenten bezugh(?) wirt, umb dein erlassung bei uns widerumb[en] anzumeld[en].« Koncept vojvodovega odgovora je težko berljiv.

¹⁵⁷ BayHStA KurbayÄA 2555, 1635, 9. januar, Braunau, vojvoda piše feldmaršalu Wahlu: »daß anstat das Ob[risten] Leut[enandt] Kanischers, wegen beschaffer taglichen leibs indisposition, unnd bei seinen Croatten habenden geringen Respects, ein anders, unnd tauglichers Subiectum zu einem capo vorgestellt werde etc.«

¹⁵⁸ BayHStA KurbayÄA 2555, 1635, 25. januar, Ranshofen, vrinjeni dopis: »2[und]o: wahl sehr gern, das der Canischer hinwekh were. Er begehre selbst hinwekh, man habe Jungst vermaitt, ihne zuentlassen ertz wan Augspurg uber, khone eber so wol aniezt beschehen. Weil er nit taugt, und den Regimethn an der ihme ganz zu grundt gehet.«

starejšega sina je Kanižarja povsem potolkla. Poleg slabega počutja naj bi bil vse preveč pobožen,¹⁵⁹ kar pri njegovih Croaten ni vzbujalo posebnega spoštovanja, temveč so ga očitno pričeli – v zimskem času zaposleni z obleganjem Augsburga – prezirati. Posledično je njegov oddelek trpel za slabo disciplino. V začetku februarja je Fugger vojvodi pisal, »... da moj podpolkovnik Kanižar, pri meni podrejenih Croaten ne uživa več nobenega spoštovanja, ljubezni ali strahu, je tudi povsem potolčen. Zato bi bilo bolje, da ga v skladu z njegovo poprejšnjo prošnjo odpustimo in zamenjamo z drugim, namesto da gledamo, kako se bo polk uničil.«¹⁶⁰ Kanižarja so sklenili odpustiti iz vojske in zamenjati s poveljnikom Lambergom,¹⁶¹ gotovo Kranjcem, za katerega pa se je pozneje izkazalo, da ni katoliške, temveč protestantske¹⁶² vere. Neimenovani član te stare plemiške rodbine Lamberg se je torej kot kranjski protestant pod zastavo katoliškega bavarskega vojvode bojeval proti nemškimi in švedskim protestantom. Ta zanimiv, nikakor izoliran primer znova potrjuje, da vojaških enot tridesetletne vojne ne moremo pojmovati kot homogene celote enoznačne verske in etnične pripadnosti. 13. marca je Augsburg padel v roke cesarske vojske. Tako je smel Kanižar v skladu z vojvodovim januariskim odgovorom ponovno prositi in upravičeno pričakovati odpust iz vojaške službe.

Kljub temu je služil še vse do maja 1635, ko ga je tedaj že bivši poveljnik Fuggerjevega polka,¹⁶³ polkovnik Oto Heinrich Fugger kot guverner Augsburga, častno odpustil iz vojaške službe. V odpustu je zapisano, da je »... podpolkovnik Mihael Kanižar sedaj že peto leto (sic!) zvesto služil pri meni podrejenemu polku Croaten, tako da pri večini [vojaštva] velja za utrjenega starega vojaka, saj je svojo pripravljenost (*vigilanz*) in čast (*valor*) pogumno izkazal ob več priložnostih. Zaradi

159 BayHStA KurbayÄA 2555, 1635, 19. januar, Lauingen: »[i]st gar zu from tragen ihme keinen respect etc.«

160 BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 3. februar, Salzburg: »Alß hete mein Obrist Leutenandt Khanischer bei meinen underhabenden Croathen, khein respect, Lieb, oder Forcht mehr, auch das er sehe verdrossen sein, unnd dahero boessere were, ine seinem vorigen begehren nach, zuerlassen, und die stell anderwerts zuserzen, alß zuzesehen, daß daß Regiment ruinirt werde.«

161 BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 27. januar, Braunau, »das Ir [Kanižar] Ine seines Charge begett, und dieselbige etwas mit dem Ob[rist] Wachtmaister von Lamberg, welcher uns gerumbt wirdt ford[er]lich ersezet.«

162 BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 3. februar, Salzburg, »ist der Khanischer erlassen, dessen stoell Ich sonnsten auch mit dem von Lamberg zuersetzen bedenckhens gehabt hete, weillen Ich unlangsten in erfahrung gebracht, daß er nit unnser Relligion sein.« Ne vemo, za katerega člana znamenite stare kranjske plemiške rodbine Lamberg gre, gotovo pa je pomenljivo, da se je kot protestant bojeval v katoliški vojski proti protestantom.

163 Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 310.

visoke starosti in nujnih poslov, ki jih ima doma, je sedaj odložil vojno službo in se namenil odpotovati k svojim, zaradi česar hoče ponižno poljubiti roko Vaše volilnoknežje visokosti in ob slovesu prositi za volilnoknežjo naklonjenost, da bi ga počastili z naslovom polkovnika (*Obrist titl*).¹⁶⁴ Mihaela Kanižarja je bavarski vojvoda pri cesarju priporočil za *njegovo, skupni katoliški stvari zvesto izkazano vojno službo*,¹⁶⁵ v priporočilu pa ga imenuje tudi polkovnik (*Obrist*), kar pomeni, da je Kanižar z bavarskega bojišča odšel z vojvodovim priporočilom, visokim vojaškim činom ter s tem povezano častjo. Če verjamemo Valvasorju, dasiravno ni jasno, od kod je dobil ta podatek, je s seboj prinesel *silno veliko zlatnikov*.¹⁶⁶ A ob tem ne smemo pozabiti, da je nekje na bojišču pri Memmingenu za vedno ostal njegov starejši sin Franc Sigmund, ki ga Habererjeva sicer dosledno in povsem napačno imenuje podpolkovnik (*Oberstleutnant*).¹⁶⁷ Ne vemo, ali je to novico sporočil ženi že poprej ali je z njo prišel domov do Kočevskega dvora.

Opozoriti velja na trditev Habererjeve, da ne vemo, kdo je nasledil Kanižarja kot poveljnik Fuggerjevih *Croaten*.¹⁶⁸ Vendar Fugger februarja, torej še pred padcem Augsburga, bavarskemu vojvodi Maksimilijanu piše, da bi na Kanižarjev

¹⁶⁴ BayHStA KurbayÄA 2569, 1635, 6. maj, Augsburg: »der Obrist Lait[enandt] Michael Kanischer nunmehr in daß funffte (sic!) Jahr, bei meinem undergehabten Croatischen Regiment treulich, und also gediennnt, daß er von meingelichen fuer einen allten versuiechten Soldaten stimiert, und gehalten worden, wie er dann sein vigilaz und valor in underschidlichen occasionen dapfer erzaigt hat. Demnach er aber nunmehr seines erlebten hoche alters, und zu hauß habendenr angelegener geschafft haber sein Kriegsdiennst resignirt, und zu den seinigen zuverraisen vorhabens ist; also will Eur[e] Churf[ur[s]tl[iche]r] D[ur[ch]leuch]t[igkeit] er zuvor auch underthenigist die hant khuessen, und zu seinem abschaiden umb die churf[ur[s]tl[iche]r] Gnad bitten, daß er mit dem Obrist titl gemirtigt werden mechte.« Fugger se je zmotil pri trajanju Kanižarjeve službe, saj je bil ta vnovačen, kakor pravi tudi sam, pred štirimi leti, gl. op. 66.

¹⁶⁵ BayHStA KurbayÄA 2448, 1635, 24. maj, München – koncept pisma: »Mich hatt der bei meiner und des lobl[ichen] Catholischen Bunds armee gewester Croatisch[er] Obrister (sic!) Michael Kanischer, an E[ure]r] Khay[ser]l[iche]r] May[estae]tt umb vorschriftt angelangt, damit er in anbehung seiner dem gemainen Cathollisch[en] weßen treü gelaist[er] Kriegs Dienst[en] deren ich ihne auf sein instendigs bitt[en] erlassen« etc.

¹⁶⁶ Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605; Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 418, je domneval, da je Kanižar prišel domov okoli leta 1637, vendar to ob pričevanju arhivskih virov ne more držati. Dve leti namreč ni potreboval za pot iz Augsburga do Metliškega.

¹⁶⁷ Haberer, *Ott Heinrich Fugger*, str. 310, op. 923: »Unter wessen Führung seither das Kroatenregiment stand, ist unklar. Oberstleutnant Franz Sigmund Kanischer (sic!) war im Januar 1635 bei Memmingen getötet worden und sein Sohn Michael hatte um seine Entlassung gebeten.« Gre seveda za popolnoma napačno razumevanje družinskih in poveljniških razmerij med obema posameznikoma.

¹⁶⁸ Prav tam: »Unter wessen Führung seither das Kroatenregiment stand, ist unklar.«

»... poveljniški položaj hotel postaviti kavalirja, grofa Frankopana, ki je s činom podpolkovnika pred tem pohvalno služil v cesarski vojni službi med Croaten. Pisala sta mi oba, tudi njegov oče, general [oddelkov] Croaten, in mi obljubila, da bosta takoj, ko bo mogoče, na lastne stroške vnovačila lepo četo, [grof Frankopan] pa jo bo s seboj pripeljal k [Fuggerjevemu] polku. Pri tem je stari gospod [Frankopan] poprosil, da bi lahko, ko se bo v bodoče v polku izpraznilo kakšno poveljniško mesto (Bog ne daj), on poskrbel za zamenjavo. V ta [dogovor] sem takoj privolil in obema grofoma Frankopan nemudoma pisal, da bo Kanižar, takoj ko bosta izpolnila svojo obljubo, odpuščen [iz vojne službe].«¹⁶⁹ Glede na to, da je bil Mihael Kanižar iz Fuggerjevega polka odpuščen konec maja 1635, je stari gospod Volf Krištof Frankopan do tedaj vnovačil oddelek, eden od njegovih dveh sinov, najverjetneje starejši Gašper,¹⁷⁰ pa je z novim oddelkom prispel na Bavarsko in prevzel poveljstvo nad Fuggerjevimi Croaten.

Vrnitev domov, potomstvo in Valvasorjeve zmote

Čeprav ga je vojna na Bavarskem stala starejšega sina, Mihael ni odložil orožja, temveč je ostal v vojaški službi. Po letu 1635 je omenjen kot polkovnik stražmojster (*Obrister Wachtmaister*) v Karlovcu, kjer »... je bil zelo dober vojak, general straže in poveljnik Fugerjevega polka. Nekoč po vrnitvi, tedaj le kot polkovnik stražmojster, je prišel v spor z generalom v Karlovcu in je generala izzval [na dvoboj], vendar se [generalu] ni zdelo vredno prikazati [na dvoboju], s pretvezo, da mu [Kanižar] ni enak po stanu. Zaradi tega se je odločni Kanižar pritožil pri

¹⁶⁹ BayHStA KurbayÄA 2556, 1635, 3. februar, Salzburg: »An sein statt einen Cavalier, so ein Graf von Franchipani stellen wolle, der vor dißem Obrist Leuth[enandt] stoll in Khay[serliche] Khriegsdinnsten alberaith mit Ruehmb unter den Croaten bediennt, welcher mir auch sowol, alß sein Vatter, der Croaten General selbst geschriben: und sich erboten hat alsobalt ein schoene Compag[nie] auf sein aigne Spesa zuwerben, und mit sich zum Regiment zubringen, darbei sich auch der alte herr, allß der vatter, weiter erbieting gemacht, wan Ins Khon[n]ff[t]ig auch daß Regiment einen stoll leiden mechte (so der Allmechtig G[ott] verhieten wolle) daß mann Ime fuer die ergentzung die sorg lassen solle. Also habe Ich alberaith hierein verwilligt, und dißßen beeden Grauen von Granchipani deßhalb den die Noiturfft[ig] zuegeschriben, so baldt um dieselbs diße Ire offerten cumplieren, ist der Khanischer erlassen« etc.

¹⁷⁰ Gašper Frankopan je bil najstarejši sin Volfa Krištofa Frankopana. Njegov mlajši brat Jurij, ki se je pozneje proslavil v vojaški službi, je bil namreč leta 1635 star šele 15 let in zato gotovo premlad za kakršen koli vojaški, še posebno pa višji poveljniški položaj.

cesarskem veličanstvu, ker je general v Karlovcu tako zaničljivo in grdo ravnal z njim. Nato je od cesarja prejel pismo, ki je velelo, da se je z vsakim, katerega koli stanu, povsem vreden spopasti, dasibodi na konju ali peš, po svoji volji, in torej nikakor ni bil po stanu neprimeren za spopad. Kajti ta Kanižar je bil iz dobrega in starega plemiškega rodu. Ta spor je bil nato z dobrovoljno pomiritvijo urejen in pozabljen, tako da do spopada ni prišlo.«¹⁷¹ S kom točno se je Mihael sprl, Valvasor ne pove, mogoče je bil to Volf Krištof Frankopan Tržački,¹⁷² čigar rodbina je posedovala tudi gospostvo Črnomelj, nedaleč od Kanižarjeve posesti, gotovo pa je veliko vedel tudi o Kanižarjevem poveljevanju Fuggerjevim *Croaten*, katerih poveljstvo je maja 1635 prevzel njegov sin Gašper. Tako kot Sigmund Kanižar s predikantom Kumpergerjem je moral tudi Mihael braniti svojo čast in jo je, vsaj po Valvasorjevih besedah, tudi obranil. Koliko časa je še služboval v Vojni krajini, ne vemo, gotovo pa je, da je bilo njegovim vojaškim zgodbam zelo zanimivo prisluhniti. Če je Valvasorjev podatek točen, je Mihael Kanižar umrl leta 1647, vendar **rodbina z njim ni izumrla**, kakor trdi polihistor. Starejšega sina Franca Sigmunda je Mihael januarja 1635 resda izgubil na Bavarskem, vendar sta ga preživela mlajši sin Volf Friderik in vdova Ana Marija, roj. Werneck. Ostala sta na posesti pri Črnomlju. Tako ju leta 1648 najdemo v pravnem sporu z Gregorjem Bitnerjem, oskrbnikom gospostva nemškega viteškega reda v Črnomlju, zaradi desetine v Čardaku pri Črnomlju.¹⁷³

Volf Friderik je bil drugi sin Mihaela Kanižarja in Ane Marije pl. Werneck. Rojen je bil najverjetneje okoli leta 1620, odraščal pa je v Kočevskem dvoru pri Črnomlju. Kot starejši brat je bil tudi on gotovo deležen vojaške vzgoje. Gotovo je še kot mladostnik doživel smrt brata Franca Sigmunda na Bavarskem, kar je v njem nedvomno pustilo globoko sled in ga morebiti odvrnilo od vojaške kariere. Po očetovi smrti sta skupaj z materjo Ano Marijo upravljala družinsko posest, ki je v imenjski knjigi še vedno zabeležena pod imenom očeta Mihaela. Leta 1662 je ta posest znašala dostojnih 35 goldinarjev in 21 krajcarjev,¹⁷⁴ kar pomeni, da je obsegala slabih štirideset hub. Volf Friderik je bil torej dobro preskrbljen. Posest

¹⁷¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605.

¹⁷² Lopašič, *Karlovac*, str. 187–194, služboval je med letoma 1626 in 1652; Valvasor, *Die Ehre*, XII., str. 56–58.

¹⁷³ ARS, SI AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 12 (1644–1649), s. p., razprava okoli 9. novembra 1648. »Gregor Bitner Pfleger der Commenda Tschernembl c[ontra] Frau Ana Maria Khanischerin wegen benommenen Zehendts bey dem Tschertägħ in Tschernembl.«

¹⁷⁴ ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 220: »Herr Michael Khanischer 35 – 21 – 1.«

bi mu lahko omogočila dobro poroko, o kateri pa nimamo podatkov. O njegovem gospodarjenju sicer ne vemo veliko. Leta 1653 je Pavlu in Mikuli Vrtnu prodal hubo pri vasi Dobljče,¹⁷⁵ nedaleč od Kočevskega dvora, nato pa še istega leta na črnomaljskem ozemlju ležeči čardak (*Tschardak*) uglednemu črnomaljskemu meščanu Jakobu Bernardiču,¹⁷⁶ večkratnemu mestnemu sodniku.¹⁷⁷ Izraz v svojem starem pomenu označuje leseno stražarnico, ki je stala znotraj črnomaljskega mestnega pomirja, na območju današnjega naselja Čardak, in priča o tem, da so Kanižarji imeli posesti znotraj tega pomirja.¹⁷⁸ Nadaljnji podatki o njem in njegovi materi izostanejo. Le leta 1668 srečamo podatek, da je celotno posest Kanižarjev prejel ugledni Mihael pl. Ingolič,¹⁷⁹ večkratni črnomaljski mestni sodnik.¹⁸⁰

Ob obisku Črnomlja, najverjetneje v sedemdesetih letih 17. stoletja, je Valvasor obhodel bližnjo okolico. Na poti proti Črnomaljskemu dvoru (grad Breznik pri Dragatušu) in Vinici ga je sprejel posestnik starega Kanižarjevega, t. i. kočevskega dvora, *gospod Pregel*.¹⁸¹ Črnomaljski meščan Marko Anton Pregl, večkratni

175 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), fol. 124r: »1653 ist durch Frau Ana Maria Khanischerin, geborne von Wernegg, und Iren Sohn Herrn Wolff Friderich Khanischer alß weilant Herrn Michaeln Khanischers hinderlassene Wittib und Erben, ain zu Doblitsch gelegnes Huebl, Paullen und Micula Verttina gebrüderm aigenthumblich erkhaufft.«

176 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 5 (1619–1661), vrinjena stran med fol. 124r in 125: »A[nn]o 1653 ist auf herrn Wolff Friderich Khanischers alß cum beneficio legis et Inventarii erklärten Vatterlichen Erbentz gefertigte Aufsandt, dem Jacoben Wernharditsch wegen eines demselben verkhaufften zu Tschernemler Poden liegenden Tschardaks 24 kr. Herrngult zue: und alda abgeschreiben worden.« Posest je ostala v rokah Bernardičev do leta 1741, ko jo je kupil neki Peter Stariha (ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 274: »Jacob Bernarditsch – 24 [kr] – Anno 1741 ist dise in Einen Akher bestehende Gült dem Petern Staricha Eigenthumblich Verkaufft.«

177 Golec, Črnomelj, str. 194–196. Jakob je izhajal iz ugledne črnomaljske meščanske rodbine Bernardič (*Wernarditsch*), ki je dala več mestnih sodnikov. Marko Bernardič je nosil to čast leta 1587 in 1598, njegov sorodnik, mogoče sin, Janez leta 1613, Jakob pa leta 1669 in 1670.

178 Golec, Črnomelj, str. 174.

179 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 220: »A[nn]o 1668 ist dise durch Michaeln von Ingolitsch durch Shermbrieff erlangte Gült, vermug der Lob[liche] Verordenten Stoll p[er] Decret in beisein des Khanischerischen Curators d[octo]r Gregorn Rostingers Ime Ingolitsch ordenlich zue: alda aber völlig abgeschriben worden. Tudi ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 276: »A[nn]o 1668 hat Herr Michael von Ingolitsch die Michael Khanischerische Gült durch Schermbrief mit 35 R 21 k 1 dn an sich gebracht und auf der Lob[liche] Verordenten Stoll p[er] Decret in beisein des Khanischerischen Curators d[octo]r Gregorn Rostingers völlig alher zueschreiben lassen.«

180 Golec, Črnomelj, str. 195–196. Mihael pl. Ingolič je nosil čast mestnega sodnika med letoma 1653 in 1666.

181 Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605.

mestni sodnik¹⁸² in sorodnik nekdanjih posestnikov, plemenitih Ingoličev,¹⁸³ je posest očitno kupil v sedemdesetih letih 17. stoletja. Kdaj točno, ne vemo. Nakup posredno potrjuje imenjska knjiga, ki pravi, da je bila Ingoličeva posest, tako tudi stara Kanižarjeva posest in dvor, v rokah nekdanje Preglove žene (*geweste Preglin*) Marie Elizabete, roj. pl. Edling.¹⁸⁴ Prav ta Pregl je bil prejkone glavni vir podatkov o Kanižarju, ki jih je Valvasor v *Slavi* očitno precej nekritično navedel.

Če se torej ozremo na Valvasorjevo pripoved o Kanižarjih in jo primerjamo s pričevanji drugih virov, opazimo vrsto zmot oziroma pretiranih trditev. Trditev, da je bil Mihael Kanižar *general straže in poveljnik Fuggerjevega polka* (*ein General Wachtmeister / und das Fuggerische Regiment unter seinem Commando*), je pretirana.¹⁸⁵ Kot smo videli, Mihael Kanižar ni nikoli nosil čina generala straže (*General Wachtmeister*), ki so ga imeli le najvišji častniki bavarske in ligine vojske, tudi njegov poveljnik Oto Heinrich Fugger. Na bavarskem bojišču je Kanižar od maja 1631 nosil čin polkovnika stražmojstra (*Obrist Wachtmeister*), med februarjem in aprilom 1634 je napredoval v čin podpolkovnika (*Obrist Leutenant*), ob zaključku tamkajšnje kariere, maja 1635, pa je postal polkovnik (*Obrist*). Kanižar ni bil nikoli poveljnik celotnega Fuggerjevega polka, poveljeval je le njegovemu *Croatenregimentu*. Trditvi, da je bil iz starega, spoštovanega plemiškega rodu, nasprotuje dejstvo, da Valvasor nikjer ni upodobil njegovega grba ali ga uvrstil med plemiške rodove, ki so nekdanj imeli posesti na Kranjskem.¹⁸⁶ Tudi v Schönlebnovem pregledu plemiških rodov dežele Kranjske zaman iščemo rodoslovje in grb rodbine Kanižar.¹⁸⁷ Potemtakem se zdi, da kranjsko baročno zgodovinopisje v Kanižarjih

182 Golec, Črnomelj, str. 195–196. Marko Anton Pregl je nosil čast mestnega sodnika med letoma 1671 in 1676 ter vsaj še leta 1679. Prav v ta čas najverjetneje spada tudi Valvasorjev obisk Črnomlja.

183 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 276r »1664 Herr Hannß Geörg von Ingolitsch der Jüngere, und sein Ehefraw Elisabet, geborne Preglin, wegen des Siemitschhoffs.«

184 ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 276: »Anno 1706 ist dise Gült auf der frauen Maria Elisabeth Hranilovitschin wittiben, gebornen von Edling, gewestēn Preglin, geferttigte aufsandt, dem herrn Petter Josephen Gatschany De Gradisca aingethumblich verkaufft.« Tudi ARS, SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 6. Marija Elizabeta pl. Edling je bila najprej poročena z Markom Antonom Preglom, nato pa z nekim Hranilovičem.

185 Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605.

186 Valvasor, *Opus Insignium Armorumque*, ne vsebuje grba; ne najdemo ga tudi v deseti knjigi *Die Ehre*.

187 ARS, SI AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r, *Appendix Ad Annales et Chronologiam Carniolia[e] sive Genealogica Fragmenta, Familia[rum] Nobilium Carniolia[e]*.

ni videlo posebno uglednega ali starega rodu. Končno je Valvasor zapisal, da je bil Mihael Kanižar zadnji svojega rodu, in točno navedel, da je umrl *pred kakšnimi dvainštiridesetimi leti*,¹⁸⁸ s čimer naj bi ta rodbina izumrla. Vendar tudi ta navedba ne drži, saj imenjska knjiga dežele Kranjske še petnajst let pozneje omenja njegovega naslednika Volfa Friderika Kanižarja in njegovo ženo Ano Marijo, roj. Werneck. Ali bi lahko Volfa Friderika povezali tudi s Kanižarji iz Škofje Loke, pa za sedaj ostaja odprto vprašanje.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 373, 375.

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, šk. 459, 845, 858.

SI AS 174, Imenjske knjige za Kranjsko, št. 4, 5, 6.

SI AS 306, Ograjno sodišče za Kranjsko, knj. 12.

SI AS 309, Zapuščinski inventarji deželnega sodišča v Ljubljani, t. e. 58.

SI AS 730, Graščina Dol, f. 86.

SI AS 1073, Zbirka rokopisov, I/42r.

BayHStA – Bayerische Hauptstadtarchiv

Kurbayern Äußeres Archiv 2448, 2514, 2519, 2521, 2554, 2555, 2556, 2569.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv,

HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Sonderbestände: Nachlässe, Familien- und Herrschaftsarchive (SB), Familienarchiv

Auersperg (FAA)

Gottschee (VIII-A)

Objavljeni viri

Bizjak, Matjaž; Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin* II. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2009.

Kos, Dušan: *Urbarji za Belo krajino in Žumberk I & II*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti 1991.

¹⁸⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 605.

- Lopašič, Radoslav: *Spomenici hrvatske krajine I*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1884.
- Lopašič, Radoslav: *Spomenici hrvatske krajine II*. Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1885.
- Preinfalk, Miha: Turjaški arhiv in njegove listine. *Arhivi* 24, 2, 2001, str. 83–104.

Literatura

- Arlanibaeus, Philippus: *Arma Svecica*. [s. l.]: [s. t.], 1632.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*. III. Theil. Laibach: Ignaz von Kleimayr & Fedor Bamberg, 1875.
- Geschichte Gustav Adolphs, Königs von Schweden II*. Band, 2. Abteilung. Breslau: Gottlieb Löwe, 1777.
- Golec, Boris: Črnomelj od nastanka trške naselbine do izgube mestne avtonomije. Črnomaljski zbornik. Zbornik historičnih razprav ob 780-letnici prve omembe naselja in 600-letnici prve omembe Črnomlja kot mesta (ur. Janez Weiss). Črnomelj: Občina Črnomelj, 2008, str. 161–207.
- Grbič, Manojlo: *Karlovačko Vladičanstvo I*. Karlovac: Karl Hauptfeld, 1891.
- Haberer, Stephanie: *Ott Heinrich Fugger (1592–1644). Biographische Analyse typologischer Handlungsfelder in der Epoche des Dreißigjährigen Krieges*. Augsburg: Wißner Verlag, 2004.
- Heilmann, Johann von: *Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1506 bis 1651 II*, 1. München: J. G. Cotta, 1868.
- Heilmann, Johann von: *Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1347 bis 1506; 1506 bis 1651 II*, 2. München: J. G. Cotta, 1868.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005.
- Kos, Franc: *Doneski k zgodovini Škofje Loke in njenega okraja*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1894.
- Lopašič, Radoslav: *Karlovac*. Zagreb: Karl Albrecht, 1879.
- Lungwitiuș, Matthaeus: *Dreyfachen Schwedischen Lorbeer=Krantz und Triumphierende SiegsKrone II*, 3. Leiptzig: Johan Cressen, 1634.
- Oraeus, Henricus: *Theatrum Europaeum III*. Theil. Franckfurt: Matthaeus Merian, 1670.
- Posch, Fritz: Die innerösterreichische Defensionsordnung von 1575 und der

- »nachbarliche Sukkurs« der innerösterreichischen Länder Steiermark, Kärnten, Krain und Görz. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Jahrgang 81*, 1990, str. 41–59.
- Reindl, Ludwig: Die Verteidigung der Oberpfalz unter Kurfürst Maximilian I. vom Falle Magdeburgs bis zum Tode Tillys bei Rain am Lech. *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 77*, 1927, str. 54–86.
- Schorern, Christoph: *Memminger Chronick*. Ulm: Balthasar Kühn, 1660.
- Schwanse, Manuel: *Der Dreißigjährige Krieg im Wasserburg. Die sozialen Folgen im Vergleich mit Rosenheim, Mühldorf und Trostberg*. Wasserburg am Inn: Stadt Wasserburg am Inn, 2013.
- Spring, Laurence: *The Bavarian Army during the Thirty Years War 1618–1648*. Solihull: Helion & Company, 2017.
- Stanić, Damir: *Tko su bili ti »Strašni Hrvati«?*. Katalog razstave. Štrigova. Zagreb: Državni arhiv za Međimurje, Hrvatski državni arhiv, 2018.
- Steklasa, Ivan: Jurij Lenković (?–1601). *Letopis Matice Slovenske*, 1895, str. 53–145.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Herzogthumbs Crain*. Nürnberg: Endter, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Opus Insignium Armorumque*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1993.
- von Wrede, Alphons: *Geschichte der k. und k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des XIX. Jahrhunderts*. I. Band. Wien: L. W. Seidel & Sohn, 1898.
- Weiss, Janez: Častite avstrijske hiše zvesti podložniki. Neumarkt – Möttling – Metlika. *Nastanek in razvoj mesta od konca 13. do začetka 19. stoletja* (ur. Janez Weiss). Metlika: Belokranjski muzej Metlika, Občina Metlika, 2018, str. 151–307.
- Weiss, Janez: In conterminiis. Razvoj mejne pokrajine Metliške in odnosi s hrvaško-slovenskim prostorom s poudarkom na prisotnosti in posesti rodbin Erdödy in Frankopan. *Med cesarstvom in kraljestvom* (ur. Petra Svoljšak, Miha Seručnik, Vanja Kočevar). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2013, str. 13–82.
- Weiss, Janez; Grdešič, Tomaž: *Kanižarica. Dvor – Naselje – Premogovnik. Kratki pregled z ozirom na starejšo zgodovino kraja in na izvor njegovega imena ob 160-letnici nastanka premogovnika*. Črnomelj: Občina Črnomelj, Mestna muzejska zbirka Črnomelj, 2018.

- Wildgruber, Martin: *Die feste Stadt Wasserburg im Dreißigjährigen Krieg*. Wasserburg am Inn: Die Bücherstube, 1986.
- Zedler, Johann Heinrich: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon* 19. Band. Halle & Leipzig: Johann Heinrich Zedler, 1739.

Spletni viri

- Logar, Janez: Kumperger, Kašpar (?–1589). *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi310290/> (4. 11. 2020).

A MILITARY FAMILY FROM METLIKA AND ITS PARTICIPATION IN THE THIRTY YEARS' WAR

~~~~~

The Thirty Years' War was one of the most crucial political periods for continental Europe. The peace treaty that ended the war ushered in the beginning of modern diplomacy and the concept of sovereign state as it is known today. Between the Defenestrations of Prague and the Peace of Westphalia, the territory of the Holy Roman Empire turned into a battlefield on which nearly all European forces waged war for three decades with their ethnically diverse armies. This contribution presents a case study concerning the participation of Michael Kanischer, an individual from Carniola (or more specifically, White Carniola), in the Thirty Years' War by shedding light on the background and earlier history of the otherwise completely unknown Kanischer family (also spelled *Canischer*, *Canisar*, *Caniser*, or *Kanižar*).

Michael's father Sigmund Kanischer appeared in written sources in the last quarter of the sixteenth century. As a close associate of Georg Lenkovitsch (a.k.a. Jurij Lenkovič), Sigmund Kanischer served as a soldier and commander of the *haramija*, or Uskok light infantry units. Having distinguished himself in battles on the border with the Ottoman Empire, Sigmund was granted a sizable estate in Metlika (in today's White Carniola) until his death. He was succeeded by his son Michael Kanischer, who had an even more brilliant military career. Soon after being introduced to warfare in the Military Frontier and its forts, Michael already fought the Venetians in the early seventeenth century as a fire-team sergeant. His first experience with the Thirty Years' War was an indirect one, through participation in a march against the rebels led by Gabriel Bethlen (Hung. *Bethlen Gábor*), who were threatening Styria, and he did not take part in

other major battles of the Bohemian Revolt. Michael returned to the battlefield in May 1631, when he was commissioned in the Bavarian town of Donauwörth into the Regiment of Otto Heinrich Fugger, part of the Catholic League, as the sergeant major (*Obrist Wachtmeister*, later major) of the Fugger Croats. The scarcity of preserved sources makes it impossible to fully determine the scope of his activities; what is known for certain, however, is that Michael served in northern Bavaria (in 1631 and early 1632). He witnessed the Swedish onslaught into central Bavaria, the surrender of Augsburg and the fall of Munich in May 1632. The following year, he participated with a cavalry squadron in the skirmishes between the Swedish–Weimar and Imperial–League armies. In February 1633, he forcefully marched a squadron of about four hundred men into the strategically important city of Wasserburg am Inn east of Munich, and in April he had already reached the city of Ried southeast of Augsburg, where he disobeyed his superiors. No later than the same month, Michael Kanischer was promoted to the rank of lieutenant colonel (*Obrist Leutenandt*) and assumed the command of the Fugger Croats. At that time, his unit and other Fugger squadrons primarily carried out defence tasks; perhaps it also assisted in quelling a peasant revolt that erupted in southern Bavaria at the end of 1633. During the Swedish offensive led by Field Marshal Gustav Horn, the Fugger Croats were stationed in Munich under Kanischer's command. Although it is not entirely clear whether they contributed to the famous imperial victory at Nördlingen, the documented presence of other Fugger squadrons makes it entirely possible that his Croats fought there as well. After that, Michael Kanischer and the rest of the Fugger regiment commanded by Bavarian Field Marshal Joachim Christian Wahl defended besieged Augsburg and witnessed its surrender on 13 March 1635. Also serving on the Bavarian battlefield was his son Franz Sigmund Kanischer, in November 1634 promoted to the captain of a dragoon company (*dragoner Hauptman*) that was incorporated into the Fugger Croats. As the commander of the city of Mindelheim, he fell into an ambush on 7 January 1635 and died in a battle against the Swedes. The loss of his older son broke Michael's will to wage war, and he asked to be released from the army that same month. After his request was finally granted four months later, he received a recommendation letter from Bavarian Duke Maximilian and a significant payment, and he returned to Carniola, to his court in what is now the settlement of Kanižarica near Črnomelj. In his brief description of this court in *The Glory of the Duchy of Carniola*, Johann Weikhard von Valvasor mentioned Kanischer's lucrative participation in the "Swedish War". He added that

the Kanischer family became extinct upon Michael's death, which is inaccurate because he was survived by his wife Anna Maria von Werneck and his younger son Wolf Friedrich Kanischer.

ANDREJ HOZJAN

Vojna in (občasni) mir

Prekmurje (s Porabjem) v luči tridesetletne vojne*

Na tem mestu se ni smiselno poglobljati v razlage osnovnih pojmov oziroma krajinskih imenskih/nazivnih določevalcev o Prekmurju, saj so že ustrezno razloženi.¹

Podoba prostora²

Javna uprava, vera, posestniki in posestne razmere

Javnoupravna oziroma županijska razmejitev, ki je bila hkrati tudi cerkvenoupravna – škofijska in celo nadškofijska –, je tekla od Mure tik nad Dokležovjem proti severovzhodu, nato med Rakičanom in Beltinci ter nad Bogojino (gl. sliko 1). Obravnavano območje, upoštevajoč to historično mejo, v opisovanju razmer preprosto delimo na dva dela – v gornje (s Porabjem) in dolnje Prekmurje.

Obe tukajšnji obmejni županiji sta še v celotnem 17. stoletju ohranili poznosrednjeveško osnovno upravno razdelitev na več okrajev (madž. *járás*; lat. *processus*). Železno županijo (*Vas vármegye*; *Comitatus Vasvariensis*) so sestavljali

* Razprava je objavljena kot del raziskovalnega programa *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom*, št. P6–0138 (A). Financira ga Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1 Kot najnovejše prim. Fujs, Prekmurje – podoba prostora, str. 50–55; Kerec, Setting the Borderline, str. 564–565.

2 Vsebina I. poglavja je deloma povzeta iz avtorjevih dosedanjih objav, deloma je povzetek njegove najnovejše daljše razprave: Zgodnjenovoveško Prekmurje. V čast stoletnice združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom (gl. razdelek Literatura). Za splošne informacije o zgodnjenovoveški zgodovini madžarskega in srednjeevropskega prostora so bile uporabljene naslednje monografije: Benczédi (et al.), *Magyar története kronológia*; Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*; Kontler, *Madžarska zgodovina*; Pállfy, *Povijest Mađarske*.

Slika 1: Zgodnjenovoveško Prekmurje: javno- in cerkvenoupravna razmejitvev. (Prim. Karta Reformacija in protireformacija v Prekmurju (Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 117).

štirje obsežni okraji. Njen celoten jugozahodni del pod Rabo je obsegal »Slovanski (slovenski) okraj« (Tótsági járás; *Processus Tothsagiensis*), na severovzhodu (gledano iz Prekmurja) segajoč skorajda do Vasvárja.

Celoten zahodni del Zalske županije (Zala vármegye; *Comitatus Zaladiensis*), sprva razdeljene na tri okraje, je obsegal ogromen okraj Kapornak (Kapornaki járás; *In Maiori Processu Sedis Kapornakh*), segajoč od Drave vse do spodnje Zale in Blatnega jezera. Zaradi obsega je bil razdeljen na dva podokrajca – »Velikega« in »Malega«. Dolnje Prekmurje je spadalo v »Veliki okraj«.

Funkcionarski aparat v okviru županijske uprave in sodstva se je v 17. stoletju krepil, vendar postopoma. Ne moremo ga primerjati z naslednjo, mnogo

učinkovitejšo stopnjo v terezijanski dobi.³ Vsak županijski zbor, skupščina predstavnikov županijskega plemstva, prelatov in posameznih urbanih naselij, je deloval po lastnih mehanizmih in je bil le ohlapno podrejen kralju. Županiji takrat še nista imeli ustaljenih administrativnih sedežev, saj so se županijski zbori sestajali dokaj neredno in v več krajih. Naziv župan (*ispán*; *comes*) za najvišjega uradnika in predstavnika županije se je kmalu po mohaški bitki (1526) spremenil v naziv veliki župan in postal deden. Veliki župani so bili po položaju kraljevi zaupniki in bi jih lahko po tej funkcionalni dvojnosti, njihovem »lebdenju« med kraljem in županijo, z velikim pridržkom, saj na primer niso imeli sodnih pooblastil (!), primerjali z deželnimi glavarji v habsburških dednih deželah. Vendar do srede stoletja še niso bili zavezani k bivanju na kraljevem dvoru. Večino njihovih dolžnosti v županiji je urejal podžupan (*alispán*; *vicecomes*). Položaj županijskega plemiškega sodnika, ki je bil prav tako kraljevi uradnik in je imel pod seboj več podsodnikov s prisedniki, je od poznega 16. (v Železni županiji) oziroma 17. stoletja (v Zalski županiji) nadomestilo več velikih plemiških sodnikov – po en za vsak okraj z lastnim upravnim osebjem.

Dotedanja cerkvena uprava, ki se je na tem območju hkrati z javnoupravno dokončno utrdila do poznega 12. stoletja, je v poznem 16. stoletju doživela popoln kolaps. Osebe obeh dotlej na območju prisotnih škofij, v gornjem delu Győra in v spodnjem delu Zagreba, se je bodisi umaknilo ali pa je delovalo – če je hotelo obdržati službe – po volji zemljiških gospodov, lastnikov vseh tukajšnjih župnij. Tako jim je bilo primorano slediti – sprva konvertirati v luteransko in do konca stoletja v kalvinsko različico protestantizma. Skorajda vsi tukajšnji veleposestniki so po spreobrnitvi v luteranstvo že sredi 16. stoletja in takoj zatem prestopili v kalvinstvo in temu prilagodili versko oskrbo svojih podložnikov. Na prehodu iz 16. v 17. stoletje in več desetletij zatem vztrajajoči kalvinski dekanat pri sv. Juriju na Goričkem je najkonkretnejši odraz takratnega stanja. V prvi polovici naslednjega stoletja je potekalo spreobračanje posestne elite v katolištvo, vendar znova v dveh različicah: magnati so večinoma prestopali najprej iz kalvinstva v evangeličanstvo in šele nato, časovno različno, v katolištvo; ali pa so se v katoliško vero spreobrnilo neposredno iz kalvinstva. Omenjeni dekanat kot višja stopnja verske uprave je postal luteranski. Vendar spreobrnitev magnatov v katolištvo še

3 O županijskem aparatu v opisani dobi na splošno gl. Turbuly, Zala megye közigazgatása 1541–1750; o tem aparatu v 18. stoletju prim. Horváth, Oris uprave in pravosodja na Madžarskem, str. 24–31.

zdaleč ni zagotavljala skorajšnje vrnitve katoliške duhovščine v župnije. Tako je bilo vsaj v gornjem Prekmurju; razlogov za to je bilo več.

Že z letom 1612 je ugledni Krištof Banič Dolnjelendavski (1577–1644) po spreobrnitvi v katolištvo na svojih posestvih v dolnjem Prekmurju sprožil katoliško misijonarsko akcijo, ki sicer ni bila povsod enakomerno intenzivna. Z njo je tamkaj močno utrjen protestantizem do konca tridesetletne vojne nadomestilo katoliško bogoslužje, čeprav še ne povsem. V župniji Bogojina so evangeličanski pastori – kljub že desetletja katoliškemu zemljiškemu gospodu – lahko nemoteno vztrajali še naprej.⁴

Prekmurska zemlja se je v tem stoletju dedovala ali prehajala iz rok v roke⁵ s porokami, v enem primeru, po usmrtitvi zarotnika grofa Franca Nádasdyja leta 1671, pa jo je zasegla kraljevska komora. Po izumrtju obeh tukajšnjih posebno najmočnejših rodbin se je v proces ugotavljanja dedičev oziroma naslednikov vmešal vladar, saj so se za dediščini potegovali tedanji močni, celo najmočnejši ogrski⁶ fevdalci. Zato je bil ustrezen dogovor brez vladarja praktično nemogoč. Prodajali, kupovali ali dedno zakupovali so posamezne kmetije, medtem ko sta dedni zakup in nakup celotnih gospoств v dolnjem Prekmurju prišla na vrsto po omenjeni usmrtitvi. Posestna razdelitev območja je bila v začetku 17. stoletja videti drugače kot sredi stoletja. Najmočnejšima magnatskima dinastijama, gospodom Seči (Széchy, Szécsi) pl. Rimavská Seč (Rimaszécs), krajše Rima-Sečijem iz županije Gemer (Gömör), južnoslovaškim naslednikom leta 1540 izumrlih Sečijem Gornjelendavskih – po dolgotrajnih dediščinskih postopkih jih je na dobri polovici njihovih posesti do poznega 16. stoletja nasledil Tomaž IV. Rima-Seči (1555–1618) –, in Baničem (Bánffy, Bánfi) Dolnjelendavskim, ki sta si še v prejšnjem stoletju lastili malone celotno Prekmurje, so se pridružili novi lastniki.

V gornjem Prekmurju so to bili Batthyányji. Drugo polovico nekdanjega kompleksa Gornjelendavskih so pridobili s poroko Eve Poppel pl. Lobkovice (bolj znana je nemška oblika predikata Lobkowitz), dedinje te posesti, z enim

4 Glej sliko 1 in spremno besedilo; Hozjan, *Cerkvenoupravna razdelitev slovenskih dežel*, str. 285–294.

5 Povečini povzeto po: Hozjan, *Inventar arhivskega gradiva gospostva Dolnja Lendava/Alsólendva*, str. 12; Hozjan, *Arhivsko gradivo gospostva Beltinci*, str. 9–15.

6 Glede poimenovanja kraljevine Ogrske oziroma Madžarske v njenih zgodovinskih mejah pred podpisom trianonske mirovne pogodbe leta 1920 so mnenja v slovenskem zgodovinopisju deljena. Del slovenskih zgodovinarjev uporablja označevalec Ogrska, drugi pa Madžarska. Namen pričujoče monografije ni razreševati to odprto vprašanje. Zato je bil med avtorji dosežen kompromis, da se – v izogib terminološki zmedi – v tem delu uporablja označevalec Ogrska.

takrat najmočnejših mož na obmejnem zahodu države, baronom Francem II. Batthyányjem pl. Németújvár (nem. Güssing). Že prej je rodbina Batthyány pridobila celoten stari Stražni okraj (Őrség) na območju Hodoša in vzhodno od njega (18 vasi). Vse to je nasledil njun sin, poznejši znameniti habsburški general grof Adam (Ádám) Batthyány (1610–1659).

Tukajšnja staro družinsko posest je od prej posedovalo še dvoje rodbin: na Petanjcih in okrog Dolencev Nádasdyji ter Prosenjakovski v Prosenjakovcih in okolici. Pojavljali so se tudi mali posestniki – živeli so tako na podeželju kot tudi v trgih, najpogosteje v Murski Soboti. Celotne obmurske vasi Krog in oboji Bakovci (takrat še »Veliki Bakovci« in »Mali Bakovci«) so bile vseskozi sedež več izključno nižjih plemiških rodbin in lastniško nikdar niso bile v okviru kake veleposesti.

Dolnje Prekmurje je do nenadne smrti še mladoletnega grofa Štefana Baniča Dolnjelendavskega (1645), zadnjega moškega člana rodbine, posestno obvladovala ta družina. Smrt je sprožila začetek delitvenih procesov njene posesti med naslednike po ženskih linijah. V vlogi edinega dediča je najprej stopil v ospredje Franc III. grof Nádasdy (1623–1671), poznejši znameniti zarotnik, kot drugi »močni« dediči pa so nastopili grofje Esterházy.⁷ Kljub medsebojnim sporom je k prvotnemu dogovoru o razdelitvi dediščine v letih 1646–1649 pripomoglo njihovo že obstoječe sorodstveno razmerje. Vendar je bila to šele prva faza ureditve novih lastniško-posestniških razmerij med obema velikaškima družinama, ki se je nadaljevala v zgodnjih 50. letih, zato je tu ni smiselno opisovati.

Pravzaprav celotno območje (okrog 40 vasi) ni imelo večje vrednosti, saj ga je osmanski paša v Veliki Kaniži (Nagykanizsa) razglasil za njemu podrejeno ozemlje, na katerem je vzpostavil sistem vzporedne oblasti in pobiranja naturalnih dajatev.

Tudi tukaj je – sicer zelo postopoma in neprimerljivo manj kot v gornjem Prekmurju – naraščalo število stalno živečih družin nižjega plemiškega sloja.

Osmanska nevarnost in neposredno ogrožanje območja

(Naj)novije raziskave dajejo čistejšo sliko prekmurske stvarnosti v (ne)posredni soseščini Osmanskega imperija. Vpadi v Prekmurje so se začeli v drugi polovici

7 O najpomembnejši ogrski magnatski dinastiji v deželah svetošefanske krone med poznim 17. in zgodnjim 20. stoletjem ni umestno izgubljeti ne časa ne prostora. Je nenehen predmet raziskav. Za ponazoritev glej eno najnovjših celovitih monografij o njej, jezikovno dostopno tudi slovenskemu bralcu: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.*

16. stoletja. To območje je postalo neposredno zaledje krajiških⁸ spopadov in zato prizorišče neposrednega ogrožanja in vpadov.

Osmansko zavzetje Velike Kaniže 20. oktobra 1600 in posledično približanje južni meji obravnavanega območja na vsega dobrih 40 km je napovedovalo težka leta. Prineslo je dvojnost že obstoječe in vsiljene, iz Kaniže vodene nove osmanske uprave, saj se je do sredine stoletja največji del Prekmurja, tudi skoraj vsi slovensko-porabski kraji pod Monoštrom, razen trga samega, z izjavami posameznih naselij formalno podredil paši oziroma njegovim agam. Zato je moral tukajšnji podložnik opravljati tlako ter oddajati naturalne in denarne dajatve svojim zemljiškim gospodom in Osmanom. Pred dobrim desetletjem je Peter Illik v monografiji o osmanskem ustrahovanju in divjanju v županijah severozahodnega Prekdonavja ponudil celovito sliko dogajanja na obsežnem območju zahodno od Blatnega jezera in južno od Donave v tisti dobi.⁹ Najhujši osmanski pritiski so znani prav v 30. in 40. letih 17. stoletja. V teh desetletjih je bilo opustošenje zagotovo najhujše. Roparski pohodi so bili največkrat kazenski povračilni udarci zavoljo neizpolnjevanja dolžnosti; vasi bi namreč morale oddajati živila, perutnino, maslo ipd., pa tega niso zmogle, saj jih je k istemu silil tudi lokalni gosposočinski uradnik in grozil s hudimi kaznimi.

V tem času je pogorelo več vasi in trgov.

Neposredne in posredne navezave prekmurskega višjega plemstva na tridesetletno vojno

Odmev bitk iz dolge vojne (1593–1606), 13-letnega prvega »uradnega« spopada med cesarstvom in krono sv. Štefana na eni strani ter Osmanskim imperijem na drugi, ki se mu je v zadnji fazi pridružil erdeljski veliki knez Štefan (István) Bocskai s svojimi hajduki, je po zaključku dolge vojne zaradi Bocskaijeve nagle smrti leta 1606 kmalu povsem izzvenel. Niso pa izzveneli pravi razlogi za sovražnosti med ogrskim oziroma erdeljskim plemstvom in kralji Habsburžani. Ta odnos je v vsej

⁸ Mišljeno je zahodnoogrsko vojnokrajiško ozemlje, ki je sicer imelo povečini značilnosti nam bolj znane vojnokrajiške ureditve na hrvaških tleh.

⁹ Illik, *Török dúlás a dunántúlon*. Illik je celovito obdelal številna poročila zemljiškim gospodom »s terena«, ohranjena predvsem v obsežnem arhivu rodbine Batthyány, o tamkajšnjih razmerah in oddaji dolžnih dajatev, pa tudi o ujetnikih, ki so izjemno natančna. Tako je mogoče po posameznem zemljiškem gospodarstvu in celo po posameznih vaseh v letih od 1630 do 1650 spremljati število osmanskih ujetnikov.

svoji tragičnosti rdeča nit prve polovice 17. stoletja v naši vzhodni sosesčini. Dvor je ostajal na svoji strani; v ogromni večini protestantski (kalvinski) Madžari na ozemlju kraljevine so vlekli enkrat s kraljem, drugič na svojo stran. Osmani so promovirali svojo, tretjo stran, čeprav so se vsaj navidezno zmeraj strinjali z erdeljskim knezom, saj je bil formalno njihov vazal. Prekmurski veleposestniki so se torej morali venomer odločati za pripadnost enemu od obeh krščanskih mogočnejšev – kralju ali poznejšemu erdeljskemu knezu Gabrijelu (Gábor) Bethlenu. Ne smemo pozabiti, da se nobeden od članov obeh takrat najuglednejših prekmurskih dinastij, Rima-Sečijev in Baničev, ni pridružil Bocskaijevemu protihabsburškemu uporu v zadnjih letih dolge vojne.

Rima-Sečiji

Tomaž IV. Rima-Seči, evangeličan, pozneje do smrti kalvinec, se je okrog 1580–1581 z vso družino izselil iz Rimavske Seči in se nastanil v Prekmurju; na matični posesti je ostalo le upravništvo. Družina je odslej vseskozi, do izumrtja leta 1685, živela v murskosoboškem in občasno gornjelendavskem gradu. Od leta 1610 je bil Tomaž vojaški poveljnik celotnega poddonavskega vojnokrajliškega okrožja tostran Donave. Njegova posest je odtlej obsegala dva zemljiškoposestna dela: matična gospodstva v gornjeogrskih, danes slovaških županijah in novopridobljena gornjeprekmurska posest s sedežema v Gornji Lendavi in Murski Soboti, h kateri je spadalo še gospodstvo Szecsi–Sziget s pripadajočim trgov Letenye (danes na Madžarskem).¹⁰ Tomaž se je do smrti 1618 trikrat poročil, imel je devet otrok, od teh so bili sinovi Jurij, Nikolaj, Mihael, Tomaž in Dionizij. Dve njegovi hčerki so hitro po njegovi smrti – morda je šlo za že vnaprej dogovorjene zveze – poročili z bratoma Nikolajem in Jurijem Zrinskima, kar pomeni, da so se Rima-Sečiji rodbinsko najtesneje povezali s takrat še protestantsko grofovsko družino iz Čakovca v Međmurju (hrv. Međimurju).¹¹

Leta 1616, dve leti pred smrtjo, je Tomažu uspelo pridobiti ogromno gospodstvo Kőszeg v dedni zakup zase in za svoje dediče za takrat izjemno visoko vsoto 246.253 renskih goldinarjev 30 krajcarjev, vendar brez samega mesta in jurisdikcije nad njim, kar si je pridržal kralj. Dunajsko dvorno komoro in spodnjeavstrijsko deželno komoro je ta vsota zelo hitro prepričala v odobritev zakupa Tomažu, ki so mu

¹⁰ Kerec, Szécsijevi gospodstvi Grad in Sóbota, str. 26–35.

¹¹ O slednjem prim. najnovejšo monografijo: Whiting, *Zrinski, Međimurje i reformacija*, str. 120–122. To je seveda pomenilo, da sta bila oba znamenita poznejša zarotnika zoper kralja, brata Nikolaj in za njim mlajši Peter Zrinski, po materi Rima-Sečija.

dali prednost pred drugim kandidatom, že omenjenim Francem Batthyányjem, ki je ponudil le 10.000 goldinarjev. Od kod Rima-Sečijem toliko denarja, je zaenkrat skrivnost; skorajda zanesljivo pa je Tomaž kot glava družine največji delež denarja pridobil iz svojih posesti.¹²

A že leto po Tomaževi smrti je izbruhnila Bethlenova vojna. Njegovi sinovi, predvsem prvorojenec Jurij, so se pridružili znamenitemu knezu. Tako so prav Rima-Sečiji, na čelu s Tomaževo vdovo Marjeto, roj. Forgács pl. Gyimes, leta 1620 vstajnikom omogočili prihod v kőszegški grad, kjer so porazili kraljevo posadko in zajeli poveljnika. Jurij je takoj nato kot izvrsten poveljnik postal ena od desnih rok erdeljskega kneza; ob njegovem boku je bil tudi njegov tast Jurij Druget pl. Humenné (Hommonay). Jurijevo vlogo v spopadih v teh letih in njegovo smrt je že daljnega leta 1885 v razpravi v reviji *Századok* (Stoletja) lepo opisal zgodovinar Ignác Acsády.¹³ Nadaljnji opis bo zato temeljil na njegovem besedilu, obogaten pa bo z bistveno novejšimi navedbami Elisabeth Gmoser.

O tej izdaji kraljevega zaupanja Rima-Sečijev je palatin Nikolaj Esterházy takoj poročal dvoru ter od dvorne komore in kralja zahteval kazen, med drugim odvzem zakupne pravice Rima-Sečijem nad donosnim kőszegškim gospostvom in dodelitev le-te njemu. Vladar je Rima-Sečije označil za upornike, s čimer so padli v nemilost, gospostvo pa izročil včasno upravo nekomu drugemu. Diplomatsko in vojaško izjemno spretni erdeljski knez Bethlen, sicer razočaran nad neumnim početjem Čehov, ki so se nespametno odpravili v bitko s Tillyjem na Beli gori, še preden jim je sam z vojsko, ki je bila že na poti, zmogel priti na pomoč, je z mirovnim sporazumom v Mikulovu (nem. Nikolsburgu) leta 1621 dosegel popolno amnestijo za vse svoje tovariše, torej tudi za Rima-Sečije. Vdovi Marjeti kot skrbnici nekaterih takrat še mladoletnih Tomaževih otrok je dvor po njenih številnih prošnjah za njihovo vzdrževanje naslednje leto odobril vrnitev celotne dediščine po pokojnem možu, med drugim tudi gospostva Kőszeg. Tudi Jurij Rima-Seči je po amnestiji obogatel, saj je od dvora dobil v last oziroma zakup velike posesti na današnjem Slovaškem, predvsem gospostvo Muránsky hrad (Murány nad mestecem Muráň), kjer je odslej živel. Hkrati mu je naklonjeni Bethlen podaril bogate posesti v Erdelju.¹⁴

Marjeta je umrla leta 1626, leto pred tem pa Jurij, veliki dedni župan županije

¹² Gmoser, *Geschichte der Herrschaft Güns*, str. 324–330.

¹³ Acsády, A Széchyek Murányban, str. 21–47, posebej str. 45–46 in str. 116–125, 212–222, 306–315.

¹⁴ Gmoser, *Geschichte der Herrschaft Güns*, str. 331–333.

Gemer, oženjen z grofico Marijo Druget pl. Humenné, s katero je imel v kratkem času kar devet otrok, a so vsi sinovi umrli zelo mladi. Marjeto so nasledili preostali sinovi, predvsem Mihael. V naslednjih desetletjih se je kot glava družine uveljavil le grof Dionizij III.

Jurij Rima-Seči je bil tesno povezan s tridesetletno vojno, zato si njegovo usodo oglejmo поблиže. Dunajska zgodovinarica Elisabeth Gmoser prepričljivo zapiše, da je bil Jurij Rima-Seči umorjen leta 1626; ta podatek citira iz vira iz arhiva dvorne komore na Dunaju.¹⁵ Starejša literatura in na spletu dostopne genealogije Rima-Sečijev sicer navajajo, da je umrl leta 1625. Očitno je Gmoserjeva iz konteksta vira podatek napačno razbrala – ni umrl leta 1626, temveč po Acsádyju zanesljivo leto prej. Morda je Gmoserjeva njegovo smrt po viru povezala s smrtjo Jurija V. Zrinskega, čigar usoda je znana. Oba sta namreč umrla enake smrti, kar v tistih letih ni bilo nič nenavadnega.

Smrt Jurija Rima-Sečija

Še dokaj mladi Zrinski, grof Čakovca in Medmurja, oče obeh poznejših znamenitih zarotniških voditeljev, od leta 1622 hrvaško-slavonski ban in zet Rima-Sečijev, je prišel v objem tridesetletne vojne na kraljev ukaz, ovenčan s slavo več zmag nad Osmani na bojiščih hrvaške in slavonske Vojne krajine. Umrl je za posledicami uspešno izvedenega atentata. Dogodek je ena manj znanih epizod iz Wallensteinovega karierno povzpetniškega obdobja iz druge polovice 20. let 17. stoletja. 18. decembra 1626 je bil v katoliškem taboru pred Požunom (danes Bratislava) na ukaz generala Albrehta Wallensteina izveden tajno organiziran atentat, najverjetneje zastrupitev, enega takrat najuglednejših visokih plemičev ogrske krone, Jurija Zrinskega. Za kaj je šlo? Povod za atentat naj bi bil oster verbalni spor Wallensteina in Zrinskega, slednjemu pa so verjetno pritegnili navzoči ogrski plemiči. Dejanske razloge za atentat morda lahko iščemo v Wallensteinovih hudih težavah z dvorom, ki mu ni poplačal stroškov njegove najemniške vojske, ter v naraščajočem vplivu brezkompromisnega Zrinskega in njegovih tovarišev tako na bojišču kot tudi na cesarskem dvoru, kar je Wallenstein zaradi lastnih kariernih teženj hotel preprečiti.

Na podlagi tega se je izoblikovala podoba smrti Jurija Rima-Sečija, ki pa jo je treba postaviti v širši kontekst zgodnje faze vojne, torej prepletajočih se dogodkov na Ogrskem in Češkem.

Omenjeni bratje Rima-Seči, tudi Jurij, so, čeprav so ostali trdni protestanti, po

15 Gmoser, *Geschichte der Herrschaft Güns*, str. 335 in op. 858.

vladarjevi amnestiji postali poveljniki v krajiških utrdbah, ki so se bojevale proti Osmanom. Vendar se je nezanesljivi Gabrijel Bethlen kmalu po nikolsburškem miru znova pridružil protestantski strani in sprožil novo vojno proti kralju. Tudi Jurij Rima-Seči se je po začetnem omahovanju – kljub temu da so ga kraljevi zaupniki prepričevali v nasprotno – spet postavil na njegovo stran. Postal je eden najslavnejših ogrskih vojskovodij tiste dobe. Leta 1625 je bil najtesnejši Bethlenov zaupnik in skupaj sta obvladovala gornjeogrski (slovaški) prostor. Vojskoval se je vse do smrti, ki je prišla nenadno. Ubili so ga v vasici Brekov¹⁶ na vzhodnem Slovaškem v noči z 31. avgusta na 1. september med 23. in 24. uro. Očitno je šlo za najete morilce. Bethlen je tako izgubil najboljšega tovariša. Podobno so kraljevi ljudje naslednje leto umorili Zrinskega. Že dva dni po smrti Zrinskega sta cesar Ferdinand II. in šokirani, užaloščeni Gabrijel Bethlen končno sklenila novo premirje.

Jurijeve bratje so izvedeli za njegovo smrt in kralju to dejanje najverjetneje zamerili. Morda so celo zahtevali maščevanje ali ustrezno povračilo. Nadaljevanje je neznano. Nekaj let po umoru Wallensteina (leta 1637) je najmlajši Tomažev sin Dionizij prestopil v katolištvo. Še pred prestopom je zavoljo smrti vseh starejših bratov, ki so vsi ostali brez moških potomcev, postal glava družine Rima-Seči. Njegova kariera je dosegla zenit aprila 1645, ko je v razmiku treh dni dobil grofovski naziv in celotno gospostvo Kőszeg v trajno dedno last.¹⁷ Očitno sta njegova neomajna zvestoba Habsburžanom v nadaljnjih fazah vojne in zgodnji prestop v katoliško vero obrodila sadove.

Batthyányji pl. Németújvár/Güssing

O eni najznamenitejših ogrskih zgodnjenovoveških magnatskih rodbin ni smiselno tratiti prostora, zlasti z naštevanjem njihovih članov, časti, posesti itd., saj je ustrezne literature v več evropskih jezikih dovolj.¹⁸ Posvetili se bomo le omenjenima Francu in njegovemu sinu Adamu. Nobeden od njiju se nikdar ni bojeval izven meja Ogrske, tako da neomajna zvestoba tega rodu Habsburžanom niti za trenutek ni

¹⁶ Acsády kot kraj smrti navaja le toponim *Barkóváralfa* brez konkretnjših razlag. To je madžarska sestavljenka (váralfa – madž. naselje pod gradom, podgradje) s pomenom naselje pod gradom Barkó/slovaško Brekov, Brekovský hrad. Današnja vas Brekov (25–30 km severovzhodno od Košic) leži tik pod razvalinami tega gradu na gričku ter ob cesti le malce pred mestom in gradom Humenné, ki je bil takrat še v lasti rodbine omenjenega Jurijevega tasta.

¹⁷ Gmoser, *Geschichte der Herrschaft Güns*, str. 336–337.

¹⁸ Prim. eno najnovejših jezikovno dostopnih razprav: Pálffy, *Die Rolle der Familie Batthyány*.

bila vprašljiva. Oba sta opravljala najvišje vojaške službe v protiosmanski obrambi zahodnega Prekdonavja. Oče Franc, do smrti trden kalvinec, je umrl leta 1629, le nekaj mesecev pozneje pa je Adam prestopil v katolištvo, za kar je dobil takoj naslednje leto, pri dopolnjenih 21 letih, grofovski položaj. Glede na svojo mladost se ni mogel udeležiti zgoraj opisanih burnih dogajanj v 20. letih 17. stoletja.

Baniči Dolnjelendavski

Skorajda celotno tridesetletno vojno je kot glava družine preživel baron Krištof Banič Dolnjelendavski. Dogodki med dolgo vojno, ko so Osmani kar dvakrat oblegali njegov domači grad, so se mu močno vtisnili v spomin. Zato je kmalu po koncu te vojne sklenil opustiti kalvinstvo in se z zgodnjim prestopom v katolištvo, kar je storil že med letoma 1608 in 1611, prikupiti kralju. Do takrat je od uglednejših zahodnoogrskih plemičev v katoliško vero prestopil le Nikolaj Esterházy, za kar je bil nagraden s položajem palatina. Za svoj prestop je Krištof dobro desetletje kasneje, leta 1622, prejel grofovsko čast. Kot veliki dedni župan županije Zala ni niti prej niti med tridesetletno vojno nikdar razmišljal o delovanju zoper kralja. Nasprotno, iskal je vse možne načine, kako se čim bolj približati dvoru, kar so počeli že njegovi predniki, o čemer pričajo njihove visoke dvorne funkcije (dedek Štefan je bil več let državni sodnik Ogrske).

Dvor je od njega zahteval konkretne dokaze o iskrenosti njegovega prestopa. Krištof je takoj po prestopu v Doljno Lendavo povabil jezuitske misijonarje iz Gradca, sprožil rekatolizacijo na svojih posestvih in se v drugo poročil s katoličanko Heleno Drašković. Še bolj se je kralju prikupil s tem, da je najstarejšega sina in nečaka poslal študirat na graški jezuitski kolegij, od koder pa se nista več vrnila; prvi je med šolanjem umrl, za drugim se je izgubila vsakršna sled. Krištof je umrl leta 1644, nasledil pa ga je najmlajši sin Štefan, ki ga je oče nekaj let pred tem prav tako poslal na šolanje v Gradec, čeprav je bilo na zahodu države takrat že kar nekaj ogrskih jezuitskih šol. Kot po prekletstvu je tudi Štefan v kolegiju zbolel in vdova mati mu je v strahu naročila, naj se takoj vrne domov. Prišel je do Radgone, kjer ga je, še ne osemnajstletnega in neporočenega, v začetku poletja 1645 zahrbtna bolezen prikovala na posteljo. Mati je tja poslala posebnega zdravnika, ki pa ga ni mogel več rešiti, tako da je avgusta umrl. Grofovski rod je tako izumrl; v dobršni meri je k temu pripomogel graški kolegij.¹⁹

¹⁹ Več o družini grofa Krištofa Baniča Dolnjelendavskega in o koncu te rodbine prim. Škafar, *Dnevnik dolnjelendavskih Bánffyjev*, str. 79–81; Zelko, *Doba Haholdov–Bánffyjev v Lendavi*, str. 304–306; Tantalics, *A Bánffy család szellemi hagyatéka*, str. 49–50.

Slojevitost prebivalstva, gospodarstvo, promet in urbanizacija

Za prehodno obdobje iz srednjega v zgodnji novi vek je na Ogrskem značilno, da so se v dotlej dokaj enotni socialni strukturi ob podložnikih, veleposestnikih – magnatih – in v tej dobi še zelo redkih prekmurskih nižjih plemičih začeli pojavljati osvobodenci – svobodnjaki (*libertini*). Ogromen delež prebivalstva pa je stoletja ostajal ujet v dve obliki podložniških odnosov, ki jih je še pred mohaško bitko utrdil Verböczyjev *Tripartitum*, sicer nikdar formalno uzakonjeno pravno besedilo (vendar so ga uporabljali vse do leta 1853).

Med drugim je *Tripartitum* uveljavil možnost enostavne delitve kmečke posesti (kmetije) med več naslednikov do velikosti le $1/8$ in celo $1/16$ kmetije, kar je vodilo v ponekod hitrejšo, drugod postopnejšo drobljenje dotlej prevladujočih celih in polovičnih kmetij ter tako v intenzivno socialno razslojevanje, največkrat kajžarstvo in gostaštvo. Daleč najmnogičnejši kmečki sloj so še konec 16. stoletja tvorili tako imenovani dedni podložniki (*coloni haereditarii*) oziroma »večno zavezani dajatvam« (*coloni perpetua obligatione obstricti*), trdno privezani na zemljo. V malo boljšem položaju so bili takrat še zelo redki zakupni podložniki, ki so svoje odnose z zemljiškim gospodom urejali s pogodbo o začasnem zakupu zemljišča, na katerem so živeli, sicer pa so imeli pravico do preselitve oziroma odhoda s posesti (*coloni liberae migrationis*). Zakupniki so se torej lahko prosto priseljevali in odseljevali ob koncu koledarskega leta. V pokrajini so bili navzoči tudi kajžarji ali želirji (*zsellér*), ki so bili bodisi obvezani plačevati dajatve (*inquilini domicilisti perpetuae obligationis*) ali pa so bili, sicer v mnogo manjšem številu, zakupniki, živeli pa so predvsem v trških naseljih in večjih vaseh. Dotlej izoblikovana socialna podoba nižjih slojev med njimi še ne izpričuje tako občutnih statusnih in materialnih razlik, značilnih za poznejšo dobo.

Najvišji, takrat še maloštevilni neplemiški sloj prebivalstva so bili že omenjeni svobodnjaki. Ti so v manjšem delu izhajali iz starih pridvornih podložnikov, večina pa je z visoko odkupnino od zemljiškega gospoda odkupila svoje zemljišče iz zakupnopodložnega statusa, s čimer je bila za večno osvobodjena skoraj vseh fevdalnih podložnih bremen. Njihov korpus je postopno naraščal in postajal vir novega nižjeplemiškega sloja domačih armalistov. Nižjeplemiški armalisti, »plemiči ene posesti«, so imeli v lasti eno do največ dve kmetiji brez na njih živečih podložnikov, s katerima so gospodarili, česar oblasti takrat še niso obdavčevale. Zavoljo svojega statusa so lahko z veleposestniki sklepali vse številčnejše pogodbe o

dednem zakupu urbarialnih kmetij, mlinov ... Ob tem so si posamezniki z nakupi pridobili do največ dve podložni hiši, kar jih je uvrstilo med obdavčene, a zato z več privilegiji. Najočitnejši je bil vstop med županijsko plemstvo in s tem možnost dobivanja različnih županijskih upravnih služb. Oboje je vsaj posameznikom omogočalo kandidiranje za povzdig v baronski položaj.

Dotlej še ugodni gospodarski tokovi na osnovi tranzitne trgovinske menjave vzhod–zahod, ki so do poznega 16. stoletja v ekonomskem vsakdanjiku pokrajine igrali odločilno vlogo, so se v tem času prekinili. Osmansko napredovanje je trgovini zadalo težke udarce, vendar na mikroregionalni ravni nikdar ni povsem zamrla in se je po koncu dolge vojne (1593–1606) postopoma obnavljala. Posamezni tržani so se v 17. stoletju vključevali celo v vojnokrajiško oskrbno verigo. Ponujali so svoje agrarne proizvode, vino, kože in drobne obrtne izdelke. Na obseg poslovanja je vplivala bližina več trgov in mest (naj omenim le mesta Radgona/Radkersburg, Ptuj in Varaždin), ki so v številnih pogledih soustvarjala tukajšnje življenje. K temu je prispevalo tudi dokaj gosto prometno omrežje v pokrajini, dokončno izoblikovano v poznem srednjem veku.²⁰ Hkrati je to čas preusmerjanja domačega veleposestniškega sloja v tržno tekmo oziroma v intenziven nastop na trgu kmetijskih pridelkov in zato čas temeljitih sprememb gospodarjenja z zemljiško posestjo, pa tudi spremenjenega odnosa do podložnikov in tržanov.

Preizkušenj polno 17. stoletje je kmete pehalo v hude eksistenčne stiske, zavoljo katerih so morali vse pogosteje in v večjem obsegu sprejemati najemno dninarsko delo ali izkoriščati vsakršne oblike samooskrbnega družinskega gospodarjenja na osnovi domačih obrti. Tako sta iz generacije v generacijo naraščala razslojevanje in konkuriranje za dninarsko delo. Življenjske razmere so bile tudi v letih brez zunanjih groženj, se pravi Osmanov, na splošno zelo težke. Podložnike so bremenile razne dajatve, obsežna tlaka in naraščajoča samovolja gosposčinskih uradnikov. Obdelovanje zemlje so oteževale pogoste poplave Mure in drugih rek, majhna zemljišča in njihova izredno slaba kakovost v zgornjem Prekmurju. Najhujše so bile nenehne spremembe obsega dajatev ter izmišljevanje novih in novih bremen s strani gospodov. Brezizhodnost je nekatere usmerila v priložnostno sezonsko delo v drugih županijah.

Tukajšnje trške naselbine so si za preživetje prizadevale na več načinov. Prednost je bila bližina državne meje, zavoljo katere jih na območju od Rabe do Mure v tem stoletju naštejemo kar šest. Zanesti so se morale predvsem na lastne moči, saj pomoči od lastnikov ni bilo. Nasprotno, grabežljivi lastniki, veleposestniki

²⁰ Hozjan, Potovati v Prekmurje, str. 32–34.

so skušali tržane statusno ponižati na raven podložnikov, kar bi jim posledično prineslo več dohodkov. Trška vodstva so se temu krčevito upirala in se s prošnjami za potrditev trških privilegijev obračala na dvor. Zato so si dali trgi večkrat izdelati overjene kopije privilegijskih listin. Trg Turnišče je tako kopijo pridobil leta 1617. Desetletje pozneje, še pred smrtjo Franca Batthyányja, je njegova polovica trga Murska Sobota celo z nemško izpisano prošnjo prosila kralja za zaščito pred njegovimi grabežljivimi upravniki, ki so iz tržanov skušali iztisniti dodatne davke, hkrati pa trgu niso dovolili obrambnih utrditev. Leta 1646 sta kar dva dolnjepremurska trga, Turnišče in Dobrovnik, od kralja izprosila potrditev svojih privilegijev.²¹ Očitno je, da so se z izumrtjem Baničev leto poprej odnosi z lastniki spremenili, zato je bil tak korak nujen.

Viri in literatura

Literatura

- Acsády, Ignác: A Széchyek Murányban. *Századok*, 19, 1885, v več ločenih delih.
- Adanič Vratarič, Janja in Andrej Hozjan: Zgodovinski oris območja občine Turnišče. *Turnišče* (ur. Jasmina Denša in Janja Adanič Vratarič). Turnišče: Občina Turnišče, 2018, str. 16–35.
- Bruckmüller, Ernst: *Avstrijska zgodovina*. Zgodovina držav in narodov VII. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.
- Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert*. Tagungsband der 28. Schlaininger Gespräche, 29. September – 2. Oktober 2008 (ur. Wolfgang Gürtler in Rudolf Kropf). Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Band 128. Eisenstadt: Landesmuseum Burgenland, 2009.
- Dolar, France M., Aleš Gabrič, Boris Golec, Miha Kosi, Tomaž Nabergoj in Mateja Rihtaršič: *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Fujs, Metka: Prekmurje – podoba prostora. *Prekmurje – Picture of Region. Podravina*, III, 2004, št. 6, str. 50–55.
- Gmoser, Elisabeth: *Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung 1491–1647*. Burgenländische Forschungen, Band 86. Eisenstadt: Burgenländisches Landesarchiv, 2002.

²¹ Hozjan, Štirje dokumenti, str. 89–96; Hozjan, Privilegij trga Turnišče, str. 7; Adanič Vratarič in Hozjan, Zgodovinski oris območja, str. 25–26.

- Horváth, Bernadetta: Oris uprave in pravosodja na Madžarskem in v Zalski županiji v terezijanski dobi. *Zbornik soboškega muzeja*, 2011, št. 16/17, str. 23–41.
- Hozjan, Andrej: *Arhivsko gradivo gospostva Beltinci v rodbinskem arhivu grofov Csáky v Avstrijskem državnem arhivu. Das Archivgut der Herrschaft Beltinci (Bellatincz) in dem Familienarchiv der Grafen Csáky in dem Österreichischen Staatsarchiv. A Beltinci (Belatinci) uradalom levéltári anyagának jegyzéke a Csáky grófok családi levéltárában, az Osztrák Állami Levéltárban*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2017.
- Hozjan, Andrej: Cerkvoupravna razdelitev slovenskih dežel pred Jožefom II. *Herbersteinov simpozij v Rimu [septembra 2003]* (ur. Edo Škulj). Simpoziji v Rimu 21. Celje: Mohorjeva družba, 2004, str. 285–294.
- Hozjan, Andrej: *Inventar arhivskega gradiva gospostva Dolnja Lendava/Alsólendva v arhivu knezov Esterházy, grad Forchtenstein*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2006.
- Hozjan, Andrej: Potovati v Prekmurje, potovati iz Prekmurja od 16. do 18. stoletja. Travelling to and from Prekmurje from the Sixteenth to the Eighteenth Centuries. *Podravina*, III, 2004, št. 5, str. 29–43.
- Hozjan, Andrej: Privilegij trga Turnišče v luči ohranjenih virov. *Varašanci – prekmurški meščani: trg Turnišče v arhivskih virih [razstava Pokrajinskega arhiva Maribor v razstavišču Archivum]*. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2011, str. 5–10.
- Hozjan, Andrej: Štirje dokumenti o zgodnjenovoveški Murski Soboti. *Arhivi*, 30, 2007, št. 1, str. 89–96.
- Hozjan, Andrej: Zgodnjenovoveško Prekmurje. V čast stoletnice združitve prekmurskih Slovencev z matičnim narodom (2019). *Studia Historica Slovenica*, 19, 2019, št. 1, str. 11–70.
- Illik, Péter: *Török dúlás a dunántúlon. Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*. Budapest: WZ Könyvek, 2009.
- Kerec, Darja: Setting the Borderline Between the Urban and the Rural in the Slovene March Between 1765 and 1924. *Acta Histriae*, 25, 2017, št. 3, str. 563–580.
- Kerec, Darja: Szécsijevi gospostvi Grad in Sóbota v času turških vpadov in verskih sporov. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 8, 2001, št. 1, str. 26–35.
- Kerec, Darja: Szécsiji in njihov rodbinski grb. *Zbornik soboškega muzeja*, 2005, št. 8, str. 137–145.
- Kontler, László: *Madžarska zgodovina: Tisočletje v Srednji Evropi*. Zgodovina držav in narodov 2. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

- Pálffy, Géza: Die Rolle der Familie Batthyány in der Grenzverteidigung gegen die Osmanen im 16. und 17. Jahrhundert. The Role of the Batthyány Family in the Border Defence Against the Ottomans in the 16th and 17th Centuries. *Podravina*, VIII, 2009, št. 16, str. 73–88.
- Pálffy, Géza: *Povijest Mađarske. Ugarska na granici dvaju imperija (1526.–1711.)*. Samobor: Meridijani, 2010.
- Škafar, Ivan: Dnevnik dolnjelendavskih Bánffyjev. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 51=16, 1980, št. 1, str. 71–88.
- Tantalics, Béla: *A Bánffy család szellemi hagyatéka*. Lenti: Lenti Honismereti Egyesület, 2009.
- Turbuly, Éva: Zala megye közigazgatása 1541–1750. *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Zalai gyűjtemény 50. Zalaegerszeg: Zala Megyei levéltár, 2000, str. 23–46.
- Whiting, Gene S.: *Zrinski, Međimurje i reformacija. Prilozi poznavanju povezanosti Zrinskih, Međimurja i reformacije u drugoj polovici 16. stoljeća*. Zagreb: Bogoslovni institut, 2009.
- Zelko, Ivan: Doba Haholdov – Bánffyjev v Lendavi. *Zgodovina Prekmurja. Izbrane razprave in članki* (ur. Vilko Novak). Murska Sobota: Pomurska založba, 1996, str. 300–307.

Spletni viri:

- Zrinyi [Zrinii, Zrinski, Serini, Serin, Cerini], Georg [György, Juraj]. *Der Dreißigjährige Krieg in Selbstzeugnissen, Chroniken und Berichten*. <http://www.30jaehrigerkrieg.de/zrinyi-zrinii-zrinski-serini-serin-cerini-georg-gyorgy-juraj/> (8. 9. 2020).

WAR AND (OCCASIONAL) PEACE: PREKMURJE IN LIGHT OF THE THIRTY YEARS' WAR

~~~~~

The situation in the north-easternmost part of Slovenian ethnic territory between the final phase (1604–1606) of the Long Turkish War and the mid-seventeenth century was uncertain and volatile. The Ottoman threat, which became imminent again in the 1630s, showed all its destructive power in the 1640s. The Ottomans imposed an obligatory tribute in crops and some material goods to their garrisons on the subjugated population of the entire eastern half of Prekmurje. This resulted

in nearly unbearable daily living conditions for the inhabitants because the Ottomans also recognized the feudal power of major local landowners, who obliged the serfs to pay most of the existing tributes and perform *corvée*. The feudal lords took care of their own security in various ways, even including rapid conversion to Catholicism. In 1608–1611, Baron Kristóf Bánffy of Dolnja Lendava (Hung. *Alsólendva*; Germ. *Unterlimbach*) did so as well, for which he was rewarded with promotion to the rank of count a little more than a decade later. Others, albeit not many, converted to Catholicism decades later and in a reverse order to that in which their ancestors had converted from Catholicism to Lutheranism and from Lutheranism to Calvinism in the previous century. Nonetheless, only Baron Kristóf Bánffy ensured a promising start of the Counter-Reformation and re-Catholicisation on his estates, whereas no such processes occurred elsewhere.

No major changes in land ownership took place until the abrupt extinction of the Bánffy family in 1645, when new owners emerged in Lower Prekmurje. Apart from Baron Kristóf Bánffy, the most important landowners were the Rima-Széchy (or Szécsi) family in what are now the towns of Murska Sobota (Hung. *Muraszombat*; Germ. *Olsnitz*) and Gornja Lendava (Hung. *Felsőlendva*; Germ. *Oberlimbach*), as well as the by then already famous and wealthy Batthyány, Nádasdy, and Esterházy families. All these families held even more estates outside Prekmurje. The same period also witnessed the gradual emergence of small landowners, or lesser nobility, who owned no more than two oxgangs and held several more in emphyteusis.

In one way or another, the province reflected developments that were unfolding in this part of central Europe, from the Bocskai uprising in 1604–1606 to attacks against the king mounted by Gabriel (Gábor) Bethlen, Prince of Transylvania, events in Bohemia, and the Thirty Years' War. Only one member of the magnate families mentioned above, György Rima-Széchy, appears to have taken part in the first phase of the Thirty Years' War as a military commander as well as Prince Bethlen's right hand and confidant. His operations were strictly limited to Upper Hungary (now Slovakia). In 1625, he was murdered in a carefully plotted conspiracy in a village below Brekov Castle (Hung. *Barkóváralfa*) in eastern Slovakia.

IRENA ŽMUC

Ljubljana na robu »Mord, Prand und Raub«

Tridesetletna vojna doslej ni bila v ospredju zanimanja slovenskega zgodovinopisja, več je, predvsem o finančnih obremenitvah na Kranjskem, pisal August Dimitz v tretjem delu svoje *Geschichte Krains* (1875), o fenomenu pomoči mesta tudi beračem, ki so bežali pred vojno, Irena Žmuc, *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*, magistrsko delo (2005), in o odmevih vojne v naših deželah Vanja Kočever, *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*, diplomsko delo (2012).

Ko je na severu in v osrednjem delu Svetega rimskega cesarstva divjala tridesetletna vojna, imenovana tudi nemška,¹ evropska² ali velika vojna,³ ki je pretresla in ohromila celo Evropo, saj so se v vojno, najprej versko, nato za oblast in vodilno vlogo vpletle skoraj vse evropske države, je bila Kranjska z Ljubljano na robu vojnega dogajanja. Visokim bremenom za obrambo pred Turki so se pridružile dajatve za beneško vojno (1615–1618), rednim in izrednim dajatvam pa še dodatne naklade za tridesetletno vojno. Dežela in mesto sta bila vključena v naraščajoče finančne obveznosti, ko se vojna kar ni hotela končati. Posebej velike stroške je za Ljubljano predstavljalo *ukvartiranje* vojakov, to je popolna oskrba vojaštva in celotnega prateža.

Osrednja tema prispevka je pomoč beračem, beguncem z vojnega območja,

-
- 1 Valvasor imenuje tridesetletno vojno *der langjähige blutige Teutsche Krieg*, dolgoletna krvava nemška vojna (Kočever, *Odmevi*, str. 113).
 - 2 Roeck, *Aussenseiter*, str. 20: »[...] im Reich an erster Stelle des Erlebnisses des europäischen Krieges von 1618 bis 1648.« (prev.: [...] v cesarstvu so bile na prvem mestu doživetja, izkušnje evropske vojne 1618 do 1648). prim. tudi: ob 350. obletnici podpisa miru sta izdala Klaus Bussmann in Heinz Schilling: *1648. Krieg und Frieden in Europa* (prev.: 1648. Vojna in mir v Evropi).
 - 3 Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 193: naslov poglavja je »Velika vojna. Čas tridesetletne vojne 1618–1648«.

ki so posamič ali v skupinah prihajali v Ljubljano in na magistratu prosili pomoči. V mestnih knjigah odhodkov, *Aussgab Buech*, so pod rubrikami *auf beuelch, pettelrichter und armen leuthen*, ob koncu vojne pa *auf soldaten/soldaten ausgabe/soldaten spesa*, izplačevali krščansko *caritas* prosilcem, ki jih je kakorkoli prizadelo vojno dogajanje.⁴

Finančne obveznosti mesta do vojaštva se niso zaključile ob podpisu vestfalskega mirovnega sporazuma leta 1648. Vojaki, ki so v vojni lahko preživeli dvajset in več let, so pomenili veliko grožnjo prebivalstvu. Nadzorovali so jih lahko le v skupinah, zato polkov po sklenitvi miru niso takoj razpustili, skrb zanje pa so naložili posameznim deželam. Takrat so Ljubljano doletele resne finančne obveznosti, ki so jih poravnali iz rednih in novih izrednih davkov kot tudi iz posojil posameznikov za oskrbovanje soldateske.⁵ V prispevku je za primerjavo navedenih nekaj letnih proračunov po podpisu vestfalskega miru leta 1648, ki kažejo na velike obremenitve mesta.

Vojna je sledila vojni

»Spirala zla zgodnjenovoveških vojn se je nenehno dvigovala in dosegla vrh v 17. stoletju – na zahodu z viškom v tridesetletni vojni, v srednji Evropi in na Balkanu pa v turških vojnah ...«⁶ Za Kranjsko in Štajersko je bila primarna skrb za vzhodno mejo. Od leta 1601 je Kranjska prevzela višja bremena za branjenje in vzdrževanje meje.⁷ Bremena so skokovito naraščala: leta 1607 so bila v vseh

⁴ ZAL, LJU 488, Codex XIII, Empfang /Aussgab Bücher, 1618–1663.

⁵ Slabšalen izraz se pojavi v več dokumentih, npr. ZAL, LJU, Cod. XIII, 55, 1649, c, pril. 105: *Wochenheimbischen Soldatesca* in še *hieringemelten Soldatesca*; isto v 57, 1651, pril. 136: v uvodu in zaključku zapisano *Waesstischer Soldatesca*; prim. tudi Gruden, *Zgodovina*, str. 878: »Hudo breme za naše dežele je bila tudi nastanitev podivjanega vojaštva (!), ki je zahtevalo popolno oskrbo, poleg tega pa še plenilo in izžemalo revno ljudstvo.«; še str. 879: »Večkrat je prišlo med vojaštvom in domačim prebivalstvom do sovražnih spopadov, ker so tuji 'žolnirji' preveč oblastno in prešerno nastopali.« Slabšalno tudi v tuji literaturi, npr. Mohrmann, *Alltag in Krieg und Frieden*, str. 2: »Auf welche alltäglichen Formen des Wohnens und Haushaltens aber traf die Soldatesca...« (prev.: »Na kakšne oblike vsakdanjega bivanja in gospodinjstva/gospodarjenja je naletela soldateska ...«.) Pojavi se tudi izraz *Völkern*, v: ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 56, 1651: b, fol. 104: *Rannftischen Völkern*, prev. »množice, tu vojaškega krdela ali tropa »Rannft«, po Wolf, *Deutsch-Slovenisches Wörterbuch*, Zweiter Theil, str. 1807.

⁶ Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 64.

⁷ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 385.

habsburških deželah tri milijone goldinarjev, do leta 1624 so narasla že na okoli pet milijonov.⁸

Poleg stalnih turških vojn in skrbi za obrambo vzhodne meje od leta 1553 naprej je v začetku 17. stoletja izbruhnila vojna Notranje Avstrije s *Serenissimo*, tako imenovana druga beneška vojna, ki je divjala predvsem v Istri in Posočju. Zahtevala je od 30 do 50 odstotkov pobitega prebivalstva, od 60 do 90 odstotkov porušenih in požganih hiš, od 90 do 99,5 odstotka pobite živine ter do 98 odstotkov uničene obdelovalne površine; vojna škoda je znašala 434.967 goldinarjev.⁹

Po podpisu mirovnega sporazuma v Madridu leta 1617 še niso razpustili polkov, ko so jih v letu 1618 začeli premeščati na bojišča tridesetletne vojne. Tedaj so v kranjsko glavno mesto prihajali vojaki iz beneške vojne, posamič in v večjih skupinah so na poteh sejali strah in trepet potujočim. Leta 1620 je prišla, denimo, skupina petindvajsetih dalmatinskih vojakov, ki so prosili za popotnico. O neprijetnem srečanju s podivjanimi vojaki sta v prošnji za pomoč poročala leta 1619 *Joachimus Pecreldus*, študent obojega prava (*iur. utriusq. studiorum*), in *Christophorus Weranek*. Potožila sta se, da so ju na poti napadli in povsem izropali vojaki. V tiski so jima na ljubljanskem magistratu pomagali s 40 krajcarji.¹⁰ Da so tudi meščani poznali stisko nasilnih vojakov, zapiše kronist Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove že za leto 1618: »Čudovito se je izkazala božja previdnost do nas pri varstvu našega posestva, ki se ga vojaki niso prav nič dotaknili, čeprav mnogi sosedje niso mogli ubežati njihovim grabežljivim rokam.«¹¹

Vojaki so vse do leta 1622 navajali, da so služili v beneški vojni in prosjačili za *ritterzehrung*,¹² popotnico, ali pa so se sklicevali na invalidnost oziroma telesno nesposobnost, da bi še naprej opravljali vojaško službo. Thomas Werber iz kraja

⁸ Prav tam, str. 444.

⁹ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 172; prim. Štih, Simoniti, Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, str. 297: »Beneške oblasti so ob koncu vojne sporočile v svoje politično središče: 'Vojna in vpadi v beneški del Istre se ne bi izplačali, saj od tod ni kaj dosti odnesti razen kamenja.' Skupna ocena posledic spopadov v beneških treh četrtinah polotoka je znašala 30 do 50 odstotkov pobitega prebivalstva, od 60 do 90 odstotkov porušenih in požganih hiš, od 90 do 99,5 odstotka uničene in odpeljane živine ter od 90 do 98 odstotkov obdelovalnih površin. Odposlanci nadvojvode Ferdinanda so v Pazinski grofiji ugotavljali podobno stanje. V njej naj bi živelo le še nekaj tisoč ljudi, vojna škoda pa naj bi znašala kar 434.967 goldinarjev.«

¹⁰ Žmuc, *Tuji berači*, str. 176.

¹¹ *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 81.

¹² *Ritterzehrung* pomeni pomoč, ki jo je dal posameznik beraču ali popotniku za lajšanje stiske, tudi *Almosen*, miloščina (*Die Ritterzehrung. Adellung – Grammatisch-kritisches Wörterbuch*. https://lexika.digitale-sammlungen.de/adellung/lemma/bsb00009133_6_1_1574 (22. 9. 2020)).

Molzing im Raich je prišel 11. oktobra 1618.¹³ Kot mlad vojak je služil pod poveljstvom Petra Straupina šest mesecev, nato pa je bil v bitki ustreljen v nogo. Želel si je domov, predvsem pa, da bi se mu zacelila noga. V Ljubljani si je celo poiskal delo pri brivcu: »[...] habe ich alhie mich zu einem parbierer verdient.« Za pot domov so mu namenili kar goldinar in 20 krajcarjev, morda pa je bilo vključeno tudi plačilo za opravljeno delo.¹⁴ Tudi vojak pešec (*fuespott*) *Caspar Senia* se je predstavil za starega izkušenega vojaka. Morda se je vračal iz beneških vojn, a se je ustavil v Ljubljani in se zaposlil kot lovski čuvaj (*yagdwechter*), kjer je mestni oblasti marljivo služil. Marca 1619, ko mu je Bog povrnil moč za nadaljevanje poti, je mesto zapustil s 30 krajcarji krščanske pomoči (*christen almosen*).¹⁵

Začela se je tridesetletna vojna

S praško defenestracijo se je začela tridesetletna vojna, sprva kot vojna med katoličani in protestanti, a se je razvila v tri desetletja dolg spopad za moč in prevlado.

»V homatijah tridesetletne vojne so umolknila tožbe meščanov, utihnile sicer ne v domovini, a med ropotom orožja jih cesarska vlada ni mogla slišati. Opraviti je imela z drugimi važnejšimi rečmi preveč. Skoraj do konca tridesetletne vojne ne čujemo niti o jedni pritožbi.« je zapisal Ivan Vrhovec.¹⁶ Kljub temu da je mesto poslalo več pritožb, ki jih niso reševali, cesarju, med drugimi številne pritožbe kranjskih mest nad kmečko trgovino, je ostajalo lojalno habsburški dinastiji notranjeavstrijskih dežel.¹⁷ Za mir so si prizadevali tudi z molitvami, tako so jezuiti leta 1633 priredili štirideseturno molitev, da bi omilili strašno zmedo časov in vojn«¹⁸, ljubljanski župani so v istem obdobju, ko se spopadi niso končali, izražali podporo vladarju, tako je v novoletni poslanici 2. januarja 1635 župan Krištof Oto (*Ottho*) zaželel cesarskemu veličanstvu in [deželnemu] knezu dednih dežel zmago, iskani mir, srečo in dolgo vladanje: »[...] victori und uberwundung dero

¹³ Sojer, *Potovanja skozi Ljubljano*, str. 167.

¹⁴ Žmuc, *Tuji berači*, str. 176.

¹⁵ Prav tam, str. 189.

¹⁶ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 172.

¹⁷ Vilfan, *Crown, Church and Estates*, str. 77.

¹⁸ *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 113.

und des heilig Reichs Friede, auch Glück und langwierige Regierung und [...] auch einen gesuchtes fridt.«¹⁹

»Za vojsko so potrebne tri stvari: denar, denar in še enkrat denar!«²⁰

Ali izvira pregovor *Kjer ni, tudi vojska in cesar ne vzameta* iz tega obdobja? Oblast je skušala iztisniti čedalje več denarja iz ljudstva, ker pa je bilo veliko davčnih neplačnikov, so marca 1644 deželni glavar Henrik baron Paradeiser, vicedom Orfej grof Strassoldo in odborniki stanovske oblasti izdali patent, da morajo duhovniki in plemiči, meščani ter vsi drugi prebivalci, ki so zamujali s plačilom, poravnati redne in izredne naklade vojne pomoči. Zamudniki so morali plačati dodatnih 30 goldinarjev globe (*Straffgeld*), dolžnim zneskom pa so zaračunali še 10 odstotkov zamudnih obresti. Zagrozili so, da bo neplačnikom deželna oblast ocenila posestva in jih prodala na dražbi. Rok poravnave so določili med veliko nočjo in binkošti brez izjeme. Razglas so morali duhovniki oznaniti s prižnice trikrat zapovrstjo.²¹

Redni davki in nove vojne kontribucije so gospodarsko in finančno izčrpavali Kranjsko ter povečevali primanjkljaj stanovskega proračuna: leta 1622 je bila dežela zadolžena že za 330 tisoč goldinarjev. Velike podražitve osnovnih živil, zlasti v letih od 1622 do 1629, so poglobljale recesijo, posledično je sledila lakota.²² Leta 1631 so kranjski deželni stanovi prevzeli za 800 tisoč goldinarjev vojnega in komornega (vladarjevega) dolga, kar je pomenilo nestabilnost v deželi.²³ Deželni zbori so morali odobravati čedalje višje davčne obveznosti in s tem povečevati deželni dolg; oslabei sta obrt in trgovina, zmanjšala se je kupna moč prebivalstva, v prvi polovici dvajsetih let (1620–1624) je pri nas sledila še inflacija.²⁴ Dežela je morala zagotavljati denar za preskrbo in plače polkov ter njihovo prezimovanje. V slovenskih deželah so novačili vojake za pet polkov. Bremena so prevalili na

¹⁹ ZAL, LJU 431, Cod. XVII/8, 1635, fol. 225s.

²⁰ Simoniti, *Turki so v deželi že*, str. 172.

²¹ Dolenc, *Ljubljanska rokopisna zbirka pravnih obrazcev*, str. 95.

²² Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 482s.

²³ Prav tam, str. 414–418.

²⁴ Vilfan, *Temelji in razvoj denarnih sistemov*, str. 410; isti, *Mestne računke knjige kot zgodovinski vir*, str. 27: inflacija v Ljubljani ni bila posebej izrazita predvsem zaradi vpliva beneških kovancev v času tako imenovane »Kipper- und Wipperzeit« okoli leta 1620.

dno socialne piramide, poslabšal se je položaj kmetov, ki so za slabo stanje krivili fevdalne gospode, zato so se leta 1635 dvignili v [drugi] slovenski kmečki upor.²⁵ Vojna, ki se ni hotela končati, je uničila davčno in plačilno sposobnost ljudi, na pohodu pa je bila pavperizacija.

Poklic berača

Vojna je dodatno razslojila družbo na podeželju in v mestih. Nemški pregovor *Stadtluft macht frei (nach Jahr und Tag)* ali mestni zrak osvobaja (po letu in dnevu)²⁶ je v mesta pritegnil veliko ljudi, ki jim je »svobodno« življenje ponudilo nove možnosti, a so jih različno izkoristili, nekateri so se morali oprijeti poklica berača. Določen odstotek je vedno ostajal na robu, stalnica teh je bila pet do deset odstotkov mestnega prebivalstva.²⁷ Kar je bilo zanemarljivo in obvladljivo, toda ko je odstotek revežev narasel na 30 odstotkov, je tolikšen delež lahko pomenil socialno grožnjo mestu in družbenim strukturam.²⁸

Revščino so tedaj še dojemali kot krepost, zlasti frančiškani, kar so utemeljevali z natančnim branjem in razumevanjem evangelija. Po mnenju srednjeveških piscev so obstajale različne oblike revščine, prisilne in prostovoljne, od 12. stoletja so vse ljudi v revščini ali stiski obravnavali kot *pauperes Christi*.²⁹ Nova zaveza je poveljevala reveže in berače, kajti če je Bog delil dobro, pa tudi zlo, je bilo treba »pomagati ostarelemu, bolehnemu in bolnemu sočloveku, skratka, vsakomur v telesni in duševni stiski, dolžni so bili pomagati člani vseh redovnih skupnosti.«³⁰ Študent, ki je v Ljubljani leta 1608 prosil pomoči, se je v uvodu svoje prošnje skliceval celo na rimsko *virtus* in je s citatom iz Marka Tulija Cicerona *De officiis* ljubljanske mestne uradnike podučil, da v času rimske republike ni bilo nič bolj častnega za bogatega človeka kot pomagati revnim, zlasti potujočim.³¹

Beraški ali ubožni redovi so se pomoči revežem posvetili z vsem srcem, bili so

²⁵ Simoniti, Tridesetletna vojna, str. 335s.

²⁶ Henrik V. Nemški je vpeljal krilatico, s katero so postali svobodni mestni prebivalci tisti, ki so se v mesto zatekli za leto in dan (City. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/city> (21. 9. 2020)).

²⁷ Giardina, *Der Mensch der römischen Antike*, str. 309.

²⁸ Braudel, *Strukture vsakdanjega življenja*, II, str. 68.

²⁹ Mollat, *Die Armen*, str. 107–110.

³⁰ Mlinarič, *Srednjeveški samostani na Slovenskem*, str. 490.

³¹ Sojer, *Potovanja skozi Ljubljano*, str. 24.

Slika 1: Etwas für Alle,
Poklic berača, 1699
(Abraham a Santa Clara,
Etwas für Alle, Berač
(MGML, 510:LJU;0063726).

socialna in zdravstvena služba za reveže in berače, hranila jih je krščanska *caritas*. Marginalne skupine mestnega prebivalstva so predstavljali posli, hlapci in dekle, vojaki, učitelji, umetniki, slikarji in kiparji, glasbeniki, igralci, etnične in verske skupine, Romi, rokovnjači, berači, delavci. Po razvoju socialne

pomoči v Ljubljani lahko sledimo vzpostavljanju novih družbenih norm in vrednot. Pomoč revnim so v mestu delili iz cerkvenega, mestnega in delno deželnega denarja. Dobrodošli dodatki so bila volila bogatih, ki so se v svojih v oporokah spomnili ubogih in jim namenjali košček svojega bogastva, s čimer so si tlakovali pot v nebesa. V zameno so želeli, da se jih spominjajo v molitvah.³²

³² Naj omenimo oporoko gospoda Waldtreicha, ki je umrl leta 1682. Del svojega premoženja je z volilom 1000 goldinarjev namenil za moški samostan Mariazell na Štajerskem in trem

Ko so se humanisti zazrli v najubožnejše plasti prebivalstva, so začeli »odkri-vati« socialna vprašanja. Do 17. stoletja so pravila temeljila na morali, zapovedih vere in tradiciji, sčasoma pa so vprašanja postavljala konkretna družbena okolja in odnosi v njih. K obrobnejšem so se zazrli, ko se je po turških in beneških vojnah naenkrat povečalo njihovo število, nato pa še po začetku tridesetletne vojne, ko so se pridružile še slabe letine, draginja, lakota, posledično bolezni in podobno.³³

Na začetku 16. stoletja so prihode ubožnega prebivalstva v deželo ali mesto že uravnavali deželni redi, ki so temeljili na državnih redih (*Reichsordnung*).³⁴ Na Kranjskem so s prvimi osnutki leta 1514 določali nov odnos do potujočih rokodelcev, poslov, dninarjev, pustolovcev in beračev. Predpisovali so izgone beračev in postopačev, ki so se klatili po deželi z dresiranimi medvedi in psi, kot tudi lajnarjev, vedeževalcev, »Jakobovih bratov« in drugih, ki niso bili niti vredni niti potrebni miloščine.³⁵ Revni tujci so postajali nezaželeni, celo sumljivi. Razvoj krščanske pomoči se je razvijal od apoteoze revščine, sprejemanja, nato pa do zaničevanja, sumničenja, obsojanja in končno do preganjanja. Leta 1551 so marginalne skupine razširili še z Judi, pevci in deklamatorji.³⁶

Novi predpisi so krepili odpor in sankcije proti neupravičenemu beračenju, kar je Josip Žontar komentiral z besedami: »Ako pa je šlo za bolne in nebogljene ljudi, ki so vredni miloščine in potrebni postrežbe, naj jim pomagajo iz usmiljenja; tuje berače naj napotijo domov. Bratovščine beračev naj gosposke ukinejo, njihovo imovino pa porabijo za vzdrževanje revežev.« Postopačem ni smel nihče nuditi prenočišča, na istem mestu so smeli ostati le dva dni. Poleg tega so se morali »ti ljudje izkazati pri gosposki ali sodišču«.³⁷

Sčasoma je revščina nehala biti krščanski ideal, saj naj bi beračenje dušilo pridnost in delavnost,³⁸ usmiljenje je postajalo lažna krepost, beračenje v javnosti pa nezaželeno in prepovedano. Razvijali so prisilne delavnice, kakor so imenovali delovne zapore. Od sredine 18. stoletja so pridružili še poboljševalnice, kjer

samostanom v Ljubljani, med njimi tudi za frančiškane, kjer so poskrbeli za njegov pogreb. Trem bratovščinam je zapustil po 50 goldinarjev. Petsto goldinarjev je volil revežem, ki naj bi jim denar postopoma razdelili. Daroval je še denar za 1000 maš zadušnic in 135 goldinarjev nemške veljave za 400 maš, ki naj bi jih v njegov spomin brali pri kapucinih v Ljubljani in Kranju (Žmuc, *Tuji berači*, str. 87–88).

33 Heine, *Prekrški zoper javni red in mir*, str. 24–28.

34 Žontar, *Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov*, str. 32ss.

35 Prav tam, str. 32ss.

36 Prav tam, str. 106ss.

37 Prav tam, str. 60.

38 Im Hof, *Evropa v času razsvetljenstva*, str. 78s.

je bilo delo vodilna terapija. Nekateri so videli eno od možnosti zatiranja beraštva celo v sterilizaciji revežev, ki naj bi jo začeli izvajati že v 11. stoletju.³⁹

V samostanih so domačim in tujim beračem pomagali s prenočiščem, hrano, zdravljenjem in dušnopastirsko pomočjo. Posredno je tudi za to »revščino« poskrbelo mesto, saj so z mestnim denarjem plačevali zneske za opravljena obrtniška dela v samostanih. Mesto je poravnavało različno visoke zneske za opravljena obrtniška dela tudi v posvetnih institucijah, tako je, denimo, mesto leta 1630 plačalo 30 krajcarjev za opravljeno delo dimnikarju na šoli sv. Nikolaja, strošek so vpisali kot karitativno dejavnost pod rubriko »revni ljudje in beraški sodnik«.⁴⁰ Sofinancirali so obnovo poslopij ubožnih meniških redov, dajali denar za obratovanje zavetišč, subvencionirali les za kurjavo (*prenholz*), še zlasti v hudih zimah in ob navedbah, da bo grel berače.⁴¹

Ker se je množila družbena skupina revnih, so v mestih vzpostavljali nove mehanizme za prepoznavanje upravičenih beračev. Ne samo mestni stražar (*thorwachtar*), tudi nov mestni uslužbenec, najnižji na lestvici, beraški sodnik (*pettelrichter*),⁴² je imel nalogo odganjati tujce, ki niso bili upravičeni do beračenja.⁴³ Upravičenim

Slika 2: Ludovik Grilc, Kristus zdravnik zdravi berača (MGML, 510:LJU;0031809).

³⁹ Geremek, *Usmiljenje in vislice*, str. 196.

⁴⁰ Žmuc, *Tuji berači*, str. 103.

⁴¹ Prav tam, str. 104.

⁴² Po znanih virih je bil leta 1545 nastavljen en beraški sodnik oziroma beraški strah, tudi beraški »vojd«, leta 1575 pa je omenjen že drugi.

⁴³ Vrhovec, *Meščanski špital*, str. 82.

Slika 3: Beraška značka iz leta 1667 (MGML, 510:LJU;0025328).

domačim beračem so razdelili zunanji znak beraštva, beraško značko. Po veliki draginji je mesto prvič napovedalo vojno beračem 22. junija 1615; berače so enačili s postopači in tatovi, z njimi so želeli izkoreniniti bogokletstvo in nečistovanje.⁴⁴ Velika draginja je morala povzročiti nestrpnost med prebivalstvom, kajti za to leto je tudi Valvasor omenil »naraščajoče zlo in z njim združene nered«. ⁴⁵ Leta 1622 so ustanovili komisije za vse okraje v mestu in predmestjih, člani komisij so popisovali ljudi po hišah. Tedaj so izdali prve znane beraške značke, okoli 200, za domače, upravičene berače.⁴⁶

Beraško značko ali mestni znak so mo-

rali nositi na vidnem mestu, vsak jo je sicer hotel imeti, nosili pa so jo takrat, ko je bilo nujno potrebno.⁴⁷

Na beraški palici

V tem prispevku so nas zanimali izključno berači, ki so prihajali iz vojnega območja tridesetletne vojne in so na ljubljanskem mestnem svetu prosili pomoči. Molitvi »kuge, vojske, lakote in smrti – usmili se nas!«, ki je odmevala po Evropi, se je pridružil trojček stisk tridesetletne vojne: umor, požar in rop (*Mord, Prand*

⁴⁴ Fabjančič, *Ljubljanski sodniki*, 2. zvezek, str. 450.

⁴⁵ Valvasor, *Čast in slava*, XI., str. 719.

⁴⁶ Žmuc, *Tuji berači*, str. 119ss.

⁴⁷ V prvi polovici 18. stoletja, leta 1737, je Jonathan Swift z obilico jedkega humorja opisal tako imenovane *bellowers*, »nižje ljudi«, in značke, ki naj bi jih ti nosili. Opazil je, da so mu nekateri mestni berači pokazali beraško značko, šele ko jih je izzval: nekateri so jih vlekli iz žepov, drugi izpod plaščev, nekateri so jih imeli našite pod kapo, včasih jo je imel kdo celo pravilno našito na rami: »Preveč leni so, da bi delali, ne bojijo se ne krasti niti se ne sramujejo beračiti, kljub temu pa so tako ponosni, da se sramujejo biti videni z beraško značko.« Tako so mu zatrjevali mnogi, zlasti ženske (Seaby, *Ulster Beggars' Badges*, str. 95ss).

und Raub).⁴⁸ Ljudje so bežali in prosili za preživetje ali dosego določenega, posvečenega cilja. Vzroki revščine so bili zapisani, njihove težave so postale merljive in odvisne od razumevanja nosilcev mestne oblasti. Ne poznamo vodil dodeljevanja pomoči, saj se niso ohranile prošnje, ki jim niso ugodili. Po vsotah lahko razumemo, komu so namenjali več in katere usode so se mestnih oblasti bolj dotaknile.

Še nekaj je bilo pomembno. Dobrotljivost je pričakovala potreben odziv berača, prejemnika, obdarjenca: *paupertas* so enačili s *humilitas*. Njihove prošnje so morale biti pisane ponižno, oči beračev pokorno usmerjene v tla ali nebo, pretirano mogočno so naslavljali župana in sodnika, nekatera naslavljanja so bila že kar nespodobno veličastna. Verjetno pa jih je za nekaj beličev napisal pisar. Prosilci so se sklicevali na bridke dogodke in usode ob krutih vojnih dogodkih.⁴⁹

V Ljubljano so berači oziroma prosilci pomoči prihajali od blizu in daleč, iz Hrvaške, Italije, Ogrske, Bavarske, Saške, Alzacije, Šlezije, Vestfalije, Turingije,

Slika 4: Goropeški mojster Bolfgang, Moška beraška noša, sredina 15. stoletja, Sv. Miklavž na Goropečah, kopiral Leon Koporc (MGML, 510:LJU;0015246, kopija).

48 Poleg trojčka »Raub, Mord und Prandt« tudi krilatica, ki priča o nevdržnih razmerah v času vojne predvsem podeželskega prebivalstva: »Jamer und not, hunger und todt« (tarnanje in stiska, lakota in smrt), po Mohrmann, Alltag in Krieg und Frieden; Bussmann in Schilling, 1648. *Krieg und Frieden in Europa*, Textband 1, str. 1.

49 820 prošenj so v tridesetih letih pozitivno rešili na ljubljanskem magistratu. Prošnjam – zapisom verjeti ali ne? Če jih ovrednotimo kot vir, je pomanjkljivost, da se niso ohranile zavržene prošnje, saj bi bila slika stvarnejša. Prepoznali bi lahko koncept oziroma vodilo pomoči. Obravnavamo prošnje, ki so jih mestni uradniki nagradili. Ena od dilem je identiteta prišlekov in možnost preverljivosti le te. Malokateri so v svojih prošnjah navedli, da lahko predložijo listine, ki bi dokazovale istovetnost z navedenimi podatki. Morda bi si nekateri na nevarnih poteh v negotovih časih nepošteno pridobili dokumente, s katerimi so se poistovetili (Žmuc, *Tuji berači*, str. 136s).

Frankovske, Bavarske, Češke, Ingrije,⁵⁰ Poljske, Rumelije,⁵¹ Grčije, Škotske, po pomoč pa je prišlo tudi nekaj Ljubljancanov. Prosilce lahko razvrstimo v različne kategorije: cerkveni zbiralci, pogorelci,⁵² verski izgnanci, vojaki, bolniki, slepci, invalidi, obubožani plemiči, zbiralci za odkupnino iz turškega ujetništva in drugi. Prihajali so vojaki romarji, ki so se zaradi storjenih in videnih grozot zaobljubili romati v sveta mesta; pa vojaki, ki so bili na poti v drugo enoto, morda tudi dezertarji. Prihajali so posamezniki, moški, ženske, družine, matere z otroki, iskali so mir in kos kruha na dan (*tägliche stück brot*), obubožani plemiči (*arm von adl*), nekateri z dokumenti o plemenitenju, tudi baroni. Njihove zgodbe so bile podobne, sklicevali so se na nesrečne vojne dogodke, ki so jim uničili imetje, tako da so se morali podati na pot beraštva.

Tako imenovani cerkveni zbiralci so zbirali denar za gradnjo ali obnovo porušeni in požganih cerkva, oltarjev, samostanov. Avgusta 1637 je redovnica Barbara Peristerin, dominikanka iz Augsburga, prosila pomoči, ker je vojna, ki je že tako dolgo divjala, povsem razdejala samostansko poslopje Sv. Marije in cerkveno življenje nasploh. Svojo prošnjo je podprla z dovoljenjem za beračenje, licenco (*licenz*), ki jo je izdal provincial, da bi mogli obnoviti cerkev in samostan: »Mädtinger predtigger ordens in namen vnnd den padts des ganzen conuentts.«⁵³

V pogorelcu je vsak ljubljanski meščan lahko prepoznal verjetno usodo, tudi romanja duhovnikov so razvezala mestno mošnjo: duhovniki naj bi vsaj enkrat obiskali sveta mesta v Italiji. Tudi »navadnih« romarjev se je še vedno držal obstret, da jim je bilo treba pomagati na njihovi duhovni poti. Slepici so bili že po tradiciji »obsojeni« na beračenje, svoje stanje so sami opisali kot *blinden* ali *sto(c) kblinden*,⁵⁴ ali pa da so izgubili obraz (*um das gesicht kommen* oziroma *verlierung des gesichts*).⁵⁵

50 Ingrija: zgodovinska pokrajina na jugovzhodnem robu Finskega zaliva. V času tridesetletne vojne je bila v sklopu Švedskega imperija, nato Rusije. Na prostoru te pokrajine je bil v začetku 18. stoletja zgrajen Sankt Peterburg (Ingrija. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Ingermanland> (30. 6. 2020)).

51 Turško Rumeli pomeni deželo Rimljanov. Od 15. stoletja ime za celotno ozemlje Bizantinskega cesarstva (Rumelija. *Fran*. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=rumelija> (30. 6. 2020)).

52 Pogorelec kdor je prizadet zaradi požara; *pogorelščina* zastarelo. Prispevki za pogorelce, zbirati pogorelščino (SSKJ, III, str. 719).

53 Žmuc, *Tuji berači*, str. 158.

54 *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizme* I, str. 226–231: prevod *stokh/stökh* s trdovratno, npr. str. 226 *stokh cathar* je prevedeno s trdovratni katar. (prev.: neozdravljivo, kronično slepi).

55 ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 52, 1646: c, pril. 140.

Veliko skupino so predstavljali bolniki. Med revnim prebivalstvom je bilo od 10 do 25 odstotkov bolnikov.⁵⁶ Po naših virih bi bil ta odstotek še višji, saj je razumljivo, da so vsi tarnali zaradi slabega zdravja v pričakovanju višje miloščine. Veliko se jih je sklicevalo na telesno oslabelost, kar je bilo glede na dolga potovanja ter druge nevarnosti in nevšečnosti na poti razumljiva in verjetna bolezenska stiska. Starejši so se sklicevali na starostno oslabelost.⁵⁷ Bolni (brez konkretnejše opredelitve), invalidni vojaki, slepi in hromi prosilci so bili v Ljubljani najštevilčnejši prosilci.

Posebno skupino, ki je spremenila demografsko podobo srednje Evrope, so predstavljali begunci kot posledica verskih in nato vojnih razmer. Drugače verujoči so se izseljevali že po augsburškem verskem miru leta 1555. V prvem obdobju vojne so prevladovali verski izgnanci, ki so prostovoljno odhajali v dežele, kjer so si poiskali zatočišče,⁵⁸ nato so jih v izgon prisilile še vojaške operacije. Zatočišče in finančno podporo je v mestu iskala tudi družina *von Tyernberg* leta 1626. Bežali so kot verski izgnanci, vojna jim je uničila imetje, zaradi česar so prišli na beraško palico. Ljubljanska mestna oblast jim je odrinila 30 krajcarjev in jih poslala prosit še v druga mesta.

V Ljubljani je iskal pomoč tudi verski begunec iz Škotske, svojo prošnjo za pomoč je naslovil v latinščini z izbranimi besedami na najodličnejše in najmodrejše penate mesta, za katere bo ves čas molil v zahvalo za izkazano pomoč (»*excellentissimi at sapientissimi penatui Lubianae, Hockhartt Scotus, supplex libellus*

⁵⁶ Jütte, *Poverty and poor relief*, str. 378.

⁵⁷ Jütte je za vzorec revščine vzel južni del Spodnje Saške med letoma 1600 in 1800. Naštel je 9418 vseh prosilcev, od katerih je bilo bolnih 797 ali 8,4 odstotka. Med njimi je bilo največ šepavih oziroma hromih (192 ali 2,4 odstotkov), sledili so jim poškodovani oziroma invalidni (»*verderben*«); 187 ali 2,3,4 odstotka je bilo bolnih brez natančne opredelitve bolezni (103 ali 12,9 odstotka), slabotnih (»*leibschwach*«, 96 ali 1,2 odstotkov), slepih (71 ali 0,9 odstotka), epileptikov, težko invalidnih ljudi, ki so jim manjkali udi, duševno bolni, gluhi in nemi, ljudje brez jezika in podobno. (Jütte, *Poverty and poor relief*, str. 377–404).

⁵⁸ Žmuc, *Tuji berači*, str. 35; povzeto po Bobková, *Böhmische Exulanten in Sachsen*, str. 21–29, navaja, da so bežali predvsem protestanti iz dežel, kjer je zmagala rekatolizacija. V obmejne nemške pokrajine Saške in Brandenbura so kmalu po porazu na Beli gori bežali Čehi kot politični (glede na aktivnost med vstajo) in verski begunci. Bežali so ljudje s premoženjem: plemiči, meščani, trgovci, rokodelci, še zlasti tisti, ki so že imeli poslovne stike, pa tudi duhovniki in učitelji. Ocenjeno je, da naj bi se izselila četrtnina češkega plemstva. Odhajali so v več časovnih presledkih. Mnogi so se vračali domov kot vojaki v saških enotah, a so po premirju med Saško in Habsburžani ponovno iskali zatočišče. Vsi so si morali pridobiti potrdila o dovoljenju za bivanje in zlasti saški volilni knez jih je preganjal iz Dresdna, svoje prestolnice, kot revne in nezanesljive prišleke.

pro Scoto ab fide catholicum expulso».⁵⁹ Zaradi verske vojne je moral kot katolik zbežati.⁶⁰ Iz Ljubljane je želel romati v Rim, obiskati lavretansko Marijo in druga sveta mesta. Za pomoč se je že vnaprej zahvalil z izbranimi besedami: »[...] pro qua gratia deum optimum et maximum pro conservatione vestra, et civitatis prosperitatem assidue rogabit. Valeto.«⁶¹ *Pro viatico*⁶² so mu dodelili na magistratu 30 krajcarjev.⁶³

Število (vseh) prošenj je nekoliko naraslo po letu 1637, ko se vojna kar ni hotela končati. *Joannes Dortenmann* se je marca 1638 predstavil kot žalostni berač, ki ni bil edini iz vojnega območja in ki je zbežal iz ljubljene očetnjave pred dolgotrajno vojno. Poleg tega so ga pred tremi meseci povsem izropali vojaki (»ungefähr vor 3 wochen von den soldaten ganz und ganz spoliert vnnnd aussgeplundert worden«). *Pro viatico* je dobil 40 krajcarjev.⁶⁴ Tudi Casper Wiedman iz Bavarske je moral zaradi vojnih dogodkov leta 1638 zapustiti dom.⁶⁵ Aprila 1648 sta prišla Johann Godtfridt Schenk von Schweinsberg in Hanns Christoph von Leinekh, pregnanca iz Šlezije. Dom sta zapustila, ker je postalo življenje zaradi vojne nevzdržno (»durch das kriegs wesen ganz vertreiben sein worden«).⁶⁶

Še nekaj izvemo iz prošenj. Kljub temu da je bilo beračenje v prvi polovici 17. stoletja še dopustno, pa svoje stanje večinoma opisujejo kot nezaželeno: »[...] unfreiwillig zum betler stab kommen.«⁶⁷ Nekateri so si želeli domov, a so se sramovali beraštva. Beračenje je kljub dopuščanju postajalo sramota, treba je bilo že pojasnjevati vzroke zanj.

Vojaki berači

Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein je kot prvi vojskovodja zbral 100 tisoč mož, kar je zahtevalo ogromna sredstva za opremo, hrano in ostali pratež. A

59 ZAL, LJU, Cod. XIII 43-1630: c, pril. 41, prosti prevod: najodličnejšim in najmodrejšim zaščitnikom Ljubljane, ponižno prošnjo/pisanje za Škota, ki je bil pregan zaradi katoliške vere.

60 Tüchle, Bouman in Le Braun, *Zgodovina cerkve*, 3, str. 201.

61 Prevod: »Molil bom najvišjega in najdobrotljivejšega za vašo slavo in razcvet mešta. Zbogom!«

62 Bradač, *Latinsko-slovenski slovar*, str. 573: *viaticus* popotni, *viaticum* potnina, popotnica.

63 ZAL, LJU, Cod. XVII/43-1630: c, priloga 41.

64 Žmuc, *Tuji berači*, str. 179.

65 Prav tam, str. 178.

66 Prav tam, str. 179.

67 Prevod: »Neprostovoljno je prišel na beraško palico.«

Slika 5: Neznani avtor, Albrecht von Wallenstein, upodobitev na strelski tarči, 19. stoletje (MGML, 510:LJU;0014041).

vojaško življenje med častniki in navadnimi vojaki se je precej razlikovalo. Življenje navadnega vojaka plačanca je v svojem dnevniku opisal Peter Hagedorf: piše o bednem življenju najemnika, ki so ga od leta 1625 pošiljali iz bitke v bitko na razne konce cesarstva (skupaj je prehodil 24 tisoč kilometrov), med drugim je več let preživel v švedskem ujetništvu.⁶⁸ Opisuje, kako so vojake hranili z močnikom iz preležane moke in s pokvarjenim mesom. Tako kot vojna se je daljšal njihov staž, bili so slabo plačani in oskrbovani, še posebej veliko bedo so preživljali v zimskih bivališčih, ko so bili brez prave zdravniške oskrbe. Zato morda ni čudno, da so se udinjali tistemu, ki jim je ponujal več! Peter Hagedorf, protestant, se je boril tako na protestantski kot na katoliški strani.⁶⁹

Glede na Hagedorfov dnevnik je žalostno spremljati usode starih, betežnih, bolnih, odsluženih vojakov in invalidov, ko jim je le beraška palica pomagala preživeti, kot so trdili. Resda so bili to najemniki, plačanci, naborniki po lastni volji,

⁶⁸ Zanimiva je sestava Bavorskega polka proti koncu vojne: v njem se je borilo 534 Nemcev, 217 Italijanov, 54 Poljakov, 51 Slovencev [Korošci, Kranjci, Štajerci, Goričani], 26 Grkov, 24 Lotaringijcev, 24 Burgundcev, 18 Dalmatincev, 15 Francozov, 14 Čehov, 14 Turkov, 11 Špancev, 5 Madžarov, 2 Škota, 2 Hrvata, 1 Ire in 1 Sicilijanec (Westenfelder, *Söldner im Dreissigjährigen Krieg*. <http://www.kriegsreisende.de/neuzeit/soeldnerleben.htm> (13. 12. 2017)).

⁶⁹ Westenfelder, *Söldner im Dreissigjährigen Krieg*. <http://www.kriegsreisende.de/neuzeit/soeldnerleben.htm> (13. 12. 2017).

pa na silo novačeni, avanturisti, seveda tudi premetenci, ki so situacijo izkoriščali v svojo korist. Držal se jih je slab sloves, saj so se v najemniško vojsko javljali iz najrevnejših slojev, sploh v obdobju dragin, med njimi tudi zaporniki. Bili so strah in trepet prebivalstva, ko so po bitkah polnili ceste in plenili po podeželju, nato pa prav tam prosili miloščino!⁷⁰

Roman Hansa Jakoba Christoffela von Grimmelshausna *Simplicius Simplicissimus* pripoveduje o grozotah tridesetletne vojne, zlasti o grozodejstvih nad civilnim prebivalstvom. Nekateri vojaki berači so se želeli očistiti grehov. Tudi Grimmelshausnov glavni junak Simplicius, ki ga je za romanje pregovoril njegov bojni tovariš: »Opravil bi to pot, [...] pa če bi imel do tja tudi priberačiti.« Skupaj sta odšla in po obisku romarskih mest se je zgodilo spreobrnjenje: »Ne morem povedati, kako lahko in prijetno mi je bilo potlej pri srcu. In kar je bilo prečudno, je bilo, da me je posihmal duh v obsedencu pustil pri miru, najsi mi je pred spovedjo in odvezo tako oponašal vsakršne malopridnosti, ki sem jih bil storil, kot bi bil poslan samo zato, da mi kliče v spomin moje grehe. Vendar mu poslušalci kot lažniku niso verjeli, posebno, ker je moja častitljiva romarska obleka govorila drugače.«⁷¹

Vojaki berači so se večinoma sklicevali na svoje dolgoletno služenje cesarju, ko so ostareli, pa so se vsi počutili izrabljene in zavržene, bili so invalidni, izčrpani, niso bili več sposobni za vojaško suknjo, bili so šepavi in krumpasti⁷² (*geschädigsten, hochbetrubten und verderbten*).⁷³ Ali pa so zelo splošno navajali, da so hudo zboleli (*schrecklich krank bin*).⁷⁴ Redko so natančneje opisali diagnozo, saj so bili večinoma preprosti in neuki, za zdravnika pa niso imeli denarja.

Leta 1622 je prišel Ljubljčan Luka Jakob Pi(e)čnik (morda Pučnik) (*Lukas Jacob Pietschnikh von Laibach*). Sprva se je boril *an dieser vnd anderen orten* proti dednemu sovražniku kot mušketir, ki se je boril najprej na *Granizen*, torej v Vojni krajini, nato pa je zbolel za vročico (*fiber*), doletele pa so ga še druge bolezni: »[...] und daher wir anderen khrankheiten dermassen beladen.«⁷⁵ Ko so ga hoteli poslati v neko neznano, negotovo ekspedicijo: »[...] das ich bin schwebenden expeditionis den kriegswesen nichts bey wohnen.«, ni bil več sposoben za vojaško službo. Zato je prišel prosit pomoči tudi v rodno mesto, someščane je naslovil z

⁷⁰ Braudel, *Igre menjave*, II, str. 181 ss.

⁷¹ Grimmelshausen, *Simplicius*, str. 81, 85.

⁷² SSKJ, II, str. 516.

⁷³ ZAL, LJU, Cod. XVII/41-1628: c, pril. 38.

⁷⁴ Npr. ZAL, LJU, Cod. XIII, 35, 1619: c, pril. 53.

⁷⁵ Prevod: »Imel sem težave še z drugimi boleznimi.«

»meinen lieben herrn compatriotis«⁷⁶ in ponižno prosil za pomoč »mir mit einer ritterzehrung gnädige zu seccurire«⁷⁷ Prejel je 48 krajcarjev za *viatico*.⁷⁸

Gostobesedno je svojo usodo opisal *Kholman Khrail* iz Gradca na Štajerskem. Od leta 1619 do 1630 je služil v različnih vojaških službah, bil je izkušen in že izmučen vojak, skliceval se je na svojo visoko starost, saj si je od tega nadejal koristi, ni pa omenil svojih let. Kot dokaz za vojaško službo je priložil originalno listino (*kundschaftt in originalli*), a hkrati je prosil, da mu jo morajo vrniti, ker jo bo še potreboval. Kljub priporočilom in obširnim zahvalam je odšel iz Ljubljane s 30 krajcarji.⁷⁹

Dlje se je v mestu zadržal *Humbertus Hausman*, ki je v prošnji omenil, da je živel pri županu Otu (*Otthu*), v Ljubljani se je celo šolal, nato pa se je odločil za romanje v Rim. Zaprošil je za *almosen oder zu einen zerung*,⁸⁰ saj je bil *ein arm teutschen von kriegs wessen veriagt worden*.⁸¹ Gotovo je pomagala zveza z županom, saj je dobil visoko pomoč, dva goldinarja in osem krajcarjev.⁸²

Vojak *Vincentius Janno von Neopolis* je nosil s seboj *passporte*, ki je dokazoval njegove navedbe, zato ni natančno navajal, kje se je boril. Vojake je služil zdržema in vestno 156 mesecev oziroma 13 let. V vseh bitkah se je goreče boril, vendar je bil obstreljen in ostal je pohabljen (*khrumpen*). Ni bil več sposoben za vojaško službo, a želel se je vrniti v ljubljeno očetnjo (*geliebte vaterland*), pot pa je lahko nadaljeval z 48 krajcarji pomoči.⁸³

Pestro in dolgo vojaško življenje je imel tudi Johann Paul Brössing, ki se je vojskoval štiriindvajset let, sprva kot pešec, nato je kot konjenik napredoval celo do stotnika (*haubtmana*), kar je bilo precej nenavadno za neplemiča. Leta 1647 je služil vojsko v Keglevičevem polku (*Khöglauitische Regiment*), bojeval se je v Španiji in Neaplju, kjer je njegova enota doživela hud poraz. Izgubil je vse svoje imetje, iz polka je odšel brez denarja, a je bil še vedno pripravljen bojevati se za cesarja. Za popotnico je dobil goldinar 46 krajcarjev.⁸⁴

Ženske prosilke večinoma niso imele posebnih privilegijev. Maria von Wierin

76 Prevod: »Moji gospodje rojaki.«

77 Prevod: »Da mi z miloščino milostljivo priskočite na pomoč.«

78 Žmuc, *Tuji berači*, str. 188.

79 Prav tam, str. 183.

80 Prevod: »Miloščino oziroma vsaj hrano.«

81 Prevod: »Reven Nemeč, ki ga je preganjala vojna.«

82 Žmuc, *Tuji berači*, str. 189.

83 Prav tam, str. 190.

84 Prav tam, str. 177.

se je 18. junija 1640 podpisala kot revna in zapuščena sirota, vdova. Njen pokojni mož je kot vojak služil v Španiji. Želela si je domov, četudi cilja ni navedla, vračala pa se je prek Torina in Milana. V Ljubljani je prosila pomoči, ker je bila zelo lačna, naberačila je 40 krajcarjev pomoči.⁸⁵

Posebno visoko pomoč je septembra 1646 dobila *Catharina Neuman*, starejša ženska, ki je za *pro viatico* prejela kar srebrno krono ali dva goldinarja in osem denaričev.⁸⁶ Ko sta avgusta 1648 prišli Anna Khatarina von Perg iz Würzburga in Anna Ursula Wallin, sta prejeli le po 12 krajcarjev vbogajme, četudi sta preživeli hude čase in so ju na poti izropali.⁸⁷ Sedemdesetletna vdova *Lucretia Ferchin* je leta 1648 prišla v mesto skupaj s hčerko *Anno Catharino*. Bežali sta kot pregnanki iz Alzacije, navedli, da sta plemiškega porekla, a sta obubožali v vojnih dogodkih. Za nameček so ju nedolgo tega na Bavarskem še povsem oplenili in izropali. Dobil sta 40 krajcarjev krščanske pomoči.

V prošnjah prosilci omenjajo tudi otroke, večinoma kot člane družine, oziroma so prihajali z enim od staršev. Predstavljali so ohlapno množino, niso jih navajali poimensko, redko izvemo, koliko jih je sploh bilo, navedeni so kot: *unerzogene kindern, kinderlein, tudi söhnen*.

»Arm von Adl« ali plemiči na beraški palici

Grozote tridesetletne vojne so na cesto pognale ljudi različnih stanov, tudi plemiškega. Več beračev se je predstavilo za obubožane plemiče ali *arm von adl*. So bili res vsi plemiči, ki so pod naslovom prosili pomoči? Morda se pri tej kategoriji še najbolj postavlja vprašanje o verodostojnosti, tudi tistih, ki so plemiški stan dokazovali z dokumenti. Praviloma so bili v začetnem obdobju tridesetletne vojne v prednosti, saj jim je bil vnaprej priznan višji položaj in so prejeli višjo pomoč, vsaj goldinar. Ko se je vojna nadaljevala, se je pomoč nižala, zato so tudi plemiči odhajali iz mesta z nižjimi vsotami, z od 30 do 40 krajcarjev, redko z goldinarjem. Večinoma je prihajalo nižje plemstvo, a niso vedno navajali plemiškega naslova, najpogosteje so zapisali *arm von adl*.⁸⁸

⁸⁵ Prav tam, str. 158.

⁸⁶ Prav tam, str. 184.

⁸⁷ Prav tam, str. 179.

⁸⁸ Prišli so trije baroni, v letu 1638 Wilhelm freyherr von Kriegslin, ki je prejel 45 krajcarjev, in leta 1644 baron Alexander Skhradinski, ki je nadaljeval pot z goldinarjem. Heinrich Wilhelm freyherr von Wallbrath je potoval z Johanom Conradom von Hirschbergom. Prihajale so

Dne 24. julija 1628 so pomagali *Hannsu Jacobu von Falckegeregghu*, obubožanemu plemiču z ženo in sinom iz deželnokežjega mesta (*fürstliche stiftt*) Fulda. V vojni vihri so vse izgubili, obenem pa so bili telesno povsem izčrpani in invalidni (*hochbetrubten vnnnd verderbten adl beneben weib und kind*). Magistrat jim je odobril kar tri goldinarje in 30 krajcarjev.⁸⁹ Leta 1628 je pribežala plemiška družina *Michaela von Haldensteina* prav tako iz Fulde. V svoji prošnji so zapisali, da so v krogu 12 milj vse porušili in požgali. Predstavili so se kot *durchreisende kriegs volckh*,⁹⁰ ki so vse izgubili. Poudarili so, da so z mnogimi delili bridko usodo, a dobili le 30 krajcarjev pomoči.⁹¹

Iz povprečja štrli *Gregor Freyberg*, obubožani plemič, ki je prišel maja 1634 in je na dolgo in široko opisal svojo življenjsko pot najemniškega vojaka. Služil je na Poljskem, v Italiji in pri Kaniži (Nagykanizsa), sprva kot pešec, nato kot konjenik, skupaj več kot štirideset let, vse od vlade nadvojvode Karla II. dalje. Ko je prišel v Ljubljano, naj bi bil star že 97 let! Mestni svet je s svojimi navedbami prepričal, da so mu dodelili kar dva goldinarja pomoči.⁹²

V začetku decembra 1638 je prosil pomoči starejši obubožani plemič *Casper von Speigel* iz Turingije. Po dolgotrajni vojaški službi je bil v požaru tako hudo ranjen, da ni bil za nobeno rabo več. Iz Ljubljane je odšel z goldinarjem pomoči.⁹³ Tri cele goldinarje pa je mesto prisodilo 3. marca 1639 tudi *Hansu Sigismundu von Godmanu* in njegovi ženi, ki sta trdila, da sta obubožana plemiča iz Vestfalije.⁹⁴ Ker za to leto priloge niso ohranjene, lahko sklepamo, da so ju na beraško palico pognali vojni dogodki.

Do Ljubljane so prišli tudi baroni. Manj sreče pri višini pomoči sta imela *Hans Sigmund baron Jondol* (*freyherr von Jondol*) in njegov tovariš (*gespan*) *Hans Caspar von Wurtenstain* februarja 1645. Prejela sta vsak po petnajst krajcarjev pomoči!⁹⁵ Tudi iz Alzacije je prišlo nekaj obubožanih plemičev, marca 1640 se je iz Loreta vračal *Joannes Jacob Haag*, pomagali pa so mu s 30 krajcarji pomoči.⁹⁶

Nekateri so se tudi po več mesecev sukali okoli Ljubljane. Maja 1648 je prišel

tudi obubožane plemkinje, ki so se odpravile prosit pomoči. Dne 19. avgusta 1644 je v mesto prišla z dvema sinovoma »Catharina Kolakouska von adl« (Žmuc, *Tuji berači*, str. 159).

89 Žmuc, *Tuji berači*, str. 159, 169.

90 Prevod: »Družina/ljudje, ki potujejo skozi [Ljubljano].«

91 Žmuc, *Tuji berači*, str. 159, 178.

92 Prav tam, str. 184.

93 Prav tam, str. 191.

94 Prav tam.

95 Prav tam, str. 159.

96 Prav tam, str. 192.

Stephan von Berg, vojak, ki je bil hudo ranjen na bojnem polju. Bil je brez denarja, zato je ljudi prosil za živila. O svojem vojaškem življenju je imel celo cesarski patent, kot je zapisal v svoji prošnji. Septembra istega leta se je v mesto vrnil z družino, tokrat je prošnjo podpisala žena Marija, ki je omenila še majhnega in bolehnega otroka.⁹⁷ Predstavila se je kot žena vojaka Stephana iz Zgornje Alzacije, ki je vrsto let služil vojsko v lotaringijskem pešpolku kot konjenik (*löbl. Luttringischen leibs regiment zum ritter*). Ranjen je bil v noge in je trpel hude bolečine. Družina ni imela denarja za zdravljenje, še za hrano ne, pa je v imenu moža zaprosila pomoči. Obakrat so jim na mestu pomagali s 40 krajcarji.⁹⁸

Dvanajst krajcarjev pomeni preživetje

Kaj pomeni pomoč, denimo, 12 krajcarjev? Cene za vino, obed, prenočevanje in oskrbo konja v Ljubljani so se povišale v letu 1609: gosposki obed z mesom ali ribami je veljal 15 krajcarjev, služabniško kosilo pa 12 krajcarjev. Pomoč 12 krajcarjev lahko primerjamo z dnevnim zaslužkom delavca moškega spola, ki je leta 1651 na dan zaslužil 15 krajcarjev,⁹⁹ tako da je podpora 12 krajcarjev pomenila skoraj celodnevno delavsko plačo ali pa plemiško kosilo z oskrbo za konja. S pomočjo bi berač mogel preživeti nekaj dni, če je denar znal »pametno obrniti«.¹⁰⁰

Sergij Vilfan je ocenil še druga cenovna razmerja, čeprav jih ne opredeljuje časovno natančno, lahko pa jih primerjamo s podarjenimi vsotami glede na ceno

Tabela 1: Povprečje pomoči v izbranih letih glede na mestne prihodke in izdano povprečno pomoč na osebo

LETO	PREJEMKI MESTA	ZA REVEŽE	POMOČ NA OSEBO
1618	10.727 gld	58 gld 50 kr	1,68 gld
1630	12.361 gld	51 gld 49 kr	1,44 gld
1648	16.202 gld	54 gld 55 kr	0,9 gld
PO 30-LETNI VOJNI			
1651	16.511 gld	55 gld 28 kr	1,59 gld
1667	13.238 gld	95 gld 41 kr	1,88 gld
1699/1700	18.790 gld	36 gld	1,38 gld

⁹⁷ Prav tam.

⁹⁸ Prav tam, str. 192.

⁹⁹ ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 57, 1651, priloga 136: delavec, zidar, je zaslužil 15 krajcarjev na dan.

¹⁰⁰ Žmuc, *Tuji berači*, str. 133.

hrane. Dvajset krajcarjev je bilo enakovredno dvema večerjama ali kosilu v gostilni ali osmim litrom cenenega vina oziroma trem litrom boljšega vina. Da je pomoč enega goldinarja pomenila res veliko, pokaže cena nakupa živega teleta: za goldinar so lahko kupili tele.¹⁰¹ Dodeljena pomoč je pomenila vsaj preživetje prosilca.

Pomoč beračem (vsem, ki so prišli v mesto) je nihala. Najmanj so dobili prosilci v letu miru, nato pa se je začela ponovno dvigovati.

Vojaki so sejali strah

V mestih se vojakov niso bali samo zaradi finančnih obveznosti, temveč predvsem zaradi nasilja, ki se je dogajalo med njimi in mestnim prebivalstvom. Redko so jim prostovoljno dovolili vstop v mesta. Ko se je na Spodnjem Štajerskem začeta kmečka vstaja leta 1635 hitro širila in zajela velik del Kranjske, so se Ljubljanci bali, da bodo uporni kmeti ogrozili mesto, in so, čeprav neradi, dopustili, da je šest najetih mušketirjev branilo mesto.¹⁰²

Bilo je več trenj med meščani in *ukvartitranim* vojaštvom, najhujši incident se je zgodil 13. maja 1645, ko je v mestu prezimoval polk Ferrari. Dva vojaka sta v sporu ubila mesarja Jožefa Veitla in Jakoba Domika; morilca sta morala v ječo, a je kljub temu izbruhnil splošen spopad med vojaki in oboroženimi meščani: enega meščana so ubili, nekaj jih je bilo ranjenih, ubit je bil tudi ferrarski polkovnik Frančišek iz Mantove. Situacijo so komaj pomirili.¹⁰³ Da pa niso bili samo Ljubljanci tako občutljivi do vojaštva, kaže tudi, da so morali leta 1645 »premestiti vojake Ferrarijevega polka zaradi njihove nasilnosti iz Kranja v Škofjo Loko«.¹⁰⁴

To se ni dogajalo le v vojnem času, temveč tudi med premiki vojaških enot: marca 1663 so premikali vojaške enote v Španijo, kjer se je vojna nadaljevala med Španijo in Francijo, ob prehodu so v Ljubljani namestili in plačevali šest mušketirjev, da so šest tednov stražili pred špitalskimi vrati, da ne bi vojaki vdrli v mesto. Za njihove plače so porabili 36 goldinarjev.¹⁰⁵

¹⁰¹ Vilfan, *Die fahrenden Mendikanten*, str. 170.

¹⁰² Fabjančič, *Ljubljanski sodniki*, 3. zvezek, str. 157; zapis o varovanju mest tudi v Gestrin, *Oris zgodovine Ljubljane*, str. 145.

¹⁰³ Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 431ss; Fabjančič, *Ljubljanski sodniki*, 3. zvezek, str. 174. Gl. tudi razpravo Mihe Šimca v tej monografiji.

¹⁰⁴ Žontar, *Zgodovina Kranja*, str. 200.

¹⁰⁵ ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 1663; b, fol. 97.

Sklenjen mir, a višje finančne obveznosti

Tridesetletna vojna se je zaključila z vestfalskim mirom 1648, a »finančna vojna« se je nadaljevala. Petra Hagendorfa so razrešili vojaške obveznosti septembra 1649 s trikratnim mesečnim zaslužkom 13 goldinarjev,¹⁰⁶ a vsi niso imeli tolikšne sreče. Poveljstva so se bala razpustiti vojaške enote, predvsem zaradi varnosti prebivalstva na podeželju in v mestih. Ljubljana se je po letu 1645 soočala z najvišjimi izdatki za polke, ki so jih nastanili v bližini mesta. V letu 1645 so znašali stroški za vzdrževanje soldateske nekaj več kot 23.949 goldinarjev (prihodki okoli 35.339 goldinarjev).¹⁰⁷

Stroški *ukvartiranja* so sestavljali stroški nastanitve, hrane (žito in meso), vina ter rastlinske krme (*furage*) za živali, pa tudi za popravilo hiš, kjer so stanovali častniki polkov. Leta 1651 je, denimo, Janez Jernej Bosio, četrtni mojster, na magistrat prinesel račun za popravilo hiše za častnike polka Ranfft¹⁰⁸: v letu 1650 so popravljali hišo, kjer je živel neki podpolkovnik (*Obrist Leutnant*), obnovili so hlev in podobno. Račun je bil izdan za deske, late in žeblje, nove pode, dodatne zidove, lanene stenske opone kot tudi za popravilo ostrešja, barvanje z belo barvo (apnom) in podobno.¹⁰⁹

Visoki izdatki so se nadaljevali, mesto je zmoglo pokrivati stroške iz različnih virov. Poleg sredstev iz lastnega letnega proračuna so razpisali nove vojne kontribucije in dobivali denar tudi s posojili posameznih ljubljanskih meščanov. Leta 1649 sta Janez Henrik Widerkehr (*Hanns Heinrich Widerkehr*) (106,40 gld) in Janez Kunstel (*Hanns Khunstl*) (1000 gld), višji mestni blagajnik, posodila skupaj 1106,40 goldinarja za vzdrževanje vojakov.¹¹⁰ Naslednje leto je osem meščanov skupaj posodilo 3028 goldinarjev, kar je pri letnih mestnih prihodkih naneslo okoli 17.500 goldinarjev. Posojila so bila namenjena za oskrbo vojakov (*wegen der Soldaten Verpflegung*).¹¹¹ Lekarnar Ludvik Hauenstein s Čevljarske ulice je leta 1649 izdal za več kot 426 goldinarjev zdravil za vojake.¹¹²

Prihodek iz nove vojne naklade (*Empfang wegen den neuen Khriegs Contribution*)

¹⁰⁶ Westenfelder, *Söldner im Dreissigjährigen Krieg*. <http://www.kriegsreisende.de/neuzeit/soeldnerleben.htm> (13. 12. 2017).

¹⁰⁷ ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 51, 1645, a, fol 69.

¹⁰⁸ Več o polku Rannft gl. razpravo Mihe Šimca v tej monografiji.

¹⁰⁹ ZAL, LJU 488, Cod. XIII, 57, 1651: c, pril. 136.

¹¹⁰ Prav tam, 55, 1649: a.

¹¹¹ Prav tam, 55, 1650: a.

¹¹² Prav tam, 55, 1649: a.

je v knjigah prihodkov večinoma prazna rubrika, v letu 1651 pa so zabeležili dobrih 514 goldinarjev prihodka, poleg dodatnih 460 goldinarjev, ki jih je mesto dobilo iz posojil osmih zasebnikov.¹¹³

Za konec

Pomoč prišlekom, krščanska *caritas*, se je v mestnem proračunu v povprečju različno gibala po posameznih obdobjih tridesetletne vojne – od 1,88 do 0,9 goldinarja na prošnjo. Milosrčnost ljubljanskega magistrata je upadala z leti vojne pod težo izrednih bremen, ki so jih naložili mestu. Na to ni vplivalo le število prišlekov, temveč deželna in splošna situacija financiranja tridesetletne vojne v celotnem cesarstvu. Posamezniku je pomoč dvajsetih krajcarjev pomenila vsaj eno kosilo, kar je bila popotnica za nadaljevanje poti in lajšanje trenutne stiske.

Veliki stroški za mesto pa so se nadaljevali po letu 1648, kar izpričujejo mestni izdatki za *ukvartirane* polke. Zaradi primerjave stroškov na letni ravni z medvojnimi izdatki so del tega prispevka. Tudi posamezniki so prinašali mestnemu blagajniku zadolžna pisma v izplačilo še dolgo po končani vojni, v katerih so prosili za povrnitev stroškov za nastanitev, popravilo hiš in prostorov, predvsem za častnike, za hrano za vojake in živali ter zdravila. Posebej bi se bilo treba posvetiti pregledu mestnih računskih knjig, tako dohodkov kot odhodkov, po letu 1648, da bi razkrili celotno podobo stroškov za vzdrževanje polkov, ki so jih postopno demobilizirali po sklenjenem vestfalskem miru.

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige, Cod. I, 25: 1633, 1634, 1635, 1636.

LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige, Cod. XIII, 1663: b.

LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige, Cod. XIII, 55, 1649: a.

LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige, Cod. XIII, 55, 1650: a.

LJU 488, Mesto Ljubljana, Rokopisne knjige, Cod. XIII, 56, 1651: a.

¹¹³ Prav tam, 1651: a, fol. 75 in 79.

MGML – Muzej in galerije mesta Ljubljane

MGML, 510:LJU;0063726.

MGML, 510:LJU;0031809.

MGML, 510:LJU;0025328.

MGML, 510:LJU;0015246.

MGML, 510:LJU;0014041.

Objavljeni viri

Letopis ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691) / Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis, prevod: Marija Kiauta (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina – Provincialat Družbe Jezusove, 2003.

Literatura

Abraham a Sancta. Clara: *Etwas für Alle: das ist: Eine kurze Veschreibung allerley Stands – Ambts – Gewerbs-Persohnen*. Würzburg: Hiob Herzen, 1699.

Bradač, Fran: *Latinsko-slovenski slovar*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1972.

Braudel, Fernand: *Igre menjave. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje, II*. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989.

Braudel, Fernand: *Strukture vsakdanjega življenja: mogoče in nemogoče. Materialna civilizacija, ekonomija in kapitalizem, XV.–XVIII. stoletje, I, II*. Ljubljana: ŠKUC; Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.

Bussman, Klaus in Heinz Schilling: *1648. Krieg und Frieden in Europa*. Katalog, Textband 1 und Textband 2. Münster/Osnabrück, 24. 10. 1998–17. 1. 1999. (Splet: wl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=492&curl_tabelle=tab_texte).

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. III. Theil. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: Ig. V. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1875.

Dolenc, Metod: *Ljubljanska rokopisna zbirka pravnih obrazcev in predpisov izza tridesetletne vojne. Kronika slovenskih mest, 2, 1935, št. 3, str. 195–199*.

Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*. 3. zvezek, Župani in sodniki: 1605–1650. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2005.

Geremek, Bronislaw: *Usmiljenje in vislice. Zgodovina revščine in milosrčnosti*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 1996.

- Gestrin, Ferdo: Ljubljana v 16. in 17. stoletju. *Zgodovina Ljubljane: Prispevki za monografijo: Gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani* (ur. Ferdo Gestrin). Ljubljana: »Kronika«: Zgodovinsko društvo, 1984, str. 105–120.
- Giardina, Andrea: *Der Mensch der römischen Antike*. Frankfurt; New York; Paris: Maison des Sciences de l'Homme, 1991.
- Grdina, Igor: Kulturnozgodovinska podoba Dolarjevega časa. *Dolarjev zbornik* (ur. Edo Škulj). Ljubljana: Družina, 2002, str. 7–15.
- Grimmelshausen, Hans Jakob Christoph von: *Simplicius Simplicissimus*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1911.
- Heine, Heidi: *Prekrški zoper javni red in mir*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta (diplomska naloga), 2002.
- Im Hof, Ulrich: *Evropa v času razsvetljenstva*. Ljubljana: Založba /cf*, 2005.
- Jütte, Robert: *Poverty and Poor Relief The Causes of Poverty: the European Context. Germany A New Social and Economic History, II, 1630–1800*. London, New York: Cambridge University Press, 1996.
- Kastelic, Jože: Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizme: 1688–1801. *Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizme: 1688–1801, 2, Razprave*. [Ljubljana]: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001, str. 21–40.
- Kočevar, Vanja: *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (diplomsko delo), 2012.
- Lee, Stephen J.: *Tridesetletna vojna*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Menge, Hermann: *Grosswörterbuch Lateinisch-Deutsch: Unter Berücksichtigung der Etymologie*, Teil I. Berlin – München – Wien – Zürich: Langenscheidt, 1981.
- Mlinarič, Jože: *Srednjeveški samostani na Slovenskem in njihova dejavnost: Die Klöster in den mittelalterlichen Urkunden in Slowenien* (razstava Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana, 1993). Publikacije Arhiva Republike Slovenije. Katalogi; zvezek 13. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1993, str. 23–35.
- Mohrmann, Ruth: Alltag in Krieg und Frieden. Bussmann, Klaus, Schilling, Heinz: *1648. Krieg und Frieden in Europa*, Band 1, str. 319–327. (Splet: wl.org/westfaelische-geschichte/portal/Internet/finde/langDatensatz.php?urlID=492&curl_tabelle=tab_texte).
- Mollat, Michel: *Die Armen im Mittelalter*. München: C. H. Beck, 1987.

- Pohl, Walter in Vocelka, Karl: *Habsburžani: zgodovina evropske družine*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Roeck Bernd: *Außenseiter, Randgruppen, Minderheiten: Fremde im Deutschland der früher Neuzeit*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1993.
- Rogier, Louis J. in Guillaume de Bertier de Sauvigny: *Zgodovina cerkve*. 4, Cerkev v času razsvetljenstva, revolucije in restavracije (1715–1848). Ljubljana: Družina, 1999.
- Seaby, W. A.: Ulster Beggars' Badges. *Ulster Journal of Archeology*, Third series vol. 33. Belfast: Ulster Archeological Society, 1970, str. 95–106.
- Simoniti, Vasko: *Fanfare nasilja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Simoniti, Vasko: Tridesetletna vojna. *Enciklopedija Slovenije*. 13. zvezek (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999, str. 335–336.
- Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že: Turški vpadi na slovenskem ozemlju v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, I.* (ur. Anton Bajec et al.). Ljubljana: SAZU: Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, III.* (ur. Dr. Anton Bajec et al.). Ljubljana: SAZU: Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika, IV.* (ur. Anton Bajec et al.). Ljubljana: SAZU: ZRC SAZU Inštitut za slovenski jezik. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1985.
- Sojer, Franc: Potovanja skozi Ljubljano med leti 1580 do 1618 in podpore na ljubljanskem magistratu. *Kronika slovenskih mest*, VI, 1939, št. 1, str. 21–24, št. 2, 100–104, št. 3, str. 164–168, št. 4, str. 211–214.
- Spominska knjiga ljubljanske plemiške družbe sv. Dizme: 1688–1801*. 1, Transkripcija besedila, prevod, spremno gradivo (ur. Lojze Gostiša). [Ljubljana]: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja, 2001.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, Vodopivec, Peter: *Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec: *Slovenska zgodovina, I.* Ljubljana: Modrijan, 2016.
- Tüchle, Hermann, Cornelius Adrianus Bouman in Jacques Le Braun: *Zgodovina cerkve*. 3, Reformacija, protireformacija in katoliška prenova: (1500–1715). Ljubljana: Družina, 1994.
- Valvasor, Johann Weikhard von: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endtner, 1689.

- Vilfan, Sergij: Crown, states and the Financing of Defence in Inner Austria, 1500–1630. *Central European Politics in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (ur. R. J. W. Evans in T. V. Thomas). London: Macmillan, 1991, str. 70–79.
- Vilfan, Sergij: Die fahrenden Mendikanten und ihre Struktur am Ende des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jhs. *Aspects of Poverty in Early Modern Europe II* (ur. Thomas Riis). Odensee: University Press, 1986.
- Vilfan, Sergij: Mestne računške knjige kot zgodovinski vir. *Zbornik ob devetdesetletnici arhiva*, (ur. Vinko Demšar). Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1988, str. 14–36.
- Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: Posvetovanje ob štiri-deseti obletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984* (ur. Peter Kos). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 19–32.
- Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 40, 1986, št. 4, str. 397–412.
- Vrhovec, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih kulturhistorične študije zajete iz ljubljanskega mestnega arhiva*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1886.
- Vrhovec, Ivan: *Meščanski špital: Doneski h kulturni zgodovini ljubljanskega mesta*. Ljubljana: (s.n.), 1898.
- Wolf, Antoin Alois: *Deutsch-Slovenisch Wörterbuch, Zweiter Theil M-L*. Laibach: Josef Blasnik, 1860.
- Žmuc, Irena: *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (magistrsko delo), 2005.
- Žontar, Josip: Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. *Zgodovinski časopis*, X/XI, 1956/1957, str. 32–121.
- Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Kranj: Skupščina občine, 1982.

Spletni viri

- City. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/city> (21. 9. 2020).
- Das Almosen. *Münchener Digitalisierungs Zentrum*. https://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009131_3_1_1635 (21. 9. 2020).
- Die Ritterzehrung. *Adelung – Grammatisch-kritisches Wörterbuch*. https://lexika.digitale-sammlungen.de/adelung/lemma/bsb00009133_6_1_1574 (22. 9. 2020).
- Ingrija. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Ingermanland> (30. 6. 2020).

Rumelija. *Fran*. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=rumelija> (30. 6. 2020).
 Westenfelder, Frank: *Söldner im Dreißigjährigen Krieg: Der alltägliche Kampf ums Überleben*. <http://www.kriegsreisende.de/neuzeit/soeldnerleben.htm> (13. 12. 2017).

LJUBLJANA AT THE MARGINS OF MORD, BRAND UND RAUB (MURDER, ARSON, AND PILLAGE)

~~~~~

This article forms part of a broader picture of how Ljubljana delivered aid to beggars during the Thirty Years' War (1618–1648). The city was visited by “ordinary” beggars, pilgrims, blind persons for whom begging was a means of survival, sick and debilitated soldiers, collectors of bribes to free prisoners from Ottoman captivity or funds to repair torn-down churches and their altars, fire victims, and also adventurers and others. In the first half of the seventeenth century, helping a beggar still qualified as an act of charity according to the Gospel, even though the tolerance of poverty began to wane precisely during the Thirty Years' War, when beggars “multiplied” and pauperisation spiked.

The article opens by presenting soldier-beggars that were transferred after the Venetian Wars, either individually or in groups, to the battlefields of the Thirty Years' War. Soon after 1618, soldiers started to arrive from areas that were affected in one way or another by the war, including sick and crippled men that may have performed military service for over twenty years. Many other beggars were refugees that had lost their property during the war.

While remaining at the margins in terms of the military developments of the Thirty Years' War, Carniola and Ljubljana were touched by the misfortunes of people fleeing the mayhem in which they had lost everything and were now begging for a piece of bread. Between 1618 and 1648, the Ljubljana magistrate approved 820 petitions (kept at the Ljubljana Historical Archives), ensuring aid to the needy; they arrived individually, as bands of soldiers, and as entire families. Poverty spared no one. Because the denied petitions have not been preserved, it remains unclear how the aid was distributed. The data on payments reveal that the minimum aid granted amounted to twelve kreutzers (a decent meal); higher sums amounted, albeit rarely, up to six gulden. The city authorities most often granted aid amounting to between twenty kreutzers and one gulden. Thus, the recipients were given enough to last them until the next city.

High financial obligations affected the city most severely after the war because the authorities decided not to dissolve the regiments in order to prevent the underpaid (or simply unpaid) soldiers from terrorizing and robbing people in rural and urban areas. Ljubljana covered the expenses of the stationed regiments, which required grain, meat, wine, accommodation for officers, and fodder for horses. The financial war continued for years after the Peace of Westphalia was concluded in 1648.

VANJA KOČEVAR

Tridesetletna vojna in kranjski deželni stanovi

»Winterquartier«, »Recroutengelder« in
»extraordinari Kriegs-Contribution«*

Uvod

Znameniti nemški zgodovinar Golo Mann je svoj pregled obdobja tridesetletne vojne¹ začel s pomenljivo ugotovitvijo o prepletenosti življenja stare celine na predvečer velike vojne: »Govoriti o Evropi – ampak izraz se redko pojavi – na začetku 17. stoletja bi bilo upravičeno; kajti v Londonu so vedeli, kaj se je dogajalo v Madridu, Pragi ali Stockholmu, in imeli so [dobre] razloge, da so hoteli vedeti, po kako različnem ritmu utripa življenje v vseh teh deželah in glavnih mestih.«² V tej razpravi pa si bomo ogledali, po kakšnem ritmu je utripalo življenje ene od evropskih dežel in njenega glavnega mesta – Kranjske in Ljubljane – v obravnavanem času in kakšen tempo je tridesetletna vojna narekovala lokalnemu političnemu življenju.

* Raziskava je vključena v program P6-0052 (Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. V naslovu nastopajo tri besedne zveze, ki se pogosto pojavljajo v uporabljenih virih in pomenijo: zimska namestitev (*Winterquartier*), rekrutni denar (*Recroutengelder*) in izredna vojna kontribucija (*extraordinari Kriegs-Contribution*).

1 Mann, *Das Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, str. 135–230.

2 Prosti prevod izvirnika: »Von »Europa« zu reden – aber der Ausdruck kommt selten vor – wäre man zu Beginn des 17. Jahrhunderts wohl berechtigt gewesen; denn man verstand in London, was in Madrid, was in Prag oder in Stockholm vorging, und hatte Ursache, es wissen zu wollen, nach wie verschiedenem Rythmus auch das Leben in all den Ländern und Hauptstädten pulsierte« (Mann, *Das Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, str. 135). O naziranju Evrope v 17. stoletju gl. Fabronius, *Geographia Historica*, pag. 12–13.

Vojvodina Kranjska³ je bila na predvečer tridesetletne vojne ena od skoraj tristotih političnih entitet z atributi državnosti⁴ v okviru Svetega rimskega cesarstva. Skupaj s svojimi notranjeavstrijskimi sestrami, Štajersko, Koroško in Goriško z Gradiščansko, ter mestoma Trstom in Reko je bila njegov skrajni jugovzhodni branik. Kot dedna posest avstrijske veje Habsburžanov je bila dežela (vsaj posredno) vpletena v vse ključne evropske konflikte prve polovice 17. stoletja: 1) v špansko-nizozemski konflikt ali osemdesetletno vojno (1568–1648), 2), francosko-špansko oziroma habsburško nasprotje, 3) boj za premoč na Baltiku (*Dominium maris Baltici*) in 4) osmanski prodor v srednjo Evropo. V presečišču naštetih nasprotij je ležalo Sveto rimsko cesarstvo, ki je bilo za povrh konfesionalno razdeljeno in v globoki notranji krizi.⁵

Splošnim evropskim konfliktom, ki so vrelišče naposled dosegli v tridesetletni vojni, se je pridružila dolga vrsta manjših, regionalnih kriznih žarišč, od katerih sta Kranjsko neposredno zadevali: 1) *Dominium maris Adriatici*, kot se prerivanje med Benečani, Habsburžani in Osmani na Jadranu imenuje v sočasni literaturi,⁶ ter 2) nemirna štajerska meja z Ogrsko,⁷ kjer so se turškimi vpadom pogosto pridružili boji z ogrskimi uporniki, saj je bila oblast Avstrijske hiše v njenem delu Ogrskega kraljestva precej šibkejša kot v dednih deželah.⁸

3 Dolgotrajni proces politične, upravne ter ustavno-pravne inkorporacije »priključenih gospošteev« v vojvodino Kranjsko je bil *de iure* zaključen četrto stoletje pred izbruhom tridesetletne vojne, ko je cesar Rudolf II. 3. decembra 1593 prej ločene privilegijske listine Kranjske, Slovenske marke in Metlike ter Istre in Krasa potrdil v skupnem libelu (Nared, Kranjski deželni privilegiji, str. 60). Kljub temu se je ime priklučenih gospošteev v dokumentih obdržalo, leta 1663 pa so se na dvoru očitno ponovno pojavile zamisli o ločitvi priklučenih gospošteev Slovenske marke, Metlike, Istre in Krasa ter izločitvi grofije Pazin, čemur so se kranjski stanovi (uspešno) zoperstavili (AT-OeStA/FHKA AHK HFIÖ Misz 169, fol. 172r–282v). Habsburžani so naslov »gospoda v Slovenski marki« v svoji titulaturi ohranili vse do konca monarhije (Preinfalk, Rodbina Habsburžanov, str. 13).

4 Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 105–107; 112–113.

5 Kampmann, *Europa und das Reich*, str. 7–16; Mann, *Das Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, str. 135–154; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 14–19.

6 Besedno zvezo *Dominium maris Adriatici* (prev. *Gospoštevo nad Jadranskim morjem*) uporablja že Valvasor, ko našteva razloge za izbruh vojne (Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 558).

7 Glede poimenovanja kraljevine Ogrske oziroma Madžarske v njenih zgodovinskih mejah pred podpisom trianonske mirovne pogodbe leta 1920 so mnenja v slovenskem zgodovinsko-pisju deljena. Del slovenskih zgodovinarjev uporablja označevalec Ogrska, drugi pa Madžarska. Namen pričujoče monografije ni razreševati to odprto vprašanje. Zato je bil med avtorji dosežen kompromis, da se – v izogib terminološki zmedbi – v tem delu uporablja označevalec Ogrska.

8 Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 111–153; Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 107–127.

Od vseh naštetih konfliktov je Kranjsko najbolj zaznamoval osmanski prodor v srednjo Evropo,⁹ ki mu je vojvodina v geopolitičnem pogledu stala na poti in po besedah kranjskih deželnih stanov iz leta 1642 zaradi svojega angažmaja v Vojni krajini predstavljala *predzidje celotnega krščanstva* (*Vormaur der gantzen Christenheit*).¹⁰ Nasprotja med cesarstvom so v letih 1593–1606 (»dolga vojna«) ter 1663–1664 prerasla v odprte vojne. Sicer so se tako Osmani kot Habsburžani v prvi polovici 17. stoletja zaradi vpletenosti v druge konflikte izogibali večjim vojaškim operacijam drug proti drugim, turška »mala vojna« na obmejnih območjih pa se je nadaljevala zlasti od druge polovice dvajsetih let dalje.¹¹

Do vojn je v obravnavanem obdobju prišlo tudi na dveh regionalnih kriznih žariščih, in sicer se je notranjeavstrijski deželni knez, nadvojvoda Ferdinand, med letoma 1615 in 1618 zapletel v spopad z Beneško republiko, ki je neposredno prizadel tudi Kranjsko.¹² Do upora v habsburškem delu dežel svetoštetfanske krone pod vodstvom sedmograškega kneza Štefana (*István*) Bocskaija pa je prišlo že v sklepni fazi »dolge vojne« z Osmani med letoma 1604 in 1606. Vzhodna štajerska meja je bila ponovno ogrožena med prvo vojno Gabrijela (*Gábor*) Bethlena z Avstrijsko hišo med letoma 1619 in 1622. Novi knez Sedmograške¹³ se je s Ferdinandom II. spustil še v dve krajši vojni v letih 1623 in 1626, ki pa notranjeavstrijskih dežel nista neposredno ogrožali. Štajerske meje so bile spet ogrožene leta 1645, ko se je Švedom, ki so s severa prodirali v Avstrijo pod Anižo, pridružil tedanji sedmograški knez Jurij (*György*) I. Rákóczi.¹⁴

Za povrh je bila tudi sama Kranjska notranje razklana, dogajanje na domačem političnem parketu v Ljubljani je namreč vsaj do konca prvega desetletja 17. stoletja zaznamoval politično-ustavni konflikt s konfesionalnim predznakom med katoliškim deželnim knezom in pretežno protestantskim plemstvom kot

9 Bajt in Vidic (ur.), *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 94–95.

10 Gre za opis Kranjske, ki so ga v pismu nemškemu piscu Martinu Zeillerju leta 1642 poslali kranjski deželni stanovi (Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 66). Gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 186, 188–190; Kočevar, *Družbena in identitetna mobilnost*, str. 127–136.

11 Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 64–127, 157–166; Voje, *Avstrijsko-turške vojne*, str. 151–152.

12 Gl. Kalan, *Kranjska in avstrijsko-beneška vojna*; Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 128–156.

13 Z označevalcem »Sedmograška« v tej razpravi označujemo zgodovinsko pokrajino Ogrskega kraljestva, ki je danes del Romunije. Za Sedmograško v slovenskem jeziku obstajata tudi imeni »Erdeljska« in »Transilvanija«.

14 Valentinitich, *Die Bedrohung der Steiermark*, str. 324–333; Valentinitich, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 333–335; Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 41–59; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 133–138; Simoniti, *Fanfare nasilja*, str. 107–127; Pálffy, *Crisis in the Habsburg Monarchy*, str. 733–760.

odločilno skupino znotraj deželnih stanov. Čas tridesetletne vojne je na političnem področju prinesel zaključek političnega procesa deželnoknežje (proti)reformacije in zmago »konfesionalnega ali političnega« absolutizma nad stanovskim političnim konceptom. Po drugi strani pa je proces katoliške obnove trajal še dolgo.¹⁵

Uporabljeni viri in kranjski deželni zbor

Utrip političnega življenja osrednje slovenske zgodovinske dežele bomo v tej študiji merili na podlagi štirih sekundarnih arhivskih virov, ki nam omogočajo dober vpogled v obsežne obravnave kranjskega deželnega zbora.¹⁶ Kot glavni vir raziskavi služi t. i. *Registraturna glavna knjiga (Registraturs Haupt Buch)*¹⁷ izpiskov iz deželnozborskih aktov, shranjenih v fondu Vicedomski urad za Kranjsko. Sledijo trije arhivski priročniki, nastali v prvi polovici 18. stoletja izpod peresa stanovskega registratorja Karla Sajfrida (*Seyfrid*) Perizhofferja pl. Perizhoffa auf Ehrenhaimba, in sicer: *Regesti deželnozborskih obravnav, Carnioliae Pragmatica* in *Seznam zaščitnih pisem*.

Regesti deželnozborskih obravnav ali *Regesten der Landtagsabhandlungen*¹⁸ so nekakšen stanovski pendánt glavnemu viru, saj vsebujejo ekscerpte iz deželnozborskih obravnav v fondu Deželni stanov za Kranjsko.¹⁹ Sledi prvi del kompendija *Carnioliae pragmatica*,²⁰ ki večinoma povzema sejne zapisnike deželnega zbora.

¹⁵ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 20–88.

¹⁶ Obravnave kranjskega deželnega zbora za čas tridesetletne vojne sicer predstavljajo obsežno gradivo, ki je shranjeno v dveh fondih Arhiva Republike Slovenije v: 1) Vicedomski urad za Kranjsko (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 304 (fasc. I-156)–šk. 318 (fasc. I-162), 2) Deželni stanov za Kranjsko (ARS, SI AS 2, Deželni stanov za Kranjsko, 1. reg., šk. 344 (fasc. 231)–šk. 358 (fasc. 243)).

¹⁷ Polno ime dela: *Regiftratur Haupt=Buch derer Landtags Acten Des Landes=Vicedombifchen Archivs von Anno 1510 Biß 1747* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*).

¹⁸ ARS, SI AS 2, Deželni stanov za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*. Študija in delna transkripcija sta v Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 595–615.

¹⁹ Težava vira je slaba ohranjenost. Za obdobje tridesetletne vojne so izgubljeni lističi za leta: 1619, 1620, 1621, 1626, 1627, 1632, 1633, 1634 ter 1637, listič z regestom za leto 1625 pa je močno poškodovan.

²⁰ Polno ime dela: *Carnioliae Pragmaticae Betreffend den Sessions Scematismum auch Andere alte gewonheiten und gut observirte actus in politicis, æconomicis, Civilibus, et militaribus extrahiert Auß denen Landtagß Ausschuss Conferenz und Sessions Protocolen durch mich Carl Seyfrid von Perizhoffen auf Ehrnhaimb dieser Einer Löblichen Landschaft in Crain Geschwornen Registratoris Pars I., II.* (ARS, SI AS 2, Deželni stanov za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, 938).

Tretji vir pa je t. i. Perizhofferjev *Seznam zaščitnih pisem*,²¹ s katerimi je deželni knez potrdil svoj dogovor, dosežen s stanovi na deželnem zboru. Poleg naštetih arhivskih virov je razprava oprta na t. i. *Kranjsko kroniko (Jahrschriefften des Herzogthumbs Crain)* Ludvika Schönlebna [Starejšega].²²

Tridesetletna vojna in z njo povezana finančna bremena so deželnozborskimi obravnavam pustila močan pečat. Novi *modus operandi*, vzpostavljen po letu 1618, je ob koncu maratonskega spopada vseboval dve deželnozborski propoziciji: redno in »izredno«, ki je dejansko postala redna. Redna propozicija je vsebovala »običajne postulate«, in sicer prevzem stroškov: 1) Hrvaške in Morske vojne krajine, 2) gradnje na meji, 3) streliva, 4) notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta²³ in 5) trdnjave Petrinja.²⁴ Tem se je občasno pridružila še zahteva po vzdrževanju straže v Klani ali na Ljubljanskem gradu ter običajne klavzule: pripravljenost deželne vojske (*landt-aufgeboth-volck zu roß und fuß in gutter beraitschaft*), sosedska pomoč v primeru stiske (*nachbahrlicher succurs*), osebna udeležba plemstva na vladarjevem vojnem pohodu (*persöhnlicher zuzug*), uveljavljanje sodnih redov (*gerichtsordnung*) in izboljševanje cest (*weegbeßerung*).

21 Seznam stosedemdesetih zaščitnih pisem, ki so jih deželni knezi izdali deželnim stanovom za odobrene (izredne) davke, je vključen v drugi del Perizhofferjevega repertorija. Avtor je seznam naslovil: »Volgen hierauf die hereingegebene landtsfürstl[iche] schadloß verschreibungen über die beschehene freye landtags bewilligungen, und andere extra ordinari hülfften, wie hienach zu ersehen« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, Pars II. repertorii). Gl. Kočvar, *Vojvodina Kranjska*, str. 616–622.

22 Na tem mestu se vljudno zahvaljujem Moniki Deželak Trojar, ki me je prijazno opozorila na to delo. Gl. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 31–32; Mlinar, Zgodovinopisje kot izraz, str. 446–447. Izvirnik Schönlebnove *Kranjske kronike* danes hrani Avstrijska nacionalna biblioteka (ÖNB, Cod. 15400 Han., Die Geschichte der Stadt Laibach), Zgodovinski arhiv Ljubljana pa hrani transkripcijo, ki jo je prispeval Božo Otoresec (ZAL, LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben – Dolničarjeva kronika). O omembah tridesetletne vojne pri Schönlebnovem znamenitem sinu Janezu Ludviku Schönlebnu pa gl. razpravo Monike Deželak Trojar v tej monografiji.

23 Zahteva po »deputatu« za notranjeavstrijski dvorni vojni svet se prvič pojavi leta 1622 in je vselej znašala 1.500 goldinarjev (pag. 325), razen novembra 1625, ko se je v drugi (redni) propoziciji tega leta povzpela na 2.000 goldinarjev (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 337).

24 Da so zgoraj našete zahteve res postale redne, kažeta vpisa v *Registraturni glavni knjigi* za leto 1649, kjer pri redni obravnavi najprej preberemo (*Num 3*), da je propozicija vsebovala običajne postulate: »Landtags-proposition mit denen gewöhnlichen postulatis«. V stanovski izjavi (*Num 6*) pa je nato popisanih zgoraj naštetih šest odobritev (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 490).

»Izredne« propozicije, ki so se razvile v zadnji fazi vojne,²⁵ pa so vsebovale naslednje zahteve: 1) izredno vojno pomoč ali izredno kontribucijo (*extraordinari kriegshilf, gelthilf, contribution*), ki se pod tem imenom prvič pojavi leta 1627;²⁶ 2) oskrbo, nastanitev, plačo in remont enot, ki so prispele v deželo, in 3) oskrbo dvora nadvojvode Leopolda Viljema, ki se je prvič pojavila leta 1636 in vselej znašala 2.400 goldinarjev.²⁷ Tem so se občasno pridružile še druge »izredne zahteve«, ki so bile običajno povezane s potovanji in porokami članov dinastije.²⁸

Češko-pfalška vojna in nemirna meja z Ogrsko (1618–1623)

»Leta Gospodovega 1618 je bil po vsej Nemčiji viden velik komet, napovedoval je vojno«,²⁹ v *Letopisih* retrogradno navaja Ludvik Schönleben [Starejši]. Katoliški begunec z Württemberskega, ki je ravno v tem času postal ljubljanski meščan,³⁰ je med pomembnimi dogodki tega leta zabeležil še, da so češki stanovi skozi okno [praškega] gradu vrgli cesarske uradnike in da je na dunajskem dvoru v nemilost padel kardinal Melchior Klesl, ki je moral v izgnanstvo.³¹

Kljub tem odmevnim novicam iz sveta so življenjski ritem na Kranjskem še vedno narekovali zlasti posledice pravkar zaključene »druge beneške vojne«, ki jo je sklenil mir v Madridu 26. septembra 1617.³² Schönleben glede tega navaja, da je bil leta 1618 v kapucinskem samostanu na Reki po komisarjih sklenjen mir

25 Obstaja tudi poseben seznam kranjskih izrednih kontribucij, ki se deli na dva dela, in sicer izredne kontribucije v času druge beneške vojne (1616–1619) ter izredne kontribucije leta 1631 in od leta 1633 do leta 1683. Popisane pa so glede na funt gosposke imenjske rente in na hubo (ARS, SI AS 730, Graščina Dol, fasc. 190, *Extra ordinari anlaagen in Crain*, fol. 18–22).

26 Gl. ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 345, 348.

27 Gl. Prav tam, pag. 394–395, 398.

28 Za razvoj rednih in »izrednih« propozicij ter za odobritev gl. vpise v Registraturni glavni knjigi za čas med letoma 1618 in 1653 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 295–514).

29 Prosti prevod izvirnika: »Anno 1618 Christi ist der grosse cometstern durch ganz Teitschlandt gesehen worden, hat den krieg prouzeit« (Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthumbs Crain*, fol. 257v).

30 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 22–37.

31 Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthumbs Crain*, fol. 257v. Gl. tudi razpravo Matjaža Grahornika v tej monografiji.

32 Gl. Kalan, *Kranjska in avstrijsko-beneška vojna*, str. 140–148. Druga beneška vojna je bila težka preizkušnja za deželo, novembra 1616 naj bi se kranjskega deželnega zbora osebno (in

med »nadvojvodo« Ferdinandom, kot zapiše, ta je bil tedaj dejansko že kralj,³³ in Benetkami. Med komisarji naj bi bil tudi kranjski deželni upravitelj Jakob pl. Edling.³⁴ S »sklenitvijo miru« na Reki bi kranjski kronist lahko mislil katerega od srečanj med pooblaščenci obeh strani, ki so potekala na Reki in Krku.³⁵

Po *Registraturni glavni knjigi* sodeč je tudi deželnozborsko zasedanje leta 1618 zaznamovalo zlasti izzvenevanje vojne s *Serenissimo*, deželnozborski komisarji so od stanov namreč dvakrat (neuspešno) zahtevali 30.000 goldinarjev za mirovna pogajanja z Benečani ter za vojaštvo, govor pa je bil tudi o tovornih konjih za prevoz provianta v Furlanijo (*nach Friaul*).³⁶ Podobno je naslednje leto 1619, ko je navedeno, da so deželnozborski komisarji izdali poseben *commissoriale*, naj se popiše, koliko hiš in dvorov so Benečani opustošili na Krasu, v Pivki in Istri. Poleg tega sta vpisana izvlečka o sredstvenini in čepnini med pravkar zaključeno vojno.³⁷

Plameni vojne, ki je leta 1618 izbruhnila na Češkem, so v dobrem letu pogoltnili tudi regionalno krizno žarišče habsburškega dela Ogrske, kamor je septembra 1619 vpadel sedmograški knez Gabrijel Bethlen, zasedel Bratislavo in krenil z vojsko proti Dunaju, pred katerim se je 27. novembra ogrska vojska združila s češko. Obleganje pa je bilo le kratkotrajno, saj se je Bethlen zaradi kozaškega vpada na Sedmograško že po nekaj dneh umaknil na Ogrsko. Cesar in sedmograški knez sta nato 16. januarja 1620 sklenila premirje, ki pa je zdržalo le do 25. avgusta, ko je ogrski državni zbor Bethlena razglasil za ogrskega (proti)kralja. Ta je 6. oktobra s svojo vojsko dosegel Kiseg (Kőszeg) in na svojo stran pridobil magnata Ferenca Batthyányja, ki je imel posestva v bližini štajerske meje.³⁸

Leta 1620 se nova vojna prvič pojavi tudi v našem glavnem viru, kar pa ne pomeni, da deželni zbor o njej morda ni razpravljal že prej. V četrti točki deželnozborske (redne) propozicije je deželnoknežja stran od kranjskih stanov

eigener person) udeležil celo nadvojvoda Ferdinand (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 294). O tem: Kalan, *Kranjska in avstrijsko-beneška vojna*, str. 134.

33 Ferdinand II. je bil že 29. junija 1617 v Pragi kronan za češkega kralja, 1. julija 1618 v Bratislavi za ogrskega kralja, 9. septembra 1619 pa je bil v Frankfurtu na Maini kronan še za cesarja (Hartmann in Schmith (ur.), *Die Kaiser*, str. 540).

34 Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 258r.

35 Gl. Kalan, *Kranjska in avstrijsko-beneška vojna*, str. 140–144.

36 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 295–298.

37 Gl. *Num* 24, 27, 28 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 299–307).

38 Valentinitich, *Die Bedrohung der Steiermark*, str. 325, 327–328; Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 44–49; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 136–138; Pálffy, *Crisis in the Habsburg Monarchy*, str. 733–748. Gl. tudi razpravo Andreja Hožjana v tej monografiji.

zahtevala, naj v primeru stiske Štajerski pomagajo s 150 konjeniki in oddelkom (*fendl*)³⁹ pešakov, v sedmi točki pa, naj dežela v pripravljenosti drži 30., 10. in 5. moža. Pozneje iz pisma graškega tajnega sveta izvemo, da naj bi Kranjska svoji sosedi zaradi »ogrškega upora« (*hungarischen rebellion*) poslala na pomoč »le« 150 oklepni konjenikov.⁴⁰ Poleg tega so tajni svetniki iz Gradca kranjski duhovski stan prosili, naj »v tej stiski« (*bey ieszt erscheinenden nothfahl*) pristane na izredno odobritev, čemur so na deželnem zboru zbrani prelati ugodili in izjavili, da so zaradi »očitne vojne stiske« (*anscheinender kriegsnoth*) pripravljeni iz lastne mošnje plačati 1 goldinar na funt gosposke imenjske rente brez prispevka podložnikov.⁴¹

Iz strokovne literature vemo, da so Kranjci tega leta Štajercem na pomoč dejansko poslali dva kontingenta. Prvi – konjeniški, o katerem je bil govor, naj bi po navedbah avstrijskega zgodovinopisja štel »le« 140 konjenikov in naj bi bil na Štajerskem že na začetku leta 1620. Potem ko je bilo 16. januarja z Bethlenom sklenjeno premirje, so kranjski odborniki 17. februarja zahtevali odpust svojih konjenikov. Ko pa je konec avgusta vojna ponovno izbruhnila, je bil 7. septembra 1620 v Gradcu sklican odbor notranjeavstrijskih dežel, na katerem so razpravljali o obrambnih ukrepih.⁴²

Kranjski odborniki so nato že 5. oktobra 1620 v Krškem izvedli nabor štiristotih haramij⁴³ oziroma »hrvaških strelcev« pod poveljstvom Kristofa Gusiča, kot poroča Valvasor.⁴⁴ Kontingent v kranjski službi je nato skupaj z drugimi notranjeavstrijskimi četami jesen prebil na ogroženi štajersko-ogrski meji, do zapletov pa je prišlo, ko bi moralo biti vojaštvo premeščeno v Avstrijo pod Anižo, zato so se štajerski odborniki sosedom zahvalili za pomoč. Nevarnost je nekoliko splahnela, saj so bile medtem 11. novembra 1620 na Beli gori pri Pragi premagane čete čeških stanov, Bethlenovo decembrsko zadrževanje v Kisegu (Kőszeg) pa je zmotil napad cesarskih na Bratislavo.⁴⁵

39 Kot prevod terminov *fendl*, *fahndl*, *fändel* ali *Fahne* v pomenu vojaške enote se ponuja več možnosti; poleg izbranega »oddelka« bi termin lahko prevedli tudi kot »prapor« ali »stotnija«. Na tem mestu se vljudno zahvaljujem Mihi Šimcu in Janezu Weissu za napotke pri prevajanju vojaške terminologije. Niko Hudelja besedo »das Fähnlein« razlaga kot enoto 300 vojakov (Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski glosar*, str. 108).

40 Gl. *Num* 2, 8 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 308–315).

41 Gl. *Num* 32, 33, 34 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 308–315).

42 Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 45–46.

43 Prav tam, str. 46.

44 Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 590–591.

45 Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 46.

Poleg Bethlenovega ogrožanja štajerskih meja se v *Registraturni glavni knjigi* leta 1620 dvakrat omenja »druga beneška vojna«, in sicer v 14. točki propozicije, v kateri je deželni knez od Kranjcev pričakoval 30.000 goldinarjev za plačilo izdatkov beneške vojne, ter v dokumentu št. 26, kjer se omenja poročilo o škodi, ki jo je povzročil beneški vpad, pri čemer ne izvemo, ali se ta nanaša na zaključeno vojno ali na naknadne incidente.⁴⁶ Dva dokumenta sta posvečena tudi vrednosti novcev (*münz-valor*),⁴⁷ ki so zaradi tridesetletne vojne doživeli veliko inflacijo.⁴⁸

Z naslednjim letom, 1621, omembe »beneške vojne« v *Registraturni glavni knjigi* prenehajo. Deželnoknežja stran je v tretji točki propozicije za kranjski deželni zbor tega leta zahtevala stanovsko mnenje o tem, kako bi lahko hrvaškimi in slavonskimi kolegom pomagali proti dednemu sovražniku in »upornim Ogram« (*rebellirende Hungarn*). Za vojni čas je simptomatična tudi 9. točka propozicije, v kateri je zahteva po odobritvi 50.000 goldinarjev za manjšanje cesarjevih »težkih dolžniških bremen« (*schwären schuldenlast*).⁴⁹ Iz vira žal ne izvemo, ali so stanovi tej zahtevi ustregli, razberemo pa, da se je s ponovnimi zahtevami po izredni (polletni) kontribuciji znova srečala kranjska duhovščina.⁵⁰

Poleg tega Valvasor navaja, da so kranjski stanovi tudi leta 1621 štajerskim kolegom zaradi Batthyányjevega upora (*Battianischer Aufbruch*) na pomoč poslali 100 arkebuzirjev jezdecev (*Archibufir=Reuter, Arkebusierreiter*) in 200 strelcev pod poveljstvom Ernesta Paradeiserja,⁵¹ kar se v naših virih sicer ne omenja, pač pa te navedbe potrjuje strokovna literatura. Spopadi na Ogrskem so se poleti 1621 ponovno razvneli in ogrožali Štajersko. Kranjci so 15. septembra 1621 vojaštvo nanačili v Krškem in ga nemudoma poslali sosedom. Z začetkom zime in mirovnih pogajanj je nevarnost minila in Štajerci so kranjski kontingent v začetku decembra

46 Gl. Num 2, 26 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 308–315).

47 Gl. Num 16, 24 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 308–315).

48 Inflacijski val z začetka tridesetletne vojne, ki je na nemškem govornem področju znan pod imenom *Kipper- und Wipperzeit* (1619–1623), in njegov vpliv na slovenski etnični prostor bi si sicer zaslužila obravnavo v posebni razpravi, tu pa navajamo le, da je Sergij Vilfan s tem v zvezi ugotovil, da inflacija novcev avstrijske proveniencie Kranjske zaradi pretežne rabe beneških novcev in njihovega nominalnega tečaja ni prizadela v takšni meri kot ostale habsburške dežele in da se je tod pojavila pozneje. Novčna kriza je Ljubljano najhuje prizadela leta 1624, ko so se razmere drugod že urejale (Vilfan, *Mestne računske knjige*, str. 15–18, 27; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 11–12).

49 Gl. Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 316–320).

50 Gl. Num 18, 21, 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 316–320).

51 Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 591.

pripeljali nazaj v Krško, kjer je bilo vojaštvo odpuščeno.⁵² Prva Bethlenova vojna s Habsburžani se je zaključila konec leta 1621 z mirom v Mikulovu.⁵³

Leta 1622 v registraturi deželnozborskih dokumentov naletimo le na tri bežne omembe, povezane s tridesetletno vojno, in sicer so v peti točki propozicije od stanov zahtevali, naj Štajerski pomagajo z vojaštvom v primeru stiske, v deveti točki pa se prvič pojavi zahteva, naj stanovi »deputirajo« 1.500 goldinarjev za dvorni vojni svet, kar je nato postala stalnica deželnozborskih propozicij. Pod številko 24 je vpisan reskript glede načrtovane ustanovitve »družbe krščanske obrambe najrazličnejših stanov in nacij pod cesarskim vodstvom proti dednemu sovražniku in upornikom«, s čimer so verjetno mišljeni tako Ogri kot protestanti v cesarstvu.⁵⁴

Sicer je leto 1622 deželi in zlasti njeni prestolnici prineslo draginjo, pomanjkanje in lakoto.⁵⁵ Valvasor navaja, da je bila zato imenovana posebna komisija, ki je v Ljubljani popisala vse zaloge žita in vina, njena *specifikacija* pa kaže, da ni bilo najdenega nič več kot: 1469 in pol starov⁵⁶ pšenice, 726 in pol starov preslice, 215 starov soržice, 323 in pol starov mešanega žita, 715 starov prosa, 84 starov ječmena, 3608 starov ajde in 377 starov ovsa. Poleg tega je kranjsko glavno mesto razpolagalo s 784 tovari⁵⁷ »laškega« vina, 416 in pol tovari marvina in 4 tovari medicine.⁵⁸

Danska vojna (1623–1629)

Naslednje leto, 1623, v peti točki deželnozborske propozicije ponovno naletimo na zahtevo, naj Kranjci v primeru stiske Štajercem priskočijo na pomoč z najemniki ali deželnim pozivom, na kar se je navezovala naslednja točka, ki je stanove

⁵² Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 404; Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 48–49. Gl. tudi razpravo Janeza Weissa v tej monografiji.

⁵³ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 138; Valentinitzsch, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 333.

⁵⁴ Povzeto po izvorniku (*Num 24*): »Rescriptum betreffend die projectirte errichtung einer *sodalitatis Christianae defensionis* von allerley ständen und nationen unter kay: direction gegen erbfeind und rebellen« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 325. Stran v knjigi je narobe paginirana, saj strani 324 sledi številka 225, nato pa 326. Avtor razprave si je zato dovolil popravek). Gl. Mal, *Pomanjkanje in lakota*, str. 144–153.

⁵⁵ Mal, *Pomanjkanje in lakota*, str. 144–153.

⁵⁶ Star (*der Star*) je votla mera za žito in je v obravnavanem obdobju v Ljubljani znašala 106 litrov (Vilfan, *Prispevki k zgodovini mer*, str. 48–49).

⁵⁷ Sergij Vilfan navaja, da naj bi en tovor sredi 18. stoletja znašal od 139 do 180 kg (Vilfan, *Prispevek k zgodovini mer*, str. 69).

⁵⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 719; Mal, *Pomanjkanje in lakota*, str. 145–147.

pozivala, naj bodo hitro pripravljene z deželnim pozivom tako fevdalnim kot z deželnim pozivom pešakov. Deseta propozicijska točka med drugim predvideva razpravo o »težavnem pomanjkanju ljubega kruha, mesa in najrazličnejših živil«, ki vlada v deželi, zlasti v Ljubljani.⁵⁹ Na stisko vojnih časov kaže tudi dvanajsta točka, v kateri je govora o ukinitvi potnih listov za izvoz žita in živine ter o slabšanju novcev (*die geringering der münzen*).⁶⁰

Na napetost vojnih časov kaže tudi posebna deželnoknežja notifikacija, ki je stanove obveščala o tem: »... kako si različni proskribirani uporniki, ki so pobegnili iz cesarskih dežel, in drugi njihovi skriti privrženci močno prizadevajo, da bi sedmograškega kneza [Gabrijela Bethlena], Ogre, Turke in Tatаре spodbudili k sovražnim napadom.«⁶¹ Kranjski stanovi so bili zato pozvani, naj poročajo, v kolikšni meri si [notranjeavstrijske] dežele lahko medsebojno pomagajo.

V *Registraturni glavni knjigi* za leto 1624 ni vpisov, vendar so, tudi če deželni zbor res ni bil sklican, zasedali nekateri drugi stanovski organi. V *Regestih deželnozborskih obravnav* namreč naletimo na podatek, da so stanovi namesto zahtevanega nabora odobrili 50.000 goldinarjev za štiri leta ter za pridobivanje odobrenih finančnih sredstev določili 30 krajcerjev na funt gosposke imenjske rente ter 45 krajcerjev na hiše in hube, rovtarji in kajžarji pa so poravnali proporcionalni delež slednjega davčnega bremena.⁶²

V vpisih za leto 1625 prvič v obravnavanem obdobju naletimo na pojav, ki je sicer bolj značilen za zadnja leta tridesetletne vojne, in sicer da je deželni knez, verjetno iz potrebe po finančnih sredstvih, kranjski deželni zbor sklical dvakrat letno. V prvi propoziciji tega leta je deželnoknežja stran od stanovske poleg že običajne pripravljenosti na pomoč Štajercem in »deputata« 1.500 goldinarjev za dvorni vojni svet⁶³ pričakovala, naj v primeru ponovnega »vnetja ognja vojne«

59 Povzeto po izvorniku: (*Num 2*): »... beschwerlichen mangel an dem lieben brott, fleisch und allerhand victualien« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 327).

60 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 326–329.

61 Prosti prevod izvornika (*Num 6*): »... wie daß sich unterschiedliche, sowohl aus denen kay[serlichen] landen entwichene und proscribirte rebellen, alß auch andere ihre verborgene anhängen stark bemühen den fürsten in Siebenbürgen, die Hungarn, Türcken und Tataren zu feindlichen attentaten anzureizen ...« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 328).

62 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1624.

63 Gl. točke propozicije 7, 8, 11 *Num 2* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 331).

njegovemu cesarskemu veličanstvu priskoči na pomoč z nujno izdatno podporo v denarju in moštvi.⁶⁴

Druge zadeve, povezane s cesarjevim vojskovanjem, se ne omenjajo, pač pa so iz Gradca kranjske stanove prosili, da bi denarno podprli komisarje, ki so pod vodstvom Sigmunda Galla vodili mirovna pogajanja s Turki (*friedenstractation*).⁶⁵ Poleg tega so od stanov zahtevali 4.000 goldinarjev za obnovo in strelivo trdnjav v Gorici, Gradišču ob Soči in Trstu.⁶⁶ Ali je bila ta zahteva povezana z morebitnim ponovnim slabšanjem odnosov z Republiko sv. Marka, ali je šlo zgolj za redna obnovitvena dela, iz zapisov ni mogoče razbrati. Stanovi so prejeli tudi posebno cesarsko prošnjo za pomoč pri organizaciji »deputacijskega zbora« Svetega rimskega cesarstva (*deputationstag in heyl[igen] röm[ischen] reich*).⁶⁷

Leta 1625 so bili določeni tudi pogoji za neposredni prevzem stroškov Hrvaške in Morske vojne krajine, ki so jih skupaj prevzeli Kranjci in Korošci.⁶⁸ Stanovi so si s tem zapravili pomembno sredstvo pritiska na deželnega kneza v pogajanjih, dolgoročno pa je to vodilo v t. i. finančni polom deželnih stanov.⁶⁹

Novembra istega leta je v Ljubljano prispela nova (redna) propozicija, kar pomeni, da je bil deželni zbor ponovno razpisan, tozadevna odgovor in izjava stanov pa sta v našem viru vpisana pod naslednjim letom, 1626.⁷⁰ Propozicija v drugi točki od stanov pričakuje, da bodo za plačevanje dolgov prispevali vsaj 20.000 goldinarjev.⁷¹ Ker notica ne navaja, za čigavo *schuldenlast* gre, sklepamo, da je bila deželnoknežja. V deveti točki propozicija predvideva postavitev enega oklepnega konja na 200 funtov imenjske rente in da bodo stanovi v dobri pripravljenosti držali 30., 20. in

64 Gl. točko 17 propozicije Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, pag. 332).

65 Gl. Num 3, 8 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, pag. 332–333).

66 Gl. Num 11 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, pag. 333).

67 Gl. Num 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, str. 335).

68 Gl. leto 1625, Num 20 (pag. 355), leto 1633, Num 12 (pag. 366). Leta 1637 pa je vpisan poseben izvleček o gradnjah obmejnih trdnjav v času od prevzema meje 1. marca 1625 do 31. decembra 1636 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, pag. 402).

69 Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 36; Košir, *Stanovska uprava*, str. 96–101; Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 414.

70 Gl. Num 4 za leto 1626, navedek: »Auf die im novembris jüngst abgewichenen 1625. jahrs einkommene landtags-proposition, der landtschafft in Crain antworth und erklärung« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch dern Landtagsakten*, pag. 339).

71 Gl. 2. točko druge propozicije Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registrators Haupt Buch*, pag. 336).

10. moža.⁷² »Deputat« za dvorni vojni svet se je tokrat s 1.500 povzpел na 2.000 goldinarjev. V zunanjepolitičnem kontekstu je zanimiva še zahteva, naj Kranjci skupaj s Korošci prispevajo preostali del sredstev za Gallovo »turško« komisijo.⁷³

Stanovsko razpravljanje o novembrski propoziciji se je nadaljevalo naslednje leto, 1626. Na žalost sklep deželnega zbora v *Registraturni glavni knjigi* ni popisano, izvemo pa, da se je cesar pripravljalo na potovanje na prihodnji zbor volilnih knezov cesarstva, ki ga vir sicer napačno imenuje *reichstag*,⁷⁴ ter je naposled potekal med oktobrom in novembrom v Mühlhausnu.⁷⁵ Ponovno je bilo govora tudi o »deputacijskem zboru« (*deputationstag*), ki naj bi leta 1627 potekal v Nürnbergu,⁷⁶ vendar do zasedanja naposled ni prišlo.

Bojišča tridesetletne vojne so se medtem pomaknila daleč na sever, orožje pa je z mirom v Bratislavi, ki sta ga 20. decembra 1626 sklenila Ferdinand II. in Gabrijel Bethlen, obmirovalo tudi na Ogrskem.⁷⁷ Kranjski deželni zbor je bil zato leta 1627 v znamenju pogajanj o neposrednem prevzemu stroškov Hrvaške in Morske vojne krajine.⁷⁸ V propoziciji za to leto se od stanov med drugim pričakuje sklic deželne vojske. Deželnoknežja stran je zahtevala, naj se postavi enega oklepnega konja na 200 funtov gosposke imenjske rente ter da se 30., 20. in 10. moža drži v dobri pripravljenosti.⁷⁹

72 Gl. točki 9. in 10. druge propozicije *Num 2* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 336–337).

73 Gl. točki 13 in 14 druge propozicije *Num 2* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 337).

74 Vpisan je dokument *Num 12*, v katerem stanovi odgovarjajo na prošnjo deželnozborskih komisarjev, da bi pomagali pri kritju stroškov potovanja na prihodnji deželni zbor. Izvirnik: »Über das durch die herren landtags commissarien eingereichtes allergnädigstes ersuchschreiben, umb hilffsreichung zum reyß unkosten auf den vorstehenden reichstag, der stände in Crain unterthänigste antworth« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 334). Ali gre pri tem za odgovor stanov na prošnjo, ki je bila vpisana že prejšnje leto, ostaja odprto vprašanje (*Num 22*, leto 1624 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 335)).

75 Bireley, *Ferdinand II*, str. 183–184.

76 Gre za kopijo pisma (*Num 15*) Janeza Ulrika Eggenberga glede potnih stroškov za »deputacijski zbor« v Nürnbergu. Po vpisu sodeč je v Nürnberg potoval sam Eggenberg. Izvirnik: »Copia des – in materia des zu deputations-tag nach Nürnberg begehrtten reyßunkostens von ihro fürstl[ichen] gn[aden] herrn herrn Johann Ulrich fürsten und herrn zu Cromau und Eggenberg einkommenen Schreibens« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 340–341).

77 Kleindel, *Österreich*, str. 140–141; Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 138.

78 Gl. *Num 27* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 347).

79 Gl. točko 9 propozicije *Num 3* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 343).

Za nadaljnji razvoj odnosov med deželnim knezom in stanovi ter poslovanje kranjskega deželnega zbora je pomembna »izredna kontribucija« (*extraordinari contribution*), ki se med popisanimi deželnozborskimi obravnavami iz časa tridesetletne vojne, vsaj pod tem imenom, prvič pojavi prav leta 1627. Kot kaže, je deželno-knežja stran tega leta takšno dajatev zahtevala od stanov treh notranjeavstrijskih dežel, Kranjska pa je odobrila 10.000 goldinarjev »izredne kontribucije«.⁸⁰

Leto 1628 je bilo za notranjeavstrijske dežele še posebej pomembno, saj je cesar Ferdinand II. 1. avgusta izdal patent o spreobrnjenju protestantskega plemstva notranjeavstrijskih dežel, s čimer je bil protestantizem tudi med družbeno elito Štajerske, Koroške in Kranjske potisnjen v ilegalo. Patent je treba razumeti v kontekstu zatišja na bojiščih, ki je cesarju omogočilo, da je pometel z ostanki konfesionalno-politične opozicije v svojih dednih deželah. Ferdinand II. je notranjeavstrijskemu plemstvu priznal zvesto držo v času »nastalih vstaj ter zagrešene neposlušnosti«, mu postavil rok enega leta za spreobrnitev v katolištvo in naročil, naj v nasprotnem primeru proda svoje posesti in zapusti njegove dežele.

Protestantskim izgnancem je cesar zaradi njihove zveste držbe do dinastije spregledal plačilo naknadnega davka – desetega pfeniga od prodanih posestev.⁸¹ Kot ugotavlja Matevž Košir, je odhod protestantskih izseljencev povzročil zmedo pri poslovanju prejemniškega urada,⁸² iz *Registraturne glavne knjige* pa ni razvidno, da bi se podobne težave pojavile tudi pri zasedanju deželnega zbora.⁸³

Deželnozborska propozicija je v viru sicer zabeležena, vendar njena vsebina ni popisana. Vsekakor je zgovorno navodilo, kako naj se deželnozborski komisarji kar najbolje pogajajo s kranjskimi deželnimi stanovi glede dolgov notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta.⁸⁴ Ponovno se pojavijo zahteve po kritju stroškov komisije za mirovna pogajanja s Turki, za katero je deželnoknežja stran pričakovala 3.000 goldinarjev.⁸⁵

80 Gl. *Num* 17, 32: »Der landtschaft in Crain wegen der *extraordinari contribution* gehor[same] erklärung, vermög welcher sie 10.000 gulden bewilliget«, in 34 (*ARS, SI AS* 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 345, 348).

81 *ARS, SI AS* 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700; št. 110 (1628, avgust 1., Dunaj), *Poziv nazaj k kat. veri, sicer zapoved izselitve*. Transkribcija, prevod in spremna študija patenta gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 133–151.

82 Košir, *Stanovska uprava*, str. 84.

83 *ARS, SI AS* 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 350–352.

84 Povzeto po izvirniku: »... mit der vermahnung, wie sie mit der landtschaft in Crain wegen der innerösterreichischen hoffkriegs-schulden auf das beste handeln sollen.« Gl. *Num* 3 (*ARS, SI AS* 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 350).

85 Gl. *Num* 5, 6 (*ARS, SI AS* 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 350–351).

Za naslednje leto, 1629, Valvasor poroča, da je v Ljubljani vladala velika draginja: »... in za star pšenice je bilo treba plačati 9 in pol goldinarja, za star preslice 7 in pol goldinarja in za star ajde 6 goldinarjev.«⁸⁶ Pomanjkanju navkljub je deželnoknežja stran od kranjskega deželnega zbora v petnajsti točki propozicije pričakovala odobritev 40.000 goldinarjev za pričakovano poročno slavje kralja Ferdinanda III., stanovi pa so v svoji končni izjavi ponudili le 12.000 goldinarjev.⁸⁷ Dajatev za vzdrževanje dvornega vojnega sveta je ostala nespremenjena, ponovljene so bile tudi zahteve po pomoči za Gallovo mirovno komisijo.⁸⁸

Švedska vojna (1630–1635)

Sodeč po vpisih v *Registraturni glavni knjigi* je leta 1630, vsaj kar zadeva vojno na Nemškem, zavladalo zatišje, čeprav se je julija na Pomorjanskem z vojsko izkrcal švedski kralj Gustav II. Adolf.⁸⁹ Kranjci so nadaljevali z utrjevanjem Vojne krajine in Trsta, dežela pa se je začela pripravljati tudi na prihod neveste Ferdinanda III., španske infantinje Marije Ane prihodnje leto.⁹⁰ V *Regestih deželnozborskih obravnav* je tako med drugim notica, da so stanovi odobrili preskrbo za 300 nanovačenih vojakov pod določenimi pogoji,⁹¹ kar bi se sicer lahko nanašalo tudi na Vojno krajino. Izdana je bila tudi posebna cesarska uredba glede ravnanja z vojaki.⁹²

Prelomni dogodki tako za cesarstvo kot za Kranjsko so nastopili naslednje leto, 1631. Po sklenitvi mantovanske nasledstvene vojne z mirom v Cherascu 6. aprila se je vojni požar ponovno razplamtel v Nemčiji, kjer je 20. maja 1631 v roke Liginih sil padel Magdeburg, čemur je sledil pokol njegovega prebivalstva. Tragični

⁸⁶ Prosti prevod izvirnika: »In eben diefem Jahr / war / zu Laybach / eine groffe Theurung / und muffte man für ein Star Weitzen 9½ Gulden / für ein Star Rocken 7½ Güllden und für ein Star Heydel 6 Güllden bezahlen« (Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 720).

⁸⁷ Gl. 15. točko propozicije Num 2 in Num 18 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 354, 357).

⁸⁸ Gl. točki propozicije 13 in 14 Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 355).

⁸⁹ Mann, *Das Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, str. 183–201; Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 68.

⁹⁰ Gl. Num 1 (instrukcija obsega tudi točke deželnozborske propozicije), 3, 5 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 358–360).

⁹¹ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1630).

⁹² Gl. ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700, št. 112 (1630, avgust 15., Gradec). Odredba glede ravnanja z vojaki.

dogodek, ki so ga sodobniki poimenovali »magdeburška svatba« (*Magdeburger Hochzeit*), je načel cesarjev ugled in povzročil, da so se nekateri protestantski knezi postavili na stran Gustava II. Adolfa.⁹³ Švedski kralj je v navezi z Volilno Saško 17. septembra pri Breitenfeldu pri Leipzigu uničujoče porazil Johanna Tserclaesa grofa Tillyja, s čimer je vojna sreča Ferdinandu II. in Maksimilijanu I. Bavarskemu začela obračati hrbet.⁹⁴

Medtem ko se je v notranjosti cesarstva razbesnela nova, švedska faza vojne, je Ljubljana gostila špansko infantinjo Marijo Ano, ki je februarja tod mimo potovala na Dunaj.⁹⁵ Kranjska se je najverjetneje 4. junija 1631 po komisarju Janezu Ulriku knezu Eggenbergu in vojvodi Krumlovškemu poklonila bodočemu deželnemu knezu, soprogu španske infantinje Ferdinandu III.,⁹⁶ deželni zbor pa je, kot izvemo tako iz *Registraturne glavne knjige* kot iz *Regestov deželnozborskih obravnav*, prevzel 800.000 goldinarjev težke dvorne in vojne dolgove,⁹⁷ kar je vodilo v t. i. polom deželnih financ.⁹⁸

Naš glavni vir ni preveč zgovoren glede deželnozborskih obravnav za naslednje leto, 1632. Za temo naše raziskave je zanimiv podatek, da so kranjski deželni stanovi zaradi prevzema dvornih in vojnih dolgov popisali svoje člane, omenja pa se tudi seznam dolžnikov.⁹⁹ Poleg prevzema dolgov in neplačanih davkov bi lahko popisovanju članstva botroval tudi odhod protestantskih izgnancev po letu 1628. Delež plemstva, ki se po cesarjevem patentu ni želelo spreobrniti v katolištvo in se je odločilo za izselitev, bi lahko po doslej opravljenih raziskavah znašal do

93 Gl. Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 99–113.

94 Kleindel, *Österreich*, str. 142.

95 Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 591; Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 406; Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 388–398.

96 Kočevar, *Dedna poklonitev*, str. 219–234.

97 V *Registraturni glavni knjigi* gl. dokumenta Num 4, 5 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 361). V *Regestih deželnozborskih obravnav* pa preberemo: »Das extra ordinariwerckh aber beruchet in übere[n]b[ung] und abzallung zuemuetender 800.000 [gulden] hof- und khriegsschulden, und dennen vorgeschlagenen erzeugungs mittlen« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1631). Za rekonstrukcijo deželnega zbora leta 1631 gl. Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 466–539.

98 Vilfan, *Pravna ureditev Kranjske*, str. 36; Košir, *Stanovska uprava*, str. 96–101.

99 Ni povsem jasno, ali so stanovi naredili dva seznama, splošnega (Num 2 »Lista so einer ehnsamen landschaft in Crain wegen abzallung der übernommenen 800.000 gulden hoff und kriegs-schulden überreicht worden.«) in dolžniškega (Num 5: »Auf die überreichte schuldens lista der stände in Crain erklä[rung], dabey der bericht.«), ali pa je v omenjenih dokumentih govora o istem seznamu (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 362).

ene tretjine plemiških deželanov ali do dobre četrtnine potencialnih udeležencev deželnega zbora.¹⁰⁰

Kljub določenim uspehom cesarske vojske v času drugega generalata Albrechta Wenzla Eusebiusa Wallensteina in smrti švedskega kralja v bitki pri Lützen 16. novembra 1632¹⁰¹ je položaj cesarskih ostal težaven, kar so kmalu občutili tudi na Kranjskem. Leto 1633 tako pomeni cezuro v razvoju obravnave deželnega zbora, saj so »izredne kontribucije« dejansko postale redne. Deželnozbornske odobritve so se potemtakem začele deliti na redne (*in ordinariis*) in izredne (*extra ordinarii*), za vsako od njih je deželni knez izdal posebno zaščitno pismo.¹⁰² Poleg tega od leta 1633 dalje beležimo visoko inflacijo vpisanih dokumentov v našem glavnem viru, vse več komisarsko-stanovske korespondence pa se nanaša na tridesetletno vojno.

Prezimovališča (*winterquartier*) se v našem glavnem viru leta 1633 pojavijo prvič, v povezavi z njimi pa tudi nakup konj ter zagotavljanje hlapcev za artilerijo. »Zimske kvartirje« v notranjeavstrijskih deželah je izrecno zahteval Wallenstein, izvedba naloge pa je bila zaupana polkovniku Francu mejnemu grofu Granni (*Franz marggraf von Granna*). Govor je bil tudi o nabavi konj za artilerijo in zagotavljanju za to potrebnih hlapcev.¹⁰³ Kar 21 spisov obravnava rekrutni denar (*recrouten geld*), novačenje, novačarje¹⁰⁴ (*werber*) ter denar zanje, zborna mesta in preskrbo vojaštva. Sklepamo lahko, da so izplačila zaostajala, saj so stanovi med drugim dobili ukaz, naj cesarskemu konjeniškem stotniku (*rittmeister*) Gabrijelu Šafšiču (*Gabriel Schaffschitsch*) plačajo izostali rekrutni denar, poveljnik

¹⁰⁰ Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 280–281.

¹⁰¹ Po sočasnih pravilih vojskovanja je bitko sicer dobila švedsko-volilnosaška vojska, ker se je morala nasprotna stran umakniti z bojišča, vendar je v bitki življenje izgubil švedski kralj, kar je bil hud udarec za protestantski tabor (*Bedürftig, Der Dreißigjährige Krieg*, str. 107–109). Kot kaže letopis jezuitskega kolegija v Celovcu, so sodobniki tridesetletne vojne v srcih pogosto nosili Vespazijanov rek, da truplo sovražnika vselej lepo diši. Ko je namreč Dunaj dosegla novica o smrti švedskega kralja, naj bi se v vseh deželah cesarstva s pesmimi in procesijami pobožno zahvalili Bogu, da je bil najbolj neizprosno sovražnih Avstrijske hiše izključen iz vojne. Zahvalno procesijo so priredili tudi v Rimu, na španskem dvoru pa so dogodek proslavili z gledališko predstavo, ki je Švedovo smrt prikazala v 24 dejanjih in je trajala 12 dni (*Chronik des Jesuitenkollegs*, str. 261–262 (latinski izvirnik), str. 515–516 (nemški povzetek)). Ljubljanski jezuiti o podobnih proslavah na Kranjskem ne poročajo (*Letopis kolegija Družbe Jezusove*, str. 110–114).

¹⁰² Gl. Perizhofferjev seznam zaščitnih pisem: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, *Pars II. repertorii*, fol. 223r–225r. O tem: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 616–622.

¹⁰³ Gl. *Num* 3, 5, 6, 66 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 364–365, 375). Gl. Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 414.

¹⁰⁴ »Novačar« – poskus prevoda nemške besede *Werber*, torej tisti, ki novači najemnike.

(*commendant*) *Nicolo Millidragi* pa pred izplačilom celotne vsote 30.000 goldinarjev rekrutnega denarja ni hotel odpeljati vojaštva.¹⁰⁵

Za deželni erar so bile pomembne tudi izredne vojne zahteve (*extraordinari kriegsbegehren*), zaradi katerih je bil naposled razpisan veliki odbor (št. 27).¹⁰⁶ V dokumentaciji se omenjata tudi dve vojaški enoti, in sicer: polk *Batthyany* (*Badiani*) in pet »merodskih« stotnij (*merodische 5. compagnien*).¹⁰⁷ Stanovi so »posodili« 1.500 goldinarjev za podporo določenega števila Poljakov (*Pollaggen*) v cesarskih vojaških taborih.¹⁰⁸ Kaže tudi, da je deželo prečkal vojaški kontingent iz Ogrsko-hrvaškega kraljestva, saj med dokumenti najdemo poročilo, da »ban v Slavoniji« ne dovoli prostega prehoda vojaštvu, ki naj bi ga odpeljali.¹⁰⁹ Omenja se tudi ukaz mestu Krško glede oskrbe za konjeniškega stotnika *Jurija Krabata* (*Georg Crabatt*).¹¹⁰

Vse večja finančna bremena, ki jih je povzročala cesarska armada (*kayserliche armee*), so stanovom začela povzročati težave z insolenco. Leta 1634 namreč vrsta dokumentov, vpisanih v naš glavni vir, govori o stanovskih zamudah s plačevanjem odobrenih dajatev ter sredstev za preskrbo vojaštva.¹¹¹ Poleg tega je deželni zbor obravnaval nastanitev vojaških enot, za Kranjsko naj bi bilo namreč določenih devet pehotnih stotnij (*compagnien*) in en oddelek (*fahndl*), ki si ga je dežela delila s Koroško.¹¹²

Na nekoliko drugačne podatke o nastanitvi vojaštva na Kranjskem tega leta naletimo v *Carnioliae pragmaticae*, in sicer so stanovi o tem razpravljali 6. februarja 1634, naslednji dan, 7. februarja, pa je v Ljubljano prispela odredba, da bo v notranjeavstrijske dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko premeščenih 50 oddelkov (*fändel*) cesarske pehote in da bodo od tega na Kranjsko proporcionalno odpadli štirje oddelki. Stanovi so se nato posvetovali o izdelavi reda glede kvartirjev za vojaštvo in priprav na oskrbo. Deželni maršal je menil, da bi lahko terjali proporcionalni

¹⁰⁵ Gl. *Num* 9, 11, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 34, 36, 41, 43, 45, 50, 51, 59, 60, 68 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 365–375).

¹⁰⁶ Gl. *Num* 11, 13, 16, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 42, 47, 54, 55, 56, 57, 61, 62, 63, 64, 65 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 365–375).

¹⁰⁷ Gl. *Num* 18, 32 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 367, 369).

¹⁰⁸ Gl. *Num* 58 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 372).

¹⁰⁹ Gl. *Num* 49, 51 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 371).

¹¹⁰ Gl. *Num* 52 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 371).

¹¹¹ Gl. *Num* 1, 2, 4, 19, 31, 35, 42, 49, 51 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 376–384).

¹¹² Gl. *Num* 7, 9, 10, 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 376–378).

delež na funt gosposke imenjske rente in da bi bil na sto hub vzdrževan en vojak, k temu bi lahko dodali 200 funtov na mesta. Poleg tega je deželni maršal sklepal, da vojaštva ne bi bilo priporočljivo nastaniti na podeželju, ker discipline ni mogoče vzdrževati. Namesto tega bi raje pomagali mestom in trgom, kjer naj uredijo kvartirje. Stanovi so razpravo o nastanitvi in oskrbovanju cesarskega vojaštva, ki je postavila tudi bodoče standarde, nadaljevali 11. februarja 1634.¹¹³

Dva tedna po zgoraj omenjeni stanovski razpravi se je v češkem mestu Cheb (*Eger*) sklenila življenjska pot ene osrednjih figur tridesetletne vojne Albrechta Wallensteina, ki so ga 25. februarja umorili cesarju zvesti častniki.¹¹⁴ Cesar je Kranjcem o generalisimovi izdaji pisal že dva dni poprej, njegovo pisanje s prošnjo za pomoč pri vzdrževanju vojske pa so stanovi prejeli 13. marca.¹¹⁵ V arhivu gospostva Dol pri Ljubljani se je ohranil prepis porogljivega epitafa za češkega vojskovodjo,¹¹⁶ ki je verjetno nastal na Dunaju in se z letaki razširil na Kranjsko.¹¹⁷ Po chebskem atentatu pa se je v kranjsko prestolnico preselil dolgoletni zaupnik Ferdinanda II., štajersko-kranjski deželni glavar Janez Ulrik Eggenberg, ki je kot Wallensteinov prijatelj po njegovem strmoglavljenju padel v nemilost na dvoru. Eggenbergovo kranjsko »izgnanstvo« pa ni trajalo dolgo, saj je visoki pregnanec v Ljubljani preminil že 14. oktobra 1634.¹¹⁸

113 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica*, Pars I., Prot. 17, § 1.

114 Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 182–183. Gl. tudi razpravo Polone Vidmar v tej monografiji.

115 Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 409. Dimitz kot vir navaja: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 891, Landtagsprotokol 17 (1624–1646), fol. 18).

116 Besedilo »epitafa«: »Hier liegt begraben mit haut und bain, / der mächtige kriegsfurst von Wallenstein, / der grosse macht zusammen bracht. / Dürf doch mit eissern aine schlacht / vielen hat er grosses guett geschenkht. / Doch mehr verschuldig blueth gehenkht, / durch stern churerey und langes tractieren, / thäte er landt, leuth und ehr verliehren, / den kayser, der ihn groß gemacht, / er nach der cron und leben tracht, / daß Österreich mildreiches haus / wolte würgen und ganz tilyen auß / gar jart warden ihm sein böhaimbisch hiren. / Khundt nit hören der spatn khiren / hannen, hennen und hundert er bandisiert / an allen orthen, wo er loschiert. / Nun ist er gefahren des todes strassen, / muest hannen kräen und hundert böllen lassen. / Anno 1634 gestorben in feb[ruar] durch ainen soldaten mit der parteßän umbbracht worden« (ARS, SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 205 (Raigersfeld XXXVI), fol. 45r, Epitaf kneza Wallensteina).

117 Polona Vidmar navaja, da je bil v Augsburgu leta 1634 natisnjen letak *Wahlsteinisch Epitaphium*, ki je med drugim vseboval posmehljiv epitaf za umorjenega vojskovodjo, katerega besedilo je precej podobno »epitafu«, ki se je ohranil v Ljubljani. Gl. razpravo Polone Vidmar v tej monografiji.

118 *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 115; Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 263v–254r; Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 409.

Iz *Registraturne glavne knjige* nato izvemo, da je deželnoknežja stran »za zadušitev gnusne izdaje« nekdanjega cesarskega vojskovodje pričakovala, da bodo tri notranjeavstrijske dežele prispevale 600.000 goldinarjev in 6.000 mož za krepitev cesarske armade, od česar bi Kranjska proporcionalno prispevala 120.000 goldinarjev in 1.200 mož.¹¹⁹ Slednja zahteva daje vtis, da so na Dunaju računali z možnostjo vojaškega spopada z enotami, ki bi ostale zveste odpadlemu generalizmu. Iz pregledanih virov žal ne izvemo, kakšna je bila končna »izredna« odobritev tega leta, pač pa da so stanovi zaradi novačenja vojaštva v deželi sklicali poseben odbor.¹²⁰ Poleg tega je nemalo prahu na kranjskem političnem parketu dvignil vnovični turški vpad in ekscesi.¹²¹

V zadnjem letu t. i. švedske vojne, 1635, je cesar kot izredno vojno pomoč od notranjeavstrijskih dežel zahteval 300.000 goldinarjev ter sto voz za strelivo in proviant, od katerih je moral biti vsak opremljen s štirimi konji in dvema hlapcema, Kranjski pa je pripadla lastna »proporcionalna kvota« zahtevanega prispevka.¹²² Vrstili so se zaostanki pri plačevanju izrednih vojnih odobritev, na kar je Kranjce in Korošce opomnil dvorni orožar (*hofzeügwarth*) Mihael Morel (*Michael Morell*),¹²³ kar je botrovalo razpisu velikega odbora.¹²⁴

Kot kaže, so Kranjci tega leta odobrili 50.000 goldinarjev »izredne« kontribucije ter za zbiranje vsote določili naslednja »sredstva« (*mittel*): 1) 1 goldinar 30 krajcarjev na vsak funt gosposke imenjske rente, dvakrat toliko za druge [osebe, vpisane v imenjsko knjigo], ki niso deželani; 2) 1 goldinar 30 krajcarjev od vsake hube, po 30 krajcarjev pa so plačali podružniki (*untersaß*); 3) 22 krajcarjev 2 pfeniga od stalno delujočih mlinskih koles ter 12 krajcarjev od koles, ki se vrtijo občasno; 4) poldrugi goldinar od stotih goldinarjev premoženja.¹²⁵

Glede novačarjev in novačenja je v glavnem viru zaveden prepis cesarske

119 Prosti prevod izvirnika (*Num 22*): »zu dempfung der abscheülichen verrätherey«, gl. tudi *Num 26* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 378, 379).

120 O izredni vojni odobritvi v denarju za leto 1634 gl. *Num 3*, 17, 22, 24, 26, 34, 37; o novačenju moštva pa *Num 13*, 14, 15, 17, 22, 26, 52 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 377–384).

121 Gl. *Num 29*, 44 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 379, 382).

122 Gl. *Num 5*, 9, 12, 14, 18, 20, 21, 23, 26, 32, 35, 37, 38, 39 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 385–392). Gl. Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 415–416.

123 Gl. *Num 13*, 16 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 387–388).

124 Gl. *Num 37* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 391–392).

125 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 384–385.

resolucije, naj se vsakemu stotniku (*hauptmann*) plača 500 goldinarjev rekrutnega denarja, kar so stanovi pozneje sprejeli. Vpisan je tudi ukaz za polkovnega stražmojstra oziroma majorja (*obrist wachtmeister*) polka Gonzaga, naj poda imenski popis vseh častnikov, ki so bili tedaj v deželi.¹²⁶ Nato naletimo še na »prepis cesarske resolucije«, da je treba novačarjem dati eno srebrno krono in po en beli denarič (*eine per 15 β*) ter »proti temu« (*dagegen*) cesarju odtegniti izgubo od glavne odobritve.¹²⁷

O rekrutiranju na Kranjskem leta 1635 notico najdemo tudi v *Carnioliae pragmaticae*, v kateri je omenjen sklep stanov z dne 26. marca, da je treba za rekrutiranje določiti zborne kraje in zanje sestaviti poseben red. Določili so naslednje zborne kraje (*samlplaz*) [očitno za vojaštvo, ki je prihajalo v deželo]: v Ljubljano so napotili 12 stotnij (*compagnien*), v Škofjo Loko 7, v Kranj 7 in v Novo mesto 4 stotnije. Vrhovni komisar (*obrist herr commissarius*) je kot odličnik rezidiriral v Ljubljani skupaj s svojim dodeljenim podkomisarjem (*adjungirten untercommissario*), ostale komisarje pa so nastanili v Kranju, Škofji Loki in Novem mestu ter jim izplačali oskrbnino (*lüffergeldt*).^{128,129} *Regesti deželnozborskih obravnav* navajajo le nove vojne naklade in zahteve cesarskih svetnikov po plačilu odobrene vojne pomoči ter odgovore na številne stanovske pritožbe.¹³⁰

Od dogodkov z »mednarodnega« prizorišča velja omeniti, da sta julija 1635 v zakon stopila dvainšestdesetletni bavarski volilni knez Maksimilijan I. in petindvajsetletna avstrijska nadvojvodinja Marija Ana, najstarejša cesarjeva hči, Kranjci pa so nato prejeli prošnjo za denarno pomoč.¹³¹ Leto je zaznamoval tudi t. i. drugi slovenski kmečki upor, ki je aprila izbruhnil na Spodnjem Štajerskem in se do maja razširil na Kranjsko. Čeprav so stanovi sami sodelovali pri njegovi zadušitvi,¹³² upor od štirih glavnih virov omenja le *Carnioliae pragmatica*. Ta

126 Popis še ni bil najden, pač pa je znan *Rolla* polka Gonzaga iz leta 1643; več o tem v nadaljevanju.

O Hanibalu Gonzagi in njegovem polku gl. razpravo Mihe Šimca v tej monografiji.

127 *Num* 35, gl. tudi: *Num* 15, 17, 24, 25, 28, 29, 31, 34 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 388–391).

128 *Liefergeld* Niko Hudelja prevaja kot oskrbnina (Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski glosar*, str. 208).

129 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica*, Pars I., Prot. 17, § 10.

130 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1635.

131 Gl. *Num* 36 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 391). Gl. tudi: Bireley, *Ferdinand II*, str. 294; Hartmann in Schnith (ur.), *Die Kaiser*, str. 548–549.

132 Simoniti, *Slovenski kmečki upor 1635*, str. 46.

navaja pritožbe plemstva s 16. oktobra na račun meščanstva, ki je plemičem med kmečkim uporom oporekalo, da bi v mesta in trge spustilo njihove premičnine.¹³³

Francosko-švedska vojna (1635–1648)

Leta 1636 je kranjski deželni zbor prejel cesarsko pismo, s katerim je vladar kot izredno vojno odobritev zahteval 60.000 goldinarjev ter 120 konj s konjsko opremo (*geschir[r]*) in hlapci, čemur so se pridružile nadaljnje zahteve po pomoči pri strelivu in proviantu.¹³⁴ Sklican je bil tudi odbor, »sestavljen iz gospodin in deželanov, ki živijo blizu [Ljubljane]«. ¹³⁵ Brez zaostankov pri izplačilih tudi tokrat ni šlo.¹³⁶ Pod naslovom rekrutiranja se v glavnem viru omenja le še to, da je v Ljubljano prispelo pismo graških tajnih svetnikov glede novačenja 3.000 hrvaških konj[enikov] (*crabatischen pferden*) ter pomoči pri njihovi nastanitvi in preskrbi,¹³⁷ vendar o morebitni nastanitvi Hrvatov v deželi tega leta ne izvemo ničesar.

Priletni cesar Ferdinand II. je na srečanju volilnih knezov cesarstva v Regensburgu z izvolitvijo svojega sina Ferdinanda III. za rimskega kralja 22. decembra 1636 dosegel še zadnji politični uspeh v življenju.¹³⁸ Cesarjevo zadnje potovanje so financirali tudi kranjski stanovi, ki so v ta namen sprva ponudili 6.000 goldinarjev, in sicer pod dvema pogojema: 1) da smejo nabiti 15 krajcarjev na 1 funt gosposke imenjske rente ter prav tako na hube in hiše; in da 2) smejo proporcionalno vsoto naložiti kajzarjem, rovtarjem, mlinom in svobodnikom. Kot kaže nadaljnja korespondenca, se je odobritev ob potrditvi sredstev za njeno zbiranje na koncu ustalila pri 10.000 goldinarjih.¹³⁹

V našem glavnem viru se tega leta prvič pojavi prispevek 2.400 goldinarjev

¹³³ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica*, Pars I., Prot. 16, § 5.

¹³⁴ Gl. *Num* 2, 5, 15 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 394–396, 398). Gl. tudi ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1636.

¹³⁵ Gl. *Num* 15 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 398).

¹³⁶ Gl. *Num* 2, 13 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 394, 398).

¹³⁷ Gl. *Num* 18 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 398).

¹³⁸ Bireley, *Ferdinand II.*, str. 296–303.

¹³⁹ Gl. *Num* 9, 11 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 397).

za dvor nadvojvode Leopolda Viljema.¹⁴⁰ Poleg tega se ponovno omenjajo turški roparski pohodi (*türkische streifereyen*) po Hrvaški in Morski vojni krajini.¹⁴¹

Leta 1637 je poleg že običajne »izredne« kontribucije¹⁴² deželnoknežja stran zahtevala 10.000 goldinarjev za preskrbo 3.000 hrvaških konjenikov, ki so bili nanovačeni že prejšnje leto.¹⁴³ Temu se je pridružil še prispevek za poljsko potovanje cesarjeve hčerke Cecilije Renate, ki se je 13. septembra 1637 v Krakovu poročila s poljskim kraljem Vladislavom IV.¹⁴⁴ Stanovi so med drugim pristali na 40.000 goldinarjev izredne vojne pomoči in 10.000 goldinarjev za hrvaške jezdece (*crabatische reüther*).¹⁴⁵

Za zbiranje 40.000 goldinarjev izredne [vojne] denarne pomoči in 10.000 goldinarjev za hrvaške konjenike so Kranjci določili naslednja sredstva (*erzeugungsmittel*): 1) vsak gospod in deželan je iz lastne mošnje prispeval 1 goldinar 30 krajcarjev od vsakega funta gosposke imenjske rente brez obremenitve podložnikov; 2) od drugih v imenjski knjigi zabeleženih posestnikov, kot so duhovniki in tisti iz vrst plemstva ter plemenitih in neplemenitih oseb, ki nimajo deželanstva (meščanov in svobodnikov), so od vsakega funta gosposke imenjske rente zahtevali 3 goldinarje; 3) in ker so bili trgi in mesta s svojimi hišami ter kmetje s svojimi hubami, kajžami, rovtami in mlini naravnani na davčno napoved na funt gosposke imenjske rente, so od ene hube proporcionalno plačali 1 goldinar 30 [krajcarjev]; 4) proporcionalna davčna naklada na podružnike (*untersassen*), rovtarje, kajžarje in mlinarje; in 5) plačilo 1 goldinarja od stotih goldinarjev premoženja.¹⁴⁶

Za leto 1638 v *Registraturni glavni knjigi* naletimo na dober popis propozicije, končne resolucije in sredstev za plačilo izredne vojne odobritve. *Extraordinari-kriegeshilff* v višini 60.000 goldinarjev je deželnoknežja stran od stanov zahtevala že v dvanajsti točki deželnozborske propozicije. Deželni zbor je naposled pristal na 40.000 goldinarjev »izredne« vojne pomoči, vendar v popisu naletimo na še eno cesarjevo zahtevo trem notranjeavstrijskim deželam, naj odobrijo 150.000 goldinarjev za okrepitev njegove armade, od česar bi Kranjski pripadla »proporcionalna

140 Gl. Num 3, 5, 14 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 394–395, 398).

141 Gl. Num 8 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 397).

142 Gl. Num 4, 11 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 399, 401).

143 Gl. Num 1, 5 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 399).

144 Gl. Num 8, 9, 10 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 400).
Gl. tudi: Hartmann in Schnith (ur.), *Die Kaiser*, str. 549.

145 Gl. Num 18 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 401).

146 Gl. Num 21 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch dern Landtagsakten*, pag. 402–403).

kvota«. Kot kaže, so stanovi pristali na 20.000 goldinarjev za »okrepitev cesarske armade«. Izvemo še, da je bila odobrena vsota namenjena za »krepitev poškodovane cesarske armade na Renu«. ¹⁴⁷

Tudi v *Regestih deželnozborskih obravnjav* se leta 1638 prvič srečamo z neposredno omembo spopadov na Nemškem, in sicer beremo, da naj bi deželni zbor določil telesni davek zaradi izgubljene bitke »na reki Ren« (*am Reünstramb*), ¹⁴⁸ s čimer je verjetno mišljena bitka pri Rheinfeldnu 3. marca 1638. ¹⁴⁹ Kljub vnovično visokim izdatkom *Registraturna glavna knjiga* kaže, da se je stanovom vendarle uspelo otresti nekaterih starih dolgov, saj so že omenjenemu orožarskemu mojstru Morelu plačali 22.500 goldinarjev zaostale odobritve. ¹⁵⁰

Poleg divjanja vojne v notranjosti cesarstva se v kranjskih deželnozborskih obravnjavah leta 1638 omenjata novice o napetostih iz regionalnih kriznih žarišč, in sicer so v Ljubljano prek Gradca prispеле novice o turških pripravah na napad, ¹⁵¹ že v sedemnajsti točki propozicije pa je cesar Kranjcem naročal, naj imenujejo komisarje za reševanje mejnih sporov z Beneško republiko. ¹⁵² Izvleček končne resolucije (*schluß-resolution*) kaže, da je deželni zbor med drugim odobril »izredno vojno pomoč« v višini 40.000 goldinarjev. ¹⁵³

Kako je sleherni Kranjec financiral tridesetletno vojno, pa izvemo iz pripisa na koncu rubrike za leto 1638, ki v sedmih točkah našteva sredstva za zbiranje odobrene izredne vojne pomoči, ¹⁵⁴ in sicer:

1) Gospodje in deželani so plačali po 30 krajcarjev na 1 funt gosposke imenj-ske rente brez preložitve na podložnike, drugi posestniki, kot so duhovniki brez

¹⁴⁷ Gl. *Num* 2, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 404–408).

¹⁴⁸ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1638.

¹⁴⁹ Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 145.

¹⁵⁰ Gl. *Num* 6 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 406).

¹⁵¹ Gl. *Num* 8, 10 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 406–407).

¹⁵² Gl. 17. točka propozicije *Num* 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 405).

¹⁵³ Gl. *Num* 20, 22, 23 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 408–409).

¹⁵⁴ Gl. ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch dert Landtagsakten*, pag. 410–413.

deželanstva, plemstvo, meščani in svobodniki, pa po 1 goldinar na funt gosposke imenjske rente.¹⁵⁵

2) Na vsako hišo v mestih in trgih ter na vsako hubo na podeželju je bilo treba plačati 1 goldinar. Proporcionalno so to naklado plačali podružniki, kajžarji, naseljenci na novinah (*neübrüch*), rovtarji (*gereüth*) in [lastniki] mlinov (*mühlen*). Gostači, ki so živeli pri kmetih (*gäst und inwohner der bauern*), so plačali po 15 krajcarjev, sogorniki po gorskem pravu (*berckholden*) pa po 30 krajcarjev. Vsak deželan brez imenja (*unbegülteter*) je plačal 20 goldinarjev, vsak plemič brez imenja pa 18 goldinarjev.¹⁵⁶

3) Doktorjem ne glede na profesijo in plemenitim osebam so naložili plačilo 18 goldinarjev. Tisti, ki niso bili ne meščani ne kmetje, kot na primer uradniki (*officier*), odvetniki, solicatorji, skrbniki in podobni, so plačali 6 goldinarjev, služabniki (*diener*) pa po 1 goldinar. Druga služinčad (*dienstgesindt*) je prispevala 2 šilinga 20 črnih denaričev (2 β. 20 9), »vsaka ženska, človek (*mensch*) in šivilja (*nätherin*)« pa 2 šilinga 18 črnih denaričev (2 β 18 9).¹⁵⁷

4) Stanovi so se prilagodili cesarski resoluciji, da se naklada 300 goldinarjev na vsakega trgovca z železom (*eyßen handelsmann*) po zgledu koroških stanov omeji na 150 goldinarjev in da se vsakemu železarskemu obratu (*eyßengewercken*) z lastno železarno ali kladivom (*aigen berghütten, oder hammer*) naloži 50 goldinarjev.¹⁵⁸

5) Od vsakega nemeščana in bogatega trgovca, ki vozi tovor v deželo, so zahtevali 40 goldinarjev, od revežev 20 ter od preprostih nosačev sadja in začimb (*frücht= und gewürztragern*) 9 goldinarjev.¹⁵⁹

6) Samostani v trgih in mestih ter na podeželju, rezbarji, slikarji in podobni, ki imajo redno plačilo (*ordinari bestellungen*), meščani deželnoknežjih mest (*mitleydende burger*) in »naseljeni podložniki gospodov« (*angeseßenen herrn unterthanen*) so plačali 1 goldinar 30 krajcarjev. Tistim, ki so se odpovedali meščanskim pravicam in so prebivali bodisi v mestih in trgih bodisi na podeželju ter živeli od lastnih prihodkov ali pa so se poslužili poslovalnic (*sich der factoreyen gebrauchen*), so naložili, naj h kontribuciji prispevajo glede na svoje premoženje.

¹⁵⁵ ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch dern Landtagsakten*, pag. 410–411.

¹⁵⁶ Prav tam, pag. 411.

¹⁵⁷ Prav tam, pag. 411–412.

¹⁵⁸ Prav tam, pag. 412.

¹⁵⁹ Prav tam, pag. 412–413.

7) V skladu z zadnjo točko so tudi deželni stanovi plačali 1 goldinar na sto goldinarjev denarja, ki je bil naložen pri njih (*auf interesse*).¹⁶⁰

Leta 1639 je Ferdinand III. od notranjeavstrijskih dežel zahteval izredno denarno pomoč v višini 150.000 goldinarjev ter po enega konja s sedlom s pištolami (*pistolensatl*), uzdo in vsemi potrebščinami na sto funtov [gosposke imenjske rente].¹⁶¹ Naporna in dolgotrajna pogajanja, ki so sledila propoziciji, kažejo na velike potrebe po finančnih sredstvih na deželnoknežji strani in izčrpanost na stanovski.¹⁶² Kranjski deželni zbor se je zavlekel v leto 1640, zato o višini tako rečnih kot »izrednih« odobritev izvemo šele iz vpisov za naslednje leto. Pri »izredni vojni odobritvi« za leto 1639 je morala naposled nekoliko popustiti deželnoknežja stran, in sicer se je kranjski delež z 80.000 goldinarjev najprej znižal za 15.000,¹⁶³ naslednje leto pa še za 5.000 goldinarjev, kar pomeni, da je odobritev pristala na 60.000 goldinarjih.¹⁶⁴

Omenjeni se je nato pridružila zahteva po 20.000 goldinarjih za trdnjavo Breisach ob Renu,¹⁶⁵ vendar iz uporabljenih virov ne izvemo, kakšen je bil razplet te zgodbe. S tridesetletno vojno pa je povezano tudi novačenje vojakov na Kranjskem, ki je pomembno zaznamovalo deželnozborske obravnave leta 1639. Korespondenca med stanovi in deželnozborskimi komisarji v Ljubljani ter notranjeavstrijskim dvornim vojnim svetom in tajnimi svetniki v Gradcu daje vtis, da so se Kranjci želeli izogniti zbornim mestom za vojaštvo v svoji deželi in so v zameno ponujali odobritev finančnih sredstev. Vendar kaže, da je do novačenja naposled prišlo, izdana je bila namreč posebna odredba (*ordnung*), kako je treba oskrbovati vojake na zbornih mestih v deželah Štajerski, Koroški in Kranjski.¹⁶⁶ Kot možna zborna mesta na Kranjskem se omenjajo Ljubljana, Škofja Loka, Novo mesto in Kočevje.¹⁶⁷

¹⁶⁰ Prav tam, pag. 413.

¹⁶¹ Gl. 1. točko propozicije *Num 3* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 414).

¹⁶² Gl. *Num 3*, 6, 9, 11, 14, 15, 19, 20, 21, 25, 26, 30, 31, 37, 42, 48, 52, 53, 59, 60 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 414–424).

¹⁶³ Gl. vpise za leto 1639 – *Num 59* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 424).

¹⁶⁴ Gl. vpise za leto 1640 – *Num 24*, 62, 63 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 429, 435).

¹⁶⁵ Gl. vpise za leto 1639 – *Num 12*, 18 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 417).

¹⁶⁶ Gl. *Num 28* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 419).

¹⁶⁷ Gl. *Num 38* (pag. 420). Celotna korespondenca o novačenju za leto 1639 pa obsega dokumente: *Num 13*, 19, 24, 28, 30, 31, 33, 38, 39, 41, 46, 50, 51, 56 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur's Haupt Buch*, pag. 417–423).

Poleg tega se na začetku obravnav za prihodnje leto omenja ukaz, naj zaprejo rekrutna mesta in odpošljejo nanovačeno moštvo.¹⁶⁸

Kot kaže pismo predsednika in svetnikov notranjeavstrijskega dvornega vojnega sveta ter graških tajnih svetnikov o novačenju, je bil na Kranjskem leta 1639 polk Colloredo, saj se pismo nanaša na 1.000 goldinarjev, ki jih je dobil neki poročnik (*lieutenant*) tega polka za najnujnejšo preskrbo.¹⁶⁹ Omeniti velja še, da je deželni zbor tega leta razpravljal tudi o svetnih posestvih, ki so si jih pridobili prelati in duhovski stan, kot je naročala štirinajsta točka propozicije.¹⁷⁰ Na podlagi notice v *Regestih deželnozborskih obravnav* lahko sklepamo, da je šlo za nekdanje posesti protestantskih izgnancev, za katere je duhovniškemu stanu verjetno pripadala retraktna pravica.¹⁷¹

Kot smo omenili zgoraj, so se deželnozborske razprave zavlekle v naslednje leto, 1640, izredna odobritev za prejšnje leto, 1639, pa je naposled znašala 60.000 goldinarjev.¹⁷² O težavnosti cesarjevega položaja zgovorno priča dejstvo, da je *extraordinari kriegshilf* za leto 1640 v višini 240.000 goldinarjev in enega oklepnega konja brez mož na vsakih sto funtov [gosposke imenjske rente] od notranjeavstrijskih stanov zahteval že v prvi točki propozicije.¹⁷³ Kranjska je naposled prevzela 80.000 goldinarjev izredne vojne pomoči in 6.000 goldinarjev za [cesarjevo] potovanje v Regensburg, o zahtevanih oklepnih konjih pa podatkov ni.¹⁷⁴

Na koncu popisa obravnav za leto 1640 so v našem glavnem viru z drugo pisavo popisana še sredstva za zbiranje odobrene izredne vojne pomoči. Stanovi so 80.000 goldinarjev potemtakem zbrali z naslednjimi dajatvami: 1) 1 goldinar na funt gosposke imenjske rente; 2) 1 tolar (*reichsthaler*) od hiš v mestih in trgih ter od hub na podeželju, 2 goldinarja od svobodnikov (*freysaßen*) in proporcionalno naklado od podružnikov, kajžarjev itd.; 3) 1 goldinar na sto goldinarjev kapitala,

168 Gl. vpise za leto 1640 – Num 5 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 427).

169 Gl. Num 56 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 423).

170 Gl. Num 3, 36 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 415, 420).

171 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1639.

172 Gl. vpise za leto 1640 – Num 21, 29, 62, 63 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 428–429, 435).

173 Gl. 1. točko propozicije Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 425).

174 Gl. Num 2, 24, 25, 26, 27, 28, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 57, 58, 63. Končna odobritev rednih zahtev Num 56, izrednih pa Num 58 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 425–435).

ki se pod obrestmi hrani pri stanovih (*von hundert 1 interesse gulden*); 4) pol tolarja od tovara (*sämb*) žebļjev, ki ga prevaža domačin, 1 goldinar od vsake kope (*mayller*), 1 tolar od tovara žebļjev, ki ga prevaža tujec, in 2 goldinarja od kope, [ki je v lasti tujca]; 5) 9 krajcarjev od vsakega konja, ki prevaža tovore; 21 krajcarjev pa, če trgovec potuje v Gradec; dvakrat toliko – 42 krajcarjev – na vino in 15 krajcarjev od vsakega tovara marvina ali žita, ki potuje v deželo. Če tovorijo iz dežele, morajo od vsakega tovara (razen vina, žita in soli) od vsakega goldinarja plačati en groš, kar vključuje tudi tujce, ki vodijo konje ali volove.¹⁷⁵

Veliko črnila je bilo prelitega tudi zaradi rekrutiranja, oskrbovanja rekrutov ter zbornih mest za nabiranje novih najemnikov (*sammelplätz, werb- und recroutenplätze*) v deželi, ki so bila določena v naslednjih mestih: Ljubljana, Novo mesto, Kočevje, Krško, Metlika in Kostanjevica. Zborna mesta med prebivalstvom očitno niso bila priljubljena, saj sta sodnik in mestni svet Novega mesta prosila, da bi jim z nabornim in rekrutnim mestom prizanesli.¹⁷⁶ Neprikljubljenosti vojaštva med civilnim prebivalstvom je botrovalo nasilje, ki je pogosto spremljalo najemnike, kar kaže pismo ljubljanskemu sodniku in mestnemu svetu, ki jima naroča, naj glede deliktov, ki so jih zagrešili rekruti, ne podata sodbe ali izvršita kazni, saj jurisdikcija v teh primerih pripada stotniku (*hauptmann*) polka Colloredo *Francescu Guicienatiju*.¹⁷⁷

Deželnozborska propozicija za leto 1641¹⁷⁸ v *Registraturni glavni knjigi* sicer ni popisana, vendar iz dokumenta št. 4 izvemo, da je bila podana deželnemu zboru. Že predhodna resolucija, ki je bila verjetno namenjena deželnozborskim komisarjem, pa nalaga, naj se od kranjskih deželnih stanov zahteva 120.000 goldinarjev izredne vojne pomoči. Gre za visoko vsoto, ki tega leta ni bila zahtevana od treh

¹⁷⁵ Popis sredstev za zbiranje izredne vojne pomoči za razliko od ostalih dokumentov ni oštevilčen (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 435–437).

¹⁷⁶ Gl. *Num* 15 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 428).

¹⁷⁷ Gl. *Num* 20. Celotna korespondenca o vojaških zadevah: *Num* 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 427–428). Tudi Regesti deželnozborskih obravnav za leta 1640 omenjajo razprave o novačenju (*mussterungs punct*) in dokumentacijo o preskrbovanju rekrutov: »N° 30 ordinanz intimation wegen der Recrouten Verpflegung« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1640). Omenjeni stotnik *Francesco* se v *Registraturni glavni knjigi* pojavi dvakrat, njegov priimek pa je prvič zapisan kot *Guicienati* (gl. leto 1640 – *Num* 20 (pag. 428)), drugič pa kot *Guicionati* (gl. leto 1642 – *Num* 24 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 451)).

¹⁷⁸ Redne odobritve za leto 1641 so povzete v resoluciji *Num* 19 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 440–441).

notranjeavstrijskih dežel, temveč zgolj od Kranjske.¹⁷⁹ Vendar pogajanja kažejo, da je bila dežela finančno že precej izčrpana ter da so se na dvoru tega zavedali, saj je bilo nato deželnozborskim komisarjem »od zgoraj« sporočeno,¹⁸⁰ naj pri stanovih dosežejo odobritev 60.000 goldinarjev, vendar se je morala deželnoknežja stran naposled zadovoljiti »le« s 50.000 goldinarji izredne odobritve.¹⁸¹

Za zbiranje odobrene vsote so določili naslednja sredstva: 1) 30 krajcarjev na funt gosposke imenjske rente brez preložitve na podložnike; 2) 1 goldinar od vsake hube v deželi in proporcionalno naklado od podružnikov, kajžarjev itd.; 3) 1 goldinar od vsake hiše v mestih in trgih; 4) 2 goldinarja od hub svobodnikov; 5) 30 krajcarjev na sto [goldinarjev], ki so »na obrestih« (*auf interesse anliegenden gelt*), ob umiku dolgov; 6) 9 krajcarjev na vsakega konja tovarnika, ki tovari za plačilo, oziroma 21 krajcarjev, če tovari v Gradec; 42 krajcarjev na konje, ki tovorijo vino; 1 groš nemške veljave (*teütschgeldt*) od vsakega goldinarja vrednosti tovara ali premičnine (razen bakra, svinca, vina, žita in soli) vsakega trgovca ali tovarnika, ki tovari iz dežele.¹⁸² Glede rekrutiranja oziroma stroškov oskrbe rekrutov leta 1641 pa naletimo le na notico, da je treba stroške za oskrbovanje rekrutov in opravljene pohode, ki so jih v izredni odobritvi odobrili stanovi, zainteresiranim stranem nadoknaditi in plačati.¹⁸³

Tudi za leto 1642 v glavnem viru ni redne propozicije, so pa nekatere njene zahteve vključene v inštrukciji za deželnozborske komisarje.¹⁸⁴ Na stopnjevanje bremen vojne kažeta dejstvi, da je bila redna obravnava takoj zaključena¹⁸⁵ in da se je cesar Ferdinand III. tega leta na Kranjce obrnil z lastnim pismom, v katerem jih je prosil za odobritev: 1) izredne vojne pomoči 160.000 goldinarjev; 2) prispevka 12.000 goldinarjev, ki je služil za: a) komisijo, ki bo s turškim Capigi pašo (*Capigi bahsa*) urejala mejne spore, b) odposlanstvo cesarskega »oratorja« (*oratoris*) k

179 Gl. Num 3: »Resolution: von der landtschaft in Crain zu einer extraordinari kriegshilff 120.000 gulden zubegehren« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 438).

180 Gl. Num 29 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 442).

181 Gl. Num 3, 5, 9, 15, 16, 17, 22, 24, 29, 30, 32, 33, 34, 37 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 438–444). *Regesti deželnozborskih obravnav* pa navajajo, da je deželni zbor za okrepitev cesarske armade odobril: »Item 80.000 gulden zu bestärkung der khay[serlichen] khriegs armada pfund 130.000 gulden ist bey dennen 50.000 gulden verbliben« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1641).

182 Gl. Num 37 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 443–444).

183 Gl. Num 36 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 443).

184 Gl. Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 445).

185 Gl. Num 3, 4 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 445–447).

Visoki porti in c) za vzdrževanje »turškega poslaništva« (*türkischen bothschaft*); ter 3) 2.400 goldinarjev za vzdrževanje dvora nadvojvode Leopolda Viljema.¹⁸⁶ V skupnem seštevku je torej šlo za 174.400 goldinarjev.

S končnim sporočilom v izredni obravnavi¹⁸⁷ (*Schlussintimation in der extraordinari handlung*) je deželnoknežja stran naposled sprejela stanovsko odobritev 80.000 goldinarjev. Notica št. 14 vsebuje tudi popis sredstev za zbiranje odobrene vsote: 1) naklada 45 krajcarjev na 1 funt gosposke imenjske rente; 2) a) 1 goldinar 30 krajcarjev [naklade] na vsako hišo v mestih in trgih ter na vsako hubo na podeželju, b) proporcionalna naklada na podružnike, kajžarje, gostače, rovte in novine (*neübruch*) ter [na] mlinska kolesa, c) 3 goldinarje nemške veljave naklade na vsako hubo svobodnikov; 3) 30 krajcarjev naklade na 100 goldinarjev, ki jih imajo deželani »naložene« (*anliegenden*) [pri stanovih]; 1 goldinar od 100 goldinarjev pa se zahteva od vsakogar, ki ni deželan; 4) a) od vsakega konja, ki tovari za plačo in plačilo v gotovini, je treba »glede na kraj« (*pro distinctione loci*) plačati 9, 21 in 42 krajcarjev nemške veljave, b) 1 groš (*groschen*) nemške veljave od vsakega goldinarja vrednosti blaga ali premičnin, ki jih trgovci ali tovarniki prevažajo iz dežele (izvzemši: izdelke iz kovanega železa, baker, svinec, vino in žito), c) 30 krajcarjev od tovora vina ali žita, ki se tovari v deželo, pri čemer je treba vozove razumeti in plačati »proporcionalno« (*proportionabiler*).¹⁸⁸

S tem pa izrednih zahtev za leto 1642 še ni bilo konec. V predzadnjem vpisu je namreč navedena »cesarska izredna zahteva« kranjskim stanovom, naj nanovačijo 800 mož, [prispevajo] 120.000 goldinarjev za njihovo vzdrževanje ter odobrijo 60.000 goldinarjev za strelivo in artilerijo, vendar razplet te zadeve ni znan.¹⁸⁹ Tudi *Regesti deželnozborskih obravnav* navajajo, da so obravnave za to leto nepopolne, ter dodajajo, da je »izgubljena bitka pri Leipzigu« težko prizadela cesarsko stran in botrovala visokim zahtevam.¹⁹⁰ Z izgubljeno bitko pri Leipzigu Perizhoffer nedvomno označuje t. i. drugo bitko pri Breitenfeldu, v kateri je švedski vojskovodja

¹⁸⁶ Gl. *Num* 7 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 447).

¹⁸⁷ Pogajanja o izredni odobritvi obsegajo dokumente *Num* 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 447–449).

¹⁸⁸ ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 448–449.

¹⁸⁹ Gl. *Num* 25 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 451).

¹⁹⁰ Povzeto po izvirniku: »Aus der unvolkhombenen landtagshandlung khan man die extraordinari verwilligung nicht wissen. Die verlohrene schlacht bey Leipzig wierdt alda hart empfunden und desswegen das begerrn hoch gestellt« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1642).

Lennart Torstensson 2. novembra 1642 premagal cesarski vojskovodji nadvojvodo Leopolda Viljema in Ottavia Piccolominija.¹⁹¹

Na podlagi vpisov v *Registraturni glavni knjigi* lahko še ugotovimo, da je tega leta na Kranjskem novačil tudi polk Colloredo, saj je v našem glavnem viru zabeleženo poročilo o poveljniku in stotniku (*commendant und haubtmann*) *Francescu Guicionatiju* ter o stroških zanj in za moštvo, ki ga je nanovačil.¹⁹² Na Dunaj je bil odposlan tudi poseben stanovski odbor, vendar o razlogu zanj ne izvemo ničesar.¹⁹³

Z letom 1643 so vpisi v *Registraturni glavni knjigi* prvič razdeljeni na dva dela, in sicer so naknadno ločeni na: *in ordinariis* (št. 1–9) ter *extraordinariis* (št. 10–36). Na takšno razdelitev naletimo še v letih 1644, 1646, 1647 in 1648. Notice za leto 1643 še kažejo, da deželnozborske obravnave v arhivu vicedomskega urada niso bile urejene kronološko, saj se najprej omenja sklic »deželnega srečanja« (*landeszusammenkunft*)¹⁹⁴ za 23. marec, nato pa še »srečanja deželnega zbora« (*landtagszusammenkunft*) za 26. januar 1643.¹⁹⁵ Hektični vojni časi so narekovali hiter tempo sprejemanja redne odobritve, kar se je nemudoma zgodilo.¹⁹⁶

Izredna zahteva, o kateri sta se strani pogajali, je znašala 100.000 goldinarjev in 600 mož ter 60.000 goldinarjev zaloge (*verlaag*), torej skupno 160.000 goldinarjev. Stanovi so pristali na 100.000, nakar so komisarji zahtevali 130.000 goldinarjev, vendar se je morala deželnoknežja stran naposled zadovoljiti s 100.000 goldinarji izredne odobritve.¹⁹⁷ Za zbiranje odobrene vsote so določili naslednje »naklade«: 1) 1 tolar na funt gosposke imenjske rente brez obremenitve podložnika;¹⁹⁸ 2) 2 goldinarja od hub [na podeželju] ter od hiš v mestih in trgih; 3) 4 goldinarje poleg sredstev, ki so bila odobrena in poravnana prejšnje leto [1642], od vsake hube svobodnikov in 4) 1 goldinar od gostačev, ki bivajo in delajo pri hubnih podložnikih (*hubsäßige unterthanen*).¹⁹⁹

Poleg tega je cesar zahteval posebna posojila od stanov in samostana Velesovo,

191 Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 25–26.

192 Gl. Num 24 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 451).

193 Gl. Num 17, 18, 19, 20 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 450).

194 Gl. Num 2 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 452).

195 Gl. Num 10 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 454).

196 Gl. Num 3 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 442).

197 Gl. Num 11, 19 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 455–456).

198 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 455.

199 Prav tam, pag. 455–456.

vendar podrobnosti o tem v pregledanih virih ni.²⁰⁰ V Ljubljano je prispel tudi ukaz, naj pripravijo poseben seznam plemenitenih oseb na Kranjskem, nato pa je deželno knežja stran od njih zahtevala oklepne konje, in sicer enega na 100 funtov gosposke imenjske rente,²⁰¹ o čemer je v Zbirki normalij ohranjen poseben cesarjev patent.²⁰² Zaradi vojne pa ni šlo za nohte le dvoru, temveč tudi stanovom; omembe njihovih plačilnih zaostankov namreč kažejo na izčrpanost tako stanovskih financ kot dežele same.²⁰³

Vpisane deželnozborske obravnave nakazujejo veliko aktivnosti, povezanih s tridesetletno vojno. V deželi so novačili novo moštvo in pomembna tema je bila njegova preskrba. Neki »gospod Paradeiser« je napredoval v čin polkovnika (*obrist*). Deželnozborskim komisarjem so z višje instance naročili, naj deželne odbornike pripravijo do tega, da bodo ljubljanskemu sodniku in [mestnemu] svetu tedensko v gotovini dajali nekaj denarja za preskrbo vojaštva. Glede vojaških plač pa je posebna odredba naročala, da je treba dve mesečni plači in pol izplačati v naravi (*vinaers*) in za dva meseca v denarju ter da je treba popisati nanovačene vojake. V Ljubljano je prispelo celo sporočilo o cesarjevem osebnem vojnem pohodu (*persönlichen feldzugs*).²⁰⁴

S popisovanjem vojakov, ki se omenja v deželnozborskih obravnavah,²⁰⁵ bi bila lahko povezana tudi *rolla* pehotnega polka Gonzaga, ki je nastala 26. maja 1643 v Ljubljani in se hrani v fondu Vicedomskega urada.²⁰⁶ Popis navaja, da je k enoti med 28. marcem in 23. majem na Kranjskem pristopilo 235 mož. Med novimi žolnirji naletimo na nekatera povsem slovenska imena, na primer: Matevž Artečnik (*Matheß Arteschinkh*), Jurij Vavpotič (*Georg Waupatitsch*), Andrej Klančnik

²⁰⁰ Gl. *Num* 31, 32, 33, 34 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 457–458).

²⁰¹ Gl. *Num* 35, 36 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 458).

²⁰² Oktobra 1643 je nastal t. i. »Poziv plemenitašem, naj k vojni upravi prispevajo po enega konja s sedlom«, ki je dal Kranjcem za pripravo konj čas do 9. novembra (ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700, št. 124 (1643, oktober 19, grad Eberstorff)).

²⁰³ Gl. *Num* 4, 16 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 452, 455).

²⁰⁴ Gl. *Num* 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 456–457).

²⁰⁵ Gl. *Num* 28, 29 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 457).

²⁰⁶ Naslov popisa pehotnega polka Gonzaga: »Rolla deß löblich[en] fürst[lichen] Don Annibal Gonzagischen regiments zu fueß, waß für alt und neu geworbene manschafft sich derzeith in Crainlanndt bey demselben befinden und waß nach commendiert und gefangen ist etc. *Sub dato* Laybach den 26 may anno 1643« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. 1/117), *Rolla deß löblich[en] fürst[lichen] Don Annibal Gonzagischen regiments [...]* (1643, maj 26., Ljubljana)).

(*Andreas Kleinischnikh*), Urban Pleteršek (*Urbann Pletterschekh*), Štefan Turk (*Steffan Turkh*), Mihael Sušnik (*Michael Sußnikh*) itd.²⁰⁷

Tudi deželnozborske obravnave leta 1644 so sledile trendom prejšnjih let. Deželnozborska [redna] propozicija je popisana v prvem vpisu, deželnozborski sklep v rednih zadevah pa je sledil že v dokumentu št. 3.²⁰⁸ Višina začetne deželno-knežje zahteve v pogajanjih o izredni odobritvi ni vpisana, pač pa izvemo, da so se pogajanja *in extraordinariis* sklenila s sprejetjem odobritve 60.000 goldinarjev, vsoto pa so zbrali z naslednjimi sredstvi: 1) 1 goldinar nemške veljave od vsakega funta gosposke imenjske rente; 2) 1 tolar od vsake hiše v mestih in trgih; 3) 1 tolar od vsake hube v celotni deželi in [od tega] proporcionalno 20 do 30 krajcarjev od vsakega podružnika, kajžarja in gostača, 2 tolarja od svobodnikov ter primerljivi krajcar na konje in tovore od tovarnikov, ki tvorijo za plačilo; 4) 1 goldinar od 100 goldinarjev, ki jih imajo [pri deželi naložene] (*auf interesse*) nedeželani proti odbitku njihovih lastnih dolgov (*gegen abzug seiner eigenen schulden*), in 30 krajcarjev na 100 goldinarjev kapitala deželanov.²⁰⁹

Poleg tega je bilo ponovno govora o določenem posojilu (*darlehen*) za cesarja.²¹⁰ V okviru izrednih pogajanj je nato več vpisov korespondence o vojaških zadevah. Verjetno je skozi deželo korakalo več cesarskih polkov, saj naletimo na poseben seznam poti za regimente in popotnice za »Gallasove vojake« (*Gallasische soldaten*), s čimer je bilo nedvomno mišljeno vojaštvo cesarskega vojskovodje Matthiasa Gallasa.²¹¹ Prispela je tudi posebna odredba glede polkov, ki so jih vzdrževali kraji, kjer so bili nastanjeni. S tem v zvezi se omenjata polk Schleinitz (*schleinizisches regiment*) ter posebna odredba za ljubljanskega župana, sodnika in mestni svet. Dve neimenovani zborni mesti na Kranjskem je dobil tudi polk *Ruebländ* (*ruebländerisches regiment*).²¹²

207 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117), Rolla deß löblich[en] fürst[lichen] Don Annibal Gonzagischen regiments [...] (1643, maj 26., Ljubljana).

208 Gl. Num 1, 3 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 460).

209 Gl. Num 18 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 462).

210 Gl. Num 27 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 464).

211 Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 59.

212 Gl. Num 20, 21, 22, 25, 26 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 463–464).

Švedska nevarnost?

Leta 1645 se je položaj na bojiščih za Habsburžane zaostрил. Cesarski so 6. marca izgubili bitko s Švedi pri Jankovu (*Jankau*) na Češkem, cesarska družina je zaradi približevanja švedske vojske zapustila Dunaj in se zatekla v štajerski Gradec,²¹³ »švedska nevarnost« (*Schwedengefahr*) pa se pojavi tudi v virih kranjske provenience.²¹⁴ Iz literature je znano, da je Štajerska, ki bi jo potencialni švedski vpad najprej dosegel, svoje notranjeavstrijske partnerke prosila za pomoč, Kranjci pa so zato 16. junija nameravali nanovačiti 500 mož. Vendar je bil švedski strah kratkega daha in Štajerci pozno zbrane sosedske pomoči naposled niso potrebovali.²¹⁵ Manjši spopad je medtem izbruhnil v kranjski prestolnici, kjer so se Ljubljanci 13. maja na Starem trgu uspešno spopadli z vojaki polka Ferrari in smrtno ranili poveljujočega častnika, polkovnika Janeza Krstnika Ferrara.²¹⁶

Iz *Registraturne glavne knjige* za deželni zbor leta 1645 ne izvemo ničesar ne o redni ne o izredni odobritvi.²¹⁷ Kljub temu zaradi omembe precedenčnih sporov pri glasovanju na deželnem zboru v zadnjem vpisu vemo, da je prišlo do razpisa deželnega zbora in ne le odbora.²¹⁸ Omenjeni dokument je hkrati edini, ki se leta 1645 neposredno ne nanaša na tridesetletno vojno. Stanovi so se namreč, sodeč po vpisih v našem glavnem viru, tega leta ukvarjali zlasti z dvema temama, vojaštvom in posojilom dvoru (*hofdarlehen*), ki sta bili po vsej verjetnosti prav tako povezani z vojno.

V obravnavah na temo vojaštva je glavna vloga pripadla polku Ferrari. Iz glavnega vira izvemo, da je v deželo neznanokdaj prispelo sto konjenikov (*pferden*)

²¹³ Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 157–158; Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 82.

²¹⁴ Walnerjeva kartoteka navaja, da naj bi bilo v fondu Deželni stanovi za Kranjsko tudi gradivo »Schwedengefahr betreffend 1645–1648«. Žal nam ga še ni uspelo najti, nemara je založeno kje drugje. Gl. ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg. šk. 211 (fasc. 127), *Dreißigjähriger Krieg*, 2) Schwedengefahr betreffend 1645–48, 3 Stück. Gl. Kočvar, *Vojvodina Kranjska*, str. 19 (op. 91).

²¹⁵ Posch, *Die innerösterreichische Defensionsordnung*, str. 49–50. August Dimitz, ki je svojo raziskavo opravil na podlagi deželnozbornih protokolov, dodaja, da so stanovi cesarju namesto zahtevanega nabora tisoč mož ponudili 100 konjenikov viteštva in 500 mož deželnega poziva pešcev (Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 417).

²¹⁶ *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 150–152; Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 267v; Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 722. Več o tem gl. v razpravi Mihe Šimca v tej monografiji.

²¹⁷ Gl. ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 465–466.

²¹⁸ Gl. *Num 17* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 466).

in hlapcev polkovnika (*obristen*) Janeza Krstnika Ferrara iz Milana,²¹⁹ s katerimi so se nato maja zaradi vojaškega nasilja spopadli besni Ljubljanci. Bitka na Starem trgu se v vpisih *Registraturne glavne knjige* sicer ne omenja, si je pa težko predstavljati, da tak dogodek ne bi bil deležen razprave na zasedanju deželnega zbora. V ekscerpirani dokumentaciji je govora le o nastanitvi, preskrbi in novačenju za polk Ferrari.²²⁰

Druga tema deželnozbornskih obravnav – t. i. dvorno posojilo (*hofdarlehen*), s katerim smo se srečali že v predhodnih dveh letih – je od stanov terjala popis zalog srebrnine in dragih kamnov v cerkvah, podrejenih Nemškemu viteškemu redu, na »vsem Metliškem«. ²²¹ Za potrebe posojila so bile očitno popisane še vse zaloge zlata, srebra in dragih kamnov cerkva po vsej deželi. ²²² Na koncu se omenja poseben seznam tistih, ki so bili na Kranjskem cesarju še sposobni odobriti posojilo (*crainerische darlehenslista*). ²²³ O višini posojila in upnikih žal ne izvemo ničesar, se je pa zgodba s posojili nadaljevala še naslednja leta.

Deželnozbornska *acta* za leto 1646 so v našem glavnem viru razdeljena na tri dele, in sicer: *in ordinariis* (št. 1–8), *landtags-acta in extraordinariis* (št. 9–27) ter na dokumentacijo o posojilu *darlehens-acta* (št. 28–33). Poleg tega je bil deželni zbor razpisan vsaj dvakrat. Prvi deželni zbor je brez posebnosti opravil s pogajanjmi o rednih odobritvah, ²²⁴ zataknilo pa se je pri izrednih, saj je deželnoknežja stran zahtevala vrtoglavih 300.000 goldinarjev. Stanovi so na to zahtevo odgovorili z odobritvijo 40.000 goldinarjev, kar je višje instance v Gradcu tako razjezilo, da so stanovom v Ljubljani naročile, naj »zaradi tako neznatnega prispevka v izredni obravnavi v Gradec odpošljejo stanovski odbor«. ²²⁵

Pogajanja so se nadaljevala, kompromis pa je bil dosežen po tripliki

²¹⁹ *Registraturna glavna knjiga* poročča (*Num 1*): »Befehl denen von herrn obristen Ferrari anlangenden 100 pferden und knechten *quartier* und verpflegung zu *assigniren*« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 465). Več o Janezu Krstniku Ferrari, nasilju vojaštva v kranjski prestolnici ter spopadu z meščani gl. *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 150–152 in razpravo Mihe Šimca v tej monografiji.

²²⁰ Gl. *Num 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 16* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 465–466).

²²¹ Gl. *Num 11* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 466).

²²² Gl. *Num 13, 14* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 466).

²²³ Celotna korespondenca o posojilu: *Num 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 465–466).

²²⁴ Gl. *Num 8* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 468).

²²⁵ Prosti prevod po: »... wegen des so geringen außwurfs in der *extraordinari* handlung einen ständischen außschuß nach Grätz abzuordnen.« *Num 11*. Gl. tudi *Num 9, 10* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 468).

deželnozborskih komisarjev, ko se je izredna odobritev povzpela na 80.000 goldinarjev, za katere so določili enaka sredstva za zbiranje kot leta 1644.²²⁶ Vendar se deželnoknežja stran s tem še ni zadovoljila in je deželni zbor razpisala ponovno, drugemu deželnemu zboru leta 1646 pa postavila izredno zahtevo 48.000 goldinarjev. Sklep je tokrat pristal na 30.000 goldinarjih,²²⁷ za zbiranje odobrene vsote pa so deželanom naložili 1 goldinar na funt gosposke imenjske rente, kar so morali plačati iz lastne mošnje; plemičem brez deželanskega statusa in svobodnikom so naložili 2 goldinarja na funt imenjske rente. Tisti, katerih davčna napoved je bila nižja od 10 funtov imenjske rente, pa so morali plačati 1 goldinar na 100 goldinarjev lastnega premoženja.²²⁸

V skupnem seštevku sta torej izredni odobritvi leta 1646 nanesele 110.000 goldinarjev, Kranjci pa so vojsko podpirali tudi neposredno. V vpisih je govora o vojaški preskrbi in »löbensteinskih konjenikih« (*löbensteinische reüthern*), vendar ne izvemo, ali je s tem mišljen polk *Löbenstein* in ali je bil dejansko nastanjen v deželi.²²⁹ Izdatkov s tem še ni bilo konec, nadaljevala se je namreč zgodba s posojili dvoru, ki ji je posvečen tretji del deželnozborskih obravnav (*darlehens-acta*). Nekaj dokumentov se nanaša na posojila prejšnjih let, o katerih je bilo pripravljenih več poročil, obveščen je bil tudi notranjeavstrijski dvorni prejemnik (*pfennigmeister*) *Jakob Hillebrandt von Prandtegg*.²³⁰

Seveda pa je deželni knez pričakoval nova posojila. V ta namen je bil objavljen tudi patent, nakar naletimo na posebno resolucijo, s katero je deželnoknežja stran zahtevala 1 goldinar »posojila« (*darlehens weißen*) na funt gosposke imenjske rente. Kot kaže, so te zahteve naletele na neodobravanje stanov, saj je v Ljubljano zatem prispel ukaz, naj se novemu posojilu (*darlehenswerck*) ne upirajo.²³¹ Patenti glede posojil, ki se omenjajo v deželnozborskih obravnavah, v Zbirki normalij niso ohranjeni.²³²

Naslednje leto, 1647, v *Registraturni glavni knjigi* ne naletimo na omembe

226 Gl. *Num* 12, 13, 14, 15, 16, 17 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 468–469).

227 Gl. *Num* 19, 20, 21, 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 470).

228 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 470.

229 Gl. *Num* 23, 24, 27 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 470–471).

230 Gl. *Num* 28, 31, 33 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 471).

231 Gl. *Num* 29, 30, 32 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 471–472).

232 ARS, SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700.

»dvornih posojil«, tudi redna obravnava je bila sklenjena brez posebnosti,²³³ pač pa so naporena pogajanja nastopila glede izredne odobritve. Dolgotrajno razpravo *in extraordinariis* za to leto je na podlagi vpisov v našem glavnem viru zaradi »terminološke nedoslednosti« in odsotnosti nekaterih dokumentov težko rekonstruirati. Drugi del deželnozborskih obravnjav je odprla deželnoknežja zahteva stanovom, naj: a) nastanijo tri konjeniške in en pehotni polk, b) naj tri mesece oskrbujejo te [štiri polke], c) naj odobrijo 60.000 goldinarjev za nujno oskrbovanje s proviantom, strelivom in artilerijo ter d) naj za vzdrževanje dvora nadvojvode Leopolda Viljema prispevajo 2.400 goldinarjev, kar je bila že stalnica izrednih obravnjav od leta 1636 dalje.²³⁴

V naslednji »resoluciji«, ki jo je verjetno ena od višjih instanc namenila deželnozborskim komisarjem, se srečamo z nekoliko drugačnimi zahtevami, in sicer 120.000 goldinarjev za trimesečno vzdrževanje štirih polkov in s 60.000 na 40.000 goldinarjev znižana zahteva za oskrbo s proviantom, strelivom in artilerijo.²³⁵ To zahtevo je deželnoknežja stran pozneje še nekoliko omilila, saj je vsoto 40.000 goldinarjev za proviant, strelivo in topništvo znižala na 10.000 goldinarjev, visoka prva zahteva po 120.000 goldinarjih za trimesečno vzdrževanje [štirih] polkov, ki so bili »namenjeni sem« (*deren herein verwisenen regimentern*), pa je ostala.²³⁶

V sklepu izredne obravnave naletimo le na podatek, da je deželnoknežja stran sprejela stanovsko odobritev 80.000 goldinarjev,²³⁷ kar je verjetno odobritev sredstev za preskrbo štirih v deželo namenjenih polkov, o odobritvah ostalih točk zahteve ni govora. Kot kaže, se izredna obravnava s tem ni zaključila, saj kmalu naletimo na novo »instrukcijo« deželnozborskim komisarjem, naj pri kranjskih stanovih zahtevajo 10.000 tolarjev za rekrutiranje in zagotovitev potrebne preskrbe v naturalijah na zbornih mestih za čas novačenja tako za častnike in poveljujoče, ki prihajajo v deželo, kot tudi za moštvo, ki bo rekrutirano.²³⁸

Sledil je ukaz o podaljšanju (*prolongirung*) deželnega zbora, kar kaže na podobne trende kot prejšnje leto, le da tokrat deželni zbor ni bil ponovno razpisan, temveč »prolongiran«.²³⁹ Očitno je prišlo do nove (izredne) deželnozborske propozicije, ki v *Registraturni glavni knjigi* ni popisana, mogoče pa je z njo mišljena zgoraj

²³³ Gl. Num 8 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 474).

²³⁴ Gl. Num 10, 11, 12 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 475).

²³⁵ Gl. Num 15 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 475).

²³⁶ Gl. Num 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 476).

²³⁷ Gl. Num 27 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 477).

²³⁸ Gl. Num 29 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 477).

²³⁹ Gl. Num 30 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 478).

omenjena »druga« izredna zahteva (št. 29). Ne glede na to, katero deželno knežjo zahtevo je ta »prolongirani« deželni zbor obravnaval, so stanovi nanjo odgovorili z »najpokornejšim opravičilom« (*allergehorsamste entschuldigung*).²⁴⁰ Nadaljnji potek pogajanj ni povsem jasen, so pa deželnozborskim komisarjem iz Gradca naročili, naj vztrajajo (*inhaeriren*) pri izredni odobritvi 80.000 goldinarjev.²⁴¹

Na koncu je pri tem tudi ostalo, poleg 80.000 goldinarjev izredne odobritve je bila sprejeta še odobritev 2.500 goldinarjev za stroške prehoda [poklov],²⁴² kar se je morda nanašalo na zahtevo po 10.000 tolarjih iz »nove« instrukcije (št. 29) ali na zahtevo po kritju stroškov za prehod vojaštva iz nadaljnje izjave komisarjev (št. 44). Določena so bila tudi sredstva za zbiranje 80.000 goldinarjev, in sicer: 1) 1 goldinar na funt [gosposke imenjske rente]; 2) 1 goldinar od vsake hube; 3) 2 goldinarja od plemičev, ki niso deželani, in od svobodnikov; 4) 1 goldinar na hiše v mestih in trgih ter ustaljena proporcionalna naklada podružnikom, kajžarjem itd.; 5) 1 odstotek morajo plačati tisti, ki nimajo več kot 60 funtov imenjske rente, vendar posedujejo veliko premoženje, ter tisti, ki imenja sploh nimajo, vendar imajo precejšnje premoženje; 6) a) 1 odstotek od denarja, ki leži na obrestih; poleg tega morajo plačati pol goldinarja [po glavi] deželani, c) »specificirani krajcar« (*specificirter kreüzer*) od tovornih konj na nakladniških uradih.²⁴³ Med pogajanjimi o izredni odobritvi so bili omenjeni še davčni zamudniki, imenovani tudi zamudniki pri plačevanju, in sicer: grofje Thurn-Valsassina, Petazzi in Flangini ter patri jezuiti na Reki.²⁴⁴

Glede nastanitve vojaštva v deželi tega leta se razprava omenja tudi v *Carnioliae pragmaticae*, in sicer naj bi cesar 13. marca 1647 kot prezimovališče (*winterquartir*) notranjeavstrijskim deželam dodelil 18 polkov za čas treh mesecev, od teh so bili za Kranjsko določeni omenjeni štirje polki, trije konjeniški in en pešpolk. Stanovi so sklenili, 1) da bodo dodeljene polke sprejeli ter zanje zagotovili nastanitev in oskrbo, 2) da bo v Ljubljani imenovan komisar (*commissarium*). Določena je bila razdelitev vojaštva po deželi, po kateri je en (konjeniški) polk prišel v Ljubljano, drugi na Gorenjsko, tretji v Novo mesto in na Dolenjsko, pehoto pa so poslali na

²⁴⁰ Gl. *Num* 31 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 478).

²⁴¹ Gl. *Num* 37 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 479).

²⁴² Gl. *Num* 47 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 480).

²⁴³ Gl. *Num* 48 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 480).

²⁴⁴ Gl. *Num* 39, 40, 44 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 479–480).

Kras. Poleg tega je bil izdan patent, ki je naročal, naj [za vojaštvo] določene kraje zalagajo s potrebščinami.²⁴⁵

Vpisi v našem glavnem viru za zadnje leto vojne, 1648, so razdeljeni na tri dele, in sicer: redne, izredne in ponovne redne obravnave, kar kaže, da je bil deželni zbor verjetno ponovno razpisan. Kljub hitremu sklepu rednih pogajanj je pri odobritvi prišlo do manjšega zapleta, saj je deželnoknežja stran v inštrukciji zahtevala 3.000 goldinarjev za gradnjo v Karlovcu in Senju,²⁴⁶ stanovi pa so v ta namen odobrili le 1.000 goldinarjev, nakar so deželnozborski komisarji v dopisu, s katerim so sicer sprejeli ostale stanovske redne odobritve, stanovom sporočili, da bodo morali v dotični točki odobreni vsoti dodati še 2.000 goldinarjev.²⁴⁷

Zgornji komplikaciji so sledila naporna, 38 dokumentov obsegajoča pogajanja o »izredni« odobritvi. Da je »izredna kontribucija« po letu 1633 dejansko postala redna,²⁴⁸ potrjuje dejstvo, da je deželnoknežja stran pogajanja o nji leta 1648 začela kar s »propozicijskim spisom« (*propositionsschrift*, Num 6), ki bi ga lahko opisali kot posebno deželnozborsko proposicijo. Zahteve so bile sledeče: 1) 10.000 tolarjev za rekrutiranje ter zagotavljanje preskrbe tako za častnike in poveljnike, ki prihajajo v deželo, kot tudi za rekrute; 2) 140.000 goldinarjev vojne pomoči; 3) 30.000 goldinarjev za »kraljevo« potovanje (*königl. reyß*) in 4) 2.400 goldinarjev za vzdrževanje [dvora] nadvojvode Leopolda Viljema.²⁴⁹

Odrpto vprašanje ostaja, kaj označuje sintagma »kraljevo potovanje« iz 3. točke. Lahko bi šlo za katero od potovanj prestolonaslednika, tedaj še ne petnajstletnega Ferdinanda IV., ki je tedaj sicer že bil češki in ogrski kralj,²⁵⁰ ali pa se besedna zveza nanaša na cesarjevo potovanje v Linz, kjer se je Ferdinand III. 2. julija 1648 poročil s svojo drugo soprogo, nadvojvodinjo in sorodnico iz tirolske veje Avstrijske hiše Marijo Leopoldino.²⁵¹ V nadaljevanju so se stanovi ukvarjali tudi s poročnim darilom za cesarski par.

Na *propositionsschrift* so stanovi podali svojo izjavo, nakar je s komisarske strani prispela nova »nadvse nujna zahteva« (*höchstnötiges ersuchen*, Num 8), naj

²⁴⁵ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 937, *Carnioliae pragmatica*, Pars I., Prot. 18, § 1.

²⁴⁶ Gl. 4. točka inštrukcije – Num 3 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 482).

²⁴⁷ Gl. Num 5 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 483).

²⁴⁸ Košir, *Stanovska uprava*, str. 107; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 322–322.

²⁴⁹ ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 483–484.

²⁵⁰ Hartmann in Schnith (ur.), *Die Kaiser*, str. 558.

²⁵¹ Prav tam, str. 552.

stanovi v izredni deželnozborski obravnavi vnaprej plačajo (*anticipirung*) 40.000 goldinarjev,²⁵² kar kaže, da je šla vojna tik pred koncem deželnemu knezu že krepko za nohte. Med dolgotrajnimi pogajanjimi o izredni kontribuciji²⁵³ naletimo tudi na čestitko za zgoraj omenjeno cesarsko poroko²⁵⁴ s plačanim poročnim darilom 15.000 goldinarjev.²⁵⁵ Izredna kontribucija je naposled pristala na 70.000 goldinarjih in bila potrjena z deželnozborskim sklepom, zaščitnim pismom²⁵⁶ in ratifikacijo.²⁵⁷ Odobrena vsota se dejansko nanaša le na 2. točko zgoraj omenjenega propozicijskega pisma (št. 6) o vojni pomoči. Kako je bilo z odobritvami v ostalih treh točkah, iz vpisa ne izvemo, pač pa lahko sklepamo, da so stanovi odobrili vsaj 2.400 goldinarjev za dvor Leopolda Viljema, saj je bila ta zahteva tedaj tako rekoč že redna.

Sledil je popis sredstev za zbiranje 15.000 goldinarjev težkega cesarskega poročnega darila. V ta namen so določili naklado 15 krajcarjev na funt gosposke imenjske rente in prav tako 15 krajcarjev naklade podložnikom ali hubam. Glede sredstev za zbiranje izredne kontribucije 70.000 goldinarjev pa vpis navaja, da so bila ta sredstva stanovom že odobrena,²⁵⁸ vendar podrobnosti niso popisane.

Deželnoknežjih »izrednih zahtev« pa s tem še ni bilo konec, saj je v *Registraturni glavni knjigi* nato vpisano »najpokornejše opravičilo« (*aleregehörsame entschuldigung*) stanov glede ponovnih izrednih zahtev, čemur je sledila komisarska replika. Ali se je to nanašalo na zahteve po preskrbi vojaštva, o katerih bo beseda tekla v nadaljevanju, ali pa je deželnoknežja stran postavila nove zahteve po izrednih kontribucijah, ne vemo. Prav tako ni jasno, kakšen je bil razplet te zadeve.²⁵⁹

V deželnozborske obravnave *in extraordinariis* se je vmešala tudi zahteva komisarjev, naj stanovi ne glede na odobreno izredno kontribucijo oskrbijo dva polka. S tem se je začela razprava o »remontih« (*remonte*) dveh cesarskih enot, in

²⁵² Gl. *Num* 8 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 484).

²⁵³ Pogajanja o izredni kontribuciji obsegajo naslednje dokumente: *Num* 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 19, 23, 30, 31, 32, 33 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 483–487).

²⁵⁴ Hartmann in Schnith (ur.), *Die Kaiser*, str. 552.

²⁵⁵ Gl. *Num* 32 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 486).

²⁵⁶ Zaščitno pismo za »izredno« odobritev leta 1648 se hrani v: ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2431 (1648, julij 12., Linz), zaščitno pismo za redno odobritev pa v: ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2433 (1648, september 3., Linz). Gl. tudi: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, *Pars II. repertorii*, fol. 224r. O tem: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 623.

²⁵⁷ Gl. *Num* 34 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 487).

²⁵⁸ Gl. *Num* 34 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 487).

²⁵⁹ Gl. *Num* 37, 38 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 488).

sicer konjeniškega polka Palffy in polka Lützelburg,²⁶⁰ ki sta bila na poti v deželo. Stanovi so se oskrbovanju vojaščine želeli izogniti in so zato komisarjem poslali več »opravičil« (*entschuldigung*), vendar so se komisarske zahteve, naj »brez vsakega odlašanja plačajo denar, ki je bil določen za remont«,²⁶¹ vlekli *ad infinitum*.

Očitno je komisarska naposled obveljala, saj dvakrat beremo o imenovanju posebnih »remontnih« komisarjev (*remontierungs-commissarien*).²⁶² Nato sicer naletimo celo na notico o »umiku remonta« (*abzug der remonte*),²⁶³ vendar se poraja vprašanje, ali je šlo pri tem zgolj za enega od pogajalskih prijemov deželnoknežje strani, saj po sklepu izredne odobritve ponovno naletimo na odredbo, da je treba remonte podpreti. Polka Palffy in Lützelburg sta zatem Kranjsko zapustila,²⁶⁴ nakar je v deželo očitno začelo prihajati »razmontirano« vojaštvo (*dismontirte völker*), deželni vicedom [Orfej grof Strassoldo]²⁶⁵ in Leopold Raumschissl pa sta bila imenovana za komisarja za prihajajoče vojaštvo.²⁶⁶

Na izčrpanost dežele ob koncu maratonskega spopada kažeta tudi omembi davčnih dolžnikov v dokumentaciji pogajanj o izredni kontribuciji, in sicer so bili izpostavljeni: Pazinska grofija, podložniki grofa Petazzija ter gospodstvo [morda dve gospodstvi] Socerb²⁶⁷ in gospodstvo Novi grad pri Ilirski Bistrici.^{268,269} Vendar je

²⁶⁰ Gl. Num 16 (pag. 485). Imeni polkov izvemo v dokumentu Num 18: »... remonte des palfisch- und lützelburgischen regiments« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 485).

²⁶¹ Prosti prevod izvirnika (Num 27): »... daß sie zu der angestellten remonte deputirte gelder ohne allen anstandt abgeben sollen« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 486).

²⁶² Gl. Num 28, 41 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 486, 488).

²⁶³ Dokument Num 30 se nanaša na obe pogajnji tako o izredni kontribuciji kot o remontu: »In der 1648. extraordinari handlung anzeigender schluß auf 80.000 gulden und abzug der remonte« (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 486).

²⁶⁴ Gl. Num 35, 36 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 487).

²⁶⁵ Vicedomovo ime se v viru ne omenja, temveč je povzeto iz table kranjskih vicedomov Vinka Fererija Kluna (Klun, *Archiv*, Heft I, str. 97).

²⁶⁶ Gl. Num 41. Celotna razprava o vojaštvu leta 1648 obsega naslednje dokumente: Num 14, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 35, 36, 40, 41 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 484–488).

²⁶⁷ O gospodstvu Socerb gl. Smole, *Graščine*, str. 452; Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 524–526.

²⁶⁸ Novi grad pri Ilirski Bistrici je namreč leta 1622 skupaj s Socerbom kupil Benvenut grof Petazzi (Smole, *Graščine*, str. 323, 452). Lahko pa sklepamo, da sta Socerb in Novi grad pri Ilirski Bistrici ostala dve ločeni gospodstvi.

²⁶⁹ Gl. Num 43, 44 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 488–489). Zadeva se je nadaljevala naslednje leto, 1649; gl. Num 27 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 494–496).

izčrpanosti navkljub leta 1648 vladar deželni zbor ponovno razpisal. O drugi redni obravnavi pa vemo le, da so deželnozborski komisarji sprejeli stanovsko odobritev 1.000 goldinarjev za Karlovec in Senj ter da so bili stanovi opomnjeni, naj se posvetujejo o [novi] cesarski propoziciji. Vpisana je še komisarska replika, kar pomeni, da so se stanovi odzvali. Izvemo tudi, da se je Janez Filip grof Thurn-Valsassina pritožil zaradi izredne naklade, ki so mu jo kranjski stanovi naložili za gospodstvo Devin.²⁷⁰ Ni pa znano, kakšen je bil sklep drugega rednega deželnozborskega zasedanja leta 1648, saj se obravnave naslednjega leta začno z novo propozicijo.

Konec vojne in popotresni sunki (1649–1653)

Kljub sklenitvi vestfalskega miru 24. oktobra 1648²⁷¹ konec vojaških spopadov ni prinesel sprememb v načinu dela kranjskega deželnega zbora ali njegovem financiranju vojaštva. Redna deželnozborska propozicija za leto 1649 je vsebovala »običajne postulate«,²⁷² izvemo pa še, da se je v deželi zadrževal polk Gonzaga ter da je na Kranjsko prihajala tudi druga vojaščina, za katero je bilo treba poskrbeti.²⁷³ Sledi »propozicija v izrednih točkah« (*proposition in denen extraordinarii-puncten*), ki je Kranjcem naznanjala, 1) da je bil dokončno sklenjen mir cesarja in Svetega rimskega cesarstva s tujima kronama Francije ter Švedske, o katerem so se do zdaj pogajali v Münstru in Osnabrücku, in 2) da je vojvodina Kranjska določena za »kvartir« štirih polkov in dveh čet ter za nastanitev nekega neimenovanega generala in drugih častnikov. Od stanov so zato pričakovali, da bodo vse te oskrbovali in v ta namen odobrili 80.000 goldinarjev.²⁷⁴ Točkama izredne propozicije sta se pridružili še dve, in sicer odredba, naj stanovi za reorganizacijo (*reformirung*) vojaštva prispevajo 24.800 goldinarjev,²⁷⁵ ter povsem ob koncu obravnave še redna

²⁷⁰ Gl. *Num* 45, 46, 47, 48, 49, 50 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 489).

²⁷¹ Kleindel, *Österreich*, str. 147–148; Oražem, 350-letnica praznovanja, str. 285–288.

²⁷² Gl. *Num* 6 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 490).

²⁷³ Gl. *Num* 4, 7, 9 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 490–491).

²⁷⁴ ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 491. Tudi *Regesti deželnozborskih obravnav* za leto 1649 navajajo, da so bile zaradi miru, ki je bil 24. oktobra prejšnjega leta sklenjen v Münstru, stanovom postavljene razne finančne zahteve glede nastanitve in oskrbe [vojaštva] (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1649).

²⁷⁵ Gl. *Num* 12 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 492).

»izredna« zahteva po 2.400 goldinarjih za dvor nadvojvode Leopolda Viljema, ki so ji stanovi ustregli.²⁷⁶

Končni razplet pogajanj o izrednih odobritvah za leto 1649 sicer ni znan, vemo pa, da je naknadna zahteva po 24.800 goldinarjih za reformiranje vojaščine sprožila dolgo razpravo.²⁷⁷ Prispel je še ukaz, naj stanovi za reorganizacijo dveh »pompejskih« stotnij (*pompeische compagnien*) prispevajo 5569 in pol goldinarja. Zatem naletimo na pismo, ki je naročalo plačilo 50.000 goldinarjev za odpuščanje vojakov (*abdanckhgeldern*). Zdi se, da je pri tem šlo za znižanje začetne zahteve po 80.000 goldinarjih iz druge točke »izredne« propozicije, vendar tega z gotovostjo ne moremo trditi.²⁷⁸

V končni izjavi (*endliche erklärung*) ter poročilu (*relation*) so stanovi za odvajanje (*abführung*) vojakov sicer ponudili plačilo 50.000 goldinarjev, vendar so ga pogojevali z določilom, da bi vojakom, ki so določeni za odhod, njihove deleže poldruge mesečne plače (*monathsoldt*) izplačevali zgolj na mestih odpusta. Za to so bili stanovi pripravljene odobriti 30 krajcarjev na funt gosposke imenjske rente, 1 goldinar 30 krajcarjev na hubo in proporcionalno na ostala posestva.²⁷⁹ Kot kaže naslednja ratifikacija, so deželnozborski komisarji sprejeli sredstva za plačilo (*zahlungsmittel*), ki so jih predlagali stanovi.²⁸⁰

Podatke za leto 1649, pridobljene iz *Registraturne glavne knjige*, lahko dopolnimo s *Kranjsko kroniko* Ludvika Schönlebna, ki navaja, da je tega leta na Dolenjsko prišlo devet stotnij (*compania*) jezdecev polka Pallfy.²⁸¹ Poleg tega je v Ljubljano prispel polk Wochenhaim s petimi stotnijami in tod ostal tri leta.²⁸² Schönleben [Starejši] še navaja, da je bil tega leta v Nemčiji (*Teutschlandt*) objavljen mir,²⁸³ ni pa mu ušlo niti to, da je na Dunaju preminula cesarica²⁸⁴ ter da je bila od tod

276 Gl. Num 25 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 494).

277 Gl. Num 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 492–494).

278 Gl. Num 21 in 22 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 493).

279 ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 493–494.

280 Gl. Num 24 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registratur Haupt Buch*, pag. 494).

281 Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 268v.

282 Prav tam, fol. 268v.

283 Prav tam, fol. 268v.

284 Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 268v. Cesarica Marija Leopoldina, s katero se je cesar Ferdinand III. poročil le dobro leto poprej, je preminula 7. avgusta 1649 na Dunaju. Gl. Hartmann in Schnith (ur.), *Die Kaiser*, str. 552.

ob privolitvi deželnega kneza papežu v Rim poslana znatna količina žita proti plačilu v gotovini.²⁸⁵

V svojem ljubljanskem letopisu v XI. knjigi *Slave* za leto 1650 Valvasor navaja *slavje zaradi sklenitve miru*, in sicer: »Leta 1650, 24. julija, je bil v Ljubljani ob topovskih strelah intoniran *Te Deum laudamus*, nato pa so potekala še druga izkazovanja veselja zaradi sklenitve miru s švedsko krono.«²⁸⁶ Z »mirom« je kranjski polihistor verjetno mislil dogovor o postopnem umiku vojakov z vseh področij cesarstva, ki niso bila prepuščena Franciji, Švedski ali cesarju, in sta ga 26. junija 1650 na konferenci v Nürnbergu podpisali cesarska in švedska delegacija. Kljub demobilizaciji na Nemškem je Ferdinand III. v službi obdržal okrog 25.000 vojakov, ki so bili jedro njegove stalne vojske, nekateri polki, ki s koncem tridesetletne vojne niso bili razpuščeni, pa so v sestavi cesarsko-kraljeve armade ostali do leta 1918.²⁸⁷

Po sklenitvi *državne mirovne poravnave* v Nürnbergu (*Nürnbergischer Reichs-Friedens-Rezess*) je cesar večino nerazpuščenih polkov iz cesarstva premestil na Ogrsko, kjer je bila meja z Osmanskim cesarstvom dolgo nevarno izpostavljena, del enot pa v dedne dežele,²⁸⁸ tudi na Kranjsko. Financiranje nastanitve in oskrbovanja vojaštva, ki je bilo poslano v deželo, je bilo tema »izrednih« propozicij za deželni zbor v Ljubljani še do leta 1652. Leta 1650 je prva točka »izredne« propozicije od stanov terjala »nadaljevanje oskrbovanja vojakov«,²⁸⁹ kar so stanovi odobrili, opravičevali pa so se pri nadaljnji zahtevi po oskrbovanju petih stotnij Hrvatov (*compagnien Crabathen*), ki so bile iz Kranjske premeščene na Ogrsko.²⁹⁰

Naslednje leto, 1651, je deželnoknežja stran v 3. točki »izredne« propozicije zahtevala, naj stanovi še za nekaj časa prevzamejo stroške nastanitve in vzdrževanja vojaštva, ki je bilo poslano na Kranjsko, ter polka Stahrenberg na Ogrskem, kar so

²⁸⁵ Schönleben, *Jahrschriften des Herzogthums Crain*, fol. 268v.

²⁸⁶ Prosti prevod izvirnika: »Anno 1650 / den 24 Julii /ift zu Laybach / das *Te Deum laudamus*, unter Löfung der Stücke / angeftimmt / hernach wurden andre Freudens=Bezeugungen / wegen deß / mit der Kron Schweden / gefchloffenen Friedens / angeftellt« (Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 722).

²⁸⁷ Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 168–169; Oražem, 350-letnica praznovanja, str. 285–288.

²⁸⁸ Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 169.

²⁸⁹ Gl. 1. točko »izredne« propozicije (*Num 6*) za leto 1650 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 497).

²⁹⁰ Gl. *Num 7, 8, 9* (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 497–498).

stanovi sprejeli.²⁹¹ Skoraj identične zahteve so prejeli tudi z »izredno« propozicijo za leto 1652, katere prvi točki sta posvečeni oskrbovanju v deželi nastanjenega ali deželi dodeljenega vojaštva ter izplačevanju kvartalnih kvot za polk Stahrenberg na Ogrskem,²⁹² čemur so stanovi ponovno ugodili.²⁹³

Za leto 1653 v *Registraturni glavni knjigi* ni več vpisana »izredna« propozicija, posledično odpadejo tudi zahteve za nastanitev in preskrbo vojaštva.²⁹⁴ Vendar to še ne pomeni, da se vzdrževanje vojske tako doma kot na Ogrskem ni nadaljevalo. Ni izključeno, da tudi tega leta ni potekala »izredna« obravnava in da se dokumentacija pozneje ni izgubila. Perizhofferjev seznam zaščitnih pisem namreč navaja dve zaščitni pismi *in ordinariis in extra ordinariis*,²⁹⁵ čeprav je do danes ohranjeno le eno.²⁹⁶ *Regesti deželnozborskih obravnav* prav tako navajajo pogajanja o redni in »izredni« odobritvi za to leto. V njih naletimo na podatek o pomanjkljivosti deželnozborskih aktov za leto 1653, vendar tudi na omembo gradiva o polku Stahrenberg na Ogrskem.²⁹⁷ Za dokončni odgovor na vprašanje, ali se je financiranje tridesetletne vojne tedaj zares končalo, in na številna druga vprašanja bo treba v bodoče raziskati primarne vire.

Sklep

Četudi so bile Kranjski med tridesetletno vojno prihranjene grozote neposrednih vojaških spopadov ali celo sovražne zasedbe, je vojna močno pospešila tempo življenja na lokalnem političnem parketu. V središču dogajanja na evropski ravni se je dežela znašla med drugo beneško vojno (1615–1618), ki je izzvenela kot preludij velikega spopada na Nemškem ter prizadela zahodne in jugozahodne predele Kranjske. Po letu 1617 se je vojskovanje sicer oddaljevalo od kranjskih meja na

291 Gl. 3. točko »izredne« propozicije (Num 16) za leto 1651 (pag. 502), gl. tudi Num 26, 29, 33 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 503–505).

292 Gl. 1. in 2. točko »izredne« propozicije (Num 12) za leto 1652 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 509).

293 Gl. 1. točko sklepne resolucije »izredne« obravnave (Num 21) za leto 1652 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 510–512).

294 Gl. Num 1–7 (ARS, SI AS 1, Vicedomski urad, šk. 381, *Registraturs Haupt Buch*, pag. 513–514).

295 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 874, *Pars II. repertorii*, pag. 224v. Gl. Kočever, *Vojvodina Kranjska*, str. 621.

296 ARS, SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2464 (1653, april 5., Regensburg).

297 ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 837, *Regesten der Landtagsabhandlungen*, 1653.

sever in severovzhod, vendar se jim je ponovno nevarno približalo med prvo vojno Gabrijela Bethlena s Habsburžani (1619–1622) in nato ob švedskem vdoru v Avstrijo pod Anižo leta 1645.

Tridesetletna vojna je torej utrip lokalnega življenja na Kranjskem najbolj pospešila na samem začetku in ob koncu svoje zadnje faze, sicer pa so kranjski stanovi dogajanje na oddaljenih bojiščih občutili zlasti v obliki vedno večjih finančnih bremen. Vladar je namreč začel ponovno razpisovati deželne zборе, kar se je prvič zgodilo leta 1625, trend pa je postal očiten zlasti v zadnjih letih vojne, ko je bil deželni zbor razpisan dvakrat letno ali je bil »prolongiran«. Za povrh je deželni knez od stanov pričakoval denarna posojila.

S prevzemom 800.000 goldinarjev težkih dvornih in vojnih dolgov leta 1631 je tridesetletna vojna povzročila »polom deželnih financ« in vzpostavila nov *modus operandi* kranjskega deželnega zbora, ko so z letom 1633 »izredne kontribucije« dejansko postale redne. Opazno je tudi slabšanje odnosov med deželnim knezom in stanovi. Medtem ko so bili težki dvorni in vojni dolgovi leta 1631 sprejeti skoraj soglasno, so se stanovi v štiridesetih letih začeli spričo deželnoknežjih zahtev vse pogosteje opravičevati, s čimer so leta 1646 vladarja tudi ujezili.

Davčnim izdatkom so se leta 1630 pridružila novačenja moštva za cesarsko armado, leta 1633 pa še nastanitve vojaških enot, ki so prezimovale v notranje-avstrijskih deželah in poleg finančnih bremen zaradi slabe discipline civilnemu prebivalstvu povzročale vrsto nevšečnosti. Te so dosegle vrh leta 1645, ko so se Ljubljanci spopadli z vojaki polka Ferrara. Svoje vojaške enote so kranjski stanovi na bojišča tridesetletne vojne po do zdaj zbranih podatkih poslali le v letih 1620 in 1621, ko so šli trije kontingenti na pomoč Štajercem za obrambo ogrožene meje z Ogrsko, do ponudbe pa je prišlo tudi leta 1645.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 220 (fasc. I/117), šk. 381, šk. 837, šk. 874, šk. 891, šk. 937, šk. 938.

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 211 (facs. 127), šk. 837, šk. 874, šk. 891, šk. 937, šk. 938.

SI AS 730, Gospostvo Dol, fasc. 190, 205.

SI AS 1063, Zbirka listin, št. 2433, št. 2464.

SI AS 1097, Zbirka normalij, Cesarski patenti 1620–1700, št. 110, št. 112, št. 124.

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA), Alte Hofkammer (AHK), Hoffinanz Innerösterreich (HFIÖ)

Misz 169

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

LJU 346, Rokopisni elaborati 26, Schönleben Dolničarjeva kronika.

Objavljeni viri

Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt, Teil 1 (1603–1645). Lateinischer Text und deutsche Zusammenfassung (ur. Werner Drobesh in Peter G. Tropper).

Klagenfurt/Celovec: Mohorjeva/Hermagoras, 2014.

Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691). Ljubljana: Družina; Provincialat Družbe Jezusove, 2003.

Tiskani viri

Fabronius, dictus Mosemannus, Hermannus: *Geographia Historica. Neue Summarische Welt-Historia, Oder Beschreibung, aller Keyserthumb, Königreiche, Fürstenthumb, und Völcker heutiges Tages auff Erden*. Schmalkalden: Wolfgang Ketzler, 1625 (splet: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10895176_00005.html).

Merian, Matthaeus, der Ältere: *Topographia provinciarum Austriacarum: Austriae, Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis etc.; das ist Beschreibung und Abbildung der fürnembsten Stätt und Plätz in den österreichischen Landen Under und Oberösterreich, Steyer, Kärndten, Crain und Tyrol*. Reprint [d. Ausg.] Frankfurt am Main, 1649. Wien: Archiv-Verlag, 2005.

Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigentliche Belegen- und Beschaffenheit dieses ... Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes / ... durch selbst-eigene ... Historisch-Topographische Beschreibung, in funffzehen, wiewohl in vier Haupt-Theile unterschiedenen, Büchern, wie auch häufigen Abrissen und zierlichen Kupffer-Figuren, ausgebreitet, von Johann Weichard Valvasor ...; aber in reines Teutsch gebracht, auch, auf Begehren, mit manche beyfügigen Erklärungen, Anmerck-und Erzehlungen, erweitert durch Erasmus Francisci*. Laybach: zu finden bey Wolfgang Moritz

Endter, Buchhändlern in Nürnberg, 1689 (splet: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-NQQSKQM6>).

Literatura

- Bedürftig, Friedemann: *Der Dreißigjährige Krieg. Ein Lexikon*. Darmstadt: Primus Verlag, 2006.
- Bireley, Robert: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. New York: Cambridge University Press, 2014.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): Oris življenja in dela. Apes academicae 1*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2017.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung*. III. Theil, Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657). Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875 (splet: <http://sistory.si/11686/14350>).
- Dolar, France M., Aleš Gabrič, Boris Golec, Miha Kosi, Tomaž Nabergoj in Mateja Rihtaršič: *Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Erbe, Michael: *Die frühe Neuzeit: Grundkurs Geschichte*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 2007.
- Hartmann, Gerhard in Karl Schmith (ur.): *Die Kriser: 1200 Jahre europäische Geschichte*. Wiesbaden: Marix, cop. 2006.
- Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski glosar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010.
- Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.
- Kalan, Barbara: *Kranjska in avstrijsko-beneška vojna (1615–1618)*. Kranj: [B. Kalan] (magistrska naloga), 2007.
- Kampmann, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährigen Krieg: Geschichte eines europäischen Konflikts*. Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 2008.
- Kleindl, Walter: *Österreich: Daten zur Geschichte und Kultur*. Wien: Ueberreuter, 1995.
- Klun, Vinko Fereri: *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain*, Heft 1. Ljubljana: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1852 (spelt: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-PNLX8Z58>).
- Kočevar, Vanja: *Dedna poklonitev vojvodine Kranjske kralju Ferdinandu III. leta 1631*. *Kronika*, 67, 2019, št. 2, str. 219–234.

- Kočevar, Vanja: Družbena in identitetna mobilnost kranjskih deželni stanov kot posledica protireformacije in katoliške obnove. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 101–179.
- Kočevar, Vanja: *Vojvodina Kranjska v času Ferdinanda II. (1595–1637): Politična zgodovina osrednje slovenske dežele*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorsko delo), 2016.
- Kontler, Laszlo: *Madžarska zgodovina: Tisočletje v srednji Evropi*, Zgodovina držav in narodov 2. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Košir, Matevž: *Stanovska uprava v obdobju vzpona protestantizma in zmage protireformacije in absolutizma (1560–1660) na Kranjskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta (doktorsko delo), 1999.
- Mal, Josip: Pomanjkanje in lakota v Ljubljani. *Dom in Svet*, XXXII, 1919, št. 3–6, str. 144–153.
- Mann, Golo: Das Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges. *Propyläen Weltgeschichte: Eine Weltgeschichte* (ur. Golo Mann in August Nitschke), Band 7, Von der Reformation zur Revolution. Berlin; Frankfurt am Main: Propyläen Verlag, str. 135–230.
- Mlinar, Janez: Zgodovinopisje kot izraz samozavedanja mestnih elit: Primer Ptuja, Celja in Ljubljane. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec). Zbirka Zgodovinskega časopisa 42. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 439–456.
- Nared, Andrej: Kranjski deželni privilegiji (ročini) 1338–1736. *Kranjski deželni privilegiji = Carniolan provincial privileges = Krainische Landesprivilegien: 1338–1736* (ur. Andrej Nared in Jure Volčjak). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2008, str. 35–68.
- Oražem, Majda: 350-letnica praznovanja Vestfalskega miru. *Zgodovinski časopis* 54, 2000, št. 2, str. 285–288.
- Pálffy, Géza: Crisis in the Habsburg Monarchy and Hungary, 1619–1622: The Hungarian Estates and Gábor Bethlen. *Hungarian Historical Review*, 2013, št. 4, str. 733–760.
- Parker, Geoffrey (ur.): *The Thirty Years' War*. London, New York: Routledge, 1997.
- Posch, Fritz: Die innerösterreichische Defensionsordnung von 1575 und der »nachbarliche Sukkurs« der innerösterreichischen Länder Steiermark, Kärnten,

- Krain und Görz. *Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark*, 81, 1990, str. 41–59.
- Preinfalk, Miha: »Boj pri Vudački« ali Herbard Turjaški v zgodovinopisju in literaturi. *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. [189]–210.
- Preinfalk, Miha: Plemstvo s slovenskega prostora na bojiščih v tujini. *Vojaki iz slovenskega prostora na tujih tleh v preteklosti* (ur. Darja Mihelič in Matjaž Bizjak). Ljubljana: Založba ZRC, 2011, str. 177–204.
- Preinfalk, Miha: Rodbina Habsburžanov. *Franc Jožef* (ur. Gregor Antoličič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2016, str. 9–25.
- Radics, Peter von: Ueber ein unser Krain betreffendes Manuscript in der Hauptbibliothek Sr. Majestät des Kaisers. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, 17, 1862, št. 5–6, str. 37–42.
- Rothenberg, Gunther E.: Venice and the Uskoks of Senj: 1537–1618. *The Journal of Modern History*, 33, 1961, št. 2, str. 148–156.
- Simoniti, Vasko: Slovenski kmečki upor 1635. *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 12 (ur. Marjan Javornik). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998, str. 46.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Valentinitsch, Helfried: Der Dreißigjährige Krieg – Die Steiermark am Rande des Geschehens. *Die Steiermark: Brücke und Bollwerk: Katalog der Landesausstellung: Schloß Herberstein bei Stubenberg, 3. Mai bis 26. Oktober 1986* (ur. Gerhard Pferschy in Peter Krenn). Veröffentlichungen des steiermärkischen Landesarchives, Band 16. Graz: [Steiermärkisches Landesarchiv], 1986, str. 333–336.
- Valentinitsch, Helfried: Die Bedrohung der Steiermark durch Bethlen Gabor von Siebenbürgen 1619–1622. *Die Steiermark: Brücke und Bollwerk: Katalog der Landesausstellung: Schloß Herberstein bei Stubenberg, 3. Mai bis 26. Oktober 1986* (ur. Gerhard Pferschy in Peter Krenn). Veröffentlichungen des steiermärkischen Landesarchives, Band 16. Graz: [Steiermärkisches Landesarchiv], 1986, str. 324–328.
- Vilfan, Sergij: Mestne računske knjige kot zgodovinski vir. *Gradivo in razprave*, 8. Zbornik ob devetdesetletnici arhiva. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1988, str. 14–36.
- Vilfan, Sergij: Pravna ureditev Kranjske po Valvasorjevi Slavi. *Valvasorjev zbornik ob 300-letnici izida Slave vojvodine Kranjske – Referati s simpozija v Ljubljani 1989*

- (ur. Andrej Vovko). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 32–48.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1996.
- Vilfan, Sergij: Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (16.–19. stoletje). *Zgodovinski časopis*, 8, 1954, št. 1–4, str. 27–86.
- Vilfan, Sergij: Temelji in razvoj denarnih sistemov v slovenskih deželah do 17. stoletja. *Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem: Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984* (ur. Peter Kos). Zbirka Zgodovinskega časopisa 3. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1987, str. 19–32.
- Voje, Ignacij: Avstrijsko-turške vojne. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), 1. zvezek. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987, str. 151–152.

**THE THIRTY YEARS' WAR AND THE CARNIOLAN
PROVINCIAL ESTATES: WINTERQUARTIER, RECROUTENGELDER,
AND EXTRAORDINARI KRIEGS-CONTRIBUTION**

Drawing on four sources – Registrar's General Ledgers, The Regests of the Provincial Diet Discussions, *Carnioliae Pragmatica*, and The List of Letters of Protection – that shed light on the activities of the Carniolan Provincial Diet in Ljubljana, this article analyses the impact of the Thirty Years' War on the Duchy of Carniola.

Although the Duchy of Carniola was spared the horrors of direct military confrontation during the Thirty Years' War, the war substantially accelerated the tempo of local political life. Carniola found itself at the centre of European history during the Second Venetian War, a prelude to the major confrontation in Germany that affected western and southwestern parts of the province. After 1617, warfare was moving further northwards and northeastwards from the Carniolan borders, but it again came dangerously close during the first war between Gabriel (Gábor) Bethlen and the Habsburgs (1619–1622) and then during the Swedish onslaught on Lower Austria in 1645.

The Thirty Years' War had the greatest impact on life in Carniola at the very beginning and very end of the war. The greatest affliction that the fighting on distant battlefields imposed on the Carniolan estates was the increasing financial

burden. The sovereign began to convene the provincial diet again, starting in 1625, and even more so in the last years of the war, by “prolonging” it or convening it biannually. On top of that, the provincial prince expected to receive monetary loans from the estates.

With the assumption of court and war debt in the amount of 800,000 gulden in 1631, the Thirty Years’ War led to the “collapse of provincial finances” and the new *modus operandi* of the Carniolan provincial diet in 1633 by converting the “extraordinary contributions” into regular ones. The relations between the provincial prince and the estates were visibly deteriorating. Whereas the crippling court and war debt in 1631 was assumed almost unanimously, in the 1640s the estates began offering increasingly more excuses for refusing the provincial princely demands.

In 1630, tax expenditure was followed by recruitments into the imperial army, and in 1633 accommodation for units that spent the winter there and, poorly disciplined, caused a series of nuisances for the civilian population, which culminated in 1645, when the inhabitants of Ljubljana clashed with the soldiers of Ferrari’s regiment. According to the data gathered so far, the Carniolan estates only sent their own troops to the battlefields of the Thirty Years’ War in 1620 and 1621, when three military contingents assisted Styria in its defence of the Hungarian border.

VINCENC RAJŠP

Slovenska reformacija in evropski prostor do konca tridesetletne vojne

Slovenski prostor je bil v verskem pogledu v 16. in 17. stoletju vpet v evropski prostor v najširšem pomenu besede. Vplivi so bili vezani na obe središči: protestantizem v Svetem rimskem cesarstvu in Rim kot središče katoliške reformacije, Prekmurje pa je bilo pod vplivom verskih razmer na Ogrskem in Hrvaškem. Tako je bil slovenski jezikovni prostor deležen vpliva vseh treh smeri gibanj evropskih sprememb in verske preнове, ki so jo zasnovali trije možje, kot piše Heinz Schilling v knjigi *Martin Luther, upornik, puntar v času preobrata*.¹ V njej v središče evropskega verskega dogajanja poleg Martina Luthra in Jeana Calvina postavi še Ignacija Lojolskega s poudarkom, da njegova pot notranje preнове ni bila nič manj pomembna za evropsko konfesionalno kulturo (zgodnjega) novega veka kot tista, ki jo je utemeljil Martin Luther in so jo sooblikovali drugi reformatorji, predvsem Calvin. Ignacij Lojolski, ustanovitelj jezuitskega reda, je vtisnil odločilen pečat katoliškemu reformnemu procesu, ki so mu formalno, dogmatično in organizacijsko izvedbo določali reformni dekreti tridentinskega koncila (1545–1563), s čimer je nastala »rimska konfesionalna cerkev«, ki jo je mogoče, tako kot luteransko in kalvinistično, zgodovinsko označiti kot novodobno cerkev.

V slovenskem prostoru sta se srečali obe reformaciji, Luthrova in katoliška, v Prekmurju pa delno še kalvinska. Nosilci prve, časovno krajše, so bili slovenski protestanti, v sodelovanju in pod zaščito deželnega plemstva in nekaterih mest, druge, ki se je uveljavila in obstala, pa jezuiti, kapucini in za prenovo zavzeti škofje po nalogu deželnega kneza. Če so na Slovenskem v 16. stoletju odločilen vpliv na versko preobrazbo in pisno kulturo imeli slovenski protestanti Luthrove smeri reformacije pod vodstvom deželnih stanov in se je zdelo, da je katoliška stran pod okriljem deželnega kneza v defenzivi, je v 17. stoletju deželni knez položaj obrnil

¹ Schilling, *Martin Luther Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, str. 159.

v svojo korist. Vsi trije deželni knezi, Ferdinand I. (tudi kralj in cesar), njegov sin, nadvojvoda Karel II., ter Karlov sin Ferdinand II. (kralj in cesar), so zasledovali novodobne reformne cilje, pri čemer pa nobeden ni postavljaj pod vprašaj katolištva in papeževe vrhovne cerkvene oblasti ter verske enotnosti z italijanskim prostorom, Španijo in Francijo. To pa ni pomenilo, da se je vladar odpovedal nadzorovanju verskih ustanov, ki mu je pripadalo kot patronu. Vladar v 16. stoletju svojih pristojnosti v odnosu do katoliških cerkvenih ustanov ni izgubljal, temveč jih je razširjal in povečeval.² Ni »protireformacija« ustvarila absolutizma, temveč je vladar protireformacijo uporabil za izgrajevanje absolutističnega vladanja.

Prav tako nobeden od naštetih notranjeavstrijskih vladarjev ni bil pripravljen sprejeti reformacije Martina Luthra. V svojo državno vizijo niso vključevali protestantske, temveč Katoliško cerkev. Podstat njihovega razumevanja absolutizma in absolutistične države ni bil protestantizem, temveč, enako kot v Španiji in Franciji, katolištvo. To pa ni pomenilo prepuščanja političnih in vladarskih pristojnosti papežu ali Katoliški cerkvi, temveč ravno obratno, vključitev s cerkvijo povezanih političnih, finančnih ter ne nazadnje verskih in kulturnih virov v svoj državno-politični sistem. V okviru Svetega rimskega cesarstva, katerega najvišji predstavniki so bili Habsburžani kot cesarji, je njihova verska politika za dedne dežele temeljila na pravni državni podlagi augsburškega verskega miru iz leta 1555, kar je uspelo uveljaviti šele nadvojvodi Ferdinandu po letu 1598, čeprav tudi takrat protestantizem v notranjeavstrijskih deželah in s tem na slovenskem jezikovnem območju ni bil v celoti odpravljen. To je ustvarilo sliko, ki jo posreduje Hermann Fabronius Mosemann v delu *Geographia Historica*, ki je izšlo leta 1625. Za Slovence (Slovane: *Windische, Wenden*) je zapis pomemben, ker omenja dva učenjaka, pomembna za vero in jezik. Prvi je slovenski (slovanski) učenjak Metod (*ein gelehrter Windischer mit Namen Methodius*), ki je iznašel hrvaške in slovenske črke (*der erfand Croatischen und Windischen Buchstaben*) in prevedel Biblijo v njihov materni jezik (*vertierte die Bibel in ihre Muttersprache*). V času augsburške veroizpovedi (*zur Zeit der Augspurgischen Confession*) pa je Hans Ungnad baron Soneški (*Freiherr von Sonneck*) dal v Urachu v deželi Württemberg prevesti Biblijo in druge evangeljske knjige v slovenski – slovanski jezik, kar so storili trije slovenski – slovanski učenjaki, Primož Trubar, Anton Dalmata in Štefan Konzul (*wozu er drei Windische Gelehrten gebraucht hat. Einer hie Primus Truber, der ander Anton Dalmata der dritte Stephan Consul*). Poroča tudi o usodi knjig; nekatere so zadržane na poti in se še vedno zapakirane zadržujejo »zu Neustadt« v Avstriji, vendar so tudi v knežji

² Vincenc Rajšp, *Primus Truber und die Reformation*, str. 113.

knjižnici v Kasslu, nekaj pa jih je dospelo v »Windischland« in jih je mogoče najti pri evangelijskih gospodih (*Landesherrn*). Dalje poroča, da so v času vladanja nadvojvode Karla gospodje, vitezi in mesta na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem uživali versko svobodo ter da so v Gradcu vzdrževali kolegij (protestantsko šolo), ki so ga obiskovali tudi otroci iz vseh slovanskih dežel, iz Dalmacije, Slavonije in Hrvaške. V Gradcu pa so visoko šolo ustanovili tudi jezuiti. Ko je zavladal nadvojvoda Ferdinand, je leta 1598 odpravil kolegij evangeličanskih deželanov in versko svobodo (*Aber nach dem Erzherzog Ferdinandus zur Regierung kommen/hat er Evangelischen Landschafft Collegium vnd die Religionsfreiheit auffgehoben vnd abgeschafft / Anno Christi 1598*).³

Čeprav rabe »windische Sprache« ni mogoče zamejiti samo na slovenščino, je vendar tudi slovenski jezikovni prostor geografsko zamejen. Na osnovi opisa v poglavju *O Slovenski marki, Dalmaciji in Hrvaški* na meji ob Dravi govorijo slovensko (*wendisch*) in nemško, v Istri in na Reki pa nemško, italijansko in slovensko (*wendisch*). Na tem področju občuduje otroke, ki pri sedmih letih obvladajo dva ali vse tri naštete jezike.⁴

Tako kot so bili v protestantskih deželah nosilci izobraževanja univerze in kolegiji protestantskih knežjih ozemelj, kjer so versko usmerjenost določale teološke fakultete, se je že Ferdinand I. naslonil na univerzo na Dunaju, ki jo je tudi reformiral. Reformo je leta 1554 kot kraljevi superintendent izpeljal petkratni dekan artistične fakultete in dvakratni rektor, Slovenec Luka iz Dobrepolj.⁵ Vnuk nadvojvoda Ferdinand je svojo reformo prav tako izvajal s pomočjo izobraževalnih ustanov, univerze v Gradcu in jezuitskih kolegijev, ki so opravljali isto vlogo kot protestantske ustanove, konfesionalno seveda na rimokatoliški osnovi. Tako na katoliški kot protestantski strani so bile te ustanove ne le finančno, temveč tudi sicer podrejene vladarju. Na obojih je bila učni jezik latinščina, ljudski jezik pa je bil prisoten le v bogoslužju. Med konfesijama je bila glede vloge jezika velika razlika, v protestantizmu je bil ljudski jezik skupaj s prevodom Svetega pisma osnova verskih obredov, medtem ko je v Katoliški cerkvi latinščina ostala varuh in obramba pravovernosti in verske enotnosti s Svetim pismom in v formalnem bogoslužju, ljudski jezik v cerkvi pa je bil v rabi za pridiganje, ljudske pobožnosti ter petje; v ljudskem jeziku naj bi bil tudi povzetek evangelija. Ljudske pobožnosti in pridige v ljudskem jeziku so dosledno upoštevali tudi jezuiti. V kolegijih

3 Fabronius, *Geographia Historica*, pag. 180–181.

4 Prav tam, pag. 178.

5 Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 209.

na slovenskem jezikovnem območju so vedno bivali slovenski patri, ki so bili zadolženi za slovenske pridige.⁶ Latinščina ni bila edini cerkveni jezik, saj je slovansko bogoslužje na področju Beneške republike, predvsem v Dalmaciji in Kopru, nemoteno živelo naprej.⁷

Europa reformata

Slovenski protestantizem je nosil poglobitni pečat Luthrove reformacije, saj je v tej smeri deloval njegov utemeljitelj Primož Trubar, ne glede na teološki vpliv švicarskih reformatorjev. V skladu z Luthrovim naukom je deloval protestantizem notranjeavstrijskih stanov, po Trubarjevem uspešnem prizadevanju pa so notranjeavstrijski protestanti Kranjske, Štajerske in Koroške podpisali tudi formulo konkordije. Trubar je bil kot pridigar vključen predvsem v württemberško protestantsko cerkev, zato mu je bila tamkajšnja cerkvena ureditev najustreznejša osnova za cerkev doma, pri čemer pa je zaradi različnih rešitev v nemškem prostoru iskal možnosti ureditve tudi pri drugih cerkvah. V teološkem pogledu je sprejel Luthrovo smer.⁸ Svoj načrt organiziranja evangeličanske cerkve v slovenskem jeziku je podal v *Cerkovni ordningi*. Predvsem pa se je Trubar čutil člana velike skupine tistih, »ki so pod to Vero se podali inu tei Papeshoui dali is nih Deshel inu Meist Slouu« in jih je naštel v *Artikulih*.⁹ Trubar še danes velja za osrednjo osebnost ne le slovenske, temveč tudi notranjeavstrijske reformacije in je kot edini s tega območja predstavljen v delu *Europa reformata*.¹⁰

Razmere v zahodni Evropi

Potrebe po reformah – reformaciji – ne gre gledati le skozi očala osebnostnih napak katoliške duhovščine, temveč v smislu novih reformnih idej, ki so se z različnimi reformnimi gibanji, kot je bila *Devotio moderna*, od druge polovice 15. stoletja

6 Rajšp, Die Mehrsprachigkeit bei den innerösterreichischen Jesuiten, str. 222.

7 Zor, Glagolska pričevanja na Slovenskem, str. 184.

8 Gl. Giesemann, Teologija reformatorja Primoža Trubarja; orig.: Giesemann, Die Theologie des slowenischen Reformators Primož Trubar.

9 Trubar, Articuli oli deili te prave stare vere kerszhanske, pag. G ii.

10 *Europa reformata*, str. 223.

iz Nizozemske širile po severni Evropi. Del tega gibanja so bili Bratje skupnega življenja (*Brüder vom gemeinsamen Leben*), ki so delovali tudi v Urachu, prav v poslopju, v katerem je Primož Trubar bival leta 1561 kot župnik in obenem ravnatelj Ungnadovega Biblijskega zavoda, delujočega do baronove smrti konec leta 1564.¹¹

Pojma ločitve cerkve od države takrat seveda niso poznali. Cerkvene in svetne oblasti so bile tesno povezane in prepletene. Člani cerkvene hierarhije, škofje in papež so kot knezi poleg cerkvene izvajali tudi svetno oblast, medtem ko so imeli svetni vladarji pomembno vlogo in pristojnosti v cerkveni upravi. Proti koncu 15. in 16. stoletja so pričeli reforme uveljavljati španski in francoski kralji, ki so si pridobili pomembne pristojnosti pri urejanju cerkvenih in verskih zadev. V cerkvi so pomembno vlogo igrali tudi cesarji Svetega rimskega cesarstva; cesar Sigismund je sodeloval na koncilu v Baslu, Karel V. si je prizadeval za sklic tridentinskega koncila, vendar na državni ravni cesarstva ni bil tako uspešen kot španski in francoski kralj. Za slednjega je bil pomemben leta 1516 sklenjen konkordat, s katerim je francoski kralj Franc I. papežu priznal primat nad koncilom, sam pa je dobil pravico do imenovanja na najpomembnejše položaje v cerkvi brez papeževega soglasja. S tem je bila francoska cerkev organizacijsko podrejena kralju, ta pa jo je vključil v upravo francoske države. V Španiji, kjer je dobila sekularna politika premoč nad konfesionalno, so imeli vladarji izredno moč s špansko inkvizicijo, ki je bila ustanovljena s papeževo odobritvijo leta 1478 in je kot državni oblastni organ delovala tudi na verskem področju. Neposredne pravice do imenovanja škofov španski kralj sicer še ni imel, vendar jih tudi proti njegovi volji ni bilo mogoče izvoliti ali imenovati.¹² Boj za kraljevo pravico do imenovanja škofov je trajal dobrih štirideset let. Tudi po prizadevanjih kardinala Francisca Jiménez de Cisnerosa (živel 1436–1517, 1495 škof, 1507 kardinal, 1516 je opravljal vladarske posle za mladega vladarja Karla I.) se je za kralja uspešno zaključil šele po kardinalovi smrti, ko je papež Hadrian V. leta 1523 španskemu kralju priznal pravico do imenovanja vseh škofov.¹³ V 15. stoletju je bilo v španski cerkvi največje povpraševanje po študiranih pravniki, ki so upravljali cerkvena posestva. Tako je tudi večji del klerikov študiral pravo ali teologijo na fakultetah. Humanizem se je uveljavljal počasi, prodiral je iz Italije. Sočasno se je povečevala tudi izobraženost duhovniških kandidatov – samo v letih 1476–1522 je bilo ustanovljenih 10 kolegijev

11 Rajhman, Trubar, Primož. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (15. 8. 2020).

12 Biersack, *Mediterraner Kulturtransfer am Beginn der Neuzeit*, str. 54.

13 Rouco-Varela, *Staat und Kirche im Spanien des 16. Jahrhunderts*, str. 225.

(*Colegios mayores*). Vrhunec prizadevanj za temeljito izobrazbo duhovnikov je bila ustanovitev univerze Alcalá de Henares leta 1499, na kateri so predavali odlični latinisti, grecisti in hebreisti.¹⁴ Leta 1526 je tu študiral tudi Ignacij Lojolski, vendar je moral po enem letu zaradi preganjanja inkvizicije študij prekiniti. Umaknil se je v Francijo in študij zaključil na Sorboni leta 1534 z nazivom *Magister artium*.¹⁵

Luthrova reformacija in slovenski prostor

V nemških deželah Svetega rimskega cesarstva se je z Luthrom uveljavila drugačna smer reformacije, ki je pripeljala do ločitve od Katoliške cerkve, pridružile pa so se ji tudi severnoevropske države, Anglija, Danska in Norveška ter Švedska, preko meja Svetega rimskega cesarstva pa se je razširila še na Ogrskem, Sedmograškem in Poljskem.¹⁶ Do ločitve od Katoliške cerkve je privedla tudi smer reformacije, ki sta jo Jean Calvin in Huldrych Zwingli uvedla v Švici. Iz Švice se je širila v Francijo (Hugenoti), Volilno Pfalško (*Kurpfalz*) z glavnim mestom Heidelberg, Ogrsko, tudi v Prekmurje,¹⁷ in v druge dežele.

Versko dogajanje na Slovenskem v tem času je bilo povezano z verskim dogajanjem v cesarstvu. Če je od poznega 15. stoletja vel vpliv renesanse iz Italije, so verske ideje Luthrove reformacije v začetku dvajsetih let 16. Stoletja prišle iz središča dogajanja v nemških deželah in na državnih zborih. Domala osem desetletij je bilo versko dogajanje na Slovenskem vezano na ta prostor. V tem času je Luthrovo smer reformacije sprejelo predvsem deželno plemstvo in meščani, torej prebivalstvo, ki je bilo večče nemškega jezika, medtem ko so jo med Slovence prinašali slovenski reformatorji – predikanti s Trubarjem na čelu. Trubarjevo slovensko reformacijo so podprli tudi deželni stanovi in mesta na Kranjskem, slovenske knjige in natis Dalmatinove Biblije pa sta leta 1584 poleg Kranjske omogočili tudi Štajerska in Koroška.¹⁸ Nadvojvoda Ferdinand, kasnejši cesar Ferdinand I., rojen leta 1503 v univerzitetnem mestu Alcalá de Henares, je že v prvem desetletju vladanja nastopal proti reformaciji Luthrove smeri ter prepovedoval Luthrove knjige. Na svoji strani je imel ljubljanske škofe, ki jih je sam imenoval, ter skrbel za to, da v samostanih

¹⁴ Biersack, *Mediterraner Kulturtransfer*, str. 53.

¹⁵ Pollen, St. Ignatius Loyola. *The Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/07639c.htm> (15. 8. 2020).

¹⁶ Müller, *An der Grenze von West- und Ostkirche*, str. 203–214.

¹⁷ Šebjanič, *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*, str. 18.

¹⁸ Rajhman in Rigler, *Dalmatin Jurij*, str. 170.

in župnijah, v katerih je imel patronatske pravice, za predstojnike in župnike niso bili izvoljeni ali imenovani Luthrovi reformaciji naklonjeni duhovniki, ki se tako niso mogli zblížati s protestantskim plemstvom. Protestantskih reformacijskih idej seveda ni bilo mogoče ustaviti, a je katoliška organizacija kljub temu ostala trdno v vladarjevih rokah. S tem pa so bili vzpostavljeni predpogoji za nadaljnjo katoliško konfesionalizacijo in zatrtje protestantizma, kar je v notranjeavstrijskih deželah dokončno uveljavil njegov vnuk Ferdinand II.¹⁹

Cerkveni in politični predstavniki v slovenskem prostoru so bili neposredno seznanjeni z verskim dogajanjem ob Luthrovem nastopu ter z nadaljnjim razvojem reformacije in protestantizma. Posamezne osebnosti so bile tesno vpete v dogajanje, tako na primer Trubarjev učitelj, tržaški škof Peter Bonomo, ki je leta 1521 v Wormsu sodeloval pri pisanju cesarjevega edikta proti Luthru. Ljubljanski škof Krištof Ravbar je bil leta 1530 navzoč na državnem zboru v Augsburgu. Versko vprašanje so obravnavali tudi na številnih skupnih deželnih zborih notranjeavstrijskih dežel, na katerih je plemstvo svoje verske zahteve skušalo enotno uveljaviti nasproti deželnemu knezu. Tako je slovenska reformacija potekala v vsedržavnem in ožjem notranjeavstrijskem okviru. Luthrovo ime, zajeto v besedi »luteranski« – »contra Lutherianum morem« (v nasprotju z luteransko navado) –, se je na Slovenskem pojavilo zelo zgodaj, namreč pri podelitvi župnije Moravče, ki jo je do smrti leta 1522 zasedal dunajski škof Jurij Slatkonja, njegovemu tajniku, humanistu Avgustu Pryglu Tyfernu.²⁰

Delo slovenskih protestantov

To, kar je Trubarjevi reformaciji dalo slovenski pečat, je bil slovenski jezik, za kar pa je imel odličen vzor v Martinu Luthru. Trubar je popolnoma pravilno dojel Luthrov uspeh z rabo živega jezika – nemščine – za posredovanje idej, ki jih je zagovarjal, s čimer je pritegnil široke plasti prebivalstva. Nemščina se je uveljavila v bogoslužju, Luthrovi nemški spisi pa so daleč presegle povpraševanje po spisih v latinščini, čeprav je ta v akademskih krogih in razpravah ostajala glavni jezik. S tiskarno v Urachu je bil slovenski protestantizem vključen ne le v nemški,

¹⁹ *Zgodovina Slovencev*, str. 304–306.

²⁰ Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 86.

temveč tudi v slovanski svet.²¹ Nemška beseda za Slovence in Slovane je bila enaka: *Windische*. V slovenskem prostoru sta jih označevali *Windische Mark* – Slovenska marka – in *Windischpuchl* – Slovenske gorice –, medtem ko je bila *Windischland* – Slavonija – zunaj meja Svetega rimskega cesarstva, v ogrsko-hrvaškem kraljestvu.

Vendar je Trubar na področju slovenskega jezika, nemško imenovanega »windische Sprache«, za »Lube Slovence« opravil veliko delo, dal jim je prve slovenske knjige in skupaj s protestantskimi sodelavci omogočil, da je slovenščina dosegla takratno raven nemškega jezika: s prevodom celotne Biblije, katekizmi, slovnico in prvim slovenskim slovarjem. Z organiziranjem tiskanja knjig v Urachu pa je Luthrovo reformacijo posredoval tudi južnim Slovanom – poleg latinice tudi v cirilici in glagolici.²²

Trubar pri rabi slovenskega jezika ni naletel na odpor, podpiralo ga je protestantsko plemstvo na Kranjskem, pri lektoriranju pa so sodelovali katoliški duhovniki, ki so njegove prevode Svetega pisma tudi uporabljali. Oglejski vizitator Pavel Bizancij je bil ob vizitaciji leta 1581 začuden nad poznavanjem in razlagami evangelijev slovenskih duhovnikov, ki ga, ko je govoril latinsko, niso razumeli. Ugotovil je, da uporabljajo Trubarjeve prevode.²³ Raba slovenskega jezika v deželi je imela širšo podporo plemstva, ki je zavračalo jurisdikcijo oglejskega patriarha, ker je imel sedež v Furlaniji. Generalni vikar je bival v Vidmu, v drugi državi – Beneški republiki – in ni znal slovensko. Zato so deželni stanovi kralja prosili, naj jurisdikcijo prenese na ljubljansko škofijo.²⁴

Trubarjevi dosežki so ostali v cerkveni rabi vse do časa razsvetljenstva, v kulturnem pomenu jih je cenil še Anton Martin Slomšek.²⁵ Po Slomškovi smrti so se razmere spremenile, protestantizem je bil (zlo)rabljen kot poglavitno sredstvo kulturnega in nacionalnih bojev.²⁶

Deželni knez ključnega položaja v cerkvenih zadevah ni izgrajeval le znotraj Katoliške cerkve, temveč so mu ga omogočali tudi protestanti. Bruško poravnavo »Religionsvergleichung« (1578) so pojmovali kot priznanje augsburške

21 Prim. Janez Rotar, *Trubar in Južni Slovani*; Jambrek, *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*, str. 130–137; Jembrih, *Stipan Konzul i »Biblijski zavod«*.

22 Rajšp, *Die Rezeption und Multiplikation der Reformation*, str. 129–144.

23 Gruden, *Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem*, str. 63.

24 Dimitz, *Geschichte Krains*, II. Theil, str. 297.

25 Slomšek, *Slava rajnim rodoljubom*, str. 72.

26 Rajšp, *Die Wahrnehmung des Reformators Primuss Truber*, str. 34, 37; Trauner, *Konfessionalität und Nationalität*, na primer poglavje »Nationalismus und Los von Rom-Bewegung«, str. 105.

veroizpovedi kot edine dovoljene cerkve poleg rimokatoliške. Zato so odposlanci dežel Štajerske, Koroške, Kranjske ter pokenžene grofije Goriške deželnemu knezu 14. februarja 1578 v Brucku obljubili, da bodo skrbeli za enotnost v nauku, obredih in drugih cerkvenih službah, ter se zavezali, da v evangeličanski cerkvi ne bodo dopuščali nobene druge sekte. Poleg prekrščevalcev so ostro zavračali Matijo Vlačiča – Ilirika, za posebno krivoverskega je veljal njegov nauk o izvirnem grehu.²⁷ Deželnemu knezu so obljubili, da bodo za čisti nauk skrbeli njihovi predikanti in učitelji in da ne bodo dopustili pridigati nobeni drugi privatni osebi. Prav tako bodo preprečevali, da bi se širile knjige, ki niso v skladu z augsburško veroizpovedjo, in poskrbeli za to, da bodo knjigotržcem odvzete. Zavzeli so se za tiskarno v Gradcu, ki naj bi bila edina za vse notranjeavstrijske dežele (kar ni bilo ravno v podporo nameri tiskanja Dalmatinove Biblije v Ljubljani). V tej tiskarni naj bi bilo dovoljeno tiskati le tiste knjige, ki bi dobile dovoljenje evangeličanskih cerkvenih predstojnikov. Prav tako so se zavezali, da bodo skrbeli za to, da se bodo pridigarji vzdržali vsakršnega zasmehovanja (*Schmähens*) in obrekovanja katoličanov. Predvideli so delovanje ministerija (*Ministerium*) v Gradcu kot osrednje protestantske ustanove, v kateri bi izpraševali in posvečevali nove pridigarje za vse notranjeavstrijske dežele. Posvečevanja drugje niso dovoljevali (na primer zunaj notranjeavstrijskih dežel). Deželni ministeriji naj bi odločali tudi o pravovernosti tistih, ki so se prištevali k augsburški veroizpovedi. Če zahtevam ne bi zadostili, bi jih izobčili iz cerkve (*dieselbige für khaine Glieder der Augspurgischen Confession zugethan halte vnd erkenne*) in naznanili deželnemu knezu, ki jih je po njihovem mnenju smel izgnati iz dežele.²⁸

Zanimiva je še obljuba, da ne bodo dovolili, da bi imetniki beneficijev prejeli dohodke, medtem ko bi tam ne bivali, temveč nastavljali vikarje. Tega se namreč niso držali v obeh protestantskih župnijah na Kranjskem, pri Škocjanu (ko je bil tam župnik Jurij Dalmatin, je dušnopastirsko delo opravljal vikar) in Dolenjskih Toplicah, ko je imetnik beneficija pridigal v Karlovcu, v Dolenjskih Toplicah pa je nastavljal vikarja.²⁹ Potemtakem bi bilo treba tudi te kot sektaše naznaniti knezu, zaposliti pa bi jih ne smeli v nobeni drugi deželi.³⁰ Tožili so tudi, da po deželah krožijo številne sektaške knjige, in se zavzemali za to, da bi bile dovoljene le katoliške in tiste, ki so v skladu z augsburško veroizpovedjo, vse druge naj bi knez

27 Loesche, *Die reformatorischen Kirchenordnungen Ober- und Innerösterreichs*, str. 49.

28 Doleschall, *Die Kirchenordnung Innerösterreichs im 16. Jahrhundert*, str. 171.

29 ÖStA, HHStA, Fürstlich Auerspergisches Familienarchiv, A-IX-1. Gl. tudi: Rajšp, *Protireformacija na Kranjskem na primeru župnije Škocjan*, str. 207.

30 Doleschall, *Die Kirchenordnung Innerösterreichs im 16. Jahrhundert*, str. 171.

prepovedal. Notranjeavstrijski protestanti so bili organizirani v treh deželnih cerkvah, štajerski, koroški in kranjski. Z 21. februarjem 1578 datiran cerkveni red so odobrili štajerski in koroški odborniki, medtem ko so se kranjski izločili in ga tako niso formalno sprejeli. Kljub temu je veljal tudi zanje, saj je predpisoval okvir dovoljenega in posameznim cerkvam dovoljeval le nebistvene posebnosti v bogoslužju. Z vidika rabe jezika je slovenščina omenjena za Koroško, kjer sta pri izpraševanju kandidatov za predikante in učitelje sodelovala predikanta z znanjem slovenščine. Poleg izvirnih jezikov so bili dovoljeni Sveto pismo v latinskem jeziku, Luthrov nemški in Trubarjev slovenski prevod, čeprav slednjega ne omenjajo, ker so ga pojmovali kot prevod Luthrove nemške Biblije. Glede rabe katekizmov na Kranjskem se omenja Brenzov mali katekizem, ki so ga sicer smeli uporabljati, vendar so bolj priporočali Luthrov katekizem.³¹ Trubarjevega katekizma ne omenjajo. Krst so na Kranjskem in Koroškem opravljali po württemberškem cerkvenem redu.³²

Sveto pismo

Temeljna osnova protestantske konfesije je postalo Sveto pismo, prevedeno v živi jezik, da bi ga razumeli vsi verniki. Idejo, ki jo je izrekel Erazem Rotterdamski – sam je Novo zavezo iz grščine prevedel v klasično latinščino –, je najučinkoviteje uresničil Martin Luther z nemškim prevodom. To ni bil niti prvi prevod v živi jezik niti prvi nemški prevod.³³ Bil pa je prevod, ki je kot edini pravoveren prevod za protestante nesluteno vplival na protestantske prevode Biblije v druge jezike. Johannes Clajus je v latinskem predgovoru nemške gramatike leta 1578 zapisal, da Luthrovih knjig ne pojmuje kot človeških, temveč da so od samega Svetega Duha, ki je govoril iz človekovih ust.³⁴

Tu je le nekaj značilnosti iz sodobne nemške literature. Karl-Heinz Göttert poudarja, da je Luthrovo delo izjemno, saj je imelo izjemen vpliv. Gre za prevod v živ nemški jezik, ki je bil razumljiv le ljudem z znanjem tega jezika. Gre za odlično izpiljen jezik. Luther je stavil na originalne jezike, vendar ni prevajal dobesedno.

³¹ Loesche, *Die reformatorischen Kirchenordnungen Ober- und Innerösterreichs*, str. 135.

³² Prav tam, str. 143.

³³ Göttert, *Luthers Bibel*, str. 225.

³⁴ »Ich halte seine Bücher für die Schriften eines Menschen, sondern des heiligen Geistes selbst, der hier durch den Mund eines Menschen gesprochen hat« (Göttert, *Luthers Bibel*, str. 348).

Svoje teologije iz Biblije ni le črpal, temveč jo je v prevode tudi bistveno polagal. Za Staro zavezo je značilno vnašanje kristologije, kar je povzročilo spore z Judi in rabinskimi razlagami Stare zaveze. »Kdor ne išče ali ne vidi Kristusa v Bibliji [Stare zaveze] in hebrejskem jeziku, ta ne vidi ničesar in govori kakor slepec o barvi«,³⁵ pravi Luther. Luther in Melancton sta dosegla prevlado teologije na wittenberški univerzi, v njenem okviru pa študij Svetega pisma. Uveden je bil študij hebrejščine, vendar je bil sprejet le profesor, ki je hebrejske tekste razlagal v kristološkem duhu. Na univerzi je bilo uvedeno obvezno bogoslužje. Kopernikovih nauk niso sprejeli, zaradi česar je matematik Johannes Rethius univerzo zapustil, temveč so ostali pri Ptolemejevem dojemanju sveta, ki se je bolje prilegalo Bibliji.³⁶

Luther je svoje nazore vnesel tudi v prevajanje opravičenja v Pavlovem pismu Rimljanom. »Menimo namreč, da človek doseže opravičenje po veri, brez del postave« (Rim 3,28).³⁷ Luther prevede: »allein aus dem glauben«,³⁸ pri čemer *allein* doda. Tudi glede »sola scriptura« Göttert piše, da je lahko Luthrova zahteva, da je Biblija edini vir, upravičena. Vendar se ne gre slepiti, da takšne Biblije ni. Imamo le tolmačeno (*gedeutete*) Biblijo. Takšno tolmačenje je mogoče ponazoriti na prevodu – prevod sam sili v tako tolmačenje. In to je Luther storil, in to ne le z besedico »allein«, temveč tudi starozavezno nanašanje na Kristusa v izvorniku ni vedno takšno, kot ga je prevajal Luther.³⁹ Luther je s to teološko osnovo uspel v nemškem prostoru, ne pa tudi v italijanskem, španskem ali francoskem.

Odnos do papeža

Potem ko se je v Rimu začel proces proti Luthru, se je ta 30. maja 1518 pisno obrnil na papeža Leona X. s komentarjem k 95 tezam; natisnjen tekst je avgusta prišel tudi v javnost. Luther v njem protestira proti svojim nasprotnikom, ki so »njegovo nekoristoljubno zavzetost za prave interese cerkve razglasili za

35 »Wer nicht Christus sucht oder sieht in der Bibel und (in der) hebräischen Sprache, der sieht nichts und redet wie der Blinde von der Farbe« (Göttert, *Luthers Bibel*, str. 267).

36 »... weil man dort an Ptolämeus festhielt, der zur Bibel besser passte« (Göttert, *Luthers Bibel*, str. 269).

37 Gl. *Sveto pismo na internetu*. <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Rim+3%2C21-31&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (23. 7. 2020).

38 Göttert, *Luthers Bibel*, str. 385.

39 Prav tam, str. 386.

krivoverstvo«. ⁴⁰ Luther papeževe pozornosti ni bil deležen, sledilo pa je njegovo izobčenje in zaslisanje na državnem zboru v Wormsu, s katerega je papežev poslanec Aleandro ustrezno poročal o razpoloženju, kot piše Reinhardt: »... da je zadeva Luther prerasla v boj Nemčije proti Rimu in s tem proti Italiji«. ⁴¹ Sledil je popoln prelom, papež je za Luthra postal antikrist. Nasprotno pa so katoliški reformatorji protestante imeli le še za heretike, ki jih je treba iztrebiti ter jim odreči značaj cerkve. ⁴² To naziranje se je uveljavilo tudi na Slovenskem. Za Primoža Trubarja je bil papež antikrist, za jezuite pa so bili protestanti krivoverci. ⁴³

In kakšen je bil odnos do papeža na Slovenskem ozemlju?

Prometne povezave so bile slabe. Rim ni bil med najpomembnejšimi destinacijami slovenskih romarjev, to so bila nemška mesta. Neposredno papežu je bila podrejena le ljubljanska škofija, pa še tu je škofe imenoval deželni knez. Papež je imel pravico do imenovanja le enega kanonika ljubljanskega stolnega kapitlja. Večina področja južno od Drave je cerkvenoupravno pripadala oglejskemu patriarhu. To ozemlje pa je usodno razdelila državna meja med Beneško republiko in habsburškimi deželami. Ta politična meja je omejevala možnosti škofovega nadzora (zadeve v zvezi s porokami itd.). Patriarh je sicer ohranil vse stare pravice glede sodstva in potrjevanja župnikov, ki pa jih je lahko največkrat izvajal prek vikarjev in arhidiakonov. ⁴⁴ Ni pa imel možnosti neposrednega komuniciranja z vladarjem in sodelovanja pri izvajanju sinodalnih odlokov. Habsburška politika je bila usmerjena k novi razmejitvi oglejskega patriarhata, kar pa ni bilo le cerkveno, temveč tudi žgoče politično vprašanje. Za to je potrebovala predvsem privolitev papeža, ki pa jo je bilo zaradi zunanjepolitičnih odnosov, predvsem z Beneško republiko, težko pričakovati. Habsburžani so dosledno uveljavljali svoje patronatske pravice v župnijah. Čeprav se zdi, da so v času reformacije Habsburžani kot notranjeavstrijski knezi izgubljali vpliv na verskem področju, so ga v resnici utrjevali. Zvestobo so

⁴⁰ »Seine Feinde machen aus seinem uneigennütigen Einsatz für wahren Interessen der Kirche eine Ketzerei« (Reinhardt, *Luther, der Ketzer*, str. 77).

⁴¹ »Der Fall Luther war zu einem Kampf Deutschlands gegen Rom und damit gegen Italien geworden« (Reinhardt, *Luther, der Ketzer*, str. 159).

⁴² Heinz Schilling, *Martin Luther Rebell*, str. 159.

⁴³ Na primer: »Vse dokler ni presvetli nadvojvoda po svojih komisarijih pred očmi onega veljaka krivoverskega župnika odslovil in postavil katoliškega« (*Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 26).

⁴⁴ Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 462–463.

deželnemu knezu obljubili tako protestanti, ki so znotraj reformacijskih smeri zahtevali pravico obstanka le zase, kot tudi oglejski vizitator Bizancij, ko mu je prepustil denar naloženih kazni že tako ali tako davčno preobremenjenih duhovnikov. V župnijah, v katerih so Habsburžani imeli patronatske pravice nastavljanja župnikov, so morali župniki priseči, kot na primer leta 1567 župnik za župnijo Gorje: »... da bo dušnopastirske dolžnosti opravljal po nauku Katoliške cerkve in da bo vestno upravljal župnijsko imetje«. ⁴⁵ Protestantom v vsem obdobju ni uspelo odtujiti niti ene katoliške župnije. V literaturi večkrat izpostavljeni protestantski župniji na Kranjskem, Škocjan pri Turjaku in Dolenjske Toplice, sta bili v patronatski pristojnosti Auerspergov. ⁴⁶ Tako je vso dobo reformacije cilj Habsburžanov ostal enak, ohraniti katoliško vero pod svojim nadzorom, čeprav so ga v spreminjajočih se razmerah zasledovali drugače. Ferdinand II. je okrog leta 1600 izvedel temeljit izgon protestantskih pridigarjev in učiteljev. Tudi vzpostavitev nunciature v Gradcu ni prinesla popolne neposredne povezanosti Katoliške cerkve v Notranji Avstriji s papežem, saj nunciji niso bili priljubljeni niti v strogo katoliških, protestantom nenaklonjenih krogih, kot na primer pri proštu Petru Muhiču ali ljubljanskem škofu Tomažu Hrenu. Habsburško cerkveno politiko sta šele dobrih 150 oziroma 180 let kasneje dokončno uresničila cesarica Marija Terezija in cesar Jožef II. z dotlej najglobljimi cerkvenimi reformami v zgodovini Katoliške cerkve na tem območju. ⁴⁷

Katoliška reformacija ali protireformacija nadvojvode Ferdinanda II. je potekala na pravni osnovi državnega zakona augsburškega verskega miru iz leta 1555, ki ga je Joachim Stephani leta 1612 formuliral kot »*cuius regio, eius religio*«, da ima namreč vladar pravico odločati o veri svojih podanikov, ki je veljal vse do vestfalskega miru po končani tridesetletni vojni, ko so ga nadomestili asekuracijski akti. Vendar zakon ni bil brez čeri, predvsem zaradi »duhovnega pridržka« (*Reservatio ecclesiasticum, der geistliche Vorbehalt*), po katerem konfesionalna menjava knezoopata, knezonadškofa ali knezoškofa ni potegnila za seboj verske pripadnosti ozemlja; v takem primeru je moral ta odstopiti in prepustiti oblast novemu katoliškemu dostojanstveniku. ⁴⁸ Posledica je bila, da je velik del cesarstva ostal v katoliški posesti. Tako trije volilni knezi – mainški, trierski in kölnski

⁴⁵ Smole, *Vicedomski urad za Kranjsko*, 2. del, str. 28.

⁴⁶ Rajšp, *Protireformacija na Kranjskem na primeru župnije Škocjan*, str. 203–209.

⁴⁷ Gl. Kušej, *Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung*; Rajšp, *Karte ob novi razmejitvi škofij na področju Notranje Avstrije*; Rajšp, *Karte ob novi razmejitvi škofij*, str. 341.

⁴⁸ *Reservatum ecclesiasticum*. *Herders Conversations-Lexikon*. <http://www.zeno.org/nid/2000349117X> (13. 8. 2020).

škof – niso mogli preiti med protestantska ozemlja. Državni stanovi so na to pravočasno opozorili, tako da je cesar s posebno izjavo »Declaratio Ferdinanda« zagotovil, da je vitezom in mestom na cerkvenih ozemljih dovoljeno ostati pri Luthrovi veroizpovedi, ni pa to veljalo za podložnike. *Reservatio ecclesiasticum* ni bil povsod upoštevan; tako so nadškofijo Magdeburg upravljali protestanti.⁴⁹ Cesar Ferdinand II. je hotel zadeve urediti z restitucijskim ediktom (*Restitutionsedict*) leta 1629, tj. z vrnitvijo uprave pod katoliško gosposko, čemur so se protestanti uprli, zaradi česar se je tridesetletna vojna nadaljevala,⁵⁰ posledica upora mesta Magdeburg pa je bilo popolno razdejanje, za katero odgovornost ni bila pojasnjena. Prav tako je vprašljivo, »ali se je iz pepela Magdeburga dvignila nemška svoboda«, kot je menil Friedrich Schiller v svoji *Zgodovini tridesetletne vojne*.⁵¹

Ferdinand II. je nastopil vladanje, ko je bil augsburški mir že utečen in utrjen v večjem delu države, razen v habsburških dednih deželah, kjer sta predvsem plemstvo in meščanstvo uspešno branila protestantizem. Leta 1578 je prišlo celo do delnega sporazuma z nadvojvodo Karlom II., čeprav ta ni pristal na dokončni pisni dogovor. V obstoječih razmerah, predvsem zaradi davčne ureditve in turške nevarnosti, je bil vladar primoran pristajati na zahteve stanov, ki so davke povezovali z verskimi koncesijami. Plemstvu pa ni uspelo uveljaviti »Declaratio Ferdinanda«, kot je veljalo za viteze na cerkvenih ozemljih na severu cesarstva. S Ferdinandom je prišlo do generacijskega preloma. Šolan je bil v novem konfesionalnem duhu na katoliški univerzi v Ingolstadt. Tu se je navzel versko-političnih nazorov, kot jih je izvajala Bavarska, ki je kot dežela ostala katoliška (ne pa tudi državna mesta na njenem ozemlju). Jezuitska univerza v Ingolstadt je bila, tako kot protestantska v Wittenbergu, strogo konfesionalna. Kot vladar se je lahko Ferdinand zgledoval ne le po Bavarski, temveč tudi po vladavinah protestantskih kolegov. Vendar Notranja Avstrija ni bila država Svetega rimskega cesarstva v malem. Tu ni bilo pravnih subjektov, primerljivih z državnimi mesti, večina mest je bila deželnoknežjih; ni bilo neodvisnih cerkvenih ozemelj, oglejski patriarhat in salzburška nadškofija sta imela sedež izven meja habsburških dednih dežel. Prav tako ni bilo z deželami cesarstva primerljivih ozemelj, ki bi lahko v verskih zadevah konkurirala deželnemu knezu. V verskih zadevah je kot deželni knez razpolagal z neprimerno več pristojnostmi kot cesar v državi. Drugače kot njegov stari oče Ferdinand I. in oče, nadvojvoda Karel II., se je lahko

49 Gatz (ur.), *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches*, str. 397.

50 Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*, str. 187.

51 Prav tam, str. 243.

nadvojvoda Ferdinand II. s svojo konfesionalnopolitično usmerjenostjo⁵² že na začetku vladanja naslonil na mlajše, solidno izobražene škofe in druge prelate z jasnimi cilji katoliške tridentinske obnove in protiprotestanskega boja.⁵³ Takšna sta bila v prvi vrsti notranjeavstrijska škofa Jurij Stobej in Martin Brenner. Jurij Stobej (Georg Stobäus von Palmburg), doma iz Braunsberga na Pruskem (danes Braniewo na Poljskem) (1532–1618), je študiral v Germaniku v Rimu ter bil nato župnik v Gradcu in stolni dekan v Briksnu. Leta 1584 ga je salzburški nadškof Johann Jakob Kuen von Belasy imenoval za lavantinskega škofa.⁵⁴ Martin Brenner (1548–1616), rojen v Dietenheimu na Württemberskem, se je šolal na latinski šoli v Ulmu, študiral pa je na katoliški univerzi v Dillingenu ter na univerzah v Ingolstadt in Padovi. Študij je zaključil z doktoratom na univerzi v Pavii. Leta 1585 ga je salzburški nadškof Kuen von Belasy imenoval za sekovskega škofa.⁵⁵ Njima se je pridružil Tomaž Hren, ki je izhajal iz ljubljanske protestantske družine. Šolal se je na Dunaju in v samostanu Admont ter študiral pri jezuitih v Gradcu. Leta 1597 ga je nadvojvoda Ferdinand imenoval za ljubljanskega škofa.⁵⁶ Ferdinand se je lahko naslonil tudi na številne druge duhovnike, kot na primer na Petra Muhiča (1550–1600). Rojen je bil v Celju, na dunajski univerzi je leta 1576 študij zaključil z doktoratom ter bil tam profesor grščine in v letih 1577–1580 trikrat rektor univerze. Na univerzi je opravljal tudi funkcijo superintendenta Brikcijevih štipendij.⁵⁷ Bil je kanonik stolnega kapitlja pri Sv. Štefanu na Dunaju. Od leta 1586 je bil prošt v Pöllauu. V tem času je Muhič ostro nastopal proti protestantom in polemiziral z württemberskimi teologi.⁵⁸ Deželnega kneza je podpiral tudi jezuitski kolegij v Gradcu, ustanovljen leta 1573, ki se mu je leta 1597 pridružil še kolegij v Ljubljani.⁵⁹ Jezuiti so v letopisu o ustanovitvi kolegija v Ljubljani zapisali, da so prizadevanja trajala zelo dolgo in da je: »nazadnje tako želeno zadevo o pravem času in takoj na začetku svojega vladanja izpeljal Karlov sin, presvetli avstrijski vojvoda Ferdinand,

52 Albrecht, Ferdinand II., str. 126.

53 Höfer, Bischof Martin Brenner von Seckau als Gegenreformer, str. 22.

54 Dolinar, Stobaeus von Palmburg Georg, str. 681; Wacha, Georg Stobäus, str. 215–228; Wacha, Ergänzung, str. 197–198.

55 Amon, Brenner Martin, str. 81; Kreml, Martin Brenner im Urteil der Zeitgenossen, str. 8.

56 Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (13. 8. 2020); Škulj, *Hrenov simpozij v Rimu*.

57 Simoniti, *Humanizem na Slovenskem*, str. 132.

58 Turk, Muhič, Peter, *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi378521/> (13. 8. 2020); Kühndl, *Die Kontroverse der Pöllauer Probstes Peter Muhitsch*.

59 Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje*.

s pomočjo svoje matere, presvetle Marije«, in škofa Janeza Tavčarja. Imenujejo ga tudi »preblagega ustanovitelja«. ⁶⁰

Protiprotestantska dejavnost v Notranji Avstriji je odmevala na širšem področju države. Kontroverze med Muhičem in württemberškimi teologi pred letom 1600 so dosegle vrhunec v delih wittenberškega profesorja teologije Davida Rungeja ⁶¹ in Jakoba Rosolenza, ⁶² prošta v samostanu Stainz na Štajerskem. Obe deli sta bistveno vplivali na zgodovinoisje reformacije in protireformacije na protestantski in katoliški strani. ⁶³

David Runge v knjigi *Poročilo o tiranskem papeževem preganjanju svetega evangelija na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem* (1601) osrednjo pozornost posveti papeževi encikliki ob svetem letu 1600 ter jo analizira s protestantskega stališča. Piše, da so papeža zapustila številna kraljestva, kneževine in dežele, ki so od starega papističnega malikovanja prestopile na pot božje, čiste in odrešujoče besede ter papeža ne priznavajo za škofa celotnega krščanstva, temveč ga imajo za neljubega antikrista in otroka pogube, njegovo tolpo pa za satanovo šolo. Dežela, ki papeža ni zapustila, je, kot pravi, Notranja Avstrija. Tu naj bi: »papisti opazili, da so pošteni Nemci spregledali njihove italijanske in španske praktike, ⁶⁴ zato so se odločili nastopiti z neprikritim nasiljem s pomočjo mladega kneza (Ferdinanda II.) na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, v deželah, kjer so bile pred tem številne lepe cerkve evangeljskega nauka, ki so zdaj po papistični tiraniji bridko razdejane. Papisti širijo brezbožno reformacijo ⁶⁵ ter s tem kličejo turško šibo nase in na celotno domovino nemške nacije.« ⁶⁶ Na Slovence je pozabil. Sicer pa je ost naperjena proti papežu, Italijanom in Špancem, saj so takrat v nemških deželah nasproti »nemški zvestobi« postavljali »laško zlaganost« (*welsche Falschheit*). Protestantizmu je bil dodan še konfesionalni naboj »ljudske nemške kulturne zavesti« proti »laškemu

⁶⁰ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 20.

⁶¹ Gl. Runge, *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Böpstischen verfolgung deß H. Euangelij*.

⁶² Gl. Rosolenz, *Gründlicher Gegenbericht auff den falschen Bericht*, pag. 103–115.

⁶³ Gruden, *Zur Autorschaft des »Gründlichen Gegenberichtes«*, str. 277.

⁶⁴ »Endlich / dieweil die Papisten gemerckt / daß etlichen Teutschen ihre Welsche vnd Spanische Practicken vernommen ...« (Runge, *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Böpstischen verfolgung deß H. Euangelij*, pag. A iii).

⁶⁵ »ihre Gottlose Reformation« (Runge, *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Böpstischen verfolgung deß H. Euangelij*, pag. A iii v).

⁶⁶ »Die grawsame Ruthe deß Türkischen Mahometischen Grewels vber sich vnd das gemeine Vaterlandt Teutscher Nation mutwilliglich ziehen/ ...« (Runge, *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Böpstischen verfolgung deß H. Euangelij*, pag. A iii v).

katolicizmu«. ⁶⁷ Podobne sodbe najdemo v slovenski protestantiki za Petra Pavla Vergerija, kot na primer izraz »gostobesedni burni Lah«. ⁶⁸ Runge za katoliško delovanje ne uporablja izraza protireformacija, temveč izraz »brezbožna reformacija«. Pri tem izpostavi, da jo izvaja knez, poudarek pa je tudi na tiraniji. ⁶⁹

Nato je izšla knjiga Jakoba Rosolenza *Temeljito protiporočilo [...]* (1606), ⁷⁰ v kateri je avtor zavračal Rungejeve očitke ter branil katoliško reformacijo. Očitek tiranije je zavrnil z navedbo dejstva, da pri protiprotestantskih akcijah ni prihajalo do prelivanja krvi, deželni knez pa je ravnal v skladu z augsburškim verskim mirom. Na Rungejev očitek, da katoličani raje sodelujejo z Judi kot s protestantskimi kristjani, je odgovoril, da je tako zaradi tega, ker »Judje ne delajo tako velike škode kot odpadli kristjani ter ljudi ne nagovarjajo k obrezovanju, kaj šele k puntanju, upor in vstaji, kot počno krivoverci«. ⁷¹ Kot je razvidno iz letopisov jezuitskih kolegijev v Ljubljani in Celovcu, po izgonu predikantov in protestantskih učiteljev ter protestantov, ki so se izselili, protestantizem v teh deželah ni popolnoma zamrl, saj so med poročili o uspešnem delu vedno tudi podatki o »spreobrnjenih« krivovercih (protestantih); ⁷² tako naj bi jih bilo v Ljubljani leta 1631 »pet iztrganih Lutrovemu žrelu«. ⁷³ S protestanti so se na misijonih srečevali jezuiti celovškega kolegija ter jih spreobračali v katoliško vero, leta 1614 jih je bilo najmanj 21, 1616 pa več kot enajst. ⁷⁴

Luthrovi jubileji 1617

Ob stoletnici objave 95 tez Martina Luthra se je v protestantskih deželah pojavila

⁶⁷ Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*, str. 492, 493.

⁶⁸ Rupel, *Primož Trubar*, str. 87.

⁶⁹ »Papisten Tyraney« (Runge, *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Böpstischen verfolgung deß H. Euangelij*, pag. A ii).

⁷⁰ Rosolenz, *Gründlicher Gegenbericht auff den falschen Bericht ... Davidis Rungij*.

⁷¹ »Weiter mögen die Catholischen die Juden darumb lieber leiden als die Ketzler / weil sie nicht soviel Schaden thun / als die abgefallene MaulChristen / derer Reden (nach der Lehr deß heilign Paul) vmb sich frisset wie der Krebs. Hergegen höret man selten / daß ein Christ durch die Juden zu ihrer Beschneydung were beredet worden / will geschweigen der Rebellion / Auffrühr vnd Empörungen / so die Ketzler in den Landen anrichtem / da sie nur ein wenig die Oberhand bekommen« (Rosolenz, *Gründlicher Gegenbericht auff den falschen Bericht [...]* Davidis Rungij, pag. 99v).

⁷² Rajšp, *Jezuiti in protestantizem na Slovenskem*, str. 275.

⁷³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 111.

⁷⁴ *Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt*, Teil 1, str. 393, 399.

ideja o širšem slovesnem praznovanju tega jubileja. Po Luthrovi smrti so se v protestantskih mestih in deželah Luthra in reformacije spominjali na različne dni in različne načine – na Pomorjanskem (*Pommern*), v Frankfurtu na Odri in Hamburgu na Luthrov krstni dan sv. Martina, v Eislebnu na dan njegove smrti, 18. februarja, po lauenburškem cerkvenem redu (*Lauenburge Kirchenordnung*) pa na nedeljo po sv. Janezu, ko je bila tam leta 1531 prva evangeličanska pridiga. V regensburškem cerkvenem redu iz leta 1567 je bil spomin predpisan na prvo nedeljo po 15. oktobru s slovesno pesmijo, ker je bila tam tega dne leta 1542 prva evangeličanska pridiga in so prvič delili obhajilo (Gospodovo večerjo, *Abendmahl*) po reformacijski šegi.⁷⁵

Do leta 1617 31. oktober ni bil niti uradni dan spomina na reformacijo niti ga niso povsod javno praznovali. Prvo spominsko slovesnost omenja že Luther v pismu prijatelju Nikolaju von Amsdorfu iz 1. novembra, v katerem piše, da je skupaj s prijatelji v svoji hiši priredil majhno slovesnost, ker zdaj mineva deset let, odkar so bili poteptani odpustki (*Niedertretung der Ablässe*). Očitno pa ta Luthrova desetletnica ni imela širšega odmeva.⁷⁶

Ideji o praznovanju leta 1617 je botrovala pobuda pfalškega volilnega kneza Friderika V. na sestanku Protestantske unije (*Protestantische Union*), ustanovljene leta 1608, v Heilbronu. Prva so o pobudi razpravljala državna mesta Straßburg, Nürnberg in Ulm. Ker pa Unija ni bila versko enotna (v njej so bili zastopani luterani in reformirani), so se reformirani bali prevlade Friderika V., zato je bil predlog sprejet z zagotovilom, da ostane vsak pri svoji veri, pridigah, cerkvenih obredih, nauku in drugih tradicijah. 23. aprila je bil sprejet dodaten sklep, da se bodo v nedeljo, 2. novembra, v vseh cerkvah Unije pri službah božjih zahvalili za »cerkveno reformacijo, ki so jo izvedli Luther in drugi reformatorji«. ⁷⁷ Pobuda za praznovanje 31. oktobra pa je prišla s teološke fakultete Univerze v Wittenbergu v prošnji saškemu volilnemu knezu Johannu Georgu, da bi smeli iz cerkvenozgodovinskih razlogov: »s srčno pobožnostjo in zahvalo celebrirati in slovesno proslaviti« ⁷⁸ stoletnico. Volilnega kneza so prosili za deželnoknežjo instrukcijo, kako naj proslavijo jubilej v Wittenbergu in kako naj to idejo posredujejo drugim. Prošnjo

⁷⁵ Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 10.

⁷⁶ Prav tam, str. 12.

⁷⁷ »für die durch Luther und andere Reformatoren bewerkstelligte Kirchenreformation und die Erhaltung des evangelischen Bekenntnisses gedankt werden« (Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 14).

⁷⁸ »mit herzlichem andacht vnnndt dancksagung celebriret vnnndt feyerlich begangen werden möchte« (Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 16).

so po uradni poti poslali Visokemu konsistoriju (*Oberkonsistorium*) v Dresdnu, ta pa knezu. Konsistorij je kneza še prosil, naj prebivalstvu zapove molitvene ure ali spokorno nedeljo ob nenadni kugi. Predlagal je tridnevno slavje, ki naj se začne 31. oktobra, ko je Luther z nabitjem tez vabil k disputaciji in kot dan disputacije določil 1. november; ker je bil 31. oktober petek, naj slavje traja tudi v soboto, 1. in nedeljo, 2. novembra. Kneza so še prosili, naj k proslavljanju povabi tiste stanove, »ki pripadajo augsburški veroizpovedi in so podpisali knjigo konkordije ter se od nje niso javno oddaljili«. ⁷⁹ Konzistorij je še predlagal, da bi tiskali pridige odličnih teologov, ostale pa le, če jih avtorji prej pošljejo v pregled, da ne bi dajali povoda za posmeh konfesionalnim nasprotnikom. Knez je vse predloge odobril, glede vabil drugim pa obljubil, da bo to predlagal sorodnim saškim rodbinam, Sachsen-Coburg, Sachsen-Weimar in Sachsen-Eisenach. Volilni knez Janez Jurij I. (*Johann Georg I.*) je za deželo Saško za jubilejne svečanosti izdal obvezujočo instrukcijo, v katero je sprejel predloge konzistorija, dodal pa je obvezne biblijske tekste, ki jih je bilo treba brati, ter uvodna pojasnila. Za 31. oktober je bil predpisan psalm 76 za pridigo zahvale predikantov za ohranitev Evangeličanske cerkve v pravi veri in božjih službah. Tekst preroka Daniela (Dan 11,36 in dalje) so morali razlagati kot prerokbo o odvzemu oblasti papeštvu po reformaciji. Za 1. november sta bila postavljena v ospredje psalm 87 in Janezovo razodetje (Raz 14,6 in dalje). S svetopisemskimi teksti so hoteli vernikom predočiti prednost in neomajnost evangeličanske vere ter predstaviti Luthra kot izpolnitev prerokbe iz Razodetja (»Nato sem videl drugega angela, ki je letel po sredi neba in je imel večni evangelij, da ga oznani prebivalcem zemlje in vsakemu narodu, rodu, jeziku in ljudstvu« (Raz 14,6). Dvornemu pridigarju je knez naročil, naj za pridigarje napiše in natisne razlago v ortodoksnem smislu, ki naj si jo kupijo. Volilni knez je s tiskano brošuro v latinskem jeziku slavja ob stoletnici naznanil tudi luteranom, ki so podpisali formulo konkordije. ⁸⁰

Stoletnico začetka Luthrove reformacije so proslavljali v večini protestantskih dežel, vendar ne povsod 31. oktobra. Povsod so praznovanja določale deželne ali mestne oblasti. Negotovost glede proslavljanja je pri nekaterih povzročala odločitve papeža Pavla V., ki je 12. junija 1617 razglasil izredno sveto leto, ki so ga obhajali v nemških škofijah: Mainz, Trier in Bamberg, v Franciji, pa tudi v Ljubljani. V

79 »... man möge wenigstens diejenigen Stände zu einer ähnlichen Feier ermuntern, die „erstlich der Augspurgischen Confession vnd hernach dem Christlichen Concordien Buch sich vnterschieden, bißhero auch öffentlich darvon sich nicht abgesondert haben« (Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 17).

80 Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 14–19.

Bambergu je bilo mogoče dobiti popolni odpustek od nedelje, 27. avgusta, do nedelje, 3. septembra 1617.⁸¹ Protestantski teologi in oblasti so se zaradi tega čutili dolžne razlagati, da njihove svečanosti niso isto kot po papežu razglašeno sveto leto, predvsem zato, ker je papeževo sveto leto imelo isto vsebino, ki jo je Luther leta 1517 zavrzel.⁸²

Deželni knez Saške-Weimarja, vojvoda Janez Ernest I. (*Johann Ernst I.*), je izbral Drugo pismo Tesaloničanom (2 Tes, 2,1–12) ter Matejev evangelij (Mt 24,23–26): »Če vam tedaj kdo poreče: 'Glejte, tukaj je Kristus' ali 'Tam je', ne verjemite. Vstali bodo namreč lažni kristusi in lažni preroki in bodo delali velika znamenja in čudeže, tako da bi zavedli celo izvoljene, če bo mogoče.« Tako naj bi ponazorili »grozotno in zastrašujočo temino, v kateri je papeštvo«. Luthrovo veličino pa naj oznanjajo s Pismom Hebrejcem (Heb 13,7): »Spominjajte se svojih voditeljev, ki so vam oznanili božjo besedo. Še in še motrite, kako so izstopili iz življenja in posnemajte njihovo vero«, ter z besedami Evangelija po Mateju (Mt 16,13–20), kjer naj bi se božje varstvo nanašalo na Luthra.⁸³

V Szczecinu (*Stettin*) na Pomorjanskem so proslavljali, po poročilu kronike, »stoletnico, ko je Bog po Luthrovi zaslugi tudi na Pomorjanskem ponovno obelodanil svojo besedo, osvobodil vest ljudi papeške tiranije ter evangeličane obvaroval pred vsemi poskusi papežev in hudiča, da bi izničili dosežke reformacije«. ⁸⁴ Vojvoda Pomorjanske-Stettina Filip II. je zapovedal, da morajo verniki obiskati cerkve, poslušati pridige in prejeti obhajilo. Predpisal je branje svetopisemskih tekstov. Poleg figuralne glasbe pri bogoslužju je ukazal zaradi »preprostih ljudi petje nemških pesmi«. ⁸⁵ Igrali so tudi jubilejno komedijo Heinricha Kielmanna »Tetzlocramia«, ki se norčuje iz prakse odpustkov v Luthrovem času. ⁸⁶

Tudi hamburški mestni svet je 31. oktober razglasil za praznovanje stoletnice reformacije kot skupno zahvalo in molitveni dan. Odločil je, da morajo slovesna bogoslužja potekati dopoldne in popoldne, in sicer s pridigami in deljenjem obhajila. Zaradi tega mora biti dan pred tem spovedovanje. Bogoslužja so se morali

⁸¹ Prav tam, str. 21, op. 10.

⁸² Prav tam, str. 22.

⁸³ Prav tam, str. 26.

⁸⁴ »... daß Gott durch den Dienst Luthers auch in Pommern sein Wort wieder ans Licht gebracht, die Gewissen der Menschen aus päpstlicher Tyrannei befreit und die Evangelischen gegen alle Versuche der Päpstlichen und des Teufels, die Errungenschaften der Reformation zu revidieren, beschützt habe« (Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 30).

⁸⁵ Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 31.

⁸⁶ Prav tam, str. 33.

udeležiti vsi hišni očetje z družino in služinčadjo. Noben meščan ni smel fizično delati. Vse delavnice, trgovine in kleti so morale biti zaprte. V slovesni molitvi so se zahvaljevali za osvoboditev izpod rimskega »malikovanja in nekoristnih človeških nauk«, za vrnitev evangelija po Luthru in za varstvo evangeličanske vere pred napadi njenih sovražnikov ter prosili za njen nadaljnji obstoj.⁸⁷

V volilni kneževini Palatinat ali Pfalška (*Kurpfalz*) je volilni knez Friderik V. zapovedal praznovanje v nedeljo, 2. novembra, kot »splošno zahvalo za pred 100 leti razodeto luč evangelija«. Za vso deželo je ukazal natisniti obvezne molitve, univerza v Heidelbergu pa je morala organizirati disputacije o dobrobiti cerkvene reformacije.⁸⁸

Za proslavljanje stoletnice reformacije 2. novembra se je odločil tudi württemberški knez Janez Friderik (Johann Friedrich). Kot razloge je navedel osvoboditev Nemčije izpod »malikovalskega papeštva« in ponovno vpeljavo čistega nauka evangelija, ki ga je popačila rimska cerkev.⁸⁹ V Strassbourgu (*Strasbourg*), Ulmu, Nürnbergu, Rottenburgu in drugih državnih mestih na jugu Nemčije so se mestni sveti prav tako odločili za praznovanje stoletnice v nedeljo, 2. novembra, s predpripravami, predvsem spovedjo že v soboto, 1. novembra. S strani Cerkvenega konventa (Kirchenkonvent) predlagane vsebine pridige so zajemale naslednje vsebine: kako je Luther odpravil mrak papeštva, kako je po njem ponovno zasijala luč evangelija in kako je evangeličanska cerkev obstala kljub napadom papeža ter drugih tolp in sekt. Pridige so vsebovale tudi opis predreformacijskih razmer in zgodovino reformacije. Svetopisemski teksti, na primer Izaija (Iz 64) in psalm 50, so služili kot podlaga za nasprotovanje češčenju svetnikov v papeški cerkvi. O opravičenju so pridigali izhajajoč iz pisma apostola Pavla Rimljanom (Rim 3,23–29), Drugo pismo Tesaloničanom (2 Tes 2,2–23) pa je služilo kot podlaga za »razkrinkanje papeža kot antikrista«. Navodila za pridige v naslednjih dneh so predvidevala »pojasnjevanje še drugih zlorab Katoliške cerkve«. Mestni svet je v dekretu, ki je zapovedoval praznovanje 1. in 2. novembra, ukazal, da morajo na oba praznična dneva deliti obhajilo. Dekret je še določal, da morajo biti trgovine in delavnice zaprte, prepovedana so bila zasebna slavlja, popivanje in hrup na ulicah. Za praznovanje je ukazal natisniti dve molitvi. Na visoki šoli je mestni svet določil dvomesečno praznovanje, ki se je končalo na božični večer. V tem času so bile številne pridige in disputacije, ki so jih vodili profesorji teološke, pravne in

⁸⁷ Prav tam, str. 35.

⁸⁸ Prav tam, str. 36.

⁸⁹ Prav tam, str. 42.

filozofske fakultete, ter so jih prav tako natisnili. Dekan teološke fakultete je v pridigi nastopil proti katoliškemu teologu kardinalu Bellarminu, profesor teologije Tobias Speccer pa je zavračal trditve Katoliške cerkve, da je prava cerkev, in dokazoval, da je edino Evangeličanska cerkev prava. Mathias Bernegger, takrat zelo znan govornik, je zgodovino papeštva osvetljeval s protestantsko-konfesionalnega vidika in ostro kritiziral takratno Katoliško cerkev. Disputacije so bile konfesionalno namenske, obvladovala jih je teologija, prikrojene pa so bile takratnim političnim, kontroverznoteološkim in filozofskim potrebam protestantizma, čeprav sta se pravo in filozofija že emancipirala od teologije. Prevladujoče teme so bile konfesionalno nasprotovanje katolicizmu ter predstava o reformaciji kot čiščenju cerkvenega učenja in kot »renovatio litterarum«.⁹⁰

Deželni knez Friderik Ulrik (*Friedrich Ulrich*) dežele Braunschweig-Wolfenbüttel je za praznovanja določil 9. november. Konzistorialni svetniki so zaradi jezuitov, ki so delovali proti protestantom, predikantom naročili, naj k zahvali za dosežke reformacije in njenih naukov dodajo prošnjo, naj Bog Evangeličansko cerkev še dalje varuje pred udarci papeštva, ki deluje po naročilu satana.⁹¹

Vodilna vloga pri proslavljanju stoletnice je pripadla predikantom, ki so navodila deželno-cerkvenih oblasti v pridigah in obredih posredovali vernikom, ki so si lahko na tej osnovi ustvarili lastno mnenje. V skladu z Luthrovo doktrino so svoje poglede utemeljevali z Biblijo. Luthra so primerjali z Mojzesom. Tako kot je Mojzes Izraelce rešil iz egiptovskega suženjstva, je Luther cerkev iz papeškega suženjstva popeljal v novo svobodo.⁹² Luther je zaslužen za prevod Biblije,⁹³ vzpostavil je popolno avtoriteto Biblije in s tem papeško težnjo po primatu zavrnil kot nebiblijsko. Tako je razumevanje cerkve ponovno postavil na biblična tla.⁹⁴ Protestantski prikazi papeža so bili skrajno odklonilni in negativni. Na osnovi Biblije so ga prikazovali kot prerokovanega antikrista.⁹⁵ Vsebina pridig je bila protipapeška, tako da so protestanti o papežih slišali neprimerno več kot katoličani. V letopisih jezuitskih kolegijev v Ljubljani in Celovcu je papež le redko omenjen. Zgodovina, ki so jo pri pridigah prikazovali, je bila dvopolna teološko-zgodovinska shema. Vse, kar je služilo protestantskemu nauku, je izviral od Boga in njegovih služabnikov, ki so se čutili poklicane izpolniti zveličavni božji načrt, vse,

⁹⁰ Prav tam, str. 50–57.

⁹¹ Prav tam, str. 76.

⁹² Prav tam, str. 261.

⁹³ Prav tam, str. 271.

⁹⁴ Prav tam, str. 280.

⁹⁵ Prav tam, str. 134.

kar s protestantskim naukom ni soglašalo ali mu je nasprotovalo, pa je izviralo od hudiča in njegovih sodelavcev. Hudič naj bi hotel preprečiti tudi reformacijo. Protestantki teolog Polycarp Leyser (1552–1610) je učil, da je Zwinglijeva smrt (1531) v bitki pri Kappelu začetek hudičevih in papeževih prizadevanj za uničenje reformacije in njenih dosežkov. Tudi »tridentinski koncil je bil namenjen popolnemu uničenju evangeljskega nauka«. ⁹⁶ Tridentinski koncil je nedvomno dogmatično razmejil protestantsko in katoliško razumevanje osnov cerkvenega nauka, ko je poleg Biblije kot enakovredno razglasil tudi tradicijo, medtem ko je protestantski nauk, nasprotno, Biblijo razglasil za edino osnovo. ⁹⁷ Protestantki pridigarji so nauk koncila, po katerem sta Biblija in tradicija enakovredni, zavračali, dogmo enakovrednosti Biblije in tradicije so imeli za temeljno zmoto. ⁹⁸

Kot primerno izhodišče za kritiko je protestantom služila prepoved papeža Pavla IV. leta 1559: »Vse Biblije v ljudskih jezikih: nemškem, francoskem, italijanskem, angleškem ali flamskem, je prepovedano tiskati, brati ali posedovati brez dovoljenja Svetega oficija rimske inkvizicije.« ⁹⁹

Raziskovalci pri poudarjanju napak v Katoliški cerkvi s strani evangeličanskih pridigarjev vidijo različne razloge, na prvem mestu zgodovinske, ki so bili temeljni že pri Luthru. Drugi razlog vidijo v pojavljanju krize v evangeličanski cerkvi. Zato so papeža in napake v cerkvi predstavljali kot božjo kazen; predstavljena usoda papeštva naj bi vernike odvrčala od nekrščanskega življenja in jih ponovno napotila k evangeliju. Polykarp Leyser je hotel s protipapeško polemiko poslušalcem vsaditi globoko sovraštvo do papeštva in vsega katoliškega, ker je v sovraštvu do Katoliške cerkve videl nujno dopolnitev za evangelijsko usmerjeno življenje, da bi evangeličanski verniki ne podlegli protireformaciji in postali katoličani. ¹⁰⁰ K taki miselnosti so spodbujali tudi številni prestopi v katolištvo. Prestopali so tudi deželni knezi, kot na primer grof Wolfgang Wilhelm von Pfalz-Neuburg (1578–1653), ki se je spreobrnil leta 1613, po letu 1620 pa si je prizadeval rekatolizirati deželi, ki jima je vladal, Jülich-Berg in Neuburg. Številni so prestopili prostovoljno, zaradi

⁹⁶ Prav tam, str. 249.

⁹⁷ Prav tam, str. 135.

⁹⁸ Prav tam, str. 142.

⁹⁹ *Quellen zur Geschichte des Papsttums*, Band I., dokument št. 841, str. 587, »Biblia prohibita«: »Biblia omnia vulgari idiomate, Germanico, Gallico, Hispanico, Italico, Anglico sive Flandrico etc. conscripta nullatenus vel imprimi vel legi vel teneri possint absque licentia sacri Officii s. Rom. Inquisitionis.«

¹⁰⁰ Schönstadt, *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug*, str. 197.

razkoraka med protestantsko doktrino in prakso, kar je bilo za predikante popolnoma nepojmljivo.¹⁰¹

Luthrove proslave so zaznali tudi jezuiti v Celovcu. V kroniki za leto 1617 so zapisali, da tisti nemški knezi in ljudstvo, ki pripadajo Luthrovi veri, slovesno praznujejo stoletnico z zaničevanjem katoliške vere in grožnjami jezuitom, medtem ko svetega leta v kroniki ne omenjajo.¹⁰² Ljubljanski jezuiti pa v letopisu ne omenjajo Luthrove stoletnice, temveč le izredno sveto leto, ki jim je omogočilo velike uspehe. Poročajo o 3.000 spovedih v Ljubljani, k spovedi pa so prihajali tudi dečki in deklice iz drugih šol. Tudi s protestanti so se še ukvarjali. Petnajst oseb so privedli nazaj iz krivoverstva, iz deželne hiše so odstranili »preostalih šest krivoverskih knjig, ki so bile tam že dalj časa skrite«. Nekaj jih je prevzel kolegij, ostale so končale na grmadi, skupaj s tistimi, ki so jih pobrali še drugim v mestu. V Škofji Loki sta dva jezuitska pridigarja spovedala 4.000 vernikov, sicer naj bi jih ob takšnem jubileju našteali le 80.¹⁰³

Čas tridesetletne vojne

Že naslednje leto so versko-politična nasprotja prerasla v vojno, ki je zaradi dolgotrajnosti dobila naziv tridesetletna vojna. Čeprav slovenskega jezikovnega prostora ni neposredno prizadela, je povečevala materialno revščino ter spreminjala dotedanji politični in kulturni razvoj. Spremenila je tudi versko-politični ustroj države, v kateri so Slovenci živeli z jasno zamejenimi konfesionalnimi ozemlji in izjemami. V kriznih časih, v vsakdanjih stiskah, v pričakovanju konca sveta in v skrbi za zveličanje duše je vera za posameznika in njegov osebni odnos z Bogom dobila osnovni pomen. Pobožnost je v Evropi neprimerno slabše raziskana od drugih področij, kot sta teologija in politika. Pa vendar je v 17. stoletju obsegala polovico celotne teološke literature in dobro četrtno celotne knjižne produkcije tistega časa. Ena najbolj prevajanih knjig je bila *Hoja za Kristusom (Imitatio Christi)* Tomaža Kempčana, ki je v 17. stoletju v latinščini in prevodih doživela 4,65 izdaje na leto. Tomaž je bil pristaš »Devotio moderna« in član skupnosti »Bratje skupnega življenja« (*Brüder vom gemeinsamen Leben*). Knjiga je služila za duhovno življenje tako katoličanom kot protestantom. Duhovnost katoliških in protestantskih duhovnih

¹⁰¹ Prav tam, str. 199.

¹⁰² *Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt*, str. 403.

¹⁰³ *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 81.

avtorjev so združevali predvsem puritanci, janzenisti, pietisti in kvietisti, ki so knjige prevajali v različne jezike in jih priporočali svojim vernikom.¹⁰⁴ *Hoja za Kristusom* ni doživela natisa v slovenščini, ostala je v slovenskem rokopisu iz leta 1659.¹⁰⁵ Pridigarjem je bila torej dosegljiva, vendar ne gre zanemariti dejstva, da so duhovniki, ki so se večinoma šolali v jezuitskih kolegijih, latinščino neprimerno bolje obvladali kot v 16. stoletju, prav tako kot so jo dobro obvladali drugi gojenci jezuitskih kolegijev. Tako na področju pobožnosti ni prišlo do nepremostljivega razkola med katoličani in protestanti.

Drugače je bilo na političnem področju, vsaj z vidika tridesetletne vojne. O tem obstaja obširna literatura, v kateri so predstavljeni vodilni knezi, cesar, ki je bil neposredni vladar notranjeavstrijskih dežel, bavarski kralj, švedski kralj itd. Vendar so pomembno vlogo igrali tudi manjši knezi, med njimi cerkveni. O teh ni veliko napisanega, zato je toliko bolj zanimiva knjiga o mainškem volilnem knezu Anselmu Casimirju,¹⁰⁶ ki predstavlja njegovo delo v domala dveh desetletjih vojne ter njegova prizadevanja, skupaj z nekaterimi protestantskimi knezi, za končanje vojne in vzpostavitev verskega miru, kar je zanj pomenilo dopustitev zatečenega posestnega stanja protestantov. Kljub nasprotjem ter poudarjanju nasprotij med konfesijami v konfesionalnem obdobju v državi tudi sicer ni šlo brez sodelovanja, vsaj ne na najvišji ravni. Že volilni kolegij cesarstva je bil sestavljen iz katoliških in protestantskih volilnih knezov. Mainški volilni škof, ki je kot »Erzkanzler« predsedoval volilnemu kolegiju, se je moral sporazumeti s katoliškimi in protestantskimi volilnimi knezi.¹⁰⁷ Nadkonfesionalno volilno knežje samorazumevanje je obstajalo tudi v času tridesetletne vojne. Med seboj so morali shajati protestantski in katoliški sosedje.¹⁰⁸ Vendar prizadevanja mainškega nadškofa leta 1631 niso pripeljala do sporazuma. Je pa prišlo do francosko-švedskega sporazuma v Bärwaldu ter združitve vseh protestantov v Leipziškem konventu (*Leipziger Konvent*), ki je od cesarja zahteval preklic restitucijskega edikta. Zaradi cesarjevega odklonilnega stališča je prestopil na stran švedskega kralja Gustava II. Adolfa, ki je septembra 1631 zmagal v bitki s cesarsko vojsko pri Breitenfeldu. Šele ta bitka je v Svetem rimskem cesarstvu vojno konfesionalno razmejila s protestanti na eni in katoličani na drugi strani. Vendar tudi tokrat vsaj zunanjepolitično ni šlo za popoln razkol

104 Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, str. 114.

105 Deželak Trojar, *Knjige imajo svojo usodo. Družina. Slovenci v zgodovini*. <https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/knjige-imajo-svojo-usodo?Open> (27. 2. 2020).

106 Gl. Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*.

107 Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*, str. 21.

108 Prav tam, str. 25.

med protestanti in katoličani, saj so katoliški Francozi podpirali protestantske Švede in nemške protestantske kneze proti katoliškim Habsburžanom.

Anselm Casimir Wambolt von Umstadt je bil rojen leta 1582 (verjetno) v Speyerju v državnem viteškem kantonu (*Reichsritterschaftskanton*). Osnovno izobrazbo je prejel pri jezuitih v Würzburgu, leta 1596 pa je bil sprejet (*aufgeschworen*) v mainški stolni kapitelj (*Mainzerdomstift*), kjer je bil leta 1605 imenovan za kanonika. Leta 1599 je bil poslan v Germanik v Rim, kjer je leta 1600 doživel sveto leto. V skladu z dunajskim konkordatom leta 1448 je škofa volil mainški stolni kapitelj. Volitve nikdar niso bile enostavne že zaradi državne funkcije mainškega škofa, leta 1629 pa so bile politične razmere še posebej zapletene. Za volitve se je močno zanimal cesar, ki je bil predstavnik državno-cerkvenih interesov, naklonjenost novega škofa pa je potreboval za uresničitev ideje, da bi njegovega sina za rimskega kralja izvolili še za časa cesarjevega življenja.¹⁰⁹ Zunanjepolitično je imela velike interese Francija, saj bi lahko novi škof odločilno pomagal francoskemu ministru Armandu Jeanu du Plessis, kardinalu Richelieuju, ki si je prizadeval državne stanove usmeriti proti Habsburžanom. Na tem položaju si je pravo osebo želel tudi papež Urban VIII., ki Habsburžanom ni bil naklonjen že zaradi vojne in verskih razmer v cesarstvu. Zaradi tega sta bila papež in cesar zelo zainteresirana za izvolitev svojega kandidata.¹¹⁰ Mainški stolni kapitelj pa je v nasprotju z obema vztrajal pri neodvisnosti volitev. »Pravica do svobodnih volitev škofa je bila eden stebrov neodvisnega položaja stolnih kapitljev v *Germanii sacri*.«¹¹¹ Za tem so stale tudi plemiške družine, ki so s temi položaji svojim neporočenim sinovom zagotovile stanu primerno življenje. Čeprav sta imela nuncij in cesarjev poslanik izbrana svoja kandidata (med petimi), je kapitelj izvolil svojega, Anselma Casimirja Wumbolta von Umstadta, ki še ni imel mašniškega posvečenja.¹¹² Kapitelj ni hotel dopustiti, da bi Mainz postal habsburška sekundogenitura, kot so bili nadškofje v Kölnu za Bavarsko.¹¹³

Škof Anselm Casimir je vojno razumel kot versko, zato je tudi njeno končanje gledal v verskem sporazumu med obema konfesijama, kar ni bilo pogodu ne cesarju ne papežu. Izvedba nadškofovega političnega načrta pa zaradi nepripravljenosti za

¹⁰⁹ Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*, str. 63.

¹¹⁰ Prav tam, str. 66, 67.

¹¹¹ »Das Recht der freien Bischofswahl gehörte zu den Grundpfeilern der eigenständigen Stellung der Domkapitel in der Germania Sacra« (Brendle, *Der Erzkanzler im Religionskrieg*, str. 68).

¹¹² Prav tam, str. 73.

¹¹³ Prav tam, str. 70.

sporazum na obeh straneh tudi sicer ni bila enostavna. Sklenitev miru je dodatno otežilo leta 1631 sklenjeno zavezništvo katoliške Francije s protestantsko Švedsko proti cesarju. Zaradi vojaških uspehov Švedov v Nemčiji sta se konec leta mainški kapitelj in nadškof umaknila v izgnanstvo v Köln, Švedi pa so Mainz zavzeli.¹¹⁴ Kljub zagotovilom Francije, da bodo Švedi v skladu z Bärwaldsko pogodbo tolerirali katoliško versko prakso, so ti ob Renu in na Frankovskem (*Franken*) izgnali duhovščino. V Frankfurtu je mestni svet na ukaz Švedov ukinitel katoliško bogoslužje v cerkvi sv. Jerneja, kjer so kronali kralje, in nastavlil protestantskega pridigarja, ki je ob navzočnosti Oxenstjerne smešil katolicizem. Karmeličani so bili izgnani iz samostana in so morali zapustiti mesto. Od jezuitov in kapucinov so Švedi zahtevali, da odpovedo pokorščino papežu in zaprisežejo kralju. Ker tega niso storili, so morali prav tako oditi iz mesta.¹¹⁵

Položaj se je spremenil z zmago katoliške strani pri Nördlingenu 6. septembra 1634, ki je pri katoličanih vzbudila veliko upanje. Zahvalni maši v Rimu je prisostvoval sam papež. Nuncij Carafa je v Kölnu ob predaji nasledniku Martinu Alfieri posredoval katalog zahtev: protestanti morajo vrniti škofije in ustanove, ki so jih zasedli; ob nastavljanju kanonikov je treba paziti, da mest ne zasedejo heretični kandidati;¹¹⁶ da bi škofijski sedeži ostali v katoliških rokah, je predlagal volitev koadjutorjev še za časa živečega škofa. Po njegovem je bila za pregon heretikov s katoliškega področja dovoljena tudi uporaba orožja. Rekatolicizacijo naj izvajajo jezuiti, kapucini in karmeličani.

Po augsburškem verskem miru leta 1555 sta obstali in se ločeno razvijali protestantska cerkev luteranske smeri – kalvinska v zakonu ni bila zajeta – in Katoliška cerkev. Obe sta v Svetem rimskem cesarstvu postali odločilen politični dejavnik. V protestantizmu so vladarji prevzeli vodilno vlogo, ne le politično, temveč kot »zasilni škofje« tudi verske pristojnosti. V Katoliški cerkvi pa je tudi po reformaciji vse do ukinitve Svetega rimskega cesarstva leta 1806 obstajala tako imenovana državna cerkev (*Reichskirche*), kjer so bili škofje in nekateri opati tudi vladarji ozemelj in člani državnih stanov (*Reichsstände*), pri čemer so imeli sedež in pravico do glasovanja v državnem zboru (*Reichstag*). To je imelo za posledico, da so politični akterji v obeh cerkvah vodili, sicer v okviru širše katoliške ali protestantske politike, politiko zasledovanja lastnih ciljev. To je prišlo še posebej do izraza v času tridesetletne vojne, ko so nekateri protestantski knezi sodelovali na cesarjevi

¹¹⁴ Prav tam, str. 313.

¹¹⁵ Prav tam, str. 353, 354.

¹¹⁶ Prav tam, str. 381.

strani. Odnose je ponovno zelo zaostрил restitucijski edikt cesarja Ferdinanda II. 6. marca 1629, ki je zahteval vzpostavitev posestnega stanja obeh Cerkva, kot je bilo leta 1552, kar bi protestantom prineslo izgubo obsežnih ozemelj. Tako na katoliški kot protestantski strani pa so bili posamezniki, ki so želeli končanje vojne in vzpostavitev državnega miru. Na katoliški strani je bil vodilni pristaš sporazuma mainški nadškof Anselm Casimir Wamboldt von Umstadt. Za pomiritev med protestanti in katoličani si je prizadeval skupaj z deželnim grofom Jurijem II. (*Georgom II.*) Hessen-Darmstadta. Nadškof se je zavedal, da miru na podlagi edikta ni mogoče doseči, zato je zagovarjal politiko upoštevanja realnih razmer. Pri tem pa je naletel na nasprotovanje v lastnem, katoliškem taboru, saj je poleg prizadetih cerkvenih vladarjev temu ostro nasprotoval bavarski knez Maksimilijan I., ki je bil od leta 1623 tudi volilni knez. Mainški nadškof je pri vprašanju upravičenosti vojne zagovarjal stališče, da ima »splošno dobro« prednost pred uveljavitvijo verskih načel, s čimer se ni strinjal Franz Wilhelm von Wartenberg (1625–1661, škof v Osnabrücku), ki je trdil, da mora imeti versko vprašanje prednost pred vsemi drugimi.¹¹⁷ Vendar so nazori mainškega škofa dobili potrditev v praškem miru leta 1635,¹¹⁸ ki je zaključil notranjo versko vojno, tridesetletna pa se je nadaljevala zaradi zunanjih sil, Francije in Švedske.

Čas tridesetletne vojne je čas utrjevanja absolutizma v Evropi. Hartmut Lehmann v knjigi Čas absolutizma (*Das Zeitalter des Absolutismus*) zapiše, da ni bil čas reformacije, temveč obdobje absolutizma poslednja epoha evropske zgodovine, v kateri je krščanstvo vplivalo na vsa področja političnega, duhovnega in kulturnega življenja. Nove politične, ekonomske, socialne in cerkvene konstelacije v Evropi se niso zgodile sredi 16. stoletja, temveč so se razvijale v letih 1555–1618.¹¹⁹

Kakorkoli označimo verske spopade po letu 1550, kot protireformacijo s podarkom na rekatolicizaciji področij, ki so postala protestantska, kot katoliško reformo s težiščem na notranji prenovi ali kot obdobje verskih bojev, ne moremo mimo dejstva, da so že pred tridentinskim koncilom v cerkvenih zadevah odločno sodelovali katoliški vladarji. V času reformacije in katoliške prenovne postane sodelovanje prva faza absolutizma, vendar temu podrejena sila. Tudi umetnost in literatura baroka sta v tesni zvezi z absolutizmom. Absolutistični vladarji absolutistične monarhije niso razumeli le kot najbolj krščanske med vsemi oblikami države, iz baročne kulture absolutističnih rezidenc so prihajali tudi močni impulzi

¹¹⁷ Prav tam, str. 505.

¹¹⁸ Kaiser, *Der Prager Frieden von 1635*, str. 277–297.

¹¹⁹ Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, str. 9.

za cerkveno in versko življenje. Cerkev in vera tudi po letu 1648 kljub takratnim korenitim spremembam nista bili sekundarnega pomena. Versko-politične strukture so v drugi polovici 17. stoletja delovale prek puritanstva, anglikanizma, janzenizma, galikanizma, luteranske ortodoksije in jezuitskega reda.¹²⁰

Ko govorimo o odnosu med cerkvijo in državo, pobožnostjo in družbo ter teologijo in kulturo, gre za ostra razločevanja, ki izvirajo iz mišljenja in izkušenj poznega 18. in 19. stoletja. Pred tem so bili vsi ti pojmi med seboj povezani. V zgodnjenovoveški Evropi so bile politične in cerkvene institucije tesno povezane tako na javnopravnem kot na družbenem in formalnem področju. Tu je treba omeniti družino kot osnovo državnega in cerkvenega reda, krst, poroko in pogrebe, ki so imeli cerkveno-versko in istočasno državno-družbeno vlogo. Župnije s pastorgji, ki so izvajali nadzor nad obnašanjem (*Sittenaufsicht*), so imeli nalogo osnovnega discipliniranja, na katerem je bilo mogoče graditi nadaljnje politično discipliniranje, tako vlogo pa je imela tudi cerkev v državni upravi in splošni politiki. Na številnih področjih so obstajale osebne povezave med cerkveno in politično sfero: člani protestantskih konsistorijev in škofje so istočasno delovali v politiki in gospodarstvu, tako kot so vodilni politiki zavzemali pomembna cerkvena mesta in odločali o cerkvenih zadevah.¹²¹

Od srede 16. do zadnje tretjine 18. stoletja, ko je bil absolutizem v Evropi prevladujoča oblika vladanja, besede absolutizem niso uporabljali, pojavila se je šele po francoski revoluciji. Od 16. stoletja dalje je k *raison d'état* poleg enotnosti vere v državi spadalo tudi nedopušcanje drugih veroizpovedi.¹²² Verska enotnost naj bi bila porok za državno enotnost. Johann Joachim Becker, protestantski ekonomist, je leta 1668 pisal, da je treba pri nastavitvi uradnika gledati na to, ali pripada isti veroizpovedi kot gospodar.¹²³ Protestantski strokovnjak za državno pravo Theodor Reinkingk (1590–1664) je svoj nauk naslanjal na Biblijo kot božji zakonik in poudarjal, da je vera mogočna podpora dobre politike, predvsem zato, ker utrjuje vez med podložniki in oblastjo. Podložniki morajo oblast spoštovati in se ji pokoravati; če je tiranska, jo morajo sprejeti kot »popolnoma zaslužen kazen«. Nasprotno pa avtor ni omejeval državnih oblasti v odnosu do vere in cerkve. Čeprav se Reinkingk ni naravnost izrekel za deželno knežji absolutizem, je to vodilo, potem ko je knez izločil deželne stanove, k nadoblasti (supremaciji)

120 Prav tam, str. 17.

121 Prav tam, str. 19.

122 Prav tam, str. 25.

123 Schwarz, *Der österreichische Protestantismus*, str. 65.

vladarja nad cerkvijo in vero.¹²⁴ Po nauku Thomasa Hobbsa je vladar tisti, ki naj odloča, na kakšen način je treba častiti Boga; njegova naloga je doseči, da je to čaščenje enotno. Vladar mora po njegovem mnenju ločiti med pravimi in krivimi preroki ter pravimi in krivimi čudeži. Bdeti mora nad pravilno razlago Biblije. Francoski katoliški teolog in škof Meauxa Jacques-Bénigne Bossuet (1617–1704) je učil, da je kraljeva oblast absolutna. Podložniki nimajo pravice od kralja zahtevati, da spremeni morebitno napačno ravnanje, za to lahko le molijo. Bog izvršuje svojo oblast po kralju. Vladar ima pravico zatirati krivo vero, tudi s silo.¹²⁵

Kot razberemo iz jezuitskih letopisov, je vladarjev absolutizem po koncu tridesetletne vojne odpovedal v vsakdanjih zemeljskih zadevah, ob kugi in lakoti, ki sta tisto leto razsajali na Dolenjskem, ne pa pri pobiranju davkov, kot beremo v *Letopisu Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove* za leto 1649.¹²⁶

Tridesetletna vojna je v kroniki celovškega jezuitskega kolegija omenjena še leta 1645; v njej piše, da so Švedi razdejali donavski most pri Dunaju ter da pogajanja v Münstru niso pripeljala do pozitivnega rezultata. »Spreobrnitve« ni bilo nobene, medtem ko so za leto 1645 zabeležili, da so »spreobrnilo« osemdesetletnega plemiča.¹²⁷ Ker se objava kronike konča z letom 1645, ni mogoče zapisati, kako so doživljali konec tridesetletne vojne.

Ljubljanski jezuiti konca tridesetletne vojne v letopisu niso posebej omenili, so pa opisali njene hude posledice. Izvajali so utečene dejavnosti kolegija; leta 1647 so postali pristan prave vere, v katerega je »iz raznih sekt izplulo dvanajst oseb«, ter po pogodbi s škofom prevzeli mesto pridigarja v stolnici, niso pa zapisali, v katerem jeziku je pridigal.¹²⁸ Leta 1648 v kolegiju omenjajo slovenske in nemške pridigarje, »spreobrnitev ni bilo«, so pa pobrali »vraževerške lističe in knjige, ki so dišale po nemorali in krivi veri«. Letno prireditve ob podelitvi nagrad so posvetili Herbardu Auerspergu ter s tem pokazali, da imajo najpomembnejšo, nekdanj protestantsko plemiško družino na svoji strani. Bili so sicer bogato materialno obdarjeni z volili in darili, vendar so tožili, da so bile »ostale zadeve (gospodarske) zaradi davkov v veliki stiski«, ki jim jo je olajšal deželni glavar.¹²⁹ Veliko težje je bilo leto 1649. Sicer so se pohvalili, da so »nekatero od vojakov privedli nazaj k naši veri, tiste, ki so bili

124 Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, str. 26; Reinkingk, *Biblische Policey* (http://www.deutschestextarchiv.de/reinkingk_policey_1653/9).

125 Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, str. 27.

126 *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 166–167.

127 *Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt*, str. 567.

128 *Letopis Ljubljanskega kolegija*, str. 156–157.

129 Prav tam, str. 156, 159–161.

v njej mlačni in nevedni, pa smo v njej poučili in utrdili«. ¹³⁰ Da so vojaki doživljali veliko krizo, je mogoče razbrati iz podatka, da so jezuiti obiskovali vojake, »ki so bili zaradi napadov in cestnih ropov dlje časa zaprti v ječah ali pa so zaradi hujših zločinov zapadli meču pravice«. ¹³¹ Tudi sicer so tožili o gospodarski stiski, ki so jo trpeli zaradi vojaštva. Iz letopisa še izvemo, da je huda gospodarska stiska vladala v vsej deželi. Pleterje so bile prizadete zaradi posledic kuge, ki je povzročila izgubo kmetov, opustela zemljišča, polja in vinograde ter zanemarjeno desetino, iz katere je sicer prihajalo mnogo dohodkov. Razesajala je huda lakota, »ki je pahnila ljudi v tolikšno stisko, da so mleti in kot kruh uživali drevesno skorjo s proseni-mi plevami in stisnjenimi grozdnimi jagodami«. ¹³² Za kugo in lakoto so prišla še »huda vremenska neurja, ki so se tako zelo razdivjala nad posestjo rezidence, da ni bilo zemljišča, ki bi ga ne bila proti koncu poletja popolnoma stolkla toča ali požgali rja in slana«. Vsemu temu so prišteli še druge nezgode, kot so bile terjatve velikih davkov, »pri tem ko podložniki umirajo zaradi pomanjkanja in trpijo v skrajni revščini«. Rezidenco v Pleterjah je stiskalo še vzdrževanje in plačevanje vojaških konjenikov: »Od nikoder ne moremo pričakovati podpore, če nam v teh nezgodah ne pomaga božje Veličanstvo.« V rezidenci so, kot so zapisali, hranili številne reveže. ¹³³

Evropa, z izjemo držav s prevladujočo inkvizicijo (italijanske države skupaj s papeško državo, Španija in Portugalska), je bila od konca 15. do začetka 18. stoletja prizorišče čarovniških procesov, ki so divjali tako na katoliških kot protestantskih področjih, izvajali so jih tako katoliški kot protestantski sodniki, pritrnilno pa so jih obravnavale pravne fakultete evropskih univerz. V preganjanju čarovnic so med drugim videli ustrezno sredstvo za boj proti hudiču. Divjali so v Angliji, najbolj množično leta 1645, ¹³⁴ nedvomno pa so bili najbolj množični v Svetem rimskem cesarstvu. Ob koncu 17. in na začetku 18. stoletja so divjali tudi na slovenskem ozemlju dežel Štajerske, Kranjske in Koroške. Žrtev čarovniških obtožb je bila tudi mati Johannes Keplerja, matematika, astronom, filozofa in protestantskega teologa, ki jo je sin leta 1615 ubranil prve obtožbe in leta 1620 obsodbe, leta 1621 pa komaj rešil pred grmado. Proti njej so bili tako tožnica kot sodnik in protestantski pastor. ¹³⁵ Slovensko ozemlje je ta nesreča doletela ob koncu 17. stoletja.

¹³⁰ Prav tam, str. 163.

¹³¹ Prav tam, str. 163.

¹³² Prav tam, str. 167.

¹³³ Prav tam, str. 167.

¹³⁴ Lehmann, *Das Zeitalter des Absolutismus*, str. 142.

¹³⁵ Rublack, *Der Astronom und die Hexe*.

Zaključek

Obdobje med reformacijo in koncem tridesetletne vojne je pomenilo uresničevanje reformacijskih idej 16. stoletja. Območje srednjeveške versko enotne, čeprav nikakor monolitne Evrope se je razbilo na nove politične in verske enote. Kljub temu se je uveljavil podoben absolutistični način vladanja. Vladarji v svojih rokah niso združili le državne politične oblasti, temveč so pomembno ali odločilno vlogo prevzeli tudi na verskem področju. Verske reforme so vladarji izvajali tako v katoliških državah (Španiji, Franciji in habsburških dednih deželah) kot v protestantskih državah (angleški kralj Henrik, Danski in švedski kralj ter protestantski knezi Svetega rimskega cesarstva). Absolutistični način vladanja je uveljavljal tudi papež v Katoliški cerkvi, potem ko je zmagal nad idejo konciliarizma.

Glavnina slovenskega ozemlja je to dobo še vedno preživljala kot del Svetega rimskega cesarstva. Tu tridesetletna vojna sicer ni divjala, vendar je terjala finančna sredstva, sem pa so prihajali vojaki z bojišč, kot beremo v *letopisu* kolegija ljubljanskih jezuitov. Celovški letopis pa o vojni poroča neprimerno več, kot da so jo tamkajšnji jezuiti veliko bolj zavzeto spremljali.

To obdobje ni prineslo povratka v čas pred reformacijo. Nove jezuitske šole so vzgajale novo inteligenco, ki se je potem uveljavila na različnih področjih javnega življenja. Inteligenca in duhovščina sta dovolj obvladali »linguo franco«, latinščino, ki ni prevladovala le v Katoliški cerkvi, temveč je imela pomembno vlogo tudi v protestantskih cerkvah, na univerzah ter v znanosti.

V družbenem in političnem življenju se habsburški vladarji niso več naslanjali le na plemstvo, temveč na novo izobraženo birokracijo. Škofijske sedeže resda ponovno zasedajo člani fevdalnih družin, vendar, na primer v Ljubljani, noben škof na političnem področju po pomenu ne doseže ljubljanskega škofa Tomaža Hrena iz meščanskih vrst.

Protestantizem je bil v skladu z versko usmerjenostjo Habsburžanov kot neposrednih vladarjev s slovenskega ozemlja pregnan. To je poglavje, ki ga je treba primerjati s politikov v celotni Evropi in Svetem rimskem cesarstvu, kjer je pretežno prevladovala miselnost o potrebi po verski enotnosti političnega področja.

Kljub na zunaj versko razdeljeni Evropi so imeli ljudje veliko skupnega, in to v dobrem in slabem. Slovensko ozemlje je bilo del tega dogajanja in vplivov.

Tudi versko prakso in pobožnost je treba gledati primerjalno v evropskem kontekstu. Pri tem moramo, tako kot v protestantskih deželah, vernost ljudi presojati v njihovem vsakdanu in stiskah ter ceniti njihovo izraznost, ki je pomemben

dejavniki njihove kulture. Za vernike pobožnost, osebni odnos do Boga, ne pri katoličanih ne pri protestantih ni politika.

Viri in literatura

Arhivski viri

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv

HHStA, Fürstlich Auerspergisches Familienarchiv, A-IX-1.

Objavljeni viri

Chronik des Jesuitenkollegs Klagenfurt, Teil 1 (1603–1645). Lateinischer Text und deutsche Zusammenfassung (ur. Werner Drobosch in Peter G. Tropper). Klagenfurt/Celovec: Mohorjeva/Hermagoras, 2014.

Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691). *Historia Annua Collegii Societatis Iesu Labacensis* (prevedla Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, 2003.

Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus. Band 1. Von den Anfängen bis zum Tridentinum (ur. Carl Mirbt in Kurt Aland). Tübingen: Mohr, 1967.

Tiskani viri

Fabronius, dictus Mosemannus, Hermannus: *Geographia Historica. Neue Summarische Welt-Historia, Oder Beschreibung, aller Keyserthumb, Königreiche, Fürstenthumb, und Völcker heutiges Tages auff Erden*. Schmalkalden: Wolfgang Ketzell, 1625 (=OeNB, Wien).

Rosolenz, Jacobus: *Gründlicher Gegenbericht auff den falschen Bericht ... Davidis Rungij von der tyrannischen bapstischen Verfolgung deß heil. Evangelij in Steyermarkt, (etc.)*. Grätz: Widmanstetter 1606 (Splet: https://search.onb.ac.at/primodisplay?docid=ONB_alma21327636670003338&context=L&vid=ONB&lang=de_DE&search_scope=ONB_gesamtbestand&adaptor=Local%20Search%20Engine&tab=default_tab&query=any,contains,Rosolenz%20Jacobus&mode=basic).

Runge, David: *Bericht vnd Erinnerung, Von der Tyrannischen Bapstischen verfolgung deß H. Euangelij in Steyermarkt, Kärndten vnd Krain, mit angehengtem trost an die verfolgten Christen: Sampt gründlicher Widerlegung, eines Papistischen bedenkens, von den Fragen, Ob in Glaubenssachen die H. Schrift oder die Kirche*

Richter sey, vnd bey welchen Zeichen man die rechte Kirche Gottes erkennen könne; Zu End ist gesetzt die Clementinische Bull vom Jubeljahr, mit einem Register der offenbaren Lügen deß Römischen Bapsts. Wittenberg: Lorenz Seuberlich, 1601 (splet: https://books.google.at/books?id=50JLAAAACAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false).

Trubar, Primož/Truber, Primus: *Articuli oli deili te prave stare vere kerszhanske, is s. pysma poredu postauleni inu kratku sastopnu islosheni... / Drey Christliche Confessionen, namlich Augspurgische, Wirtembergische vnd Sächsische ...* V Tibingi 1562.

Literatura

Albrecht, Dieter, Ferdinand II. (1619–1637). *Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918. Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland* (ur. Anton Schindling in Walter Ziegler). München: Verlag C.H. Beck, 1990, str. 125–141.

Amon, Karl: Brenner Martin (1548–1616). *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches: Ein biographisches Lexikon, 1448 bis 1648* (Hg. Erwin Gatz). Berlin: Duncker & Humblot, 1996, str. 81–83.

Biersack, Martin: *Mediterraner Kulturtransfer am Beginn der Neuzeit. Die Rezeption der italienischen Renaissance in Kastilien zur Zeit der Katholischen Könige.* München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, 2010.

Brendle, Franz: *Der Erzkanzler im Religionskrieg. Kurfürst Anselm Casimir von Mainz, die geistlichen Fürsten und das Reich 1629 bis 1647.* Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, Band 156. Münster: Aschenhof Verlag GmbH & Co. KG, 2011.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813; Mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung.* II. Theil: Vom Regierungsantritte Maximilians I. (1493) bis zum Tode Kaiser Ferdinands I. (1564). Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.

Doleschall, E. A.: *Die Kirchenordnung Innerösterreichs im 16. Jahrhundert. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, Fünfter Jahrgang, 1884, str. 161–183.*

Dolar, France M.: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje.* Ljubljana=Laibach: Theologische Fakultät 1976.

Dolar, France M.: Stobaeus von Palmburg Georg (1532–1618). *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches: ein biographisches Lexikon, 1448 bis 1648* (ur. Erwin Gatz). Berlin: Duncker & Humblot, 1996, str. 681–682.

- Fanika Krajnc-Vrečko). Ljubljana: Založba ZRC, 2018. (Orig.: Giesemann, Gerhard, *Die Theologie des slowenischen Reformators Primož Trubar*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2017.
- Gatz, Erwin (ur.): *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 2003.
- Giesemann, Gerhard: *Teologija reformatorja Primoža Trubarja* (prevod Edvard Vrečko in Fanika Krajnc-Vrečko). Ljubljana: Založba ZRC, 2018. (Orig.: Giesemann, Gerhard: *Die Theologie des slowenischen Reformators Primož Trubar*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2017.
- Götttert, Karl-Heinz: *Luthers Bibel. Geschichte einer feindlichen Übernahme*. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag, 2017.
- Gruden, Josef: Zur Autorschaft des »Gründlichen Gegenberichtes«. *Carniola*, 3, 1912, št. 2, str. 103–115.
- Gruden, Josip: Doneski k zgodovini protestantstva na Slovenskem. (Iz furlanskih arhivov posnel in objavil dr. Josip Gruden). 2. Vizitacijska poročila Pavla Bizancija. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*. XVII., 1907, št. 3–4, str. 53–65.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Reprint. Celje: Mohorjeva družba, 1992.
- Höfer, Rudolf: Bischof Martin Brenner von Seckau als Gegenreformer und katholischer Reformator. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628* (ur. Werner Drobesch). Klagenfurt-Ljubljana-Wien: Verlag Hermagoras / Mohorjeva; Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1994, str. 21–40.
- Jambrek, Stanko: *Hrvatski protestantski pokret XVI. i XVII. stoljeća*. Zapršeć: Matica hrvatska, 1999.
- Jembrih, Alojz: *Stipan Konzul i »Biblijski zavod« u Urachu, Rasprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.–1565.) i Regensburgu (1568.)*. Zagreb: Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«, 2007.
- Kaiser, Michael: Der Prager Frieden von 1635. Anmerkungen zu einer Aktenedition. *Zeitschrift für historische Forschung*, Band 28, 2001, Heft 1/4, str. 277–297.
- Kreml, Gerald Gottfried: *Martin Brenner im Urteil der Zeitgenossen und der Nachwelt*. Graz: Karl-Franzens-Universität Graz (diplomsko delo), 1987.
- Kühndl, Kurt: *Die Kontroverse der Pöllauer Probstes Peter Muhitsch mit den Württemberger Theologen in den Jahren 1588/1590, ein Beitrag zur Geschichte*

- der konfessionellen Polemik in der Steiermark*. Graz: Karl-Franzens-Universität (doktorska disertacija), 1957.
- Kušej, Rado: *Joseph II. und die äussere Kirchenverfassung Innerösterreichs (Bistums-Pfarr- und Kloster-Regulierung): Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Staatskirchenrechtes: mit drei Karten*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1908.
- Lehmann, Hartmut: *Das Zeitalter des Absolutismus. Gottesgnadentum und Kriegsnot*. Stuttgart: Verlag W. Kohlhammer, 1980.
- Loesche, Georg: Die reformatorischen Kirchenordnungen Ober- und Innerösterreichs. *Archiv für Reformationsgeschichte*, XVII. Jahrgang, 1920, str. 209–300.
- Müller, Andreas: An der Grenze von West- und Ostkirche: Die Reformation in Kronstadt/Siebenbürgen. *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (ur. Ulrich A. Wien, in Mihai-D. Grigore). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, str. 203–214.
- Rajhman, Jože in Rigler Jakob: Dalmatin, Jurij. *Enciklopedija Slovenije* (ur. Marjan Javornik), zvezek 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, str. 170–171.
- Rajšp, Vincenc: Die Mehrsprachigkeit bei den innerösterreichischen Jesuiten und ihre wissenschaftlichen Leistungen. *Die Jesuiten in Innerösterreich. Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert* (ur. Werner Drobesch, Petter G. Tropper). Klagenfurt/Celovec: Verlag Hermagoras/Mohorjeva založba 2006, str. 222–230.
- Rajšp, Vincenc: Die Rezeption und Multiplikation der Reformation durch Primus Truber und die Slowenen. *Exportgut Reformation. Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa* (ur. Ulrich A. Wien in Mihai-D. Grigore). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017, str. 129–144.
- Rajšp, Vincenc: Die Wahrnehmung des Reformators Primus Truber zu Lebzeiten und danach. *Württembergisch Franken: Jahrbuch 2018*. Schwäbisch Hall: Historischer Verein für Württembergisch Franken, 2018, str. 19–44.
- Rajšp, Vincenc: Jezuiti in protestantizem na Slovenskem. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)* (ur. Vincenc Rajšp). Redovništvo na Slovenskem 4. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU: Provincialat slovenske province Družbe Jezusove: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998, str. 269–277.

- Rajšp, Vincenc: Karte ob novi razmejivni škofij na področju Notranje Avstrije v času cesarja Jožefa II. *Vilfanov zbornik: Pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU), 1999, str. 341–362.
- Rajšp, Vincenc: Primus Truber und die Reformation. *Reformácia v Strednej Európe / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mittel-Europa I.* (ur. Annamária Kónyova in Peter Kónya). Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2018, str. 96–121.
- Rajšp, Vinko: Protireformacija na Kranjskem na primeru župnije Škocjan pri Turjaku. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628* (ur. Werner Drobesh). Klagenfurt-Ljubljana-Wien: Verlag Hermagoras / Mohorjeva; Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1994, str. 203–210.
- Reinhardt, Volker: *Luther, der Ketzer. Rom und die Reformation*. München: Verlag C.H.Beck, 2016.
- Reinkingk, Dietrich: *Das ist: Gewisse/ auß Heiliger Göttlicher Schrifft zusammen gebracht/ auff die drey Hauptstände: Als Geistlichen/ Weltlichen/ vnd Håußlichen/ gerichtete Axiomata, oder Schlußreden/ Sonderlich/ mit Biblischen Sprüchen vnd Exempeln/ auch andern bestárcket/ in allen Ständen nützlich/ dienlich vnd anmühtig zulefen*. Franckfurt am Måyn: bey Matthæ[o] Kåmpffern/ Jn Verlegung Martin Porfchen.1653 (splet: http://www.deutschestextarchiv.de/reinkingk_policey_1653/9).
- Rotar, Janez: *Trubar in Južni Slovani*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1988.
- Rouco-Varela, Antonio M.: *Staat und Kirche im Spanien des 16. Jahrhunderts*. München: Max Hueber Verlag, 1965.
- Rublack, Ulinka: *Der Astronom und die Hexe. Johannes Kepler und seine Zeit*. Stuttgart: Clett-Cotta, 2018. (Originalna izdaja: »The Astronomer and the Witch. Johannes Kepler's Fight for his Mother«. Oxford: Oxford University Press, 2015).
- Rupel, Mirko: *Primož Trubar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1962.
- Schilling, Heinz: *Martin Luther Rebell in einer Zeit des Umbruchs. Eine Biographie*. München: Verlag C. H. Beck. 3. Auflage der Sonderausgabe, 2017.
- Schönstadt, Hans-Jürgen: *Antichrist, Weltheilsgeschehen und Gottes Werkzeug. Römische Kirche, Reformation und Luther im Spiegel des Reformatiosjubiläums*

1617. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Band 88. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1978.
- Jus Ecclesiasticum* 117. Tübingen: Mohr Siebeck (*Jus Ecclesiasticum*), 2017.
- Schwarz, Karl W.: *Der österreichische Protenstantismus im Spiegel seiner Rechtsgeschichte. Jus Ecclesiasticum* 117. Tübingen: Mohr Siebeck (*Jus Ecclesiasticum*), 2017.
- Simoniti, Primož: *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 1979.
- Slomšek, Anton Martin: Slava rajnim rodoljubom in utemeljiteljem našega slovtva. *Drobtinice*. XVI., 1862, str. 71–79.
- Smole, Majda: *Vicedomski urad za Kranjsko 13. stol. – 1747*, 2. del: *Cerkvene zadeve lit. G*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1989.
- Šebjanič, Franc: *Protestantsko gibanje panonskih Slovencev*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1977.
- Škulj, Edo (ur.): *Hrenov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Trauner, Karl-Reinhart: *Konfessionalität und Nationalität. Die evangelische Pfarrgemeinde Marburg/Maribor im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2019.
- Wacha, Georg: Georg Stobäus, Pfarrer von Linz, Bischof von Lavant. *Carinthia I.*, Band 175, 1985, str. 215–228 (dazu: Georg Wacha: *Ergänzung zu Georg Stobäus, Pfarrer von Linz, Bischof von Lavant. Carinthia I.* Band. 176, 1986, str. 197–198).
- Welker, Michael, Beintker, Michael, Lange, Albert (ur.): *Europa reformata. Reformationsstädte Europas und ihre Reformatoren*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2016.
- Zgodovina Slovencev* (ur. Zdenko Čepič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Zor, Janez: Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 45, 1985, št. 2, str. 183–191.

Spletni viri

- Deželak Trojar, Monika: Knjige imajo svojo usodo. *Družina. Slovenci v zgodovini*. <https://www.druzina.si/ICD/spletnastran.nsf/clanek/knjige-ima-jo-svojo-usodo?Open> (27. 2. 2020).
- Pollen, John Hungerford: St. Ignatius Loyola. *The Catholic Encyclopedia*. <http://www.newadvent.org/cathen/07639c.htm> (15. 8. 2020).
- Rajhman, Jože: Trubar, Primož (med 1507 in 1509–1586). *Slovenska biografija*.

<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi729148/#slovenski-biografski-leksikon> (15. 8. 2020).

Reservatum ecclesiasticum. *Herders Conversations-Lexikon*. <http://www.zeno.org/nid/2000349117X> (13. 8. 2020).

Sveto pismo na internetu. <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Rim+3%2C21-31&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (23. 7. 2020).

Turk, Josip; Hren, Tomaž (1560–1630). *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (13. 8. 2020).

Turk, Josip; Muhič, Peter (?–1600). *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi378521/> (13. 8. 2020).

THE SLOVENIAN REFORMATION AND EUROPE UP TO THE END OF THE THIRTY YEARS' WAR

Although Slovenian territory was never at the heart of the Reformation, the Counter-Reformation, or the Thirty Years' War, as part of the Holy Roman Empire it was directly affected by these processes, underwent lasting religious and cultural changes, and echoed the developments that were taking place outside the state borders.

The sixteenth-century Reformation engulfed all of Europe. The first initiatives already took place in the fifteenth century in the Netherlands, with the Brethren of the Common Life (*Brüder vom gemeinsamen Leben*) spearheading the new and reformed religious movement Modern Devotion (*Devotio moderna*). For seven years, their Latin school at the Monastery of Saint Lebuinus was also attended by Erasmus of Rotterdam, who became one of the most important scholars of Renaissance humanism. The demands for change from the religious and scientific spheres grew into a universal call for reforming the Church, which was facing a profound crisis. The commitment to fulfil these expectations was taken on by the secular rulers of European states, starting with France, Portugal, and Spain, who thus vested themselves with significant powers in managing the Church, even though they acknowledged the pope as the supreme ecclesiastical authority. The implementation of church reforms in these states did not lead to separation from the Holy See, headed by the pope. An important newly gained power of the secular sovereigns was the right to appoint bishops and certain other church dignitaries. However, the same reforms could not be implemented

by the Holy Roman Emperor; the Lutheran Reformation was in full swing in the empire and promulgated at the state level, which led to the establishment of a new Lutheran Church separate from Rome. Their example was followed by the northern European countries.

Church and political representatives in Slovenian territory were directly informed about the religious revolution that Martin Luther set in motion and the further development of the Reformation and Protestantism; some also played a direct part in the events. The Slovenian Reformation unfolded within both the statewide and narrower Inner Austrian frameworks. After the movement was primarily embraced by the nobility, and institutionally regulated and financially supported at the provincial level, Provincial Prince Ferdinand II all but completely crushed the movement in 1598 and reinstated Catholicism as the only recognised faith.

Nevertheless, remaining part of the Holy Roman Empire, the Slovenian-speaking milieu continued to feel the consequences of further political developments. The discussion presents the commemoration of the hundredth anniversary of the publication of Luther's theses, which took place on the eve of the Thirty Years' War in 1617, when the Protestant and Catholic churches were already confessionally separate. Just as sovereigns played a decisive role in the Catholic Church, the same held for provincial princes and councils of free cities in the Lutheran Church, as was also reflected in the hundredth anniversary. Although not a homogeneous one, the celebration voiced a unanimous antipapal sentiment, allowing the Protestant attendees to hear disproportionately more about the pope than the Catholics themselves. The Protestant portrayals of the pope were extremely unfavourable and negative.

The article continues by presenting the role of Prince-Elector and Archchancellor Anselm Casimir Wambold von Umstadt in 1629–1647, Archbishop of Mainz, in maintaining the peace between Protestants and Catholics during the Thirty Years' War, and the reception of the war among the Jesuits in Ljubljana and Klagenfurt.

The Thirty Years' War also contributed to the consolidation of absolutism as the manner of governing, under which the state system completely integrated not only culture and the army, but also the Church.

ŽIGA OMAN

Protestantske skupnosti Podravja v 17. stoletju skozi problematiko medkonfesionalnega sobivanja

Primer Maribora in Ptuja*

»Da, da, jutri, jutri«

Dne 26. junija 1626, sredi t. i. dansko-spodnjesaške faze tridesetletne vojne, je mariborski vikar Jurij Pileator na notranjeavstrijsko vlado v Gradcu naslovil najnovejšo v vrsti pritožb čez versko in нравno stanje v mestu, ki vsebuje tudi zadnjo omembo večjega števila pripadnikov augsburške veroizpovedi v novoveškem Mariboru. Kljub trem desetletjem prizadevanj deželnega kneza, da v svojih dednih deželah izkorenini »zoprno sektaštvo«, je vikarju enajst meščanov na zahteve, naj se že spreobrnejo, le nevoljno odgovarjalo z *ja, ja, cras, cras*.¹

Zgolj nekaj let po množičnih spreobrnitvah neplemiškega protestantskega prebivalstva pred deželnoknežjimi verskimi komisijami na prehodu iz 16. v 17. stoletje je postalo jasno, da rekatolizacija notranjeavstrijskih mest, trgov in podeželja še ni bila zaključena. Tudi z nemajhnega dela Štajerske so vizitacije župnij ter same župnije znova opozarjale na javno izpričane luterane.²

Kaj jim je omogočalo obstanek v Podravju? Na neposredno podporo

---

* Članek je nastal v okviru raziskav pri projektu J6-9354 (A): *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Za komentar besedila se zahvaljujem Marku Kerševanu in Alešu Mavru. Za pregled besedil slovenske protestantike se zahvaljujem Nini Ditmajer.

1 Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2368, str. 778.

2 Na primer Loserth, *Akten 1600–1637*; Mlinarič, *Prizadevanja sekovskih škofov*; Mlinarič, *Vizitacije sekovskih škofov*; Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 144–180.

protestantskega plemstva prebivalstvo deželnoknežjih mest,³ kot sta bila Maribor in Ptuj, ni moglo računati. Le spreobrnitev s figo v žepu tudi ni zadostovala. Zlasti v majhnih mestih s po največ dva tisoč prebivalci, kot sta bili obe podravski,⁴ v katerih so vsi vedeli vse o vseh,⁵ protestantov ne bi obvarovala pred pritiskom katoliških someščanov in mestnih oblasti. »Sosedstvo« kot osrednja kategorija organizacije predmodernega družbenega življenja namreč ni bilo le prostor družbene interakcije, temveč tudi družbenega nadzora.⁶ Posledično je bil uspeh državnih konfesionalnih politik v zgodnjem novem veku zelo odvisen od sodelovanja lokalnih oblasti, elit in skupnosti.⁷

V zgodnjem 17. stoletju so vizitacijska in župnijska poročila iz Maribora in s Ptuja opozarjala zlasti na pogosto nespoštovanje instrukcij verskih komisij med (nominalno) katoliškim prebivalstvom, še posebej določil glede spovedi, obhajila, posta ter mirovanja obrti in trgovine ob nedeljah in praznikih. Očitno je tak »konfesionalno mlačen« odnos, če povzamem Jakoba Richterja,⁸ omogočal tudi obstanek protestantov. Vse kaže, da je bil katoliški medsosedski pritisk v obeh mestih tudi po začetku protireformacije praviloma močan le v obdobjih okrepljenega deželnoknežjega pritiska,⁹ sicer pa sta obe skupnosti skušali kljub konfesionalnim ločnicam ohranjati enotnost. Posledično je treba medkonfesionalna razmerja tudi v Podravju razumeti v kontekstu siceršnjih družbenih odnosov.

Medkonfesionalno sobivanje v obdobju reformacije in postreformacije – oris

Reformacije 16. stoletja, tako protestantske kot katoliška (obnova), so se na mnogotere načine zarezale v vsakdan najširših družbenih krogov ter države, lokalne skupnosti, družine in posameznike pahnilo v soočanje s konfesionalno

3 Za razliko od naselij s protestantskimi gospodi, kot sta bila mesto Murau pod baroni Teuffenbachi in trg Cmurek (Mureck) pod gospodi Stubenbergi (Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 172, 174 in 176–177).

4 Pickl, Pomen Ptuja, str. 472; prim. Hozjan, *Med 1586 in 1593*, str. 258–267.

5 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 182; Povol, *Tradicija pride na dan*, str. 99.

6 Wieland, *Nach der Fehde*, str. 416.

7 Te Brake, *Emblems of Coexistence*, str. 72; prim. Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 144–180 in 223–261.

8 Richter, *Maribor*, str. 90.

9 Winkelmann, *Vernichtung*; Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*.

pluralnostjo, kot je srednji vek ni poznal.¹⁰ Strategije, ki so jih pri tem uporabljali, so bile različne in odvisne od lokalnih dejavnikov, a je bilo mirno medkonfesionalno sobivanje vsaj tako pogosto kot spori in nasilje.

Mirno sobivanje je, med drugim, temeljilo na precej amorfni verski pripadnosti večine prebivalstva. Šlo je tudi za posledico zmede, ki jo je od začetkov reformacije povzročalo prilagajanje konfesionalnim spremembam oziroma soočanje z njimi. Pobožnosti širših slojev prebivalstva ali t. i. ljudske pobožnosti¹¹ seveda tudi v zgodnjem novem veku ni mogoče vedno spraviti v stroge konfesionalne okvire. Ostrejšje verske ločnice so bile med navadnimi ljudmi, od katerih so se mnogi akonfesionalno opredeljevali le kot kristjani,¹² praviloma vzpostavljene postopoma. Izkristalizirali so jih zlasti konflikti, ki so spremljali institucionalizacijo novih veroizpovedi oziroma konfesionalizacijo družbe v 16. in 17. stoletju.¹³

Zgodovinopisje s konceptom konfesionalizacije opredeljuje prizadevanja državnih, cerkvenih in lokalnih oblasti za ponotranjenje nauka med verujočimi oziroma za njihovo indoktrinacijo ter vzpostavljanje ostrih verskih ločnic in »svete uniformnosti« znotraj določene veroizpovedi z namenom obnove sakralne enotnosti, ki naj bi krščanske skupnosti prevevala pred prelomom. Proces ni zaostroval le verskih sporov, temveč je lahko krepil tudi druga nasprotja v skupnostih oziroma družbi, čeprav je najširše množice zajel pozno.¹⁴

Dokler konfesionalizacijski proces ni dobil zaleta, je bila verska pripadnost večine prebivalstva pretežno podrejena siceršnjim družbenim odnosom: družinska zaveznitva, sosedske vezi, stanovska solidarnost, gospodarsko sodelovanje. Ne glede na različno veroizpoved so se ljudje med seboj pogosto poročali, si bili za botre otrokom ter se vsaj kot sosedje udeleževali krstov, porok in pogrebov. Posledično s heterodoksnimi verskimi obredi niso bili le v stiku, neredko so do določene mere pri njih tudi sodelovali. Ponekod so si konfesionalno razdeljene skupnosti delile iste, t. i. simultane cerkve (*simultaneum*), celo duhovnike, še najpogosteje pokopališča. Zlasti pripadnost mestni ali siceršnji eliti je premagovala

10 Tega tudi t. i. češka ali husitska reformacija v 15. stoletju ni spremenila, saj je ostala lokalno omejena. Predtridentinska Cerkev je bila navznoter sicer precej raznolika, kar je reformacija še okrepila in se je v praksi odražalo še lep čas po zaključku koncila (Kaplan, *Divided by Faith*, str. 2–4 in 42–43).

11 Za slovenske dežele v času reformacije glej na primer Kerševan, *Protestantizem*; isti, *Protestantizem kot vprašanje*.

12 Frijhoff, *How Plural*, str. 42.

13 Walsham, *Charitable Hatred*, str. 20; Kaplan, *Divided by Faith*, str. 133–134 in 150.

14 Dixon, *Popular Beliefs*, str. 125; Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 6–8; Kaplan, *Divided by Faith*, str. 46–50.

verske razlike, pa tudi sicer so si ljudje delili skupno kulturo, ki je bila očitna v skupnem jeziku,¹⁵ običajih, političnih idejah, pogledih na družbeno in družinsko življenje ter, ne nazadnje, v skupni krščanski dediščini.¹⁶

Mestne in siceršnje lokalne elite oziroma oblasti so se konfesionalni pluralnosti, ki so jo navsezadnje odražale, marsikje prilagodile z osredotočanjem na enotnost skupnosti, njeno avtonomijo ter upravljanje s svetimi kraji (cerkve, pokopališča). Zahteve po slogi, redu in miru v skupnosti, pogosto povzete v konceptu »dobrega sosedstva«, so si prizadevale preseči tudi konfesionalne konflikte. Lokalne oblasti so se namreč dobro zavedale tveganj, ki so jih spori pomenili ne le za enotnost in družbeno ravnotežje (moči) v skupnosti, temveč tudi za njeno avtonomijo, denimo mesta in njegovih elit. Tovrstna politična drža je verske razlike v skupnosti dodatno zabrisovala, čeprav nikoli niso postale nevidne.¹⁷

Vendar je bil pogosto pragmatičen odnos skupnosti do konfesionalne pluralnosti, ki ga je Willem Frijhoff opredelil kot »ekumenizem vsakdana«,¹⁸ nenehno podvržen zunanjim in notranjim konfesionalizacijskim dejavnikom, ki so ga spodjedali tudi v času miru. Čeprav le obstoj verskih razlik ni nujno narekoval nasilja, je preoptimističen tudi koncept »strpnosti praktične racionalnosti«, ki ga je podal Bob Scribner,¹⁹ češ da naj bi se navadni ljudje povsem dobro razumeli in se verskim razlikam ne bi kaj prida posvečali, če bi jih država in Cerkev le pustili pri miru. Brez sodelovanja lokalnih skupnosti pri zatiranju in pregonu drugače verujočih sosedov bi bile namreč državne konfesionalne politike neprimerno manj uspešne.²⁰

Versko nasilje so v mirnodobnih konfesionalno mešanih skupnostih najpogosteje sprožile procesije ob verskih praznikih, zlasti v velikem tednu in na praznik sv. rešnjega telesa, pogrebni sprevodi in podobno, »preveč javno«²¹ izražanje manjšinske veroizpovedi, ki je kršilo sakralno enotnost *corporis Christianum*,²² čeprav oziroma zlasti zato, ker je bila sloga med »sovragi v Kristusu« le navidezna.

15 O jeziku reformacije na Dravskem polju glej: Oman, Slovenci.

16 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 251 in 260–261; Luria, *Sacred Boundaries*, str. xxviii in 316; Luebke, *Customs of Confession*, str. 56 in 60; Te Brake, *Emblems of Coexistence*, str. 74; Povo, *Tradicija pride na dan*, str. 101.

17 Luebke, *Customs of Confession*, str. 54 in 59; Greengrass, *Afterword*, str. 289.

18 Frijhoff, *How Plural*, str. 33.

19 Scribner, *Preconditions of Tolerance*, str. 38.

20 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 98; Luria, *Sacred Boundaries*, str. xiv–xix; Dixon, *Introduction*, str. 9–10; Te Brake, *Emblems of Coexistence*, str. 76–78; Greengrass, *Afterword*, str. 284.

21 Prim. Povo, *Tradicija pride na dan*, str. 119.

22 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 78–86 in 93–99.

Zgolj poznavanje druge vere oziroma sobivanje z drugače verujočimi nobeni skupnosti ne jamči miru in enotnosti; dovolj je spomniti na severnoirski in bližnje-vzhodne konflikte ali na vojno v Bosni in Hercegovini. Podobno tudi v zgodnjem novem veku niso vsem, morda na prvi pogled konfesionalnim spopadom botrovale verske razprtije oziroma jih ni mogoče ločiti od siceršnjih družbenih antagonizmov. Nasploh pa jih je v nasilje vselej prevesila šele njihova instrumentalizacija.²³ Zato so spore v zgodnjem novem veku krepile tudi sčasoma vse ostrejša ločnice med veroizpovedmi, ki so jih zahtevale ter (z nasiljem) vzpostavljale države in Cerkve, s čimer so posegale v tradicionalne mehanizme urejanja političnih, ekonomskih in drugih odnosov v skupnostih. Posledično je proces konfesionalizacije tesno povezan s procesom družbenega discipliniranja.²⁴

Čeprav dejstvo, da so se države in Cerkve za uveljavitev konfesionalne uniformnosti morale posluževati nasilja, jasno kaže na trpežnost »vsakdanje« verske strpnosti,²⁵ so medkonfesionalni odnosi ves zgodnji novi vek nihali med toleranco in preganjanjem, ki tedaj nista bila pojmovana kot nezdržljiva. V svetu ene resnice je bilo uničenje herezije od Boga zapovedana dolžnost posvetnih in cerkvenih oblasti. Preganjanje in kaznovanje krivoverstva, ki je pogubljalo duše verujočih, sta bila dejanje »ljubečega sovraštva«: ljubezen (*caritas*) do grešnika in sovraštvo do greha, ki je odvrčalo božje maščevanje od skupnosti, ki bi trpela heretike. Strpnost kot prenašanje nevzdržnega je veljala za pot v brezvladje in kaos. Toleranco so zagovarjale predvsem preganjane in marginalizirane verske skupnosti, a le če same niso postale dominantna veroizpoved. Pri tem ni šlo za licemerstvo, temveč za posledico prepričanja, da nihče nima pravice do verovanja v nasprotju z uveljavljeno Cerkvijo; vselej je lahko obstajalo le eno institucionalizirano utelešenje božje resnice. Zato je bila uzakonjena strpnost zgolj nejevoljno priznanje položaja, ko nobeni strani ni uspelo prevladati. Toleranca je bila začasna rešitev, ki naj čim prej pripelje do verske enotnosti, da bo znova *ena ouzhia shtala inu en Paftyr*²⁶ (Jn 10,16). Primeri uzakonjene strpnosti v zgodnjem novem veku niso izšli iz državne konfesionalne ravnodušnosti ali nevtralnosti, prav tako veroizpovedim niso jamčili enakih pravic. Šlo je za dovoljenje obstoja nečemu, s čimer se oblasti niso strinjale, za »velikodušne« koncesije pristašem »lažne vere«, ki jo je država sočasno omejevala, za poseben privilegij, ki ga je bilo mogoče preklicati brez opozorila.²⁷

23 Carroll, *Political Justice*, str. 181.

24 Luria, *Sacred Boundaries*, str. xiii in xxix; Štuhec, *Nekatera izhodišča*, str. 42.

25 Luebke, *Customs of Confession*, str. 67.

26 Trubar, *Ta celi noui Testament*, str. 413.

27 Walsham, *Charitable Hatred*, str. 1–5.

Do uveljavitve razsvetljenskih konceptov verske svobode, ki so jih v 17. stoletju podali Baruch Spinoza, Pierre Bayle in John Locke, je moralo preteči več kot stoletje, preden so postali kaj več kot le obrobna hipoteza. Misleci 16. (na primer Sébastien Castellio, Andrzej Frycz Modrzewski,²⁸ sprva tudi Luther²⁹) in 17. stoletja (na primer Jakob Arminij, Hugo Grotius) so strpnost večidel zagovarjali s tem, da naj bi bilo kaznovanje verskih zmot pridržano Bogu, ne tuzemskim oblastem. Med navadnimi ljudmi pa je strpnost veljala predvsem drugače verujočim članom in članicam skupnosti, ne njihovi veroizpovedi.³⁰

Izpogajana oziroma uzakonjena strpnost (na primer varšavska konfederacija, bruški libel, utrechtška zveza, nantski edikt, vestfalski mir) je bila posledica ostrih verskih sporov, ki so se izšli v pat položaj, zato je zahtevala precej potrpljenja in vzajemnega popuščanja. Hkrati je uzakonjena strpnost verske ločnice priznavala in vzdrževala ter jih posledično utrjevala in zaostrovala. Izpogajane ločnice so prinesle razdelitev verskih in drugih javnih prostorov, od vzpostavitve simultanih cerkva do izгона »heretičnih templjev« iz mest, ločitev pokopališč, delitev cehov in mestnih svetov po konfesionalnih kvotah, neovirane odhode³¹ »krivo-vercev« k bogoslužju izven skupnosti ipd. Ostrejšje ločnice so lažje vodile v spore in sovraštvo že zato, ker so bile veroizpovedi praviloma neenakopravne, če ne drugače, vsaj po številu verujočih. Izpogajano sobivanje zato ni nujno pomenilo neobstoja konfesionalnih sporov in, kot izpostavi Benjamin Kaplan, celo določeni oblik nasilja, kot sta občasno zasmehovanje in vandalizem, vendar so lahko takšni, skorajda ritualni ventili za resne frustracije, ki so lahko izšle iz sobivanja s »heretiki«, vzdrževali družbeno ravnotežje in verski mir v skupnosti.³² A tudi v času okrepljenih konfesionalnih konfliktov, denimo med tridesetletno vojno, so lokalne oblasti lahko stremele zgolj k prevladi nad svojimi drugače verujočimi sosedi, ne nujno k njihovi spreobrnitvi, izgonu ali uničenju.³³ Čeprav je lahko bila ključna vzdrževalka verskega miru tudi država, je bilo tako izpogajano kot siceršnje sobivanje v osnovi vselej odvisno od lokalnih skupnosti, pri čemer so bili

28 Greengrass, *Das verlorene Paradies*, str. 487.

29 Leppin, *Martin Luter*, str. 192.

30 Dixon, Introduction, str. 7–8; Kaplan, *Divided by Faith*, str. 18, 261–264, 334–335 in 352–353.

31 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 162–165. Kaplanovo branje tovrstnih odhodov kot nekakšnega specifičnega instituta, *Auslauf*, se zdi pretirano. Na Dravskem polju se izraz (v glagolski obliki) pojavi le v deželnoknežjih ukazih zoper odhode Mariborčanov k protestantskemu bogoslužju na Betnavi (na primer Oman, *Dokumenti o reformaciji*, GZM 37/3, str. 17; isti, *Evangeličanska postojanka III*, GZM 38/17, str. 42).

32 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 204–217.

33 Prim. Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 62–70.

ključnega pomena dobrososedski odnosi ter želja po sožitju. Enako je veljalo, ko oziroma kjer je prišlo do popolne prevlade ene veroizpovedi, saj je pregon drugače verujočih ločnice zaostрил do skrajnosti, konfesionalno pripadnost pa si je prizadeval vzpostaviti kot nadrejeno vsem ostalim identitetam in družbenim vezem.³⁴

V Svetem rimskem cesarstvu je konfesionalizacijske procese in ločnice okrepila zlasti tridesetletna vojna, pa tudi njene posledice. Vestfalski mir konfesionalnih sporov namreč ni razrešil, lahko jih je le reguliral in zadrževal, saj so med zapuščino vojne sodile tudi hude zamere zaradi medvojnega nasilja. Nasploh so v številnih zahodno- in srednjeevropskih družbah konfesionalni spori tleli in neredko izbruhnili še v drugi polovici 18. stoletja, ko so državne politike že začele postajati akonfesionalne.³⁵

Vse dotlej pa so kljub državnemu pregonu marsikje v Evropi na lokalni ravni preživele tudi konfesionalno nekonformne manjšine in z njimi medkonfesionalno sobivanje. Wayne Te Brake izpostavlja sedem soodvisnih mehanizmov preživetja, ki so omogočali obstoj drugače verujočih skupnosti: tajnost, pretvarjanje, kazustika, zasebno izobraževanje, indiferenca, spregled in strpnost. Tajnost v tesno prepletenih predmodernih skupnostih nikoli ni bila absolutna, temveč je bila vedno odvisna od zatiskanja oči konfesionalno konformnega prebivalstva pred realnostjo obstoja drugače verujočih ter od strpnosti ali vsaj brezbriznosti do njih. Šlo je za pretvarjanje obeh strani, s čimer sta navzlic verskemu razdoru vzdrževali enotnost skupnosti. Enostransko pretvarjanje »krivovercev«, da to niso, je lahko bilo uspešno predvsem pred »zunanjiimi«, tj. osrednjimi oblastmi. Odvisno je bilo tudi od tega, s kakšnimi prekrški zoper lastno veroizpoved in moralo so lahko kriptoprotestanti ali kriptokatoličani živeli, koliko zunanjega prilagajanja normam uradne veroizpovedi so bili zmožni racionalizirati (na primer spoved, poroko ali krst v »heretični« cerkvi). Da pretvarjanje in pragmatizem ne bi prešla v ponotranjenje druge veroizpovedi, je bilo treba skrbeti tudi za verski pouk odraslih, kar so v praviloma majhnih heterodoksnih skupnostih, katerih osnovna enota je bila družina,³⁶ počele zlasti ženske. Ključnega pomena za uspešno pretvarjanje pred osrednjimi oblastmi je bila ravnodušnost konfesionalno konformnega prebivalstva do drugače verujočih v skupnosti, čeprav je bilo odkrito zavračanje sodelovanja z državo in uradno Cerkvijo nevarno. Zlasti spregledovanje obstoja »heretikov« s strani lokalnih oblasti, ki je temeljilo na družinskih, prijateljskih ali sosedskih

34 Luria, *Sacred Boundaries*, str. xix in xxviii–xxx.

35 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 333–358.

36 Pörtner, *Heresy and Literacy*, str. 185.

vezeh, je hromilo uradni pregon, četudi zgolj z ignoriranjem ukazov zanj. Prav na naštetih povezavah, vključno z gospodarskimi, ki so jamčile uspešnost in preživetje celotne skupnosti,³⁷ je večidel temeljila verska strpnost v zgodnjem novem veku; na *ad hoc* rešitvah, ki praviloma niso bile formalizirane.³⁸

Preživetje konfesionalno nekonformnih manjšin marsikje po Evropi pod vprašaj postavlja tradicionalne predstave o uspehih zgodnjenovoveške državne represije, ki namene pogosto enačijo z dejanskimi rezultati. Te Brake ima gotovo prav, ko meni, da so znani primeri preživetja »krive vere« le vrh ledene gore, saj je boljše skrivanje lahko zakrilo marsikaj, upoštevati pa je treba tudi luknje v virih in zgodovinskem spominu. Nasploh velja medkonfesionalno sobivanje in spore jemati kot dopolnjujoča se elementa širših procesov, ki so ljudi vseh slojev in oblasti vseh stopenj zajeli pri soočanju s konfesionalno pluralnostjo.³⁹

Medkonfesionalno sobivanje v Mariboru in na Ptujju v 16. stoletju

Medkonfesionalno sobivanje je Podravje spremljalo velik del 16. ter prva desetletja 17. stoletja in je v virih najizčrpnije podano za Maribor ter Ptuj. Po izgonu judovskega prebivalstva iz Štajerske konec 15. stoletja⁴⁰ sta obe mesti monokonfesionalno podobo imeli le nekaj desetletij, ko so v dvajsetih letih naslednjega stoletja v deželo prispele reformacijske ideje. Na Spodnjem Štajerskem so bile recipirane zlasti v Slovenj Gradcu, manj v Mariboru,⁴¹ stanje na Ptujju pa je zaradi pomanjkanja virov⁴² nejasno še globoko v drugo polovico 16. stoletja. Augsburska veroizpoved se je v deželi začela uveljavljati proti sredini stoletja. Med nepriviligiranimi stanovi, predvsem v mestih⁴³ in le na Zgornjem Štajerskem številčneje še med podložniki

37 Sploh na odročnih in redko poseljenih hribovitih območjih (Te Brake, *Emblems of Coexistence*, str. 58 in 61), med drugim na Koroškem in Zgornjem Štajerskem (Pörtner, *Heresy and Literacy*, str. 178).

38 Te Brake, *Emblems of Coexistence*, str. 68–73.

39 Prav tam, str. 77–78.

40 Mlinarič, *Judje na slovenskem Štajerskem*, str. 68.

41 Košan, *Reformacija in protireformacija*, str. 235–236; Oman, *Mariborska »postaja«*, str. 25–31.

42 Oman, *Reformacija na Ptujju*, str. 24, op. 2; Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 13–31.

43 Enako je bilo skoraj povsod po Evropi (Kaplan, *Divided by Faith*, str. 255).

in rudarji,⁴⁴ je k temu, podobno kot drugod po Evropi,⁴⁵ pripomogel tudi »irenizem« nemajhnega dela lokalne duhovščine. Slednja je odnos, včasih opredeljen kot *via media*, spodbujala tudi v želji po mirni ponovni združitvi zahodnega krščanstva, deloma še po tridentinskem koncilu.⁴⁶ Teološke, predvsem pa družbene težnje po enotnosti so zato pogosto preglasile nove ločnice in tudi notranjeavstrijske skupnosti 16. ter 17. stoletja so v medkonfesionalnih razmerjih neredko upoštevale temeljno krščansko načelo urejanja družbenih odnosov:⁴⁷ *Ti imašh tvojsa blishniga lubiti, kakòr sam sebe*⁴⁸ (Mr 12,31).

Na tem načelu je temeljil tudi koncept dobrega sosodstva. V notranjeavstrijskem prostoru je, denimo, podan v trškem redu za Prečpolje ob Krki (Weitensfeld im Gurktal) na Koroškem iz leta 1582: »Vse koristoljubje, tudi sovraštvo, zavist in spori, ki so tako proti Bogu kot proti krščanski ljubezni do bližnjega, se morajo končati ter jih je treba karseda preprečevati in zoper njih zasajati ter vzpodbujati občo korist in vso dobrososedsko slogo.«⁴⁹

Pomenljiv primer medkonfesionalnega sobivanja nudi Maribor v drugi polovici 16. stoletja. Prisotnost reformacijskih idej v mestu je prva zaznala deželnoknežja vizitacija leta 1528, dobro desetletje kasneje pa se je augsburška veroizpoved že uveljavljala med meščansko elito.⁵⁰ Vrhunec je protestantska skupnost v Mariboru doživela tudi zahvaljujoč konfesionalno strpnemu župnijskemu vikarju⁵¹ Juriju Siechlu iz Kamnika, ki je župnijo očitno kot neformalni *simultaneum* vodil vsaj del svojega, dobra tri desetletja dolgega vikariata (1554–86). Rast ter vpliv

44 Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 35–46.

45 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 129–132.

46 Amon, Liebmann, *Kirchengeschichte der Steiermark*, str. 145; Mlinarič, Maribor od začetkov, str. 189. Mednje je do leta 1548 sodil tudi Trubar (Kerševan, Trubarjeva reformacija, str. 198).

47 Bossy, *Peace in the Post-Reformation*, str. 2. Načelo je prežemalo predmoderne mentalitete. Po svoje ga je v 16. stoletju izrazil tudi furlanski mlinar Domenico Scandello, znameniti Menocchio: »Rad bi, da bi verjeli v božje veličanstvo, da bi bili ljudje pošteni ter da bi ravnali kot Jezus Kristus, ki je Judom odgovoril: *Ljubite Boga in ljubite bližnjega*, ko so ga ti povprašali po primernih zakonih« (Ginzburg, *Sir in črvi*, str. 35–36).

48 Dalmatin, *Biblia*, Novi Testament, fol. 26v.

49 *Solle alle eigennüzigkait, auch haß, neid und zwitracht so wider Gott und die christliche lieb des nesten ist eingestelt und als vil müglich verhüet, dagegen der gemaine nuz und alle guete nachperliche ainigkait gepflanzt und gefürdert werden* (Bischoff, Schönbach, *Steirische und Kärnthische Taidinge*, št. 9, str. 502–503).

50 Oman, Mariborska »postaja«, str. 28–29; Winkelmann, *Zur Geschichte des Luthertums*, str. 101–102.

51 *De facto* župnik, kajti naziv mariborskega župnika je od inkorporacije župnije koroški škofiji Krka (Gurk) leta 1506 do prenosa sedeža lavantinske škofije v Maribor leta 1859 nosil krški škof (Richter, *Inkorporacija in prodaja*, str. 204).

Slika 1: Caritas (ljubezen do bližnjega), Pieter Bruegel sr., 1559 (vir: Wikimedia Commons).

protestantske skupnosti in elite v mestu sta se odrazila tudi na deželni ravni. V pripravah na konfesionalno odločilni deželni zbor v Gradcu leta 1572 je mestni svet Maribor oklical za mesto augsburške veroizpovedi, mestni sodnik Baltazar Herbstberger, ki je Maribor zastopal ob graški pomiritvi, pa je bil med podpisniki bruškega libela šest let kasneje.⁵²

Med protireformacijskimi ukrepi, ki so sledili verskim koncesijam nadvojvoda Karla II., se je v letih 1580–83 zaradi svojega delovanja in zasebnega življenja tudi Siechel znašel pod udarom krškega škofa Krištofa Andreja barona Spaurja in prvega notranjeavstrijskega nuncija Germanika Malaspina. Zaslišanja so pokazala, da je bil vikar poročen (*uxoratus*) in da je imel v zakonu⁵³ tri hčere, od

52 Loserth, *Acten 1578–1590*, št. 143, str. 289–290; Loserth, *Die Reformation*, str. 253 in 257–259; Dedic, *Der Protestantismus*, str. 101–102; Winkelmann, *Zur Geschichte des Luthertums*, str. 104; Winkelmann, *Die Regierung Karls*, str. 158.

53 Vsaj v nemških deželah Cesarstva je bilo že pred reformacijo zelo razširjeno mnenje, da je poročena duhovščina v dobrobit skupnosti, ki se je nato še okrepilo (Bossy, *Peace in the Post-Reformation*, str. 58).

katerih se je najmlajša poročila z Adamom Haidfalkom, večkratnim mestnim sodnikom⁵⁴ in pripadnikom mariborske protestantske elite. Glede Siechlovega dela so zaslišanja pokazala, da je nekatere »heretike«, zlasti plemstvo, dovolil pokopati v župnijski cerkvi. Zaradi elitne lokacije pokopa je v cerkvi sv. Janeza Krstnika zadnji počitek najverjetneje našla tudi meščanska protestantska elita,⁵⁵ katere nagrobniki so danes na zunanjih stenah mariborske stolnice.⁵⁶ Siechel je priznal, da je protestante tudi poročal, celo po katoliškem obredu – kar velja prej tolmačiti kot upravičevanje početja pred nuncijem –, po potrebi pa jih je tudi obiskoval na domu, češ da bi sicer k sebi od drugod poklicali predikanta.⁵⁷ Očitno se je v Mariboru še pred Siechlovim nastopom, morda v času mestnega *de facto* lastništva župnije⁵⁸ (1545–53), uveljavilo obhajilo pod obema podobama, zato je s prakso nadaljeval pri vseh, ki so si tega želeli, odvezo pa naj bi vendarle dajal za posamične grehe. V njegovem času je bil vsaj leta 1576 protestant tudi mestni organist, tj. župnijski učitelj,⁵⁹ ki je po pridigi na prvo adventno nedeljo tistega leta s kora župnijske cerkve s svojimi učenci zapel Luthrov koral *Aus tiefer Not schrei ich zu dir (V hudi stiski kličem k tebi)*, nakar naj bi del prisotnih iz protesta zapustil cerkev. Pridigo je na tako pomemben dan v cerkvenem letu najbrž imel Siechel, vprašanje pa je, koliko ga je izbor pesmi presenetil ali celo vznejevoljil. Šest let kasneje je vikar nunciju med vizitacijo župnije priznal, da ima v lasti nekaj protestantske literature, ki naj je sicer ne bi uporabljal za pisanje pridig – glede na razmere v župniji to najbrž ni držalo –, njeno posest pa naj bi mu že leta 1558 dovolil nekdanji krški škof Urban Sagstetter. Zaradi razmer doma in v župniji je Siechlu leta 1583 grozila odstavitev, pred katero ga je rešil mariborski mestni svet, tj. vsaj pretežno protestantska meščanska elita. Mestne oblasti so poudarile vikarjevo katoliško vnemo, skrb za župnijo in njeno gospodarstvo

54 Weiss, *Die Bürger von Marburg*, str. 276–277.

55 Prim. Luecke, *Customs of Confession*, str. 61–62.

56 Od nagrobnikov (predvidoma) protestantskega meščanstva je bil še v sedemdesetih letih 19. stoletja v grobnici v levi stranski ladji stolnice nagrobnik Barbare Haas iz leta 1631, ostali pa so bili še pred sredino 19. stoletja nameščeni na zunanje stene (Puff, *Marburg*, str. 74; Orožen, *Das Bisthum*, str. 532–533). Ni znano, ali je bila njihovo prvotno nahajališče notranjost cerkve ali njeno leta 1783 odstranjeno pokopališče (Puff, *Marburg*, str. 71). Za podatek se zahvaljujem Poloni Vidmar.

57 Predikant bi lahko prišel s katerega od okoliških plemiških sedežev, na primer z gradu Cmurek, kjer so gospodje Stubenbergi tedaj že več desetletij vzdrževali lastne predikante (Winkelmann, *Die Regierung Karls*, str. 157). A glede na razmere v župniji velja Siechlovo izjavo prej razumeti kot upravičevanje početja pred nuncijem.

58 Richter, *Inkorporacija in prodaja*, str. 213–218.

59 Orožen, *Das Bisthum*, str. 103.

ter da je mestu vedno stal ob strani, tudi ob raznih nesrečah⁶⁰ (kužne bolezni, požari). Poudarjale so torej zlasti vikarjevo družbeno vlogo,⁶¹ versko vnemo pa brez dvoma predvsem Siechlu v bran, saj jim je bilo verjetno jasno, da njegovo katolištvo ni bilo skladno s potridentskimi oziroma z deželnoknežjimi predstavami. Vsekakor so bile mestne oblasti z zagovorom uspešne, kajti vikar je službo obdržal do smrti leta 1586.⁶²

Kaže, da je bila pod Siechlom mariborska, nominalno sicer katoliška župnija v praksi bolj akonfesionalna, a zato še ni bila izjema v tedanji Evropi.⁶³ Zgolj obstoj verskih ločnic pod Siechlom še ni privedel do popolnega konfesionalnega preloma, saj je protestantska skupnost ostala vpeta v strukture katoliške župnije. Posledično je župnijska cerkev v Mariboru ostala osišče celotne skupnosti ali vsaj njenega pomembnega dela. Stanje se je spremenilo leto dni po Siechlovi smrti, ko je vikar postal strogo v potridentskem duhu delujoči Anton Manicor iz južne Tirolske, ki je protestante izgnal iz župnijskih struktur, vključno s pokopališči,⁶⁴ s čimer jih je simbolno izločil⁶⁵ iz mestne skupnosti.

Nič čudnega, da se je leta 1595 protestantski skupnosti tožilo po časih, ko je bila v Mariboru pod »miroljubnimi župniki« (*friedfertige pfarrer*) »v verskih zadevah tolikšna enotnost« (*in glaubens sachen ein solche einigkheit gewesen*).⁶⁶

⁶⁰ Prim. Hozjan, Mariborsko prebivalstvo, str. 32.

⁶¹ Družbeno kohezivno vlogo je katoliška duhovščina tudi v zgodnjem novem veku imela skozi mašo na ravni skupnosti, v individualnih sporih pa z mediacijo ter odmero pokore (plačilo maš, miloščina) za povzročeno krivico (Bossy, *Peace in the Post-Reformation*). V potridentski Cerkvi je bila evharistija postopoma ločena od družbeno integrativnega obredja, pravno vlogo sta prevzela praznik sv. rešnjega telesa (Bossy, *The Mass*, str. 58–59) in veliki teden (Kaplan, *Divided by Faith*, str. 69). Sočasno je družbeno kohezivno vlogo postopoma izgubila spoved, ki je bila dokončno individualizirana (Bossy, *The Social History of Confession*). Protestantski reformatorji s pokoro za pomiritev posameznih sporov niso hoteli imeti opravka (Broggio, Carroll, *Introduction*, str. 6), češ da že *Cristus sam shnega Martro Smertio, obena druga rezh, ne Suetnik, ie ufem Vernim dobil inu saslushil Odpuftig ufeh Grehou* ter postal *Srednik Spraulaeuz ufeh ludy* (Trubar, *Cerkveni red*, str. 26 in 48).

⁶² ADG, Fond Alte Temporalien, k. 138, fasc. 1580, Pisna prisega Jurija Siechla, župnika [sic] v Mariboru, krškemu škofu, da bo ostal v katoliški veri in temu primerno živel, 14. januar 1580, Grader; Mlinarič, Mariborska župnija, str. 252; Mlinarič, Maribor od začetkov, str. 189; Richter, Maribor, str. 92; Winkelmann, *Zur Geschichte des Luthertums*, str. 103.

⁶³ Prim. Kaplan, *Divided by Faith*, str. 134–136.

⁶⁴ Winkelmann, *Die Regierung Karls*, str. 159–160.

⁶⁵ Kaplan, *Divided by Faith*, str. 95. Enak odnos je leta 1587 izrazil tudi sekovski (Seckau) škof Martin Brenner: »Ker smo ločeni v življenju, moramo biti tudi v smrti« (*Weil man im Leben getrennt sei, soll man es auch im Tode sein*) (Loserth, *Die Reformation*, str. 515).

⁶⁶ Oman, *Dokumenti o reformaciji*, GZM 37/23, str. 45.

Slika 2: Nagrobnik Barbare Haas (u. 1628) na severni strani mariborske stolnice, ki ji ga je dal leta 1631 v spomin postaviti sin Matej (foto: Rok Rihtar, 2012).

Na Ptujju je do podobnega preloma kot v Mariboru najbrž prišlo leta 1581, ko je mestni župnik postal pri graških jezuitih izobraženi Jurij Khobl iz Kranja, ki je nasledil Gašperja Unholda,⁶⁷ vendar ni znano, ali je bila župnijska cerkev sv. Jurija pod Unholdom ali sploh kdaj simultana.⁶⁸ Tik pred protireformacijsko vizitacijo leta 1587 naj bi ptujski protestanti bogoslužja še imeli v nekdanji cerkvi Vseh svetih (sprva sinagoga),⁶⁹ a je možno, da niso bili njeni izključni uporabniki. Ko si skupnost po smrti nadvojvoda Karla II. ni povrnila le med protireformacijo izgubljenih treh ali štirih sedežev v mestnem svetu, temveč je njihovo število povečala na šest,⁷⁰ je najverjetneje šlo za obnovitev števila svetnikov, ki so jih protestanti nekoč že imeli. Je bila številka izpogajana? Morda je bil augsburške veroizpovedi tudi vsaj en ptujski mestni sodnik, Benedikt Totting leta

67 PAM, Slekovec Matej, šk. 14, Duhovniki do XVI veka, št. 458 in 482; Mlinarič, Ptujška župnija, str. 54–56.

68 Prav tako ni znano, ali je bila prehodna selitev sedeža župnije v primestno cerkev sv. Ožbolta sredi 16. stoletja posledica morebitne rasti ptujške protestantske skupnosti (Mlinarič, Ptujška župnija, str. 54; Slekovec, Škofija in nadduhovnja, str. 70). Ne v Mariboru ne v Celju (Pahor, Protestantska umetnost, str. 148) do selitve sedežev župnij ni prišlo, in to kljub začasni spremembi obeh župnijskih cerkva v »simultani«.

69 Winkelmann, Zur Geschichte des Luthertums, str. 105.

70 Winkelmann, Die Regierung Karls, str. 169–170; Winkelmann, Die Zwischenregierung, str. 88–89.

1572.⁷¹ Vsekakor so bili protestanti na Ptuju v poznem 16. stoletju del meščanske elite, in dokler so to ostali, je bila določena mera medkonfesionalnega sodelovanja v mestu nujna že zaradi urejanja vsakdanjih političnih in gospodarskih zadev.

Na podeželju v okolici Maribora in Ptuja so protireformacijski ukrepi konec osemdesetih let 16. stoletja končali souporabo cerkva in pokopališč.⁷² Razmere v tem delu Podravja so najkasneje leta 1587 privedle do vzpostavitve Dravskopoljskega okraja augsburške veroizpovedi, cerkvene organizacije pod vodstvom lokalnega plemstva, z lastnim predikantom, kmalu (1589–91) pa še s pokopališčem, cerkvijo in šolo pri dvorcu Betnava.⁷³ Pri tem je pomenljivo in primerljivo⁷⁴ s preostankom Evrope, da so gradnjo verskih objektov na Betnavi vodili (najbrž) katoliški gradbeni mojstri, someščani mariborskih protestantov.⁷⁵

Izgon javnega protestantskega verskega življenja iz obravnavanih mest se v njiju ni odrazil enako, hkrati pa ni bil popoln. Mariborska skupnost, nedvomno tudi zaradi bližine Betnave, je cvetela naprej – okoli leta 1595 se je k augsburški veroizpovedi javno prištevalo 88 poglavarjev meščanskih družin, vključno z mestnim sodnikom, devetimi mestnimi svétniki in vsemi štirimi četrtniki.⁷⁶ Za Ptuj številke niso znane, a sodeč po podatkih verske komisije iz leta 1600 med poglavarji meščanskih družin tedaj verjetno ni bilo več kot trideset protestantov.⁷⁷ Bolj kot izgon javnega verskega življenja iz mesta je ptujsko skupnost morda prizadel odhod predikanta gospodov Stubenbergov z Vurberka na Betnavo leta 1593.⁷⁸

Z izgonom javnega protestantskega verskega življenja iz obeh mest so se konfesionalne ločnice v njiju gotovo okrepile, kar je deželnoknežja politika še zaostrovala. Zatišje, ki je v protireformacijskih ukrepih prevladovalo v času regentstva (1590–95),⁷⁹ se je končalo z nastopom Ferdinanda II. Konflikte je sprožila že nadvojvodova vrnitev v Gradec leta 1595, tudi najhujši napad na središče na Betnavi

71 Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 292. Trgovec Totting je kot protestant sicer prvič izpričan leta 1589 (Graff, *Bibliographia Widmanstadiana*, št. 45, str. 17; Orožen, *Das Bisthum*, str. 570–571).

72 Mlinarič, *Evangeličanska postojanka I*, (pred 1588, december 17.), str. 84–86.

73 Oman, *Cerkveno in šolsko središče*, str. 74–90.

74 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 253.

75 Oman, *Evangeličanska postojanka III*, GZM 38/7 in 11, str. 24 in 33; Weiss, *Die Bürger von Marburg*, str. 125–126 in 435–436.

76 Oman, *Dokumenti o reformaciji*, GZM 37/24, str. 53–56. Malce starejši, a nedatiran davčni seznam beleži 189 neplemiških in necerkvenih obvezancev, vključno z vdovami in dediči, 16 meščani brez lastnih hiš in z nekaj obvezanci brez meščanskega statusa (Hozjan, *Med 1586 in 1593*, str. 258–267).

77 Prim. Winkelmann, *Vernichtung*, str. 94–95.

78 Oman, *Reformacija na Ptuju*, str. 32.

79 Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 110–111.

dotlej: vdor treh opitih katoliških duhovnikov z Manicorjem na čelu v betnavsko molilnico, kjer so s posmehljivimi zapisi oskrunili oltar.⁸⁰ Naslednje leto je deželni knez mariborski in ptujski protestantski meščanski eliti iz rok iztrgal avtonomno mestno oblast.⁸¹ Z odstranitvijo protestantskega mestnega sodnika (v Mariboru) in svétnikov ni le aktivno posegel v mestno avtonomijo, temveč tudi v družbeno ravnotežje moči, saj je eliti odvzel oblast in jo predal katoličanom nižjega stanu ali tujcem.⁸² Ustvaril je novo meščansko elito, ki je postala njegovo orožje v boju zoper »seктаše«.

Povsem gladko ni šlo, saj skupnostnih vezi niso mogle čez noč pretrgati zgolj rošade v mestnih svetih. V Mariboru so še spomladi 1597 katoliški mestni svétniki za mestnega sodnika zadnjič izvolili protestanta Luka Hoferja, četudi položaja ni sprejel. Gotovo zato, da se ne bi znašel v graškem zaporu, kot se je leto poprej njegov nesojeni predhodnik Blaž Sekhel. Navzlic drugi veroizpovedi sta se svojim katoliškim someščanom očitno zdela najustreznejša za tako pomembno funkcijo. Šele v začetku leta 1598 je od deželnega kneza ukazana in najbrž s strani vikarja predlagana izvolitev Melhiorja Herbstbergerja (nekdanjega protestanta in brata podpisnika bruškega libela) za mestnega sodnika privedla do ostrega nastopa mestnih oblasti zoper protestantske sosede.⁸³ Dokončno je bil izgnan mestni protestantski učitelj, mestni sodnik pa je svoje drugače verujoče someščane začel z globami siliti k spreobrnitvi in jim ob nedeljah zapirati mestna vrata, da niso mogli k bogoslužju na Betnavo. Tudi na Ptujju se je podobno šikaniranje protestantskih

80 Dotlej je središče doživelo več primerov nadlegovanja in groženj s strani po bližnji deželni cesti potujočih katoličanov vseh stanov ter nekaj primerov vandalizma. Nedolgo pred vdorom v molilnico je en opit duhovnik z mečem posekal mlado lipo na predikantovem dvorišču in ga izzival, naj pride iz hiše (Oman, *Cerkveno in šolsko središče*, str. 94 in 96–97). Izzivanje iz zavetja doma, sicer pogosto v raznoraznih sporih, je bilo zoper običajno in postavljeno pravo (Oman, *Grundstöer*, str. 487).

81 Oman, *Reformacija na Dravskem polju*, str. 360–361.

82 Prim. Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 146.

83 Prve rezultate, zlasti zaprtje mestne protestantske šole, je že leta 1596 prinesla od deželnega kneza ukazana izvolitev Štefana Haasa, po dolgem času prvega katoliškega mestnega sodnika v Mariboru (Winkelmann, *Die Zwischenregierung*, str. 110). Klemen Welzer pl. Eberstein, vodja Dravskopoljskega okraja, je za Haasa sicer zapisal, da ni kazal posebne naklonjenosti do nobene veroizpovedi (Mlinarič, *Evangelicianska postojanka II*, 1596., julij 2., Maribor, str. 128–129). Na nagrobniku že omenjene Štefanove žene Barbare je značilen protestantski nagrobni motiv pod Križanim klečočih vernikov (Pahor, *Protestantska umetnost*, str. 145), a prav tako bi lahko šlo le za posnemanje sloga (prim. Cevc, *Kiparstvo na Slovenskem*, str. 82).

someščanov⁸⁴ s strani mestnih oblasti začelo po nastopu nadvojvoda Ferdinanda II.⁸⁵

Stanje pred tridesetletno vojno

V medversko sobivanje je neprimerno bolj kot zamenjave v mestnih oblasteh na začetku leta 1600 zarezala deželnoknežja verska komisija, ki jo je na Štajerskem vodil sekovski škof in salzburški generalni vikar Martin Brenner. V Mariboru deželnoknežji in župnijski pritisk ter pritisk mestnih oblasti dotlej ni zatrl javnega izražanja augsburške veroizpovedi, čeprav se je od leta 1596 vseskozi krepil. Številni mariborski protestanti so še naprej ob nedeljah in praznikih brali »sektaške postile« ter prepevali »katoliški veri zoprne pesmi«, tako zasebno kot »javno«, če so pri tem sodelovali ljudje, ki niso sodili h gospodinjstvu. Hkrati kaže, da vsi protestantski Mariborčani tudi po letu 1589 niso bili pokopani na Betnavi, saj je verska komisija še januarja 1600 od mestnega grobarja zahtevala, naj za vsak pokop pridobi vikarjevo dovoljenje. Šele ob vizitaciji so z rotovža spravili zadnje protestantske knjige. Versko življenje v Mariboru je bilo z zahtevami komisije nasploh neskladno, neodvisno od veroizpovedi meščanov: nespoštovanje postnih dni, pijančevanje, obratovanje obrti in trgovanje ob nedeljah ter praznikih, neobstojeceh in bratovščin, zanemarjenost župnijske šole itd. Zadeve naj bi mestne oblasti uredile pod nadzorom vikarja, ki je postal deželnoknežji odvetnik v mestnem svetu, s tem pa *de iure* vrhovna lokalna oblast, nadrejena še do pred kratkim večidel protestantski meščanski eliti.⁸⁶

Meščanske protestantske elite so iz javnosti izginile z množičnimi spreobrnitvami leta 1600. Na Ptujju so vizitatorji kot bolj ali manj vnete protestante opredelili okoli 60 (odraslih) moških in žensk, v Mariboru jih je bilo pet let prej vsaj 176, če so bili vsi meščani augsburške veroizpovedi s seznama poročeni,⁸⁷ in sicer s prote-

⁸⁴ Slekovec, *Škofija in nadduhovnija*, str. 87–88.

⁸⁵ Oman, *Reformacija na Dravskem polju*, str. 360–361.

⁸⁶ ADG, Fond Alte Temporalien, k. 138, fasc. 1587–1600, Instrukcija deželnoknežje verske komisije za Mariborčane, 11. januar 1600; Richter, *Maribor*, str. 102; Winkelmann, *Vernichtung*, str. 93.

⁸⁷ Najverjetneje je seznam zajel le hišne gospodarje (*Hausväter*), odrasle moške in častne člane skupnosti, kar so postali z ustanovitvijo lastnega gospodinjstva. Takšno razumevanje je bilo še posebej poudarjeno pri luteranih (Kounine, *Imagining the Witch*, str. 114 in 159). Seveda pa bi na seznamu lahko bili tudi vdovci.

stantkami (nekatero so bile gotovo poročene s katoličani). Vendar je bil leta 1600 izgon ukazan le peščici ljudi iz obeh mest, večidel deželnostanovskim uslužbencem, drugi pa so se, kot kaže, spreobrnil. ⁸⁸ Kljub temu je komisija mestnim oblastem ukazala, naj konvertite zaščitijo pred nadlegovanjem »sektašev in heretikov«, ⁸⁹ najbrž zato, ker ni pričakovala, da bodo vse spreobrnitve iskrene. Vzrok za množične spreobrnitve velja pripisati kulminaciji večletnega družbenega pritiska kot posledice menjave meščanskih elit, uničenju protestantskega središča na Betnavi s strani komisije ter dodatnemu hudemu psihološkemu pritisku, ki ga je pomenilo njeno oboroženo spremstvo. Čeprav do ljudi, kot kaže, niso bili fizično nasilni, je bilo vojakov in oboroženih kmetov približno toliko kot odraslega mariborskega oziroma ptujskega prebivalstva. ⁹⁰ Vsaj del vojakov so med vizitacijo zato najbrž nastanili po meščanskih hišah, ⁹¹ morda tudi oziroma prav pri odločno protestantskih družinah.

Poročila iz naslednjih let potrjujejo, da je bila spreobrnitev pred komisijo neredko lažna, čeprav se večina javno ni več prištevala k augsburški veroizpovedi. Četudi so bile deloma nominalne, množične spreobrnitve pričajo o fluidnosti verskih identitet. Podobno kot pri soočanju s konfesionalno pluralnostjo je pri mnogih

⁸⁸ V Mariboru je bil izgon izpričano ukazan deželnostanovskim uslužbencem Francu Langu, Mihaelu Nagliču (Näglitsch) in Juriju Creätschu (Oman, *Dokumenti o reformaciji*, GZM 37/49, str. 92–94) ter Simonu Gmaineru (Majcen, *Kratka zgodovina Maribora*, str. 49), čigar stan ni znan. Spreobrnil naj bi se tudi en zdravnik, kar je bržkone merilo na edinega v mestu, deželnega fizika dr. Janeza Homeliusa ml., enega vidnejših članov Dravskopoljskega okraja (Oman, *Evangeličanska postojanka III*, GZM 38/3, str. 19, op. 48), a so lahko bila tovrstna poročila povsem propagandne narave (prim. Kaplan, *Divided by Faith*, str. 268–276). S Ptuja sta bila izgnana deželnostanovski lekarnar Sebastijan Grübner in meščan Jožef Schauer, spreobrnitev pa je zavrnilo tudi nekaj Ptujčank, poimensko je znana le Marjeta Marenzi (Winkelman, *Vernichtung*, str. 93–95).

⁸⁹ ADG, Fond Alte Temporalien, k. 138, fasc. 1587–1600, Instrukcija deželnoknežje verske komisije za Mariborčane, 11. januar 1600.

⁹⁰ Nad Radgono ((Bad) Radkersburg) je komisija šla z nekaj več kot 300 vojaki in podobnim ali višjim številom oboroženih slovenskih kmetov. Ob odhodu je v mestu ostalo 150 vojakov (Winkelman, *Vernichtung*, str. 89–90 in 93), torej je komisija nad Maribor in Ptuj odšla vsaj s 450 oboroženci. Med vizitacijo leta 1608 je komisija v Mariboru naštel 550 (odraslih) župljanov (Mlinarič, *Prizadevanja sekovskih škofov*, *Zapisnik o vizitaciji v letu 1608*, str. 135), na Ptuju pa celo zgolj 163 (Mlinarič, *Ptujska župnija*, str. 61), kar nedvomno ni bilo celotno število.

⁹¹ Brenner je med vizitacijo Ptuja bival pri katoličanu in nekdanjem mestnem sodniku Bernardu Marenziju, čigar žena Marjeta je bila protestantka. Ko je škofu dejala, da želi »živeti in umreti kot evangeličanka« (*evangelisch leben und sterben*), je odvrnil le, naj zavoljo tega ne povzroča težav, saj da to ženski ne pritiče (prav tam, str. 58; Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 181). Ni znano, ali je Bernard kdaj delil ženino vero.

tudi ob njenem zatiranju prevladal pragmatizem. Pri njem so verujoči sprva lažje vztrajali tudi z upanjem na popuščanje Ferdinanda II. v konfesionalnih zadevah, zlasti zaradi novih koncesij njegovega bratranca, nadvojvoda Matija, protestantom v nadvojvodini Avstriji leta 1609, z začetkom tridesetletne vojne pa z upanjem na zmago cesarjevih sovražnikov.⁹² Kot je veljalo za številne prisilne spreobrnjence po Evropi,⁹³ so se tudi v Podravju mnogi hitro vrnili k starim verskim praksam ter izkazovali le nominalno pripadnost »novi« Cerkvi. Posledično vizitacijske instrukcije še dolgo niso bile spoštovane.

V Mariboru je k temu stanju pripomogla menjava v župniji leta 1601, ko je po Manicorjevi smrti župnijski vikar postal dotedanji slovenski in nemški kaplan Jurij Pileator (Klobučar?) s Kočevskega, zakonski sin župnika Gregorja iz Črmošnjic. Za Jurija so se zavzele tudi mestne oblasti, med drugim zaradi njegovega znanja slovenščine, morda celo zavoljo dobrih odnosov, ki jih je vsaj v 16. stoletju še imel z nekaterimi vidnejšimi protestanti, kot sta bila lastnik Betnave Volf Viljem baron Herberstein in mariborski mestni sodnik Nikolaj Cepec (*Zepec*). Naklonjenost ni dolgo trajala. Mestne oblasti so bile s Pileatorjem nenehno v sporih, tudi zaradi verskih zadev, dokler ga leta 1630 ni odstavila salzburška vizitacija, med drugim zaradi za duhovnika neprimerne življenja.⁹⁴

Dve leti po uničenju betnavskega središča je bil razpuščen Dravskopoljski okraj augsburške veroizpovedi, iz službe sta bila odslovljena predikant in učitelj.⁹⁵ Za mariborsko in ptujsko protestantsko skupnost sta postala obisk bogoslužja in šolanje otrok dodatno otežena, ne pa nemogoča. Navsezadnje se je zaradi protestantskega načela duhovništva vseh vernikov⁹⁶ evangeličansko versko življenje vsaj do neke mere lahko preneslo v gospodinjstva.⁹⁷ Obenem so, navzlic ukazu zoper obiskovanje protestantskega bogoslužja v deželah svetoštetfanske krone iz leta 1603,⁹⁸ odhodi k predikantom čez mejo, tudi v Prekmurje in Medžimurje,⁹⁹

92 Prim. Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 131 in 228; Jerše, Vera, upanje, oblast, str. 85–86.

93 Kaplan, *Divided by Faith*, str. 291–292.

94 PAM, Slekovec Matej, šk. 14, Duhovniki do XVI veka, št. 846; StLA, LA, Registratur, kn. 67, Ekspeditna knjiga za leto 1599, fol. 8r; StLA, LA, Verordnetenprotokolle, k. 355, zv. 1105, Protokol za leta 1599–1601, fol. 6r; Koropec, Spodnja Polskava, str. 19; Koropec, Pileatorjeve pritožbe, str. 138–142; Mlinarič, Župnija sv. Janeza Krstnika, str. 164; Orožen, *Das Bisthum*, str. 561; Weiss, *Die Bürger von Marburg*, str. 590.

95 Winkelmann, *Vernichtung*, str. 98–99.

96 Kerševan, *Protestantizem kot vprašanje*, str. 181–182.

97 Prim. Medick, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 73.

98 Strohmeyer, *Svoboda politike*, str. 176.

99 Slekovec, *Škofija in nadduhovnja*, str. 95.

izpričani še dolgo zatem, pri čemer je bilo odhodov gotovo več, kot so jih zaznale vizitacije. Protestantske skupnosti je na vzhodu celotne Štajerske pomagala ohranjati prav bližina politično-konfesionalne meje, podobno kot marsikje v Evropi.¹⁰⁰ Verski pouk je očitno ostal omejen na domačo hišo, s tem pa vsaj v Mariboru in na Ptujju neopažen s strani vizitatorjev; navsezadnje ga je bilo mogoče »skriti« v obiske sorodnikov, prijateljev in sosedov, podobno kot tajna bogoslužja.

Obstajale pa so tudi izjeme, kot je bila šola gospe Ane Totting, Benediktove vdove in lastnice gospostva (Zgornji) Majšperk, ki je v 17. stoletju na Ptujju vrsto let »več deklet lutrovsko vzgajala, med njimi mnoge meščanske hčere«. Ana je šolo sicer le financirala, vodil jo je neki Wagmeister, ki se je leta 1610 pred vizitatorji izkazal kot pravoveren katoličan. Če ni šlo za pretvarjanje, primer kaže na preživetje medkonfesionalnega sobivanja v mestu. Nasploh so obstoj šole, ki je bila na Ptujju očitno javna skrivnost, omogočale sosedske, stanovske in sorodstvene vezi, ki so jih v mestu imeli Tottingi in drugi protestanti. Navsezadnje se je Benediktova najstarejša hči Ana leta 1575 poročila s Hieronimom Zunggom,¹⁰¹ ki je bil morda katoličan že tedaj, vsekakor pa ob izvolitvi za mestnega sodnika po protireformaciji leta 1587.¹⁰² Če ni bila katoličanka tudi Zunggova žena, ali celo kljub temu, bi lahko bile med učenkami »skrivne šole« (*Winkelschule*) tudi njegove morebitne¹⁰³ hčere ali vnukinje.¹⁰⁴ Čeprav je bil prvi ukaz za zaprtje šole izdan leta 1603, je z očitno potuho mestnih oblasti, dela katoliških someščanov in Benediktovih sorodnikov med meščansko elito delovala vsaj do konca leta 1611 ali celo do februarja naslednjega leta, nakar naj bi pouk do Anine smrti leta 1617 potekal na gradu Majšperk. Morebitni zasebni protestantski verski pouk v obeh mestih je večino katoliških sosedov bržkone motil še manj.¹⁰⁵

Pileator in Janez Ripscher, gojenec graških jezuitov iz spodnjeavstrijskega

100 Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 171; Kaplan, *Divided by Faith*, str. 144–171.

101 StLA, LA, Landrecht, k. 1327/9 (dalje: LR 1327/9 itd.), Inventar pokojne plemenite gospe Ane Totting na Majšperku, 28. april 1621, Popis listin.

102 Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 327–328.

103 Kot dediči so izpričani le Benediktovi vnuki (StLA, LA, LR 884/1, Pritožba otrok in vnukov Benedikta Tottinga čez Marijo Gritscher pri cesarju Ferdinandu II., 1621), a obstoj vnukinj ni izključen.

104 V konfesionalno mešanih zakonih so sinove večidel vzgajali v očetovi, hčere pa v materini veroizpovedi, odvisno od lokalnih posvetnih praks. Ob smrti enega starša so bili neredko vsi otroci vzgojeni v veri preživelega zakonca (Kaplan, *Divided by Faith*, str. 288–289).

105 Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 1494, str. 284; Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 44, 46–47 in 49.

Brucka ob Leithi, ki je leta 1599 na Ptujju sledil Khoblu,¹⁰⁶ sta nasledila konfesionalno mešani župniji. K temu so pripomogle mestne oblasti, ki so neredko ignorirale deželno knežje in cerkvene ukaze za izgon »heretikov« ter ureditev verskih zadev. Tudi z zaslonbo v lokalnih oblasteh so se lahko javno izpričani protestanti izmojstrili v ignoriranju oziroma zavlačevanju ukazov za izgon, navidezni spreobrnjenci pa v izmikaju spovedi in obhajilu ter neupoštevanju posta. Če so hišni gospodarji zaradi sodelovanja v javnem ter političnem življenju morali svojo vero skrivati, so imele ženske manj težav, zlasti žene katoličanov in ostarele vdove.¹⁰⁷ Kot je preveč vneti komisiji na Ptujju leta 1610 pojasnila nižjeavstrijska¹⁰⁸ vlada v Gradcu, se žensk ni spodobilo samih izgnati iz dežele in je z ukazi za izgon zgolj želela doseči njihovo spreobrnitev.¹⁰⁹ Tudi sicer so le najbolj vnete protestante izgnali po hitrem postopku, izselitev pa so, ob siceršnjem odporu do emigracije, zavirali še prekratki roki za finančno smotrno odprodajo posesti.¹¹⁰

Nasploh je Ferdinand II., kot opozarja Regina Pörtner, podreditvi konfesionalnih nasprotnikov dal prednost pred rekatolizacijo svojih dežel.¹¹¹ Zato ni čudno, da so vizitacije marsikje še zelo dolgo naletale na javno izpričane »seктаše« in navidezne spreobrnjence, ki jih velja videti med visokim številom tistih, ki niso želeli k spovedi in obhajilu. Četudi vseh ni mogoče samodejno prišteti med prikrite protestante, je že Brenner leta 1608 splošen padec števila obhajanih v deželi pripisal prav upanju protestantov, da bo deželni knez v verskih zadevah sledil vzoru nadvojvodine Avstrije, ki se je očitno že več mesecev pred t. i. kapitulacijsko resolucijo nakazoval na obzorju. Na povezavo med nespoštovanjem vizitacijskih instrukcij in lažnimi konvertiti kaže ukaz iz istega leta, po katerem so predstojniki župnij morali mestnim oblastem naznaniti vse, ki se ne bi držali

¹⁰⁶ Župnijo je vodil do smrti leta 1644, z izjemo let 1622–27 (Mlinarič, Ptujjska župnija, str. 58–59).

¹⁰⁷ Podobno je bilo drugod po Evropi, saj ženske praviloma niso imele dovoljšnje politične oziroma javne vloge, v kateri bi lahko ogrozile državne konfesionalizacijske načrte (Asch, *Europäischer Adel*, str. 103–104).

¹⁰⁸ Poimenovanje *Nižjeavstrijska vlada in komora* je na dunajski prešlo leta 1620 (Mell, *Grundriß*, str. 432).

¹⁰⁹ StLA, IÖReg, k. 27, Cop. 1617-III-5, Ukaz nižjeavstrijske vlade Mariborčanom, naj uredijo verske, politične in trgovinske zadeve v mestu, 10. marec 1617, Gradec; Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 44–46.

¹¹⁰ Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 154 in 167.

¹¹¹ Pörtner, *Heresy and Literacy*, str. 181.

posta, odšli k spovedi ali prejeli obhajila, čeprav so sankcije praviloma sledile šele po močnejšem pritisku komisij, če sploh.¹¹²

Salzburška vizitacija leta 1607 protestantov ni natančno popisala, deželnoknežja pa je leto zatem v mariborski župniji naštel 40 ljudi, ki niso šli k spovedi, in sedem »neposlušnih lutrovcev«. Od teh Franc Lang in Mihael Naglič (*Näglitsch*), vidna člana mariborske protestantske skupnosti, nista bila meščana in tudi nista več živela v Mariboru. Dolgoletni deželnostanovski uslužbenec Lang se je preselil na svojo posest v bližnji Kamnici in izgon iz dednih dežel prelagal vsaj do leta 1609, ko se v virih sled za njim izgubi. Vsaj leta 1602 je še delal tudi za cerkveno gospodo, kot sta bila ljubljanski škof Tomaž Hren in žički prior Vianus Gravelli. Naglič, nekdanji oskrbnik mariborskega deželnoknežjega gradu (1582–94), pa je postal upravitelj deželskega sodišča v Marenbergu (od 1952. Radlje ob Dravi). Ostali javno izpričani protestanti so bili meščani: Nikolaj Cepec, Hans Haller, Martin Leuzendorfer, prokurator Filibert Merc (*Merz*) in Hans Wotko. V ptujski župniji je komisija naštel 26 ljudi, ki se niso spovedali ali prejeli obhajila, in 18 takih, ki se niso še nikoli »po katoliško spovedali«.¹¹³

Leta 1610 je komisija v Mariboru naštel več »heretikov« in drugih »sumljivih oseb«, na Ptuju in v okolici pa vsaj 25 protestantov, od tega okoli dvajset žensk. Poimensko so izpričani gospod Toman St(r)eibl, lastnik Draneka in Trnovca, gospa Ana Totting, vojak Hans Schauer, deželnostanovski uslužbenci Sebastijan Grübner, Zaharija Schmidt in njegov svak Waltersdorfer, meščan Rupert Herbst ter meščanke Dilanzi, Thielmann, Magdalena Schauer in vdova (Marjeta?) Marenzi. Hkrati je komisija naštel še 80 ljudi, ki niso hodili k spovedi. Med izpričanimi ali prikritimi protestanti je bil očitno tudi mestni svétnik Matija Krabath, ki naj bi dejal, da so romarji v Mariazell norci, papež pa Antikrist. Krabatha so v mestnem svetu zamenjali, izgon izpričanih protestantov pa ni bil izvršen. Na prilagajanje edini dovoljeni veroizpovedi kaže primer vdove Marenzi, ki je kljub vztrajanju v augsburški veroizpovedi za vse praznike hodila k maši – gotovo iz pragmatizma, kot meščanka Thielmann, ki je dejala, da ji je bogoslužje »na Ogrskem«, kamor so odhajale mnoge ptujske protestantke – seveda v spremstvu moških sorodnikov in/ali služinčadi –, predaleč.¹¹⁴

112 Mlinarič, Prizadevanja sekovskih škofov, str. 23–25.

113 Prav tam, str. 19–28; prav tam, Zapisnik o vizitaciji v letu 1608, str. 135–136; Oman, *Dokumenti o reformaciji*, GZM 37/46, str. 90, op. 318; prav tam, GZM 37/49, str. 93, op. 327; prav tam, GZM 37/52, str. 98.

114 Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 1904, str. 590–591; Mlinarič, Prizadevanja sekovskih škofov, str. 28; isti, Ptujška župnija, str. 65, Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 45–52.

Do izbruha tridesetletne vojne so protestanti v Mariboru poimensko izpričani še dvakrat. Morda je šlo le za govornice v okviru povsem tuzemskega spora,¹¹⁵ ko sta bila salzburški vizitaciji leta 1614 kot protestanta »naznanjena« Gabrijel Huber in njegova žena, saj ju druga poročila niso zaznala, dve leti zatem pa je bil izgon prvič ukazan izpričanemu protestantu Martinu Stubenvollu.¹¹⁶ Na Ptuju je nov seznam protestantov konec leta 1615 ali v začetku leta 1616 zabeležil trinajst poročenih žensk, vdovi, zakonski par in enega moškega – poimensko le vdovo Marenzi, Barbaro Zimmermann in Magdaleno Schauer. Slednja naj bi delovala celo kot pridigarka, kar bi bilo zelo neobičajno,¹¹⁷ čeprav so ženske tvorile večino ptujske protestantske skupnosti. Med neznanim številom tistih, ki niso hodili k spovedi, sta poimensko izpričana oziroma izpostavljena Rupert Herbst in Avguštin Türk, ki ga je komisija leta 1610 spoznala za pravovernega katoličana. Se je le pretvarjal? Leta 1617 se je na Ptuju zadnjič izpričano mudila gospa Toting, za katero je deželni knez še januarja zahteval izgon, a ga je aprila preklical,¹¹⁸ četudi se ni spreobrnila.¹¹⁹

Mariborska in ptujska protestantska skupnost med tridesetletno vojno

Drugega novembra 1623 je mariborski vikar Pileator v pritožbi čez mestne oblasti posredno opozoril na pereči posledici tridesetletne vojne, draginjo in oderuštvo, ko je zapisal, da so obema navkljub mnogi (očitno premožnejši) Mariborčani še kar kršili post, medtem ko so drugi zaradi lakote na pomoč klicali »neposredni božji poseg«.¹²⁰

Izbruh češkega stanovskega upora je prinesel zatišje v deželnoknežja prizadevanja za rekatolizacijo notranjeavstrijskih dežel. V Mariboru so vladni ukazi,¹²¹ kaj šele vikarjeve pritožbe, od mestnih oblasti izsilili kvečjemu zagotovila, da bodo uredile verske zadeve, četudi jih nato niso, večidel pa so naleteli na gluha ušesa. Ignoriranje deželnoknežjih ukazov, ki je bilo uspešna taktika protestantske

¹¹⁵ O družbeni funkciji govoric glej na primer Čeč, *Funkcije govoric*.

¹¹⁶ Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2128 in 2138, str. 699–700.

¹¹⁷ Prim. Domröse, *Frauen der Reformationszeit*, str. 51 in 141.

¹¹⁸ Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2176 in 2198, str. 711 in 717.

¹¹⁹ Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 48–52.

¹²⁰ Koropec, *Pileatorjeve pritožbe*, str. 140.

¹²¹ Na primer StLA, IÖReg, k. 44, Cop. 1617-I-64, Ukaz nižjeavstrijske vlade Mariborčanom, naj uredijo verske, politične in trgovinske zadeve v mestu, 3. januar 1619, Gradec.

meščanske elite v poznem 16. stoletju,¹²² se je v prvih letih vojne navzlic vmesni rekatolizaciji mestnih oblasti obnovilo.

Na obstoj protestantov v Mariboru je Pileator vlado opozoril šele decembra 1623, ko se je zaostрил njegov spor z mestnimi oblastmi, in je s podatkom morda le želel oslabiti položaj nasprotnikov. Spor je izbruhnil, ker je mesto brez posvetovanja z vikarjem nastavljal mežnarja, stolpničarje, špitalskega mojstra ter mestnega učitelja, zaradi siceršnje uprave špitala in ker mestni sodnik vikarja ni več vabil na seje mestnega sveta, četudi so zadevale cerkev, špital ali deželnega kneza, čigar odvetnik v svetu je bil.¹²³ Srž spora je bila torej v prizadevanjih mestnih oblasti za povrnitev avtonomije v posvetnih in cerkvenih zadevah, kar je vikarju očitno povzročalo večje skrbi kot sami protestanti, ki jih vsaj vladi dotlej ni izpostavljjal. Navsezadnje si njihovega obstanka v župniji ni mogel šteti v čast.

Posledično so mestne oblasti vladi v odzivu na vikarjeve novembrske obtožbe še lahko zatrjevale, da v mestu ni »krivovercev«, da si prizadevajo izkoreniniti »zmote svojih prednikov« in utrjevati katoliško vero in bogoslužje ter da dobro skrbijo za spoštovanje nedelj in praznikov.¹²⁴ Vse to je Pileator decembra zavrnil, saj naj bi meščani njegove zahteve po ureditvi verskih zadev zavračali, češ da niso prisegli njemu, temveč mestnemu sodniku in svetu. Tudi cehe in bratovščine naj bi pomagal obnoviti brez njune pomoči. Prav tako naj bi se kvatrnih bogoslužij udeleževali le krojači, mlinarji in kovači, ne pa tudi bogati cehi mesarjev, usnarjev in pekov, torej meščanska elita. Naposled je omenil še protestantske meščane in meščanke, osem poimensko: Eva Knechtl, ostarela Filibert Merc in vdova Marjeta Merc, Volf Mosberger, Gordian Pusler, Marija Stromer, Martin Stubenvoll in ženska s priimkom Naglič. Obenem naj bi, enako kot s Ptuja, tudi iz Maribora več žensk vsako leto (v spremstvu) potovalo k spovedi in obhajilu k »sektaškemu« predikantu v dežele svetoštetfanske krone. Notranjeavstrijska vlada je januarja 1624 ukazala v mesto poslati komisijo, ki sta jo vodila vladni tajnik Janez Volf Posch in ptujski župnik Ripscher. Še pred prihodom v Maribor, kjer sta se mudila med 26. in 29. februarjem, sta prejela pisno opravičilo 80-letne vdove Merc, da je zaradi slabega zdravja ne bo na zaslišanje. Nasploh je želela, da bi jo v njeni veroizpovedi pustili pri miru, saj sta bila njena sinova katoličana in ju nikoli ni silila v svojo vero, župnijski cerkvi pa se je odločila zapustiti volilo sto

¹²² Oman, *Reformacija na Dravskem polju*, str. 357.

¹²³ Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 39–40; Koropec, *Pileatorjeve pritožbe*, str. 140–141.

¹²⁴ Koropec, *Pileatorjeve pritožbe*, str. 140.

goldinarjev. Komisarja sta ji zaradi starosti dovolila ostati v mestu, vdova pa se je obvezala, da bo obnovi cerkve namenila deseti denarič ter ob veliki noči odšla h katoliški spovedi in obhajilu. Tudi mestne oblasti so komisiji predale pisni odgovor na Pileatorjeve obtožbe. Sprenevedale so se, da zoper »nepravilnosti« meščanov niso ukrepale, ker jim niso bile znane, in se obvezale, da bodo vikarju pomagale narediti vse, da se končajo. Zgolj glede špitala sta mestni sodnik in svet vztrajala pri svojem, sta pa vikarju priznala pristojnost nad učiteljem, mežnarjem in stolpničarji, a le v cerkvenih zadevah.¹²⁵

Od »nekatoliških« meščanov, ki jih je komisija zaslišala, so Stubenvoll, Mosberger in Franc Lang, ki ga Pileator ni omenil, izjavili, da raje zapustijo deželo kot svojo vero. Lang je v Mariboru živel po končani vojaški karieri in je bil najbrž sorodnik nekdanjega istoimenskega deželnega uslužbenca. Trojici in Marjeti Merc je komisija dala 45 dni časa, da zapusti deželo, a je vdovi dovolila ostati v mestu. Vendar sta tudi Stubenvoll in Mosberger z odhodom zavladevala več let, tako da je leta 1624 mesto zapustil kvečjemu Lang.¹²⁶

Vdova Merc se je pridružila šesterici, ki se je 27. februarja 1624 obvezala ob veliki noči oditi k spovedi in obhajilu ter do predpisanega roka sprejeti katoliško veroizpoved. Zapisani so na zadnjem poimenskem seznamu mariborskih protestantov v novem veku: Filibert Merc, Gordian Pusler, Eva Knechtel, Marija Stromer, Viljem Moller in ženska s priimkom Naglič. Tudi Mollerja Pileator ni omenil, prav tako nobeno poročilo ni omenilo vdove Barbare Haas. Obisk komisije ni zalegel. Novembra 1625 je bilo v Gradec citiranih več Mariborčanov, nedolgo zatem je vikar vladi poslal nov seznam sedmih »nekatoličanov«, 26. junija 1626 pa enajstih, ki so vztrajno ignorirali njegove zahteve, naj se spreobrnejo, zato je želel, da jih citirajo v Gradec. Najbrž je šlo povečini za iste ljudi kot dve leti poprej.¹²⁷

Mosbergerju je deželni knez 10. julija 1624 za mesec dni podaljšal rok za emigracijo iz dednih dežel, tudi zato, da bi lahko pred odhodom uredil skrbništvo za svoji posvojenki. Morda je vlada upala, da mu bo še prej k spreobrnitvi pomagala žena, ki je bila katoličanka. Vendar je bil s soprogo sprt prav zaradi skrbništva nad posvojenkama, hkrati pa je bilo javno znano, da je z njo zelo slabo ravnal. Brezobziren je bil tudi do vdove Merc, ki je morala konec leta 1625 pomoč zoper njega iskati tudi pri vladi. Mosberger starke ni spravil le ob precej denarja,

125 Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 40–41; Koropec, Pileatorjeve pritožbe, str. 140–142.

126 Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 41.

127 Prav tam, str. 41–42; Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2337, 2343 in 2368, str. 760, 762 in 778.

temveč je sovernico, morda šele kot odziv na njeno pritožbo, celo naznanil vladi, ker za veliko noč ni šla k spovedi in obhajilu, kot je obljubila. Gre za edino izpričano medsosedsko ovajanje zaradi vere v Mariboru, a kot sredstvo tuzemskega spora. Vdova je morala pisno priseči, da bo spoštovala post, če ji bo le »ljubi Bog dopustil«, in obiskala župnijsko cerkev, čim bo topleje. Mosberger je bil citiran v Gradec, a se je izgonu izognil z odhodom k spovedi v deželni prestolnici. Tudi Martin Stubenvoll je v Mariboru vztrajal vsaj do leta 1627, ko so mu 6. maja rok za izselitev podaljšali za tri tedne. Zadnjič je v mestu v novem veku javno izpričana protestantka omenjena še deset let kasneje.¹²⁸

Čeprav so medvojna poročila v Mariboru zajela manj kot ducat protestantov, pri čemer so med sezname pomenljive, četudi majhne razlike, si jih ne smemo zamišljati kot atomizirane posameznike, temveč kot bolj ali manj tesno vpete v meščansko skupnost skozi družinske, sosedske in siceršnje družbene odnose. Znotraj njih so lahko tudi maloštevilni javno izpričani protestanti tvorili versko skupnost, gotovo okrepljeno s prikritimi protestanti, zlasti moškimi družinskimi člani, ki so v javnem življenju morali biti previdnejši, in s sovorniki med služinčadjo,¹²⁹ ki je, kot kaže, bila deležna manjše pozornosti oblasti kot meščanstvo. Hkrati so mariborsko skupnost pomagali vzdrževati stiki s sosednjimi skupnostmi, vključno s ptujsko. Nasploh kaže, da so protestante v Mariboru nadlegovale le deželnoknežje in cerkvene komisije ter vikar, ki je sicer večidel imel druge prioritete. Mestne oblasti, četudi (nominalno) katoliške, pa so vladi obstoj luteranskih someščanov skušale prikrivati, nedvomno tudi ali celo predvsem v želji po zaščiti svoje avtonomije in avtoritete, ki so ju načenjali vikar in komisije. Podobno je mogoče sklepati za Ptuj.

Mariborsko protestantsko skupnost so pomagala ohranjati tudi skrivna bogoslužja. Spomladi 1627 je vlada prejela prvo anonimno prijavo zoper »zlobnega heretika« po imenu Jurij, ki se je izdajal za krojača; ženo Jurija Khindelpederja naj bi že večkrat skušal pregovoriti, naj se ne spreobrne. Še ena, ki je vizitacije niso zaznale. V Mariboru naj bi se krojač skrival v kleti svobodne hiše v lasti malteškega viteškega reda. Poleti naslednje leto je najbrž isti avtor v novi prijavi trdil, da je krojač iz Šlezije v resnici predikant in da se že dlje časa potika po mestu ter okoliškem podeželju, spovedovat pa naj bi se mu hodilo veliko plemičev in meščanov

128 Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2310, 2343 in 2382, str. 751–752, 762 in 782; Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 41–43; Koropec, *Pileatorjeve pritožbe*, str. 142.

129 Protestantski katekizmi so hišnim gospodarjem nalagali, naj tudi svojo služinčad poučijo o krščanskem nauku (Giesemann, *Teologija reformatorja*, str. 130).

Slika 3: Nagrobnik Jurija Andreja barona Herbersteina (u. 1628) na južni strani ptujske župnijske cerkve (foto: Dejan Zadavec, 2017).

oziroma jih obiskuje sam. Anonimnež je vladi predlagal, naj zadevo ter hišo čim hitreje in potihoma preišče, kajti »tič že žvižga in želi odleteti, da bi drugod povzročal težave« (*der Vogel schon faift und sich begibt, mecht ausfliegen und anderstwo erger machen*). Pileator je vladi 6. avgusta 1628 potrdil, da je krojač Jurij več mariborskim »nekatoličanom« oznanjal svoj nauk in govoril proti katoliški veri, a se je večidel zadrževal po okoliških gradovih, ne v mestu. Kljub vladnim ukazom za njegovo aretacijo se je »lutrovski krojač« občasno še naprej zadrževal v Mariboru, kjer pa so do januarja 1629

našli le njegove knjige. Nedvomno so skrivna bogoslužja prispevala k Pileatorjevi odstavitvi z župnije leto zatem.¹³⁰

»Krojač Jurij« je tedaj morda vodil tudi skrivna bogoslužja, izpričana v dvorcu Slivnica v lasti baronov Herbersteinov in v njihovi hiši na Ptuju, kjer po letu 1617 skoraj poldrugo desetletje ni omembe protestantov.

V mestu se je leta 1622 sicer mudil trgovec s protestantskimi tiski Jakob Greif iz Nürnberga, a bi lahko skozenj le potoval v dežele svetoš Stefanske krone. Tudi

¹³⁰ Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2510, str. 834; Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 42–43.

novo poročilo o verskih zadevah iz leta 1626 protestantov na Ptujju ni izrecno omenilo, je pa vladna komisija meščanom naložila novo reformacijsko instrukcijo.¹³¹ Nekateri protestantski meščani so se vmes spreobrnilo. Rupert Herbst je leta 1627 financiral izdelavo novega oltarja v ptujski minoritski cerkvi, cerkvi sv. Janeza na Humu pri Ormožu pa je v oporoki volil sliko z upodobitvijo sv. rešnjega telesa.¹³²

Preživetje ptujske skupnosti augsburške veroizpovedi je znova izpričano šele v drugi polovici leta 1631, ko je cesarski tajni svet štajerskemu deželnemu upravitelju, Ripscher pa salzburškemu nadškofu poročal, da so v hiši v lasti Volfa Sigmunda barona Herbersteina¹³³ »javno« brali »sektaške« pridige ter peli »lutrovske« pesmi. Ni znano, kdo je skrivna bogoslužja vodil, a po protestantskem načelu duhovništva vseh vernikov to ni bil nujno kriptopredikant. Bržkone je na *excessum*, ki naj bi jezil baronove sosede, prvi opozoril župnik, ki je poročal, da naj bi petje in pridige potekale le v času baronove odsotnosti ter da je za dogajanjem stala njegova žena Suzana.¹³⁴ Bogoslužij naj bi se ne udeleževala le služinčad, ki je sodila h gospodinjstvu, temveč še drugi ljudje, najbrž tudi meščanskega stanu. Ripscher je izpostavil »eno zelo zoprno in zlo krivoverko«, imenovano Kalminicerka (*Kalminizerin*), ki naj bi tudi druge odvrčala od »prave vere«. Župnik in nadškof sta od barona Herbersteina zahtevala boljše »katoliški red« v hiši ter mu očitala, da je »katoličan zgolj po imenu«, saj verskih praznikov ni obhajal ustrezno ali celo sploh ne, pa tudi pri spovedi in obhajilu ni bil, odkar se je vrnil z Dunaja. Že prej je cesarski tajni svet od deželnega upravitelja zahteval, naj baronu ukaže, naj pridigam in petju naredi konec, sicer bodo proti njemu ukrepali. Ker se pred koncem oktobra 1631 ni zgodilo nič, je Ripscher (znova?) poročal salzburškemu nadškofu.¹³⁵

¹³¹ Winkelmann, *Der Geheimprotestantismus*, str. 51.

¹³² Zadavec, *Ptujski meščani*, str. 115.

¹³³ Lastnik gospostva Vurberk (Pirchegger, *Die Untersteiermark*, str. 78) in nečak tedaj že pokojnega Volfa Viljema z Betnave (u. 1619). Najmlajši sin Volfa Viljema, Jurij Andrej baron Herberstein, je 8. februarja 1628 umrl v braunschweiški vojaški službi (Kumar, *Geschichte*, str. 75 in 90).

¹³⁴ Roj. pl. Teuffenbach. Podobno je bilo v Slivnici, kjer naj bi »lutrovske pridige« vsaj leta 1630 prirejala njena svakinja, žena Janeza Jakoba barona Herbersteina. Cesarski tajni svet je bratoma tudi ukazal, naj iz »nekatoliških« krajev in družbe domov pokličeta svoje sinove (Oman, Reformacija na Ptujju, str. 39).

¹³⁵ StLA, LA, LR 382/2, Dekret cesarskih tajnih svétnikov štajerskemu deželnemu upravitelju glede lutrovske pridige v hiši Volfa Sigmunda barona Herbersteina na Ptujju, 28. avgust 1631; prav tam, Dekret cesarskih tajnih svétnikov štajerskemu deželnemu upravitelju glede lutrovske pridige v hiši Volfa Sigmunda barona Herbersteina na Ptujju, 8. oktober 1631; prav tam, Poročilo ptujskega župnika Janeza Ripscherja salzburškemu nadškofu zaradi sektaških pesmi in pridig v hiši Volfa Sigmunda barona Herbersteina na Ptujju, 30. oktober 1631, Ptuj.

Kljub pomenu strpnosti ali vsaj indifferenca do someščanov druge vere je k obstanku mariborske in ptujske protestantske skupnosti v 17. stoletju vendarle posredno pripomoglo tudi lokalno protestantsko plemstvo, ki je s financiranjem šol in kriptopredikantov ter prirejanjem skrivnih bogoslužij širšemu krogu ljudi omogočilo, da so duhovno oskrbo prejeli v domačem kraju ali bližnji okolici. Sočasno je obstoj protestantov na vzhodu Štajerske še naprej krepila bližina dežel svetoš Stefanske krone, zato je deželni knez leta 1627 obnovil prepoved obiskovanja tamkajšnjih protestantskih bogoslužij in šol, pri čemer je na početje izrecno opozoril tudi mariborsko župnijo.¹³⁶ Če upoštevamo naštete dejavnike, h katerim je treba prišteti še prizadevanja mestnih oblasti za ohranitev lastne avtonomije, ni čudno, da je v praksi že tako nihajoči pritisk deželnoknežje konfesionalne politike, sploh na lokalni ravni, neredko ostal brez učinka.

Vendar se je Ferdinand II. lahko zanašal na neomajno lojalnost odločilnega¹³⁷ dela notranjeavstrijskega protestantskega plemstva, ki si je od zvestobe obetalo tudi popuščanje deželnega kneza v konfesionalnih zadevah. Optimizem je 1. avgusta 1628, po cesarskih zmagah nad Dansko in njenimi zaveznicami, končal generalni mandat za izgon ali spreobrnitev protestantskega plemstva, ki je za spreobrnitev ali izselitev prejelo enoletni rok. A je proces že leta 1630 zavrla švedska invazija na Cesarstvo in tudi na Štajerskem se je bolj ali manj skrivno protestantsko versko življenje obdržalo še naprej. Po več zaporednih švedskih zmagah nad cesarskimi in španskimi silami so se leta 1636 v deželi znova namnožila poročila o protestantih, ki so očitno postali drznejši oziroma manj previdni pri javnem izpričevanju svoje vere, a Maribora in Ptuja¹³⁸ ne omenjajo. Zlasti »nekatoliške« plemiške vdove so vsaj svoje otroke in služinčad še naprej vzgajale v luteranskem nauku ter organizirale

¹³⁶ Loserth, *Akten 1600–1637*, št. 2384, str. 783.

¹³⁷ Četudi v manjšem obsegu kot pri plemstvu iz nadvojvodine Avstrije, se je tudi več notranjeavstrijskih izgnancev borilo v švedskih vrstah, med drugim iz rodbin Dietrichstein, Herberstein, Kronegg in Amman. Najbolj znani so gotovo brata Pavel in Hans barona Khevenhüller s Koroške ter Janez Friderik baron Teuffenbach iz Štajerske (Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 141–142).

¹³⁸ Leta 1639 je kot katoličanka morda umrla Barbara Zimmermann. Po smrti moža Jerneja se je poročila s Francem gospodom Stubenbergom s ptujskega Spodnjega dvora. Nekoč protestant naj bi se še pred poroko spreobrnil, ne nujno iskreno. Dejstvo, da sta bila pokopana v cerkvi minoritskega samostana na Ptuju (Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 326), tudi Barbarine spreobrnitve ne jamči, saj bi jo ob možu tam najbrž (prim. Maša, *Constructing and Crossing*, str. 24) pokopali tudi sicer.

Slika 4: Ribolov na duše, Adriaen Pietersz van der Venne, 1614 (vir: Wikimedia Commons).

skrivna bogoslužja. Šele po vestfalskem miru je pod Ferdinandom III. v letih 1650–53 sledil ostrejši nastop zoper preostale notranjeavstrijske protestante.¹³⁹

V povojni čas sodi tudi zadnja omemba protestantov v obravnavanih mestih v novem veku. Na seji ptujskega mestnega sveta 16. junija 1655 je en svetnik poročal, da naj bi se v mestu »pred kratkim zadrževal heretik in tam zapeljeval ljudi«. Moža s priimkom Schwarz so nemudoma izgnali, a se je kmalu znova pojavil na Ptujju, pri sebi pa naj bi ga skrival mestni svetnik Volf Lovrenc Lampertič (*Lampertitsch*), kar je ta zanikal. Lampertiča so istega leta oglobili, ker naj bi na jurjevo kršil post in kuhal žganje, njegova žena pa naj bi dejala, da sv. Jurij ni bil apostol – zato je bil praznik odveč.¹⁴⁰

A Lampertiča očitno le nista bila zadnja (domnevna) ptujska protestanta v novem veku, kajti še leta 1687 je meščan svobodnega cesarskega mesta Regensburg

¹³⁹ Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 188 in 226–228.

¹⁴⁰ Lampertič je v Gradcu študiral pravo. Čeprav študija ni zaključil, je leta 1660 postal krvni sodnik deželskega sodišča Hrastovec, kjer se je pokazal za zelo okrutnega preganjalca t. i. čarovnic (Hernja Masten, *Upravna dejavnost*, str. 231; Zadravec, *Ptujski meščani*, str. 161). To kaže, da ga pri tem najbrž ni gnala morebitna luteranska vnema, saj so zlasti na jugozahodu cesarstva vodilne avtoritete augsburške veroizpovedi, sledeč Johannesu Brenzu, pri pregonu čarovništva svetovale zadržanost, četudi praksa tega ni vselej upoštevala (Kounine, *Imagining the Witch*, str. 27–28).

postal izgnani srebrar Jurij Morentz (Marenzi?) s Ptuja,¹⁴¹ za katerega pa ni znano, kdaj je zapustil notranjeavstrijske dežele.

Dan po jutrišnjem – epilog

Do kdaj sta mariborska in ptujska protestantska skupnost preživeli, je težko oceniti, a Spodnje Štajerske v 18. stoletju niso zajeli ne karlinski ne terezijanski izgoni kriptoprotestantov niti skupnosti augsburške veroizpovedi tam niso izpričane ob izidu tolerančnega patenta Jožefa II. K izginotju protestantov iz Maribora in s Ptuja je prispevalo več dejavnikov. Živeli niso v odročnih krajih kot na Zgornjem Štajerskem, kjer duhovniki niso videli možnosti za napredovanje in se za rekatolizacijo niso kaj prida trudili. Rodbinska in siceršnja zavezništva, ki so vzdrževala medkonfesionalno sobivanje, so sčasoma razpadla zaradi emigracije ali izumrtja družin, pospešenega s pustošenjem epidemij¹⁴² kužnih bolezni. V 17. stoletju se je postopoma okreplila katoliška duhovna oskrba, v mestih predvsem, ko se je dovolj kapucinov naučilo nemško in slovensko, da so se lahko uspešno vključili v »ribolov na duše«, če »citiram« znamenito sliko Adriaena van der Venneja. Naposled je spreobrnitev ambicioznim meščanom zagotavljala oziroma lajšala družbeni vzpon, kar je dolgoročno privedlo do vzpostavitve strogo katoliške meščanske elite, ki je, zlasti z javnimi pobožnostmi v okviru zmagovite *pietatis Austriacae*, vplivala na preostalo mestno prebivalstvo. Navsezadnje pa je lahko že sobivanje z drugače verujočimi vselej mamilo k spreobrnitvi, saj je omogočalo izbiro¹⁴³ – tako v 16. kot 17. stoletju, med katoličani enako kot med protestanti.¹⁴⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

ADG – Archiv der Diözese Gurk
Fond Alte Temporalien

¹⁴¹ Žnidaršič Golec, *Konfesionalna mobilnost*, str. 425.

¹⁴² Travner, *Kuga na Slovenskem*, str. 100–129.

¹⁴³ Kaplan, *Divided by Faith*, str. 267.

¹⁴⁴ Pörtner, *Counter-Reformation*, str. 207–208, 233–234, 238–241 in 246; Vocolka, *The Counter-Reformation*.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
 Slekovec Matej
 StLA – Steiermärkisches Landesarchiv
 IÖReg – Innerösterreichische Regierung
 LA – Landschaftliches Archiv
 Landrecht
 Registratur
 Verordnetenprotokolle

Objavljeni viri in literatura

- Amon, Karl in Liebmann, Maximilian: *Kirchengeschichte der Steiermark*. Graz, Wien, Köln: Verlag Styria, 1993.
- Asch, Ronald G.: *Europäischer Adel in der Frühen Neuzeit: eine Einführung*. Köln, Weimar, Wien: Bohlau Verlag, 2008.
- Bischoff, Ferdinand in Schönbach, Anton: *Steirische und Kärnthische Taidinge*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1881.
- Bossy, John: *Peace in the Post-Reformation. The Birkbeck Lectures 1995*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004 [1998].
- Bossy, John: The Mass as a Social Institution 1200–1700. *Past and Present* 100, 1983, str. 29–61.
- Bossy, John: The Social History of Confession in the Age of the Reformation. *Transactions of the Royal Historical Society* 25, 1975, str. 21–38.
- Broggio, Paolo in Carroll, Stuart: Introduction: Violence and Peacemaking in Early Modern Europe: a Comparative Perspective. *Krypton* 5–6, 2015, str. 4–8.
- Carroll, Stuart: Political Justice and the Outbreak of the Wars of Religion. *French History* 33, 2, 2019, str. 177–198.
- Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.
- Čeč, Dragica: Funkcije govoric in njihovih nosilcev v podeželskih skupnostih. *Acta Histriae* 19, 2011, str. 703–728.
- Dalmatin, Jurij: *Biblia, tu ie, vse Svetu pismu, Stariga inu Noviga testamenta*. Wittenberg: Hans Kraffts Erben, 1584. Na spletu: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-8NAJPUXS>, dostop: 29. 1. 2019.
- Dedic, Paul: *Der Protestantismus in Steiermark im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation*. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Jahrgang

- 48, Heft 2 (Nr. 149). Leipzig: Verlag von M. Heinßius Nachfolger Eger & Sivers, 1930.
- Dixon, C. Scott: Introduction: Living with Religious Diversity in Early-Modern Europe. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 1–20.
- Dixon, C. Scott: Popular Beliefs and the Reformation in Brandenburg-Ansbach. *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800* (ur. Bob Scribner, Trevor Johnson). Houndmills: Macmillan, 1996, str. 119–139.
- Domröse, Sonja: *Frauen der Reformationszeit: gelehrt, mutig und glaubensfest*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2014.
- Frijhoff, Willem: How Plural were the Religious Worlds in Early-Modern Europe? Critical Reflections from the Netherlandic Experience. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 21–51.
- Giesemann, Gerhard: *Teologija reformatorja Primoža Trubarja*. Apes academicae 2. Ljubljana: Založba ZRC, 2018 [2017].
- Ginzburg, Carlo: *Sir in črvi: svet nekega mlinarja iz 16. stoletja*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010 [1976].
- Graff, Theodor: *Bibliographia Widmanstadiana: die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter, 1586–1805*. Graz: Steiermärkische Landesbibliothek, 1993.
- Greengrass, Mark: Afterword: Living Religious Diversity. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 281–295.
- Greengrass, Mark: *Das verlorene Paradies: Europa 1517–1648*. Darmstadt: Theiss Verlag, 2018 [2014].
- Hernja Masten, Marija: Upravna dejavnost mestnega sveta Ptuj v času 1653–1655. *Studia Historica Slovenica* 5, 2005, št. 1–2–3, str. 215–233.
- Hozjan, Andrej: Mariborsko prebivalstvo do srede 18. stoletja. *Studia Historica Slovenica: časopis za humanistične in družboslovne študije = Humanities and Social Studies Review* 2, 2002, št. 1, str. 11–41.
- Hozjan, Andrej: Med 1586 in 1593. *Davčni registri in obračunske knjige 1452–1593* (ur. Jože Mlinarič). Gradivo za zgodovino Maribora, XVII. zvezek. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 1991.
- Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast: o notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.

- Kaplan, Benjamin J.: *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*. Cambridge, London: Harvard University Press, 2007.
- Kerševan, Marko: Protestantizem in slovenska ljudska religioznost v 16. stoletju. *Simpozij Slovenci v evropski reformaciji šestnajstega stoletja = Symposium Die Slowenen in der europäischen Reformation des sechzehnten Jahrhunderts*, Ljubljana, 6.–8. 10. 1983. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986, str. 91–104.
- Kerševan, Marko: Protestantizem kot vprašanje nove/drugačne krščanske zavezi na Slovenskem (v različnih socialnih okoljih). *450-letnica slovenske knjige in slovenski protestantizem: prispevki s posvetovanja ob 450. obletnici izida Trubarjevega Catechisma in Abecedaria*, Ljubljana, 23. in 24. november 2000 (ur. Marko Kerševan). Ljubljana: Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2001, str. 160–185.
- Kerševan, Marko: Trubarjeva reformacija: Primož Trubar v kontekstu reformacijske teologije. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 196–214.
- Koropec, Jože: Pileatorjeve pritožbe zoper mariborski mestni svet leta 1623. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 31, 1983, št. 2–3, str. 138–143.
- Košan, Marko: Reformacija in protireformacija v Slovenj Gradcu (1527–1629). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 56, 2008, št. 3, str. 233–246.
- Kounine, Laura: *Imagining the Witch: Emotions, Gender, and Selfhood in Early Modern Germany*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Kumar, J[oseph] A[ugust]: *Geschichte der Burg und Familie Herberstein in drei Theilen. Dritter Theil: Die jüngeren, von Andreas von Herberstein und Ursulen von Teufenbach entsprossen, Linien*. Wien, 1817.
- Leppin, Volker: *Martin Luter*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017 [2010].
- Loserth, Johann: *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)*. *Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta*, Band L. Wien: Historische Commission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1898.
- Loserth, Johann: *Akten und Korrespondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Ferdinand II. Zweiter Theil: Von der Auflösung des protestantischen Schul- und Kirchenministeriums bis zum Tode Ferdinands II. 1600–1637*. *Fontes Rerum Austriacarum, Österreichische Geschichts-Quellen, Diplomataria et Acta*, Band 59. Wien: Historische Kommission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, 1907.

- Loserth, Johann: *Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern im XVI. Jahrhundert*. Stuttgart: Verlag Cotta, 1898.
- Luebke, David M.: Customs of Confession: Managing Religious Diversity in Late Sixteenth- and Early Seventeenth-Century Westphalia. *Diversity and Dissent: Negotiating Religious Difference in Central Europe 1500–1800* (ur. Howard Louthan, Gary B. Cohen, Franz A. J. Szabo). New York, Oxford: Berghahn, 2011, str. 53–72.
- Luria, Keith P.: *Sacred Boundaries: Religious Coexistence and Conflict in Early-Modern France*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 2005.
- Majcen, Gabrijel: *Kratka zgodovina Maribora*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila v Mariboru, 1926.
- Maťa, Petr: Constructing and Crossing Confessional Boundaries: The High Nobility and the Reformation of Bohemia. *Diversity and Dissent: Negotiating Religious Difference in Central Europe 1500–1800* (ur. Howard Louthan, Gary B. Cohen, Franz A. J. Szabo). New York, Oxford: Berghahn, 2011, str. 10–29.
- Medick, Hans: *Der Dreißigjährige Krieg. Zeugnisse vom Leben mit Gewalt*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2019 [2018].
- Mell, Anton: *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*. Graz etc.: Historische Landeskommission für Steiermark, 1929.
- Mlinarič, Jože: *Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 1588–1600*, I. Gradivo za zgodovino Maribora, XXXIV. zvezek. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2009.
- Mlinarič, Jože: *Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru 1589–1602*, II. Gradivo za zgodovino Maribora, XXXV. zvezek. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2010.
- Mlinarič, Jože: Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71=36, 2000, zv. 1–2, str. 49–70.
- Mlinarič, Jože: Maribor od začetkov do sredine 18. stoletja. *Maribor skozi stoletja* (ur. Jože Curk, Bruno Hartman, Jože Koropec). Maribor: Založba Obzorja, 1991, str. 147–194.
- Mlinarič, Jože: Prizadevanja sekovskih škofov Martina Brennerja (1585–1615) in Jakoba Eberleina (1615–1633) kot generalnih vikarjev salzburških nadškofov za katoliško versko prenovo na Štajerskem v luči protokolov 1585–1614 in vizitacijskih zapisnikov iz 1607, 1608 in 1617–1619. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 5, 1983, str. 9–225.

- Mlinarič, Jože: Ptujška župnija v času reformacije ter protireformacije in katoliške prenovе. *Statut mesta Ptuj iz leta 1513 – Das Stadtrecht von Ptuj aus dem Jahre 1513: Mednarodni simpozij Ptujsko mestno pravo v srednjeevropskem prostoru – Internationales Symposium Das Stadtrecht von Ptuj (Pettau) im mitteleuropäischen Raum, Ptuj, 5.–7. november 1997* (ur. Marija Hernja Masten et al.). Ptuj: Zgodovinski arhiv Ptuj, 2003, str. 47–73.
- Mlinarič, Jože: Vizitacije sekovskih škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina na slovenskem Štajerskem. *Katolische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1619 = Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1619 = Riforma cattolica e controriforma nell' Austria interna 1564–1619* (ur. France M. Dolinar, Werner Drobesch). Klagenfurt etc.: Mohorjeva-Verlag Hermagoras, Styria, 1994, str. 191–201.
- Mlinarič, Jože: Župnija sv. Janeza Krstnika v Mariboru pod jurisdikcijo salzburške nadškofije XII. stoletje–1786. *Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije 1228–1978* (ur. Anton Ožinger). Maribor: Mariborski škofijski ordinarijat, 1978, str. 120–193.
- Oman, Žiga: Cerkevno in šolsko središče Dravskopoljskega okraja augsburške veroizpovedi na Betnavi. *Dvorec Betnava* (ur. Miha Preinfalk, Franci Lazarini). *Castellologica Slovenica*, 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 73–110.
- Oman, Žiga: *Dokumenti o reformaciji in protireformaciji v Mariboru 1589–1607: kritična objava arhivskih dokumentov*. Gradivo za zgodovino Maribora, XXXVII. zvezek. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2012.
- Oman, Žiga: *Evangeličanska postojanka pri gradu Betnava pri Mariboru, III. 1582–1600: kritična objava arhivskih dokumentov*. Gradivo za zgodovino Maribora, XXXVIII. zvezek. Maribor: Pokrajinski arhiv Maribor, 2013.
- Oman, Žiga: Grundstöer – Devastation as Vengeance for Homicide Among Sixteenth-Century Carniolan Peasants. *Annales: Anali za istrske in mediteranske študije – Series Historia et Sociologia* 28, 2018, št. 3, str. 477–494.
- Oman, Žiga: Mariborska »postaja« v protokolu deželnoknežje vizitacije in inkvizicije na Štajerskem leta 1528: prvi zapisi o prisotnosti reformacijskih idej v mestu in njegovi bližnji okolici, *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 34, 2011, št. 1, str. 21–32.
- Oman, Žiga: Reformacija na Dravskem polju: zgodnjenovoveške skupnosti augsburške veroizpovedi med Mariborom in Ptujem. *Stati inu obstatu: revija za vprašanja protestantizma* 19–20, 2014, str. 348–365 in 442–443.
- Oman, Žiga: Reformacija na Ptujju: prispevek k zgodovini zgodnjenovoveških

- evangeličanskih skupnosti v slovenskem Podravju. *Kronika* 66, 2018, št. 1, str. 23–42.
- Oman, Žiga: Slovenci, slovenski jezik in reformacija na Dravskem polju: nekaj paberkov. *Slovenski jezik = Slovene Linguistic Studies* 10, 2015, str. 213–221.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, Theil 1: Das Bisthum, das Domkapitel und die Dekanate: Marburg, Mahrenberg, Jaring, St. Leonhard in W. B., Kötsch und Zirkowitz*. Maribor: Verlag des F. B. Lavant. Ordinariates, 1875.
- Pahor, Daša: Protestantska umetnost na Slovenskem v 16. stoletju. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 143–161.
- Pickl, Othmar: Pomen Ptuja kot mednarodnega trgovskega mesta od 14. do 17. stoletja. *Ptujski zbornik VI/1* (ur. Bojan Terbuc et al.). Ptuj: Zgodovinsko društvo Ptuj, 1996, str. 463–490.
- Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte*. München: Verlag R. Oldenburg, 1962.
- Pörtner, Regina: Heresy and Literacy in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 173–192.
- Pörtner, Regina: *The Counter-Reformation in Central Europe: Styria 1580–1630*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Povolo, Claudio: *Tradicija pride na dan: razprave iz antropologije prava (16.–18. stoletje)*. Venezia: Libreria Editrice Cafoscarina, 2015.
- Puff, Rudolf Gustav: *Marburg in Steiermark. Seine Umgebung, Bewohner und Geschichte, I. Band*. Graz: Andr. Leykam'sche Erben, 1847.
- Richter, Jakob: Inkorporacija in prodaja mariborske župnije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 43=8, 1972, zv. 2, str. 203–219.
- Richter, Jakob: Maribor v reformacijski dobi. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45=10, 1974, zv. 1, str. 89–105.
- Scribner, Bob: Introduction. *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400–1800* (ur. Bob Scribner, Trevor Johnson). Houndmills: Macmillan, 1996, str. 1–15.
- Scribner, Bob: Preconditions of Tolerance and Intolerance in Sixteenth-Century Germany. *Tolerance and Intolerance in the European Reformation* (ur. Ole Peter Grell, Bob Scribner). Cambridge: Cambridge University Press, 1996, str. 32–47.
- Slekovec, Matej: *Škofija in nadduhovnja v Ptuji: zgodovinska črtica*. Maribor, 1889.

- Strohmeier, Arno: *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vrenj (ok. 1550–ok. 1650)*. Ljubljana: Založba /*cf, 2011.
- Štuhec, Marko: Nekatera izhodišča sodobnega zgodovinopisja o reformaciji. *Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 33–44.
- Te Brake, Wayne: Emblems of Coexistence in a Confessional World. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 53–79.
- Travner, Vladimir: *Kuga na Slovenskem*. Ljubljana: Življenje in svet, 1934.
- Trubar, Primož: *Cerkveni red (1564): znanstvenokritična izdaja dela Cerkovna ordinin-ga z znotrajjezikovnim prevodom v sodobni slovenski knjižni jezik* (ur. Kozma Ahačič). Ljubljana: Založba ZRC, 2014.
- Trubar, Primož: *Ta celi noui Testament nashiga Gospudi inu Isuelizharie Iesusa Christusa, na dua maihina deilla resdilen, vtim ie is tiga stariga Testamenta dopolnene, suma inu praua islaga, druguzh pregledan inu v kupen drukan, skusi Primosa Truberia Crainza Rastzhizheria*. Tübingen: Georg Gruppenbach, 1581–82. Na spletu: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-P23ZYWWR>, dostop: 29. 1. 2019.
- Vocelka, Karl: The Counter-Reformation and Popular Piety in Vienna – A Case Study. *Living With Religious Diversity in Early Modern Europe* (ur. C. Scott Dixon, Dagmar Freist, Mark Greengrass). Farnham: Ashgate, 2009, str. 127–137.
- Walsham, Alexandra: *Charitable Hatred: Tolerance and Intolerance in England 1500–1700*. Manchester, New York: Manchester University Press, 2006.
- Weiss, Norbert: *Die Bürger von Marburg an der Drau bis 1600: prosopographische Untersuchung: Band 10/2, Katalogteil*. Graz: Geisteswissenschaftliche Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, 1998.
- Wieland, Christian: *Nach der Fehde – Studien zur Interaktion von Adel und Rechtssystem am Beginn der Neuzeit: Bayern 1500 bis 1600*. Epfendorf an der Neckar: bibliotheca academica Verlag, 2014.
- Winkelman, Erich: Zur Geschichte des Lutherthums im untersteirischen Mur- und Draugebiet. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich* 54, 1933, str. 98–117.
- Winkelman, Erich: Zur Geschichte des Lutherthums im untersteirischen Mur- und Draugebiet: II. Die Zeit der beschränkt geduldeten öffentlichen Religionsübung: A. Die Regierung Karls. *Jahrbuch der Gesellschaft für die*

Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich 55, 1934, str. 155–172.

Winkelmann, Erich: Zur Geschichte des Lutherthums im untersteirischen Mur- und Draugebiet: Vernichtung des lutherischen Kirchenwesens unter Ferdinand II. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich* 57, 1936, str. 79–116.

Winkelmann, Erich: Zur Geschichte des Lutherthums im untersteirischen Mur- und Draugebiet: Der Geheimprotestantismus. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und im neuen Österreich* 58, 1937, str. 35–69.

Zadravec, Dejan: *Ptujski meščani do uničujočega požara leta 1684: biografsko-proso-pografski priročnik*. Ptuj: Zgodovinski arhiv na Ptuju, 2017.

Žnidaršič Golec, Lilijana: Konfesionalna mobilnost na Slovenskem v zgodnjem novem veku: katoličani, luterani, kalvinci, judje. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, 2019, str. 407–445.

PROTESTANT COMMUNITIES IN THE SEVENTEENTH-CENTURY PODRAVJE THROUGH THE PROBLEM OF INTERCONFESSIONAL COEXISTENCE: THE CASE OF MARIBOR AND PTUJ

~~~~~

Predicated on recent research on interconfessional coexistence in Reformation and Post-Reformation Europe, this article argues that familial, neighbourly, class, and economic relations also enabled peaceful coexistence between Catholics and Protestants during the sixteenth and seventeenth centuries in Lower-Styrian Podravje region. The article focuses on the princely towns of Maribor and Ptuj, establishing that despite the confessional rift and state persecution, the burghers in both towns in general maintained peaceful relations with their ‘heretic’ neighbours well into the first half of the seventeenth century. During much of the second half of the sixteenth century, when its burgher elite was predominately Protestant, the Maribor parish church seems to have been a simultaneum. In neighbouring Ptuj, the burghers were more equally divided between the confessions, a fact that seems to have been echoed in the town council, with seats allocated among Catholics and Protestants according to ‘parity’. By the end of the sixteenth century, interconfessional coexistence in both towns came under threat from the princely

Counter-Reformation, although it was only under the greatest pressure of the state's confessionalisation efforts that the local authorities joined in the persecution and proselytisation of their Protestant neighbours. However, as a Land Sovereign was primarily engaged in the political subordination of the Inner-Austrian Protestant opposition, his recatholicisation policies soon lost momentum, especially at the local level. Struggling to maintain their autonomy and authority, which were under threat from princely policies, the magistrates sought to keep their 'sectarian' neighbours 'secret' to prevent further interventions. The policy in Maribor and Ptuj also stemmed from the tolerance, or at least indifference, of most Catholics towards their Protestant neighbours, predicated on the various social relations bridging the confessional gulf between the burghers, especially their elite. Thus, the local clergy was largely unable to confront the magistrates in religious matters, which impeded the fruition of counter-reformatory ordinances even before the Land Sovereign's and Holy Roman Emperor's attention shifted to the battlefields of the Thirty Years' War. Hence, even the expulsion of publicly declared Protestants could take years. The survival of seventeenth-century Protestant communities in Maribor and Ptuj was further facilitated by religious services and schools in neighbouring Hungary as well as clandestine ones organised by the local Protestant nobility, which were an open secret in both towns. While all of the above slowed the disappearance of Protestants from Maribor and Ptuj at least until the early 1630s, it could not prevent it in the long run. There are only two indirect mentions of Protestants in Ptuj after the princely Counter-Reformation gained impetus following the Peace of Westphalia.

JULIJANA VIŠOČNIK

Tridesetletna vojna v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (NŠAL)

Uvod

Nadškofijski arhiv Ljubljana (v nadaljevanju NŠAL) je ena izmed tistih institucij, ki pogosto preseneča z raznovrstnostjo hranjenega gradiva.¹ Obenem je to arhiv, na katerega raziskovalci med pripravljanjem prispevkov, člankov in raziskav oziroma monografij pogosto pozabljajo. NŠAL pač ni samo ustanova, kamor se napotimo, če želimo pripraviti družinsko drevo in za to potrebujemo matične knjige (je pa res, da najstarejše med njimi segajo prav do obdobja tridesetletne vojne). V mislih ga imamo, ko raziskujemo zgodovino Cerkev, njenih cerkva na Slovenskem (oziroma v ljubljanski nadškofiji) ter njenih delavcev: škofov, duhovnikov, redovnikov in sester. Zanimanje pa ga predvsem takrat, ko naše zanimanje ni neposredno povezano s cerkvenimi zadevami, ko smo bolj usmerjeni v politiko, vojsko, gospodarstvo, šolstvo in podobno. Tu je storjena prva velika napaka: naše gledanje na preteklost je nemalo anahronistično. Vloga Cerkev v družbi nekoč in danes ni primerljiva in se je skozi zgodovino močno spreminjala. Pozabljamo namreč, da je duhovščina nekoč sodelovala na vseh zgoraj naštetih področjih, pri čemer vojska in politika nista izjema. Tako nas ne sme presenetiti, da so bili škofje v času tridesetletne vojne tudi politiki, vojskovodje in diplomati, da so bili izobraženi in razgledani, da so govorili več jezikov, da so se izražali po številnih evropskih mestih ter da so poznali družbene in verske tendence na stari celini v svojem času.

Ne preseneča, da v NŠAL najdemo tudi gradivo na temo tridesetletne vojne,

¹ Lep primer tega je vojaško taktični načrt iz časa beneških vojn, ki ga je avtorica našla prav med pripravljanjem inventarja za fond ŠAL 1. Osnovno objavo je doživel v strokovni publikaciji *Arhivi – zakladnice spomina*, str. 110–111 (avtorja Tomaž Lazar in Julijana Višočnik); poglobljena študija strokovnjaka Tomaža Lazarja je izšla v *Zgodovinskem časopisu*, gl. Lazar, Bojni načrt, str. 296–345.

saj je v osnovi šlo tudi za versko vojno na območju Svetega rimskega cesarstva,² ki pa je kaj kmalu prerasla okvir nasprotij med protestanti in katoličani, pa tudi omejenost na samo cesarstvo, saj so se vanjo vključile tudi druge evropske sile (Danska, Švedska, Nizozemska, Francija). Slovenskega prostora se vojna sicer neposredno ni dotaknila, kar pa ne pomeni, da je pri nas niso čutili ali da je naši izobraženci niso omenjali.³ Poleg omenjenih drobcev in omemb v raznih fondih na tem mestu posebej izstopajo dokumenti, ki jih hranimo v fondu ŠAL 1 (Škofijski arhiv 1).⁴ Dokumente v zvezi s tridesetletno vojno namreč najdemo v fasciklu 19 omenjenega fonda.

Fond ŠAL 1 (ŠAL I oziroma ŠAL/Kek)

Na tem mestu se bomo torej ustavili ob gradivu, hranjenem v fondu Škofijski arhiv Ljubljana 1, ki ga najdemo tudi pod oznakama ŠAL I in ŠAL/Kek.⁵ Omenjeni fond sicer vsebuje predvsem spisovno gradivo v zvezi s poslovanjem ljubljanske škofije v prvih treh stoletjih obstoja. Signaturo ŠAL/Kek povezujemo z Jožefom Kekom, ravnateljem škofijske pisarne, ki je okoli leta 1840 omenjeno gradivo uredil. Kek je vse gradivo razvrstil v 39 svežnjev; pri splošni reviziji arhiva pa je arhivar Maks Miklavčič ugotovil, da nekateri akti manjkajo, druge pa je bilo treba zaradi tematske pripadnosti premestiti drugam. Tako so bile izločene tudi številne

2 Na tem mestu se ne bomo ukvarjali s splošnim pregledom vojne in njenim potekom; literature na to temo je namreč veliko; naj naštejemo samo nekaj novejših in pomembnejših del: Parker (ur.), *The Thirty Years' War*; Arndt, *Der Dreißigjährige Krieg*; Wilson, *The Thirty Years' War*; Freytag, *Das Heer*; Freytag, *Die Städte*; Freytag, *Der Frieden*; Benigna von Krusenstjern, Medick, *Zwischen Alltag und Katastrophe*; Asbach, Schröder, *Research companion* itd. Za obdobje obravnavane vojne na Slovenskem pa smo pri nas do sedaj imeli predvsem dve diplomski in eno magistrsko delo: Žmuc, *Tuji berači skozi Ljubljano* iz leta 2005; Iskra, *Predstavitev tridesetletne vojne* iz leta 2007; Kočever, *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem* iz leta 2012. Za literaturo in vojno na splošno glej tudi ostale prispevke v tem zborniku.

3 Prim. Kočever, *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*, ki je vojno predstavil predvsem tako, kot sta jo videla njena sodobnika škof Tomaž Hren in polihistor Janez Vajkard Valvasor v *Slavi vojvodine Kranjske*. Za čas tridesetletne vojne na Kranjskem glej še Dimitz, *Geschichte Krains*, III. Theil, str. 414–418.

4 Visočnik, *Inventar fonda ŠAL I*, str. 137: gre torej za sveženj dokumentov pod signaturo ŠAL 1, fasc. 19/3.

5 Drobci bi se gotovo našli še v kakem drugem fondu, prim. Kočever, *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*, str. 80–92, kjer kot vir za tridesetletno vojno predstavi tudi Hrenove koledarje.

listine, ki so sedaj zbrane v posebni zbirki (Zbirka listin).⁶ Nekateri svežnji so tako ostali skoraj prazni, iz drugega gradiva pa so bili vzpostavljeni novi. Danes fond obsega 51 fasciklov, med katerimi si na tem mestu posebno pozornost zasluži del 19. Prav v tem fasciklu je namreč en sveženj (št. 3) dokumentov vezan na vojaško-politične dogodke 17. stoletja. Gradivo je iz obdobja 1615–1686, očitno torej presega časovne okvire »naše« vojne, saj se dotakne že časa pred začetkom vojne (pa tudi po njem), na primer:

- prepis mirovne pogodbe med Avstrijsko hišo in Osmanskim imperijem v 12 členih, ki je bila sklenjena na Dunaju 14. julija 1615;⁷

- obsežna razprava o vzrokih vojne v Furlaniji med Notranjo Avstrijo in Beneško republiko v letih 1615 in 1616 (ki jo v slovenskem zgodovinopisju poznamo tudi kot t. i. drugo beneško vojno);

- dopis, naslovljen na ljubljanskega škofa Herbersteina, v zvezi s slovesnim obhajanjem *Te Deum laudamus* iz leta 1686, da se počasti zmago, (padle) vojake, generale itd.

Sledijo dokumenti, ki so v neposredni zvezi s samo tridesetletno vojno, njenim potekom, glavnimi akterji, vladarji, vojskovodji in generali, in sicer:

- protest bavarskega vojvode proti praškemu miru s 27. januarja 1637;

- večji sklop dokumentov, povezanih z bitko pri Leipzigu 23. oktobra 1642. V literaturi jo morda sicer bolj poznamo kot drugo bitko pri Breitenfeldu⁸ (Breitenfeld je od Leipziga oddaljen približno 7 km). V NŠAL hranjeno gradivo je v glavnem iz časa po tej bitki, gre pa predvsem za razne prepise poročil o poteku bitke in njenih posledicah. Bitka, v kateri se je še posebej izkazal švedski general Lennart Torstensson, s katerim se bomo še srečali, je pomenila odločilno zmago švedske vojske nad cesarsko vojsko pod poveljstvom nadvojvode Leopolda Viljema (Avstrijskega) in njegovega namestnika Ottavija Piccolominija.⁹ Slavnega švedskega generala srečamo v več dokumentih iz prve polovice leta 1642, prav tako pa tudi njegovo dopisovanje z generalom Gustavom Hornom. Iz prav tega časa so ohranjeni prepisi dopisovanja tudi drugih vojaških poveljnikov, na primer Hansa

⁶ NŠAL, NŠAL 101.

⁷ Šlo je za podaljšanje t. i. živaskega miru (Zsitvatorok) za 20 let. Mir je bil dejansko sklenjen že 11. novembra 1606 ob izlivu reke Žitave (Zsitve) v Neutro na takratnem Ogrskem, danes na Slovaškem (gl.: Kleindl, *Österreich*, str. 133, 135).

⁸ Prva bitka pri Breitenfeldu: september 1631: švedska vojska pod vodstvom kralja Gustava II. Adolfa premaga katoliške sile in na ta način protestantski strani pribori prvo omembe vredno zmago, prim. Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 89–90.

⁹ Parker (ur.), *The Thirty Years' War*, str. 148–149.

Rudolfa grofa Puchaima¹⁰ in pravkar omenjenega Gustava Horna ter drugih poveljnikov (na primer Hannibal Gonzaga). Sledijo razprave o prednostih, ki jih je določena stran v tej bitki imela, ter o vzrokih, ki so cesarsko vojsko pognali v beg;

- nekaj dokumentov datira v leto 1643 – večinoma so v povezavi z grofom Puchaimom;

- dokument, ki omenja nemire v Vlaški leta 1644;

- poročilo iz Konstantinopla o oboroževanju Turkov leta 1645.

Večji del gradiva, ki sicer ni pretirano obsežno, je očitno v zvezi z zadnjim delom tridesetletne vojne, pokriva namreč čas po letu 1640.¹¹ Morda bi pričakovali, da gre za dokumentacijo oziroma razno gradivo, ki bi nam lahko odstrlo kak podatek več o povsem konkretnem dogajanju v tistem času na naših tleh, a je tega presenetljivo malo. Nič manj ne preseneča dejstvo, da najdemo poročila o bitkah, pomembnih za cesarstvo in vso Evropo, in drugih dogodkih daleč stran od slovenskega prostora (praviloma gre namreč za prepise). Za poznavalce te verske vojne bo gotovo zanimiv podatek, da se očitno lahko seznanimo predvsem s t. i. švedskim obdobjem vojne (1630–1635),¹² njenimi glavnimi akterji in dopisovanji med njimi – na primer med švedskima vojskovodjema Lennartom Torstenssonom in Gustavom Hornom.¹³

Osebnosti

Zdi se prav, da na kratko predstavimo nekaj oseb, ki so v obravnavani vojni odigrale odločilno vlogo, saj se bo šele na ta način popolneje pokazal pomen gradiva, ki

¹⁰ Hans Rudolf grof Puchaim je še ena izmed pomembnih osebnosti obravnavanega obdobja (na cesarski strani), kar dokazujejo tudi številni arhivski viri, kot na primer: AT-OeStA/HHStA HausA Familienakten 100-12: Instruktion Kaiser Ferdinands III. für Hans Rudolf Grafen von Puchaim als obersten Kämmerer sowie über Dienstleistung, Aufnahmen, Rang etc. der wirklichen kaiserlichen Kämmerer, (1637, marec, 20); ali: AT-OeStA/HHStA SB Sammlung (Kos Urkunden, 1-26): Kaiser Ferdinand II. nimmt den Hans Rudolf Grafen von Puchheim, Herren von Göllersdorf, Krumbach und Kirchs Schlag mit den Herrschaften Göllersdorf, Krumbach und Kirchs Schlag samt Zubehör in seinen Schutz (1635, maj 8., Dunaj).

¹¹ Gradivo namreč v glavnem sodi v čas t. i. francosko-švedske vojne (1635–1648).

¹² Več o švedski intervenciji in razlogih zanjo gl. Ringmar, *Identity, interest and action*, predvsem str. 10–14.

¹³ V nadaljevanju glej: Lennart Torstensson, Jan Baner, Ottavio Piccolomini, Hans Rudolf von Puchaim, Gustavus Horn. Eden od dokumentov je tudi v francoščini; govori o vlogi grofa Puchaima, ki je imel v svojih enotah očitno tudi Ogre in Hrvate.

ga hrani NŠAL. Gre namreč za osebe, ki so na »globalni« ravni vojne odigrale pomembne, velikokrat tudi ključne vloge.

Jan Baner (1596–1641), čigar ime je zapisano v različnih variantah: *Johan Banér, Jan Banér, Johan Banner, Johan Banier, Johan Bannier*, se je rodil 23. junija 1596 pri Stockholmu (Djursholm) in umrl 10. maja 1641 v Halberstadt. Leta 1615 je postal (švedski) vojak, sodeloval v številnih vojnah in bitkah ter se kot mladenič pri tem izredno izkazal. Zato je napredoval po hierarhični lestvici in v času tridesetletne vojne postal eden najpomembnejših švedskih generalov. Že v prvi bitki pri Breitenfeldu (1631) je poveljeval desnemu krilu švedske konjenice. Naslednjih 10 let je zelo aktivno sodeloval v vojni ter nizal številne vojaške uspehe. Tik preden je umrl, je za svojega naslednika določil Lennarta Torstenssona.¹⁴

Hanibal Gonzaga (1602–1668), avstrijski feldmaršal, se je rodil leta 1602 in umrl 2. avgusta 1668 na Dunaju. Bil je plemič iz Mantove, ki je izviral iz linij Sabioneta in Bozzolo. V cesarski službi se je izkazal v tridesetletni vojni, kjer je že leta 1634 poveljeval polku. Leta 1640 je bil na Dunaju imenovan za poveljnika vojske. Med letoma 1640 in 1666 je opravljal še številne druge, predvsem vojaške službe: poveljnik vojske v mestu Guardia, feldmaršal, predsednik dvornega vojnega sveta (1666) in vrhovni dvorni mojster (*Obersthofmeister*) pri ovdoveli kraljici Eleonori.¹⁵

Gustav Horn (1592–1657), ki ga je prav tako mogoče zaslediti v dokumentih v NŠAL, je bil pomemben feldmaršal v švedski vojski pod kraljem Gustavom Adolfom. Rodil se je 22. oktobra 1592 v kraju Örbyhus pri Uppsali in umrl v Skari 10. maja 1657. Po bitki pri Lützeniu 16. novembra 1632, v kateri je padel pravkar omenjeni švedski kralj, je bil Horn eden izmed kandidatov za vrhovnega poveljnika švedske vojske. Ker se zadeve okoli tega poveljstva niso takoj razrešile, obstajal je namreč še konkurent, vojvoda Bernard Saško-Weimarski¹⁶ (Bernhard von Sachsen-Weimar), so protestantske čete v bitki pri Nördlingenu leta 1634 (5.–6. september) doživele uničujoč poraz. Horn se je znašel v ujetništvu, kjer je preživel osem let. Ko pa se je vrnil na Švedsko, je nadaljeval z vojaško kariero.¹⁷

14 Prim. Baner, Johan. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinehome.de/ausfuehrliche-biographien/baner-frames.htm> (8. 7. 2020); *Lives of the warriors* II, str. 343–374; Johann Gustaf von Baner ali Banier; Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 15–16.

15 Janko, Gonzaga, Hannibal. *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz21696.html> (8. 7. 2020).

16 *Lives of the warriors* II, str. 307–342.

17 Horn, Gustav Graf. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinehome.de/ausfuehrliche-biographien/horn-frames.htm> (8. 7. 2020); *Lives of the warriors* II, str. 461–

Ottavio Piccolomini (1599–1656) se je rodil 11. novembra 1599 v Firencah in umrl 11. avgusta 1656 na Dunaju. Bil je grof Arragone, vojvoda Amalfija, nato državni knez (*Reichsfürst*), cesarski komornik, general-feldmaršal, malteški vitez in nosilec reda zlatega runa. Gre za enega redkih častnikov, ki so tridesetletno vojno doživeli od njenih začetkov do vestfalskega miru, na njen potek pa je tudi aktivno vplival. Piccolomini je bil odličen general pod Albrechtom Wallensteinom, poveljnik njegove telesne straže, pa tudi vešč diplomat. Razumel je, kako uporabiti znamenja časa, tako da ga zgodovinopisje danes obravnava kot enega največjih zmagovalcev vojne. Pravočasno se je distanciral od Wallensteina in postal sodelavec dunajskega dvora. V tem cesarskem duhu je vplival tudi na druge častnike ter s tem pomembno prispeval k Wallensteinovi izolaciji in katastrofi.¹⁸ Čast državnega kneza, vrhovno poveljstvo cesarske vojske in del premoženja umorjenega vojskovodje so bili nagrada za njegovo zvestobo. V zadnjih letih vojne je bil neodvisni poveljnik v cesarski in španski službi v Nemčiji in na Nizozemskem.¹⁹

Lennart Torstensson (1603–1651), švedski vojskovodja in vojaški inženir, se je rodil 17. avgusta 1603 v Torsteni in umrl 7. aprila 1651 v Stockholmu. Velja za enega najprepoznavnejših švedskih vojaških poveljnikov druge polovice tridesetletne vojne. Po smrti Jana Banerja, torej od leta 1641, je bil vrhovni poveljnik švedskih čet v Nemčiji, obenem je postal tudi feldmaršal. Leta 1642 je švedsko vojsko popeljal skozi Brandenburg na Moravsko, na poti osvojil vse trdnjave, ko pa se je vračal, je porazil cesarsko vojsko v drugi bitki pri Breitenfeldu (23. oktober 1642). Naslednje leto se je drugič podal na Moravsko, a so ga nenadoma odpoklicali, da bi napadel Dansko. Sledila je t. i. Toorstenssonova vojna. Leta 1644 je švedsko vojsko že tretjič vodil v središče Nemčije, leta 1645 pa so se mu z zmago pri Jankovu na Češkem (6. marec) odprla vrata vse do Dunaja, a je bila njegova vojska že preveč izčrpana, da bi lahko nadaljevala s prodiranjem. Sam pa, prav tako zdelan od bolezni (protin), se je naslednje leto, torej poleti 1646, odločil, da odstopi in se vrne na Švedsko. Za izjemno vojaško delovanje je bil leta 1647 nagrajen z grofovsko častjo. Od 1648 do smrti 1651 je upravljal švedske zahodne province. Zdi se, da je zaslužen tudi

488: Gustavus Horn. *Bedürftig, Der Dreißigjährige Krieg*, str. 77–78.

18 Wallenstein je bil umorjen 25. februarja 1634 v mestu Cheb na Češkem. Več o tem gl. razpravo Polone Vidmar v tej monografiji.

19 Piccolomini, Octavio. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinehome.de/kurzbiographien/picco-frames.htm> (8. 7. 2020); *Bedürftig, Der Dreißigjährige Krieg*, str. 134–135; *Lives of the warriors II*, str. 489–502.

za to, da so v švedsko vojsko uvedli lahko topništvo, ki je bitke pogosto prevesilo na švedsko stran.²⁰

Albrecht Wenzel Eusebius von Wallenstein (1583–1634) se je rodil 14. septembra 1583, umorili pa so ga 25. februarja 1634. Velja za najuspešnejšega poveljnika cesarske vojske in najpomembnejšega evropskega vojskovodjo prve polovice tridesetletne vojne. Poleg švedskega kralja Gustava II. Adolfa in francoskega kardinala Richelieuja (Armand Jean du Plessis de Richelieu) je bil najbolj izstopajoča osebnost svojega časa. S švedskim kraljem ga lahko primerjamo tudi na področju organizacije vojaških operacij, saj sta oba pri tem blestela. Oba sposobna poveljnika sta si na vrhuncu svoje kariere dejansko stala nasproti v bitki pri Lützen (1632), nobeden od njiju iz bitke ni izšel kot zmagovalec: švedski kralj je bil namreč smrtno ranjen, Wallenstein pa se je moral s cesarsko vojsko umakniti z bojnega polja. V času vojne si je namreč zaradi svojih ambicij in povzpetniškega delovanja nakopal kar nekaj sovražnikov. Sumili so ga celo tega, da ima v mislih prevzem cesarske krone. Cesarju so svetovali, naj ga odpusti, kar se je zgodilo leta 1630. Wallenstein je vojsko predal generalu Tillyju ter se začasno umaknil iz vojaškega in političnega življenja. Zatem so ga ponovno vpoklicali. General Tilly je bil poražen v bitki pri Breitenfeldu, v bitki pri Lechu (15. april 1632) celo ubit, švedski kralj pa je vedno bolj napredoval. Zato se je leta 1632 vrnil Wallenstein, ki je v nekaj tednih zbral novo vojsko svežih in spočitih vojakov, s katero se je zoperstavil Gustavu II. Adolfu. V znameniti bitki pri Lützen se je Wallenstein sicer moral umakniti, njegov nasprotnik, švedski kralj, pa je bil ubit. Leta 1633 se je zdelo, da Wallenstein nima namena napadati sovražnikov, vojna pa je postajala vedno bolj »evropska«. Wallenstein se je začel pripravljati, da bo zapustil cesarja.²¹

Kot je bilo zapisano že zgoraj, so v spisih omenjeni še drugi akterji, ki morda nimajo tako vseevropskega pomena in jih zato ne predstavljamo posebej. Zanimivo in obenem nenavadno pa je, da so v NŠAL hranjeni dokumenti, v katerih so

²⁰ Torstenson, Lennard. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinehome.de/kurzbiographien/torsten-frames.htm> (8. 7. 2020); *Lives of the warriors II*, str. 391–444; Lenart Torstenson; Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 169.

²¹ Wallenstein, Albrecht Wenzel Eusebius von Waldstein. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinehome.de/kurzbiographien/wallenstein-frames.htm> (8. 7. 2020). Wallenstein je bil precej kontradiktorna osebnost tridesetletne vojne, dokaz za to je mogoče najti v nemških predstavah o njem in o t. i. Wallensteinovem vprašanju. Kako so nanj in na njegovo revolucijo gledali Nemci v 19. stoletju, gl. Cramer, *The Thirty years' War*, str. 94–140; Bedürftig, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 180–183. Več podatkov o njem in o njegovem umoru gl. v razpravi Polone Vidmar v tej monografiji.

omenjene ter na kratko predstavljene osebnosti, ki so praviloma odločilno vplivale na potek tridesetletne vojne. Prav zato smo se ob njih tudi na kratko ustavili.²²

Primer dokumenta iz NŠAL

Kot ponazoritev in podkrepitev prej povedanega naj predstavimo enega izmed omenjenih dokumentov. Njegova transkripcija in vsebina bosta nazorno pokazali nekaj glavnih protagonistov tridesetletne vojne in nas uvedli v pestro dogajanje v drugi polovici vojne; dokument je namreč nastal 29. januarja 1642 na Dunaju.

Pismo cesarja Ferdinanda II. bavarskemu volilnemu knezu Maksimilijanu I. o zamenjavi ujetnikov (1642, januar 29., Dunaj)²³

Orig. papir, rokopis: 31,3 x 20,3 cm, dokument je ohranjen v celoti, brez poškodb.
Signatura: NŠAL, ŠAL 1, fasc. 19, št. 3.

Transkripcija:

Ferdinand etc.²⁴

Auß hinbeygehendem einschluß wollen euer l[iebden] mit mehreren vernehmen, waß der schwedische veldtmarschall Torstensohn an den (titl) graff Schlieken etc. wegen außervexlung²⁵ deß Horns, gegen dem von Wehrt, geschrieben und daß er sobaldt selbige beshehen, vorhin *accorditer* massen, dem von Hoffkirchen und graffen von Puchaimb etc. ervolgen lassen wolte.

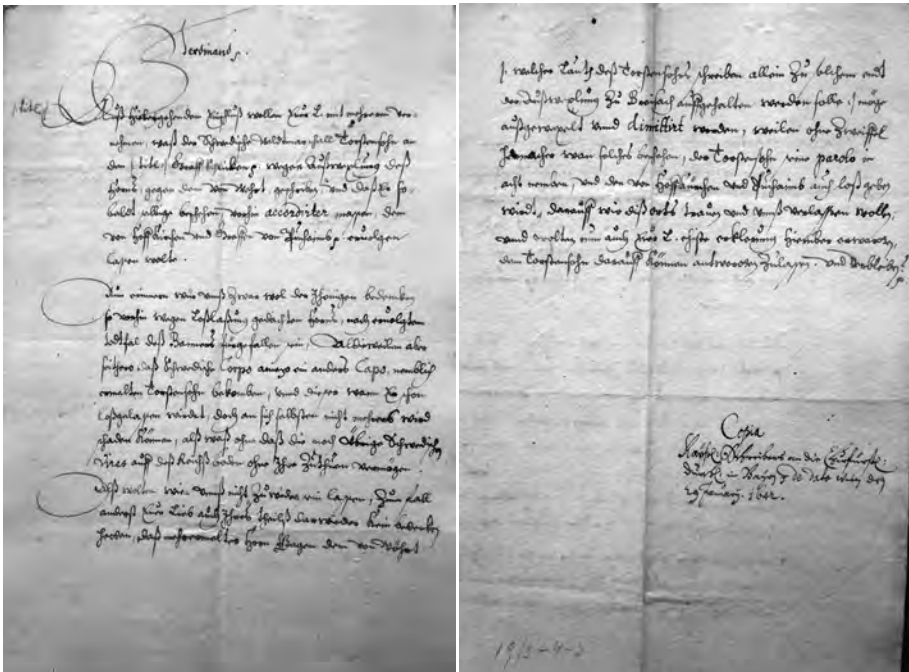
Nun erinnern wür unß zwar wol der ihenigen bedencken so worhin wegen loßlaßung gedachten Horns, nach ervolgten todtfal deß *Banners* fürgefallen sein. Aldieweilen aber seithero daß schwedische *corpo* aniezo ein anders *capo*, nemlich ermelten Torstensohn bekomben, und dieser wann er schon loßgelassen wirdet, doch an sich selbsten nicht mehrers wird schaden können, alß waß ohne

22 Tu se zdi smiselno omeniti še Mortimerjevo delo *Eyewitness accounts*, ki predstavlja osebne perspektive sodobnikov in udeležencev te vojne, pri čemer ne gre za glavne akterje, kot smo jih nekaj pravkar predstavili, ampak za vojake, civiliste, duhovnike in redovnice; predstavljene so razne kronike in spomini, kar gotovo ponuja drugačen pogled na takratno dogajanje.

23 Edicijska načela upoštevajo navodila za transkribiranje in objavo zgodnjenovoveških nemških tekstov revije *Acta ecclesiastica Sloveniae* (Priporočila za izdajanje zgodnjenovoveških besedil, str. 385–392).

24 Za pomoč pri težje berljivih delih besedila se zahvaljujem Blažu Otrinu in Vanji Kočevarju.

25 Dvakrat izpričana kot *aufservexlung* in enkrat kot *aufgewexelt*. Nemški knjižni jezik danes pozna besedo »auswechsell«, gl. Auswechsell. *Duden*. <https://www.duden.de/suchen/dudenonline/auswechsell> (30. 6. 2020).

Sliki 1 in 2: Prepisan dokument (foto Julijana Visočnik).

daß die noch übrige schwedischen *vires* auff deß Reichßboden ohne ihre zuthuen vermögen.

Alß wolten wir unß nicht zuwider sein lassen, zum fall anderst eure lieb auch ihres theilß darwieder kein bedenken hoeben, daß mehrermelter Horn wegen dem von Wöhrth (welcher lauth deß Torstensohns schreiben allein zu blihem undt der auserwexlung zu Breisach auffgehalten werden solle) möge außgewexelt und *dimittirt* worden, weilen ohne zweiffel hernacher wan solches besehen, der Torstensohn seine *parolo in* acht nemen und den von Hoffkürchen und Puchaimb auch loßgeben wirdt, darauff wir diß orts trauen und unnß verlassen wollen, und wolten nun auch euer [iebdem] ehiße erklerung hierüber erwarten, dem Torstensohn darauff können antwortten zulassen und verbleiben? etc.

Copia

kayß[erliches] schreibens an die churfürstl[iche] durchl[aucht] in Bayern etc.
de dato Wien den 29 januarii 1642.

Komentar

Zaradi dolžine dokumenta in razmeroma jasne vsebine se prevajanje na tem mestu ne zdi potrebno. Očitno gre za kopijo dokumenta, ki je nastal v cesarski pisarni na Dunaju 29. januarja 1642 in bil poslan na Bavarsko. Vezan je na t. i. »švedsko obdobje« vojne, kar je razvidno ne samo iz datuma nastanka, temveč tudi iz omenjenih (že znanih) protagonistov: Torstensson, Baner, Puchaim, Horn. Poučimo se lahko o smrti J. Banerja, ki ga je, kot že vemo, na mestu poveljnika švedske vojske nasledil Lennart Torstensson (*Torstensohn*). Poleg že poznanih oseb pa so omenjene še nekatere (za nas) nove oziroma manj pomembne, kot na primer Werth in Hoffkirchen. Lorenz IV. Hoffkirchen je bil namreč generalmajor (*Generalmajor*), ki je prav tako deloval na švedski strani, a se ji je leta 1632 v bitki pri Lützeniu odpovedal. Leta 1636 je nastopil vojaško službo na cesarski strani. Bil je ujet, leta 1642 pa so ga skupaj z Johannom pl. Werthom in Hansom Krištofom Puchaimom zamenjali za Gustava Horna.²⁶ In prav v povezavi s tem je verjetno nastal pričujoči dokument. Pri besedi *auserwexlung* gre namreč za arhaični zapis današnje nemške besede »die Auswechslung«, ki bi jo v slovenščino lahko prevedli kot zamenjava ali izmenjava.²⁷ Na prvi pogled zanimivejši in predvsem bolj izpovedni za preučevalce slovenske zgodovine oziroma slovenskega prostora se zdijo dokumenti, naslovljeni na ljubljanskega škofa Otona Friderika Buchheima (1641–1664) s prošnjo za molitve oziroma prirejanje pobožnosti in zaobljub (*Gebeth, Andacht, processiones, devotiones*), ki posredno sicer povedo marsikaj o mučnem in težkem položaju, ki je reden spremljevalec vseh vojnih obdobj, manj pa morda o konkretnem stanju na Kranjskem. Trije od teh dokumentov so iz leta 1642, od tega eden iz časa po bitki pri Leipzigu. Ta je morda še najbolj izpoveden, saj cesarski svet v Gradcu ljubljanskemu škofu naroča, naj duhovščina ob porazu prireja procesije, duhovniki pa naj s pridigami ljudi vzgajajo v pobožnosti.²⁸ Isti svet konec leta 1643 škofu Buchheimu naroča, naj se slovesno obhaja *Te Deum laudamus* in druge pobožnosti. Zadnji od škofu namenjenih dokumentov se pojavi na začetku leta 1646, vsebina pa je podobna kot pri prejšnjih: kratko seznanjenje s potekom

²⁶ Friesenegger, *Tagebuch*, str. 74; Lives of the warriors II, str. 451–456: Johann de Werth; Lives of the warriors II, str. 486–488: Gustavus Horn.

²⁷ Auswechseln. *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GA09320#XGA09320; <https://www.duden.de/rechtschreibung/Auswechslung> (17. 7. 2020). Debenjak, *Veliki nemško-slovenski slovar*, str. 99.

²⁸ NŠAL, ŠAL 1, fasc. 19, št. 3.

Sliki 3 in 4: Prva in zadnja stran enega izmed dokumentov za ljubljanskega škofa Bucheima (foto Julijana Visočnik).

vojne (porazi in uspehi) ter naročilo oziroma prošnja, naj duhovščina in verniki z molitvijo in pobožnostmi vplivajo na ugodno rešitev.²⁹

Predstavljeno gradivo iz ŠAL 1 (fasc. 19) lahko torej razdelimo na dva dela. Večji del so predvsem prepisi, katerih vsebina je vezana na glavne osebnosti vojaškega dogajanja tridesetletne vojne, tako da osvetljujejo globalno dogajanje v tem času. Med gradivom, ki bi lahko bilo v zvezi z dogajanjem na slovenskih tleh v tem času, so le dopisi, naslovljeni na škofa Bucheima, s kratkimi poročili o dogajanju in prošnjami za molitve oziroma prirejanje drugih pobožnosti, ki bi pripomogle k ugodnemu razpletu vojaškega dogajanja. Kratka komentirana predstavitev enega od dokumentov s konca januarja 1642 nas popelje *in medias res* pestrega dogajanja v t. i. švedskem obdobju vojne in nas seznanja z njegovimi glavnimi protagonisti: Torstensson, Baner, Puchaim, Horn.

Viri in literatura

Arhivski viri

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŠAL 1, fasc. 19, št. 3.

²⁹ NŠAL, ŠAL 1, fasc. 19, št. 3.

ÖStA – Österreichischesstaatsarchiv
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HausA Familienakten 100-12.
SB Sammlung (Kos Urkunden 1-26).

Literatura

- Arndt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648*. Stuttgart: Reclam, 2009.
- Asbach, Olaf in Schröder, Peter: *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*. Abingdon: Routledge, 2014.
- Bedürftig, Friedemann: *Der Dreißigjährige Krieg*. Darmstadt: Primus Verlag, 2006.
- Cramer, Kevin: *The Thirty Years' War and German Memory in the Nineteenth Century*. Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2007.
- Cust, Edward: *Lives of the Warriors of the Thirty Years' War – Warriors of the 17th Century*. Part II. London: J. Murray, 1865.
- Debenjak, Doris Debenjak, Božidar Debenjak, Primož: *Veliki nemško-slovenski slovar = Grosses deutsch-slowenisches Wörterbuch*. Ljubljana: DZS, 1993.
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, Theil III. Vom Regierungsantritte Erzherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.
- Freytag, Gustav: *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648 – Das Heer. Soldatenleben und Sitten*. Band 1. Bad Langensalza: Verlag Rockstuhl, 2003.
- Freytag, Gustav: *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648 – Die Dörfer und ihre Geistlichen. Der Frieden*. Band 3. Bad Langensalza: Verlag Rockstuhl, 2003.
- Freytag, Gustav: *Der Dreißigjährige Krieg 1618–1648 – Die Städte. Die Kipper und Wipper und die öffentliche Meinung*. Band 2. Bad Langensalza: Verlag Rockstuhl, 2003.
- Friesenegger, Maurus: *Tagebuch aus dem 30jährigen Krieg*. Nach einer Handschrift im Kloster Andechs mit Vorwort, Anmerkungen und Register. München: Allitera Verlag, 2007.
- Iskra, Mateja: *Predstavitev tridesetletne vojne in takratne družbe v romanu Simplicius Simplicissimus avtorja Hansa Jakoba Christopherja von Grimmelshausna*. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Oddelek za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko, 2007.
- Kočevar, Vanja: *Odmevi tridesetletne vojne na Kranjskem*. Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 2012.
- Krusenstjern von Benigna, Hans Medick (ur.): *Zwischen Alltag und Katastrophe*.

- Der Dreißigjährige Krieg aus der Nähe*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001.
- Lazar, Tomaž in Visočnik, Julijana: »Bojno-taktični načrt« ali shema sestave habsburške vojske iz časa beneško-habsburške vojne. *Arhivi – zakladnice spomina* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2014, str. 110–111.
- Lazar, Tomaž: Bojni načrt iz časa beneške vojne v zapuščini Krištofa Ravbarja: dragoceno odkritje v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu. *Zgodovinski časopis*, 73, 2019, št. 3/4, str. 296–345.
- Mortimer, Geoff: *Eyewitness accounts of the Thirty Years War 1618–48*. Basingstoke and New York: Palgrave, 2002.
- Parker, Geoffrey: *The Thirty Years' War*. London: Routledge, 1984 (second edition 1997).
- Priporočila za izdajanje zgodnjenovoveških besedil. *Acta Ecclesiastica Sloveniae*, 23, 2001, str. 385–392.
- Ringmar, Erik: *Identity, Interest and Action: a Cultural Explanation of Sweden's Intervention in the Thirty Years War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Visočnik, Julijana: *Škofijski arhiv Ljubljana. Inventar fonda ŠAL I*. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana 2012.
- Wilson, Peter H.: *The Thirty Years War. Europe's Tragedy*. Cambridge/Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Žmuc, Irena: *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, (magistrsko delo), 2005.

Spletni viri

- Auswechselln. *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm*. http://woerterbuchnetz.de/cgi-bin/WBNetz/wbgui_py?sigle=DWB&mode=Vernetzung&lemid=GA09320#XGA09320; <https://www.duden.de/rechtschreibung/Auswechslung> (17. 7. 2020).
- Auswechselln. *Duden*. <https://www.duden.de/suchen/dudenonline/auswechselln> (30. 6. 2020).
- Baner, Johan. *WER war WER – im Dreißigjährigen Krieg*. <http://www.koni.onlinhome.de/ausfuehrliche-biographien/baner-frames.htm> (8. 7. 2020).
- Janko, Wilhelm Edler von: Gonzaga, Hannibal Fürst von. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz21696.html> (8. 7. 2020).

war. Because it was not possible to present the complete content here, the article outlines these attested figures and thus indirectly also the significance of the material kept in the archives.

MATIJA OGRIN

Slovenski rokopisi 17. stoletja v senci tridesetletne vojne in »doba književnega zastoja«

Postavitev vprašanja

Ali so dramatični sunki tridesetletne vojne kako vplivali na slovensko književnost 17. stoletja? Težko si je misliti, da bi tako obsežno vseevropsko dogajanje ne imelo nobenih učinkov ali vplivov na našo književnost – in vendar si slovenska literarna zgodovina tega vprašanja doslej ni izrecno zastavila, četudi nekateri dokumenti sami kažejo na ta problem. Ali je torej možno to vprašanje postaviti zares pertinentno: tako, da bo temeljilo na dejanskem slovstvenem gradivu in bo odgovor nanj omogočil novo ali dopolnjeno pojasnitev tega gradiva?

S slovensko književnostjo protireformacijske dobe ali, boljše, katoliške obnove so se ukvarjali domala vsi starejši literarni zgodovinarji – od Karla Glaserja in Josipa Marna do Karla Štreklja, Franceta Kidriča, Mirka Rupla, Jožeta Pogačnika ter Igorja Grdine. Prizadevanja škofa Tomaža Hrena (škofoval 1599–1630) za slovensko katoliško knjigo so bila razmeroma dobro raziskana, skupaj z omejenimi uspehi njegovega razmeroma ambicioznega knjižnega programa: neposredno ali posredno po drugih mu je uspelo izdati lekcionar *Evangelia inu lystuvi* (1612) in mali katekizem Petra Kanizija (1615); kakor mali je nato tudi veliki Kanizijev katekizem jezuit Janez Čandek zanj verjetno prevedel do leta 1618, toda dokaza, da bi izšel v tisku, nimamo. Prav tako je nesrečno spodletel Hrenov načrt, da bi izdal slovensko cerkveno pesmarico – *Hymnologium slavicum*, že pripravljeno v rokopisu. Tudi pobuda škofa Rinalda Scarlichija (škofoval 1630–1640) glede tiskarne v Ljubljani je bila ustrezno prikazana kot poskus obnoviti Hrenovo zamisel

in uporabiti tiskarske črke, ki jih je Hren že kupil¹ – a se načrt žal ni uresničil in so bile črke nazadnje menda prodane v Zagreb.

Če si ogledamo kronologijo slovenskih tiskanih knjig v 17. stoletju, nam dejstva ponujajo tole razmeroma skopo podobo.

Tabela 1:

- ◇ 1607 – Alasia da Sommaripa, *Vocabolario Italiano e Schiavo*
- ◇ 1612 (1613) – Hren-Čandek, *Evangelia inu lystuvi*
- ◇ 1615 – Janez Čandek, *Catechismus Petri Canisii ... skusi malane Figure naprej postavljen* (t. i. mali katekizem)
- ◇ 1672 – Janez L. Schönleben, *Evangelia inu lystuvi*
- ◇ 1678 – Matija Kastelec, *Bratovske buqvice ...*
- ◇ 1691 – Janez Svetokriški, *Sacrum promptuarium ...*

Literarni zgodovinarji nikoli niso pozabili poudariti, da je bila ta bera katoliške slovenske knjige 17. stoletja revna v primerjavi z množino protestantskih knjig 16. stoletja. Izstopajoča posebnost te kronologije je, da je med Hrenovo izdajo lekcionarja *Evangelia inu lystuvi* (EvL 1612), tj. knjige nedeljskih evangelijev in beril, ter Schönlebnovo izdajo minilo kar 60 let. Kot zadnja knjiga Hrenove dobe je izšel še mali katekizem za mladino leta 1615, nato nobena slovenska tiskana knjiga do leta 1672.

Teh skoraj šest desetletij literarna zgodovina imenuje doba »književnega zastoja«. Ta zastoj ali tudi »doba praznine« je postal v zgodovini slovenske književnosti nekakšen simbol pasivnosti in domnevno podcenjujočega odnosa višjih krogov Katoliške cerkve do rabe slovenščine v pastoriali, celo znamenje morebitne brezbriznosti do potreb duhovnikov pri njihovem dušnopastirskem delu, saj razen lekcionarja v ljudskem jeziku niso imeli tako osnovnih pripomočkov, kakor sta katekizem in pesmarica.² Čas, v katerem je potekala tridesetletna vojna, torej na področju slovenske literarne zgodovine uokvirja doba 57 let, ko ni bila natisnjena nobena slovenska knjiga. Oba pojava se začneta domala hkrati, kar ni brez pomena: začetek tridesetletne vojne leta 1618 je bil tudi začetek »dobe literarnega zastoja«: naša zadnja tiskana knjiga je izšla leta 1615, prevod velikega Kanizijevega katekizma, dokončan do leta 1618, pa že ni več izšel. Knjižni »zastoj« je nato trajal skoraj dvakrat dlje kakor sama vojna.

¹ Kidrič, *Zgodovina*, str. 102–104.

² Prim. Kidrič, *Zgodovina*, str. 105; Legiša, *Zgodovina slovenskega slovstva*, str. 281.

Toda »doba literarnega zastoja« je glede na zgodovinsko realnost primarnih virov protisloven pojem, kajti doba med letoma 1615 in 1672 nikakor ni bila brez literarne dejavnosti. Celo nasprotno, v tem času so nastala številna slovenska besedila z intenzivno slovstveno recepcijo. Toda posebnost te dobe je, da je za besedila v slovenskem jeziku kot edina možnost obstoja in branja popolnoma prevladala rokopisna kultura nad kulturo tiskane knjige: rokopis je bil temeljna oblika obstoja, diseminacije in recepcije besedil. Če upoštevamo primarne vire, ki stojijo za temi trditvami, se pokaže, da je v dobi 1615–1672 nastala plejada slovenskih besedil, ki so krožila in delovala v rokopisni obliki, hkrati pa ni bila nobena od teh knjig natisnjena. V tej luči oznaka »doba literarnega zastoja« pokaže svojo protislovno, kontroverzno vsebino. Slovstveno gradivo pa nam ob tem kar samo ponuja novo obliko našega vprašanja: Kako pojasniti, da se z začetkom tridesetletne vojne pri nas konča doba tiskane knjige – in se Hrenov literarni program pretrga ter uresniči le do polovice –, začne pa se doba slovenske rokopisne kulture v novem veku, »doba slovenskih rokopisov«?

Osrednji del te študije naj bi podal strnjen pregled slovenskih rokopisov, nastalih v omenjeni »dobi zastoja«, in s tem izpričal utemeljenost tako postavljenega vprašanja.

Slovenski rokopisi baročnih bratovščin

Iz druge tretjine 17. stoletja so se nam ohranili rokopisi s pravili treh bratovščin v slovenskem jeziku: to so bratovščina sv. Rešnjega Telesa v Dolini pri Trstu (1635),³ bratovščina Marijinega darovanja v Komendi (1660)⁴ in bratovščina Marijinega rojstva na Homcu pri Mengšu (1661).⁵

Ti razmeroma zgodnji in podrobno izpisani slovenski teksti bratovščinskih pravil nas tu ne zanimajo v prvi vrsti z literarnega gledišča, saj so cerkvenopravna besedila. Zanimajo nas kot slovenski dokument intenzivne in razvejene kulture katoliške obnove, ki je v srednji tretjini 17. stoletja v marsikaterem pogledu dosegala svoj polni elan in razcvet. Bratovščine so postale temeljni nosilec verskega življenja laikov, deloma tudi duhovnikov: »Povezovale so jih ustaljene in redne zasebne in skupne molitve ter shodi«, razna spokorna dela in skupna prizadevanja

3 PAK – SI PAK KP 352. Objava: Rupel, Prispevki.

4 Steska, Slovenska pravila bratovščine Marijinega darovanja.

5 Prim. Mrkun, Bratovščina sv. Rešnjega Telesa; Ogrin, Bratovščinske iskre, str. 56–62.

za dobrodelne dejavnosti.⁶ Škof Tomaž Hren, podobno njegovim naslednikom, je bratovščine zelo podprl, s tem pa tudi številne pobožnosti, ki so bile z njimi povezane, in romanja. V protokolih škofa Hrena je značilen opis zelo številčnega romanja za praznik Marijinega rojstva 7. septembra 1616 v Novo Štifo pri Gornjem Gradu iz vseh slovenskih dežel, kjer je med drugim rečeno: »Po ustaljenem načinu smo skupno peli hvalnice Bogu in blaženi Devici Mariji. Naši duhovniki in jaz smo skupaj z romarji peli slovenske pesmi ter prošnje in lavretanske litanije vse do polnoči; ljudje so potem še sami prepevali celo noč.«⁷ Že iz tega kratkega opisa je razvidno, da je bilo za to, kar ti stavki opisujejo, potrebnih precej slovenskih besedil; preprosti verniki so tradicijske pesmi verjetno znali na pamet, a ne vsi istih in ne v enaki meri. Toda duhovniki so jih brez dvoma imeli tudi v pisni obliki, da je bilo petje urejeno: sami so izhajali iz različnih slovenskih in avstrijskih dežel iz raznih stanov in niso znali vseh pesmi na pamet, gotovo pa ne prošenj in litanij, ki so jih molili z ljudstvom; vse to je moralo biti zapisano v rokopisih.⁸

Podobna besedila so za svoje shode in procesije potrebovale tudi bratovščine, kakor tri zgoraj omenjene. Nadaljevale so starejšo, verjetno poznosrednjeveško tradicijo, ki je v času protestantizma v 16. stoletju pojenjala, ponekod zamrla, njihova slovenska pravila iz srednje tretjine 17. stoletja pa so dokument tedanje duhovne obnove in sočasne ureditve pravnega položaja teh bratovščin v okviru škofije po veljavnih tridentinskih odlokih. Zato se v njihovih slovenskih opredelitvah pojavljajo na eni strani elementi, ki jih je treba razumeti kot tradicijske, na drugi pa takšni, ki kažejo na sočasno obnovo. Ustaljeno je verjetno že staro izrazje marijanske in evharistične pobožnosti: dolinska bratovščina glavno marijansko molitev še leta 1635 imenuje z domnevno starejšo obliko Zdravamarija (ne Češčenamarija) in dokumentira tudi enake pregibne oblike, ki jih ljudski govor pozna še danes: »Vsakiteri Brat, inu sestra ... ima 5 ozhanasou inu 5 sdrauih Marij smolit, alli sai en Ozhanas, inu eno sdrauo Mario bode smoliu ...«⁹ Pravila Marijine bratovščine v Komendi iz leta 1660 Mater Božjo kar štirikrat imenujejo s priljubljenim elogijem »luba Roſha Diuiza Maria«, znanim že iz Stiškega rokopisa; Marijini prazniki se imenujejo »šmarni dan«, bratovščinski oltar, pri katerem člani molijo, je »šmarni oltar«, zakrament svete evharistije pa se imenuje s čustvenim stilemom, ki je imel pozneje še dolgo izročilo: »to zartano

6 Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 136.

7 Cit. po Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 136.

8 Kidrič vse Hrenove omembe o »objavah« besedil, na primer glede slovenske pesmi o rožnem vencu, tolmači kot rokopisne objave. Prim. *Zgodovina*, str. 98.

9 Rupel, Prišpevki, str. 179.

Sveto Reshnie Tellu«. ¹⁰ Pravila Marijine bratovščine na Homcu pri Kamniku iz leta 1661 pa dokumentirajo celo, da je dotedanja slovenska katoliška kultura za člane marijanske bratovščine izoblikovala posebno poimenovanje – »šmarni bratje«: odpustki so dani »per letem Altarju Schimarnim Bratam, inu Shestram na vezhne zhasse«. Na drugi strani pa določilo glede odpustka določa pobožno udeležbo pri bratovščinski procesiji vsako prvo nedeljo v mesecu – kar je gotovo izraz vneme tedanje duhovne obnove: »Vfsako prvo nedelo pak ufsakiga Mestza, kyer spreimeio s' procesio (usaj okuli zerkve) Svetu reshne Tellu ...«¹¹

Procesija na vsako prvo nedeljo, ki je tu le kratko omenjena, je bila v resnici mnogo več: bila je osrednja mesečna pobožnost bratovščine, ki je ponekod potekala zelo slovesno. Valvasor takole opisuje redno mesečno procesijo v Cerknici, ki je bila tedaj trg;¹² sklepamo lahko, da je procesija na Homcu in v Komendi potekala v skromnejši, toda vendar primerljivi obliki. Tu navedimo le stavke, kjer Valvasor omenja slovensko petje:

»Pri cerkvi [v Cerknici] je bratovščina sv. rožnega venca, kateremu na čast imajo vsako prvo nedeljo v vsakem mesecu procesijo z velikimi in malimi banderi. Takih bander ima cerkev dvaintrideset večjih in petnajst manjših. In ta nakazujejo petnajst skrivnosti rožnega venca. Procesija pa se razporedi takole: na začetku gre pred vsemi drugimi bandero s križem. [...] Njim sledi šesti križ, za katerim hodijo poročeni moški, ki nosijo svoj križ z dvema baklama in prepevajo v slovenščini hvalnico *Omni die dic Mariae* etc. Za njimi pride najprej sedmi križ, ki mu sledijo vdovci in spreobrnjenci, ki nosijo goreče sveče v rokah in pojejo psalm *Miserere mei, Deus* (Usmili se me, o Bog, ali Bog mi bodi milosten) itd. Za sedmim križem pa sledijo poročene ženske in z zvonkimi glasovi pojejo *Rosarium gaudiosum*. Mednje se pomeša in jim sledi dvanajst velikih križev in pet majhnih. Za njimi nosijo skrinjo Naše ljube Gospe in okoli nje ostale križe. Na sredi hodijo duhovniki in pojejo na ves glas. K tej procesiji se zbere več kot dvanajst tisoč ljudi.«¹³

Valvasorjeva številčna ocena je skoraj gotovo pretirana, opis baročne procesije, kakršnih je bilo v njegovem času veliko, pa je verjetno verodostojen. Kakršnokoli

¹⁰ Steska, Slovenska pravila bratovščine Marijinega darovanja, str. 33–34.

¹¹ Mrkun, Bratovščina sv. Rešnjega Telesa, str. 97; prim. Ogrin, Bratovščinske iskre, str. 60–61.

¹² Obširno ter impozantno sestavo te procesije morda nekoliko pojasni podatek, da je bila Cerknica največji trg na Kranjskem in da se je lahko po številu prebivalstva merila z mesti, kakršni sta bili Kamnik in Škofja Loka. Prim. Golec, Cerknica – pozni nastanek največjega slovenskega trga, str. 214.

¹³ Valvasor, *Čast in slava vojvodine Kranjske*, VIII., str. 1560–1561. Prim. izvirnik: Valvasor, *Die Ehre*, VIII., str. 732–733.

petje je že pri tem omenjeno, je zunaj večjih mest brez dvoma potekalo v slovenščini. Pri tem omembe petja *Rosarium gaudiosum* verjetno ne gre razumeti kot pevno obliko molitve rožnega venca, marveč je treba misliti na rožnovenske pesnitve, kakršno na primer vsebuje *Kalobski rokopis*, kjer pet daljših pesmi po deset kitic – *decas* – opeva razne skrivnosti rožnega venca.¹⁴ Tej pesnitvi v *Kalobskem rokopisu* neposredno sledi še dolga marijanska pesnitev »Omni die dic Mariae« – Moja duša vsak dan skuša – prav ta, ki jo za cerkniško procesijo izpričuje Valvasor, je še nekoliko daljša od rožnovenske pesnitve.¹⁵

Tako že same bratovščinske procesije na prvo nedeljo v mesecu izpričujejo kompleksen sestav verskega in kulturnega dogajanja, ki si ga ni mogoče misliti le v okviru oralne kulture (ustnega slovstva), marveč nasprotno: nujno je potrebovalo oporo rokopisne kulture, ker tiskanih knjig s temi slovenskimi besedili ni bilo. Takšne procesije s petjem in molitvami ni bilo mogoče organizirati brez zapisanih besedil, ki so jih duhovniki imeli v raznih rokopisih. Da pri tem ne delamo prenačljenih sklepov, nam bo dokazal *Budimpeštanski rokopis* z besedili ene od tedanjih rožnovenskih bratovščin.

Slovstveni načrt škofa Hrena

Kontekst, v katerem govorimo o slovenskih rokopisih zgodnjega 17. stoletja, določa knjižna pobuda škofa Tomaža Hrena, ki jo je treba razumeti kot del katoliške reforme ali obnove: ko je Hren izdal lekcionar *Evangelia inu lystuvi* z letnico 1612 (dejansko 1613), so ti na predlistu nosili škofov grb in pod njim napis: *Thomas nonus episcopus labacensis archiducalis consiliarius et reformator*.¹⁶ Zadnja beseda se nanaša na njegovo vlogo v verski obnovi v začetku 17. stoletja: Hren se je razglasil za *reformatorja*, ki *reformira* svojo katoliško škofijo, s čimer je treba razumeti dva vidika. Nastopil je, prvič, proti protestantom, za kar mu je kot voditelju reformacijske komisije dajal polnomočje deželni knez, ki je v polnem pomenu besede imel *ius reformandi*.¹⁷ Drugi vidik škofove reforme pa primerneje označuje izraz katoliška obnova: škofijo je notranje reformiral z boljšo izobrazbo

14 Prim. pesnitev iz 50 rimanih štirivrstičnih kitic »Rosarium B. Mariae Virginis De Vita et Pafsione Christi«, Legiša, *Kalobški rokopis*, str. 87–93.

15 Legiša, *Kalobški rokopis*, str. 93–100.

16 Prim. EvL 1612, predlist verso.

17 Prim. Kočevar, Patent nadvojvode Ferdinanda, str. 34 isl., 43 isl.

in disciplino duhovnikov, z vizitacijami župnij in škofijskimi sinodami v Gornjem Gradu ter s poživitvijo romanj, bratovščin, cerkvenega petja in drugega duhovnega življenja.¹⁸

In čeprav je bil oster nasprotnik protestantizma, je škof Hren knjigo nedeljskih beril *Evangelia inu lystuvi* zasnoval v protestantskem knjižnem jeziku 16. stoletja, s tem pa je jezikovni in besedilni standard protestantov ohranil in posredoval v naslednje dobe vse do Japljevega prevoda Svetega pisma. V obeh knjigah, ki sta ju v letih 1612 in 1615 izdala Hren in Čandek, moramo torej s knjižnojezikovnega gledišča videti vplivno, daljnosežno kontinuiteto slovenskega jezika in svetopi-semških besedil. Skupaj s Schönlebnovo izdajo evangelijev in listov je ta lekcionar, kot meni Luka Vidmar, najpomembnejše delo slovenske katoliške obnove: »V 17. in 18. stoletju, ko so se na Slovenskem krepile deželne identitete in pokrajinski govori, so od katoliških knjig prav izdaje lekcionarja najbolj ohranjale slovensko jezikovno in pravopisno normo ter zavest o slovenski etnični skupnosti.«¹⁹ Kako pomembno so *Evangelia inu lystuvi* vplivali na uveljavitev in rabo slovenskega knjižnega jezika celo v slovenskih krajih, precej oddaljenih od deželnih središč, kaže primer molitve za verne duše v *Črnjanskem rokopisu* – knjigi bratovščine blažene Device Marije in svetega Ožbalta iz Črne na Koroškem.²⁰ Molitev, čeprav je bila namenjena vernikom iz Mežiške doline, je napisana v presenetljivo pravilnem knjižnem jeziku – kar si je mogoče razložiti z dejstvom, da je podružnica v Črni skupaj s prafaro Šmihel pri Pliberku tedaj sodila v ljubljansko škofijo, kjer je bil Hrenov lekcionar uradna liturgična knjiga in je – v tem primeru vidno – vzdrževal knjižni jezikovni standard.

Več podrobnosti Hrenove knjige kaže na veliko oznanjevalno in prenovitveno ambicijo ljubljanskega škofa, ki je segla prek meja njegove škofije. Ta je obsegala nekaj več kot 60 župnij, on pa je evangelije in liste izdal v izjemno visoki nakladi – 3.000 izvodov. Namen, da bi knjiga segla prek meja dežele Kranjske in zajela vse govorce slovenskega jezika, se kaže tudi v tem, da so berila v njej razporejena še po

18 Prim. Benedik, Protireformacija in katoliška prenova, str. 135–136.

19 Vidmar, Katoliška obnova, str. 99.

20 Slika in prepis: Vačun Kolar, *Črnjanski rokopis*, str. 490–493. Prim. Ogrin, *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 112–113, 242. Približno sočasno, v srednji tretjini 17. stoletja, je bil napisan *Budimpeštanski rokopis*, ki vsebuje razmeroma obsežna slovenska besedila neke rožnovenske bratovščine (prim. *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 101–109, 237–240). Ta so dober primer, kako močno so lahko narečni in pokrajinski vplivi zaznamovali knjižna besedila že v 17. stoletju, tem bolj v 18. stoletju; v primerjavi z njimi je molitev iz *Črnjanskega rokopisa* zapisana v visoki knjižni slovenščini.

oglejskem misalu (čeprav je bil v njegovi škofiji uradno že predpisan rimski misal) – da bi jo lahko uporabljali tudi duhovniki na pastoralnem območju oglejskega patriarhata. Obnova je zato vsaj deloma segala v širši slovenski prostor: »Hren je lekcionar namenil istemu občestvu kakor Trubar in Dalmatin svoje svetopi-semske prevode: ne le Slovencem v ljubljanski škofiji ali na Kranjskem, temveč Slovencem v vsej Notranji Avstriji ne glede na njihov političnoupravni in cerkve-noupravni okvir. To kaže naslov dela, v katerega je Hren vključil sintagmo 'VSEM CATHOLISHKIM CERKVAM, STVprau v'Krajnski Desheli'. Schönleben je v drugi izdaji to opredelitev samo preciziral: 'VSEM CATHOLISHKIM SLOUENSKIM Cerkuam, stupráu v'Krajnski Deshéli' [...] Kakor luteranski nasprotniki je želel zajeti vsa krščanska občestva, ki so govorila jezik njegove knjige.«²¹ Ko je nato leta 1615 Čandek v založbi stolnega dekana Mihaela Mikca izdal mali *Catechismus skusi malane figure naprej postavljen* Petra Kanizija, je v uvodu zapisal, da bo ta katekizem koristen »lih kakor poprej sa Nemze, taku tudi fedaj sa Krajnze inu vfshlaht Slovenze«.²² Razlikovanje med Kranjci in Slovenci v katekizmu iz leta 1615 se torej umešča v širšo Hrenovo vizijo, ki sega prek meja Kranjske in svoj teritorij že identificira s teritorijem slovenskega jezika. V tej luči je razumljivo, zakaj je Hren lekcionar izdal v 3.000 izvodih, ko je vendar imel le nekaj več kot 60 župnij. Hrenova dikcija v podnaslovu evangelijev in listov dokumentira, da po njegovem mnenju Kranjci ne govorijo kranjskega jezika, ampak govorijo slovenski jezik; da je to nedvoumno, nam pove zgoraj citirani podnaslov, ki dalje pravi, da so *Evangelia inu lystuvi 1612* prevedeni ne v kranjski jezik, ampak »is Bukovfkiga na Slovénfki jesik sveftu prelosheni«.²³

Hren je imel v programu še dve pomembni deli: veliki Kanizijev katekizem, ki ga je Janez Čandek prevedel verjetno do leta 1618, saj prevod Hren omenja leta 1620²⁴ (»oba katekizma je moral prevesti Čandik, a izdaja velikega katekizma l. 1618 je problematična, dokler se ne najde kak primerek«),²⁵ in izgubljeno slovensko pesmarico, katere naslov navaja France Kidrič tako: *Hymnologium slavicum, to je svete himne, katere se pojo v cerkvi pri službi božji, in druge pesmi, ki se pojo pri procesijah itd., preložene iz svetih očetov, deloma pa zložene od Hrena samega*.²⁶ V

21 Vidmar, *Katoliška obnova*, str. 101.

22 *Catechismus 1615*, pag. 2–3.

23 EvL 1612, naslovna stran.

24 Kidrič, *Zgodovina*, str. 101–102.

25 Turk, Hren, Tomaž. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/> (16. 7. 2020).

26 Kidrič, *Zgodovina*, str. 102.

njej je Hren zbral glavne tipe pesmi: tradicijske, tj. srednjeveške mašne pesmi, nekaj teh so pozneje posredovali *Evangeliji in listi*; nato pesmi za razne procesije in romarske pesmi, ki jih sam omenja na primer v zapisu o Novi Štifti, verjetno tudi tam omenjena litanijska pesem, kakršno pozna *Budimpeštanski rokopis* ipd. Takšna pesmarica je bila nujna podlaga Hrenovi prenovi cerkvenega petja, toda v tiskano knjigo tudi ta ni mogla prodreti ne v svojem času ne pozneje.

Te poudarke o širini Hrenovih reformnih ali obnovitvenih zasnov, zgoščenih ter ohranjenih zlasti v lekcionarju *Evangelia inu lystuvi*, je bilo treba nakazati, saj so neposreden okvir, v katerem so nastala besedila ali vsaj pobude za domala vse ohranjene slovenske rokopise 17. stoletja.

Hrenov slovstveni program je bil torej na polovici prekinjen, ustavljen: če veliki katekizem in himnologij kot bistveno pomembna pastoralna pripomočka vsakega duhovnika nista mogla iziti v tisku, sta se po drugi strani zelo verjetno širila vsaj v rokopisih, kar je izpričano za Hrenov himnologij. Potreba po njiju je bila velika. Ko je leta 1672 Janez Ludvik Schönleben pripravil novo izdajo *Evangelia inu lystuvi* (EvL), sta v njej kot dodatka izšli prav na najmanjši obseg skrženi pogrešani enoti: katekizem z osnovnimi molitvami in pesmarica s sedmimi glavnimi mašnimi pesmimi. V vmesnem času med obema izdajama EvL – 1612 in 1672 – je potekal pomemben proces: v izvode EvL 1612 so duhovniki dodajali prazne lege listov in vanje lastnoročno prepisovali besedila, ki so jih najbolj potrebovali.

Rokopisne lekcionarske pesmarice v *Evangelia inu lystuvi* – priče izročila in živih potreb

Skoraj vsi ohranjeni izvodi (v Sloveniji so ohranjeni le štirje) Hren-Čandkovega lekcionarja imajo daljše in krajše rokopisne dodatke, privezane h glavni knjigi. Njihova vsebina je precej raznolika in je izraz dejanske potrebe po slovenskih besedilih v živi pastoralni rabi, v realnem lokalnem okolju župnije ali podružnice. EvL 1612 so torej imeli dolgo in vitalno življenje, kot ga je imela le redkokatera slovenska knjiga: znotraj njihovih platnic se je porodil poseben pojav v razvoju slovenske knjige – *lekcionarske rokopisne pesmarice*.

Poglavitna izstopajoča lastnost teh lekcionarskih rokopisov je, da se v njih združujejo odlomki evangelijev za novo uvedene praznike, odlomki katekizma, molitve ter glavne cerkvene pesmi. Skupaj z nedeljskimi evangeliji se tako povezujejo iste tri prvine, ki jih je Schönleben združil v svojo izdajo EvL 1672. Naj takoj povemo,

da je France Kidrič to dejstvo v privezanih rokopisih tolmačil, kot da ti dodatki odsevajo Schönlebnovo lekcionarsko zasnovo in da so verjetno posteriorni,²⁷ čeprav se ta teza ne sklada s Kidričevimi lastnimi ugotovitvami, da se pesemska besedila rokopisnih pesmaric večidel sploh ne ujemajo s Schönlebnovimi in da so bile vsaj nekatere pesmi v *Muzejskem rokopisu* zapisane pred EvL 1672. Problem je pustil odprt in napovedal, da »historiat in razbor posameznih tekstov pride v kritično celotno izdajo slovenskih cerkvenih pesmi iz protireformacijske dobe«. ²⁸ Toda kritične izdaje, ki jo je tu napovedal, ni pripravil; problematika in obseg gradiva sta namreč izjemno obsežna.

Muzejski rokopis

Muzejski rokopis, kot je Marijan Smolik poimenoval rokopis, privezan k izvodu EvL 1612 v Narodnem muzeju, ima vse značilnosti lekcionarske zvrsti rokopisov: vsebuje vse tri sestavine, ki se pozneje v popolnejši sestavi pojavijo pri Schönlebnu. Hkrati je v primerjavi z drugimi nekoliko obsežnejši in bogatejši po vsebini. Vsebuje pesmi, ki prinašajo reprezentativen razpon izročila slovenskih mašnih pesmi. Med njimi so po eni strani takšne, ki so bile že od srednjega veka najširše priljubljene in so se zato v cerkvenem petju ohranile vse do 19. stoletja, med beneškimi Slovenci celo v 20. stoletju; takšna je denimo »Ta dan je vsiga veselja«, ki se je po raziskavah Marijana Smolika ohranila v nič manj kot 31 tiskih in rokopisih od začetkov do leta 1800; na drugi strani pa *Muzejski rokopis* vsebuje tudi nekatere pesmi, ki niso ohranjene nikoder drugod.²⁹ Obsega 18 pesmi.

Tabela 2:

1. Ta dan je vsiga veselja
2. Jezus je od smrti vstal
3. O ti divica, Mati Marija
4. Zgodna Danica, vseh divic Devica

²⁷ France Kidrič je glede tega zapisal: »Vendar pa sodim, da je rokopisni dodatek muzejskemu primerku Evangelijev 1612. l. kot celota odmev izdaje Evangelijev 1672. l., ker so bile vse tri sestavine združene pač le v Evangelijih« (Kidrič, *Opombe*, str. 121).

²⁸ Kidrič, *Opombe*, str. 132.

²⁹ Za evidenco izročila teh in drugih pesmi v rokopisih in tiskih sem uporabljal *Listkovni seznam slovenskih cerkvenih pesmi* (Semeniška knjižnica Ljubljana), ki ga je sestavil Marijan Smolik ob pisanju monografije *Odmev verskih resnic*, 1963 (2011² gl. Smolik, *Odmev verskih resnic* in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi. *Elektronske znanstvene monografije*. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/16.7.2020>) ter ga skrbno dopolnjeval še pozneje.

5. Jezus, sladak je tvoj spomin
6. Eno je dete rojeno
7. O Marija žlahtna gospa
8. Jezusa pozibljimo
9. Žalostna je mati stala
10. Božja muč se bo srdila
11. O srce krščansko
12. Češčenu bodi svetu cartano Rešnu telu
13. Moja duša vsak dan skuša, *Hymnus S: Casimiri*
14. Veselu poj duša moja od Rešnjiga Telesa
15. Češena bodi, o sveta krvava glava
16. Jezus bodi češčeno srce tvoje presvetu (*alia ad Cor in eodem tono*)
17. O svetlu sonce, žlahtna luč (*de Morte*)
18. Ave Roža gnade polna Rosalia posodva duhovna

Izmed tistih sedmih najbolj kanoničnih prazniških pesmi, ki jih je Schönleben pozneje objavil v EvL 1672, vsebuje *Muzejski rokopis* štiri, in te so zapisane v začetnem delu rokopisa (1–3, 6). Pozornost pritegne njihov razpored: vmes med obema znanima božičnima (1, 6) je znamenita velikonočna (2), ki ji sledijo še pesem za svečnico (3), še ena Marijina in Jezus, sladak je tvoj spomin (5), s katero so januarja obhajali praznik Jezusovega imena. Takšna sestava, značilna za ves seznam, kaže, da pesmi niso bile zapisane v rokopis glede na kronologijo cerkvenega leta, temveč jih je več rok zapisovalo v določenem obdobju glede na praktične potrebe v dušnem pastirstvu. Toda izmed 18 pesmi je kar pet takšnih, ki jih ne najdemo več v nobenem drugem rokopisu ali tisku (7, 11, 12, 17, 18). In tri so takšne, da jih ima le še po eden od drugih rokopisov 17. stoletja (4 v *Budimpeštanskem rokopisu*, 15 in 16 v *Kalobskem*), pesem o svetem Rešnjem telesu (14) pa se pojavi le še v Maurerjevem rokopisu iz 18. stoletja. Vse to priča o tem, da *Muzejski rokopis* vsebuje neki bistveno širši tok besedilnega izročila, kot ga zajema izsek sedmih pesmi v EvL 1672. Če pri štirih omenjenih pesmih, ki so obema pesmaricama skupne, upoštevamo še razne specifične posebnosti *Muzejskega rokopisa* – njegov manj urejen pravopis in nemajhno besedilno variantnost –, postane še bolj jasno, da Schönlebnov lekcionar nikakor ni bil vir *Muzejskega rokopisa*, marveč je ta moral imeti druge, starejše vire. Gotovo pa je, kar dopušča tudi Kidrič,³⁰ da so

³⁰ Kidrič, *Opombe*, str. 121. Kidričeva izvajanja o nastanku *Muzejskega rokopisa* so nekoliko aprioristična. Morda pravilno razlikuje dve roki, ki sta pisali pesmi, imenuje ju C in D; toda

EvL 1672 in *Muzejski rokopis* imeli skupno predlogo, točneje, skupno besedilno izročilo – namreč prepise izgubljenega Hrenovega himnologija.

Pesmariški del *Muzejskega rokopisa* se pričinja z evangelijskim odlomkom »*Vi ste sol te femle ...*« (Mt 5,13–16). Kidrič je pravilno ugotovil, da si je pisec ta odlomek pripravil in zapisal za mašo v čast cerkvenemu učitelju. Sklepal je, da je bila maša v čast učitelju uvedena z dopolnili misala papeža Urbana VIII. po letu 1634: praznik »se je uvel v ljubljanski škofiji šele z novim misalom 1634. leta [...]. Sodim torej, da je ta beležka prva [v rokopisu] in da spada v čas od 1634. leta do 1672. leta.«³¹ Toda ta sklep je zaradi Kidričevega splošnega vtisa o poznem nastanku lekcionarskih pesmaric prenagel. Pogled v več izdaj Rimskega misala zgodnjega 17. stoletja, ki so na voljo v digitalnih zbirkah, pokaže, da je bilo obhajanje *Commune doctorum* (skupne maše v čast cerkvenih učiteljev) v misalu že ne samo desetletje poprej, leta 1624, marveč je povsem ista maša z istim odlomkom Matejevega evangelija že v izdajah Rimskega misala iz 1608 in celo 1605 – medtem ko je v izdaji iz leta 1604 nisem našel.³² To pa pomeni, da uvedba te maše nima zveze z reformami Urbana VIII., ampak z dopolnili Klemna VIII., ki je umrl leta 1605. S Kidričem, ki je menil, da je vezava rokopisnih leg v knjigo prvotna in sočasna z vezavo knjige, se torej lahko strinjamo, da je odlomek Mt 5,13–16 kronološko prvi zapis v *Muzejskem rokopisu*, toda *terminus post quem* tega zapisa lahko okvirno sovпада s samo izdajo Hrenovih EvL leta 1613. Če so muzejski izvod lekcionarja uporabljali v neki župniji, ki je že imela novi Rimski misal in so tam obhajali god nekega cerkvenega učitelja, si je lahko duhovnik ta evangelij vpisal v praktično nov izvod EvL 1612.

Sledilo je postopno vpisovanje 18 pesmi, pri katerih ne moremo zaslediti opore za datacijo, razen pri zadnji, na kar je opozoril že Kidrič: pesem o sveti Rozaliji je skoraj gotovo nastala po razmahu njenega češčenja v Palermu leta 1624. Od tod se je naglo razširilo – tudi zaradi češčenja te svetnice kot zavetnice proti kugi. Prav v letih 1625–1650 in še pozneje je na Kranjskem in Štajerskem periodično in na

neutemeljeno trdi, da naj bi C pisal pred D (»za njim pisec D«, Opombe, str. 119), pri tem pa si njune pesmi v poteku rokopisa sledijo prepletene: če Kidričev seznam pesmi (»v alfabetskem redu začetnih verzov po današnji pisavi«, Opombe, str. 119–120) prevedemo v naš gornji seznam, dobimo kot rezultat, da naj bi pisec C najprej napisal pesmi 2–7, 10, 13, 14 in 17 in pustil pri tem vmes ravno dovolj praznih strani, da je nato pisec D tja zapisal pesmi 1, 8, 11, 12, 15, 16 in 18. To se ne zdi sprejemljivo.

³¹ Kidrič, Opombe, str. 118.

³² Prim. izdaje *Missale Romanum* v razdelku *Commune doctorum*: Antwerpen 1605, str. 517; München 1608, str. XXIII; Ingolstad 1624, str. XIII.

raznih območjih izbruhnili več epidemij kuge, tudi zelo številčnih.³³ Ta stiska je botrovala tudi zaobljubljeni zidavi in posvetitvi dveh cerkva sveti Rozaliji – nad Šentjurjem pri Celju (1646) in nad Krškim (1647). Ob pobožnosti, iz katere je proces zidave izšel, je mogla nastati tudi pesem:

*Aue Roscha gnade polna,
Rosalia posodua duhouna,
pruti kugi pomozhniza,
vnouizh šposnana Kraliza.*

Pesem za svetnico uporabi nekatere epitete, s katerimi so sicer tradicionalno častili le Mater božjo; to znamenje pretiravanja je verjetno posledica stisk ob epidemijah. Vsekakor je med ljudmi najprej obstajalo češčenje svetnice z molitvami in pesmimi, nato zaobljuba postavitve cerkve in nato dolga gradnja. Zato moramo sklepati, da je tudi pesem nastala že pred zidavo, najpozneje pa ob posvetitvi obeh cerkva. Ker je to zadnja pesem v rokopisu, nam nudi zaželeni končni termin pisanja: kot verjetni čas nastajanja *Muzejskega rokopisa* se torej kažejo tri desetletja med letoma 1613 in 1646. V tem razponu so bile vanj vpisane pesmi za raznolike priložnosti cerkvenega leta – od božiča in praznika Jezusovega imena do svečnice, posta, velike noči, svetega Rešnjega Telesa in več Marijinih praznikov. Ob tem rokopisu smo se pomudili dlje, ker se zelo verjetno kaže kot najstarejši ohranjeni slovenski rokopis 17. stoletja. Pesem o sveti Rozaliji je v njem povsem nova, sodobna. Zdi se, da je to bolj izjema. Večina pesmi je tradicijskih. Med njimi je tudi najstarejši slovenski zapis srednjeveške sekvence *Stabat mater dolorosa*, ki zelo verjetno prihaja iz precej dolgega, še srednjeveškega besedilnega izročila.³⁴

Šveljski (Šentviški) rokopis

Šveljski rokopis je všit v izvod EvL 1612, ki je bil najden v Ševljah pri Selcih in ga hrani Semeniška knjižnica v Ljubljani.³⁵ Vsebuje podobne štiri sestavine kakor *Muzejski rokopis* – evangelijske in katekizemske odlomke, molitve in pesmi. Pesmi je devet:

³³ Golec, *Kužne epidemije*, str. 23–24.

³⁴ Prim. Ogrin, *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 197–200.

³⁵ SKLJ: C-1612, *Šveljski rokopis*. O zgodovini in provenienci rokopisa prim. Smolik, *Odmev verskih resnic*, § 162–166. Smolik, *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi. Elektronske znanstvene monografije*. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/16.7.2020>.

Tabela 3:

1. Ta dan je vsega veselja
2. Enu je dete rojenu
3. Jezus je od smrti vstal
4. Jezus je šu v svetu nebu
5. Jager na logu šraja
6. Enu je dete rojeno (ponoven zapis, le dve kitici)
7. Marija žlahtna jungfrava → Jezus sladak spomin
8. Lk 3,1–6; Lavretanske litanije
9. O ti divica, Mati Marija, ti si nebeška ...
10. Veseli se Marija, ti divica izvolena
11. Od Marije zapeti moja duša želi

Posebnost tega nabora pesmi je, da obsega same tradicijske in dobro znane pesmi, vendar sta bili le dve (1, 3) poprej objavljeni že pri protestantih. Za vse druge pa je to poleg *Muzejskega rokopisa* najstarejši zapis, s katerim se (v kronološkem, ne nujno v tekstološkem smislu) začenja besedilno izročilo verzij v poznejših rokopisih in tiskih. Pet od teh pesmi se pozneje pojavi tudi v EvL 1672 (1, 2, 3, 5, 8), vendar z variantnostjo, ki ne dopušča sklepanja o prepisovanju iz EvL 1672 v ta rokopis. Toda tudi tiste pesmi, ki so tako v *Ševeljskem* kakor *Muzejskem rokopisu*, se med seboj razlikujejo ne le v t. i. tekstnokritičnih akcidentalijah,³⁶ ampak tudi v substancialijah, s čimer variantnost prek (pravo)pisne sega na besedilno raven.

Kidrič je v pisavi *Ševeljskega rokopisa* razlikoval tri roke (dve stranski, eno glavno) ter dva dela, starejši in mlajši.³⁷ Starejši del po njegovi analizi obsega besedila glavne roke na prvih 18 listih; na preostalih 7 listov naj bi ista roka besedila vpisovala še pozneje. Ločnico med obema obdobjema je Kidrič videl v izidu Schönlebnovih EvL 1672 in je s tem *Ševeljski rokopis* pripel na dobo okrog druge izdaje lekcionarja. V pesmi »O ti divica, Mati Marija, ti si nebeška presvetla zarja« je namreč v četrti kitici našel mesto, ki ga je pisec prečrtal in izrecno zaznamoval kot popravljeno mesto;³⁸ in ker se popravek ujema z EvL 1672, je Kidrič sklepal, da je bil popravek sprejet od tod.

S kodikološkega in paleografskega gledišča je vse to videti korektno. Še več:

³⁶ Prim. Ogrin, *Zasnove in možnosti*, str. 24–25.

³⁷ Kidrič, *Opombe*, str. 122–123.

³⁸ To je po Kidričevem številčenju listov 4. kitica na fol. III 1b z napotkom »N.B. verte tria folia«, kjer nato (na fol. III 5a) res najdemo nov zapis 4. kitice. Razlika je v delu 4. verza: *diuiza utem porode* > *Diuiza vftala utim roiftue*.

ker vemo, da rokopis izvira iz selške župnije, lahko piščevo roko poiščemo v ohranjenih matičnih knjigah – in res je lep opisna roka, ki je napisala večino pesmi v *Ševeljskem rokopisu*, precej podobna duktusu roke župnika v Selcah Lovrenca Juvančiča (*Laurentius Juuanzhizh*), ki je vpisoval krste v knjigo ob koncu leta 1669 in v začetku 1670.³⁹ Seveda njegova pisava variira, domnevne podobnosti pa je mogoče najti še tudi pozneje.

Toda kljub temu je stvar bolj zapletena. Glavna roka – domnevno Lovrenc Juvančič – je na list III 5a za popravljeno četrto kitico z drugim črnilom pripisala še peto kitico, ki je Schönleben v EvL 1672 nima, česar Kidrič, kot je videti, ni opazil. To pomeni, da je imel pisec *Ševeljskega rokopisa* še neki drug vir, v katerem je obstajala obsežnejša inačica pesmi »O ti divica, Mati Marija«.

Še več, že če prvo pesem v *Ševeljskem rokopisu*, znano božično »Ta dan je vsega veselja«, primerjamo z njeno inačico v Schönlebnovih EvL 1612, ugotovimo nekatere zelo pomembne razlike – namreč variantna mesta, ki so v ta rokopis prišla iz redakcije te pesmi v protestantskih pesmaricah. Ustavimo se ob nekaj presenetljivih variantnih mestih na besedilni ravni iz 2. in 4. kitice:

Tabela 4:

DC 1579	Ševeljski rkp.	Evl 1672
Ta Hzhy ye Mati poftala, fvoiga Ozha rodyla: Stvar ie fvoiga ftuarnika, Diviza ie doyla.	Ta Hzhi ie mate postala, Suoiga ozha rodilla, ta ftuar ie fvoiga Stuarnika, diuiza ie doila.	Ta hzhy je Mati Poftala, Svoiga Ozha rodila: Stuár je fvoiga ftuarnika Noffila inu Doilla.
Preproftu ie on povien, vIafelce ie poloshen, pred to shleht Shivino, Ofelz ta ga ie fpoftnal, Volek ga ie fposhtoval, my ga tudi zheftimo.	præprosto ie pouien , viafalzæ ie poloshen, præd to schlecht Schiuino, oflez ta ga ie fpoftnuual , ta uolek gaie fposhtuual, mi ga tudi zheftimo.	Preproftu je povijen v'Jaffalze je poloshen, K'nepametni Shivini Offelz ta ga ie fpoftnoval, Volek ga ie fpofthtual; Mi ga tudi zhaftimo.

Vidimo, da *Ševeljski rokopis* vsebuje najpomembnejši protestantski popravek te pesmi, o katerem podrobneje piše Trubar v *Katekizmu z dvema izlagama*,⁴⁰ saj so

³⁹ NŠAL, ŽA Selca.

⁴⁰ Prim. TC 1575, str. 219. Na spremembo tega mesta je opozoril že Ivan Grafenauer, nato Zmaga Kumer: »Da se je protestantom zdelo potrebno popraviti ga, se vidi iz tega, ker ga Trubar v Cat. 1575 navaja kot primer pretiranega katoliškega češčenja Marije. Na str. 219 namreč piše: »Inu de bi se tim preprostim le-ta božična pejsen ‚Ta dan je vsiga veselja‘, v kateri pojo ‚ta stvar je sujga Stvarnika rodila inu dojila‘, inu raven te iste ta vera izložila, koker smo mi to isto ozgoraj izlužili ... taku bi ti preprosti taku debelu tursku ne guvorili inu ne djali: De bi Divica Marija ne bila, kej bi Bug bil?« Vrstici, ki ju Trubar omenja, sta vzeti iz 2. kitice

srednjeveški poudarek vloge Božje matere »Noffila inu Doilla« protestanti želeli nekoliko zmanjšati: »diuiza ie doila«. Drugo pomembno variantno mesto je v 4. kitici na mestu, ki govori o detetu, položenem v jasli k živini: protestanti so še razumeli srednjeveško nemško izposojenko »shleht«, ki brez slabšalne konotacije pomeni navaden, preprost:⁴¹ »pred to shleht Shivino«. Schönleben je to nekoliko manj posrečeno poslovenil »K'nepametni Shivini«. V tem naš rokopis iz župnije Selce nadaljuje protestantsko izročilo. Za popolnejšo predstavo o tem bi morali narediti celotno kolacijo pesmi z več protestantskimi inačicami. Pokazalo bi se, da *Ševeljski rokopis* na nekaterih mestih tradira *Ene duhovne pejsni* (P 1563), na drugih pa tu navedeni katekizem iz leta 1579. To pa verjetno lahko pomeni le, da je imel naš pisec v okolici Selc pred seboj ne to ali ono protestantsko pesmarico, marveč rokopisno izročilo, v katerem je prišlo že do prekrivanja ali združevanja starejših inačic.

Na drugi strani pa ne moremo spregledati, da besedilo *Ševeljskega rokopisa* na več mestih odstopa od protestantske veje izročila in se enači s katoliškimi inačicami: »je povijen«, »špofnoval«. Kaj vse to pomeni v luči dejstva, da je pesem »Ta dan je vsega veselja« sploh prva od teh, ki so napisane na začetnih 18 listih rokopisa, o katerih Kidrič sam ugotavlja, da so bili popisani pred EvL 1672?⁴²

S temi izsledki je, menimo, postalo jasno dvojje: 1) Da je duhovnik v selški župniji pri pisanju *Ševeljskega rokopisa* nadaljeval neko *rokopisno* (in ne tiskano) izročilo, ki je genetično izviralo iz protestantskih pesmaric 16. stoletja, 2) da so bila v tem izročilu mesta, ki so istovetna s poznejšimi inačicami v *Evangelia inu lystuvi* (»je povijen«, »špofnoval«), kar lahko pomeni le, da sta Schönleben (EvL 1672) in predloga selškega duhovnika izvirala iz skupnega izročila. S tem pa si je tudi omenjeni popravek v pesmi »O ti divica, Mati Marija« mogoče razlagati ravno nasprotno, kakor je sklepal Kidrič; od kod bi bil namreč sicer selški župnik dobil 5. kitico te pesmi, ki je Schönleben nima?

S tem ostaja pravzaprav edina vez med nastankom *Ševeljskega rokopisa* in izidom EvL 1672 paleografska podobnost njegovega pisca z roko selškega župnika Lovrenca Juvančiča v letih 1669 in 1670. Glede na pomanjkljivo stanje raziskav se moramo ogibati preneglih sklepov. A kljub temu je jasno, da filološka kolacija

in se protestantsko popravljene glasita: Stvar je sujga stvarnika / Divica (je) dojila« (Kumer, Predreformacijsko izročilo, str. 53).

41 Podrobno o tem: Kumer, Predreformacijsko izročilo, str. 55. Prim. denimo pri trubarju: »Ta Chriftufeua Vezheria fe vidi isuuna ... ena shleht preprofta ne pridna rezh. Oli kadar mi pag ...« TC 1575, str. 441.

42 Kidrič, Opombe, str. 123.

Ševeljskega rokopisa izkazuje kompleksno besedilno izročilo, ki prek zgodnjega 17. stoletja sega v 16. stoletje.

Budimpeštanski rokopis

Rokopis na okrog 50 straneh, vшит v izvod EvL 1612 v madžarski narodni knjižnici v Budimpešti,⁴³ je poleg *Muzejskega rokopisa* ne le najboljšejši med lekcionarskimi rokopisi, marveč ga zaznamujeta dve posebnosti. Drugače od *Muzejskega* in *Ševeljskega rokopisa*, ki sta priročno sestavljeni zbirki besedil za raznolike pastoralne potrebe in sta bila zapisana v določenem obdobju, je Budimpeštanski rokopis nastal s prav posebnim namenom: kot priročnik voditelja neke rožnovenske bratovščine ali *bratnije*, kot se izraža besedilo, ki je razen nekaj latinskih naslovov v celoti slovensko. In druga posebnost: ker so imeli patronat nad rožnovenskimi bratovščinami dominikanci in se v molitvah celo izrecno omenja red pridigarjev ter sv. Dominika, je zunaj dvoma, da vsaj bratovščinska molitvena besedila in verjetno nekatere pesmi v rokopisu posredno ali neposredno izvirajo od slovenskih dominikancev. To pomeni, da je *Budimpeštanski rokopis* edini, vsekakor pa najstarejši ohranjen, z dominikanci povezan slovenski tekst iz dobe pred razpustitvijo dominikanskih samostanov po letu 1782.

Vsebuje skupno 11 pesmi in 12 molitvenih besedil; slednja so posebna v tem, da so nam ohranila edinstven in v celoti ohranjen obred sprejema novega člana v rožnovensko bratovščino; celo pri Kastelcu ne najdemo ničesar primerljivega.⁴⁴ Obred sestavljajo besedila »Eno kratko podvižanje« z blagimi napotki o dolžnostih člana, »Molitva per gore jemanji«, ki jo je novi član izpovedal v prvi osebi kot sklep, da si bo Mater božjo izvolil kot »besednico in variharico« ter ji bo služil v rožnem vencu, »En kratek furem tega gore jemanja«, kjer voditelj bratovščine članu podeli duhovne darove, kot jih določa red pridigarjev – dominikancev, in na koncu »En kratek žegen« novega člana.⁴⁵

Med pesmimi sta po presoji Marijana Smolika srednjeveškega izvora dve

⁴³ Prim. NUK, *Budimpeštanski rokopis*, fotografije.

⁴⁴ Presenetljivo je, da niti delčka tega obreda ne zasledimo v bratovščinskem priročniku Matije Kastelca *Bukvice svetega roženkranca*, 1678. Edino podobnost je mogoče najti v molitvi po rožnem vencu: pri Kastelcu se pričinja »Ah ti Vifoku vredna Boshja Mati« (naslov, pag. 16), v *Budimpeštanskem rokopisu* pa »Nay uriednejshi Mati Boshia«. Vendar sta besedili zelo različni, tako da razberemo le skupno latinsko predlogo.

⁴⁵ Besedila je v diplomatičnem prepisu v celoti objavil Laszlo Hadrovics, *Gebete und Gesänge*, ki je rokopis tudi odkril. Kritični prepis špevov in molitev ob sprejemu novega člana je objavljen v: Ogrin, *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 101–109, 237–240.

(Marijina litanjska pesem in »O ti devica, Mati Marija, ti si nebeška presvetla zarja«, ki so jo peli med letom, zlasti na svečnico), za druge je menil, da so iz 16. ali 17. stoletja. Med njimi izstopajo trije daljši spevi po 18 ali 19 kitic za tri dele rožnega venca. Njihova zgodovina ni raziskana. Vsi so zgrajeni v enaki verzni formi: vsako kitico sestavljata po en riman verzni par (dvostišje) in odpev. Ta forma je po izvoru srednjeveška, v njej je napisana tudi stara Marijina litanjska pesem v tem rokopisu,⁴⁶ za njene inačice v drugih rokopisih pa je Ivan Grafenauer ugotovil, da izvirajo celo iz 12. stoletja.⁴⁷ Riman verzni par in pripev teh rožnovenskih pesmi nakazujeta, da jih je ljudstvo pelo na zelo priljubljen litanjski način, ko je del vernikov pel »naprej«, drugi del pa je pripeval. Ta oblika je pomenljiva, saj so rožnovenske pesmi tako v *Kalobskem rokopisu* kakor v *Bratovskih bukvicah* že po formi povsem drugačne. Ker imajo tri rožnovenske pesnitve v tem rokopisu nasploh drugačen izvor od tistih, ki jih hranita na primer *Muzejski* in *Ševeljski rokopis* – namreč dominikanski –, je možno, da imajo zaradi dominikanske rožnovenske tradicije, ki izhaja iz poznega srednjega veka, tudi starejše izročilo.

Marijan Smolik je menil, da je bila pesem »O ti Devica, mati Marija« v *Budimpeštanski rokopis* prepisana šele iz EvL 1672⁴⁸ ter ga je s tem datiral v dobo po tem letu in pred 1689, kot je tedaj svoj lastniški vpis datiral neki župnik: »Lete Bugkhue slisio, gaspudu Duchounimu, Abrahamu Ericiasu Jeisu, faimastru, per Diuizi marij v Ellendu, jnu na slaui, 31 martij 1.68.9.« Vendar menim, da je mogoče variantnost razlik med tema inačicama tolmačiti tudi drugače.⁴⁹ Predvsem pa je pomembno, da ima *Budimpeštanski rokopis* dva dela: prvi je napisan na listih, uvezanih pred začetek tiskane knjige, drugi na liste, uvezane na konec knjige. Ves rožnovenski del, vključno z obredom za sprejem novega člana v bratovščino, je zapisan v prvem delu – in ta brez dvoma poteka od dominikancev. Vsaj za ta del je tako rekoč gotovo, da je bil zapisan pred Kastelcem, verjetno tudi pred EvL 1672.

Toda ne glede na to, ali je bil ta »dominikanski« rokopis zapisan pozneje ali bolj zgodaj, se že samo v njegovi glavni molitvi »Najvriednejši Mati Božja« zrcali toliko vplivov raznih slovenskih narečij in hkratna težnja po zapisovanju v knjižnem jeziku,⁵⁰ da je nujno sklepati na predhoden obstoj raznolikih rokopisnih

46 Objava Ogrin, *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 26–28, obravnava na str. 175–176.

47 Grafenauer, *O srednjeveški slovenski*, str. 217.

48 Smolik, *Odmev verskih resnic*, § 175, 176, 1037. Smolik, *Odmev verskih resnic in kontroverz v slovenski cerkveni pesmi. Elektronske znanstvene monografije*. <http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:ovr/VIEW/> (16. 7. 2020).

49 Ogrin, *Slovensko slovstveno izročilo*, str. 239, op. 403.

50 Analiza dialektologinje Jožice Škofic v pismu z dne 23. 8. 2019.

predlog ali pač ene predloge, ki je zajemala iz drugih raznolikih pisnih (ne ustnih) dominikanskih virov. V tem je posebna vrednost rokopisa, ki je po nepredvidljivi poti, značilni za stare knjige, prišel v Budimpešto: je edini ohranjen slovenski rokopis iz 17. stoletja, ki je zanesljivo nastal v tesnem stiku s slovensko monastično, v tem primeru dominikansko tradicijo; zato prinaša plejado besedil, ki jih ne pozna noben drug slovenski rokopis ali tisk.

Sklep

Kaj so bili torej vzroki t. i. »literarnega zastoja« in kako razumeti prevlado rokopisov v času tridesetletne vojne?

Najprej se moramo zavedati, da v zgodnjem novem veku knjiga v slovenskem jeziku ni mogla obstati kot tržno blago, ker zaradi majhnega števila bralcev knjižni trg enostavno ni deloval. Deloval je velikanski knjižni trg za nemško knjigo, ki je segal od Baltika do Jadrana, ne za slovensko. Zato so protestanti slovenske knjige izdajali z nemajhno podporo plemstva – tako iz domačih kakor nemških dežel;⁵¹ škof Hren kar dvakrat omenja, da so bile slovenske protestantske knjige financirane z javnimi sredstvi dežele Kranjske.⁵²

Kaj takega se pozneje, v zgodnjem 17. stoletju, ni več ponovilo: plemiške družine, ki so v 16. stoletju na razne načine podpirale slovensko protestantsko knjigo, seveda ne bi bile pripravljene financirati slovenske katoliške knjige; še zlasti ne v napetem vzdušju rekatolicizacije okrog in po letu 1600, ko je protestantsko deželno plemstvo kljub ostrim konfliktom izgubljalo versko-politično bitko proti deželnemu knezu.⁵³

Tako je morala slovenska katoliška knjiga najti druge poti do obstoja. In sprva jih je: Alasijev *Vocabolario italiano e schiavo* (1607) je financiral grof Torre Valsassina; škof Hren je financiral EvL 1612; mali katekizem iz leta 1615 je financiral stolni dekan Mihael Mikec. Ko bi okrog leta 1620 morala iziti še veliki Kanizijev katekizem in Hrenova pesmarica, pa se je očitno zgodilo nekaj, kar je Hrenov literarni program in slovenski tisk dodobra ustavilo – vse do Schönlebnovih EvL 1672.

51 Prim. Štrekelj, *Zgodovina*, str. 115, 119, 128, 129, 132, 140 isl.

52 Hren, *Memorial*, str. 37.

53 Prim. Kočvar, *Patent nadvojvode Ferdinanda*, str. 43 isl.

Sklepati moramo, da je bila ta sila predvsem tridesetletna vojna s svojimi dodatnimi finančnimi bremenimi, ki so močno izčrpala vso deželo.⁵⁴

S katoliško obnovo, ki jo je spodbudil škof Hren in številni redovniki, zlasti jezuiti in malo zatem kapucini, je potreba po slovenskih besedilih močno narasla: za osebno in javno molitev, cerkveno petje, procesije, pasijonske in rožnovenske pobožnosti, romanja, bratovščinske shode ipd. Kontekstov, kjer so bila slovenska besedila potrebna, je v kratkem času nastalo veliko, ustreznih tiskanih knjig pa ni bilo. Rokopisi, ki so se nam ohranili iz te dobe, pričujejo, da so se pisci v teh težavnih okoliščinah posluževali rokopisa kot edine učinkovite možnosti za posredovanje besedil.

Rokopisne lekcionarske pesmarice in drugi večji rokopisi so le neznatni ostanki ostankov široko razvejene slovenske rokopisne kulture 17. stoletja. Pesemska in molitvena besedila so v veliki meri nadaljevala srednjeveško slovstveno tradicijo, kajpada z baročnimi modifikacijami ter dodatki, pri čemer so bili za štiri tradicijske pesmi, kot izpričuje *Ševeljski rokopis*, pomemben vezni člen izročila tudi slovenski protestantski tiski ali na njih temelječi rokopisi. Besedila meditativne proze pa so bila, kakor kaže *Skalarjev rokopis*, svojevrstna novost. Tudi pasijonske procesije in igre zgodnjega 17. stoletja, katerih poznejše besedilno izročilo se je ohranilo v *Škofjeloškem pasijonu* ter v *Kapelskem pasijonu*, so v svojem času verjetno delovale kot novost. Na drugi strani pa so bile evharistične (blagoslov polja) in pasijonske pobožnosti 17. stoletja v obliki procesij (predhodne križevemu potu), katerih besedila se žal niso ohranila, verjetno splošno znane iz izročila.

Po vsem sodeč je torej tridesetletna vojna prekinila dobo slovenske tiskane knjige in začela dobo slovenske rokopisne kulture, ki je ostala edina nositeljica slovenske pisane besede več kot pol stoletja, nato pa se je nadaljevala kot vzporedna, dopolnilna oblika pisne kulture poleg tiska še celotno 18. stoletje in segla celo krepko v 19. stoletje. »Doba književnega zastoja« je torej protisloven pojem, ki mu ohranjeni viri odrekajo občo veljavo za osrednjo dobo 17. stoletja na Slovenskem; ustreznjša oznaka tega časa bi bila »doba slovenskih rokopisov«.

V tej luči se zdi primerno skleniti, da je tridesetletna vojna prvi v nizu več neugodnih dejavnikov, ki so oteževali razvoj slovenske tiskane knjige; vendar so povzročili, da je ustvarjalnost slovenskih piscev zato še več kot 200 let gojila rokopisno kulturo kot vitalen medij, ki je slovenski pisani besedi omogočil, da je obšla tako ekonomske prepreke kakor avstrijsko državno cenzuro, jožefinske ukrepe in razsvetljenska navzkrižja.

⁵⁴ Prim. razpravi Irene Žmuc in Vanje Kočevarja v tej monografiji.

Viri in literatura

Arhivski viri

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Budimpeštanski rokopis – ELTE, Budimpešta. Rokopis, privezan k: Ad 98.

Uporabljal ČB fotografije: Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana, Rokopisni oddelek, Ms 1663, III/1.

EvL 1612 – *Evangelia inu lystuvi: na vse nedéle, inu jmenite prasnike, céliga léjta, po stari kàrszhanski navadi resdeleni: vsem catholishkim cerkvam, stuprau v'Krajnski Desheli, k'dobrimu, s'novizh is Bukovskiga na Slovénski jesik svestu prelosheni.* Gradec: 1612 [1613].

EvL 1672 – *Evangelia inu lystuvi: na v'se nedele inu jmënitne prasnike ... vsem catholishkim slouenskim cerkuam, stupraú v'Kraïnski deshéli, k' dobrimu, is Latinskiga na Slovenski jesik suestu prelosheni.* Gradec: 1672.

NMS – Narodni muzej Slovenije

NMS: K 7529, Muzejski rokopis – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana. Rokopis, privezan k: *Evangelia inu lystuvi, 1612.*

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

ŽA Selca, matične knjige, 1669–1677.

SKLJ – Semeniška knjižnica, Ljubljana.

SKLJ: C-1612, Ševeljski rokopis – Rokopis, privezan k: *Evangelia inu lystuvi, 1612.*

Marijan Smolik: *Listkovni seznam slovenskih cerkvenih pesmi.*

PAK – Pokrajinski arhiv Koper

PAK, SI PAK KP 352, Zbirka slovenski spisi, t. e. 1, a. e. 8.

Tiskani viri

Missale Romanum: Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V. Pontificis Maximi Iussu Editum, Et Clementis VIII. auctoritate recognitum. Antverpia: 1605 (spletni vir: <https://www.digitale-sammlungen.de/>).

Missale Romanum: Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum, Pii V. Pont. Max. Iussu Editum, Et Clementis VIII. auctoritate recognitum. Monachii: 1608 (spletni vir: <https://www.digitale-sammlungen.de/>).

Missale Romanum: Ex Decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Pii V. Pont. Max. Iussu Editum. Et Clementis VIII. auctoritate recognitum; In quo Missae propriae de Sanctis omnes ad longum recens positae sunt, pro faciliiori Celebrantium

commoditate. Ingolstadii: 1624 (spletni vir: <https://www.digitale-sammlungen.de/>).

Literatura

- Benedik, Metod: Protireformacija in katoliška prenova. *Zgodovina Cerkev na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 113–152.
- Catechismus skusi malane figure naprej postavljen*, 1615. [Peter Kanizij, Janez Čandek] Faksimile. Uredil Marijan Smolik. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- Golec, Boris: Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 213–230.
- Golec, Boris: Kužne epidemije na Dolenjskem med izročilom in stvarnostjo. *Kronika*, 48, 2001, št. 1–2, str. 23–64.
- Grafenauer, Ivan: O srednjeveški slovenski Marijini litanijski pesmi. *Razprave* 2, Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1944, str. 213–236.
- Hadrovics, Laszlo: Gebete und Gesänge einer slowenischen Rosenkranzbruderschaft aus dem 17. Jahrhundert. *Studia slavica*, III, 1857, št. /1–4, str. 379–401.
- Hren, Tomaž: Memorial o zadevah, ki jih je treba popisati za prečastitega seko-vskega škofa: Kritični prevod. *Trubar, Hren, Valvasor, Dolničar: O slovstvu na Kranjskem: Znanstveno kritična izdaja* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2009, str. 33–42.
- Kidrič, France: Opombe k protireformacijski (katoliški) dobi v zgodovini slovenskega pismenstva. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, III., 1921, št. 22, str. 73–133.
- Kidrič, France: *Zgodovina slovenskega slovstva. Od začetkov do Zoisove smrti. Razvoj, obseg in cena pismenstva književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica, 1929–1938.
- Kočevar, Vanja: Patent nadvojvode Ferdinanda o dokončnem izgonu predikantov in odpravi protestantskega bogoslužja v notranjeavstrijskih deželah iz leta 1599. *Arhivi*, 37, 2014, št. 1, str. 31–64.
- Kumer, Zmaga: Predreformacijsko izročilo v slovenskih protestantskih pesmaricah in poznejšem razvoju. *Slovenski etnograf*, 13, 1960, str. 41–64.
- Legiša, Lino (ur.): *Zgodovina slovenskega slovstva I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1956.
- Legiša, Lino: *Liber cantionum carniolicarum. Kalobški rokopis. Dela* 27. Ljubljana: SAZU, 1973.
- Mrkun, Anton: Bratovščina sv. Rešnjega Telesa na Homcu iz l. 1661. *Carniola*, 5, 1914, str. 96–98.

the beginning of the Thirty Years' War in 1618 was also the beginning of the "literary impasse": the last printed book, the Slovenian *Catechismus* (Catechism), was published in 1615 by Bishop Thomas Chrön (1560–1630) and Johannes Tschandek (1581–1624); however, the translation of Canisius's large catechism, which Tschandek had probably completed by 1618, was not published. The "literary impasse" then lasted almost twice as long as the war itself.

However, when checked against primary sources, the concept of the "literary impasse" turns out to be a contradiction. In Slovenian ethnic territory, the period from 1615 to 1672 was by no means devoid of literary activity. On the contrary, many Slovenian texts were written and collected during this time. However, a peculiarity of this era is that manuscript culture was the only available means for the production and dissemination of texts in Slovenian, whereas the medium of the printed book was inaccessible. For almost sixty years, none of the many existing manuscript texts were printed. In this light, the era of the "literary impasse" shows its contradictory, controversial content.

This article outlines several manuscript miscellanea that originated between 1618 and 1648. Their predominant content is church hymns and songs for various devotions; for example, pilgrimage songs, processions, fraternity meetings, and so on. The largest group of songs probably originates from transcripts of Bishop Thomas Chrön's lost *Hymnologium slavicum* (Slavic Hymnal). The smaller group of texts originates from a monastic, Dominican tradition. The third group, most represented in the Kalobje manuscript, is newer in origin and represents some contemporary literary creativity in the early seventeenth century. The characteristic of all these manuscripts is that they contain many poems in honour of the Virgin Mary: they ask her for help, protection, and intercession in distress, and for divine grace. This emphasis may have been influenced or sparked by the calamities and tribulations of the great war.

As a direct result of the war, however, something more fundamental occurred in the Slovenian literature of the seventeenth century. Because the Slovenian book market was too small or not functioning at all, the printing of books in Slovenian was accompanied by constant economic problems. When these problems were compounded by war and heavy taxes, an insurmountable obstacle arose. Thus, the Thirty Years' War acted as a brake, halting the development of Slovenian book production and forcing it to move in a different direction. For a long period, the war extended the life of Slovenian literature based on manuscript culture.

MONIKA DEŽELAK TROJAR

Tridesetletna vojna

Njen zgodovinopisni in literarni odmev
v Schönlebnovih delih ter z njo povezano
rojstvo pojma »pietas Austriaca«*

Uvod

Leta 2018, ko smo se ozirali štiristo let nazaj k začetku tridesetletne vojne, smo praznovali tudi 400. obletnico Schönlebnovega rojstva. Schönleben je bil pomembna osebnost kranjskega prostora. V njem prepoznavamo prvega kranjskega polihistorja, Valvasorjevega predhodnika in mentorja, genealoga, poveličevalca habsburške vladarske hiše, govornika, pridigarja, dramatika, filozofa ter pomembnega evropskega mariologa. Čeprav začetek tridesetletne vojne sovпада z letom njegovega rojstva, se Schönleben, vse dokler se leta 1635 ni odločil vstopiti v jezuitski red in oditi na Dunaj, z vojno vihro neposredno ni srečal. Njeno ostrino je najintenzivneje občutil pozneje, ko se je šolal in deloval v kolegijih v Kremsu (1641–1642), Linzu (1643–1644), Passauu (1644–1645) in na Dunaju (1647–1649). Pričevanja o dolgotrajni vojni in habsburških junaštvih v njej je obeležil zlasti v spisu *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae* (prev. *Polemična disertacija o najplemenitejšem izvoru prevzvišene habsburško-avstrijske hiše*; 2 izdaji: 1680, 1681).¹ Literarni odmev nanjo zasledimo v njegovih zgodnjih govorih *Mars Austriacus D. Leopoldus Austriae marchio et tutelararis* (prev. *Avstrijski Mars, Leopold, avstrijski mejni grof in zaščitnik*;

* Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta Jezuitske gledališke igre kot dejavnik razvoja novoveške dramatike: slovenski in srednjeevropski kontekst (Z6-8260), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Izdaji sta enaki, razlikujeta se le po kakovosti in formatu papirja.

1648) in *Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae Mariae* (prev. *Panegirik Veliki Materi Devici, brez izvirnega greha spočeti Mariji*; 1649), v zbirki hvalnic *Campus liliorum, sive Album Austriaco-Marianum* (prev. *Polje lilij ali avstrijski marijanski album*; 1649) in v drami *Haeresis fulminata* (prev. *S streló zadeta herezija*; 1651).

Schönlebnov osebni stik s tridesetletno vojno v Kremsu, Linzu, Passau in na Dunaju

Osebno se je Schönleben z vojno vihro tridesetletne vojne neposredno srečal v šolskem letu 1641/1642 kot učitelj poetike v Kremsu, kamor je prišel najpozneje na začetku leta 1642.² Ravno v tistem času se je namreč mesto znašlo v primežu vojnih spopadov. V šolskem letu 1641/1642 je bilo število učencev v jezuitskem kolegiju v Kremsu zaradi prebega jezuitov iz kolegijev Češke jezuitske province sorazmerno visoko. Tam se jih je šolalo 142. Letno poročilo kolegija omenja tudi težave kolegija zaradi vojne, bolezni in zapletene gradnje novih šolskih prostorov.³

Zgodovinska pričevanja razkrivajo, da so bila zadnja leta tridesetletne vojne za Krems in tamkajšnji jezuitski kolegij najhujša. Leta 1642 je švedska vojska pod poveljstvom Lennarta Torstenssona preko Brandenburga in Šlezije vkorakala na Češko ter zavzela vse tamkajšnje pomembnejše postojanke. Julija 1642 je spodletel poskus cesarskih sil, da bi osvobodile Olomouc. V bitki je zmagala švedska stran. Ko se je potem Torstensson vračal skozi Saško, je 2. novembra 1642 v drugi⁴ bitki pri Breitenfeldu premagal cesarsko vojsko pod vodstvom cesarjevega brata, nadvojvode Leopolda Viljema, in generala Ottavija Piccolominiija.⁵ Na drugi pohod na Češko se je odpravil že leto pozneje, leta 1643, a je bil ta zaradi švedske vojne z Dansko predčasno končan. Ponovno je vdrl na Češko novembra 1644 in nato 6. marca 1645 pri mestu Jankov (*Jankau*) dosegel odločilno zmago nad združeno

2 ARSI, Austr. 27, ACT 1639–1642, str. 232r; Austr. 125 I, ACB 1642–1660, str. 2r. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 54–58.

3 ÖNB, Cod. 12219 Han, LA 1641–1646, str. 134r–134v.

4 Prva bitka pri Breitenfeldu se je v korist švedske strani odvila že enajst let prej (1631), ko sta se spopadla švedski kralj Gustav Adolf in cesarska vojska pod Tillyjevim poveljstvom. Prim. Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 472–475.

5 Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 19; Guthrie, *The Later Thirty Years War*, str. 107–110; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 636–638.

cesarsko in bavarsko vojsko pod poveljstvom Melchiorja von Hatzfeldta.⁶ Kmalu zatem je bil Torstensson že pred Kremso, ki je padel po nekajdnevem obleganju. To mesto je bilo le vmesna postojanka na njegovi poti proti Dunaju, kjer naj bi se njegove čete združile s sedmograškimi vojaškimi silami pod vodstvom Jurija I. Rákóczi (ki se je leta 1643 v boju proti cesarskim silam povezal s Švedi in Francozi) ter nato skupaj napadle Dunaj.⁷ Nemiri in prebegi jezuitov iz drugih kolegijev leta 1642, ki se omenjajo v letnem poročilu jezuitskega kolegija v Kremso, so se torej navezovali na prvi Torstenssonov pohod proti Češki. Iz jezuitskih poročil naslednjih let pa ugotovimo, da so se nemiri v Kremso le še stopnjevali. V času vojnega stanja, leta 1645, je bilo v kolegiju, za razliko od leta 1642, le še osem jezuitov. Ena topovska krogla je padla tudi na kolegij, a na srečo ni bil nihče poškodovan. Ko so Švedi po zmagi opustošili mesto, niso prizanesli niti kolegiju.⁸

Schönleben je v letih 1643–1645 deloval v Linzu in Passauu.⁹ Tudi jezuitski letni poročili omenjenih kolegijev se nista mogli izogniti poročanju o vojnem dogajanju. Omenili sta vojaške spopade na Sedmograškem in posledice za avstrijsko jezuitsko provinco. V sklepni del letnega poročila kolegija v Linzu za leto 1643/1644 je umeščen zapis o prebegu štirinajstih študentov filozofije in treh profesorjev z jezuitske univerze v Trnavi v obdobju od aprila do konca oktobra 1644 zaradi vojaških vpadov Jurija I. Rakoczija.¹⁰ Tridnevnim molitvam na začetku novembra 1644, ki so jih pripravili jezuiti v Linzu in ki se jih je udeležil tudi cesar Ferdinand III. skupaj z ženo Marijo Ano ter obema sinovoma Ferdinandom in Leopoldom, je dal povod nevaren Torstenssonov nemški vojaški pohod, ki je novembra in decembra 1644 cesarski vojski prizadejal več bridkih in usodnih porazov (pri Jüterbogu, Niemegku in Magdeburgu).¹¹

V povezavi s Schönlebovim delovanjem v Linzu je treba omeniti uprizoritev drame *Julianus Apostata*. Njegova predloga zanjo je najverjetneje obstajala le v rokopisu. Danes velja za izgubljeno. Drama o Julijanu Odpadniku, krivoverskem cesarju, se je prav gotovo navezovala na sodobni zgodovinski kontekst verskih sporov in tridesetletne vojne. Premijo za dramo je prispeval grof Johann Richard von Starhemberg. Glede na vojne razmere nekoliko preseneča navedba, da je bila

⁶ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 693.

⁷ Stanke, *Die Geschichte des Kremser*, str. 67–68; Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 224–225; Pantle, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 273–275.

⁸ Stanke, *Die Geschichte des Kremser*, str. 67–68.

⁹ Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 58–60.

¹⁰ ÖNB, Cod. 12219 Han, LA 1641–1646, str. 234v; Rill, *Linzer Regesten*, Band 1, str. 126.

¹¹ Rill, *Linzer Regesten*, Band 1, str. 126–127.

drama uprizorjena z raznovrstno in bogato opremo.¹² To nakazuje, da Linza, z izjemo prebega jezuitov iz Trnave, vojna vihra ni dosegla v vsej svoji silovitosti. Josef Fröhler je predvideval, da bi se ta drama lahko vsebinsko navezovala na dramo Jeremiasa Drexela, ki je bila uprizorjena leta 1608 v jezuitskem kolegiju v Ingolstadt.¹³ Kot je mogoče sklepati iz bibliografskih pregledov jezuitske dramatike nemškega govornega prostora, je bila tematika o odpadniškem cesarju Julijanu pri jezuitih izredno priljubljena, zato ni nujno, da je bila Schönlebnu vzor ravno omenjena predloga, ampak bi se lahko s to temo srečal tudi kje drugje.¹⁴ Dramo s takšnim naslovom so na primer leta 1630 in 1635 igrali tudi na Dunaju.¹⁵

Tudi letno poročilo kolegija v Passauu za šolsko leto 1644/1645, ko je Schönleben tam začel študirati teologijo,¹⁶ poroča o prebegih iz jezuitskega kolegija v Trnavi. Omenjajo se vojni nemiri v Sedmograški oziroma Transilvaniji (»in tumultu bellico Transylvaniae«). Poročilo poudarja, da je tistega leta jezuitska postojanka v Passauu namesto okrog 20 štela približno 60 ljudi.¹⁷ V tem obdobju so se Torstenssonove vojaške enote nevarno približevale Dunaju, 5. aprila 1645 so zasedle Klosterneuburg. Ker pa so bile že zelo izčrpane, je moral Torstensson priznati premoč cesarjevemu bratu, nadvojvodi Leopoldu Viljemu, in se umakniti proti severu.¹⁸

Sklepni del tridesetletne vojne časovno sovпада z zaključkom Schönlebnovega teološkega študija in vrhuncem njegove službene kariere na Dunaju (1647–1649). V tem obdobju sta naredili nanj posebej močan vtis postavitev Marijinega stebra leta 1647 in leto pozneje še posvetitev dunajske univerze Brezmadežni Mariji. Steber je dal cesar postaviti v zahvalo, ker je bil Dunaj leta 1645 obvarovan hujših spopadov; posvetitev univerze Brezmadežni pa je povezana s koncem tridesetletne vojne.¹⁹ Obe svečanosti je Schönleben kot notar filozofske fakultete natančno predstavil v *Acta facultatis Philosophicae*.²⁰ Opisani sta tudi v dodatku četrte

12 ÖNB, Cod. 12219 Han, LA 1641–1646, str. 234r.

13 Fröhler, *Zur Schauspieltätigkeit*, str. 213, 216, 231–232, 239; Fröhler, *Das Linzer Jesuitendrama*, str. 18.

14 Prim. Müller, *Das Jesuitendrama*, Band 2, str. 115–116; Szarota, *Das Jesuitendrama in deutschen Sprachgebiet*, Band 2, str. 812–879, 2287–2295; Valentin, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande*, 1. zvezek, str. 67, 75, 127, 128, 137, 167, 234.

15 Valentin, *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande*, 1. zvezek, str. 128, 137.

16 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 59–60.

17 ÖNB, Cod. 12219, LA 1641–1646, str. 358v.

18 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 224–225.

19 Polleroß, *Die Immaculata*, str. 94–95; Samerski, *Maria zwischen den Fronten*, str. 359–360, 363.

20 AUW, Ph 11, str. 78–85.

knjige njegovega spisa *Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae* (prev. *Zaobljube celotnega svetá za določitev pobožnega odloka o brezmadežnem spočetju Device Marije*).²¹ Pozneje je o tem pisal v *Dissertatio polemica*, ko je poudarjal pobožnost habsburških vladarjev. Še posebno veličastno je to izpostavil pri opisu cesarja Ferdinanda III., ki ga imenuje *Modri* («Sapiens».)²² O njem pove, da je v vnemi za širjenje češčenja Brezmadežne Marije presegel vse svoje predhodnike: »Omnes anteriores non modo Caesares, sed & Principes in studio promovendi cultum Immaculatae Conceptionis transcendit Pietas Ferdinandi.« (»V vnemi za širjenje češčenja [Marijinega] brezmadežnega spočetja je Ferdinandova pobožnost prekosila vse predhodnike: ne le cesarje, temveč vse vladarje.«)²³

Omembe tridesetletne vojne v drugem delu spisa *Dissertatio polemica*: »Ephemeris Habspurgo-Austriaca«

Schönleben je raziskovanje preteklosti Habsburžanov zaposlovalo veliko let.²⁴ »Ocean avstrijskih kreposti« ga je povsem posrkal vase: bolj kot ga je raziskoval, bolj mu je priraščal k srcu.²⁵ Ohranjeni popisi njegovih del kažejo, da je pred spisom *Dissertatio polemica* snoval več del o izvoru Habsburžanov, ki jih je začel pripravljati že v šestdesetih letih 17. stoletja.²⁶ Ostala so v rokopisu in se pozneje izgubila, nedvomno pa so bila pomembna osnova za omenjeni spis in za delo

21 Schönleben, *Orbis universi votorum*, 4. knj., pag. 87–106. Dejanski avtor besedila v dodatku ni Schönleben, ampak njegov sobrat jezuit Zacharias Trinckellius. To je Schönleben nakazal v zapisu o Trinckelliju v isti knjigi (pag. 83–84): »Anno 1648. & rursum Anno 1649. sive, quod idem est, Relationem de erecta Viennae columna Immaculatae Conceptionis, cum annexis Decretis Caesareis ad Vniversitatem, Statuo, & Iuramento Academico de propugnanda Immaculata Conceptione. Hanc Relationem ad finem hujus libelli remittere placuit, utpote longiusculam, & mutuato calamo conscriptam.«

22 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 167–170.

23 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 168.

24 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 239–240, 275–285, 318–320.

25 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, »Conclusio prolegomeni«: »Oceanus sunt virtutes Austriacorum, in quo quantum proveheris, tantum recedis à vado, & quanto amplius scrutaris, tanto amplius amas.« (»Avstrijske vrline so kot ocean: kolikor bolj se pomikaš vanj, toliko bolj se oddaljuješ od plitvine, globlje kot raziskuješ, toliko bolj [ga] ljubiš.«)

26 Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 239–240.

Annus sanctus Habspurgo-Austriacus. Slednje je, čeprav je bilo gotovo dokončano že v letih 1679–1680, izšlo postumno, in sicer šele leta 1696.²⁷

V spisu *Dissertatio polemica* le poredko naletimo na neposreden in nedvoumen popis zgodovinskih dogodkov. Navadno so prikazani zgolj shematsko v obliki aluzij in bežnih popisov. Mestoma se zgodi, da so popisani izrazito podrobno, a pogosto brez nedvoumnega konteksta, zato je bralec postavljen pred težko nalogo, da opisane podrobnosti umesti v pravičen časovni, prostorski in zgodovinski okvir. Delna izjema je drugi del spisa, ki v desetem poglavju prinaša t. i. habsburško-avstrijski dnevnik (»Ephemeris Habspurgo-Austriaca«). Pomembne dogodke iz habsburške zgodovine je Schönleben spletel v faste (»Habspurgo-Austriaca magnitudo fastos implens«) in ob koncu knjige zaklical, naj jih Habsburžani še naprej spletajo tako, da bodo vredni večnosti.²⁸ Dogodke je razdelil po mesecih in jih nanizal na posamezne dneve v letu. Za vsak dan v letu najdemo več zgodovinskih dogodkov, a si ne sledijo po kronološkem zaporedju.²⁹

Schönlebnova pozornost je tako v jedrnem besedilu drugega dela spisa *Dissertatio polemica* kot v sklepnem habsburško-avstrijskem dnevniku usmerjena v hvaljenje Habsburžanov. Njegov glavni namen je izpostavljanje habsburških vrlin: pravovernosti, pobožnosti, predanosti Brezmadežni in poveličevanju Sv. Evharistije. Verjame, da še nobena vladarska hiša ni bila deležna tolikšnega dostojanstva kot habsburška.³⁰ O Habsburžanih zapiše, da svoja kraljestva podpirajo s pobožnostjo (»pietate fulciri Regna«) in da je ravno v njej izvor vsega, kar je povezano z njimi (»Certè quiddid in Austriacis hactenus Magnum Orbis stupuit, totum id à pietate exordium habuit.«).³¹ Habsburžane ima za najbolj pobožne in verne med vladarji, ki so bili vedno zvesti katolištvu.³² Na več mestih opisuje habsburško

²⁷ Prav tam, str. 280–282, 318–320.

²⁸ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, »Conclusio prolegomeni«: »Vivat Austria! Annos annis accumulet, & Fastos impleat dignos aeternitate!«

²⁹ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, »Caput X. Decima praerogativa: Habspurgo-Austriaca magnitudo fastos implens«, pag. 214–312.

³⁰ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, *Dissertationis polemicae Sive Prolegomeni Pars posterior*, pag. 1: »Nulla hactenus ab orbe condito familia ad tam sublime nobilitatis fastigium elevata est, quam Habspurgo-Austriaca.«

³¹ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 124. Podobno pove tudi v uvodnem nagovoru bralcu (»Praemonitio ad Lectorem«): »/.../ tantae denique felicitatis veram causam, & ut speramus perpetuitatem, quae Pietas est /.../«

³² Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 124–127 (»Habspurgo-Austriaci Piissimi religiosissimi, semper Catholici.«), pag. 127–130 (»Titulus Christianissimi aequae proprius Austriacis ac Catholicis.«).

vnemo za (pravo) vero (»Fidei zelus«),³³ tudi še pred Rudolfom I., ki je pripravil trden temelj za vzpon dinastije. Pomembne tri stebre njihove vladavine vidi v vnemi za katoliško vero ter v češčenju Sv. Evharistije³⁴ in Brezmadežne Matere Božje.³⁵ To svoje prepričanje lepo strne ob opisovanju vrlin cesarja Ferdinanda III. Zapiše, da je za razliko od drugega dela sveta, ki se ravna po nestalni Usodi, habsburški imperij utrjen s tremi stebri: ».../ firmata est Austriaco Tricolumnio. Fidei Catholicae zelus, Eucharistiae veneratio, Immaculatae Conceptionis propugnatio, haec sunt, quibus coepit assurgere Habspurgo-Austriacum Imperium; & hactenus sustentatum est firmamentis«. (».../ utrjena je s tremi avstrijskimi stebri: vnema za katoliško vero, češčenje svete evharistije, branjenje brezmadežnega spočetja – to so stebri, s katerimi se je začel širiti habsburško-avstrijski imperij in na katere se je opiral doslej.«)³⁶

V dnevniku »Ephemeris Habspurgo-Austriaca« Schönleben navadno navaja tiste zgodovinske dogodke, ki neposredno ali vsaj posredno opevajo veličino Habsburžanov, zato največkrat navaja le njihove zmage. Izstopa poudarjeno izpostavljanje imen habsburških vladarjev, ki jih navaja namesto imen vojskovodij, dejansko zaslužnih za zmage. Omenja tudi raznovrstne svečanosti in cerkvene slovesnosti, poudarja habsburške povezave s papeži, posebej veliko pozornost namenja pogrebnim slovesnostim ob smrti velikih osebnosti itd. Na več mestih so se mu primerile napake v datumu. Razlogi so raznovrstni: bodisi zaradi napak pri drugih piscih, ki so mu služili kot vir, bodisi zaradi odstopanj med julijanskim in gregorijanskim koledarjem.

Ker so zgodovinski dogodki razdeljeni po posameznih dnevih v letu in ker je v enem dnevu zbranih več dogodkov iz različnih časovnih obdobj, je njihovo kronološko spremljanje nekoliko težje. Kljub temu pa je tudi iz takšnega podajanja zgodovinske snovi mogoče ugotoviti piščeve težnje in sestaviti kronološki potek določenih dogodkov. To velja tudi za naš primer iskanja sledi za dogodki tridesetletne vojne. Schönlebnova težnja po opevanju veličine Habsburžanov in njihovih zmagoslavij je opazna tudi v izboru vojnih dogodkov, ki jih spleta v »habsburške faste«. Večinoma opiše le zmagoslavja, če že navaja tudi drugo dogajanje, ga olepša. Eden takšnih primerov je opis bitke pri Alten Veste, ki jo datira s 7. septembrom 1632 (dejansko je potekala 3. in 4. septembra). Čeprav omenjeni

33 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, na primer pag. 130–135, 158–159, 162–163, 166–167, 172–173.

34 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, na primer pag. 160–162, 165, 167–168, 172.

35 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, na primer pag. 162–163, 167–170, 172.

36 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 167.

boj ni dal zmagovalca, Schönleben zmago pripiše cesarski vojski.³⁷ Zdi se malo verjetno, da bi to bilo le posledica povzemanja vira. Najverjetneje gre za njegovo zavestno odločitev. Morda je posredno zmagoslavje cesarske strani videl v tem, da so se zaradi vojnih izgub sile švedskega kralja Gustava Adolfa kmalu nato umaknile iz okolice Nürnberga.³⁸

Schönleben v dnevniku (*Dissertatio polemica*, 2. del, pag. 264)³⁹ navede, da je bil 29. junija 1617 Ferdinand II. okronan za češkega kralja. Na kratko omeni (pag. 251) tudi praško defenestracijo, ki velja za uradni začetek tridesetletne vojne, a jo datira z 11. namesto 23. majem 1618.⁴⁰ Iz prvih dveh let prve, t. i. češko-pfalške faze vojne (1618–1623) zasledimo predvsem imenovanja, kronanja in smrti vladarjev. Izvemo (pag. 264), da je bil 1. julija 1618 Ferdinand II. v Bratislavi kronan za ogrskega kralja in da je 20. marca 1619 (pag. 238) umrl cesar Matija.⁴¹ Za 28. avgust (pag. 279) je zapisal, da je bil Ferdinand II. izvoljen za rimskega kralja (»eligitur Rex Romanorum Francofurti«). Verjetno je imel v mislih izvolitev za cesarja.⁴² Njegovo kronanje po zgledu Wilhelma Lamormainija umesti (pag. 282) v 8. september 1619 (»coronatur Imperator Francofurti in Basilica S. Bartholomaei«) in doda, da nekateri viri (med drugim Hans Jacob Fugger) navajajo 9. september.⁴³ Seveda Schönleben ne pozabi omeniti (pag. 299) zmage združenih čet cesarja, katoliške zveze in saških najemnikov pod poveljstvom Johanna Tserclaesa Tillyja na Beli gori 8. novembra 1620.⁴⁴ Prav tako ne izpusti Ferdinandovega zavzetja Bratislave (pag. 249), do katerega je prišlo 1. maja 1621. Zanj je bil zaslužen vojaški poveljnik Karel Bonaventura grof Bucquoy.⁴⁵ Zanimiva je Schönlebova notica (pag. 250), ki se nanaša na 5. maj 1622, ko naj bi Ferdinand II. razglasil, da tisti, ki so sodelovali v češkem uporu, ne bodo kaznovani. Nenavadno je, da omenja

37 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 282: »Dux Bavariae & Fridlandus pro Ferdinando II. Imp. ad Altenburgam septem millia Suecorum caedunt.«

38 Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 504–506.

39 V nadaljevanju so v oklepajih navedene le številke strani. Navedba številke v oklepaju pomeni, da gre za drugi del spisa *Dissertatio polemica*, in sicer za 10. poglavje (»Ephemeris Habsburgo-Austriaca«).

40 Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 272; Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 201.

41 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 194, 200.

42 Pantle, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 26.

43 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 204.

44 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 299: »Ferdinandi II. auspiciis Maximilianus dux Bavariae Pragae in Albo monte insigni victoria potitus Fridericum Pseudo-Regem profligat.« Prim. Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 204; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 304.

45 Schubert, Bucquoy, Karl Bonaventura Graf von. *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz6270.html> (6. 1. 2020).

pomilostitev, čistka na Češkem je namreč s kaznovanjem upornikov potekala že leto poprej.⁴⁶ Verjetno je imel na tem mestu v mislih pomilostitev dvajsetih moravskih na smrt obsojenih upornikov leta 1622.⁴⁷

Schönleben se pomudi tudi pri opisu zmage katoliških sil pri Wimpfenu 6. maja 1622 (pag. 250), ko je grof Tilly ob pomoči španskega generala Cordobe premagal Georga Friedricha in Ernsta Mansfelda. Po tej bitki se je Baden umaknil iz vojne.⁴⁸ Ob tem pričevanju doda, da se je to, sodeč po drugih virih, zgodilo 27. aprila – kar pa gotovo ne drži, saj je takrat katoliška stran doživela poraz pri Mingolsheimu.⁴⁹ Navede še eno zmago združenih čet Tillyja in Cordobe, in sicer pri Darmstadtu nad Friderikom V. Pfalškim (pag. 259), ki sta jo dosegla 13. junija 1622.⁵⁰ V letu 1622 naniza še nekaj zmago združenih cesarskih in španskih sil ter sil Katoliške lige. Omeni odločilno zmago (»memorabili strage Christianum«) katoliških sil 20. junija 1622 (pag. 261), ki pa jo namesto v Höchst v okolici Frankfurta na Maini locira v Halberstadt (»Halberstadii ad Maenum«). V njej sta ponovno združila moči vojskovodji Tilly in Cordoba.⁵¹ Zmaga je pripomogla k temu, da se je za Badnom iz vojne umaknil tudi Braunschweig. K zmagovitim dogodkom katoliške strani doda tudi padec Heidelberga (pag. 285), ki ga datira s 16. septembrom 1622, dejansko pa je padel 15. septembra.⁵² Ob tem omeni, da je bila knjižnica pfalškega kneza (t. i. *Bibliotheca Palatina*) poslana v Rim. Maksimilijan I. Bavarski jo je namreč papežu Gregorju XV. podaril v zahvalo za njegovo denarno pomoč.⁵³ Zavzetje Heidelberga je bilo pomembno zato, ker je bila prestolnica Pfalške⁵⁴ oblegana že od 23. julija istega leta.⁵⁵ Posledica te zmage je bila, da je 15. februarja naslednje leto Ferdinand II. volilni glas Pfalške podelil Maksimilijanu

⁴⁶ Pantle, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 32.

⁴⁷ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 206.

⁴⁸ Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 13; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 333–335.

⁴⁹ Rothenburg, *Schlachten, Belagerungen und Gefechte*, pag. 57–58; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 334.

⁵⁰ Rothenburg, *Schlachten, Belagerungen und Gefechte*, pag. 63–65; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 337.

⁵¹ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 337.

⁵² Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 339; Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 13.

⁵³ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 205. Pozneje se je izkazalo, da je šlo za »srečo v nesreči«, saj je bilo mesto v devetdesetih letih 17. stoletja, v času pfalške nasledstvene vojne (1689–1697), popolnoma uničeno. Nesrečni usodi je tako po spletu okoliščin ušla vsaj knjižnica.

⁵⁴ Gre za deželo »Kurpfalz«, za katero se v slovenski zgodovinsko-literaturni uporablja izraza (dežela) Pfalška ali volilni Palatinat. V tem prispevku jo dosledno imenujemo Pfalška ali volilno Pfalška.

⁵⁵ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 337–339.

Bavarskemu.⁵⁶ Schönleben je to datiral deset dni pozneje (pag. 231), in sicer s 25. februarjem. Čeprav je zaradi omenjenih dogodkov nastal vtis, da je vojna že končana v korist cesarja in katoliške zveze, je trajala še 25 let.

Schönleben z nizanjem vojaških zmag nadaljuje tudi v prikazu druge, t. i. danske faze vojne (1623–1629). Za 25. april 1626 površno zabeleži (pag. 247) zmago cesarske vojske nad Mansfeldom.⁵⁷ Vojskovodjo Wallensteina omeni le opisno (»duce Fridlando«), kraja bitke, tj. Dessauski most, pa ne imenuje.⁵⁸ Bežno omeni (pag. 279) še Tillyjevo zmago nad dansko vojsko pri Luttru (»Ferdinandus II. Duce Tillio copias Regis Daniae insigni praelio fundit.«) 27. avgusta 1626.⁵⁹ Izpostavi restitucijski edikt Ferdinanda II. z dne 6. marca 1629 (pag. 233), s katerim je skušal cesar obnoviti katoliško nadvlado nad vsemi cerkvenimi ozemlji, izgubljenimi po passavskem sporazumu leta 1552 in augsburškem verskem miru.⁶⁰

V dnevniku so osvetljeni nekateri dogodki iz tretje, t. i. švedske faze vojne (1630–1635). Kot prvega omeni (pag. 234) zmago Tillyjevih čet nad Švedi pri Bambergu 8. (v resnici 9.) marca 1632.⁶¹ To je ena redkih bitk, ki se je v letih 1631–1632 iztekla v korist katoliške strani.⁶² Zanimiv opis spopada pri mestu Alten Veste blizu Nürnberga (pag. 282) 3. in 4. septembra 1632⁶³ je bil prikazan že zgoraj, zato nadaljujemo s Schönlebnovo omembo bitke pri mestu Lützen (pag. 302). Potekala je 16. novembra 1632. Čeprav ni prinesla pomembnejših političnih odločitev, velja za eno pomembnejših v celotni vojni. Ker je v njej švedski kralj Gustav Adolf izgubil življenje, se v literaturi pogosto omenja kot »Pirova zmaga« švedske strani.⁶⁴ Schönleben je v svoji značilni maniri zmago pripisal Ferdinandu II. in njegovemu poveljniku Gottfriedu Heinrichu grofu Pappenheimu, ki je v spopadu izgubil življenje.⁶⁵ Pomenljivo je, da njegovega soborca, poveljnika Wallensteina,

⁵⁶ Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 205; Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 13; Pantle, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 34.

⁵⁷ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 247: »Ferdinandi II. exercitus Duce Fridlando Mansfeldium caedit.«

⁵⁸ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 410–411; Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 16.

⁵⁹ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 414–416; Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 16.

⁶⁰ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 446–448; Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 216; Bireley, *Ferdinand II*, str. 194–202, 212–215.

⁶¹ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 497.

⁶² Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 17.

⁶³ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 504–506.

⁶⁴ Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 17–18; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 507–511.

⁶⁵ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 302: »Ferdinandi II. auspiciis Pappenheimius cum Rege Sueco Gustavo configit ad Lutzam, & cadit Victor Pappenheim cum Sueco victo.«

ne omeni. To ne preseneča, saj je znano, da je Wallenstein po tej bitki pri cesarju ponovno padel v nemilost in bil 25. februarja 1634 umorjen v Chebu (*Eger*).⁶⁶ V izteku leta, 29. novembra 1632, ne pozabi omeniti (pag. 305) smrti Friderika V. Pfalškega, češkega »protikralja« (t. i. »Zimskega kralja«) v letih 1619–1620 in do leta 1623 volilnega kneza iz volilne Pfalške.⁶⁷ Naslednji dogodek, ki ga srečamo v Schönlebnovem dnevniku, je osvoboditev Regensburga izpod Švedov (pag. 266). To naj bi se po njegovem pričevanju zgodilo 6. julija 1634 pod vojaškim poveljstvom cesarjevega sina Ferdinanda III.,⁶⁸ v sodelovanju z vojskovodjo Katoliške lige, grofom Johannom Aldringenom. Mesto, ki je bilo oblegano od 23. maja, se je dokončno predalo 26. julija, nekaj dni zatem, ko je poveljnik Aldringen padel pri Landsbergu.⁶⁹ Med Ferdinandove pomembnejše vojaške dosežke Schönleben uvrsti tudi zmago nad švedsko vojsko pri Nördlingenu (pag. 282) 6. septembra 1634.⁷⁰ Potem omeni le še sklenitev separatnega miru 29. maja 1635 (pag. 255), ki so ga dejansko podpisali dan pozneje, 30. maja 1635 (t. i. praški mir). Podpisali so ga cesar Ferdinand II. ter protestantska kneza Bernhard von Sachsen-Weimar in Wilhelm V., mejni grof dežele Hessen-Kassel.⁷¹

IZ začetnega obdobja četrte, t. i. francosko-švedske faze vojne (1635–1648) Schönleben izpostavi vojaške uspehe cesarske vojske. Vojskovodja Joannes de Werth naj bi v enem samem dnevu, 24. oktobra 1635 (pag. 295),⁷² uspešno oblegal več francoskih utrdb. Katere vojaške zmage je imel v mislih, ne vemo. Predvidevam, da je želel poudariti uspehe, ki so jih v boju proti Francozom v letih 1635 in 1636 beležile združene španske in cesarske čete.⁷³ Pozneje, v letih 1637–1648, so združene cesarske sile utrpele več porazov. Obdobje po letu 1637 velja za najbolj uničevalno fazo celotne vojne.⁷⁴ V navedbah iz naslednjih let se Schönleben osredotoči na pomembnejše življenjske prelomnice Habsburžanov. Omeni smrt cesarja

⁶⁶ Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 218–220.

⁶⁷ Prav tam, str. 204–205.

⁶⁸ Cesarjev sin Ferdinand III. je vodstvo cesarske vojske prevzel po Wallensteinovi smrti (Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 221).

⁶⁹ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 544.

⁷⁰ Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 546–549; Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 223; Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 18.

⁷¹ Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 18; Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 565–567.

⁷² Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 295: »Auspiciis Ferdinandi II. Imp. Joannes de Werth cum 3000. suorum Castra Gallica invadit, & dissipatis 5. legionibus, Caesis ter mille hostium, captis mille ducentis equis, ac vexillis octodecim, ad suos revertitur.«

⁷³ Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 18.

⁷⁴ Prav tam, str. 18.

Ferdinanda II. 15. februarja 1637 (pag. 227)⁷⁵ in poudari, da je »živel sveto in umrl sveto« (»pie vixit, pie obiit«). Z vzdevkom »Pius« ga je navajal že v predhodnih poglavjih (pag. 162–167), ko po zgledu Francesca Sforza Pallavicina o njem zapiše, da je svet: »Ferdinandus sanctus est.«⁷⁶ Temu dogodku sledi desetletno zatišje, ki ga 16. junija 1647 prekine navedba o kronanju Ferdinanda IV. za ogrskega kralja (pag. 260). Daticija kronanja za češkega kralja pa je napačna: namesto v leto 1646 (5. avgust) jo umesti v leto 1647 (pag. 273).⁷⁷ V sklepnem delu tridesetletne vojne omeni zmago cesarskih čet pod poveljstvom Joannesa de Wertha in Raimonda Montecucculija nad švedsko vojsko pod vodstvom Gustava Karla Urangeliusa, do katere naj bi prišlo 22. avgusta 1647 (pag. 278). Ne vemo, katero bitko je imel Schönleben v mislih, saj je v tem letu katoliška vojska večinoma nizala poraze.⁷⁸ Svoja pričevanja o tridesetletni vojni je sklenil z omembo miru (pag. 293), ki ga je Ferdinand III., po njegovi navedbi 14., dejansko pa 24. oktobra 1648, v Münstru sklenil s Švedi in Francozi.⁷⁹

Schönlebnu je pri navajanju dogodkov tridesetletne vojne kot vir služilo več avtorjev. Največkrat sta omenjena Nicolaus Vernulaeus (1583–1649) in Gabriel Bucelin (1599–1681). Najverjetneje je pri prvem posegel po delu *Virtutes augustissimae gentis Austriae libri tres* in po poznejšem delu *Historia Austriaca*,⁸⁰ pri drugem pa po njegovih obsežnih spisih o cerkveni in posvetni zgodovini nemških dežel (*Germania sacra, Germaniae topo-chrono-stemmatographia sacra et profana*).⁸¹ Po pogostosti omemb sledita Johann Jakob Fugger (1516–1575) in Sigmund von Birken – *Betulus* (1626–1681), ki sta si časovni oddaljenosti navkljub zelo blizu. Fugger je namreč leta 1550 zasnoval spis v dveh zvezkih *Wahrhaftigen Beschreibung des österreichischen und habsburgischen Rahmens, Herkommens, Geschlechte, Fortpflanzung*,⁸² ki ga je Birken več kot sto let pozneje preuredil in izdal pod naslovom *Spiegel der Ehren des Erzhauses Österreich*.⁸³ Mestoma se Schönleben sklicuje tudi na druge, med drugim na Heinricha Oraeusa in dva nekdanja sobrata jezuita, Johanna

75 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 218.

76 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 166.

77 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 227.

78 Lee, *Tridesetletna vojna*, str. 19.

79 Pohl in Vocolka, *Habsburžani*, str. 226.

80 Coreth, *Pietas Austriaca*, str. 4, 7.

81 Gabriel Bucelin. *Catholic Encyclopedia*. <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=2244> (9. 1. 2020).

82 Lhotsky, *Österreichische Historiographie*, str. 87–88.

83 Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung*, str. 51–52; Lhotsky, *Österreichische Historiographie*, str. 99.

Gansa (1591–1662) in Wilhelma Lamormajna (1570–1648).⁸⁴ Naslovov del, iz katerih črpa, v dnevniku ne navaja. Delno jih je mogoče razbrati iz marginalij, na katere v okrajšani obliki naletimo v jedrnem delu spisa *Dissertatio polemica*. V primerih, ko tudi tega ni, lahko o možnem naslovu vira sklepamo na podlagi kratice imena uporabljenega avtorja in narave uporabljenega podatka. Če na primer kot vir pri navajanju podrobnosti iz življenja Ferdinanda II. navede Lamormajna, lahko sklepamo, da si je pomagal z njegovo biografijo (*Ferdinandi II, Romanorum Imperatoris, virtutes*).⁸⁵ Ko navaja Heinricha Oraeusa, predpostavljamo, da je imel v mislih tretji zvezek zbirke *Theatrum Europaeum*.⁸⁶ Zelo pogost vir navedb so tudi raznovrstni rokopisi, večinoma anonimni. Med njimi se najpogosteje sklicuje na t. i. graški rokopis (»Ms(s). Graec.«). Pozornost pritegne tudi oznaka »Mss. Advers.«. Če sklepamo po Schönlebnovi navedbi v zaključku spisa (»Conclusio prolegomeni«),⁸⁷ z njo najverjetneje misli svoje, iz različnih virov zbrane izpiske o Habsburžanih. Latinska oznaka »adversaria« namreč pomeni prve zapiske, nekakšen osnutek za nadaljnje delo. Podobna zbirka njegovih lastnoročno izpisanih podatkov je izpričana tudi za dogodke iz kranjske preteklosti.⁸⁸

Literarni odmev na tridesetletno vojno v Schönlebnovih zgodnjih retoričnih in dramskih delih ter rojstvo pojma »pietas Austriaca«

Schönleben je posredno (in na nekaterih mestih tudi neposredno) tridesetletno vojno, njeno vojno vihro, trpljenje in zmagoslavje Habsburžanov omenil v dveh zgodnjih govorih, in sicer v *Mars Austriacus D. Leopoldus Austriae marchio et tutelaris* (1648)⁸⁹ in *Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali*

⁸⁴ Backer, Sommervogel, *Bibliothèque*, 3. zvezek, str. 1183–1184; 4. zvezek, str. 1428–1431.

⁸⁵ Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung*, str. 71.

⁸⁶ Prim. WDB: Heinrich Oraeus, *Theatri Europaei Continuatio III*. <http://diglib.hab.de/periodica/70-c-hist-2f/start.htm>, (7. 1. 2020).

⁸⁷ Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, »Conclusio prolegomeni«: »Mihi Austriacae Augustae Domus divinas virtutes, heroica facinora, Fortunam aemulorum livori expositam curiosius scrutari dudum pia fuit ambitio: Neque pauca sanè sunt, quae in *Adversaria* multis annis congressi.«

⁸⁸ Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 307–308.

⁸⁹ BSB, sign.: Austr. 5451 I; Schönleben, *Horae subsecivae dominicales*, 2. del, pag. 434–440.

conceptae Mariae (1649).⁹⁰ Omenja jo tudi v zbirki hvalnic *Campus liliorum sive Album Austriaco-Marianum* (1649), ko opeva Habsburžane in njihovo češčenje Brezmadežne Device Marije ter njihovo vneto za priznanje te resnice.⁹¹ Kot je bilo omenjeno že zgoraj, so tudi nastanek njemu pripisane drame o krivoverskem cesarju *Julianus Apostata* (1644) spodbudili verski spori in nemiri, ki jih je povzročila tridesetletna vojna. Njegova drama *Haeresis fulminata sive Anastasius tyrannus Orientis haereticus*,⁹² ki jo je leta 1651 napisal in pripravil za uprizoritev na odru ljubljanskega jezuitskega kolegija, je prav tako posegla po temi o heretičnem cesarju. V drami je prikazal vzpon in padec bizantinskega cesarja Anastazija I., čigar življenje je bilo zaznamovano tudi s spletkami in zločini. Schönleben ga je za heretika označil zaradi njegove privrženosti monofizitizmu. V prvem prologu je poudaril veličino habsburške vladarske hiše in Auerspergov, ki se jim je s to dramo še posebej želel pokloniti. Čeprav se zaradi v prologu uporabljene metaforike zdi, da se je Schönleben posredno navezal na turške vpade na kranjsko ozemlje, nadaljevanje potrjuje, da je pravo izhodišče drame več kot stoletni obstoj luteranstva na kranjskih tleh.

Ni naključje, da je govor *Avstrijski Mars, Leopold, avstrijski mejni grof in zaščitnik* (*Mars Austriacus D. Leopoldus Austriae marchio et tutelaris*; 1648) nastal neposredno po koncu tridesetletne vojne. Schönleben se v njem odkrito veseli, kot sam pravi, »konca puščanja krvi v Germaniji, pospravljenih mečev in počitka v senci miru«. Marsa, začetnika vojne, hkrati imenuje oče miru.⁹³ Govor, ki je izšel brez navedbe avtorja, je napisal Schönleben, govoril pa ga je njegov učenec Paulus Sixtus Trauthson.⁹⁴ Pripravil ga je za slovesno obhajanje godovnega dne sv. Leopolda, ki goduje 15. novembra. V govoru se poigrava s primerjavo sv. Leopolda, avstrijskega mejnega grofa iz rodu Babenberžanov, z rimskim bogom Marsom: imenuje ga »Mars noster divus Leopoldus« (»naš Mars, nebeški Leopold«). Poudarja njegovo pobožnost in miroljubnost ter omenja njegov pogum, preudarnost in odločnost v boju proti sovražnikom. Verjetno ni naključje, da so poudarjene ravno svetnikove

90 ÖNB, sign.: 79. Q. 70., Schönleben, *Campus liliorum; Horae subsecivae dominicales*, 2. del, pag. 423–433.

91 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 363–367.

92 OeStA, HHStA, AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: Tragödie Anastasius Tyrannus Orientis; Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 234–235.

93 Schönleben, *Mars Austriacus*, nepag.: »Hodierna Vobis dies, dies Martis est, sed Martis dies festa vobis concessum est languentem ex diuturna Phlebotomia Germaniam solari, & clauso vagina mucrone, in optata pacis umbra conquiescere. Idem Mars, qui bellorum author, pacis arbiter & pater est.«

94 Schönleben, *Mars Austriacus*, naslovnica.

podobnosti z rimskim bogom vojne. V govoru po pogostosti pojavljanja izstopajo besede »Leopold«, »Mars« in »Austria« (vključno s pridevnikom »Austriacus«). Zanimivost tega govora je pojem »virtus Austriaca« (»avstrijska krepost«), ki se pri Schönlebnu prvič pojavi prav v tem govoru. Iz pojma »avstrijska krepost« je v poznejših delih izpeljal pojem »avstrijska pobožnost« (»pietas Austriaca«).⁹⁵

Čeprav se je sprva zdelo, da je Schönleben s hvaljenjem vrlin sv. Leopolda želel laskati tedanjemu cesarju Ferdinandu III. zaradi zaključka dolgotrajne tridesetletne vojne, iz sklepnega dela govora izvemo, da mu je bil navdih Leopold Wilhelm Habsburški. Imenuje ga »germanski Herkul« (»Germanus Hercul«) in »belgijski Mars« (»Belgii Mars«). Govor je čestitka in hvalospev spretnemu avstrijskemu vojskovodji ob njegovem godu.⁹⁶ Leopold Wilhelm (1614–1662) je bil mlajši brat cesarja Ferdinanda III., ki mu je bila sprva namenjena duhovniška, pozneje pa še vojaška kariera. Že v otroških letih je bil imenovan za škofa v Passauu in Straßburgu, kmalu nato v Halberstadt in Magdeburgu, pozneje pa še v Olomoucu in Wroclavu. Brat Ferdinand III. mu je dvakrat poveril vrhovno poveljstvo nad vojsko, in sicer v letih 1630–1642 in po letu 1645.⁹⁷ Čeprav mu je skupaj z generalom Matthiasom Gallasom uspelo premagati Švede v Brigittenauu, pa je nato v bitkah pri Breitenfeldu (2. november 1642) in Jüterbogu (23. november 1644) doživel poraz. Ko so pozneje Francozi nevarno ogrožali špansko Nizozemsko, je bil februarja 1647 imenovan za njenega upravitelja (do 1656).⁹⁸ Zanimivo je, da ga Schönleben hvali kot avstrijskega Marsa, čeprav je avgusta 1648 utrpel hud poraz proti Francozom pri Lensu in izgubil praktično vso vojsko.⁹⁹ Posebej izpostavi njegova mirovna prizadevanja in zasluge za sklenitev vestfalskega miru.¹⁰⁰ Njegovo rojstvo, tonzuro pri rosnih petih letih in imenovanje za škofa v Passauu je omenil tudi v habsburško-avstrijskem dnevniku,¹⁰¹ podrobneje pa je o njegovih krepostih

95 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 363–364.

96 Schönleben, *Mars Austriacus*, nepag. (zaključek): »Unius mihi silentium imperare nec possum, nec debeo, cuius memoria nemini Austriaco non est gratiosa: Leopoldum Guilielmum dico, illum Germanum Herculem, Belgij Martem, solo minore fratrem. Huic hodie ut par est, Austriaci omnes auspicatissimum precemur natalem. Triumphet Leopoldus. Etiam hinc dies hodiernus, quia est natalis Leopoldi Guilielmi Austriaci, est dies Martis.«

97 Pohl in Vocelka, *Habsburžani*, str. 223–225.

98 Hüttel, Leopold Wilhelm, Erzherzog von Österreich. *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz50452.html> (8. 1. 2020).

99 Wilson, *Europe's Tragedy*, str. 737; Guthrie, *The Later Thirty Years War*, str. 112.

100 Schönleben, *Mars Austriacus*, nepag.: »Idem Mars, qui bellorum auctor, pacis arbiter & pater est. Ejusdem Divi Leopoldi suffragijs cuius bella gessistis auspicijs, optatam etiam pacem sancivistis.«

101 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, str. 216, 279 in 307.

pisal v devetem poglavju drugega dela *Dissertatio polemica*, ko je pisal o avstrijskih kraljih in nadvojvodah.¹⁰² Poudaril je njegovo versko vnemo, pobožnost in češčenje Sv. Evharistije ter Device Marije.¹⁰³ Pridevnike, ki jih je uporabil v govoru *Mars Austriacus*, v hvalnici (ki jo je prvič natisnil že leta 1649) nekoliko obrne. Imenuje ga »Germanski Mars«, »Avstrijski Herkul«, »Ahil«, »Strah sovražnikov« ipd.¹⁰⁴

Leto za govorom *Mars Austriacus* je Schönleben v tisku anonimno izdal zbirko hvalnic *Polje lilij ali avstrijski marijanski album (Campus liliorum sive Album Austriaco-Marianum; 1649)*.¹⁰⁵ V njej hvali tiste avstrijske in španske Habsburžane (cesarje, kralje in vojvode), njihove otroke in žene, ki so se izkazali kot veliki Marijini častilci. Med njimi posebno mesto zopet dodeli že omenjenemu Leopoldu Wilhelmu.¹⁰⁶ V uvodu knjige in hvalnicah najdemo zametke Schönlebenovega poznejšega ukvarjanja z izvorom habsburške vladarske hiše, ki je vrhunec doseglo v spisih *Dissertatio polemica de prima origine Habspurgo-Austriacae* in *Annus sanctus Habspurgo-Austriacus*. Sklepni del zbirke hvalnic je panegirik na čast Brezmadežne, ki ga je Schönleben posvetil cesarju Ferdinandu III.: *Panegyricus Magnae Matri Virgini sine macula originali conceptae Mariae D. Ferdinando Tertio Augusto, pio iusto Mariano immaculatae conceptionis propugnatori* (1649). Umeščen je neposredno za hvalnico, t. i. elogijo cesarju Ferdinandu III.¹⁰⁷

Panegirik Veliki Materi Devici, brez izvirnega greha spočeti Mariji, je Schönleben napisal v počastitev slovesne posvetitve univerze Brezmadežni, govoril ali mogoče samo natisnil pa konec avgusta 1649 ob imenovanju šestih doktorjev teologije iz cistercijanskega reda, ki so prvi ob promociji v doktorje prisegli, da se bodo trudili za širjenje resnice o Brezmadežni.¹⁰⁸ V govoru je hvalil habsburško vdanost Brezmadežni in poudarjal pomen posvetitve dežel, kraljestev, rimsko-nemškega cesarstva in dunajske univerze njenemu varstvu.¹⁰⁹ Uvodoma je omenil tudi tri-

102 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, 9. poglavje: »Austriaci Reges antonomasticè Catholici, & Archiduces singulariter Pij.«

103 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 191–195.

104 Schönleben, *Dissertatio polemica* (1680), 2. del, pag. 192.

105 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 68, 364–365.

106 Schönleben, *Campus liliorum* (1649), nepag.: »Leopoldus Austriaco-Marianus«.

107 Schönleben, *Campus liliorum* (1649), nepag.

108 Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 366–367.

109 Schönleben, *Campus liliorum* (1649): *Panegyricus Magnae Matri Virgini*, nepag. (2. pag.): »Nihil, nihil Ferdinande Caesar vel ad Majorum tuorum sequelam felicius, vel in praesentium temporum emolumenta utilius, vel ad secuturae posteritatis memoriam gloriosius agere potuisti, quam ut Te tuamque Serenissimam Domum, subjectos populos, Provincias, Regna, Imperium Romanum tutelae Virgineae, tam raro pietatis genere, tam inusitato ritu consecreres.«

desetletno vojno in odlomek o njej sklenil z mislijo, da je v njej zmagala »avstrijska pobožnost« (»*Pietas Austriaca*«), o kateri v govoru ugotavlja, da je bila lastna že začetnikom rodbine vse od Rudolfa I. naprej.¹¹⁰ V približno istem obdobju je nastal tudi govor *Corona gemmea, adgratulatio sex neo-doctoribus theologis ex Ord. Cisterciensi* (prev. *Z dragimi kamni okrašena krona, čestitka šestim novim doktorjem teologije iz cistercijanskega reda*), ki pa ni ohranjen. Navezoval se je na promocijo šestih novih doktorjev filozofije iz cistercijanskega reda.¹¹¹

Za trenutek se ustavimo pri pojmih »virtus Austriaca« (»avstrijska krepost«) in »avstrijska pobožnost« (»*pietas Austriaca*«), ki ju je Schönleben v svoja dela vpeljal v letih 1648–1649 ter ju pozneje dokončno deklariral v spisih *Dissertatio polemica* in *Annus sanctus*. Če se ozremo v njun historiat, ugotovimo, da se Schönleben tudi v širšem evropskem prostoru uvršča med pionirje slavljenja avstrijske kreposti in pobožnosti. Mesto med njimi mu je dodelila že Anna Coreth, ki pa je v svojih raziskavah upoštevala le njegov spis *Dissertatio polemica*.¹¹² Če bi poznala tudi oba obravnavana Schönlebova govora *Mars Austriacus* in *Panegyricus Magnae Matri Virgini* ter njegovo rokopisno dramo *Haeresis fulminata*, bi ga gotovo umestila še višje, ob bok Nikolausu Vernulaeusu, ki ga je sicer štela za začetnika takšnega načina pisanja v habsburškem delu cesarstva. Njegovi tovrstni slavilni spisi so izšli skoraj istočasno kot Schönlebova govora.¹¹³ Širše evropsko gledano velja za začetnika slavljenja avstrijskih kreposti Justus Lipsius, ki je leta 1605 v Antwerpnu izdal spis *Monita et exempla politica, qui virtutes et vitia principum spectant* (»Svarila in politični zgledi, ki presojajo vrline in napake vladarjev«) in ga posvetil nadvojvodi Albertu VII., vladarju habsburške Nizozemske.¹¹⁴ Avstrijsko »*pietas*« sta poleg že omenjenih opevala tudi Diego Tafuri oziroma Didacus da Lequile in

110 Schönleben, *Campus liliorum* (1649): *Panegyricus Magnae Matri Virgini*, nepag. (konec 2. in začetek 3. pag.): »Velim Academici meminisse vos luctuosi illius temporis quo impunè per universam prius Germaniam quae multarum fuit hactenus Tragediarum Theatrum /.../ Pugnabat miles Caesari, Caesar sibi, & militi. Imò stabat in acie Caesareus exercitus, solus Caesar praeliatur. Quâ vi? Quâ manu? Quo armorum genere? Austriacâ Pietate. /.../ Nimirum virtus cum sanguine divina descendit in nepotes & in heroicorum filiorum sanguinem divina Parentum integritas derivatur; Hoc à Rudolphis à Carolis, à Ferdinandis didicerat Ferdinandus.«

111 Valvasor, *Die Ehre*, VI., pag. 355. Prim. Deželak Trojar, *Janez Ludvik Schönleben*, str. 65.

112 Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung*, str. 37–41, 49, 67; *Pietas Austriaca*, str. 4–5, 7, 10–11; Samerski, *Maria zwischen den Fronten*, str. 359.

113 Na primer: *Virtutes augustissimae gentis Austriae libri tres* (1640), *Historia Austriaca* (1651), *Phosphorus Austriacus* (1665). Prim. Coreth, *Pietas Austriaca*, str. 4.

114 Coreth, *Pietas Austriaca*, str. 3–4.

Adalbert Czerwenka.¹¹⁵ Hvaljenje avstrijske pobožnosti se je močno razmahnilo tudi v jezuitski dramatiki, najbolj znan je primer Nicolausa Avancinija in njegove drame *Pietas victrix* (prev. *Zmagovita pobožnost*).¹¹⁶ Tudi Schönleben v svoji drami *Haeresis fulminata* ni izpustil priložnosti za hvaljenje avstrijske vladarske hiše.¹¹⁷

Sklep

Tako Schönlebnovo neposredno poročanje o tridesetletni vojni, ki smo ga rekonstruirali na podlagi njegovega habsburško-avstrijskega dnevnika, in posredno poročanje, ki smo mu sledili v njegovih zgodnejših govorih (*Mars Austriacus in Panegyricus Magnae Matri Virgini*), hvalnicah *Campus liliorum* in drami *Haeresis fulminata*, kažeta njegovo izredno prohabsburško usmerjenost. Tako zelo je verjel v habsburški prav, pravovernost, krepost in dobroto, da je v opisovanje njihove mogočnosti (»Habspurgo-Austriaca magnitudo«) vključeval predvsem tiste zgodovinske dogodke, ki so to njegovo prepričanje nedvoumno potrjevali. Če je v »habsburško-avstrijske faste« vpletel tudi druge, manj svetle trenutke, je skrbno pazil, da ni povedal preveč. Če na tridesetletno vojno pogledamo s perspektive v tem prispevku obravnavanih Schönlebnovih del, lahko v duhu njegovega izrazja zapišemo, da je bila pravovernost Habsburžanov (»zelo pro religione Catholica«) tista, ki je v napetih okoliščinah leta 1618 vplivala na začetek tridesetletne vojne. Njihova »*Pietas Austriaca*« pa jim je pozneje pomagala končati vojno in prebroditi spremenjene razmere (ozemelske spremembe, versko-pravne zadeve), ki jih je leta 1648 prinesel vestfalski mir.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARSI – Archivum Romanum Societatis Iesu

Austr. 27, ACT – Austria catalogi triennales 1639–1642.

Austr. 125 I: ACB – Austriae catalogi breves I, 1642–1660.

AUW – Archiv der Universität Wien

¹¹⁵ Coreth, *Österreichische Geschichtsschreibung*, str. 36–37; *Pietas Austriaca*, str. 4–5.

¹¹⁶ Coreth, *Pietas Austriaca*, str. 5, 11; Mundt, *Pietas victrix – Der Sieg der Pietas*.

¹¹⁷ Schönleben, *Haeresis fulminata*, na primer str. 5r.

Ph 11: Acta Facultatis Philosophicae 1642–1723.

BSB – Bayerische Staatsbibliothek:

Austr. 5451 I: Mars Austriacus, D. Leopoldus, Austriae marchio et tutelarior.
Vienna: Cosmerovianus, 1648.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

GS III 7087: Schönleben, *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae, in qua viginti diversae opiniones auctorum ventilantur /.../*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1680.

GS III 21212: Schönleben, *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae, in qua viginti diversae opiniones auctorum ventilantur /.../*. Labaci: Joannes Baptista Mayr, 1681.

GS I 15307/2: Schönleben, *Horae subsecivae dominicales sive Discursus sacri de tempore in dominicas totius anni, Pars aestiva et autumnalis: a Pentecoste usque ad Adventum. Annexis aliquot panegyricis academicis*. Salisburgi: Melchior Haan, 1676.

DS I 141434: Schönleben, *Orbis universi votorum pro definitione piae et verae sententiae de immaculata conceptione Deiparae, Liber IV*. Clagenfurti: Georgius Kramer, 1659.

OeStA – Österreichisches Staatsarchiv; Haus-, Hof- und Staatsarchiv

AT-OeStA/HHStA SB Auersperg XXVII, 25: J. L. Schönleben: Tragödie »Anastasius Tyrannus Orientis« (*Haeresis fulminata Anastasius Tyrannus Orientis Haereticus*).

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek

Cod. 12219 Han, LA 1641–1646.

79. Q. 70.: *Campus Liliorum, sive Album Austriaco-Marianum*. Viennae: Matthaeus Rictius, 1649.

Tiskani viri

Oreus, Heinrich: *Theatri Europaei Continuatio III. Das ist: Historischer Chronicken.*

Dritter Theil. Franckfurt am Mayn: Merian, 1639. Wolfenbütteler Digitale Bibliothek. <http://diglib.hab.de/periodica/70-c-hist-2f/start.htm> (7. 1. 2020).

Rothenburg, R. von: *Schlachten, Belagerungen und Gefechte in Deutschland und den angrenzenden Ländern von 1618 bis 1629*. Wien: v. Hirschfeld'schen Buchdruckerey, 1835.

Schönleben, Janez Ludvik, *Campus Liliorum, sive Album Austriaco-Marianum*.

Viennae: Matthaeus Rictius, 1649. Google books (23. 12. 2019).

Schönleben, Janez Ludvik: *Mars Austriacus, D. Leopoldus, Austriae marchio et tutularis*. Vienna: Cosmerovianus, 1648. Bayerische Staatsbibliothek digital, Münchener Digitalisierungszentrum, Digitale Bibliothek. https://books.google.si/books?id=yL8AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sl&source=gbs_ViewAPI&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (23. 12. 2019).

Literatura

- Backer, Aloys de, Backer, Augustin de, Sommervogel, Carlos (S.J.): *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus: Nouvelle édition*. (Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, seconde partie: Histoire par les Père Auguste Carayon). Bibliographie, Tome III (Desjacques – Gzowski); Tome IV (Haakman – Lorette). Héverlé-Louvain: Bibliothèque S.J., 1960.
- Bireley, Robert: *Ferdinand II, Counter-Reformation Emperor, 1578–1637*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Moderne Deutsche Geschichte, Band 2. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1992.
- Coreth, Anna: *Österreichische Geschichtsschreibung in der Barockzeit, 1620–1740*. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1950.
- Coreth, Anna: *Pietas Austriaca* (prev. William D. Bowman in Anna Maria Leitgeb). West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2004.
- Deželak Trojar, Monika: *Janez Ludvik Schönleben (1618–1681): oris življenja in dela*. Ljubljana: Založba ZRC, 2017.
- Fröhler, Josef: Das Linzer Jesuitendrama 1608–1773. Stoffe und Motive. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1996. Linz: Archiv der Stadt Linz, 1997, str. 11–72.
- Fröhler, Josef: Zur Schauspieltätigkeit der Studenten am Linzer Jesuitengymnasium. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1955. Linz: Stadt Linz, Städtische Sammlungen, 1955, str. 197–270.
- Guthrie, William P.: *The Later Thirty Years War: From the Battle of Wittstock to the Treaty of Westphalia*. Westport: Greenwood Press, 2003.
- Lee, Stephen J.: *Tridesetletna vojna*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Lhotsky, Alphons: *Österreichische Historiographie*. München: Verlag R. Oldenbourg, 1962.
- Müller, Johannes: *Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang (1555) bis zum Hochbarock (1665)*. 2 Bände. Augsburg: B. Filser, 1930.
- Mundt, Lothar: *Pietas victrix – Der Sieg der Pietas*. Tübingen: Niemeyer, 2002.

- Pantle, Christian: *Der Dreißigjährige Krieg. Als Deutschland in Flammen stand*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2018.
- Pohl, Walter in Vocelka, Karl: *Habsburžani: zgodovina evropske rodbine*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.
- Polleroß, Friedrich B.: Die Immaculata, Kaiser Leopold I. und ein römisches Thesenblatt der Laibacher Franziskaner. *Acta historiae artis Slovenica*, 23, 2018, št. 1, str. 93–111, 239.
- Rill, Gerhard (prev. in ur.): *Linzer Regesten aus den Litterae annuae der Jesuiten in der Wiener Nationalbibliothek*. 4 Bände. Band 1: *Litterae annuae, 1600–1650* (1954). Linz: Städtische Sammlungen, 1954–60.
- Samerski, Stefan: Maria zwischen den Fronten. Bayerische Einflüsse auf die 'Pietas Austriaca' und die ungarische Eigentradition in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*, 27, 2004, str. 359–371.
- Stanke, Gottlinde: *Die Geschichte des Kremser Jesuitenkollegs (1616–1773)*. Wien: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät, 1964.
- Szarota, Elida Maria: *Das Jesuitendrama in deutschen Sprachgebiet. Eine Periochen-Edition. Texte und Kommentare*. 4 Bände. Band 2: *Tugend- und Sündensystem*. München: Wilhelm Fink, 1980.
- Valentin, Jean-Marie: *Le théâtre des Jésuites dans les pays de langue allemande: répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773)*. 2 Bände. Stuttgart, Hiersemann, 1983–84.
- Wilson, Peter Hamish: *Europe's tragedy: a history of the Thirty Years War*. London: Allen Lane, 2009.

Spletni viri:

- Gabriel Bucelin. *Catholic Encyclopedia*. <https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=2244> (9. 1. 2020).
- Hüttl, Ludwig: Leopold Wilhelm, Erzherzog von Österreich. *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz50452.html> (8. 1. 2020).
- Schubert, Friedrich Hermann: Bucquoi, Karl Bonaventura Graf von. *Deutsche Biographie*. <https://www.deutsche-biographie.de/sfz6270.html> (6. 1. 2020)

FILIP DRAŽENOVIC

Pogled Franca Alberta Pelzhofferja, barona Schönauskega (1643/45–1710), na tridesetletno vojno*

Uvod

Tridesetletna vojna se nam z današnjega gledišča kaže kot eden najprelomnejših dogodkov tako 17. stoletja kot celotnega zgodnjega novega veka. To vidimo tako ob bežni analizi znanstvene literature¹ kot tudi ob razumevanju vestfalske mirovne pogodbe kot tistega prelomnega dogodka v politično-diplomatski zgodovini, ki je odprl pot k uveljavitvi mednarodnega prava in diplomatskim odnosom.² Očitno je, da ima tridesetletna vojna (in z njo povezano dogajanje) danes velik pomen in da bi jo lahko razumeli kot nekakšno obče mesto, ki nam lahko v zgoščeni obliki »predstavi« zgodnjenovoveško dogajanje.

Vprašanje tega prispevka pa ne bo neposredna analiza takratnega dogajanja, oziroma kako na ta dogodek gleda sodobno zgodovinopisje, temveč kakšen vpliv je ta vojaško-politični spopad pustil v spominu naslednjih generacij.³ Za ta namen je

* Za pomoč pri pisanju prispevka se iskreno zahvaljujem izr. prof. dr. Sašu Jeršetu.

1 Tako na primer med drugimi Charles Ingrao svoj pregled Habsburške monarhije začneja z letom 1618 (Ingrao, *The Habsburg monarchy*), Joachim Whaley pa leto 1648 postavi kot tisto prelomno letnico, s katero začne drugo knjigo svoje zgodovine Cesarstva (Whaley, *Germany and the Holy Roman Empire*). O pomenu leta 1648 kot prelomnice gl. predavanje Michaela Rohrschneiderja *Zásur 1648? Die Westfälische Friedensordnung im Urteil der Publikationen zum Gedenkjahr 2018* v okviru cikla *Endpunkte und Neuanfänge* v Ljubljani 14. 2. 2019 (Fünfter Vortrag, 14. februar 2019. Prof. dr. Michael Rohrschneider. *Filozofska fakulteta UL*. <https://www.youtube.com/watch?v=tSivJjyULhU> (16. 7. 2020)).

2 Tako na primer Türk, *Temelji mednarodnega prava*, str. 28.

3 O pomenu tridesetletne vojne v kontekstu spominjanja ter njene uporabe in predelave v kasnejših obdobjih gl. študijo: Sack, *Der Krieg in den Köpfen*.

bil izbran kranjski plemič Franc Albert Pelzhoffer, baron Schönauski. Pripadal je generaciji, ki se je rodila ob koncu spopada, oblikovala pa po zaključku tridesetletne vojne. Temeljni vir, na katerem bo besedilo temeljilo, je njegovo delo *Neu-entdeckte Staats-Klugheit in hundert politischen Reden oder Discursen* (v nadaljevanju *Staats-Klugheit*), ki je izšlo leta 1710, že po njegovi smrti, pri založniku Johannu Adolphu v Leipzigu in Frankfurtu.⁴ Za izdajo je poskrbela njegova vdova, ki je prispevala tudi spremno besedo k delu. Knjigo je Pelzhoffer napisal že vsaj kako leto pred smrtjo, a se iz meni neznanih razlogov ni odločil za izdajo.⁵

Pelzhoffer je raziskovalno zanimanje vzbudil predvsem med pravniki. Ključni raziskovalec njegovega dela je bil Evgen Spektorski, ki se je do zdaj kot prvi in edini sistematično ukvarjal z njegovo mislijo ter o njem napisal separat *Mesto F. A. Pelzhofferja v zgodovini državoslovja*, ki je izšel leta 1941,⁶ nekaj prostora pa mu je namenil tudi v *Zgodovini socialne filozofije*.⁷ Spektorski v obeh delih pokaže, da je Pelzhoffer ostal zavezan staremu besedišču »politike« in »političnih skrivnosti (*arcana*)«, politiko pa je videl predvsem kot sredstvo in ne kot končni smoter, ki vodi k javni blaginji.⁸ S Pelzhofferjevim delom se je ukvarjal tudi pravnik Janko Polec, ki je za *Slovenski biografski leksikon* pripravil geslo o njem.⁹ Izpostaviti velja tudi v nemščini napisano diplomsko nalogo Matthiasa Breya z Univerze v Augsburgu, ki je dostopna v Narodni in univerzitetni knjižnici.¹⁰ O Pelzhofferju je odprtih še kar nekaj vprašanj, tako biografskih kot tudi glede vplivov na njegovo delo. Zaradi neohranjene korespondence ne moremo ugotoviti, s kom je bil v stiku in kako je oblikoval svoje ideje. Znano je, da je imel knjižnico, ki je obsegala

4 En izvod dela je v NUK-u, na svetovnem spletu pa je dostopna digitalizirana verzija (*Neu-entdeckte Staats-Klugheit. Bayerische Staatsbibliothek digital*. https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb11057301_00005.html (7. 7. 2020)).

5 Zadnji zgodovinski dogodek, ki ga Pelzhoffer omenja v svojem delu, je bitka pri Almansu v španski nasledstveni vojni leta 1707, njegova vdova pa je v predgovoru napisala, da je mož delo zaključil še za časa življenja. Pri branju ima bralec vtis, da je delo zaključena celota in da ga je avtor pregledal. V njem je posvetilo cesarju Jožefu I. in njegovemu sinu Leopoldu, datirano z dnem 10. oktober 1710, torej le tri dni pred avtorjevo smrtjo. Vprašanje je, ali je Pelzhoffer takrat res zaključil to delo ali pa je nekdo drug (žena?) zgolj zapisal ta datum na koncu besedila.

6 Spektorski, *Mesto F. A. Pelzhofferja v zgodovini državoslovja*.

7 Spektorski, *Zgodovina socialne filozofije*, zvezek 1, str. 220–221.

8 Prav tam, str. 220.

9 Polec, Pelzhoffer baron Schönauski. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/#slovenski-biografski-leksikon> (3. 2. 2019). S Pelzhofferjevim delom se je ukvarjal tudi Milan Komar, a mi njegova besedila na žalost niso dostopna. Za to opozorilo se iskreno zahvaljujem dr. Matiji Ogrinu.

10 Brey, *Franz Albrecht Pelzhoffer*.

500 del, a žal v inventarju niso ohranjeni njihovi naslovi.¹¹ Knjižnico je po njegovi smrti vdova podarila jezuitom.

Franc Albert Pelzhoffer¹² se je rodil med letoma 1643 in 1645, umrl pa 13. oktobra 1710 na gradu Kamen pri Novem mestu.¹³ Šolanje je začel v Ljubljani pri jezuitih ter ga kasneje nadaljeval na Dunaju in v Gradcu, potem pa se je, neznanokje, šolal za pravnika. Leta 1673 (pred poroko z Marijo Magdaleno pl. Cyrian) je izstopil iz jezuitskega reda. Kljub temu je obdobje šolanja močno vplivalo na njegovo osnovno formacijo. Kasneje je opravljal številne javne službe, med drugim je bil »cesarsko-deželni svetnik« na Kranjskem in stanovski odbornik, prisednik deželne in dvorne pravde, svetnik pri vicedomskem uradu ter komisar za zasliševanje na Dolenjskem.¹⁴ Po smrti prve soproge se je poročil z Marijo Konstancijo Regino baronico Paradeiser. Med njegova pomembnejša dela ob *Staats-Klugheit* spadata še *Lacon politicus, strictim doctrinam administrandae reipublicae* iz leta 1706 in *Arcanorum status libri decem* iz leta 1709.¹⁵ Že iz naslovov lahko razberemo, da je izhajal iz vprašanja tradicije *arcanorum*, torej vprašanja skrivnosti (in modrosti) vodenja države, ki jo je tesno povezoval s katoliško vero.¹⁶ V to tradicijo se vpisuje tudi pojem »Klugheit« (*prudencia*), ki ga je uporabil v svojem edinem besedilu v nemščini. Tradicija *Arcana* je bila priljubljena predvsem v 17. stoletju, medtem ko je v 18. stoletju izgubljala na priljubljenosti, a ni povsem utonila v pozabo.¹⁷ Tako kot velika večina avtorjev »političnih skrivnosti« je Pelzhoffer spadal v

¹¹ Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 79.

¹² Priimek je večasih zapisan tudi kot *Peltzhoffer*, *Pelzhofer*, *Pelshofer*. V nadaljevanju bom uporabljal zapis Pelzhoffer. Biografske podatke črpam iz: Polec, Pelzhoffer Franc Albert. *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/> (7. 7. 2020).

¹³ Bolj verjetno je, da se je rodil leta 1645. V predgovoru k *Staats-Klugheit* namreč navaja, da je ta predgovor napisal v 63. letu starosti (Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, Predgovor Marije Konstancije, neoštevilčeno). Če upoštevamo, da so zadnji zgodovinski dogodki, ki jih Pelzhoffer obravnava, iz leta 1707 in da se predgovor po navadi napiše kot zadnji, je torej veliko verjetneje, da je pisanje predgovora (mogoče pa tudi dela?) zaključil leta 1708 in ne 1706.

¹⁴ Polec, Pelzhoffer baron Schönauski, *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/> (7. 7. 2020).

¹⁵ Za časa njegovega življenja je izšlo 6 knjig, ostale 4 pa po njegovi smrti.

¹⁶ Stolleis, *Arcana imperii und Ratio status*, str. 21. Stolleis omeni tudi misel švicarskega pravnika Johanna Rudolfa von Waldkircha, da je bil Pelzhoffer zaradi svojega konservativnega mišljenja ljubljenev vseh državnikov. Prav tam, str. 21, op. 68.

¹⁷ O zanimanju za Pelzhofferjeva dela še globoko v 18. stoletje priča tudi podatek, da so na Ogrskem kar dvakrat ponatisnili njegovo delo *Lacon politicus* – najprej leta 1746 v Bratislavi in nato še leta 1765 v Pešti.

tacitistično tradicijo, ki jo je prepletel s katoliško vero.¹⁸ Ob branju Pelzhofferja pa ne smemo imeti pred očmi zgolj njegove politične usmeritve, ampak tudi vpliv toposa *historia magistra vitae*, ki ga je človek zgodnjega novega veka moral nujno poznati, če se je želel orientirati v svetu. Njegova vrednost je enako ključna kot Sveto pismo ali moralni premislek, saj ljudje brez njega nimajo osnovne podkrepitve svojih idej.¹⁹ Zgodovina je ta, ki nas uči, kako naj se obnašamo v svetu ter kaj naj od njega pričakujemo.

Opozoriti velja na zaplet, do katerega je prišlo po izdaji *Staats-Klugheit*. Ker je delo izšlo izven ozemlja Habsburške monarhije, bi moralo biti pred natisom poslano v pregled.²⁰ Ker do tega ni prišlo, je tedanja cesarica Eleonora, vdova cesarja Jožefa, za delo zahtevala cenzuro, kar se je tudi zgodilo, svoje mnenje pa podkrepila s tem, da knjiga širi za državo škodljiva stališča. Na dunajski seznam prepovedanih knjig se je leta 1766 zaradi identičnega razloga uvrstilo Pelzhofferjevo delo *Arcanorum status libri decem*.²¹ Čeprav bi zaradi tega lahko dobili vtis, da je bil Pelzhoffer rušilec starega reda, je tak zaključek pretiran. Bolj kot revolucionarnost je probleme povzročalo to, da sta bili deli natisnjeni v Frankfurtu, pred tem pa ju ni dal v pregled cenzurni komisiji.

Preden se lotimo neposredne analize dela, je treba ugotoviti, kakšne vrste avtor je Pelzhoffer. Jasno je, da ni politični filozof, saj mu ne gre za razvoj celovitega teoretičnega nauka, pa tudi ne zgodovinar. Njegov namen ni ustvariti filozofskega sistema, ampak posredovati znanje, ki si ga lahko pridobimo na podlagi poznavanja zgodovine, vere, »starih avtorjev« in *curiosen schriften*. Zato se nam kaže kot politični kompilator. Te oznake ne smemo razumeti pejorativno, ampak moramo kompilatorja razumeti kot osebo, ki po določeni metodi (v njegovem primeru se kaže predvsem vpliv retorike, tako po sestavi dela kot tudi v posameznih govorih) razvršča, sestavlja in povezuje določeno znanje. Ni mi uspelo ugotoviti, po kateri metodi so razporejeni govori v celotni postavitvi dela. Njegove temeljne referenčne točke političnega imaginarija so antični avtorji in Sveto pismo,²² četudi v razpravo

18 Za osnovni uvod v tacitizem gl. Burke, Tacitism, scepticism, and reason, str. 479–498. V 16. stoletju je veljalo prepričanje, da sta Machiavelli in Tacit povezana avtorja, kar pa je do Pelzhofferjevega obdobja že zbledelo, tako da lahko hkrati ločeno govorimo o antimachiavelizmu in tacitizmu. Gl. Stolleis, *Arcana imperii und Ratio status*, str. 12.

19 Kosseleck, *Historia Magistra Vitae*, str. 35–62.

20 O tem gl. Radics, *Der Kaiserin Eleonore Censurpatent*. Navedke povzemam po Štuhec, *Rdeča postelja*, str. 79.

21 *In vendar so jih brali*, str. 100–102.

22 O številu določenih avtorjev gl. Brey, *Franz Albrecht Pelzhoffer*, str. 14.

vkluči marsikaterega sodobnika (pogosto omenja Trajana Boccalinija, Justiusa Lipsiusa in Francisa Bacona).

Tridesetletna vojna v delu *Neu-entdeckte Staats-Klugheit*

Pelzhoffer v svojem delu tridesetletni vojni ni posvetil posebnega poglavja, čeprav je obravnava zgodovinskih *eksemplov* njegova premisa. O njej večinoma piše v sedemdesetem govoru z naslovom *Kriegs-Ungemach im Sibenzehnden Seculo*. Že ta umestitev nam pokaže, da je na konflikt gledal predvsem z vojaške perspektive, umanjka pa politična predstavitev dogajanja. Po drugi strani ne smemo spregledati, da je Pelzhoffer na ta spopad gledal kot na versko vojno, kar v njegovi teopolitični usmeritvi ni presenetljivo. To nam lahko pomaga razumeti, zakaj se ne posveča političnim vprašanjem spopada.

Začetek krvave tridesetletne vojne Pelzhoffer postavlja v leto 1617.²³ To je verjetno razlog, da se v besedilu ne sklicuje na praško defenestracijo in na z njo povezano dogajanje v Habsburški monarhiji. Hkrati se odpira vprašanje, ali je Pelzhoffer s tem morda želel pokazati na določeno povezanost beneške vojne s tridesetletno in s tem potegniti kontinuiteto bojev, ki se kaže predvsem s habsburškega zornega kota. To je po eni strani presenetljivo, če vemo, da je tridesetletna vojna potekala na drugem ozemlju in z drugimi »sovražniki«, med katerimi ni bilo Benečanov. Zanimivo je predvsem zato, ker v 99. govoru zapiše, da so Avstrijci z Benečani leta 1617 podpisali mirovno pogodbo.²⁴ Po eni strani lahko umeščanje začetka tridesetletne vojne v leto 1617 vidimo zgolj kot lapsus, ki se mu je primeril. Obstaja pa tudi drugi zorni kot. Njegov pogled lahko namreč vidimo tudi v poudarjanju daljše kontinuitete vojn, ki jih je Habsburška monarhija bojevala. V prvih letih 17. stoletja sta bila taka spopada z Osmani (1593–1606) in predvsem Benečani (1615–1619). Predvsem bitka s slednjimi je pustila velik vpliv v Notranji Avstriji, kar je verjetni razlog, zakaj ji Pelzhoffer posveča toliko pozornosti.

Predzgodovino spopada Pelzhoffer postavlja že v leto 1604, ko je nastala Heidelberška zveza, ki je nepravilno napadla cesarjevo avtoriteto, kar kaže, da je poznal globlje razloge za spopad. Dogodke iz obdobja tridesetletne vojne pa zgolj

²³ V nadaljevanju odstavka se (kjer ni navedeno drugače) sklicujem na 70. govor *Kriegs-Ungemach im Sibenzehnden Seculo*, predvsem na prvi in drugi odstavek, Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 435–436.

²⁴ Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 667.

našteva. V času te nesrečne in krvave vojne, s čimer se naveže na obči topos govorenja o vojni, so se zgodili sledeči dogodki: »priznavanje pfalškega grofa Friderika, znanega tudi kot 'zimski kralj',²⁵ ustoličenje Ferdinanda kot češkega kralja, smrt švedskega kralja Gustava Adolfa²⁶ v bitki pri Lützen, verske spremembe v številnih deželah, številni upori, še posebej v avstrijskih mestih²⁷ ...«;²⁸ Pelzhoffer jo je opisal z besedami: »das allgemeine Misstrauen fast unter allen Potenzen in Europa«, izstopala pa je predvsem po okrutnosti.²⁹ V njej naj bi umrlo več ljudi kot v trojanski ali konstantinopelski vojni, prinesla pa je uničenje celotne Nemčije. Umrlo naj bi 1.500.000 ljudi, med njimi tudi 40 vladarjev in en kralj, medtem ko naj bi bilo uničenih več kot 400 mest ter več kot 10.000 cerkva in drugih verskih objektov. Tu znova sledimo navajanju dejstev, spet pa umanjka (namerno ali ne) politična razsežnost vojne.

Opazno je, da Pelzhoffer tridesetletno vojno v tem odstavku opiše z izjemno čustvenim naborom besed, ki v drugih delih besedila ni tako neposredno izražen. To je verjetno posledica njegovega gledanja na spopad kot na versko vojno. Pa vendar nikjer jasno ne zapiše, da je vojna preobrnila obstoječi red. Tak vtis o tem spopadu je na primer dobil španski intelektualec Diego de Saavedra Fajardo, ki je med tridesetletno vojno deloval kot diplomat, saj je v *Empresas Politicas* vojno opisal kot obrat naravnega in socialnega reda: »V vojni starši pokopavajo otroke,

25 Friderik je bil tipična podoba tistega, ki je z nepravilno zmago (ki se je izkazala za njegov osebni rak) prišel do oblasti in jo nato hitro izgubil. Še več: »Skopnel je kot lanski sneg.« Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 447. Spopad z njim leta 1624 je Pelzhoffer razumel kot restavracijo ter kot ločeno vojno. Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 460.

26 Pelzhoffer zapiše: »Kakšne umazanije je Gustav Adolf v preteklem stoletju počel s pešiči vojakov v najmočnejšem delu krščanstva, v naši ljubi Nemčiji ...« (Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 426).

27 Gre za edino mesto v besedilu, kjer se Pelzhoffer sklicuje na te dogodke. Verjetno so mišljeni stanovski upori v Avstriji nad in pod Anižo ter v deželah krone Sv. Venceslava. O tem v uvodu govori njegova vdova.

28 Pelzhoffer na nekem drugem mestu v besedilu zapiše tudi ta stavek: »/als wir erfahren haben zeit des vorigen Seculi, in den Protestantischen/ in den Bohmischen/in den Schwedischen Krieg.« Če besedo vorigen beremo kot prejšnje in ne kot pretekle, se zastavlja vprašanje, kaj zaznamujeta termina protestantska in češka vojna (če se vsaj okoli švedske lahko strinjamo). Češko sicer lahko omejimo na spopade v letih 1618–1621, še vedno pa ni jasno, kaj poimenuje protestantska vojna (mogoče gre zgolj za zbirni pojem vseh spopadov). Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 426.

29 Pridevnik *grausam* (okruten, grozovit) je najpogosteje uporabljen pridevnik pri opisovanju vojne (gl. govore med številko 68 in 79). Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 425–508.

saj je red smrti moten, v vojni sta nedolžnost in zlo deležna iste sreče. V miru je plemstvo nad nizkotnimi dejanji, medtem ko vojna ukine vsak red.«³⁰

Vojaškega spopada se Pelzhoffer dotakne tudi v 65. govoru o interesih, ki narekujejo delovanje vladarjev in držav. V takih razmerah lahko že najmanjša iskra povzroči ogromen požar, kot se je zgodilo v *lange teutsche Krieg*, ki se je začela zaradi posamičnih interesov, končala pa z univerzalnim spopadom, ki je povzročil izgubo nekaterih ozemelj Svetega rimskega cesarstva (Metz, Bremen, Alzacija, Pomorjansko ...).³¹

Na tem mestu velja opozoriti zgolj na to, da Pelzhoffer omenja švedsko tridesetletno vojno,³² termin, ki ga danes ne razumemo, najverjetneje pa označuje švedsko vojskovanje od vstopa v tridesetletno vojno leta 1630 do leta 1660, ko so Švedi podpisali mirovni sporazum z Danci.³³ Gustav Adolf je kot »eksempel« Pelzhofferja zelo zanimal, predvsem njegove dejavnosti v *nemški vojni* (tridesetletni vojni).

Mir, mir, mir³⁴

Vojn pa ne sestavljajo zgolj spopadi, ampak tudi mirovne pogodbe. Pelzhoffer v 99. govoru navaja mirovne pogodbe, ki so bile podpisane v 17. stoletju; po njegovem štetju naj bi jih bilo 40. Preden začne z njihovimi predstavitvami, potarna, da trenutni čas ne premore *princeps pacis* (ki je posledično tudi edini pravi *princeps christianus*) ali srečnega vladarja, ki bi mu v katoliški Evropi uspelo vzpostaviti resnični, dolgotrajni in splošni mir. Vendar pa tega mnenja Pelzhoffer ni gojil ves čas: v *Arcanorum Status* navaja, da leži mir v zlu.³⁵ Med številnimi pogodbami so nekatere vezane na tridesetletno vojno: leta 1617 navaja pogodbo med katoličani in protestanti v Ulmu, leta 1627 med Poljsko in Švedsko; 1629 med cesarjem in Dansko; leta 1630 med cesarjem in francosko krono zaradi grofa Niverta; istega leta je bila podpisana pogodba med Anglijo in Španijo; leta 1635 praški mir med

³⁰ Alves, *Complicated Cosmos*, str. 78.

³¹ Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 407.

³² Prav tam, str. 457.

³³ Prav tam, str. 436.

³⁴ V tem podpoglavju se sklicujem na 99. govor *Von dem Frieden* (Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 667–669).

³⁵ Spektorski, *Mesto F. A. Pelzhofferja*, str. 292. V tem kontekstu velja omeniti tudi misel iz *Staats-Klugheit*: »Trauen ist git, Misstrauen oft besser« (Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 649).

Avstrijo in Saško; leta 1646 med Španijo in *hochmogenden Staaten*;³⁶ leta 1648 sledi münstrski mir oziroma *Universal-Teutsche Frieden* (splošni nemški mir), ki pa je zaključek dočakal leta 1650, ko sta cesar in švedski kralj podpisala dodatek k izvajanju mirovne pogodbe, ki je dejansko pomenil zaključek vojne.³⁷ Pri omembi münstrske mirovne pogodbe Pelzhoffer doda, da je apostolski sedež proti njej močno protestiral. V tem poglavju ni omembe vestfalske ali osnabrüške mirovne pogodbe. Prav tako münstrske mirovne pogodbe ne omenja v kontekstu katere izmed drugih mirovnih pogodb 17. stoletja.

Na nekem drugem mestu v besedilu, ko govori o vojnah, Pelzhoffer bolj lapidarno navaja mirovne pogodbe in jih zgolj našteva. Med naštetimi so na primer Münster, Osnabrück, Nijmegen, Frankfurt, Köln in Rijswijk.³⁸ Zakaj je Pelzhoffer na tem mestu vključil Osnabrück, medtem ko ga je v bolj poglobljenem pregledu izpustil, ostaja odprto vprašanje. Ne sme pa nas presenetiti, da navaja tako Münster kot Osnabrück, ki ju danes vidimo kot dve plati iste pogodbe. Razlika je seveda v tem, da sta pogodbo v Münstru podpisala Francija in Sveto rimsko cesarstvo, medtem ko sta podpisnika osnabrüške mirovne pogodbe Švedska in Sveto rimsko cesarstvo. Ni pa popolnoma jasno, kdaj ima Pelzhoffer v mislih münstrsko mirovno pogodbo in kdaj münstrski mir, ki sta ga podpisali Španija in Nizozemska. Podobno poimenovanje povzroča kar nekaj nevšečnosti, sploh pri Pelzhofferju, ki se tej delitvi ne posveča. V zgornjem odstavku je sicer jasno, da gre za to, kar danes poznamo pod pojmom münstrska mirovna pogodba.

Na tem mestu je torej zgolj münstrska mirovna pogodba, ki je predstavljena kot splošna, četudi ni niti njene pojasnitve niti razlage, zakaj naj bi bila splošna, kar verjetno kaže, da si je večina bralcev znala predstavljati, kaj se je takrat zgodilo (ni pa jasno, kakšna je vloga pogodbe iz Osnabrücka v tem kontekstu). Po drugi strani se lahko vprašamo, ali ne bi ravno ob takem pomembnem dogodku, ki zagotovo ni enoznačen, avtor moral pojasniti, kako sam to razlaga ter kakšne posledice imajo take pogodbe za (njegovo) razumevanje politike. Čeprav jo je prepoznal kot eno izmed najpomembnejših (o čemer priča njeno poimenovanje splošna mirovna pogodba), ne zaseda pomembnejšega mesta. V nadaljevanju poglavja dobimo

³⁶ Gre za nizozemske dežele. Ni jasno, ali se Pelzhoffer na nizozemske dežele sklicuje zato, ker gre za mir pred vestfalsko mirovno pogodbo. Na nekem drugem mestu namreč uporabi izraz batavijske republike. Morda gre zgolj za sinonimno uporabo teh dveh terminov. Za širši kontekst bi potrebovali primerjalno analizo obeh terminov. Pojem *hochmogend* je bil sinonim za generalne stanove Nizozemske. Roth, *Gemeinnütziges Lexikon*, str. 416.

³⁷ Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 667–668.

³⁸ Prav tam, str. 435.

delen odgovor, zakaj je tako. Pelzhoffer piše o izsiljenih mirovnih pogodbah, ki ne prinašajo nič dobrega, in nadaljuje: »kot se je (na žalost) zgodilo po vestfalski, pirenejski, nijmegenki in rijswiški mirovni pogodbi«. ³⁹ Poglavitni krivec za to naj bi bili Francozi, ki so izkoristili ugodno pogajalsko priložnost, ki se jim je ponudila v danem trenutku, ter obrnili *princeps pacis* v svojo korist.

Zanimivo je, da je med mirovnimi pogodbami Pelzhoffer v svoje pisanje vključil tudi pogodbo o izvajanju miru med Avstrijo in Švedsko iz leta 1650. V tem kontekstu bi bilo zanimivo opozoriti tudi na leta 1707 podpisano altranštädtetsko konvencijo med švedskim kraljem Karlom XII. in Jožefom I., ki je določala položaj protestantov v Šleziji, v svojih določilih pa je v grobem povzela določila vestfalskega miru, a je Pelzhoffer ni vključil v svoje delo. ⁴⁰

Kako to, da Pelzhoffer ni »videl« vestfalskega miru? Analize se lahko lotimo s pomočjo sočasnih političnih vprašanj, a hitro ugotovimo, da vestfalska mirovna pogodba za Habsburško monarhijo ni bila videti škodljiva oziroma ni bila tabu tema, o kateri naj ne bi pisali. Treba je tudi poudariti, da vestfalski (münstrski, osnabrüški) mir ni bil edini mirovni dogovor v obdobju tridesetletne vojne, a je bil ključnega pomena, saj je zaključil spopade. ⁴¹ Čeprav Pelzhoffer ponuja razlago, da je bil mir izsiljen, to ni razlog, da ga je tako hitro odpravil. Če nadaljujemo z branjem njegovega 99. govora o miru, vidimo, da temeljiteje predstavi druge mirovne pogodbe, predvsem tiste po letu 1650.

Predgovor

K sočasnemu razumevanju tridesetletne vojne veliko prispeva uvod v knjigo, ki ga je napisala Pelzhofferjeva soproga Marija Regina Konstancija baronica Paradeiser. ⁴² V njem se sicer s tridesetletno vojno neposredno ne ukvarja, a opisuje dogajanje, ki je bilo za notranjepolitično ureditev Habsburške monarhije najpomembnejše, tj. dogajanje med letoma 1618 in 1620. V odstavku, ki je umeščen v širšo pripoved o slavni Avstrijski hiši, avtorica najprej izpostavi upor čeških stanov njihovemu naravnemu gospodu [Ferdinandu II.], ki so k povezovanju zvalili še moravske

³⁹ Prav tam, str. 672.

⁴⁰ Za podrobnejšo analizo Altranštädtetske konvencije gl. Conrads, *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien*.

⁴¹ Burkhardt, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 17.

⁴² Tu se sklicujem na prvi uvod, ki ni paginiran: Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*.

Slika: Frontispic (Fecit potentia in brachio suo) Pelzhofferjevega dela Neu-entdeckte Staats-Klugheit (1710).

Neu-entdeckte Staats-Klugheit. Bayerische Staatsbibliothek digital. https://reader.digitale-sammlungen.de//de/fs1/object/display/bsb11057301_00005.html (23. 3. 2020).

in šlezjske stanovne. S svojim delovanjem so podpirali prizadevanja Gáborja Bethlena⁴³ ter si prizadevali za uničenje in razkosanje cesarstva, tako da so za kralja izvolili Friderika Pfalškega. Poglavitna rešiteljica tega neugodnega položaja je bila po mnenju Marije Regine božja pomoč, ki je venomer stala ob strani Avstriji in njenim dednim deželam,

ki ji bodo ne glede na vse svetne dogodke ostale zveste. Kljub panegiričnemu opisu božje pomoči in preslavne zgodovine vladarske hiše je treba na tem mestu spomniti, da je delo kljub temu pristalo na seznamu prepovedanih knjig in da očitno tudi taki opisi niso zadostovali.

Ženin uvod v delo je treba primerjati še z naslovnico, ki bralca uvaja v knjigo.⁴⁴

⁴³ Pelzhoffer se v svojem delu na takratno dogajanje na Ogrskem ne odziva.

⁴⁴ Pri tej analizi se sklicujem na delo Brey, *Franz Albrecht Pelzhoffer*. Kdo je poskrbel za sliko, ni jasno.

Na njej vidimo drevo, v njegovi krošnji pa dvoglavega orla, grb monarhije. Pet moških stoji okoli drevesa in skuša z vrvmi potegniti orla na zemljo, a božja roka drži konce njihovih vrvi in jim skuša to onemogočiti. Nad vsem se pne napis: *Fecit potentiā in brachio Suo* (»V mojih rokah je neskončna moč«). Če natančneje pogledamo, lahko v teh petih moških prepoznamo sovražnike Habsburške monarhije. Tam vidimo Osmana s turbanom, zraven njega pa še Francoza, ki ga prepoznamo po liliji na oklepu. Med drugimi vidimo še Ogra v značilni uniformi. Za preostala dva moža je težje zaključiti, koga predstavljata. Brey zagovarja tezo, da moramo v enem videti hugenota/kalvinca. Te Pelzhoffer obravnava kot eno največjih nevarnosti na področju vere, predvsem zaradi njihovega nauka o predestinaciji. To nam mogoče tudi pojasni, zakaj ni protestantov razumel kot glavnih nasprotnikov. V danem trenutku so se mu verjetno zdeli že zaključena zgodba, hkrati pa so bili v večini pogledov manj radikalni (kolikor ostajamo zgolj pri uradni knežji reformaciji). V drugi osebi Brey vidi Friderika Pfalškega oziroma češke, moravske in šlezjske stanovne. Vidimo lahko, da se uvod Marije Regine ponovi še enkrat, le da tokrat v sliki. Vprašanje ostaja, ali moramo v sliki videti zgolj odraz uvoda ali je avtorica (ali pa avtor sam) s sliko želela podati svojo politično razlago trenutka, v katerem je delo nastalo. Če to vsaj deloma drži, lahko določen odsev tridesetletne vojne vidimo v tem, da je na sliki »zimski kralj«. Delno bi to lahko videli tudi v podobi Ogra, kolikor ta predstavlja Gáborja Bethlena, čeprav gre tu morda tudi za odziv na številne politične dogodke na Ogrskem v drugi polovici 17. in začetku 18. stoletja.

Druge omembe vojne v besedilu

V celotnem besedilu se Pelzhoffer redko sklicuje na vestfalsko mirovno pogodbo. Omenja jo na primer takrat, ko se ukvarja s pfalško nasledstveno vojno. Ludvik XIV., ta *glückselige[r] König*,⁴⁵ kot ga imenuje Pelzhoffer, je s pomočjo vestfalske mirovne pogodbe prišel do večjih ozemelj cesarstva (Burgundija, Alzacija).⁴⁶ V tem smislu se v nadaljevanju besedila sklicuje na 70. in 72. člen münstrske

45 Spomnimo, da je Pelzhoffer tridesetletno vojno opisal z besedama *unglückselige Krieg*. V tem lahko vidimo zgolj uporabo pridevnika srečen-nesrečen, lahko pa vidimo tudi nekakšen par. Nekaj kraljeve sreče, vsaj tako je mogoče razbrati iz Pelzhofferjevega zapisa, izhaja tudi iz ozemeljskih pridobitev, ki so posledica tridesetletne vojne.

46 To ponovi še enkrat, vestfalski mir pa imenuje z njegovim uradnim poimenovanjem *Instrumentum Pacis Westphalicae*. Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 440.

mirovne pogodbe, ki naj bi Franciji omogočala pripojitev treh škofij (Verdun, Metz, Toul). Tu vidimo, da v enem odstavku uporabi dve različni poimenovanji, iz česar je mogoče sklepati, da ju vidi kot sopomenki.⁴⁷ To je edini primer, ko je omenjena vestfalska mirovna pogodba, ki kasneje v besedilu, ko je govora o mirovnih pogodbah 17. stoletja, ni omenjena. Prav tako ni jasno, ali je Pelzhoffer poznal besedilo mirovne pogodbe ali pa so mu bili poznani zgolj nekateri občičleni oziroma zgolj ta dva. O njegovem poznavanju mirovne pogodbe verjetno nekaj pove tudi to, da na drugih mestih v besedilu, kjer se sklicuje na dogodke v letih 1680–1690 (v kontekstu francoskega posega v cesarstvo), te mirovne pogodbe nikjer ne omenja.⁴⁸ Kot je bilo že omenjeno, Pelzhoffer morda ni natančneje poznal vsebine mirovnih pogodb, oziroma se mu jih ni zdelo vredno umestiti v kontekst svojega dela.

Zaključek

Za širšo primerjavo razumevanja tridesetletne vojne in vestfalskega miru ter njunega razvoja kot dveh konceptov bi morali pregledati širši nabor sočasnih avtorjev. A kljub temu se postavlja vprašanje, zakaj tridesetletna vojna ni topos, ki bi bralca nagovarjal. Zakaj je Ludvik XIV. bolj uveljavljen *sedes lectionis*⁴⁹ in tako primernejši za razlago?⁵⁰ Očitno je, da Pelzhoffer razmišlja v okviru toposa *historia magistra vitae*. Prav zato je presenetljivo, da je čas teh tridesetih let tako malo uporabil. V podnaslovu svojega dela zapiše, da bo primere izbiral predvsem iz 17. stoletja, verjetno pa so bili dogodki iz tega obdobja znani tudi njegovim

⁴⁷ Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 140.

⁴⁸ Prav tam, str. 669.

⁴⁹ Na tem mestu gre tudi opozoriti, da še vedno nimamo študij, ki bi prikazale, katera so bila ta občja mesta (oziroma kraji spomina), ki so imela to funkcijo (z izjemo nekaterih res splošnih: cesar (dinastija), Bog (vera) ...), ter predvsem kako so se nanje odzivali ljudje. Njihov seznam je zagotovo obsežnejši, zato bi bila taka raziskava dobrodošla za poznavanje širše zgodovine mentalitet in imaginarijev. Gl. tudi: Jerše, Slovenski kraji spomina: »Kraji spomina skupnosti so torej njeni *loci communes*, idejni – rečeno z Magrittom pa celo fantazmični – temelji, na katerih in s katerimi skupnost oblikuje sebe, legitimira svoja oblastna razmerja in se daje prepoznavati drugim skupnostim. Zgodovina, znanost o preteklosti, ima pri vsem tem velikansko vlogo, in spomin skupnosti na preteklosti in njeno sklicanje na zgodovino sta kar najtesneje povezana« (Jerše, Slovenski kraji spomina, str. 250).

⁵⁰ V svojem delu se pogosto sklicuje na dogodke iz 16. stoletja (predvsem v okviru protestantizma) ter predvsem na dogodke po letu 1650 (torej tiste, ki so mu bili razmeroma sočasni).

potencialnim bralcem. Tridesetletni vojni bi težko očitali, da je »dolgočasna« in da iz nje ne moremo povleči ničesar koristnega za podučevanje bodočih politikov (in kratkočasenje njegovih bralcev). Na tem mestu moramo sicer ponovno opozoriti na to, da Pelzhoffer ni zgodovinar, ampak avtor političnega traktata. Vprašanje, ki se tu odpira, je problem metode, po kateri je izbiral zgodovinske *eksemple*, ki jih je predstavljal. Ustavimo se zgolj pri upodobitvi sovražnikov monarhije na začetku dela: očitno je, da se je kasneje posvetil predvsem Francozom in hugenotom/kalvincem, druge tri pa je v veliki meri izpustil.⁵¹

Ali gre tu zgolj za povednost dogodkov, avtorjevo lastno odločitev ali kak tretji razlog, je težko reči. Iz pregleda registra pojmov in oseb je razvidno, da se večina sočasnih primerov, ki jih v svojem delu uporablja Pelzhoffer, navezuje na Francijo oziroma na francoske kralje (predvsem Ludvika XIV.). To ni presenetljivo, če se zavedamo antagonizma med francosko in habsburško stranjo, ki se je v obdobju, ko je Pelzhoffer pisal svoje delo, kazal v španski nasledstveni vojni. Tako so tudi sočasni politični dogodki ena izmed prizem, skozi katero moramo motriti to delo in ki nam mogoče lahko poda določene razlage, zakaj se Pelzhoffer ni pogosteje skliceval na tridesetletno vojno. Ena izmed možnih razlag bi sicer bila, da tridesetletne vojne ni videl kot enotnega, celovitega dogodka, ampak kot zbir različnih vojn, ki so potekale v zamejenem časovnem in prostorskem okolju, kar pa Pelzhoffer zanika, ko zapiše, da četudi je vojna trajala trideset let, jo razume kot enoten dogodek.⁵² Zastavi si tudi retorično vprašanje, ali vojne 17. stoletja neposredno izhajajo iz tridesetletne vojne, na katero pa na koncu ne poda odgovora, oziroma v besedilu ne pokaže na nekatere nastavke, ki naj bi dogodke med seboj povezovali. Vsekakor pa si moramo biti na jasnem, da se vojna ni začela iz nič in da z njenim zaključkom ni bilo konec oboroženih spopadov. V odstavku, v katerem obravnava Gustava II. Adolfa, Pelzhoffer omenja tudi Oliverja Cromwella, ki je svoj boj vodil ravno ob zaključku spopadov v celinski Evropi. Vojna se je tako prelivala v nadaljnje spopade in morda so se Pelzhofferju ti zdeli pomembnejši, ker naj bi močnejše vplivali na takratno življenje. Ne pozabimo, da je Pelzhoffer delo imel tudi za neke vrste »učbenik« vladarju, pri katerem je pomembna predvsem »koristnost«.

Pelzhoffer je ponudil predstavitev vojne, ki leži na ločnici med faktičnim in čustvenim, manj pa njene posledice, vpliv na širši razvoj ter njen politični pomen. Opazno je, da je njegovo poznavanje mirovnih pogodb zmedeno, sopomenke pa

51 V manjši meri se je posvetil še Osmanom.

52 Pelzhoffer, *Staats-Klugheit*, str. 436.

včasih uporablja preveč površno. Pelzhofferjev razmislek o tridesetletni vojni bi veljalo postaviti v širši kontekst, predvsem je možna primerjava s Schönlebnom in Valvasorjem, saj je njuna dela poznal.⁵³ Na koncu velja ponoviti tisto, kar je bilo povedano že večkrat: Pelzhoffer ni zgodovinar, tako da mu ne smemo očitati površnosti. A kljub temu ostaja priokus, čemu ni več črpal iz tega obdobja, ki ponuja številne primere. Na to vprašanje lahko odgovor ponudi le avtor sam.

Viri in literatura

Tiskani viri

Franc Albert Pelzhoffer, *Neuentdeckte Staats-Klugheit in Hundert politischen Reden oder Discursen abgefasst und mit allerhand Sinnreichen und ungemeynen Anmerckungs-Sprüchen auch denkwürdigen alt- und neuen bevorab aus dem Siebenzehenden Seculo oder Jahr-Hundert ausgezogenen Exempeln erläutert auch mit vielen hundert raren und wahrhaftigen Historien bewähret*. Frankfurt in Leipzig, 1710.

Literatura

Alves, Abel A.: Complicated Cosmos: Astrology and Anti-Machiavellianism in Saavedra's *Empresas Politicas*. *The Sixteenth Century Journal*, 25, 1994, št. 1, str. 67–84.

Brey, Matthias: *Franz Albrecht Pelzhoffer: Neu-entdeckte Staats-Klugheit in Hundert Politischen Reden oder Discursen abgefasst, (1710) : zur Erschließung und Analyse eines politiktheoretischen Werkes des beginnenden 18. Jahrhunderts: Hausarbeit zur Zulassung*. [Tübingen: M. Brey, 1997].

Burke, Peter: Tacitism, scepticism, and reason of state. *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700* (ur. J. H. Burns, Mark Goldie). Cambridge: Cambridge University Press, 1991, str. 479–498.

Burkhardt, Johannes: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt na Majni: Suhrkamp, 1992.

Conrads, Norbert: *Die Durchführung der Altranstädter Konvention in Schlesien 1707–1709*. Köln: Böhlau, 1971.

⁵³ Gl. besedilo Monike Deželak Trojar v tem zborniku.

- Ingrao, Charles: *The Habsburg monarchy: 1618–1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- In vendar so jih brali: prepovedane knjige na Slovenskem v zgodnjem novem veku iz zbirke Narodne in univerzitetne knjižnice* (ur. Luka Vidmar in Sonja Svoljšak). Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 2018.
- Jerše, Sašo: Slovenski kraji spomina: pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav. *Zgodovinski časopis*, 71, 2017, št. 1/2, str. 246–267 (<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-08JN48ET>).
- Kosseleck, Reinhart: *Historia Magistra Vitae. O razkroju toposa v obzorju noveško razgibane zgodovine. Pretekla prihodnost. Prispevki k semantiki zgodovinskih časov* (Kosseleck, Reinhart). Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999.
- Radics, Peter: Der Kaiserin Eleonore Censurpatent gegen des Freih. von Pelzhoffer Werke 1711. *Argo: Zeitschrift für krainische Landeskunde*, III., 1894, št. 2, str. 36–40.
- Roth, Johann Ferdinand: *Gemeinnütziges Lexikon für Leser aller Klassen, besonders für Unstudierte: oder kurze und deutliche Erklärung der, sowohl in den vornehmsten Wissenschaften und Künsten, als in gesellschaftlichem Umgange gebräuchlichen Redensarten, Ausdrücke und Kunstworte etc. in alphabetischer Ordnung*. Nürnberg: bey Georg Friedrich Six, 1791 (<https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/roth1788bd1/0007/image>).
- Sack, Hilmar: *Der Krieg in den Köpfen: Die Erinnerung an den Dreißigjährigen Krieg in der deutschen Krisenerfahrung zwischen Julirevolution und deutschem Krieg*. Berlin: Duncker und Humblot, 2008.
- Spektorski, Evgen V.: *Mesto F. A. Pelzhofferja v zgodovini državoslovja*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1941.
- Spektorski, Evgen V.: *Izbrane razprave* (ur. Blaž Ivanc). Ljubljana: Inštitut Nove revije, 2019, str. 281–313.
- Spektorski, Evgen V.: *Zgodovina socialne filozofije*. Zvezek 1, Od starega veka do XIX. stoletja. Ljubljana: Slovenska matica, 1932.
- Stolleis, Michael: *Arcana imperii und Ratio status: Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1995.
- Whaley, Joachim: *Germany and the Holy Roman Empire. Vol. 2, From the Peace of Westphalia to the Dissolution of the Reich 1648–1806*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

Spletni viri

- Polec, Janko: Pelzhoffer baron Schönauski, Franc Albert (med 1643 in 1645–1710). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi411282/#slovenski-biografski-leksikon> (3. 2. 2019).
- Rohrschneider, Michaela: Zäsur 1648? Die Westfälische Friedensordnung im Urteil der Publikationen zum Gedenkjahr 2018. *Endepunkte und Neuanfänge, Ringvorlesung 2018/2019*. <https://www.youtube.com/watch?v=tSivJjyULhU> (14. 2. 2019).

FRANZ ALBRECHT PELZHOFFER, BARON VON SCHÖNAU (1643/45–1710), AND HIS VIEW OF THE THIRTY YEARS' WAR

~~~~~

This article discusses Franz Albrecht Pelzhoffer's volume *Neu-entdeckte Staats-Klugheit in hundert politischen Reden oder Discursen* (The Newly Discovered Statesmanship in One Hundred Speeches and Discourses). The introduction presents the author's biography and intellectual formation, and points to previous discussions of his work. The analysis focuses on the significance that Pelzhoffer assigned to the Thirty Years' War, which he discussed with the time distance of one generation. The article asks what readers can learn from his presentation of the war.

This question is addressed at two levels: first, it highlights figures and events that Pelzhoffer mentioned in his volume and that were primarily related to the Thirty Years' War and military conflicts. Then it proceeds to consider certain events that Pelzhoffer does not address specifically and that mainly concern the political implications of the war. The article also clarifies the terms and notions that Pelzhoffer employed in his text, including many that are no longer in use today (for example, the Swedish intervention in the Thirty Years' War), as well as the way in which he presented the conflict.

The second part of the article presents the informative illustration (frontispiece) facing the volume's title page, which can also be read in the context of war, and the foreword, in which the author addressed military conflicts in greater detail. In the conclusion, the article discusses why Pelzhoffer omitted mentioning political developments or explaining why he devoted more attention to other topics.

KLEMEN GRABNAR

Glasba v ljubljanski stolnici in gornjegrajski sostolnici v času škofa Tomaža Hrena*

Namen pričujočega članka je na kratko predstaviti, kakšen je bil morebiten vpliv tridesetletne vojne na glasbo v ljubljanski stolnici in gornjegrajski sostolnici v času škofa Tomaža Hrena, ki je bil ljubljanski škof do leta 1630. Da bi glasbene razmere v Ljubljani in Gornjem Gradu bolje razumeli, je v uvodu predstavljen širši glasbeni kontekst, torej, kako se je vpliv vojne odražal v glasbi tudi na drugih geografskih področjih.

O posledicah tridesetletne vojne na področju glasbe še ni bilo opravljene celovite, poglobljene raziskave. Vendar je iz dosedanjih parcialnih študij jasno, da je imela ponekod večje in drugje manjše posledice.¹ Tridesetletna vojna je – predvsem v protestantskih deželah – pustila hude posledice na velikosti glasbenih kapel (nekatero so bile v času vojne celo razpuščene; na nekaterih območjih južne Nemčije je preživela le tretjina prebivalstva). Posledice so bile vidne tudi na glasbeni produkciji – skladbe so bile skromnejše, za manjše zasedbe. Znan primer je denimo zbirka *Kleine geistliche Concerte* iz leta 1639 enega največjih nemških skladateljev 17. stoletja Heinricha Schütza, kjer v posvetilu saškemu volilnemu knezu dejstvo, da so skladbe skromne, jasno pripisuje vojnim razmeram:

»Res me mora biti sram, da prihajam pred vas s tako majhnim in slabim

---

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa »Raziskave slovenske glasbene preteklosti« (P6-0004), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1 Nekaj novejših raziskav je dostopnih denimo v: Koch, *Der Dreißigjährige Krieg und seine Reflexion*, str. 27–44; Weaver, *Sacred music as public image for Holy Roman Emperor Ferdinand III.*; Hoffer, *Sacred German music in the Thirty Years' War*, str. 1–12; Stauff, *Lutheran Music and Politics in Saxony*; Stauff, *Schütz's Saul, Saul, was verfolgst du mich?*, str. 355–408.

delcem. Ker pa hudobnost današnjega časa, ki škodi svobodnim umetnostim, ne želi privoščiti mojim, sicer skromnim, boljšim delom, ki so pri roki, da bi uzrla luč sveta, je tokrat moralo ostati pri tem skromnem [delu]. Če pa bi se umetnosti, ki so zdaj tako rekoč zadušene pod orožjem in potlačene v blato, po Božji milosti ponovno dvignile do nekdanjega dostojanstva in veljave in če mi bo Najvišji naklonil živeti do tedaj, ne bom pozabil na to, da bom potem po svoji dolžnosti pri vaši presvetli knežji visokosti poravnal bogatejše zastavilo. Medtem pa blagovolite s premilostljivimi rokami sprejeti ta moja revna in manjvredna dela.«²

Še leta 1619 je Schütz denimo izdal zbirko *Psalmen Davids*, namenjeno velikemu izvajalskemu telesu (Saška takrat še ni bila udeležena v vojni). Tridesetletna vojna je vplivala tudi na upad glasbenega tiska v nemško govorečih deželah – opusi nekaterih skladateljev so namreč skoraj v celoti ostali v rokopisih. Nasprotno pa se je glasbeno življenje na Švedskem proti sredini 17. stoletja močno razmahnilo – mnogi nemški glasbeniki so tja emigrirali, pomemben pa je bil tudi prispevek vojnih zakladov (glasbenih instrumentov in muzikalij), ki so jih iz osrednje Evrope na Švedsko pripeljali med tridesetletno vojno.³

Eden izmed dokumentov, ki pričajo o trpljenju v protestantskih deželah v zadnjih letih vojne, je zbirka *Krieges-Angst-Seufzer* (Vzdihljaji strahu pred vojno), ki jo je leta 1645 v Leipzigu izdal eilenburški organist Johann Hildebrand. Bolečino najbolj pretresljivo izraža peta skladba oziroma peti vzdihljaj: »O Bog! Nismo vedeli, kakšno stisko prinaša vojna. Zdaj izkušamo preveliko trpljenje, ko teče kri in vse odhaja od nas, ko moramo jesti kruh v skrbeh in revščini, ko moramo tresoč se piti svojo vodo. Ničesar ni slišati z ulic; kako smo lahko tako propadli. O Bog miru, podari nam spet nebeški mir, ne dovoli, da uničijo cerkve in šole, pomagaj nam s svojo iztegnjeno roko.«⁴

2 Prosti prevod izvirnika: »Zwar muß ich mich schemen/ mit einem so kleinen unnd schlechten Wercklein vor deroselben zu erscheinen/ Nun aber die Boßheit der ietzigen/ den freyen Künsten widrigen Zeiten/ meinen anderweit/ sonder Ruhm/ bey Handen habenden bessern Wercken/ das Leicht nicht gönnen wollen/ hat es bey diesem geringen für dißmal verbleiben müssen. Solten aber die ietzo unter den Waffen gleich als erstickten/ und in den Koth getretenen Künste/ durch GOTTes Güte/ zu voriger Würde und werth wieder erhoben werden/ mir auch der Höhste biß dahin das Leben fristen würde/ wil so dann bey E. HochFürstl. Durchl. mit einem reichern Pfande/ meiner schuldigkeit nach/ einzukommen/ ich unvergessen seyn. Inzwischen geruhen Sie dieses wenige und schlechte mit gnädigsten Händen von mir zu nehmen.[.]« (Schütz, *Kleine geistliche Concerte*, str. [IV]).

3 Bohlin, Sweden, str. 762.

4 Besedilo je parafraziran prevod izvirnika, ki se glasi:

»Ach Gott! Wir habens nicht gewußt, / was Krieg vor eine Plage ist! / Nun erfahren wir es leider allzusehr, / dass Krieg eine Plage über allen Plagen ist. / Denn, da gehet Gut weg,

Položaj glasbenega življenja je bil južneje nekoliko drugačen. Čeprav so v preteklosti menili, da so denimo na Dunaju finančni pritiski zaradi vojne Ferdinanda II. prisilili k zmanjšanju števila glasbenikov v cesarski kapeli, so raziskave v zadnjih desetletjih pokazale, da se je to zgodilo šele v zadnjem desetletju vojne, pod cesarjem Ferdinandom III.⁵ V času vladanja njegovega očeta, Ferdinanda II., pa se je glasbena kapela kljub velikim finančnim izdatkom, ki jih je povzročala vojna, celo vseskozi širila. Kot navaja ameriški muzikolog Stevens Saunders, je v *Status particularis* iz leta 1637 imenovanih več kot 70 dvornih glasbenikov, v opombi pa je dodano, da je poleg teh še 80 drugih, ki so vsaj nominalno člani dvorne glasbene kapele. Treba je vedeti, da je Ferdinand plačeval tudi glasbenike, ki v *Status particularis* niso omenjeni.⁶

Tabela 1: Število glasbenikov v cesarski dvorni kapeli Ferdinanda II. med letoma 1619 in 1637

	1619	1621/2	1622a	1622b	1625	1630	1637
Vodja kapele	1	?	1	1	?	1	1
Pevci	18	?	22	18	?	21	23
Organisti	3	?	1	3	?	?	2
Instrumentalisti	23	?	27	38	?	27	30
Deški pevci	12	?	18	12	?	20	12
Drugi	9	?	1	4	?	2	6
Skupaj	66	več kot 60	70	76	73	71	74

Zakaj je imel Ferdinand tako obsežno izvajalsko telo, je jasno na podlagi ohranjenega glasbenega repertoarja. Zlasti na posebnih svečanostih je namreč pogosto zvenela monumentalna vokalno-instrumentalna glasba za več zborov. Primer tovrstne glasbe so številna dela Giovannija Priulija, vodje Ferdinandove kapele, in drugih glasbenikov te ustanove. Med njimi je zbirka *Messa, Magnificat et Jubilate*

/ da gehet Mut weg, / da gehet Blut weg, / da gehet alles weg, / da muss man sein Brot mit Sorge im Elende essen, / da muss man sein Wasser mit Beben trinken, / da höret man nichts als auf allen Straßen: / Weh, weh, ach, ach, wie sind wir so verderbet! / O, du Gott des Friedens, / gönne uns doch wieder deinen himmlischen Frieden! / Laß Kirchen und Schulen nit zerstöret, / laß den Gottesdienst und gute Ordnung nicht vertilget werden. / Hilf uns, mit deinem ausgestrecktem Arm, / beschere uns ein Örtlein, da wir bleiben, / ein Hüttlein, darinnen wir sicher sein / und deinen Namen dienen können. / Dass wir in Friede deinen Tempel besuchen, / in Friede dich loben und preisen, / in Friede selig sterben mögen.« (Hildebrand, *Krieges-Angst-Seufzer*, str. [18]–[21]).

5 Gl. Weaver, *Sacred music as public image for Holy Roman Emperor Ferdinand III*.

6 Gl. Saunders, *Cross, Sword, and Lyre*.

Deo za sedem zborov dvornega organista in kasneje vodje kapele Giovannija Valentinija. Na žalost se je zbirka ohranila le fragmentarno. Kot je razkril Saunders, je bila zadnja skladba v zbirki, motet *Jubilare Deo*, napisana za obeležitev zmage cesarskih čet nad uporniško vojsko v bitki pri Beli Gori. Gre za uglasbitev prvih štirih verzov Psalma 65, ki je bila več kot očitno zamišljena kot zahvala Bogu za zmago nad sovražniki:⁷

*Jubilare Deo, omnis terra;
Psalmum dicite nomini eius;
Date gloriam laudi eius
Dicite Deo: quam terribilia sunt opera tua, Domine!
In multitudine virtutis tuae, mentientur tibi inimici tui.
Omnis terra adoret te, Deus et psallat tibi;
Psalmum dicat nomini tuo.
Alleluia.*

*Vzklikajte Bogu, vsa zemlja,
pojte slavo njegovega imena,
slavite ga s hvalnico;
recite Bogu: Kako veličastna so tvoja dela, Gospod!
Zaradi tvoje neizmerne mogočnosti se ti klanjajo sovražniki.
Vsa zemlja te časti, Bog, in ti prepeva,
prepevajo tvojemu imenu.
Aleluja.*

Pomemben element te skladbe so parti za trobente, ki izkazujejo izrazit vojaški značaj. K temu značaju je prispevalo tudi igranje na pavke, ki je trobente spremljalo skoraj po pravilu. Zanimivo je, da je skladba *Jubilare Deo* glasbeno povezana z drugo Valentinijevo kompozicijo, in sicer *Judica Domine*, ki jo je napisal kmalu po praški defenestraciji. Besedilo skladbe, prve tri vrstice Psalma 34, se nedvomno nanaša na omenjeni dogodek:

*Judica, Domine, nocente me;
Expugna impugnantes me.
Apprehende arma et scutum,
Et exsurge in adjutorium mihi.
Effunde frameam, et conclude adversus eos qui persequuntur me;
Dic animae meae: Salus tua sum.*

---

⁷ Prav tam.

Sodi tistim, Gospod, ki mi škodujejo,
premagaj jih, ki me napadajo.
Primi za ščit in oklep,
vzdigni se in mi pomagaj.
Zavihti sulico in kopje proti mojim preganjalcem;
reci moji duši: Jaz sem tvoja rešitev.

Podobnosti so vidne zlasti v delih, ki imajo nesporen vojaški značaj, kjer je Valentini posnemal zvoke, značilne za oborožene spopade.

Sakralne skladbe za velika izvajalska telesa z militantnim izrazom iz skladateljskega kroga dvorne kapele odlično ponazarjajo funkcijo, ki jo je imela glasba na posebnih slovesnostih cesarskega dvora, in so primer t. i. *musicae politicae*, politično-glasbene kulture, ki je cvetela na dvoru Ferdinanda II. in kasneje tudi na dvoru njegovega sina. Tovrstna glasba je bila sredstvo za propagiranje zmagovite in mogočne podobe cesarja in njegove strani.⁸

Kakšno pa je bilo v tem času glasbeno življenje na Slovenskem? Za časa tridesetletne vojne sta bili osrednji glasbeni ustanovi pri nas kapela ljubljanske stolnice in sostolnice v Gornjem Gradu.⁹ Dvig kvalitete njunega glasbenega dela je bil brez dvoma predvsem zasluga škofa Tomaža Hrena. Kot je mogoče razbrati iz številnih dokumentov, je bil škof Hren (skoraj tako kot Ferdinand II.) glasbi izrazilo naklonjen. To je razvidno iz skrbi za učenje petja kandidatov za duhovnike (kar je bila sicer skrb vseh ljubljanskih škofov), predvsem pa iz njegovega zbiranja muzikalij, podeljevanja uglednejših duhovniških mest boljšim glasbenikom, podeljevanja štipendij glasbeno nadarjenim dijakom in študentom ter podpiranja delovanja glasbenih ansamblov v ljubljanski stolnici in gornjegrajski sostolnici. Poleg tega je vzdrževal stike z glasbeniki drugih kapel in jih za pomembnejše slovesnosti v Ljubljani ali Gornjem Gradu tudi najemal, kar je omogočilo izvajanje zahtevnejših vokalno-instrumentalnih del.

Hren je bil z dvorom Ferdinanda II. povezan, ko je bil ta še nadvojvoda v Gradcu. Med letoma 1614 in 1621 je bil vladni namestnik notranjeavstrijskih dežel in je v Gradcu torej prebil kar nekaj časa. Tako je dodobra spoznal tamkajšnjo glasbeno

8 Več o tem gl. Weaver, *Sacred music as public image for Holy Roman Emperor Ferdinand III. Representing the Counter-Reformation monarch at the end of the Thirty Years' War*.

9 Poglavitne raziskave glasbenega življenja v času škofa Hrena so na primer: Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*; Škulj, *Škof Tomaž Hren in cerkvena glasba*, str. 655–665; Škulj, *Cerkvena glasba v Hrenovem času*, str. 48–50; Škulj, *Hrenove korne knjige*; Kokole, *From Graz to Today's Central Slovenia. The Influence of Italian Polychoral Music in the Period c. 1595 to c. 1620*, str. 335–374.

kulturo, ki je bila skoraj v celoti podvržena italijanskim vplivom.¹⁰ Vsa pomembnejša glasbeniška mesta so zasedali Italijani, prav tako pa je bil izrazito italijansko usmerjen glasbeni repertoar. Lahko rečemo, da je bil Ferdinand, vsaj kar se glasbe tiče, velik italoofil. Opazimo lahko, da se ta Hrenova povezanost s Ferdinandovim dvorom odraža tudi v repertoarju ljubljanske stolnice in gornjegrajske sostolnice.

Na podlagi posrednih in neposrednih dokazov lahko v cerkveni glasbi njegovega časa prepoznamo več repertoarnih tipov, podobno kot drugod v Srednji Evropi: liturgično enoglasje, cerkveno pesem v ljudskem jeziku in sodobno večglasno glasbo.

Čeprav glasbenoliturgične knjige z gregorijanskim koralom, ki so bile v Hrenovem času v uporabi v ljubljanski stolnici ali gornjegrajski cerkvi, niso znane, lahko o prisotnosti liturgičnega enoglasja govorimo na podlagi ohranjenih fragmentov in različnih omemb v zgodovinskih dokumentih. Med slednjimi so pomembni zlasti zapisi o beneficijih. V tovrstnih zapisih so pogosto navedena določila, ki omenjajo péto bogoslužje. Za časa škofa Hrena so v ljubljanski stolnici pri velikem oltarju na primer še vedno opravljali péto jutranje in dopoldansko mašno bogoslužje, ki ga je določal leta 1463 ustanovljeni beneficij cesarja Friderika III.¹¹

Čeprav so bili liturgični rokopisi domnevno uničeni sredi 17. stoletja, ko je biloglejski obred zamenjan s tridentinskim, o prisotnosti liturgičnega enoglasja v Gornjem Gradu neposredno priča približno polovica glasbenega rokopisa, ki je danes v Zbirki rokopisov, redkih in starih tiskov Narodne in univerzitetne knjižnice pod oznako MS 232. Ker se rokopis ni ohranil tako dobro kot nekateri drugi sorodni rokopisi, je verjetno, da je bil precej v uporabi. Vsebuje skoraj izključno speve različnih mašnih in večerničnih proprijev. Poleg glasbenega zapisa rokopis vsebuje mnogo zaznamkov, med katerimi so: ime in letnica »Georgius Logar 1628«, ime »Jacob Terkhel« in ime »Hanßen Gasparus Zurshek Vorkantista Oberburg«. Vse to rabo rokopisa nedvomno postavlja prav v obdobje Hrenovega škofovanja, in sicer v Gornji Grad.¹²

Prav poseben primer koralne prakse na Slovenskem je rezponzorij *Sedil ie k'misi Iesus*. To je namreč edini – čeprav nepopolno ohranjeni – historični koralni

10 Z glasbo v Gradcu v času nadvojvod Karla in Ferdinanda se je v največji meri ukvarjal Hellmut Federhofer. Najpomembnejša in še danes nepresežena publikacija o tej temi je gotovo njegova knjiga *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich (1564–1619)*.

11 Več o tem gl. Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*; Snoj, *Zgodovina glasbe na Slovenskem I. Glasba na Slovenskem do konca 16. stoletja*.

12 Več o rokopisu gl. v: Grabnar, *So gornjegrajski rokopisni zvezki nastali na Kranjskem?*, str. 55–79.

primer s slovenskim besedilom. Vsebina obravnavanega responzorija je imela v Hrenovem času gotovo še poseben pomen, saj je povezana s temo, ki je najbolj delila protestante in katoličane, tj. s transsubstanciacijo.¹³

Če se pri obstoju prejšnje zvrsti glasbe, liturgičnega enoglasja, lahko naslonimo na zgodovinske vire, se pri naslednji – cerkveni pesmi v ljudskem jeziku – lahko zadovoljimo bolj ali manj le z domnevami. Hren denimo v svojem pisanju večkrat omenja petje v slovenskem jeziku, vendar besedna zveza *cantus slavicus* ipd. ne dopušča ustvarjanja jasne podobe o tem, kakšna je ta glasba dejansko bila. Cerkvene ljudske pesmi je Hren, kot kažejo arhivski dokumenti, želel izdati v pesmarici, ki jo je načrtoval s sodelovanjem jezuita Janeza Čandka, a do njene izdaje žal ni prišlo.¹⁴

Največ ohranjenih glasbenih virov – tiskanih in rokopisnih muzikalij – ter poleg njih arhivski dokumenti pa pričajo o prisotnosti sodobne večglasne glasbe. Tako inventarni popis muzikalij ljubljanske stolne cerkve, ki ga je naročil izdelati sam Hren, navaja kar 317 enot. Nastal je leta 1620, vendar so ga vse do ok. leta 1628 vzporedno s pridobivanjem novih enot dopolnjevali z novimi vpisi. Ta seznam v nekaterih segmentih razkriva nekaj podobnosti z repertoarjem Ferdinandove dvorne kapele.¹⁵ Zanimivo je, da je stolnični repertoar vključeval tudi tiske protestantskih avtorjev, denimo Isaaca Poscha. Verske razlike so bile, vsaj na začetku, eden pomembnejših elementov tridesetletne vojne. Vendar moramo vedeti, da je bila glasba (tako kot danes) lahko transkonfesionalna, lahko pa je bila tudi ravno nasprotno.

Repertoar gornjegrajske glasbene kapele lahko rekonstruiramo s pomočjo do danes ohranjenih glasbenih rokopisov in tiskov. Za večino od njih velja, da izhajajo iz škofijske rezidence v Gornjem Gradu predvsem zato, ker bi bili v nasprotnem primeru vpisani v inventar muzikalij ljubljanske stolnice. V Glasbeni zbirki NUK-a se je ohranilo skoraj 20 glasbenih tiskov (gl. Tabela 2), za katere se zdi, da so jih uporabljali v času škofa Hrena (nekaj jih ima celo škofove osebne zaznambe, na primer podpis ali geslo).

¹³ Prav tam.

¹⁴ Höfler, Nekaj novega o pesmarici Tomaža Hrena, str. 97–104; Škulj, Škof Tomaž Hren in cerkvena glasba, str. 659–661.

¹⁵ Več o inventarju piše Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, str. 36–41.

Tabela 2: Glasbeni tiski iz druge polovice 16. in zgodnjega 17. stoletja, danes shranjeni v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

AVTOR	NASLOV	IZDAJA
Various	Evangelia dominicorum et festorum dierum	Nürnberg: J. Montan & U. Neuber, 1554–1556
Orlando di Lasso	Magnificat octo tonorum	Nürnberg: T. Gerlach, 1567
Orlando di Lasso	Sacrae lectiones novem ex propheta Job	Nürnberg: T. Gerlach, 1567
Pietro Giovanelli, ed.	Novus thesaurus musicus	Benetke: A. Gardano, 1568
Orlando di Lasso	Sacrae cantiones (vulgo moteta appellatae)	Benetke: A. Gardano, 1579–1586
Blasius Amon	Liber sacratissimarum (quas vulgo introitus appellant) cantionum selectissimus	Dunaj: St. Creutzer, 1582
Giovanni Matteo Asola	Vespertinae omnium solemnitatum psalmodiae	Dunaj: R. Amadino, 1597
Giovanni Gabrieli	Sacrae symphoniae	Benetke: A. Gardano, 1597
Giovanni Matteo Asola	Nova vespertina omnium solemnitatum psalmodia cum cantico beatae Virginis	Benetke: R. Amadino, 1599
Giovanni Pierluigi da Palestrina	Missarum liber secundus	Rim: N. Muti, 1599
Girolamo Lambardi	Antiphonae omnes iuxta ritum Romani breviarii	Benetke: Caenobio S. Spiritus, 1600
Jakob Regnart	Missae sacrae ad imitationem selectissimarum cantionum	Frankfurt: W. Richter, 1602
Lambert de Sayve	Sacrae symphoniae, quas vulgo motetas appellant	Monasterium Lucense: J. Fidler, 1612
Christoph Strauss	Nova ad diversimoda sacrarum cantionum compositio seu motetae, liber primus	Dunaj: J. Fidler, 1613
Sebastian Erthel	Sacrosanctum magnae et intemeratae Virginis canticum	München: N. Heinrich, 1615

Poleg omenjenih glasbenih tiskov se je z začetka 17. stoletja v Rokopisni zbirki ohranilo nekaj glasbenih rokopisov s polifono glasbo (gl. Tabela 3). Poseben sklop tvori zadnjih šest rokopisov. To so velike korne knjige, danes poznane kot Hrenove korne knjige. Njihov prejšnji lastnik je bil namreč škof Hren – od tod njihovo poimenovanje. Hrenovi kodeksi so na začetku 17. stoletja nastali v okviru nadvojvodske kapele v Gradcu.¹⁶ Eden izmed njih (MS 344) nosi posvetilo škofu Hrenu, v rokopisu 341 pa je Hrenov škofovski grb z njegovim geslom in nazivom.

¹⁶ Grabnar, *From Graz to Ljubljana?*, str. 211–227.

Tabela 3: Glasbeni rokopisi iz Gornjega Gradu v času škofa Hrena, danes shranjeni v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

SIGNATURA	REPERTOAR/ZANRI	SKLADATELJI
Ms 207	Marijanske antifone in nekaj drugih motetov	B. Amon, A. Padovano, G. Belli, P. A. Bianco, J. de Brouck, G. Cavaccio, C. Clavius, B. Temnitz, B. Donati, A. Gabrieli, J. Handl-Gallus, G. G. Gastoldi, S. Gatto, R. Giovannelli, O. di Lasso, R. di Lasso, C. Luython, T. Massaino, C. Merulo, P. de Monte, G. B. Morsolino, A. Pacelli, G. P. da Palestrina, C. Porta, J. Regnart, B. Spontone, J. Vaet, O. Vecchi, J. de Wert etc.
Ms 232	koral, magnifikat, motet in maše	O. di Lasso, G. M. Asola, G. Croce
Ms 284	maše	J. de Cleve, A. Padovano
Ms 285	moteti in maše	J. Handl-Gallus, O. di Lasso, C. Hollander, J. de Kerle, J. Lockenburg, P. de Monte in J. Regnart
Ms 339	magnifikati in maše	M. Varotto, F. Rovigo, A. Padovano, B. Temnitz, T. Leonardus, J. Guyot, S. Gatto, O. di Lasso, I. Chamaterò etc.
Ms 340	maše	A. Perini, O. di Lasso, C. Antegnati, B. Spontone, P. de Monte, A. Padovano, S. Gatto, J. de Cleve
Ms 341	magnifikati in maše	O. di Lasso, I. Baccusi, O. Colombani, P. A. Bianco, S. Gatto, F. Stivori, B. Spontone, A. du Gaucquier, J. Handl-Gallus, C. Antegnati, P. Isnardi, A. Gabrieli, F. Rovigo, C. Porta, C. Merulo, I. de Vento, L. de Sayve etc.
Ms 342	maše	J. Regnart, S. Gatto
Ms 343	psalmi, magnifikati, himnusi in maše	G. Belli, B. Spontone, A. Feliciani, C. Cortellini, G. Gabrieli, C. Merulo, F. Stivori, O. di Lasso, L. de Sayve, A. Pacelli, L. Marenzio, M. Praetorius, S. Molinaro, T. Massaino, P. Lappi etc.
Ms 344	litanije in Marijanske antifone	P. A. Bianco, S. Gatto, F. Rovigo, Orfeo Vecchi

Hrenove korne knjige skupaj obsegajo ok. 200 kompozicij iz druge polovice 16. in zgodnjega 17. stoletja. Praviloma so urejene po številu glasov. Starejša plast repertoarja je načeloma za manjše število glasov (najmanjša zasedba je štiriglasni zbor), novejša pa za večje število glasov, razdeljenih v dva zbora (od osem- do štirinajstglasnih kompozicij).¹⁷

Med zanimivejše rokopise sodi tisti s posvetilom, ki vsebuje 21 dvozborskih litanij in 5 marijanskih antifon za pet glasov.¹⁸ Litanije so vse izpod peresa italijanskih skladateljev, ki so delovali na graškem dvoru, in sicer za zasedbo, ki je bila značilna prav za litanije iz graškega kroga: prvi zbor so sestavljali štirje pevci in drugega šest pevcev. Litanije so imele v protestantski kulturi zelo majhno vlogo.

¹⁷ Več o vsebini rokopisov gl. Grabnar, *Parodične maše v Hrenovih kornih knjigah*.

¹⁸ O omenjenih litanijah gl. Grabnar, *The 'Litaniarium liber'* (SI-Lnr, Ms 344), str. 183–197.

Bolj v ozadju so bile predvsem zaradi zavračanja invokacij k svetnikom, na primer »Nebeška Kraljica, prosi za nas«. Zlasti Marijin kult je bil v Evropi v tistem času pogosto jabolko spora med protestanti in katoličani. Litanije so v cerkvah pogosto peli na prošnje dneve, ob sobotah zvečer, pa tudi v okviru različnih pobožnosti, procesij ipd. Konec 16. stoletja so bile celo del eksorcističnih obredov, v začetku 17. stoletja pa so postale v eksorcizmu celo predpisane, kot lahko beremo v knjigi *Rituale Romanum* iz leta 1614.¹⁹ Pogosto so jih peli v času posebnih nevarnosti, denimo v času vojn in turških vpadov. Prošenj, kot je »Ab imminentibus Turcarum hoereticorum et omnium inimicorum nostrum periculis [...] Libera nos Domine« iz litanij vseh svetnikov, je kar nekaj.²⁰

V Hrenovih kornih knjigah je veliko skladb, ki so ohranjene samo v njih. Med temi je kar nekaj maš. Ena izmed njih je na primer *Missa Percussit Saul mille* za dva zbora Pietra Antonia Bianca, ki je bil v Gradcu *Hofkapellmeister*. Bianco je mašo zasnoval kot glasbeno obdelavo moteta *Percussit Saul mille* svojega rojaka Giovannija Croceja. Prvič je motet izšel v Crocejevi prvi zbirki dvozborskih motetov leta 1594. Ta zbirka je zavedena tudi v že omenjenem stolničnem inventarju. Ferdinand je motet prvič slišal v Benetkah na potovanju po Italiji leta 1598.²¹ Glasba ga je očitno tako navdušila, da je za svojo kapelo naročil prepis te skladbe in ga kasneje, ko je postal cesar, iz Gradca prenesel na Dunaj. Besedilo moteta temelji na svetopisemskih odlomkih, ki so povezani z Davidovo zmago nad Goljatom. Za Ferdinandovo navdušenje nad tem militarističnim motetom obstaja tudi globlji razlog, zaradi katerega je morebiti Biancu naročil mašo, ki bi bila osnovana na tej skladbi: tako kot kralj David, s katerim se je Ferdinand primerjal, je ta veroval v Boga, ki ga bo varoval vseh njegovih sovražnikov.²²

Tovrsten glasbeni repertoar je zahteval precejšnje izvajalsko telo. Glede na to, da Hren v svojih zapisih večkrat omenja izvajanje sodobne večglasne glasbe pri bogoslužju ali ob drugih priložnostih, je mogoče sklepati, da je bila lahko omenjena glasba dejansko izvajana. Med temi omembami izstopa opis glasbe ob umestitvi ljubljanskega prošta Andreja Kralja leta 1611: »[...] mašo [so] odpeli s šestnajstimi glasovi in z uporabo dveh orgel, s pavkami in trobili [...]«²³ Tovrstne opise zasle-

19 Fisher, *Thesaurus litaniarum*. The Symbolism and Practice, str. 45–95.

20 Gl. Škulj, Bogoslužna besedila v Hrenovih kornih knjigah, str. 531.

21 Antonicek, *Italianische Musikerlebnisse Ferdinands II.* 1598, str. 92.

22 Več o nastanku Biancove maše v okviru tedanje političnoglasbene kulture podaja Grabnar, Pietro Antonio Bianco's *Missa Percussit Saul mille*, str. 119–132.

23 V izvirniku se besedilo glasi: »[...] inter missam, quae 16. vocibus, adhibitis etiam duobus organis, tympanis et tubis, valde solenniter decantata fuit [...]« Cit. po: Höfler, *Glasbena*

dimo tudi v kasnejših letih. Leta 1622 so v Ljubljani proslavili kanonizacijo petih svetnikov, med njimi Ignacija Lojolskega in Frančiška Ksaverija. Hren je takrat obhajal pontifikalno mašo, ki je po njegovih poročilih potekala »ob bučanju orgel in vseh vrst instrumentov v izbrani raznovrstnosti in sozvočju«. ²⁴

Iz do sedaj opisanega lahko sklenemo, da posebne povezave med tridesetletno vojno in repertoarjem ljubljanske stolnice in gornjegrajske sostolnice v Hrenovem času torej ni. Našemu prostoru je bilo s krvavo kopeljo t. i. nemške vojne prizaneseno, zato bi v omenjenem repertoarju zaman iskali skladbe, kot je zgoraj omenjen Hildebrandov vzdihljaj. Obstajajo pa povezave s propagandistično, militaristično glasbo repertoarja na dvoru Ferdinanda II. Kot lahko opazujemo na podlagi ohranjenega gradiva, so bila del repertoarja obeh cerkva tudi monumentalna dela, kakršna so na Ferdinandovem dvoru izvajali, da bi prikazali mogočno in zmagovito podobo cesarske strani. Čas vladanja Ferdinanda II. je bilo eno najbolj blestečih obdobij v zgodovini dunajske cesarske glasbene kapele – upam si trditi, da je bilo za časa škofa Hrena na drugi strani eno najsijajnejših obdobij v zgodovini glasbene kapele ljubljanskih škofov.

Viri in literatura

Tiskani viri

Hildebrand, Johann: *Krieges-Angst-Seufzer*. Leipzig: Friedrich Lanckischen Erben, 1645 (splet: <http://digital.slub-dresden.de/id45616152X>).

Schütz, Heinrich: *Kleine geistliche Concerte*, Teil 2. Dresden: Gimel Bergen II. Erben, 1639 (splet: <http://daten.digitale-sammlungen.de/0008/bsb00086871/images>).

Schütz, Heinrich: *Psalmen Davids*. Dresden: Gimel II. Bergen, 1619 (splet: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0008/bsb00089783/images>).

Valentini, Giovanni: *Messa, Magnificat et Jubilate Deo*. Dunaj: Mathias Formica, 1621.

Literatura

Antonicek, Theophil: *Italienische Musikerlebnisse Ferdinands II.* 1598. *Anzeiger*

---

umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem, str. 17.

²⁴ Cit. po: Höfler, *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*, str. 16.

- der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse*, 104, 1967, str. 91–111.
- Bohlin, Folke: Sweden. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, 2. izd. (ur. Stanley Sadie). London: Macmillan, 2001, str. 761–770.
- Federhofer, Hellmut: *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich (1564–1619)*. Mainz: B. Schott's Söhne, 1967.
- Fisher, Alexander J.: *Thesaurus litaniarum*. The Symbolism and Practice of Musical Litanies in Counter-Reformation Germany. *Early Music History*, 34, 2015, str. 45–95.
- Grabnar, Klemen: From Graz to Ljubljana? Towards Discovery of the Origin of the Hren Choirbooks. *De musica disserenda*, 11, 2015, št. 1–2, str. 211–227.
- Grabnar, Klemen: *Parodične maše v Hrenovih kornih knjigah*, Univerza v Ljubljani (Doktorska disertacija), 2015.
- Grabnar, Klemen: Pietro Antonio Bianco's *Missa Percussit Saul mille*. A Precursor of the Habsburg Imperial *musica politica* of the Seventeenth Century. *De musica disserenda*, 13, 2017, št. 1–2, str. 119–132.
- Grabnar, Klemen: So gornjegrajski rokopisni zvezki nastali na Kranjskem?. *Muzikološki zbornik / Musicological annual*, 53, 2017, št. 1, str. 55–79.
- Grabnar, Klemen: The 'Litaniarum liber' (SI-Lnr, Ms 344). Transmission of Musical Litanies from Graz to the Duchy of Carniola. *Music Migration in the Early Modern Age. Centres and Peripheries – People, Works, Styles, Paths of Dissemination and Influence* (ur. Jolanta Guzy-Pasiak in Aneta Markuszewska). Varšava: Liber Pro Arte, 2016, str. 183–197.
- Hoffer, Brandi: Sacred German music in the Thirty Years' War. *Musical offerings: Soli Deo Gloria*, 3, 2012, št. 1, str. 1–12.
- Höfler, Janez: *Glasbena umetnost pozne renesanse in baroka na Slovenskem*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.
- Höfler, Janez: Nekaj novega o pesmarici Tomaža Hrena. *Jezik in slovstvo*, 22, 1977, št. 4, str. 97–104.
- Koch, Klaus-Peter: Der Dreißigjährige Krieg und seine Reflexion in der Halleschen Musikkultur. *Der Klang der Stadt. Musikkultur in Halle vom 17. bis zum 20. Jahrhundert*. Forschungen zur hallischen Stadtgeschichte, 13. Halle: Mitteldeutscher Verlag, 2009, str. 27–44.
- Kokole, Metoda: From Graz to Today's Central Slovenia. The Influence of Italian Polychoral Music in the Period c. 1595 to c. 1620. *La musica polichorale in Italia e*

- nell'Europa centro-orientale fra Cinque e Seicento / Polychoral Music in Italy and in Central-Eastern Europe at the Turn of the Seventeenth Century* (ur. Aleksandra Patalas in Marina Toffetti). TRA.D.I.MUS., Studi e monografie, 1. Benetke: Edizioni Fondazione Levi, 2012, str. 335–374.
- Saunders, Steven: *Cross, Sword, and Lyre. Sacred Music at the Imperial Court of Ferdinand II of Habsburg (1619–1637)*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Snoj, Jurij: *Zgodovina glasbe na Slovenskem I. Glasba na Slovenskem do konca 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Stauff, Derek L.: *Lutheran Music and Politics in Saxony during the Thirty Years' War*. Indiana University (Doktorska disertacija), 2014.
- Stauff, Derek: Schütz's Saul, Saul, was verfolgst du mich? and the politics of the Thirty Years War. *Journal of the American Musicological Society*, 69, 2016, št. 2, str. 355–408.
- Škulj, Edo: Bogoslužna besedila v Hrenovih kornih knjigah. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 19 (ur. Metod Benedik). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1997, str. 479–537.
- Škulj, Edo: Cerkvena glasba v Hrenovem času. *Cerkveni glasbenik*, 92, 1999, št. 7–9, str. 48–50.
- Škulj, Edo: *Hrenove korne knjige*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Škulj, Edo: Škof Tomaž Hren in cerkvena glasba. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628* (ur. France M. Dolinar, Maximilian Liebmann, Helmut Rumpler in Luigi Tavano). Celovec: Hermagoras/Mohorjeva; Gradec: Styria, 1994, str. 655–665.
- Weaver, Andrew H.: *Sacred music as public image for Holy Roman Emperor Ferdinand III. Representing the Counter-Reformation monarch at the end of the Thirty Years' War*. Farnham: Ashgate, 2012.

MUSIC IN THE LJUBLJANA CATHEDRAL AND THE CO-CATHEDRAL IN GORNJI GRAD DURING THE TIME OF BISHOP THOMAS CHRÖN

As can be gathered from numerous documents, Bishop Chrön held music in high regard. This is attested by his concern to provide candidates for the priesthood with singing lessons, and even more so by his collection of music scores, appointing better musicians to more prestigious clerical positions, granting stipends to

musically talented pupils and students, and supporting the activities of musical ensembles in the Ljubljana Cathedral and the co-cathedral in Gornji Grad. In addition, he maintained friendly contacts with musicians from the Archducal Chapel in Graz and also hired them to perform at prominent ceremonies in Ljubljana or Gornji Grad, thus (as can be inferred from descriptions written at the time) making possible the performance of more complex vocal-instrumental works. Based on direct and indirect indices, several types of repertoires can be recognised in the church music of his time, pointing to the embeddedness of the territory of present-day Slovenia in the central European area. One of the most notable repertoires is contemporaneous polyphonic music. Drawing on the preserved music sources, the contribution concludes that there was no explicit relation between the Thirty Years' War and the repertoire used by the Ljubljana Cathedral and the co-cathedral in Gornji Grad in Chrön's time. Only part of the repertoire implies connections with the propagandist, militaristic music played at the court of Ferdinand II. Thus, as can be observed from the preserved materials, the repertoires of both churches also comprised monumental works, such as were performed at Ferdinand's court in order to present a powerful and victorious image of the empire.

Plesi za koroške in kranjske veljake ob izbruhu tridesetletne vojne

Isaac Posch in njegovo *Veselo glasbeno slavje* (1618)*

Predtakt

Na novega leta dan 1618, na predvečer dolgoletnega vojaško-verskega spopada, pozneje poimenovanega tridesetletna vojna, je organist in skladatelj Isaac Posch v Ljubljani datiral posvetilno pismo svojim podpornikom, članom koroških deželnih stanov.¹ Iz prestolnice vojvodine Kranjske je rokopis zbirke ansambelskih inštrumentalnih plesnih stavkov *Veselo glasbeno slavje* (*Musicalische Ehrenfreudt*) skupaj z voščilom za radostni začetek novega leta po slu poslal v protestantsko tiskarno v Regensburg.² Sel je omenjen v pismu, ki ga je Posch predložil svojemu

---

* Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa »Raziskave slovenske glasbene preteklosti« (P6-0004), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

1 »Visokočastitim, blagorodnim, plemenitim in vrlim gospodom, vsem izmed prelatov, gospodov, vitezov itd. častite in veleslavne dežele nadvojvodine Koroške, mojim milostno zapovedujočim gospodom.« Uvodni nagovor skladateljevega posvetila. V izvorniku: »Denen Hochwürdigem Wolgebornen Edlen und Gestrengen Herrn N. und N. einer Ersamen Hochlöblichen Landschafft deß Ertz-Hertzogthumbs Khärnten: von Praelaten Herrn und Ritterschafft etc. Meinen gnädigen und hochgebietenden Herren.« Posch, Isaac: *Musicalische Ehrenfreudt*. Regensburg: Matthias Mylius, 1618; RISM P 5241; D-Rp A.R. 424-428 (v celoti ohranjen izvod) in A.R. 740 (samo glasovni zvezek za Bassus). Posvetilo s prevodom je v celoti objavljeno v Kokole, *Isaac Posch*, str. 245–246.

2 V zaključku posvetila: »Hab ich diß mein *opus* E. Gnad. Gestreng und Herrl. in *gratitudinis debitaque observantiae signum*, auch Glückwünschung eines freudenreichen eingehenden Newen Jahrs unterthänig zu *dedicieren* nicht ummgehen können. Welches ich auch E. Gnad. Gestr. und Herrl. sambt unnd sonders in aller Unterthänigkeit hiemit *offeriert* haben will gehorsamblich bittend dieselben solches in gnaden von mir annehmen auch wie biß dato

takratnemu delodajalcu, ljubljanskemu knezoškofu Tomažu Hrenu 15. oktobra 1617.³

Uvod

V Ljubljani, ki je takrat s predmestji skupaj štela 7000 prebivalcev oziroma 358 hiš znotraj obzidja⁴ ter sta jo vodila župan Adam Eppich in sodnik Jurij Vidič,⁵ se je Isaac Posch mudil vsaj od sredine decembra 1617 do januarja naslednjega leta⁶ zaradi nabavljanja materiala za popravila glasbil s tipkami v gornjegrajski rezidenci in cerkvi ljubljanskega knezoškofa Tomaža Hrena. Glasbila je popravljaj najmanj med majem 1617 in februarjem 1618.⁷ Očitno je v času bivanja v Gornjem Gradu in Ljubljani spoznal tudi svoje bodoče podpornike, člane kranjskih deželni stanov.

Javno glasbeno življenje v Ljubljani je tedaj potekalo predvsem v vsaj dveh pomembnejših cerkvenih glasbenih središčih: v stolni kapeli in jezuitskem seminarju. Nova jezuitska cerkev je bila s posebnimi slovesnostmi posvečena le malo prej, novembra 1615, leto zatem pa je dobila še nove orgle.⁸ O posvetni glasbi ohranjeni viri ne prinašajo veliko podatkov, saj je bila očitno manj javna, a so jo – kot pričajo podatki, povezani tudi z inštrumentalno glasbeno ustvarjalnostjo Isaaca Poscha – domači visokorodni gospodje imeli visoko v časteh.⁹ V taki ali drugačni obliki je

---

bescheiden also noch ferners meine gnädige Herren sein unnd verbleiben wollen. Laybach den 1. Januarij. Anno 1618.«

3 NŠAL, Gornji Grad A, fasc. 72, mapa »Orgle 17. in 18. stol.«; pismo z dne 15. oktobra 1617. »[...] und bey einem Regenpurger Potten, so Ich der Zeit zu Laybach aufhalten thuet, hinaus zuschickhen willens [...]«.

4 Eno od njih je dal na Ribjem trgu leta 1528 zgraditi Volbenk Posch, morda celo skladateljev prednik, veletrgovec iz Ljubljane. Več o tej hipotezi gl. Kokole, *Isaac Posch*, str. 26–30.

5 Fabjančič, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov*, str. 100.

6 Isaac Posch je 14. decembra od Tomaža Hrena prejel denar za nakup manjkajočega materiala za dokončanje del v Gornjem Gradu in pot v Ljubljano. Dokončni obračun za svoje večmesečno delo je Posch datiral 11. februarja 1618. NŠAL, Gornji Grad A, fasc. 72, mapa »Orgle 17. in 18. stol.«; pismi s pripisi z dne 15. oktobra 1617 in 11. februarja 1618.

7 Prvo pismo s popisom poškodb na glasbilih in ovrednotenjem del, ki jih bo treba opraviti, je datirano že maja 1617. NŠAL, Gornji Grad A, fasc. 72, mapa »Orgle 17. in 18. stol.«; pismo z dne 28. maja 1617.

8 *Letopis ljubljanskega kolegija*, str. 75 in 78.

9 Kranjski deželni stanovi so se mu za posvetila tako vokalnih kot inštrumentalnih del večkrat finančno oddolžili. Iz dokumenta za izplačilo večje vsote februarja 1621 izvemo tudi nekatera imena odbornikov, torej njegovih mecenov, kot bi bili lahko tedanji deželni upravitelj baron Jurij Andrej Kacjaner, deželni glavar Wolfgang Vajkard Gallenberg, deželni maršal Dietrich

bila prisotna med vsemi družbenimi sloji, njeni poustvarjalci pa so prihajali tako iz poklicnih krogov cerkvenih ustanov in cehov deželnih ali mestnih glasbenikov kot tudi iz vrst amaterskih plemiških in meščanskih ljubiteljev glasbene umetnosti.¹⁰

Isaac Posch in njegova glasbena izobrazba

Isaac Posch, avtor zbirke inštrumentalnih plesov iz leta 1618, je danes v zgodovini glasbe na Slovenskem dovolj znano ime, saj mu je bila že leta 1999 posvečena samostojna monografska publikacija.¹¹ Naj zato na tem mestu le ponovno opozorim na nekatere ključne podatke iz skladateljevega življenja, predvsem tiste, povezane z njegovo posvetno glasbeno ustvarjalnostjo ter z njegovim šolanjem.

O Poschevem rodu ni nobene neposredne dokumentacije. Prvi zanesljiv vir je zapis v seznamu učencev javne mestne šole svobodnega cesarskega mesta Regensburg, sestavljenem ob spomladanskem zaključku semestra leta 1598. Isaac Posch iz Kremisa, Avstrijec, star sedem let, je tedaj zaključil prvi odsek prvega razreda – katerega učenci so se imenovali »alphabetarii« ali črkovalci.¹² Sledili so jim zlogovalci (»syllabizantes«), potem že beroči (»legentes«) itd. *Gymnasium poeticum*, »pesniška ali latinska šola«, kot so jo tudi imenovali, je imela šest razredov, ki so jih učenci opravili v letu ali dveh. Isaac Posch je zaključil vse razrede, in sicer v desetih letih do leta 1606 oziroma 1607, ko mu je bilo približno petnajst let.¹³ Za vse razrede na šoli so bile predpisane štiri ure glasbenega pouka tedensko.

Kot glasbeno nadarjeni deček z lepim glasom je vsaj od leta 1604 stanoval v

---

Turjaški ali pa tudi odborniki iz znanih družin Valvasor, Moškon, Egkh, Wagen, Eggenberg, Paradeiser itd. (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 888, Landtagsprotokol 14 (1617–1621), fol. 464).

- 10 Slednji so bogato izpričani v zadnjih desetletjih 16. stoletja. Izstopajo predvsem člani družine Khisl, ki so bili najpomembnejši glasbeni mecenji svojega časa, ljubitelji glasbene umetnosti, tudi petja v slovenskem jeziku, in glasbeniki inštrumentalisti; eden izmed njih se je izkazal celo kot skladatelj motetov in madrigalov. Več o tem v Kokole, *Musicalre essercitio*, str. 172–182.
- 11 Kokole, *Isaac Posch*. Splošno o Poschu, če ni navedeno drugače, podatki izhajajo iz omenjene monografije. Leta 2009 je knjiga v posodobljeni in revidirani obliki izšla v angleškem jeziku. V zbirki *Monumenta artis musicae Sloveniae* so bila med letoma 1996 (zv. 30, 31 in 35) in 2008 (Supplementa 2) izdana vsa Poscheva danes znana in ohranjena glasbena dela.
- 12 V latinščini sestavljeni rokopisni katalogi so danes v Mestnem arhivu v Regensburgu. D-Rsc, Historische Verein für Oberplatz und Regensburg, Ms.R. 285/2. Podatki o Poschu so v zvezkih 2–16 signature 285.
- 13 Podrobneje v Kokole, *Isaac Posch*, str. 33–41.

internatu in je za njegovo šolanje plačeval mestni svet, on pa je zato obiskoval dodatni glasbeni pouk ter sodeloval pri šolskih in mestnih bogoslužjih, ki jih je vodil šolski kantor, navadno učitelj drugega razreda. Taki dečki so vsako zadnjo uro v soboto skupaj s kantorjem in drugimi glasbeniki vadili petje za nedeljsko bogoslužje. Do cerkve so hodili skupaj s kantorjem, ki je bil tudi sicer njihov varuh in zaščitnik. Za svoje glasbene aktivnosti so prejemale celo nekaj žepnine.¹⁴

Sodeč po zapisih v imenovanih šolskih katalogih,¹⁵ je bil Isaac Posch odličen učenec in je bil kot »tuji alumen« večkrat nagrajen – z raznimi knjigami in tudi finančno. Štipendisti so se morali uriti v igranju na razne inštrumente, predvsem orgle, pa tudi na glasbila s strunami, ki jim je Posch pozneje namenil svoje plesne skladbe. S posebnim rektorjevim dovoljenjem so smeli za dodaten zaslužek igrati tudi na posvetnih zabavah, porokah in drugih slavjih v uglednih regensburških meščanskih hišah. Sicer pa je znano tudi to, da je v mestu deloval t. i. *convivium musicum*. Na teh srečanjih so se vsake štiri tedne srečevali meščani na večerji, ob kateri se je tudi muziciralo.¹⁶

Isaac Posch se je torej moral roditi leta 1591, morda v Kremsu, od koder je leta 1597 prišel v regensburško šolo. O njegovih starših lahko samo sklepamo, saj je bil priimek Posch močno razširjen; znan je bil tako v okolici Kremsa¹⁷ kot tudi drugod po avstrijskih deželah.¹⁸ Vabljiva je hipoteza, da bi bil Isaac potomec znane ljubljanske trgovske družine Posch, morda Janeza Poscha, za katerim se je v osemdesetih letih 16. stoletja zaradi začetka sistematičnega preganjanja protestantov na Kranjskem izgubila vsaka sled.¹⁹ Janez je bil ne nazadnje sin Barbare, rojene Khisl, iz družine mogočnih glasbenih mecenov in ljubiteljskih glasbenikov z gradu Mrzli potok (Kaltenbrunn, danes grad Fužine) in v Italiji šolanega Janeza Krstnika Poscha ter potemtakem nečak Janeza Khisla, ki je igral lutnjo in sta mu bila neposredno posvečena dva italijanska glasbena tiska.²⁰ Sin slednjega, Janez Jakob Khisl (1565–1637), znan tudi kot skladatelj leta 1591 iskane knjige motetov

14 O glasbi v regensburški šoli gl. tudi novejšo knjigo o glasbeni zgodovini Regensburga, in sicer v poglavju Raimunda W. Sterla, Sterl, *Evangelische Kirchenmusik*, str. 99–100.

15 Gl. zgoraj op. 12.

16 Sterl, *Weltliche Musik*, str. 196–197.

17 Podatek o prisotnosti Poschev v Kremsu in okolici mi je posredoval gospod Gottfried Mernyi, ki se mu lepo zahvaljujem.

18 Posch je bil v prvi polovici 17. stoletja precej pogost priimek tudi na Koroškem in Štajerskem.

19 O Janezu Poschu gl. Kokole, *Isaac Posch*, str. 28–30.

20 1561 prva knjiga lutenjskih tabulatur Giacomina Gorzanisa in leta 1585 knjiga štiriglasnih kanconet Matthie Ferrabosca. O glasbenem mecenstvu družine Khisl gl. tudi: Kokole, *Pesem, pojdi k mojemu gospodu*.

in madrigalov, je bil torej mrzli bratranec Janeza in Jerneja Poscha. Vsaj potomce slednjega je mrzli stric Khisl dokumentirano podpiral še v začetku 17. stoletja.²¹ Isaaca Poscha lahko vsekakor zanesljivo uvrstimo med avstrijske protestantske prebežnike, t. i. eksulante, katerih število se je na regensburški šoli na prelomu stoletja izjemno povečalo.

Šolanje v Regensburgu, predvsem glasbeni pouk pri tedanjih kantorjih, je poznejše glasbeno ustvarjanje Isaaca Poscha močno zaznamovalo. Do leta 1600 je na šoli glasbo učil in vodil znani glasbeni teoretik in skladatelj Andreas Raselius, po čigar glasbenem učbeniku so na regensburški šoli poučevali glasbo še do sredine 17. stoletja. Od leta 1603 je bil šolski kantor in Poschev glasbeni učitelj Paul Homberger (1560–1643).²²

Prav ta je verjetno zaradi svoje italijanske izobrazbe – leta 1595 je bil vpisan med artisti na univerzi v Padovi in se je učil pri vodilnem beneškem glasbeniku Giovanniju Gabrieliju – ter morda tudi zaradi znanstev v Gradcu, kjer je bil od 1595 do izгона leta 1598 učitelj na tamkajšnji protestantski latinski šoli, ali celo znanstev iz časa študija na wittenberški protestantski univerzi za nadaljnjo poklicno pot svojega učenca Isaaca Poscha še posebno pomemben. V Padovi se je mudil tudi leta 1597, ko je med drugim slavnemu matematiku Galileu posređoval razpravo *Mysterium cosmographicum* svojega graškega kolega Keplerja.²³ Nezanemarljivo je, da je pred prihodom v Regensburg leta 1601 Homberger poučeval tudi v dveh krajih ob Donavi nedaleč od Kremsa, v Spitzu in Weisenkirchnu.²⁴

Homberger je v Italiji, a tudi v Gradcu z glasbeno močno italijanizirano in širše vplivno glasbeno kapelo²⁵ dodobra spoznal najsodobnejše glasbene trende, ki jim je sledil in jih nadgrajeval tudi v poznejšem regensburškem času. O tem pričajo nekatere ohranjene antologije tako tiskanih kot rokopisnih glasbenih

21 Tako je za »svoje« Poscheve otroke denarno pomoč namenil že leta 1599, kar je razvidno iz dokumenta, datiranega v Gradcu 15. julija 1599 (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 445 (fasc. 291 d), fol. 1317–1322), pa tudi kasneje, na primer leta 1602. O tem gl. Kokole, *Isaac Posch*, str. 30, op. 18.

22 O Poschevih glasbenih učiteljih gl. Kokole, *Isaac Posch*, str. 154–158; o Hombergerju na regensburški šoli tudi Sterl, *Evangelische Kirchenmusik*, str. 114–116 ter opombe na str. 128–129. Podrobneje o Hombergerjevem življenju predvsem Zrenner, *Paul Homberger*, uvodna poglavja na str. 1–21.

23 Biancarelli Martinelli, *Paul Homberger*, str. 357–358.

24 Zrenner, *Paul Homberger*, str. 2–4.

25 Federhoffer, *Musikpflege*. Gl. tudi Kokole, *Archduke Ferdinand's Musical Parnassus*. O vplivu graške dvorne kapele v širšem notranjeavstrijskem glasbenem prostoru pa tudi: Grabnar, *The Litaniarum liber in isti*, From Graz to Ljubljana?

del, ki so se v prvih desetletjih 17. stoletja uporabljale na regensburški šoli.²⁶ Med njimi so številna dela italijanskih mojstrov, med katerimi niso manjkale skladbe Giovannija Gabrielija in nekatere mojstrovine Claudia Monteverdija, skladateljev, ki sta dokazano vplivala na poznejšo vokalno ustvarjalnost Isaaca Poscha.²⁷

Posch je prišel v stik z glasbenimi slogi in načini komponiranja, ki jih je pozneje sam uporabljal, že v času šolanja, pod vodstvom kantorja Paula Hombergerja, znanje pa je v drugem desetletju 17. stoletja nadgradil še s tedaj najsodobnejšimi načini, kot je motet za nekaj glasov z basovsko inštrumentalno podporo, izjemno priljubljen v italijanskih glasbenih krogih, a skoraj nič manj v graški dvorni kapeli v neposredni bližini Koroške in Kranjske, kjer se je od leta 1614 dalje mudil.²⁸

Kje je Isaac Posch preživel leta med 1607 in 1614, še vedno ostaja neodgovorjeno vprašanje. Le sklepamo lahko, kaj ga je privedlo prav v Celovec, tedaj pretežno s slovenskim prebivalstvom naseljeno prestolnico nadvojvodine Koroške. Morda ga je kateremu od znancev iz Gradca, članov tedaj še večinoma protestantskih deželnih stanov, priporočil Paul Homberger, ki je z nekaterimi od njih očitno vzdrževal stike še po odhodu iz notranjeavstrijske prestolnice,²⁹ morda kdo drug, naklonjen

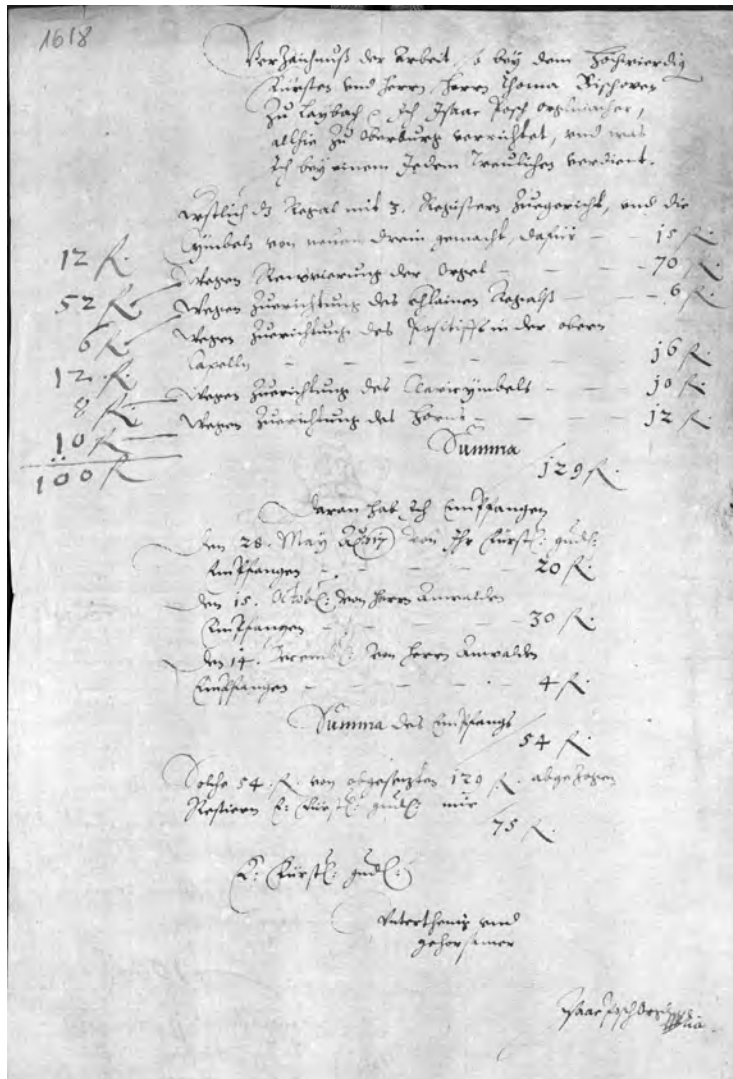
²⁶ Nekdanje muzikalije z *Gymnasium poeticum* danes hrani Glasbeni oddelek Centralne škofijske knjižnice v Regensburgu. D-Rp, A.R. 563–564 (dva italijanska tiska iz leta 1597: *Sacrae symphoniae* Giovannija Gabrielija in *Concerti di Andrea, et di Giovanni Gabrieli*), A.R. 728–732 (rokopisni prepisi motetov in duhovnih koncertov raznih nemških in italijanskih mojstrov; tudi Jacobusa Handla – Gallusa, Viadane, Croceja, Asole, Gastoldija, G. Gabrielija itd.), A.R. 1011–1017 (prepisi skladb, ki so pod Hombergerjevim nadzorom nastali med letoma 1610 in 1619; med njimi je tudi motet Giovannija Gabrielija *O Domine Jesu Christe*, ki sta ga v svojih kompozicijah parafrazirala tako Paul Homberger kot tudi njegov učenec Isaac Posch). O Poschevi parafrazi gl. Kokole, *Echoes of Giovanni Gabrieli's Style*, str. 61–62. Homberger je Gabrielijevo skladbo uporabil oziroma citiral v štiriglasni slavilni skladbi *Epithalamia. Zur Glückwünschung Hochzeit Ehrenfreud [...]* za poroko svojega prijatelja Matthiasa Mylliusa oziroma Müllerja 18. aprila 1608, ki se je v rokopisu ohranila v Evangeličansko-luteranskem župnijskem arhivu v Regensburgu (Zrenner, *Paul Homberger*, str. 36 in 46–49 v notnem delu). Müller, ki je v Regensburg prišel iz saškega mesta Chemnitz, je bil regensburški tiskar in je tiskal tudi razne dokumente, povezane z mestno šolo *Gymnasium poeticum*, med drugim leta 1618 glasbeni prvotisk Isaaca Poscha.

²⁷ O povezavi z glasbo Giovannija Gabrielija gl. Kokole, *Echoes of Giovanni Gabrieli's Style*, str. 60–64.

²⁸ O tem priča predvsem nadvojvodi Ferdinandu leta 1615 posvečena antologija *Parnassus Musicus Ferdinandaeus*. Gl. Kokole, *Archduke Ferdinand's Musical Parnassus*.

²⁹ V njegovem tisku slavilnih skladb iz leta 1606 (*Generosis, nobilissimisque Dominis: [...] hanc symphoniam saphicam sex vocibus in strenam Anni M. DC. VI. offero* [Regensburg, Bartholomäus Gräf, Erben], H 6408 v D-Rp, A.R. 743 – samo dva glasova; skladba se je ohranila tudi v celotnem natisu, ki ga hrani Evangeličansko-luteranski župnijski arhiv v Regensburgu) je objavljena tudi posvetilna skladba za njegove prijatelje barone Herbersteine, barona Stadla,

Slika 1:
Lastnoročno
pismo, ki ga
je skladatelj
Isaac Posch
11. februarja
1618 poslal
svojemu
takratnemu
delodajalcu
Tomažu
Hrenu in
v katerem
je obračun
stroškov za
opravljena
popravila
glasbil v
Gornjem
Gradu
(NŠAL,
Fond Gornji
Grad A, fasc.
72, mapa 3:
»Orgle 17. in
18. stoletja«,
11. 2. 1618, z
dovoljenjem).

njegovemu rodu, ali pa ga je kot dobrega organista našel in zaposlil vpliven mecen. Na to in na vprašanje, kje se je izučil orglarstva ter se še naprej seznanjal z najsoodobnejšimi glasbeno kompozicijskimi trendi, ni zanesljivo odgovoril.

Iz posvetila njegove zbirke *Musicalische Ehrenfreudt*, ki jo je natisnil

barona Schrottenbacha, pa tudi Baltazarja Kesselbodna iz Štajerske. Zrenner, *Paul Homberger*, str. 34.

Hombergerjev prijatelj Matthias Müller³⁰ v Regensburgu leta 1618, izvemo samo to, da je tedaj pod okriljem koroških deželnih stanov deloval že štiri leta in da je v tem času ustvaril svoje skladbe: »Ker pa so Vaša milostljivost, hrabrost in gospostvo do glasbe in njej sorodnega milostno naklonjeni in prijateljsko razpoloženi, kar sem pri Vašem milostljivem gospostvu (pod katerega zavetjem sem večino teh skladb tudi komponiral) v štirih letih svoje pokorne službe dovolj občutil in izkusil [...]«. ³¹ Iz arhivskih dokumentov mesta Celovec nadalje izvemo, da se je med februarjem in aprilom 1618 poročil s Celovčanko – očitno slovenskega rodu – Marijo Stružnik, hčerko že pokojnih Tomaža in Felicite, rojene Senični.³²

Delovanje na območju današnje Republike Slovenije

Isaac Posch je prav v času priprave in izida svoje prve inštrumentalne plesne zbirke *Musicalische Ehrenfreudt* opravljal že omenjeno dolgotrajnejše popravilo glasbil za ljubljanskega knezoškofa Tomaža Hrena v njegovi štajerski rezidenci v Gornjem Gradu in v bližnji Novi Štifti.³³ Mojster je tja očitno prišel prvič in je najprej »tako rekoč za vajo« popravil regal s tremi registri. 28. maja 1617 je Posch Hrenu pisno posredoval podatke o stanju glasbil – že omenjenem regalu s tremi registri, orglah, pozitivu v zgornji kapeli, majhnem starem regalu, pozitivu v Novi Štifti in klavičembalu, očitno iz škofijskega dvorca. V pismu je podrobno navedel tudi vse pomanjkljivosti glasbil, iz katerih je razvidno, da so bila nekatera stara in v zelo slabem stanju; predvsem mali regal in pozitiv, katerega piščali so bile zaradi uglasčevanja že dodobra porezane. Iz Poschevih navedb je mogoče sklepati, da je imel Hren v Gornjem Gradu predvsem glasbila nemškega tipa in starejšega datuma.

Do 15. oktobra 1617 je Posch opravil že vsa večja dela, vendar pa mu je za popravilo nekaterih »drugih stvari« zmanjkalo materiala. Zato je Hrena zaprosil za nekaj denarnega predplačila za pot v Ljubljano in nakup vsega potrebnega. 11. februarja 1618 je Posch škofu Hrenu izstavil končni obračun, v katerem navaja, da je za dvanajst goldinarjev popravil tudi »rog« (»Horn«, krajše za »Hornwerk«), torej

³⁰ Homberger je za Müllerja leta 1608 uglasbil posebno slavnino poročno pesem. Gl. zgoraj, op. 26.

³¹ V izvorniku: »Weiln aber Ewer Gnad. Gestreng und Herrl. gegen der Music und deroselben Verwandten gnädig affectionirt und geneigtes gemüth ich inn meinen bey E. Gnad. und Herrl. in die vier Jahrlang gehorsamblich zugebrachten diensten (unter deren *Patrocinio* ich auch meistentheils dieser Stück *Componiert*), genugsam gespürt und erfahren [...]«. Gl. zgoraj, op. 1.

³² Kokole, *Isaac Posch*, str. 44–45.

³³ Podrobneje zgoraj v Kokole, *Isaac Posch*, str. 46–53.

orgelski rog v gornjegrajski kolegiatni cerkvi. Škof mu je delo plačal in ga dodatno nagradil s štirimi tolarji. Na potrdilu je imenovan kot »izdelovalec orgel in organist gospodov deželnih odbornikov na Koroškem«.³⁴

Isaac Posch je 25. marca 1620 v Celovcu podpisal posvetilo svoje druge instrumentalne zbirke kranjskim deželnim stanovom. Naslovil jo je *Veseli glasbeni banket (Musicalische Tafelfreudt)*. Izšla je pri nürnberškem tiskarju Abrahamu Wagenmannu leta 1621.³⁵ Posch je zbirko štiri- in petglasnih ansambelskih instrumentalnih skladb naslovil na »visokočastne, blagorodne, plemenite, vrle gospode, vse izmed prelatov, gospodov, vitezov itd. častite in slavne dežele Kranjske, svoje milostno zapovedujoče gospode«.³⁶ V posvetilu dodaja, da ti glasbo ne le ustrezno spoštujejo, temveč jo tudi s posebno milostjo in naklonjenostjo vseskozi pospešujejo, kar je občutil in spoznal pri svojem delu.³⁷

Na Kranjskem skladatelja Poscha ponovno srečamo leta 1621, ko je postavil orgle pri frančiškanih v Ljubljani, spomladi prihodnjega leta pa je uspešno popravil orgle v stari stolnici, kar je razvidno iz zapisnika kapitelskih sej z dne 1. junija 1622. Skladateljevo prisotnost v kranjski prestolnici leta 1621 potrjujejo tudi tri

Slika 2: Grb kranjskih deželnih stanov, natisnjen v Poschevi drugi tiskani zbirki instrumentalnih skladb *Musicalische Tafelfreudt* (Nürnberg, 1621), ki jo je kranjskim stanovom posvetil 25. marca 1620 (Po: Kokole, *Isaac Posch*, str. 99).

³⁴ »Isaac Posch Orglmacher und Organist E: E: Landschafft in Khärnten«.

³⁵ Posch, *Musicalische Tafelfreudt*. Posvetilo s prevodom je v celoti objavljeno v Kokole, *Isaac Posch*, str. 250–255.

³⁶ V izvirniku: »Denen Hochwürdigem Wolgeborenen Edlen und Gestrengen Herrn N. und N. Einer Ersamen löblichen Landschafft in Crain von Praelaten Herrn und Ritterstandt etc. Meinen gnedigen und Hochgebietenden Herren.« Posch, *Musicalische Tafelfreudt*.

³⁷ V izvirniku: »Wann dann in dem Hochlöblichen Fürstenthumm Crain so wol von Praelaten und Herren als anderes Stands Personen die löbliche Kunst der *Music*, und derselben verwandten nicht allein gebürlich *respectivet* und in acht gehalten, sondern auch mit sonderbarer gnad und beföderung (inmassen ich vor diesem selbstem im werck gespüret unnd erfahren) [...]« Posch, *Musicalische Tafelfreudt*.

beleške v sejnih zapisnikih kranjskega deželnega zbora, iz katerih razberemo, da so mu stanovi 11. februarja tega leta za posvetilo nekaj not, v enem primeru osem vokalnih del oziroma motetov, plačali trideset tolarjev (po menjalnem tečaju sedemdeset krajcarjev).³⁸

Isaac Posch, čigar sloves se je medtem razširil daleč preko deželnih meja, je verjetno nepričakovano umrl na Koroškem ali Kranjskem med 24. decembrom 1622 in 31. marcem 1623. V času najhujšega splošnega pomanjkanja – »v časih velike draginje« (»temporibus hisce carissimis«),³⁹ kot preberemo v posvetilu leta 1623 natisnjene zadnje Poscheve zbirke – je zapustil vdovo z majhno hčerko in dvema varovancema, ki so se kljub njegovim prejšnjim, sicer visokim dohodkom znašli v stiski.⁴⁰ Najprej so prodali očitno že izdelani orgelski rog, nato pa je Marija s posvetilom mogočnemu mecenu in morda skladateljevemu prijatelju Melchiorju Putzu unovčila pokojnikovo že za natis pripravljeno zbirko izjemno kvalitetnih latinskih motetov za nekaj glasov in inštrumentalno spremljavo v tedaj najso-dobnejšem italijanskem slogu, zbirko *Harmonia concertans*, ki jo je še istega leta natisnil protestantski tiskar Simon Halbmayer v Nürnbergu.⁴¹ Tako si je Marija Posch zagotovila še kako potrebno finančno podporo dobrohotnega mecena.

Poscheva plesna glasba v evropskem okviru

Obe Poschevi zbirki za štiri in pet po možnosti strunskih glasbil sta namenjeni popestritvi plemiških banketov ter drugih častnih gostij in porok, večina skladb prve zbirke pa tudi plesu po jedi. Če je prvo zbirko natisnil »prijatelj« oziroma znanec naklonjenega učitelja iz skladateljeve šole in je bila morda tudi naklada nižja, pa je naslednjo zbirko že natisnil uveljavljeni tiskar vplivnega protestantskega tiskarskega središča, Abragam Wagenmann iz Nürnberga, kar pomeni, da je bila prva med uporabniki ne samo naklonjeno, temveč dobro sprejeta. Nemški knjigotržci so *Musicalische Tafelfreudt* že takoj po natisu pa do leta 1625 ponujali

³⁸ Kokole, *Isaac Posch*, str. 243–244. Gl. vir: ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 888, Landtagsprotokol 14 (1617–1621), fol. 364v, 464r.

³⁹ O družbenopolitičnih razmerah na Kranjskem v drugem desetletju 17. stoletja in veliki draginji v prvih letih tridesetletne vojne gl. tudi: Kočevar, *Vojvodina kranjska*, str. 72–80; o t. i. »Kipper- und Witterzeit« predvsem na str. 11–12.

⁴⁰ V izvorniku: »[...] me viduam turture tristioem cum pupillo et cantionibus his sacris reliquit.« Gl. tudi dokumente iz celovškega arhiva v: Kokole, *Isaac Posch*, str. 239–240.

⁴¹ Posch, *Harmonia concertans*. Posvetilo s prevodom je v celoti objavljeno v Kokole, *Isaac Posch*, str. 256–258.

tudi na velikih knjižnih sejmih, kot je bil frankfurtski.⁴² Uspeh obeh je bil tolikšen, da ju je omenjeni nürnberški tiskar leta 1626, nekaj let po Poschevi smrti, ponatisnil v skupni izdaji *Musicalische Ehrn- und Tafelfreudt* v dveh delih, brez posvetila, a z uvodom za izvajalce, ki je bil preprosto sestavljen iz obeh izvirnih.⁴³

Glasbenozgodovinski pomen zbirke štiriglasnih inštrumentalnih plesov iz leta 1618, ki vsebuje štiri ballete in petnajst tristavčnih nizov gagliard oziroma courant ter nemških plesov (*Tänze*) in njihovih poplesov (*Proportii*), je trojen. Prvič je pomembno, da so posamezni plesi te zbirke urejeni v tristavčne suite v enotni tonaliteti in z značilno ritmično kontrastnimi stavki, zato sodi med najzgodnejše evropske zbirke tega tipa.⁴⁴ Poleg tega so Poschevi štiriglasni plesi med prvimi znanimi primeri inštrumentalnega štiriglasja, ki – sodeč po uporabljenih ključih (violinska v zgornjih dveh sistemih, nato pa violski C-ključ in basovski za najnižji glas) – predvideva zelo napredno zasedbo današnjega godalnega kvarteta. Najbolje se torej izvaja s skupino viol da braccio (glasbili iz družine violin),⁴⁵ čeprav na obeh naslovnica, tako tisti iz leta 1618 kot tudi tri leta mlajši, beremo, da je namenjeno vsakršnim strunskim glasbilom (»auff allen Instrumentalischen Saytenspielen«). In ne nazadnje, tretjič, to je najmlajša doslej znana v nemško govorečem prostoru tiskana zbirka plesnih stavkov, v katere uvodu je jasno povedano, da so suitni stavki namenjeni tako za »k mizi« kot tudi za ples, ki sledi (»zur Tafel gebraucht oder darnach Getantz werden«). V istem uvodu še doda, da so proporci taki, kot jih plešejo samo najboljši plesalci (»die fürnembsten Tantzler darnach zu Tantzen pflegen«).

Čeprav je bil tudi med notranjeavstrijskim plemstvom družabni ples, kot ga izpričujejo takratni italijanski plesni priročniki, nedvomno dobro znan⁴⁶ in so razne slovesnosti s plesom izpričane tudi v arhivskih virih za večja mestna

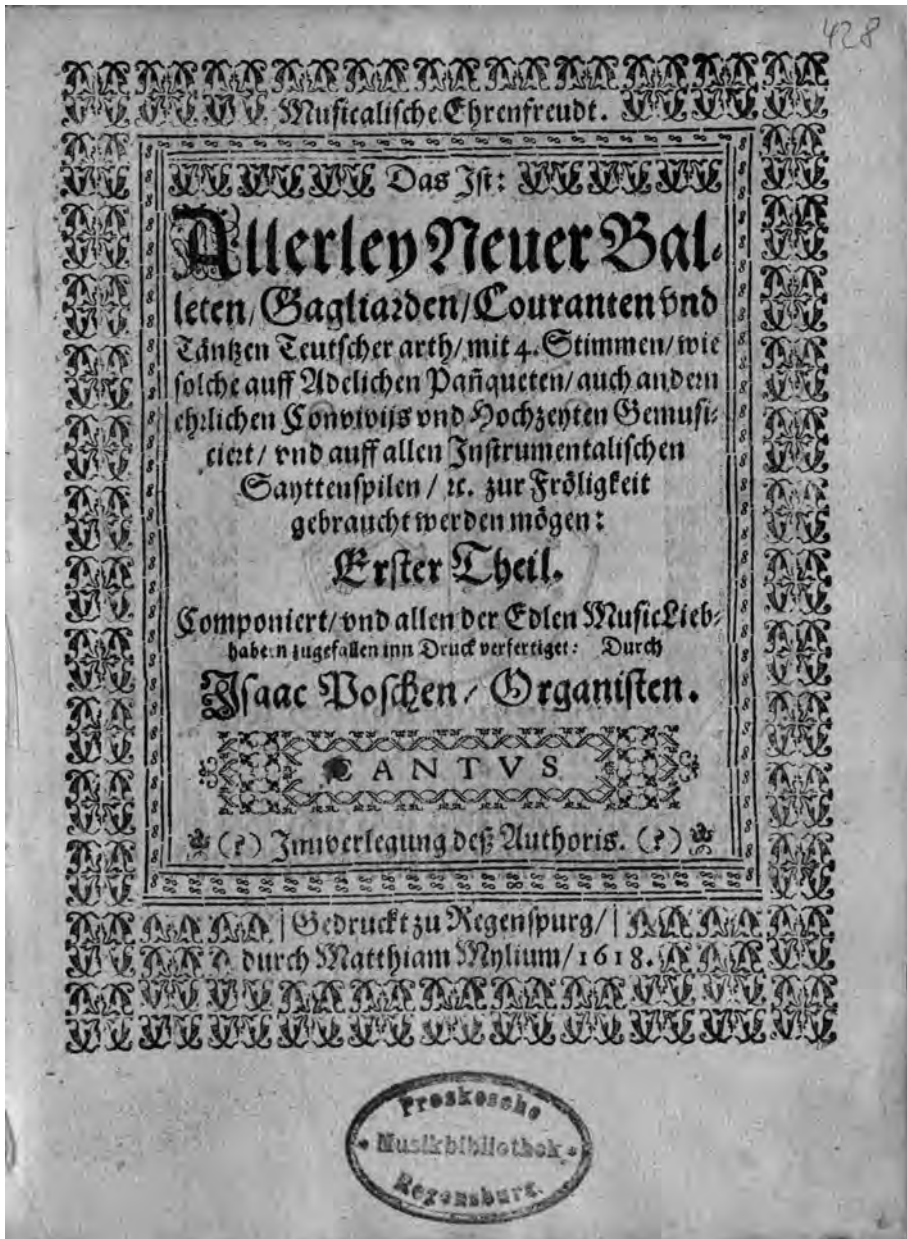
42 Göhler, *Verzeichnis*, str. 61. Zbirko sta imela med svojimi prodajnimi artikli navedena tudi tiskarja Mylius (Müller) in Graff.

43 Ohranili so se trije izvodi, v frankfurtskem sejmskem katalogu pa se je beležka o tisku pojavila že jeseni 1625. Gl. op. 42 zgoraj.

44 Poleg tega so plesi vsaj deloma motivično povezani, zaradi česar Poscheve nize treh plesov štejejo med začetke variacijskih suit; takih, kot so jih objavili tudi nekateri drugi sodobniki, predvsem Johannes Thesselius (1609), Paul Peuerl (1611) in med njimi najslavnejši Johann Hermann Schein (1617).

45 V leta 1621 tiskanem uvodu za glasbenike še posebej omenja »Violisten«.

46 O tem gl. obsežnejšo razpravo v Kokole, *The dances*, str. 79–83.

Slika 3: Naslovnica Poscheve prve zbirke inštrumentalnih plesov *Musicalische Ehrenfreudt*, natisnjene v Regensburgu leta 1618 (D-Rp, A.R. 428, z dovoljenjem).

središča, kot sta bila Celovec⁴⁷ in Ljubljana,⁴⁸ glasbenih zgledov za zbirki, kot sta *Musicalische Ehrenfreudt* in *Musicalische Tafelfreudt*, Isaac Posch zagotovo ni spoznal v svojem zadnjem življenjskem obdobju od naselitve v Celovcu do svoje smrti. Zopet lahko vsaj delni odgovor poiščemo v njegovem regensburškem obdobju.

Regensburg je bil zaradi svoje lege in političnih razmer v prvem desetletju 17. stoletja stična točka kultur, ver in ljudi na splošno. To svobodno cesarsko mesto in tudi mestna šola sta bila polna pregnanih in bežečih protestantov. Raznovrstne kulture so se v sožitju prepletale in oplajale. Ko je Isaac Posch v šoli obiskoval že višje razrede in aktivno sodeloval pri glasbenih aktivnostih tako v šoli kot pri mestnih bogoslužjih in morda še kje, bi v tem bavarskem mestu lahko spoznal dela dveh, za njegovo inštrumentalno glasbeno ustvarjalnost verjetno pomembnih glasbenikov, morda celo vzornikov.

Prvi je bil nekoliko starejši učenec iste šole Valentin Haussmann (ok. 1560–1613),⁴⁹ čigar prve tiskane zbirke inštrumentalnih plesov – primerljive s poznejšimi glasbenimi tiski Isaaca Poscha – so izhajale od leta 1598 dalje, prav v času, ko je slednji obiskoval omenjeno šolo.⁵⁰ V posvetilu svojega *Magnificata*, ki ga je Haussmann napisal v Regensburgu in ga 1. maja 1591 posvetil regensburškemu mestnemu svetu, omenja, da je bil pred tem krajši čas v službi štajerskega plemiča. Nadalje je v eni od slavilnih pesmi, natisnjeni v zbirki *Neuen lieblichen Melodien* iz leta 1598, omenjena neka gospa Sofija (Sophia) iz Štajerske.⁵¹ Haussmann je bil svetovljan in popotnik, ki se je v glasbenih središčih severne Evrope zatem spoznal tudi z glasbenimi slogi in načini prebeglih angleških mojstrov. Številna zgodnja

47 V celovski kroniki je na primer za leto 1605 zabeležena mestna senzacija, ko je februarja na plesu ob poroki Johanna Haidna nekdo zabodel gosta. Na koncu kronike pa je za leto 1608 tudi daljše poročilo o oktobrski poroki nadvojvodinje Marije Magdalene s Cosimom II. iz Firenc. Gl. Kheppiz, *Clagenfurterische Chronik*, str. 40 in 57–60. Marija Magdalena je bila odlična in zagreta plesalka, kar je dokumentirano v njenem pismu bratu prav tako iz leta 1608. Tam precej natančno opisuje dvorni pustni ples v Gradcu. Iz tega poročila nedvoumno sledi, da je plesni mojster pripravil nekatere koreografije, ki so se vsaj zgledovale po učbenikih mojstrov Negrija in Carosa. Gl. Kokole, *The dances*, str. 80–81.

48 Več omemb glasbe in plesa ob gostijah najdemo v spominski knjigi Hansa Döllerja (*Ain neues Vnnd kunstlich schönes Stamm oder Gesellen Büchlein*), na primer za leto 1588. Gl. Kokole, *Musicalische essercitio*, str. 174. V zadnjem času je na pomen spominskih knjig za preučevanje zgodovine glasbe opozorila Samantha Owens. Owens, *Pictorial depictions*.

49 V šoli *Gymnasium poeticum* se je izobraževal med letoma 1585 in 1590, prav pred prihodom mladega Isaaca Poscha, njegov glasbeni učitelj pa je bil tam Andreas Raselius, ki je bil tudi Poschev prvi glasbeni mentor. Koch, *Documentary Biography*, str. 3 in 27.

50 *Neue artige und liebliche Tántze* (1598). Lynn, *Valentin Haussmann*, str. 99–111.

51 Koch je besedo Styria sicer povezal z meštom Steyr blizu Linza, vendar gre po mojem mnenju za notranjeavstrijsko deželo Štajersko. Gl. Koch, *Documentary Biography*, str. 4 in 28.

Haussmannova dela, ki bi lahko vplivala na poznejše Poschevo komponiranje,⁵² so bila tiskana v najpomembnejšem bavarskem tiskarskem središču Nürnbergu ter so jih za potrebe muziciranja v regensburški šoli in izven nje zagotovo hitro pridobili, čeprav jih v preživelih glasbenih ostalinah šolskega arhiva ne najdemo.⁵³

Za razliko od številnih drugih avtorjev zbirk plesnih stavkov s preloma stoletja je tako kot pozneje Isaac Posch tudi Haussmann poplese svojih »nemških plesov« v zbirki *Neue artige und liebliche Tänze* (Nürnberg, 1598) – torej v času Poschevega šolanja v Regensburgu – izpisal. Ta zbirka je bila izjemno priljubljena, saj je do leta 1606 doživela pet ponatisov. Tudi v svoji zbirki *Venusgarten* (1602) Haussmann omenja prakso improviziranja poplesov (on jih imenuje *Nachtänze*, Posch pa *Proportii*); ne nazadnje njegove dvojice plesov tudi v glasbenem smislu izkazujejo številne podobnosti s Poschevimi.⁵⁴ Med zgodnejšimi Haussmannovimi tiski je tudi več priložnostnih del za poroke; v njih najdemo primere ballet in drugih plesov, kakršne je od leta 1614 ustvarjal tudi Isaac Posch. Glasbeno še pomembnejši je bil potencialni vpliv Haussmannovih del v angleškem slogu, na primer zbirk *Neue fünfstimmige Paduane und Galliarde* in *Neue Intrade mit sechs und fünff Stimmen* (obe iz leta 1604) s številnimi novostmi, ki jih je Posch vključil v svoj *Musicalische Tafelfreudt*; na primer dinamične oznake P. in F., raba kromatike, predpisovanje strunskih glasbil, predvsem iz družine violin ipd.

Zelo verjetno pa Haussmann ni bil edini Poschev zgled, ki bi ga lahko spoznal v Regensburgu. Morda se je leta 1602 ali 1603 seznanil tudi z Michaelom Praetoriusom, ki se je takrat mudil v tem mestu, leta 1603 kot organist.⁵⁵ Praetorius, sicer najbolj znan kot avtor monumentalne glasbene enciklopedije *Syntagma*

52 Predvsem *Neue artige und liebliche Täntze* (1598 in sledeči ponatise), *Venusgarten* (1602), *Rest Von Polonischen und anderen Täntzen* (1603), v kateri so tudi intrade za ansambel viol, *Neue fünfstimmige Paduane und Galliarde* (1604) itd. Natančni opisi z incipiti skladb so objavljeni v Lynn, *Valentin Haussmann*.

53 Se je pa v rokopisih, ki so za potrebe pouka in muziciranja nastajali na šoli, ohranila vrsta Haussmannovih štiriglasnih kompozicij; na primer v: D-Rp, A.R. 942–946, A.R.996–1010 in AN 1.

54 Zelo podobni pari plesov, imenovanih »Tanz – Proportio«, so tudi v ohranjeni rokopisni spominski knjigi enega ali več študentov wittenberške univerze iz okoli leta 1602 (S-Uu, vmhs 132). Zapisani so v tabulaturah za glasbila s tipkami in so bili po mojem mnenju namenjeni prav plesu, ki je bil med univerzitetnimi študenti zelo priljubljen. Rokopis vsebuje tudi gagliarde (ena je imenovana celo »angleška«, en par ples–poples pa uvaja gagliarda, imenovana »chi passa per questa strada«, torej nakazuje italijanski vzor ali predlogo). V zbirki je zapisanih tudi nekaj del Valentina Haussmanna in Johanna Hermana Scheina. Gl. Stęszewska in Pożniak, »*Tańce polskie*«, str. 292–297 in 78–83 (notni del).

55 Kite-Powell, Introduction, str. xviii.

musicum (v treh knjigah, ki so izšle v letih 1618 in 1619), je mnogo potoval po vsem nemško govorečem prostoru, svoje obiske pa je vedno izkoristil za izvajanje glasbe ter poučevanje zborovodij, organistov in cerkvenih glasbenikov, s katerimi je prišel v stik. Praetorius se je ves čas seznanjal z novostmi, kot je na primer uporaba generalnega basa na italijanski način, razlage pa je nato vključil v svojo enciklopedijo.

Malo manj je znano, da je bil Praetorius tudi velik zbiralec in prirejevalec posvetne, predvsem plesne glasbe raznih dežel in tradicij.⁵⁶ Njegova najbolj znana ohranjena zbirka plesne glasbe *Terpsichore* (1612), ki vsebuje kar 312 predvsem francoskih, a tudi drugih plesov, je bila očitno samo del mnogo večjega projekta serij izdaj takratne plesne glasbe, ki ga je Praetorius pripravljal pod skupnim naslovom *Musarum Aoniarum*; posamezne knjige naj bi se imenovala po različnih muzah. Poleg zbirke *Terpsichore*, muze plesa, je tudi za knjigo, posvečeno Evterpi, muzi glasbe, predvidel številne plesne skladbe: angleške in italijanske pavane, plese in gagliarde. V Taliji, muzi komedije, so bile načrtovane toccate in canzone, namenjene predvsem izvajanju na glasbilih iz družine violin, kar je pozneje posnemal tudi Isaac Posch. Prav ta zvezek je imel leta 1619 na prodaj Abraham Wagenmann, tiskar v Nürnbergu, ki je dve leti pozneje tiskal Poschev *Musicalische Tafelfreudt*.⁵⁷

Z glasbenega vidika Poscheva plesna zbirka *Musicalische Ehrenfreudt*, kot že rečeno, sodi med zanimivejše primere v nemških tiskarskih središčih natisnjenih zbirk v nize urejenih ansambelskih inštrumentalnih skladb, še posebno mesto v evropski glasbeni zgodovini pa gre njegovim plesom zato, ker je avtor v uvodu nedvoumno zapisal, da so namenjeni dejanskemu plesu, česar druge podobne zbirke ne omenjajo.

Kako plesati na Poschevo glasbo?

Poscheve plese s poplesi ter gagliarde in cournate, posvečene koroškimi deželni stanovom, so na območju današnje Republike Slovenije torej tudi plesali. Ker je tradicija plesne vzgoje, ki je je bil obvezno deležen vsak član višjega sloja, slonela predvsem na praktičnem pouku in se je prenašala bolj ali manj ustno, imamo na voljo zelo malo konkretnih pomagal pri rekonstrukciji v 21. stoletju. Ker je znano, da so na najbližjem dvoru plesali tudi po italijanski – tedaj bi lahko rekli kar evropski – modi, si lahko pomagamo s koreografijami, opisi in navodili nekaterih

⁵⁶ Holman, *Terpsichore*, str. 34–38.

⁵⁷ Prav tam, str. 37.

priročnikov iz romanskega sveta, zelo nazornim Arbeaujevim iz osemdesetih let 16. stoletja ter s koreografsko bogatima Carosovim in Nerijevim s preloma 16. stoletja, ki pa sta se uporabljala še globoko v 17. stoletju.⁵⁸ Graški plesni mojster v prvem desetletju 17. stoletja Ambrosio Bontempo ju je zagotovo poznal.

Za pepelnični ples leta 1608 je med drugim pripravil vsaj dve koreografiji po priročnikih Negrija in Carosa: *Galleria di amor* in *Fiamma di amor*. Na plesu, o katerem je nadvojvodinja Marija Magdalena poročala svojemu bratu Ferdinandu,⁵⁹ so sicer plesali italijanske plese: intrado, gagliarde, canarie itd., a tudi domače (nemške) plese. Nekatere izmed njih je nadvojvodinja poimenovala. Tako pravi, da je *Gallerio di amor* v Gradcu plesalo šest plesalcev. Omenja tudi svoja plesa v paru s plesnim mojstrom, ples v dveh parih in plese v troje: enkrat je plesala z bratom Maksimilijanom in Ambrosiєм Bontempom, drugič pa z Bontempom in grofico Portia.

Za posebne priložnosti so torej posebni plesni mojstri pripravili koreografije, ki so se jih plesalci naučili, sicer pa so lahko tudi improvizirali ali izvajali samo osnovne korake. Poscheva plesna glasba se vsaj danes zdi precej zahtevna, za plesno rekonstrukcijo pa sta potrebna dober premislek in koreografska iznajdljivost v uporabi znanih elementov.⁶⁰ Glede na avtorjevo pripombo o poplesih, ki so namenjeni le »najboljšim« plesalcem, pa bi si lahko mislili, da so bili tudi za 17. stoletje kar precej zahtevni in primerni samo za plesalce, predvsem moške, ki so bili fizično pripravljene na veliko poskokov in težjih skokov ter na hitro premikanje nog, kar je sodilo v »besednjak« hitrih tridobnih plesov, gagliard in poplesov.

Izbrani Poschevi plesi so ob štiristoletnici izida zbirke *Musicalische Ehrenfreudt* aprila in avgusta 2018 ponovno zaživel tudi v svoji plesni funkciji. V odlični

⁵⁸ Omenjeni plesni priročniki prinašajo podrobne opise posameznih korakov ter številne možne kombinacije gibov in korakov, tako imenovane koreografske vzorce oziroma enote. Opisane so tudi njihove številne različice z dodatnimi manjšimi figurami in gibi. Plesalci, ki so bili dovolj izurjeni in drzni, so imeli proste roke, da so si na licu mesta izmišljali povsem nove vzorce v slogu določenega plesa. Žal noben priročnik ne daje splošnih navodil ali pravil za najprimernejše koreografije, čeprav natanko opisujejo, kako se je treba pri plesu obnašati. Napotki, ki jih dajejo stari mojstri, so praviloma bolj določilni kot opisni. Tako vse navedene koreografije ustrezajo le točno določenim plesom. Pri tem ne smemo pozabiti, da so avtorji na teh mestih podali zgolj svoje zamisli o najprimernejših kombinacijah plesnih figur in gibov. V plesu zgodnjebaročne dobe ni bilo absolutnih pravil, tako da so morali plesalci po svojem znanju in iznajdljivosti sami uporabljati znani plesni besednjak ter kombinacije vzorcev in njihovih različic izvajati tako, da so se ujemale z glasbeno spremljavo.

⁵⁹ Kokole, *The dances*, str. 80–81.

⁶⁰ Podrobneje o plesih Poscheve zbirke *Musicalische Ehrenfreudt* in njihovih plesnih elementih gl. Kokole, *The dances*, str. 88–95.

Slika 4: Plesna trojica Milan Tomášik, Lidija Podlesnik Tomášiková in Lieven Baert na koncertu Isaac Posch in sodobniki. Musicalische Ehrenfreudt – 400. obletnica natisa v okviru 33. Slovenskih glasbenih dnevov, 13. aprila 2018 na Ljubljanskem gradu (foto©Ljubljana Festival/Mediaspeed, z dovoljenjem).

koreografiji Lievena Baerta so se v različnih kombinacijah, kot je bilo v navadi v začetku 17. stoletja, zavrteli člani skupine *Cortesia* ob spremljavi ansambla za staro glasbo *musica cubicularis*. Lidija Podlesnik Tomášiková, muzikologinja in glasbena pedagoginja, ustanoviteljica skupine *Cortesia*, se že dobri dve desetletji posveča oranju ledine pri oživljanju starih plesov v Sloveniji, izobraževanju in preučevanju plesne prakse preteklih obdobij.⁶¹ Tokrat so Poschev ples s proporcem številka XV in couranta III ter trojica plesa s proporcem in gagliardo XII iz leta 1618 prvič zaživel tudi v profesionalni koreografiji in historičnih kostumih.

Koda

Tako kot je bila plesna izvedba paša za ušesa in oči leta 2018, si lahko mislimo, da sta ples in glasba premoščala in presegala verske razprtije, ki so prav v letu izida

⁶¹ O starejši plesni kulturi na Slovenskem gl. na primer njen prispevek iz leta 2012. Podlesnik Tomášiková, *Evropski gradovi in plesna kultura*.

Poscheve prve tiskane zbirke dosegle vrhunec in botrovale začetku dolgoletnega vojaškega spopada. Morda pa so prav versko-politične okoliščine privedle do tega, da se je ta, tudi v italijanskem glasbenem slogu odlično podkovani glasbenik naselil v Celovcu, kjer so ga pod svoje okrilje sprejeli tamkajšnji veljaki, povečini še vedno protestantske veroizpovedi. Vsekakor pa je lahko samo kakovost njegovega dela prepričala tedanjega vodjo protireformacijskega gibanja v Notranji Avstriji, knezoškofa Tomaža Hrena, da ga je izbral za velika popravila glasbil v Gornjem Gradu in Ljubljani. Po zvokih glasbe Isaaca Poscha so po letu 1618 plesali tako goreči katoličani kot zagrizeni protestanti notranjeavstrijskih in nekaterih nemških dežel.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 445 (fol. 291d in fol. 1317–1322); šk. 888 (fol. 364 in 464).

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana

Gornji Grad A, Fasc. 72, mapa 3: »Orgle 17. in 18. stol.«, 28. 5. 1617, 15. 10. 1617 in 11. 2. 1618.

D-Rsa – Stadtarchiv Regensburg

Historische Verein für Oberplatz und Regensburg, Ms.R. 285/2.

D-Rp – Regensburg, Bischöfliche Zentralbibliothek

Proskesche Musikabteilung, A.R. 964–984: prepis zbirke *Musicalische Ehrenfreudt* iz srede 17. stoletja (verjetno za uporabo v *Gymnasium poeticum*); manjkajo celoten glas Altus ter gagliarde IX–XII, courante I–II, Tanz in proportio IX–XV v glasovnem zvezku Tenor.

Tiskani viri

Posch, Isaac: *Musicalische Ehrenfreudt. Das Jst: Allerley Neuer Balleten, Gagliarden, Couranten und Täntzen Teutscher arth, mit 4. Stimmen wie solche auff Adelichen Panqueten auch andern ehrlichen Convivijs und Hochzeyten Gemusicirt und auff allen Instrumentalischen Sayttenspielen &c. zur Froeligkeit gebraucht werden moegen: Erster Theil*. Regensburg: Matthias Mylius, 1618 (RISM P 5241; edini

izvirni v celoti ohranjeni natis v D-Rp, A.R. 424–428; in pomanjkljivo ohranjeni basovski glasovni zvezek istega natisa, A.R. 740).

Posch, Isaac: *Musicalische Tafelfreudt*. Nürnberg: Abraham Wagenmann, 1621 (RISM P 5242; ohranjeni so trije izvodi).

Posch, Isaac: *Harmonia concertans*. Nürnberg: Simon Halbmayer, 1623 (RISM P 5244; ohranjenih je osem izvodov).

Literatura

Biancarelli Martinelli, Roberto: Paul Homberger: Il primo intermediario tra Galileo e Keplero. *Galileana*, 1, 2004, str. 171–181.

Fabjančič, Vladislav: *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820*. 3. zvezek: *Župani in sodniki 1605–1650*. Gradivo in razprave, zv. 28. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2005.

Federhofer, Hellmut: *Musikpflege und Musiker am Grazer Habsburgerhof der Erzherzöge Karl und Ferdinand von Innerösterreich (1564–1619)*. Mainz: B. Schott's Söhne, 1967.

Göhler, Albert: *Verzeichnis der in den Frankfurter und Leipziger Messekatalogen der Jahre 1564 bis 1759 angezeigten Musikalien*. Hilversum: Frits A. M. Knuf, 1965.

Grabnar, Klemen: From Graz to Ljubljana? Towards Discovery of the Origin of the Hren Choirbooks. *De musica disserenda*, 11, 2015, št. 1–2, str. 211–227.

Grabnar, Klemen: The Litaniarum liber (SI-Lnr, Ms 344): Transmission of Musical Litanies from Graz to the Duchy of Carniola. *Music Migration in the Early Modern Age. Centres and Peripheries: People, Works, Styles, Paths of Dissemination and Influence* (ur. Jolanta Guzy-Pasiak in Aneta Markuszewska). Varšava: Liber Pro Arte, 2016, str. 183–197.

Holman, Peter: *Terpsichore at 400: Michael Praetorius as a Collector of Dance Music*. *The Viola da Gamba Society Journal*, 6, 2012, str. 35–51.

Kheppiz, Paul: *Clagenfurterische Chronik* (ur. Dieter Jandl). *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, zv. 94. Celovec: Verlag des Geschichtsvereins für Kärnten, 2008.

Kite-Powell, Jeffery: Introduction. Michael Praetorius: *Syntagma Musicum III* (prevedel in uredil Jeffery Kite-Powell). Oxford: Oxford University Press, 2004, str. xvii–xxx.

Koch, Klaus-Peter: *Documentary Biography of Valentin Haussmann. Valentin Haussmann (1565/70–ca. 1614). A Thematic-Documentary Catalogue of His Works*

- (ur. Robert B. Lynn). *Thematic Catalogues*, zv. 25. Stuyvesant – NY: Pendragon Press, 1997, str. 1–52.
- Kočevar, Vanja: *Vojvodina Kranjska v času Ferdinanda II. (1595–1637): Politična zgodovina osrednje slovenske dežele*. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, 2016.
- Kokole, Metoda: Archduke Ferdinand's Musical Parnassus in Graz. *De musica disserenda*, 13, 2017, št. 1–2, str. 39–57.
- Kokole, Metoda: Echoes of Giovanni Gabrieli's Style in the Territories between Koper and Graz in the First Quarter of the Seventeenth Century. *Giovanni Gabrieli. Transmission and Reception of a Venetian Musical Tradition* (ur. Rodolfo Baroncini, David Bryant in Luigi Collarile). Turnhout: Brepols, 2016, str. 51–67.
- Kokole, Metoda: *Isaac Posch »diditus Eois Hesperiusque plagis« – slavljen v deželah Zore in Zatona*. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Kokole, Metoda: *Isaac Posch »diditus Eois Hesperiusque plagis« – Praised in the Lands of Dawn and Sunset*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009.
- Kokole, Metoda: *Musicale essercitio*. O glasbenem izobraževanju slovenskih protestantov. *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času* (ur. Sašo Jerše). Ljubljana: Slovenska matica, 2009, 162–183.
- Kokole, Metoda: *Pesem, pojdi k mojemu gospodu (»Canzon vatten' al mio signore«)*. Glasbeniki in podporniki glasbene umetnosti – gospodje Khisli. *Grad Khislstein in zgodbe rodbine Khisl* (ur. Veronika Pflaum in Marjana Žibert). Kranj: Gorenjski muzej, 2018, str. 50–60.
- Kokole, Metoda: The dances of Posch's collection *Musicalische Ehrenfreudt* as functional music. *De musica disserenda*, 2, 2006, št. 2, str. 75–98.
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. *Historia annua Collegii Societatis Iesu Labacensis* (ur. France Baraga, prevedla Marija Kiauta). Ljubljana: Družina, Provinciat Družbe Jezusove, 2003.
- Lynn, Robert B. (ur.): *Valentin Haussmann (1565/70–ca. 1614)*. *A Thematic-Documentary Catalogue of His Works*. *Thematic Catalogues*, zv. 25. Stuyvesant – NY: Pendragon Press, 1997.
- Owens, Samantha: Pictorial Depictions of Musicians, Musical Instruments & Music-Making in the *Stammbücher* of Paul Jenisch (1558–1647) and Johann Michael Weckherlin (1579–1631). *De musica disserenda*, 15, 2019, št. 1–2, str. 159–177.
- Podlesnik Tomášiková, Lidija: Evropski gradovi in plesna kultura v 15. stoletju: uvid v izvajalsko plesno prakso na osnovi preučevanja virov. *Kronika*, 60, 2012, str. 575–582.

under the wing of local magnates, most of whom still practiced Protestantism. In any case, it was the quality of his work that persuaded the leader of the Counter-Reformation movement in Inner Austria, Prince-Bishop Thomas Chrön, to select him to perform major repairs on musical instruments in Gornji Grad and Ljubljana. After 1618, both fervid Catholics and determined Protestants of the Inner Austrian and a few German provinces danced to the music composed by Isaac Posch.

POLONA VIDMAR

Likovne upodobitve Valterja grofa Leslieja med tridesetletno vojno

Častnik škotskega rodu Valter Leslie, ki se je leta 1631 vključil v pehotni polk Adama Erdmana grofa Trčke, je 25. februarja 1634 v zahodnočeškem mestu Cheb sodeloval pri izvensodni usmrtitvi cesarskega generalisima Albrehta Wallensteina in njegovih zadnjih privržencev.¹ V naslednjih desetletjih so nastale številne likovne upodobitve usodnih dogodkov. Najobsežnejši nabor risb, grafik in slik je bil prikazan na razstavi o Wallensteinovih umetnostnih naročilih v praški Valdštejnovi palači leta 2007, pri čemer so pisci kataloških enot preučevali zlasti usklajenost upodobitev z ohranjenimi pisnimi viri in politično tendencioznost upodobitev v prid zarotnikom ali Wallensteinu.² Večina razstavljenih del je bila ilustracija letakov in novic, s katerimi so anonimni pisci obveščali javnost o smrti generalisima in njegovih privržencev.³ Na risbah, grafikah in slikah je upodobljen tudi Valter Leslie, ki je bil z nakupom gospostva Gornji Ptuj leta 1656 od vseh sodelujočih pri usmrtitvi pozneje najtesneje povezan s slovenskim ozemljem. Sodelovanje Valterja Leslieja v zaroti proti Wallensteinu in njegovi usmrtitvi ter Lesliejeva vojaška, dvorna in diplomatska kariera sta bila predmet številnih obravnav, zlasti tistih zgodovinarjev, ki so se ukvarjali z

---

1 O usmrtitvi Wallensteina in njegovih privržencev ter vlogi Valterja Leslieja gl. zlasti Srbik, *Wallensteins Ende*; Diwald, *Wallenstein*, str. 527–531; Mann, *Wallenstein*, str. 1087–1141; Minha, *Walter Graf Leslie*, str. 84–94; Broucek, *Leslie*, str. 331–332; Polišíenský in Kollmann, *Wallenstein*, str. 247–250; Worthington, *Scots*, str. 152–167; Rebitsch, *Wallenstein*, str. 222–225; Münkler, *Der Dreissigjährige Krieg*, str. 617–633. V prispevku je uporabljena oblika priimka Wallenstein (tudi *Waldstein*, *Valdštejn*), ker je v slovenski literaturi najpogostejša.

2 *Albrecht von Waldstein*, str. 418, 422–423, 450–452, 464, 477–478.

3 O obveščanju javnosti po umoru v Chebu in tendencioznosti sporočil v prid Wallensteinu ali proti njemu gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 210–271.

Wallensteinom,⁴ s častniki z britanskega otočja v cesarski vojski⁵ ali z drugimi zarotniki,⁶ Lesliejeva graditeljska in naročniška dejavnost pa sta pritegnili pozornost umetnostnih zgodovinarjev.⁷ Tudi vrhunec Lesliejeve kariere, ko je vodil cesarsko odposlanstvo k sultanu Mehmedu IV. v letih 1665 in 1666, ki je bilo upodobljeno z zgodovinskimi prizori, portreti in alegorijami, je bil predmet zgodovinskih in umetnostnozgodovinskih obravnav.⁸ Pričujoči prispevek temelji na raziskavi upodobitev Valterja Leslieja v likovni umetnosti med tridesetletno vojno, ki doslej še niso bile sistematično zbrane in preučene. Na izbranih grafikah, risbah in slikah so analizirane njihova dokumentarna in propagandna vloga ter politična tendencioznost likovnih sporočil.

Valter Leslie in interpretacija chebskih dogodkov

Valter Leslie, eden od mlajših sinov Johna, desetega barona Balquhanskega, je bil rojen leta 1606 v gradu Fetternear v Aberdeenshiru na vzhodu Škotske.⁹ V uveljavljenem sistemu primogeniture ni mogel upati na dedovanje plemiškega naslova in družinskih posesti, zato se je odločil za vojaško kariero in se okrog leta 1624 vključil v vojsko protestantskih Združenih nizozemskih provinc.¹⁰ Leta 1628 se je v danski ali švedski službi bojeval v Stralsundu v severni Nemčiji.¹¹ Kmalu nato se je vključil v cesarsko vojsko, ki je s sistemom vojaškega podjetništva

4 Gl. na primer Srbik, *Wallensteins Ende*; Diwald, *Wallenstein*, str. 527–531; Mann, *Wallenstein*, str. 1087–1141; Polišínský in Kollmann, *Wallenstein*, str. 247–250; Rebitsch, *Wallenstein*, str. 222–225.

5 Schmidhofer, *Das irische*, str. 44–48; Worthington, *Scots*, str. 142–288; Worthington, *British*, str. 38, 111.

6 Barker, *Generalleutnant Ottavio*, str. 337–350; Rebitsch, *Matthias Gallas*, passim.

7 Gl. na primer Ciglencečki, *Družini Leslie*, str. 44–46; Weigl, *V kaftanu k cesarju*, str. 45–50; Vnuk, *Gradbeni posegi*, str. 50–64; Nokkala Miltová, *Ve společenství*, str. 22–54.

8 Ciglencečki, *Družini Leslie*, str. 45; Weigl, *V kaftanu k cesarju*, str. 45–47; Trauth, *Maske und Person*, str. 263–264; Steiner, *Zwischen*, str. 276–303; Steiner, *Die habsburgische*, str. 233–267; Vidmar, *Cæsari*, str. 75–90. Za upodobitve cesarskih diplomatov v zgodovinskih prizorih, portretih in alegorijah gl. Polleroß, *Gesandte*, str. 41–67.

9 Schwarz, *The Imperial*, str. 276; Barker, *Army*, str. 47; Worthington, *Scots*, str. 152. Navedba Lotharja Höbelta, da je bil Valter Leslie sin obskurnega škotskega lairda, ni skladna z ugledom družine; gl. Höbelt, *Ferdinand III.*, str. 119.

10 Worthington, *Scots*, str. 153. Lesliejevo kratko poročilo o začetkih vojaške kariere je objavljeno v Maurice, *Le Blason*, str. 494. Na Mauricovo delo me je opozoril kolega Boris Hajdinjak, za kar se mu iskreno zahvaljujem.

11 Worthington, *Scots*, str. 153.

ambicioznim mladim tujcem ponujala številne možnosti napredovanja in pridobitništva.¹² Od poletja 1630 je Valter Leslie, skupaj z Johnom Gordonom iz škotske rodbine, ki je imela posesti v bližini Balquhanea, sodeloval pri obleganju Mantove.¹³ Po vrnitvi položaja generalisimu Albrehtu Wallensteinu decembra 1631 sta se Leslie in Gordon pridružila njegovi vojski v severni Nemčiji.¹⁴ Julija 1632 je bil Gordon imenovan za podpolkovnika (*Obristleutnant*), Leslie pa za polkovnega stražmojstra (*Obristwachtmeister*) oziroma majorja v pehotnem polku Adama Erdmana grofa Trčke.¹⁵ Kmalu po bitki pri Freistadtu leta 1632 je bil Gordon imenovan za poveljnika polka *Novi Trčka*, Leslie pa je deloval kot njegov predstavnik na dvoru.¹⁶ Po bitki pri Lützen novembra 1632 se je polk *Novi Trčka* nastanil v Chebu na zahodu Češke, proti koncu naslednjega leta pa sta se Leslie in Gordon vključila v visoko politiko, ki je vodila v usmrtitev Wallensteina.¹⁷

Leslieju kot nižjemu častniku verjetno niso bile znane vse podrobnosti zarote, ki so jo vodili generali Piccolomini, Gallas, Aldringen, Marradas in Colloredo.¹⁸ Po Wallensteinovem prihodu v Cheb, 24. februarja 1634, je bil Leslie priča njegovega izbruha jeze ob seznanitvi s tajnim patentom cesarja Ferdinanda II. z dne 24. januarja, s katerim je cesar odredil Wallensteinovo odslovitev s položaja in aretacijo.¹⁹ Po tem izbruhu so Leslie, John Gordon in irski polkovnik John Butler sklenili, da ga naslednjega dne aretirajo, vendar naj bi Leslie že tedaj predlagal Wallensteinovo usmrtitev.²⁰ Sklep o usmrtitvi je bil sprejet, ko jim je Piccolominijev odposlanec, general Giulio Diodati, predal navodila in jih seznanil z vsebino drugega cesarskega patenta z dne 18. februarja, ki je potrdil zamenjavo v vrhu vojske.²¹ Okrog poldneva,

12 Redlich, *The German Military*; Worthington, *Scots*, str. 146–147.

13 Worthington, *Scots*, str. 152–153; Worthington, *British*, str. 107; Krummholz, *Sacco di Mantova*, str. 321–322, 324, 326; Rebitsch, *Matthias Gallas*, str. 46–59.

14 Worthington, *Scots*, str. 153; Worthington, *British*, str. 107.

15 Minha, *Walter Graf Leslie*, str. 72; Worthington, *Scots*, str. 153–154; Worthington, *British*, str. 107. Za opredelitve činov *Obristleutnant* in *Obristwachtmeister* gl. Redlich, *The German Military*, str. 218.

16 Worthington, *Scots*, str. 154.

17 Prav tam, str. 158.

18 Minha, *Walter Graf Leslie*, str. 79; Worthington, *Scots*, str. 158.

19 Za kratko obravnavo patenta gl. Mieck, *Wallenstein*, str. 149–152; Worthington, *Scots*, str. 160–161; za Lesliejevo prisotnost pri Wallensteinovi seznanitvi s tajnim patentom gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 172–173; Mann, *Wallenstein*, str. 1115; Mieck, *Wallenstein*, str. 154; Worthington, *Scots*, str. 163.

20 Mann, *Wallenstein*, str. 1121–1122; Minha, *Walter Graf Leslie*, str. 89; Mieck, *Wallenstein*, str. 154. Da je bil Leslie pobudnik umora, navaja tudi Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 175.

21 Mieck, *Wallenstein*, str. 155. O vlogi Giulia Diodatija, ki je le šest dni pred tem od Wallensteina prestopil k zarotnikom, pri predaji Piccolominijevih navodil gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str.

25. februarja, so Leslie, Gordon in Butler sklenili, da bodo za izvršitev odločitve v chebskem gradu priredili pojedino, na katero bodo povabili Wallensteina in njegove zadnje privrženke.²² Wallenstein se je zaradi bolezni opravičil, večerje pa so se udeležili generala Christian baron Ilow in Adam Erdman grof Trčka, vodja čeških emigrantov Vilém grof Kinský in eden od Wallensteinovih sekretarjev, ritmojster Heinrich Niemann.²³ Po pojedini in napitnicah odsotnemu Wallensteinu so na Lesliejev znak v jedilnico vdrli vojaki pod poveljstvom majorja Roberta Geraldina in stotnika Walterja Devereuxa ter z rapirji pokončali opite Wallensteinove privrženke, medtem ko so jih zarotniki opazovali.²⁴ Nato so se dragonci Butlerjevega polka odpravili v hišo emigranta Alexandra Pachelbla na glavnem trgu, v kateri je bival Wallenstein, stotnik Devereux pa ga je zabodel s partizano.²⁵ Wallensteinovo truplo so prepeljali v chebski grad, po legendi v Lesliejevi kočiji, zarotniki pa so poskrbeli, da v mestu ni prišlo do nemirov.²⁶

Leslie, Gordon in Butler so takoj po dogodkih v Chebu napisali poročila, saj so se zavedali problematike izdaje poveljnika in zahrbtnosti umora. V njih so poudarili Wallensteinovo izdajstvo, skrb, da se mu bodo v Chebu pridružili cesarjevi vojaški nasprotniki, in posledično nujnost Wallensteinove usmrtitve, hkrati pa so skušali lastne zasluge predstaviti v najboljši luči.²⁷ Pri predstavljanju svojih zaslug je bil najspretnjši Leslie, ki je s svojim poročilom prispel na Dunaj 3. marca 1634, kot prvi od zarotnikov.²⁸ Čeprav Wallensteinovega umora niso vsi slavili kot junaško in patriotsko dejanje, so Leslie, Gordon in Butler po uradni interpretaciji v pravnem smislu obveljali za izvršitelje smrtne obsodbe proti notoričnemu uporniku proti cesarstvu, ki sta jo posredno vsebovala cesarska patenta.²⁹

176; Worthington, *Scots*, str. 162.

22 Mann, *Wallenstein*, str. 1117.

23 Mieck, *Wallenstein*, str. 145.

24 Murr, *Die Ermordung Albrechts*, str. 28; Schwarz, *The Imperial*, str. 276; Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 186–187; Mann, *Wallenstein*, str. 1120; Minha, Walter Graf Leslie, str. 89, 93; Mieck, *Wallenstein*, str. 145; Worthington, *Scots*, str. 163–164.

25 Mieck, *Wallenstein*, str. 145.

26 Minha, Walter Graf Leslie, str. 94; Mieck, *Wallenstein*, str. 145; Worthington, *Scots*, str. 166.

27 Za poročila in njihovo verodostojnost gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 145–159, 313–321.

28 Gl. na primer Minha, Walter Graf Leslie, str. 97–99.

29 Mieck, *Wallenstein*, str. 155.

Vizualizacije chebskih dogodkov

Kmalu po usmrtitvah so bili natisnjeni letaki in novice, opremljeni z bakrorezi, ki so bolj ali manj verodostojno upodabljali dogodke v Chebu. Po mnenju Tomáša Kykala so usmrtitve Wallensteina in njegovih zadnjih privržencev najbolj verodostojno ter brez poznejših manipulacij in propagande upodobljene na anonimnem tridelnem bakrorezu na nedatiranem letaku, ki je verjetno nastal kmalu po dogodku.³⁰ Letak je naslovljen *Relation Wie Genneral Walstain Hertzogen von Friedland neben anderen Obristen zu Eger den 15/25 Februarii sein erstochen vnd erschlagen worden. Anno 1634 (Poročilo, kako so bili zabodeni in pobiti general Wallenstein – vojvoda Friedlandski – in drugi polkovniki v Chebu 15./25. februarja 1634)*. Bakrorezec je dogajanje razdelil na tri dele po kronološkem redu. Levo je upodobil grajsko dvorišče s skupinami vojakov ter v kubični stavbi z odprto sprednjo stranico prikazal usmrtitev Wallensteinovih privržencev Trčke, Ilowa, Kinskega in Niemanna v grajski jedilnici. Na sredini je upodobil pogled v spalnico Pachelblove hiše na glavnem trgu, v kateri Walter Devereux s partizano ubija bolnega in nemočnega Wallensteina v spalni srajci. Desno se dogajanje nadaljuje na dvoriščni strani Pachelblove hiše, kjer vojaki vlečejo Wallensteinovo truplo po stopnicah in ga nato z vozom (*Mistwagen*) odpeljejo k drugim truplom v chebski grad. Na letaku, ki ga je objavil Tomáš Kykal, je pod bakrorezom dvostolpično besedilo, v katerem so dogodki popisani nevtrarno, brez politične opredelitve pisca. Od zarotnikov je v besedilu z imenom naveden le namestnik polkovnika Gordon.

Natisnjen pa je bil tudi letak z enakim tridelnim bakrorezom in podobnim naslovom *Wie Genneral Walstain Hertzogen von Friedland neben anderen Obristen zu Eger den 25 Februarj sein erstochen vnd erschlagen worden. Aō 1634 (Kako so bili zabodeni in pobiti general Wallenstein – vojvoda Friedlandski – in drugi polkovniki v Chebu 25. februarja 1634)*, vendar z drugim besedilom (sl. 1), ki je izrazito uperjeno proti Wallensteinu, saj ga označuje kot tirana, ki je prejel zaslužen plačilo. Slabo obveščeni avtor letaka je generalisimovo usmrtitev pripisal Valterju Leslieju in polkovnega stražmojstra oziroma majorja ponižal v stotnika, ki naj bi Wallensteina zabodel s partizano, medtem ko je ta stal pred posteljo v spalnici. Za lažjo identifikacijo vpletenih oseb so na bakrorezu dodane črke (W za Wallensteina, B za Butlerja, L za Leslieja, M za mušketirje). Wallensteinov domnevni morilec Valter Leslie je oborožen s korzeko namesto s partizano, ki je omenjena v besedilu.

³⁰ *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 6.6.7, str. 477–478 (avtor besedila Tomáš Kykal).

Slika 1: Usmrtitev Wallensteina in njegovih privržencev, bakrorez, 1634 (Wikimedia Commons).

Ohranjeni verziji letaka dokazujeta, da je bilo mogoče enak bakrorez natisniti na letakih, ki so bili kritični do Wallensteina, in tistih, ki so bili politično nevtralni. Tendencioznost letaka je bilo mogoče razbrati iz besedila, ne iz likovne upodobitve.

Kmalu po chebskih dogodkih je bil natisnjen anonimni bakrorez s štirimi upodobitvami v pravokotnih poljih in portretom Wallensteina v osrednji kartuši (*Eigentlicher Abriß wie das der General Friedlandt, von den Obristen Leutnampt Jordan zu Eger ist erstochen worden. Anno 1634 / Pravi oris, kako je podpolkovnik Jordan v Chebu zabodel generala Friedlandskega. Leta 1634*).³¹ Ob glavnih protagonistih so napisane tablice s priimki. V prvem polju vstopajo dragonci v grajsko jedilnico in s puškami streljajo na Wallensteinove privržence, ki sedijo pri mizi (*Allhie werden*

³¹ Za bakrorez gl. Hughes-Hallett, *Heroes*, str. 498–499.

die adherenten umbgebracht / Tukaj ubijajo privržence). V drugem polju polkovnik Gordon (*Ob: Jordann*) s korzeko prebada Wallensteina, ki je oblečen v uniformo in oborožen z mečem. V tretjem polju generalisimovo truplo vlečejo po stopnicah, prizor pa spremljata podpolkovnik Gordon (*Ob: Leu: Jorthan*) in podpolkovnik Butler (*Ob: Leu: Buttler*). V četrtem polju peljejo dragonci Wallensteinovo truplo z vozom čez chebski glavni trg. Zaradi posmehljivega napisa v četrtem polju (*Friedländers triumphwagen ist ein mist karch / Triumfalni voz Friedlandskega je gnojni voz*) sklepamo, da je bil bakrorez namenjen ilustriranju pamfleta, ki ni bil naklonjen Wallensteinu, kljub temu da je bakrorezec z upodobitvijo uniforme in meča ohranil generalisimovo vojaško dostojanstvo. Bakrorezec je bil slabo obveščen o dogajanju v grajski jedilnici, v kateri so zarotniki privržence pokončali z rapirji, da s streli ne bi pritegnili pozornosti vojakov, ki bi še utegnili biti zvesti Wallensteinu. Prav tako ni poznal Wallensteinovega morilca Devereuxa, saj je ključno vlogo pripisal Johnu Gordonu. Leslie na napisnih tablicah ni naveden.

Sorodno zasnovana je upodobitev Wallensteinove usmrčitve na nedatiranem letaku, na katerem sta dogajanja v grajski jedilnici in spalnici Pachelblove hiše upodobljeni v sosednjih prostorih iste stavbe (sl. 2).³² Na levi je upodobljen umor generalisima, ki je prikazan v uniformi. Zdi se, da je Wallenstein sedel pri mizi in pisal, nato pa se je skušal braniti z mečem in pištolo, ki ležita na tleh. Na desni je upodobljen kaotičen boj v grajski jedilnici, tudi ta neverodostojno prikazan, saj v njej ni prišlo do streljanja s puškami. Letak je kritičen do eksekutorjev; poudarjene so spletke tako imenovane španske stranke na dvoru, saj se kratko besedilo letaka pričinja z besedami: *Nuhn ligt Fridland gefält, durch Spannisch Mordt unndt List, Hochmuth, falsch Regiersucht, daran meist schuldig ist /.../ (Španski umori in zvijače so pokosili Friedlandskega, za kar sta kriva predvsem napuh in hinavska sla po vladanju /.../)*. Po mnenju Volkerja Meida anonimni avtor letaka za dogodke v Chebu ni okrivil Wallensteinovih političnih ambicij, temveč goljufivo habsburško politiko, zaradi česar letak ni mogel nastati na Dunaju.³³ Valterja Leslieja na bakrorezu ni mogoče identificirati.

Tudi anonimni dvodelni bakrorez z naslovom *Eigentliche Vorbildung der zu Eger an dem Hertzogen von Friedland vnd etlich andern Keyserlichen Obristen vnd Officieren, den 15. Febr: dess 1634. Jahrs verübten Mordthat* (Pravi prikaz umora vojvode Friedlandskega ter drugih cesarskih polkovnikov in častnikov v Chebu 15. februarja 1634)

32 Za letak gl. *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 6.6.6, str. 477 (avtor besedila Jan Biederman); *Rebitsch, Valdštejn*, str. 180.

33 Meid, *Im Zeitalter des Barock*, str. 100.

Slika 2: Usmrtitev Wallensteina in njegovih privržencev, bakrorez, 1634 (Albrecht von Waldstein. *Inter arma silent musae?* (ur. E. Fučíkova, L. Čepička), str. 309).

je s terminom umor kritičen do eksekutorjev (sl. 3). Ta upodobitev je posebej pomembna, saj je edina, ki je ohranjena v Lesliejevem rodbinskem arhivu v Zámrsku, vendar ni zabeleženo, ali je v arhiv prišla v času Valterjevega življenja, v času njegovih naslednikov ali šele po izumrtju srednjeevropske linije grofov Lesliejev leta 1802.³⁴ Na zgornji upodobitvi je prikazan napad na Wallensteinove privržence. Zarotniki za pojedino niso izbrali grajske dvorane, saj je bila za sedem oseb

³⁴ Státní oblastní archiv v Zámrsku, Rodinný archiv Lesliů, kt. 5, inv. č. 105. Rodbinski arhiv so grofje Leslieji hranili v mestni palači v Gradcu, imenovani Lesliehof, njihovi dediči knezi Dietrichsteini pa so ga po letu 1802 prenesli v grad Mikulov na Češkem. Leta 1931 je arhiv kupil Josef Bartoň, lastnik gradu Nové Město nad Metují, po nekaj vmesnih postankih po drugi svetovni vojni pa je bil leta 1963 prenesen v Zámrsko; gl. Valenta, *Rodinný archiv*, str. 6–7.

Slika 3: Usmrtitev Wallensteinovih privržencev, bakrorez, okrog 1634 (Státní oblastní archiv v Zámrsku, Rodinný archiv Leslieů, kt. 5, inv. č. 105; foto: Polona Vidmar).

prevelika, pač pa manjšo, bolj prijetno in z lesom obito sobo, povezano s predsobama, v katerih so se skrili za eksekucijo izbrani častniki.³⁵ Leslie, Gordon in Butler so prikazani kot častniki, ki z baklama osvetljujejo prizor, eden od njih pa pravkar vstopa v prostor. Njihovi podrejeni z mušketaми streljajo na privržence, kar se ne ujema s pisnimi viri o dogodku. Napačno je prikazana tudi smrt Wallensteinovih privržencev, saj je bil le Kinský umorjen takoj, drugi so se pogumno branili z rapirji, vendar so Ilowa premagali še v jedilnici, potem ko je Leslieja lažje rasil v roko, Trčki se je uspelo prebiti na hodnik, kjer so ga napadalcι potolkli z mušketaми in umorili z rapirjem, Niemann pa se je zatekel v kuhinjo ali shrambo, kjer so ga prav tako umorili z rapirjem.³⁶ Upodobitev napada na privržence, ki neoboroženi sedijo pri mizi in se ne morejo braniti, je po mnenju Tomáša Kykala čustveno

³⁵ Mortimer, *Wallenstein*, str. 230.

³⁶ Münkler, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 629.

vplivala na gledalca in s tem propagandno v prid Wallensteinu.³⁷ V spodnjem delu lista je odtisnjen bakrorez z umorom generalisima v Pachelblovi hiši. Trije častniki pod Devereuxovim vodstvom vstopajo v spalnico, v kateri Wallenstein stoji pred oknom, skozi katero naj bi skušal pobegniti.

Domnevni Lesliejev voz z Wallensteinovim truplom je upodobljen na letaku z naslovom *Wahlsteinisch Epitaphium (Wallensteinov epitaf)*, ki je bil leta 1634 natisnjen v Augsburgu (sl. 4).³⁸ Na bakrorezu so upodobljeni portreti Wallensteina, Trčke, Kinskega, Ilowa in Niemanna, veduta Cheba, voz s truplom (*General Fridlandt auff einn Karren / General Friedlandski na vozu*) in zajetje Franza Albrechta vojvode Sachsen-Lauenburškega (*Hertzog Frantz Albrecht von Sachsen Lawenburg wirdt von den Crobaten gefangen / Hrvati ujamejo vojvodo Franza Albrechta Sachsen-Lauenburškega*). Cesarski vojaki, Hrvati in dragonci, so vojvodo prijeli v Plznu ter ga odpeljali v Cheb, kjer so mu pokazali Wallensteinovo truplo, in končno na Dunaj, kjer so ga obtožili povezav z Wallensteinom v zaroti proti cesarju Ferdinandu II., vendar so ga naslednje leto izpustili iz zapora.³⁹ Besedilo letaka je kritično do Wallensteina, ki naj bi se povezal s Švedi; Gordon, Butler in *Obr: Wachtmeister Lessel (polkovni stražmojster Leslie)* pa naj bi le izpolnili cesarjev ukaz. Kratkemu opisu dogodkov v Chebu je dodan posmehljiv epitaf Wallensteinu, ki je verjetno nastal na Dunaju in zasmehuje Wallensteinovo vojaško nesposobnost, nepravične konfiskacije in delitve plena, na bolj osebni ravni pa tudi vero v zvezdoslovje in češko poreklo.⁴⁰

V letu Wallensteinove smrti je augsburški grafik in izdajatelj Daniel Mannasser natisnil letak *Wahre Abconterfch deß weilandt Alberti von Wallenstein (Pravi portret pokojnega Albrehta Wallensteina)* s petimi ovalnimi upodobitvami in besedilom, v katerem so umori v Chebu opredeljeni kot usmrtitve cesarskih izdajalcev (sl. 5).⁴¹ Mannasser je v besedilu letaka cesarju in avstrijski hiši zaželel sreče in zmag

37 *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 6.6.5, str. 477 (avtor besedila Tomáš Kykal).

38 Gl. *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 6.6.4, str. 477 (avtor besedila Zdeněk Munzar).

39 Prim. *Theatrum Europaeum*, 3, str. 180.

40 Povzeto po besedilu: »Hie ligt vnd fault mit Haut vnd Bein / Der mächtig Kriegsfürst Wallenstein / Der groß Kriegsmacht zusammen bracht / Doch nie geliffert hat ein Schlacht. / Vielen thet er groß Gut schenken, / Aber mehrertheils vnschuldig hencken. / Durch Sterngucken vnd lang tractieren, / Thet er viel Land vnd Leüth verlieren. / Värzährt wax ihm sein Böhmisch hirn, / kondt nicht leydn der Sporen kliern. / Haan, Hännen, Hund er handisirt, / Aller Orten wo er losiert. / Doch muß er gehn die Todtsstraffen, Die Haenen krähen, d' Hund bellen lassen.« O grobem besedilu epitafa gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 419; Meid, *Im Zeitalter des Barock*, str. 99.

41 *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 6.6.9, str. 478 (avtor besedila Tomáš Kykal).

Slika 4: Wallensteinov epitaf, bakrorez, okrog 1634 (Albrecht von Waldstein. *Inter arma silent musae?* (ur. E. Fučíkova, L. Čepička), str. 477).

proti sovražnikom in dodal, da je meščan in grafik Augsburga, ki trenutno deluje v Gradcu. Doslej še ni bilo opaženo in problematizirano dejstvo, da je bil letak natisnjen v Gradcu. Mannasserjev letak dokazuje, da grafične upodobitve chebskih dogodkov niso nastajale le v čeških in nemških tiskarnah, tudi grafiki, ki so delovali v Notranji Avstriji, so bili prepričani, da bodo za letake našli dovolj širok krog kupcev. Mannasser je v osrednjem ovalnem medaljonu upodobil Wallensteinov doprnski portret, pri katerem se je po mnenju Tomáša Kykala naslonil na Wallensteinov portret, delo Petra Isselburga iz leta 1625, vendar je spremenil izraz na Wallensteinovem obrazu, ki naj bi s temačnim pogledom v gledalca evociral zagrizenost zarotnika.⁴² Okrog osrednjega medaljona so razvrščeni manjši ovalni medaljoni, v katerih so upodobljeni banket v grajski jedilnici (A), usmrnitev privržencev (B), usmrnitev Wallensteina (C) in zarotniki nad trupli (D). V medaljonu C je verjetno prvič v likovni umetnosti upodobljen neuspešen poskus Wallensteinovega pobega skozi okno, kar je vplivalo na kasnejše upodobitve, tudi Merianovo.⁴³ To pomeni, da je bil motiv verjetno prvič upodobljen v Gradcu, ne na Češkem. V medaljonu A je kot znak za vstop vojakov v jedilnico

42 Albrecht von Waldstein, kat. št. 6.6.9, str. 478 (avtor besedila Tomáš Kykal).

43 Albrecht von Waldstein, kat. št. 6.6.9, str. 478 (avtor besedila Tomáš Kykal).

zapisan vzklik *Viva Casa Austria* (*Naj živi Avstrijska hiša*), ki ga v sočasnih virih in literaturi ne zasledimo in bi lahko bil Mannasserjev dodatek.⁴⁴ Po verjetno ne najbolj verodostojnih poročilih je major Robert Geraldin ob vstopu dragoncev v jedilnico vprašal: »Wer ist gut Kaiserlich?« (*Kdo je zanesljivo cesarski?*), zarotniki so vstali od mize in vzkliknili: »Vivat Ferdinandus! Vivat Ferdinandus!« (*Naj živi Ferdinand! Naj živi Ferdinand!*), Walter Devereux pa jih je dopolnil z vzklikom: »Und das ganze Haus Österreich« (*In vsa Avstrijska hiša*).⁴⁵ V tem odločilnem trenutku so Gordon, Butler in Leslie bliskovito izvlekli rapirje in se z vojaki, ki so vstopili, vrgli na neoborožene in presenečene goste.⁴⁶ Nekoliko drugačna je različica vstopa dragoncev v jedilnico, ki je bila leta 1639 objavljena v tretjem delu *Theatrum Europaeum* v Frankfurtu.⁴⁷ Po njej so vsi dragonci ob vstopu vzkliknili: »Wer ist gut Käyserisch?« (*Kdo je zanesljivo cesarski?*), Butler, Gordon in Leslie pa so jim hitro odgovorili z vzklikom: »Vivat Ferdinandus, Vivat Ferdinandus!«⁴⁸ Nato so segli po orožje in se postavili na eno stran mize, ki so jo potem Irci prevrnili proti Wallensteinovim privržencem. Morda je v častniku, ki na Mannasserjevem bakrorezu vzklika in dviguje desnico, upodobljen Leslie, ki naj bi dal znak za vstop dragoncev v jedilnico, kot *Obrist Lesel* (*polkovnik Leslie*) pa je naveden tudi v besedilu letaka. Leslie je verjetno upodobljen tudi v medaljonih B in D, vendar posameznih zarotnikov ni mogoče identificirati.

Bolj razširjen kot Mannasserjev letak, z napisom v nemščini in latinščini pa namenjen tudi širši publiki, je bil bakrorez frankfurtskega grafika in založnika Matthäusa Meriana *Eigentliche Vorbildung und Bericht, welcher gestalt der keyserische General Hertzog von Friedland, beneben etlich anderen Obristen und Officieren zu Eger hingerichtet worden, den 15. Febr: 1634 / Alberti Dvcis Fridlandini, militiae Cesareanae generalissimi, et aliorvm qvorvndam Dvcvm et Officiariorvm caedes*.

44 Samo Christoph Gottfried Murr je leta 1806 zapisal, da je v jedilnico stopil Robert Geraldin s šestimi dragonci in vzkliknil: *Viva la casa d'Austria!* Gl. Murr, *Die Ermordung Albrechts*, str. 29.

45 Gl. na primer Dostál, *Der Tod*, str. 29–30; Mortimer, *Wallenstein*, str. 230; Rebitsch, *Wallenstein*, str. 222; Münkler, *Der Dreißigjährige Krieg*, str. 629.

46 Dostál, *Der Tod*, str. 30.

47 *Theatrum Europaeum*, str. 180.

48 *Theatrum Europaeum*, str. 180: *.../ ein Truppen Butlerische Tragoner / so Irrländer gewesen /.../ mit eintblösten Degen eingetreten und geruffen: Wer ist gut Käyserlich? Worauff Obrister Butler / Obrister Leutenant Gordon / unnd Obrister Wachtmeister Lesle schnell geantworet: Viuat Ferdinandus, Viuat Ferdinandus, zur Wehr gegrieffen / und zusammen auff eine Seiten getreten: Die Irrländer aber den Tisch auff einen hauffen geworffen /.../.*

Egrer die 15. Februar anni 1634 patrata (sl. 6).⁴⁹ Čas nastanka tega bakroreza, signiranega v sredini spodaj M. Merian fecit, ni znan, verjetno je nastal kmalu po dogodku, še leta 1634, kakor ga je datiral Lucas Heinrich Wüthrich.⁵⁰ Ohranjena je tudi Merianova pripravljalna lavirana risba s peresom, ki je glede na grafiko zrcalno obrnjena.⁵¹ V štirih različno velikih poljih je na večjem zgornjem prizoru v dramatični svetlobi sveč in bakel upodobljeno burno dogajanje v grajski jedilnici, zaznamovano s prevrnjenimi stoli in mizo, izproženimi rapirji Wallensteinovih privržencev in dragonci, ki vihtijo puške kot gorjače, s katerimi pobijajo nasprotnike. V manjšem zgornjem prizoru je Merian upodobil poslednje trenutke sekretarja Niemanna, ki mu je uspelo pobegniti v kuhinjo oziroma shrambo. V večjem spodnjem prizoru Devereux s korbuzo ubija Wallensteina, ki skuša ubežati skozi okno, v manjšem pa vojaki vlečejo njegovo truplo po stopnicah Pachelblöve hiše. Prizor opazujeta galantna častnika, verjetno Gordon in Butler, skozi odprta grajska vrata v ozadju pa je mogoče videti na tla položena trupla Wallensteinovih

Slika 5: Daniel Mannasser, Usmrtitev Wallensteina in njegovih privržencev, bakrorez, 1634 (*Albrecht von Waldstein. Inter arma silent musae?* (ur. E. Fučíkova, L. Čepička), str. 358).

49 Pravi oris in poročilo, kako so bili 15. februarja 1634 v Chebu usmrčeni cesarski general vojvoda Friedlandski ter drugi polkovniki in častniki; gl. Albrecht von Waldstein, kat. št. 6.1.17, str. 464 (avtor besedila Zdeněk Munzar).

50 Wüthrich, *Das druckgraphische Werk*, 1, kat. št. 595, str. 164.

51 Albrecht von Waldstein, kat. št. 5.4, str. 451–452 (avtorica besedila Alena Volrabová).

privržencev, kar ni skladno s topografijo Cheba. Iz naslova, ki navaja, da so bili Wallenstein in privrženci usmrčeni (*hingerichtet, cædes*), bi bilo mogoče sklepati, da je na bakrorezu upodobljena zarotnikom naklonjena uradna različica dogodka v Chebu, vendar je iz njegove rabe razvidno, da so z njim ilustrirali zarotnikom naklonjena in do njih kritična besedila. Merianov bakrorez s štirimi dramatičnimi nočnimi prizori je bil sprva uporabljen za ilustracijo osemstranskega opisa dogodkov z enakim naslovom (*Eigentliche Beschreibung /.../*);⁵² razširjen pa je bil tudi kot letak s tristolpičnim besedilom v spodnjem delu.⁵³ Nepodpisan avtor je letak naslovil *Gründliche Vorbildung vnnnd Beschreibung deren an Gen. Hertzog von Friedland / Grafen Tertzky / Grafen Kintzky / Feldmarschalcken Illo / Obristen Newman / vnd andern Officirern in Eger grausamen verübten Mordthat* (*Izčrpen prikaz in opis okrutnega umora generala vojvode Friedlandskega, grofa Trčke, grofa Kinskega, feldmaršala Ilova, polkovnika Niemanna in drugih častnikov v Chebu*). Termin umor nakazuje, da je bil pisec besedila kritičen do zarotnikov. Anonimni pisec je besedilo pričel z anekdoto o slikarju Apelu in njegovem upodabljanju omahljive in nestanovitne Sreče ter jo poetično povezal z Wallensteinovo usodo.⁵⁴ V nadaljevanju so omenjene Wallensteinove povezave s Švedi in Francozi, vendar avtor opozarja na krivičnost njegove usmrtitve brez sodnega procesa in jo označi z besedno zvezo *Meuchelmörderischer Todt* (*zahrbtna smrt*), pojedino v jedilnici pa imenuje *Blutbancket* (*krvavi banket*). Leslie ima v besedilu letaka drugorazredno vlogo, saj je omenjen le enkrat med naštevanjem udeležencev, kot *der Obriste Wachtmeister Lessel* (*polkovni stražmojster Leslie*). Na podlagi besedila letaka je mogoče v častnikih, ki na prizoru pojedine držita bakli, prepoznati Gordona in Butlerja (*/.../ zu welcher Mordthat Butler und Gordon mit zwo Fackeln geleuchtet / Butler in Gordon sta umor osvetljevala z baklama*).⁵⁵

Matthäus Merian je bakrorez objavil tudi v tretjem delu *Theatrum Europaeum*,

⁵² Gl. *Hollstein's German*, 26 A, str. 154–155.

⁵³ Za letak gl. Wüthrich, *Das druckgraphische Werk*, 1, kat. št. 595, str. 164; Carl, *Zeitgeschichte*, str. 203.

⁵⁴ *Als der kunstreiche Mahler Apelles auff eine Zeit gefragt wurde / warumb er das Bild deß Glücks sitzend repräsentiret hette? Gab er darauff zur Antwort; weil es an keinem Ort könnte stehen bleiben. Wormit er dann die Wanckelmut und Unbeständigkeit deß Glücks wollen zuerkennen geben / als welches hin vnd her zu vagiren / offtmals denen / welchen es allererst favorisiret / plötzlich den Rücken zuehren / und die / so es hoch erhaben / unversehens widerumb zu Boden zustürtzen pfeget. Ein merklich Exempel dessen offerirt sich zu diesen unsern Zeiten an dem Hertzogen von Friedland /.../*; gl. Wüthrich, *Das druckgraphische Werk*, 1, kat. št. 595, str. 164; Carl, *Zeitgeschichte*, str. 203.

⁵⁵ Carl, *Zeitgeschichte*, str. 203.

Slika 6: Matthäus Merian, Usmrtitev Wallensteina in njegovih privržencev, bakrorez, 1634 (Z. Černý, T. Dostál, A. Koudelková, *Der Aufstieg und Fall der »perfiden Bestie«*, str. 34).

ki obravnava dogodke v letih 1633–1638 in je v Frankfurtu prvič izšel leta 1639, v naslednjih desetletjih pa je sledilo še nekaj izdaj.⁵⁶ Besedilo za tretji del je prispeval teolog in pisec Heinrich Oraeus (1584–1646);⁵⁷ glede opisa Wallensteinove smrti je bilo zarotnikom naklonjeno, saj je omenjalo Wallensteinovo izdajstvo.⁵⁸ Tudi

56 Po navedbah Tilmana Falka je tretji del *Theatrum Europaeum* prvič izšel leta 1634 (z Merianovo grafiko po strani 156) in drugič 1639 (z Merianovo grafiko po strani 180), vendar prve izdaje leta 1634 ni mogoče potrditi. Poleg tega se letnica izdaje ne bi ujemala z vsebino knjige, ki se nanaša na čas do leta 1638; gl. *Hollstein's German*, 26 A, str. 154–155; prim. Konečný, Pietro Paolini, str. 199, ki je menil, da je tretji del *Theatrum Europaeum* prvič izšel šele leta 1644.

57 Wüthrich, *Das druckgraphische Werk*, 3, str. 126; prim. Konečný, Pietro Paolini, str. 199.

58 *Theatrum Europaeum*, Band 3, str. 179–180.

v Oraeusovem besedilu je vloga Gordona in Butlerja pomembnejša od Lesliejeve, omenjene pa so nekatere podrobnosti dogajanja v jedilnici, kakor sta prevrnjena miza in osvetljevanje prostora z baklama, s katerim lahko nedvomno identificiramo upodobitvi Gordona in Butlerja (*/.../ und haben Butler unnd Gordon mit zwo Fackeln darzu geleuchtet*).⁵⁹

Ključni za nadaljnje upodobitve usmrtnice Wallensteina in njegovih privrženecv sta bili anonimni risbi s peresom in tušem v lasti chebskega muzeja (Krajské muzeum Karlovarského kraje), ki ju je Zdeněk Munzar datiral v sredino 17. stoletja (sl. 7).⁶⁰ Ker ni indicev za natančnejšo datacijo, ne moremo z gotovostjo oceniti, ali sta nastali še v času tridesetletne vojne ali kmalu po njej. Na eni od risb sta upodobljena dogajanje v grajski jedilnici in usmrtnice sekretarja Niemanna v kuhinji (*Execution im Sch /.../*), na drugi pa Devereux s partizano zabada Wallensteina, ki ima na sebi le nočno čepico in srajco (*Abbildung der Execution so zu Eger den 25. februarj, anno 1634 am Herzog von Fridland ist vorbey gangen / Upodobitev usmrtnice vojvode Friedlandskega v Chebu 25. februarja 1634*). Pojasnjevalni napisi, zlasti s črkami od A do I oziroma od A do C označeni udeleženci, dajejo risbama dokumentarni značaj. Čeprav se v naslovih pojavlja izraz usmrtnice (*Execution*), kar ustreza uradni cesarski različici, sta risbi vendarle kritični do zarotnikov, kar med drugim razberemo iz napisa, da so Butler, Gordon, Leslie in drugi masakrirali (*maßacrierten*) Wallensteinove privrženice. Na risbi dogajanja v grajski jedilnici je mogoče Valterja Leslieja nedvomno identificirati, saj je označen s črko C (pojasnjevalni napis z njegovim imenom je odrezan). Risar se ni oprl na portrete, temveč je upodobljence tipiziral ter jih večinoma upodobil kot moške srednjih let z na ramena padajočimi lasmi in koničasto prirezanimi bradami. Medtem ko Gordon in Butler galantno stojita v ospredju in opazujeta dogajanje, je Leslie edini od treh zarotnikov, ki je aktivno posegel v dogajanje in z rapirjem napada feldmaršala Ilowa. S prikazom Lesliejeve aktivne udeležbe v boju risba ustreza realnosti, saj je tudi iz pisnih virov znano, da je Ilow, ki se mu je med napadom uspelo prebiti do svojega rapirja, Leslieja z njim lažje poškodoval.⁶¹ Bolj nenavadno je, da je s črko C na risbi označen tudi častnik, ki v kuhinji z rapirjem zabada sekretarja Niemanna. Te usmrtnice še noben zgodovinar ni povezal z Valterjem Lesliejem, saj se zdi malo verjetno, da ne bi Leslie lova za Niemannom raje prepustil kateremu od številnih prisotnih dragoncev.

⁵⁹ Prav tam, str. 180.

⁶⁰ *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 5,3, str. 450–451 (avtor besedila Zdeněk Munzar).

⁶¹ Gl. Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 378; Dostál, *Der Tod*, str. 30.

Slika 7: Usmrtitev Wallensteinovih privržencev, risba s peresom, sredina 17. stoletja (Z. Černý, T. Dostál, A. Koudelková, *Der Aufstieg und Fall der »perfiden Bestie«*, str. 45).

Namen nastanka risb sredi 17. stoletja še ni pojasnjen, prav tako ni znan njun naročnik. Morda sta nastali v Chebu, vsekakor pa sta bili tam najkasneje leta 1735, ko je slikar Joseph Maximilian Hofreiter (tudi Hofreuther) po naročilu chebskega mestnega sveta naslikal prizora usmrtitve Wallensteina in njegovih privržencev (sl. 8) ter zanju prejel 15 goldinarjev.⁶² Pod prizorom Wallensteinove usmrtitve je podnapis *Wahre Abbildung der Execution so zu Eger den 25. Febr: Anno 1634. für ober gangen* (Resnična upodobitev eksekucije, ki se je zgodila v Chebu 25. februarja 1634), ob njem so s črkami označeni udeleženci. Pod upodobitvijo usmrtitve Wallensteinovih privržencev je podnapis *Wahre Abbildung der jenigen Execution So zu Eger den 25. Februar: Ao: 1634. für übergangen*; s črkami od A do I so označena imena udeležencev. Obrister Wachtm. Lesle (polkovni stražmojster Leslie), označen s črko C, je kakor na risbi oborožen z rapirjem in napada feldmaršala Ilowa. Naročilo Hofreiterjevih slik, na katerih je iz podnapisov razviden njihov dokumentarni namen, je mogoče razumeti v okviru prizadevanj mesta Cheb, da tudi s pomočjo likovne umetnosti ohrani spomin na najpomembnejši dogodek

62 Černý, *Die Wallensteintradition*, str. 51, 66; gl. tudi Dittertová, *Die Traditionen*, str. 7.

v mestni zgodovini. Po navedbah Gola Manna je mesto prodajalo upodobitve Wallensteina in njegovega umora kot spominke za premožne turiste.⁶³ Chebski mestni svet je od začetka 18. stoletja naročal Wallensteinove portrete, ki jih je prodajal obiskovalcem in drugim interesentom, ter zbiral Wallensteinove memorabilije.⁶⁴ Znano je na primer, da je slikar Peter Mathiowitz leta 1744 za kopijo Wallensteinovega portreta prejel 6 goldinarjev, leta 1753 pa je za 12 goldinarjev naslikal kopiji Hofreiterjevih slik, ki ju je prevzel feldmaršal Maximilian grof Browne.⁶⁵ Par slik umora Wallensteina in njegovih privržencev, na katerih so bili protagonisti označeni s črkami od A do H, je bil v drugi polovici 19. stoletja popisane v inventarju valdštejskega dvorca Mnichovo Hradiště.⁶⁶ Po mnenju Jiříja Hrbeka ni več mogoče ugotoviti, ali so Valdštejni naročili kopije Hofreiterjevih slik ali pa je šlo za drugi kompoziciji na isto temo.⁶⁷ Christoph Gottfried von Murr je leta 1806 opisal sliki umora Wallensteina in njegovih privržencev, ki sta tedaj viseli v sejni sobi chebske mestne hiše.⁶⁸ Čeprav ni poznal slikarja, je iz opisa razvidno, da gre za Hofreiterjevi sliki. Upodobitev umora Wallensteinovih privržencev je Murr zaradi strelcev, ki po njegovem mnenju zagotovo niso bili prisotni v jedilnici, opisal kot »ziemlich dichterisch« (precej poetično).⁶⁹ Po Murrovih navedbah so v Chebu različno velike kopije Hofreiterjevih slik posedovali mestni svetnik Gabler, stražni mojster Diemar, gospa Vetterle in župan Limbeck; nadaljnja usoda teh štirih parov slik ni preučena. Murr je dal svojo monografijo o Wallensteinovem umoru ilustrirati z bakrorezoma, na katerih sta upodobljena grajska jedilnica (*Profil des Speisezimmers auf dem alten Schlosse in Eger, worinn 1634 d. 25. Feber die vier Anhänger Wallensteins ermordet wurden / Naris jedilnice v starem chebskem gradu, v kateri so bili 25. februarja 1634 umorjeni štirje Wallensteinovi privrženci*)⁷⁰ in pogled na chebski grad (*Prospect der verfallenen königlichen Burg, oder des itzt so genanten alten Schlosses zu Eger, 1788. von Norden, von der gegen über liegenden Winselburg*

⁶³ Mann, *Wallenstein*, str. 1143.

⁶⁴ Dittertová, *Die Traditionen*, str. 7. Ista avtorica navaja, da so z načrtnim zbiranjem Wallensteinovih memorabilij začeli v devetdesetih letih 19. stoletja, do tedaj pa so v chebskem muzeju imeli samo sliki Josepha Maximiliana Hofreiterja, partizano, s katero je bil ubit Wallenstein, in Wallensteinov portret, ki ga je naslikal chebski slikar Christoph Frank; gl. Dittertová, *Vorwort*, str. 85–86.

⁶⁵ Černý, *Die Wallensteintradition*, str. 52.

⁶⁶ Hrbek, *Die Gestalt Albrechts*, str. 371.

⁶⁷ Prav tam, str. 371.

⁶⁸ Murr, *Die Ermordung Albrechts*, str. 45–47.

⁶⁹ Prav tam, str. 46.

⁷⁰ Bakrorez je objavil tudi Rebitsch, *Valdštejn*, str. 181.

Slika 8: Joseph Maximilian Hofreiter, Usmrtitev Wallensteinovih privržencev, 1735 (Z. Černý, T. Dostál, A. Koudelková, *Der Aufstieg und Fall der »perfiden Bestie«*, str. 48).

anzusehen / Pogled na propadli kraljevski grad ali tako imenovani stari chebski grad, kakor ga je bilo mogoče videti leta 1788 s severne strani, z bližnjega Winselburga).

Ob kopijah, ki so izpričane v literaturi, so kopije Hofreiterjevih slik, ki v dveh prizorih prikazujejo usmrtitev generalisima in njegovih častnikov, vendar manjšega formata, ohranjene vsaj še v Narodnem arhivu v Pragi in v gradu Frýdlant.⁷¹ Par kopij v praškem arhivu je nedvomno nastal po Hofreiterjevih slikah, le da se je slikarju pripetila nerodnost, saj je Leslieju v iztegnjeni desnici pozabil naslikati

⁷¹ Za sliko v Narodnem arhivu v Pragi gl. *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 1.46, str. 418 (avtor besedila Ladislav Čepička).

rapir. V nasprotju z njo pa je kopist frýdlantskih upodobitev poleg Hofreiterjevih slik verjetno poznal tudi zgoraj navedeni risbi, saj je Niemannovega morilca označil s črko C (Leslie), česar na Hofreiterjevi sliki ne zasledimo (sl. 9). Večji odklon se pri frýdlantski kopiji prizora v grajski jedilnici kaže tudi v barvah oblačil in perjanic nekaterih častnikov (Ilow, Trčka, Gordon, Butler, Leslie), ki niso enake kot na Hofreiterjevi sliki. Po Hofreiterjevih slikah so nastajale tudi cenejše kopije na papirju, namenjene obiskovalcem in prodaji, ki naj bi s sklicevanjem na najbolj znan dogodek v zgodovini Cheba krepile zavest o mestni identiteti.⁷² Tovrstni kopiji, naslikani v začetku 19. stoletja v tehniki gvaša na kartonu, sta ohranjeni tudi v chebskem muzeju.⁷³

Slika 9: Usmrtitev Wallensteinovih privržencev, grad Frýdlant (foto: Polona Vidmar).

Najmonumentalnejša upodobitev usmrtitve Wallensteinovih privržencev (230 x 370 cm) je ohranjena na stopnišču palače Orsetti v Sieni in je delo Pietra

⁷² Fendl, *Das Museum*, str. 461.

⁷³ Tovrstni kopiji, naslikani v začetku 19. stoletja v tehniki tempere na kartonu, sta ohranjeni tudi v chebskem muzeju; gl. Dostál, *Der Tod*, str. 28, 32.

Paolinija (1603–1681).⁷⁴ Paolini je brutalne zarotnike in umirajoče Wallensteinove privržence upodobil okrog prevrnjene mize v dramatično osvetljeni grajski jedilnici (sl. 10). Biograf toskanskih umetnikov Filippo Baldinucci je leta 1682 napisal, da je Pietro Paolini za Lelia Orsettija naslikal tri slike, od katerih sta dve prikazovali umor Wallensteina in njegovih privržencev;⁷⁵ vendar je v razvidu le slednja. Patrizia Giusti Maccari je bila leta 1987 prepričana, da sta bili liki že v palači, ko jo je leta 1661 pridobil Lelio Orsetti, in da sta bili verjetno naslikani okrog leta 1634 po naročilu tedanjih lastnikov palače Diodatijev, saj sta Giulio in Fabio Diodati kot polkovnika cesarske vojske sodelovala v zaroti proti Wallensteinu.⁷⁶ Giulio in Fabio Diodati sta bila zaupnika Ottavia Piccolominija,⁷⁷ Fabia zgodovinarji omenjajo tudi kot Piccolominijevega političnega adjutanta⁷⁸ in sekretarja.⁷⁹ Patrizia Giusti Maccari je pri monumentalni upodobitvi usmrtitve Wallensteinovih sodelavcev poudarila redkost upodobitve aktualnega zgodovinskega dogodka v italijanskem slikarstvu prve polovice 17. stoletja.⁸⁰ Pomen slike kot zgodnjega prikaza zgodovinskega dogodka, ki se je zgodil na Češkem, je poudaril tudi Lubomír Konečný, ki je menil, da se je Paolini pri slikanju naslonil na Merianov bakrorez in na besedilo Heinricha Oraeusa v *Theatrum Europaeum*, zlasti na omembo prevrnjene mize; posledično je Konečný sliko datiral po letu 1644, saj je bil prepričan, da je tedaj prvič izšel tretji del *Theatrum Europaeum*.⁸¹ Tudi če sledimo njegovi argumentaciji, bi slika lahko nastala po prvem izidu tretjega dela leta 1639, v četrto desetletje 17. stoletja pa jo je datiral tudi Baldinucci.⁸² Vendar je po mojem mnenju kompozicija Paolinijeve slike nastala neodvisno od Merianovega bakroreza, saj se ne ujemata niti v upodobitvi prostora niti v postavitvi figur, o detajlih, kakor je prevrnjena miza, pa bi slikarju lahko poročala Diodatija. Medtem ko je Merian chebsko grajsko jedilnico upodobil kot prazen pravokoten prostor, jo je Paolini

74 O sliki gl. Giusti Maccari, *Pietro Paolini*, str. 41, 55, 100–101; Giusti Maccari, *Il palazzo*, str. 27; Konečný, Pietro Paolini, str. 198–201; *Albrecht von Waldstein*, kat. št. 1.53, str. 422–423 (avtor besedila Lubomír Konečný).

75 *Notizie*, str. 35.

76 Giusti Maccari, *Pietro Paolini*, str. 100–101.

77 O vlogi Fabia in Giulia Diodatijev v dogodkih v Chebu gl. Redlich, *The German Military*, str. 348; Mann, *Wallenstein*, str. 1072, 1093–1096, 1109–1110, 1115, 1121, 1148, 1157; Minha, *Walter Graf Leslie*, str. 80, 82, 84.

78 Mann, *Wallenstein*, str. 1072.

79 Mortimer, *Wallenstein*, str. 219, 237.

80 Giusti Maccari, *Pietro Paolini*, str. 100; gl. tudi Giusti Maccari, *Il palazzo*, str. 27.

81 Konečný, Pietro Paolini, str. 198–201.

82 *Notizie*, str. 5.

domišljjsko dopolnil s kaneliranimi stebroma s korintskima kapiteloma, visečo svetilko nad mizo ter srebrnim in zlatim posodjem. Tudi drže napadalcev in umirajočih Wallensteinovih privržencev niso povzete po Merianu. Pietro Paolini upodobljencev ni naslikal s portretnimi potezami; v kaotično naslikanem prizoru posameznih zarotnikov ni mogoče identificirati, tudi Valterja Leslieja ne. Patrizia Giusti Maccari je pozneje nadgradila spoznanja o naročniku slike in zapisala, da je sliki usmrtitve Wallensteina in njegovih privržencev verjetno naročil Ottavio Diodati, starejši brat Giulia in Fabia.⁸³ Po smrti Giulia Diodatija med obleganjem Mainza leta 1635 so Diodatiji Giulijevo uspešno vojaško kariero izbrali za obeleževanje družinske slave, v katerem se je odražala tudi lojalnost do Habsburžanov.⁸⁴ Po mnenju Giusti Maccarijeve je Ottavio Diodati z naročilom slik usmrtitve Wallensteina in njegovih privržencev izbral inovativen način slavljenja pokojnega družinskega člana, saj so bile upodobitve aktualnih zgodovinskih dogodkov v takratnem evropskem slikarstvu zelo redke.⁸⁵

Slika 10: Pietro Paolini, Usmrtitev Wallensteinovih privržencev, po 1635 (P. Giusti Maccari, *Il palazzo Orsetti di Lucca*, str. 100).

⁸³ Giusti Maccari, *Il palazzo*, str. 27.

⁸⁴ Prav tam, str. 27.

⁸⁵ Giusti Maccari, *Il palazzo*, str. 27.

Paolinijeva slika je edino doslej znano slikarsko delo, ki ga je po chebskih dogodkih naročil eden od družinskih članov udeležencev zarote. Mogoče je, da slike, ki so jih naročili zarotniki ali njihovi sorodniki, niso ohranjene, vendar menim, da gre poglaviten vzrok za nenaročanje tovrstnih upodobitev iskati v okoliščinah zarote, ki udeležencev niso prikazovale v junaški luči. Čeprav je obveljala uradna interpretacija, da so zarotniki rešili cesarja pred veleizdajalcem ter so bili za to velikodušno nagradjeni s posestmi, denarjem in naslovi,⁸⁶ so vendarle brez sodnega procesa umorili svojega vojaškega poveljnika, nejunaška pa je bila tudi zahrbtnost izvedbe.

Eno od najbolj povednih sodobnih pričevanj, kakšne občutke so zbuja le upodobitve usmrtitve Wallensteina in njegovih privržencev, je ohranjeno v dnevniškem zapisu praškega nadškofa in kardinala Ernesta Adalberta grofa Harracha.⁸⁷ Kardinal je bil osebno vpleten, saj je bila njegova sestra Izabela poročena z Wallensteinom, sestra Maksimilijana pa z Adamom Erdmanom Trčko. Med bivanjem v Brunicu na Južnem Tirolskem decembra 1648 so kardinala namestili v neimenovanem gostišču izven mesta. 12. decembra je v dnevnik zapisal, da je v svoji majhni sobi našel še dve sliki, ki sta prikazovali umora Wallensteina in njegovih privržencev v Chebu; takoj ju je dal sneti s stene in skriti v sobo.⁸⁸ Sliki v Brunicu nista ohranjeni ali vsaj nista v razvidu, vendar lahko na podlagi Harrachovega zapisa sklepamo, da je kardinal pred obiskom Brunica leta 1648 videl vsaj še par slik z isto tematiko, verjetno na Češkem. Sliki v Brunicu tudi dokazujeta, da so bili chebski dogodki že pred sredino 17. stoletja dovolj zanimivi za likovne upodobitve izven geografskega okvira Cheba in Češke ter najverjetneje tudi izven kroga zarotnikov.

Tematika v likovni umetnosti slovenskega prostora verjetno ni bila razširjena, čeprav vsaj grafične upodobitve niso mogle biti neznane. V doslej pregledanih zapuščinskih inventarjih štajerskega plemstva iz 17. in 18. stoletja slike s prizorom usmrtitve Wallensteina ali njegovih privržencev ni bilo mogoče zaslediti. Leta 1712 pa je bila slika Wallensteinove usmrtitve popisana v zapuščinskem

⁸⁶ Za nagrade gl. Redlich, *The German Military*, str. 347–353.

⁸⁷ *Die Diarien und Tagzettel*, 3, str. 228–229.

⁸⁸ *Die Diarien und Tagzettel*, 3, str. 228–229: *Nella mia stanza, oltre che non v'era spatio per mettervi il letto di giorno, ho ritrovato hieri ancora due pitture rappresentanti l'una la cena dell'assassinio dell'Ilo [Christian von Ilow], Terczka [Adam Erdmann Trčka] & in Egra [Cheb], l'altra l'ammazzamento del duca di Fridland [Albrecht von Waldstein], quali ho fatto levare subito via, e nascondere nella camera.*

inventarju kranjskega plemiča Volfa Rudolfa (II.) Semeniča v dvoru Mačerole.⁸⁹ Semenič je imel v Mačerolah le osem portretov starih cesarjev, sedem Marijinih slik in še sedem slik s sakralnimi prizori, vendar je posedoval tudi: »ain bildt mit dem erstochenen von Wallenstein« (*slika zabodenega Wallensteina*); vsaka od slik je bila ocenjena na en goldinar.⁹⁰ 27. julija 1759 so revidirali inventar zapuščine Volfa Rudolfa Semeniča in v Mačerolah popisali pet cesarskih portretov v črnih okvirjih (5 krajcarjev vsak), sliko Marije Pomočnice brez okvirja (10 krajcarjev), sliko marijacejske Matere Božje v navadnem črnem okvirju (devet krajcarjev), sliko sv. Katarine z okvirjem, ki ga je izdelal rezbar (34 krajcarjev), in sliko *Ecce homo* v črnem okvirju (štiri krajcarje).⁹¹ Štiri krajcarje je bila vredna tudi *Ein zerrissenes 4 ekicht gemahlenes bild, den Todtschlag des general von Wallenstein vorstellend* (*Raztrgana pravokotna slika z upodobitvijo uboja generala Wallensteina*) v navadnem črnem okvirju.⁹² Slika najverjetneje ni ohranjena, saj je bila že leta 1759 raztrgana in zelo nizko ocenjena, iz inventarnih zapisov pa tudi ni mogoče ugotoviti, kdo in kdaj jo je naročil in ali je prvotno imela pendant, usmrnitev Wallensteinovih privržencev.

Dvorjan in diplomat

Zarotniki so bili po Wallensteinovem umoru bogato nagrajani. Po prihodu na Dunaj je Leslie prejel častno cesarsko zlato verigo in imenovanje za cesarskega komornika, denarno nagrado, poveljstvo nad gardo bodočega cesarja Ferdinanda III., sedež v vojnem svetu ter lastništvo pehotnega in konjeniškega polka.⁹³ Pomembno darilo za nadaljnjo družinsko zgodovino je bilo tudi nekdanje gospostvo grofa Trčke Nové Město nad Metují na severovzhodu Češke, ocenjeno na 118.975

⁸⁹ O Volfu Rudolfu (II.) Semeniču, inventarju njegove zapuščine in dvoru Mačerole gl. Weiss, *Semič*, str. 106, 157.

⁹⁰ ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 105, AE 98, zapuščinski inventar Volfa Rudolfa Semeniča, 27. april 1712, str. 22–24; gl. tudi Weiss, *Semič*, str. 106, 157. Za obvestilo o slikah v zapuščinskih inventarjih Volfa Rudolfa Semeniča se najlepše zahvaljujem kolegoma dr. Vanji Kočevarju in dr. Tini Košak.

⁹¹ ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 107, AE 153, revidiran zapuščinski inventar Volfa Rudolfa Semeniča, 27. julij 1759, str. 4–5.

⁹² ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 107, AE 153, revidiran zapuščinski inventar Volfa Rudolfa Semeniča, 27. julij 1759, str. 5.

⁹³ Worthington, *Scots*, str. 171.

serenissimi regis Germaniæ, Vngariæ, Bohemiæ etc camerariivs, eqvitvm et peditvm dvx, excvbitorvm centvrio.)

V času tridesetletne vojne je cesar Ferdinand III. Valterja Leslieja poslal na dve diplomatski misiji. Leta 1639 je potoval na Špansko Nizozemsko, da bi s kardinalom infantom Ferdinandom dosegel sporazum o nadaljnji španski finančni pomoči cesarju⁹⁹ in da bi se z njim pogajal o podrobnostih odpusta Ottavia Piccolominija iz španske službe.¹⁰⁰ Spomladi 1645 je Leslie potoval k papežu Inocencu X., da bi ga prepričal za posojilo cesarju. Na poti se je ustavil v Benetkah, 9. aprila se je v Firencah srečal z velikim vojvodo Ferdinandom II.,¹⁰¹ 15. aprila pa je prišel v Rim in imel šest dni kasneje avdienco pri papežu Inocencu X.¹⁰² Najuspešnejši je bil na neapeljskem dvoru, kjer mu je podkralj odobril precej višje posojilo od papeškega.¹⁰³ Nadaljnji vzpon v karieri in utrditev položaja med dvorno elito si je Leslie zagotovil leta 1647 s poroko z Ano Frančiško grofico Dietrichstein, hčerjo Maksimilijana kneza Dietrichsteina.¹⁰⁴

O Lesliejevem prepričanju v lastne diplomatske sposobnosti verjetno najjasneje priča dejstvo, da se je videl v vlogi cesarskega poslanca na mirovnih pogajanjih, ki so v naslednjih letih vodila h koncu tridesetletne vojne.¹⁰⁵ Novembra 1645 je Leslie pisal Piccolominiju iz Linza, da bi lahko s svojimi izkušnjami koristil cesarju kot poslanec na mirovnih pogajanjih z nasprotnimi stranmi, zlasti na severnem Nizozemskem, kjer bi mu lahko v pogovorih z oranjskim princem pomagali številni znanci in sorodniki.¹⁰⁶ Vendar je bil, kakor je znano, za cesarjevega predstavnika na mirovnih pogajanjih izbran Maksimilijan grof Trauttmansdorff, ki je proti severu odpotoval novembra 1645.¹⁰⁷

Po koncu tridesetletne vojne je Valter Leslie svoje delovanje usmeril na jugovzhodno obrobje habsburških dežel. K temu je najbrž pripomogla predhodna pridobitev posesti v Notranji Avstriji,¹⁰⁸ zlasti pa osovraženost in zavist med

99 Worthington, *Scots*, str. 217–218.

100 Rebitsch, *Matthias Gallas*, str. 198; Höbelt, *Ferdinand III.*, str. 151.

101 Worthington, *Scots*, str. 256.

102 Prav tam, str. 257.

103 Worthington, *Scots*, str. 257. Leslie je od papeža prejel 20.000 kron, od neapeljskega podkralja pa 100.000 kron; gl. Fischer, *The Scots*, str. 115; Schmidhofer, *Das irische*, str. 56.

104 Hallwich, Leslie, Walter Graf, str. 443; Schwarz, *The Imperial*, str. 276; Worthington, *Scots*, str. 265.

105 Worthington, *Scots*, str. 260–261.

106 Prav tam, str. 260–261.

107 Dickmann, *Der Westfällische Frieden*, str. 243–250.

108 Worthington, *Scots*, str. 279.

dvorjani, ki so po Trauttmansdorffovi smrti leta 1650 prevzeli vodilne položaje na dvoru.¹⁰⁹ Med njimi je bil Janez Vajkard grof Auersperg, od leta 1653 knez, ki je leta 1650 poskrbel, da so Leslieja imenovali za poveljnika Slavonske Vojne krajine s sedežem v Varaždinu.¹¹⁰ Leta 1656 je Leslie kupil gospostvo Gornji Ptuj in začel s temeljito prenovo gradu v baročno podeželsko rezidenco. Vrhunec Lesliejeve kariere je bila diplomatska misija k sultanu Mehmedu IV., na katero ga je leta 1665 poslal cesar Leopold I.¹¹¹ Tik pred odhodom je prejel najvišje cesarsko odlikovanje, Red zlatega runa.¹¹² Za Valterja Leslieja, ki ga je Heinrich Srbik opredelil kot najbolj inteligentnega in energičnega med zarotniki proti Wallensteinu,¹¹³ ne velja ugotovitev Tomáša Dostála, da je večino vpletenih v krvave dogodke v Chebu spremljala tragična usoda in so prezgodaj umrli nasilne smrti.¹¹⁴

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

ARS, SI AS 309, Zapuščinski inventarji, šk. 105, 107.

Literatura

Albrecht von Waldstein. Inter arma silent musae? (ur. Eliška Fučíkova in Ladislav Čepička). Prag: Academia, 2007.

Barker, Thomas M.: *Army, Aristocracy, Monarchie: Essays on War, Society and Government in Austria, 1618–1780*. New York: Columbia University Press, 1982.

Barker, Thomas M.: Generalleutnant Ottavio Fürst Piccolomini. Zur Korrektur eines ungerechten historischen Urteils. *Österreichische Osthefte*, 22, 1980, št. 4, str. 322–369.

¹⁰⁹ Höbelt, *Ferdinand III.*, str. 327–328.

¹¹⁰ Prav tam, str. 329.

¹¹¹ Gl. na primer Steiner, *Zwischen*, str. 276–303; Steiner, *Die habsburgische*, str. 233–267.

¹¹² Maurice, *Le Blason*, str. 494.

¹¹³ Srbik, *Wallensteins Ende*, str. 171.

¹¹⁴ Dostál, *Der Tod*, str. 30. Raziskava je potekala v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (P6-0061) in raziskovalnega projekta *Likovna umetnost med cenzuro in propagando od srednjega veka do konca prve svetovne vojne* (L7-8282), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

- Broucek, Peter: Leslie, Walter. *Neue Deutsche Biographie*, 14. Berlin: Duncker & Humblot, 1985, str. 331–332.
- Carl, Horst: Zeitgeschichte. Kriege und ihre Medien in der Barockzeit. *Barock. Nur schöner Schein?* (ur. Alfried Wiczorek, Christoph Lind in Uta Coburger). Mannheim: Reiss-Engelhorn Museen, Regensburg; Schnell & Steiner 2016, str. 201–205.
- Ciglencečki, Marjeta: Družini Leslie in Herberstein ter oprema njihovih gradov Hrastovec, Vurberk in Ptuj. *Srečanje z Jutrovim na ptujskem gradu* (ur. Marjeta Ciglencečki in Maximilian Grothaus). Ptuj: Pokrajinski muzej, 1992, str. 43–52.
- Černý, Zbyněk: Die Wallensteintradition in der Stadt Eger. *Der Aufstieg und Fall der »perfiden Bestie«. Albrecht von Wallenstein und Eger* (Zbyněk Černý, Tomáš Dostál in Alena Koudelková). Cheb/Eger: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 2007, str. 42–67.
- Dickmann, Fritz: Der Westfällische Frieden, Münster: Verlag Aschedorff, 1959. *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598–1667)*, 3: *Diarium 1647–1654* (ur. Katrin Keller in Alessandro Catalano). Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.
- Dittertová, Eva: Die Traditionen des Egerer Museums in Beziehung zu Albrecht von Wallenstein. *Waldsteiner Bildergalerie im Egerer Museum. Katalog zur ständigen Ausstellung* (ur. Eva Dittertová). Eger: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 1999, str. 7.
- Dittertová, Eva: Vorwort. *Albrecht von Wallenstein und Eger* (ur. Jaromír Boháč, Josef Janáček in František Kubů). Eger: Krajské muzeum Cheb, 2005, str. 85–87.
- Diwald, Hellmut: *Wallenstein. Eine Biographie*. München, Esslingen: Bechtle, 1969.
- Dostál, Tomáš: Der Tod »der perfiden Bestie«. Über die Ermordung von Albrecht von Wallenstein und das Schicksal seiner Mörder. *Der Aufstieg und Fall der »perfiden Bestie«. Albrecht von Wallenstein und Eger* (ur. Zbyněk Černý, Tomáš Dostál in Alena Koudelková). Cheb/Eger: Krajské muzeum Karlovarského kraje, 2007, str. 20–41.
- Fendl, Elisabeth: Das Museum als Brennpunkt. Deutsche Bewegung in Stadt und Region Eger. *Die Suche nach dem Zentrum. Wissenschaftliche Institute und Bildungseinrichtungen der Deutschen in Böhmen 1800–1945* (ur. Kristina Kaiserová in Miroslav Kunštát). Schriftenreihe der Kommission für deutsche und osteuropäische Volkskunde, 96. Münster, New York: Waxmann, 2014, str. 455–488.

- Fischer, Thomas Alfred: *The Scots in Germany: Being a Contribution towards the History of the Scot Abroad*. Edinburgh: Johan Donald Publishers, 1902.
- Giusti Maccari, Patrizia: *Il palazzo Orsetti di Lucca. Testimonianza di storia e d'arte*. Lucca: Pacini Fazzi, 2010.
- Giusti Maccari, Patrizia: *Pietro Paolini pittore Lucchese, 1603–1681*. Lucca: Pacini Fazzi, 1987.
- Hallwich, Hermann: Leslie, Walter Graf. *Allgemeine Deutsche Biographie*, 18. Leipzig: Duncker & Humblot, 1883, str. 437–444.
- Höbelt, Lothar: *Ferdinand III. Friedenskaiser wider Willen (1608–1657)*. Graz: Ares Verlag, 2008.
- Hollstein's German Engravings, Etchings and Woodcuts 1400–1700, Band 26A (ur. Tilman Falk), Roosendaal: Koninklijke van Poll, 1990.
- Hrbek, Jiří: Die Gestalt Albrechts von Waldstein in der Familientradition der Waldsteiner. *Albrecht von Waldstein. Inter arma silent musae?* (ur. Eliška Fučíkova in Ladislav Čepička). Prag: Academia, 2007, str. 364–373.
- Hughes-Hallett, Lucy: *Heroes. A History of Hero Worship*. New York: Anchor Books, 2006.
- Konečný, Lubomír: Pietro Paolini a osudy Albrechta z Valdštejna. Příspěvek k tématu: České dějiny v evropském malířství. *Umění*, 44, 1996, št. 2, str. 198–201.
- Krummholz, Martin: Sacco di Mantova (1630–1631). *Albrecht von Waldstein. Inter arma silent musae?* (ur. Eliška Fučíkova in Ladislav Čepička). Prag: Academia, 2007, str. 320–326.
- Mann, Golo: *Wallenstein. Sein Leben*, Frankfurt am Main: Fischer, 1971.
- Maurice, Jean-Baptiste: *Le Blason des Armoiries de tous les Chevaliers de l'Ordre de la Toison d'Or depuis la premiere institvtion ivsqves à present*. Le Haye: Jean Rammazeyn, Bruxelles: l'Autheur, François Foppens, 1667.
- Meid, Volker: Im Zeitalter des Barock. *Geschichte der politischen Lyrik in Deutschland* (ur. Walter Hinderer). Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007, str. 97–121.
- Mieck, Ilja: Wallenstein 1634. Mord oder Hinrichtung?. *Das Attentat in der Geschichte* (ur. Alexander Demandt). Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1996, str. 143–163.
- Minha, Karl: Walter Graf Leslie (1606–1667). Feldmarschall, Grenzgeneral, Großbotschafter. *Wallensteins Werden und Streben, Wirken und Sterben* (ur. Peter Broucek). Wien: Heeresgeschichtliches Museum, 1984, str. 67–152.

- Mortimer, Geoff: *Wallenstein. The Enigma of the Thirty Years War*. Houndsmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.
- Münkler, Helfried: *Der Dreißigjährige Krieg. Europäische Katastrophe, Deutsches Trauma 1618–1648*. Berlin: Rowohlt, 2017.
- Murr, Christoph Gottlieb von: *Die Ermordung Albrechts, Herzogs von Friedland*. Halle: Hendels Verlag, 1806.
- Nokkala Miltová, Radka: *Ve společenství bohů a hrdinů. Mýti antického světa v české a moravské nástěnné malbě šlechtických venkovských sídel v letech 1650–1690*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- Notizie de' professori del disegno da Cimabue in qua opera di Filippo Baldinucci Fiorentino accademico della Crusca con note ed aggiunte. Milano: Società Tipografica de' Classici Italiani, 1812.
- Polišenský, Josef in Josef Kollmann: *Wallenstein. Feldherr des Dreißigjährigen Krieges*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1997.
- Polleroß, Friedrich: *Gesandte im Bild. Repräsentationsformen der Diplomatie. Politische Kommunikation zwischen Imperien. Der diplomatische Aktionsraum Südost- und Osteuropa* (ur. Gunda Barth-Scalmani, Harriet Rudolph in Christian Steppan). Innsbruck: Studien Verlag, 2013 (Innsbrucker Historische Studien, 29), str. 41–67.
- Rebitsch, Robert: *Matthias Gallas (1588–1647). Generalleutnant des Kaisers zur Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Eine militärische Biographie*. Geschichte in der Epoche Karls V., 7. Münster: Aschendorff Verlag, 2006.
- Rebitsch, Robert: *Valdštejn. Životopis mocnáře* (prevedel Jan Kilián). České Budějovice: Veduta, 2014.
- Rebitsch, Robert: *Wallenstein. Biographie eines Machtmenschen*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2010.
- Redlich, Fritz: *The German Military Enterpriser and his Work Force. A Study in European Economic and Social History*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, supplement, št. 47, vol. 1. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1964.
- Schmidhofer, Ernst: *Das irische, schottische und englische Element in kaiserlichen Heer*. Wien: Universität Wien (doktorska disertacija), 1971.
- Schwarz, Henry Frederick: *The Imperial Privy Council in the Seventeenth Century*. Cambridge: Harvard University Press, London: Humpfrey Milford Oxford University Press, 1943.

- Srbik, Heinrich Ritter von: *Wallensteins Ende. Ursachen, Verlauf und Folgen der Katastrophe*. Salzburg: Müller Verlag, 1952.
- Steiner, Philip: Die habsburgische Großbotschaft unter Walter Leslie anhand des Reiseberichts des jesuitischen Gesandtschaftskaplan Paul Tafferner (1665/66). *Die Schlacht von Mogersdorf/St. Gotthard und der Friede von Eisenburg/Vasvár 1664. Rahmenbedingungen, Akteure, Auswirkungen und Rezeption eines europäischen Ereignisses* (ur. Karin Sperl, Martin Scheutz in Arno Strohmeyer). Burgenländische Forschungen, 108. Eisenstadt: Amt der Burgenländischen Landesregierung, Abteilung 7, 2016, str. 233–267.
- Steiner, Philip: Zwischen religiösen Vorbehalten und diplomatischem Pflichtgefühl. Die habsburgische Grossbotschaft unter Walter Leslie an die Hohe Pforte (1665–1666). *Historisches Jahrbuch*, 132, 2012, str. 276–303.
- Theatri Evropæi Continuatio III. Das ist: historischer Chronicken Dritter Theil /.../*. Franckfurt am Mayn: Matthæus Merian, 1639.
- Trauth, Nina: *Maske und Person. Orientalismus im Porträt des Barock*, Berlin, München: Deutscher Kunstverlag, 2009.
- Valenta, Aleš: *Rodinný archiv Leslieů, Nové Město nad Metují 1638–1869, inventář*. Zámorsk: Státní oblastní archiv v Zámorsku, 2013.
- Vidmar, Polona: »Cæsari in mis omni hora fidelis servivi«. The Portraits of Sigismund Herberstein and Walter Leslie in Diplomatic Robes. *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 43, 2019, str. 75–90.
- Vnuk, Branko: Gradbeni posegi na ptujskem gradu v času rodbine Leslie. *Rodbina Leslie. Iz kraljestva Stuartov v habsburško cesarstvo* (ur. Tatjana Štefanič). Ptuj: Pokrajinski muzej, 2009, str. 49–67.
- Weigl, Igor: V kaftanu k cesarju, s hajduki po Gradcu in s knjižnico na Ptuju. Grofje Leslieji ter njihova mestna in podeželska bivališča v 17. in 18. stoletju, *Zapuščina rodbine Leslie na ptujskem gradu* (ur. Polona Vidmar). Ptuj: Pokrajinski muzej, 2002, str. 45–55.
- Weiss, Janez: *Semič in Semenič. Plemiški rodbini Metliškega. 14.–18. stoletje*. Nobilitas Metlicensis, 1. Semič: Občina, 2016.
- Worthington, David: *British and Irish Experiences and Impressions of Central Europe, c. 1560–1688. Politics and culture in Europe, 1650–1750*. Farnham, Burlington: Ashgate, 2012.
- Worthington, David: *Scots in Habsburg Service, 1618–1648. History of Warfare*, 21. Leiden, Boston: Brill, 2004.

by the Frankfurt engraver and publisher Matthäus Merian. Two anonymous mid-seventeenth-century pen and ink drawings held by the Cheb Museum were also important for further depictions of the deaths of Wallenstein and his allies. The explanatory inscriptions, particularly the participants marked by letters, give the drawings a documentary character. Although the drawings' title uses the term "execution" to describe the events in Cheb, which corresponds to the official imperial interpretation, they are nevertheless critical of the conspirators: this is based on the fact that Wallenstein is depicted wearing a nightgown, and from the text mentioning that Butler, Gordon, Leslie, and others "massacred" (Germ. *maßacrierten*) Wallenstein's followers. The drawings were most likely produced in Cheb. However, even if they were not, they must have been there by 1735, when Joseph Maximilian Hofreiter (a.k.a. Hofreuther) was commissioned by the city council to paint the death scenes. The captions on Hofreiter's paintings testify to the paintings' documentary purpose. His commission may thus be understood in the context of Cheb's efforts to preserve in art the memory of this important event in the town's history. Golo Mann writes that the town collected Wallenstein memorabilia and sold his pictures and the depictions of his death as souvenirs to well-off tourists. Particularly noteworthy among the paintings of the event is the monumental painting of the deaths of Wallenstein's followers by Pietro Paolini, which is preserved along the staircase of the Orsetti Palace in Lucca. It was commissioned by Ottavio Diodati, the elder brother of Giulio and Fabio, the confidants to Ottavio Piccolomini. An investigation of the available material shows that only a relative of the conspirators Diodati ordered an artistic depiction of the events in Cheb. Alternatively, it is possible that the paintings were not preserved; however, the main reason for not commissioning them perhaps lies in the circumstances of the conspiracy, which did not present the participants in a heroic light. Although it became the official explanation that they rescued the emperor from a traitor, for which they were generously rewarded with possessions, money, and titles, the fact remains that they killed their commander and that the manner in which this was done conveyed their dishonourable intentions.

GAŠPER CERKOVNIK

Tridesetletna vojna v Valvasorjevi grafični zbirki

Uvod

Grafična zbirka barona Janeza Vajkarda Valvasorja velja za eno obsežnejših in pomembnejših svojega tipa v Evropi, zaradi okoliščin nastanka, izjemne raznolikosti in obsega pa je še posebno dragocen vir za raziskovanje umetnosti, kulture in zgodovine 17. stoletja v Srednji Evropi. Skoraj osem tisoč različnih del na papirju, nastalih od 15. stoletja do sredine osemdesetih let 17. stoletja, je tako tudi izjemno zanimiv vir za raziskovanje fenomena tridesetletne vojne.

Valvasorjeva grafična zbirka

Grafična zbirka barona Janeza Vajkarda Valvasorja skupaj z njegovo knjižnico daleč najbolje ilustrira široko razgledanost ter obseg interesov in zanimanj kranjskega polihistorja. Danes zbirka obsega 6.690 grafik ter 931 risb in akvarelov, ki so bili vlepljeni v 18 zvezkov oziroma albumov folio formata, od katerih eden manjka, tako da je zbirka prvotno obsegala približno osem tisoč del na papirju. Že leta 1690 je bila skupaj z baronovo obsežno knjižnico prodana zagrebškemu škofu Aleksandru Mikuliću, iz Knjižnice zagrebške nadškofije (Bibliotheca Metropolitana) pa je bila po drugi svetovni vojni prenesena v Grafični kabinet Hrvaške akademije znanosti in umetnosti, kjer je bilo več listov odstranjenih iz izvirnih albumov. Rekonstrukcija ohranjenih 17 zvezkov je po zaslugi Lojzeta Gostiše raziskovalcem in širši javnosti danes dostopna v obliki faksimilirane izdaje z naslovom *Iconotheca Valvasoriana*. Dragocena publikacija je med letoma

2004 in 2008 izšla s pomočjo številnih slovenskih in hrvaških strokovnjakov, ki so v večini primerov posamezne liste in sklope tudi kataloško obdelali.¹

Kdaj in kako točno je Valvasor pridobil tako dragoceno zbirko, sicer ne vemo, najverjetneje pa je večino grafičnih listov kupil ali dobil predvsem na svojih potovanjih in ob obiskih pomembnih evropskih mest, kot so bili Amsterdam, Benetke, Nürnberg in Pariz,² če na tem mestu izpostavim samo takrat najpomembnejša grafična in založniška središča. Nekaj gradiva mu je zagotovo uspelo pridobiti tudi doma, na kar kažejo grafični listi iz zapuščine slikarja Jurija Bobiča iz Most pri Komendi,³ v zbirko pa je vključil tudi nekaj grafik in risb, nastalih v njegovi delavnici na Bogenšperku. Glede na raziskave Borisa Golca je Valvasor zbirko, ki jo je mogoče uredil njegov sodelavec Andrej Trost, dopolnjeval še vsaj do konca leta 1687, ko lahko zanesljivo datiramo zadnje vključene grafične liste.⁴ Valvasor je glede na naslove na natisnjenih naslovnica vsakega zvezka poskusil svojo obsežno zbirko urediti karseda uporabno, pri čemer je imel več kriterijev. Večino zbirke je uredil po vsebini – različne svetopisemske in verske teme, antične in posvetne teme, žanri, portreti itd. so v prvih dvanajstih (enajstih) zvezkih, grbi pa so v 16. zvezku. Po umetniški kakovosti oziroma, natančneje, po pomenu umetnikov izstopajoče grafike so zbrane v 13., 14. in 15. zvezku, 17. zvezek je urejen po tehničnem kriteriju, saj so v njem zbrane različne risbe, zadnji pa je namenjen akvareloom flore in favne. Ne manjka primerov, ko so listi vlepljeni v albume, v katerih jih glede na naslovnice ne bi pričakovali, številni pa še do danes niso bili ustrezno raziskani. Raznolikost zbirke tako po vsebini in kakovosti na prvi pogled napeljuje na misel, da je Valvasor zbiral vse, kar mu je prišlo pod roke, oziroma da je vsaj grafike takrat slavnih mojstrov kupoval tudi iz reprezentativnih vzgibov, vsaj nekaj študij pa nakazuje, da je bil pomemben motiv njegova topografsko-zgodovinska ter versko-moralistična založniška dejavnost.⁵ Večina zgodovinskega gradiva je tako vezana na dogodke in osebe njegove ožje domovine, posebno na dolgotrajne konflikte z Otomanskim cesarstvom.

1 Stelè, Valvasorjev krog, str. 7; Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 103–106; Gotthardi-Škiljan, Valvasorjeva grafična zbirka, str. 125–132; *Iconotheca Valvasoriana* I, str. IX–X; Gostiša, *Iconotheca Valvasoriana*, brez strani; Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 13–17.

2 Za Valvasorjeva potovanja s starejšo literaturo gl. Golec, *Valvasor*, str. 13–15.

3 Rakovec, Bobič, Jurij. *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi846931/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (21. 12. 2019).

4 Golec, Valvasorjevi sodelavci, str. 45–93.

5 Za povezave z ilustracijami v Slavi gl. Cerkovnik, *Ilustracije v Slavi*; za Prizorišče človeške smrti: Germ, *Smrt kraljuje*.

Grafični listi, povezani s tridesetletno vojno

Grafična zbirka z vidika tridesetletne vojne skorajda še ni bila raziskana, izjema so študije Milana Pelca, vezane na ilustrirane pamflete, ki nakazujejo, kakšna je bila Valvasorjeva zbiralska politika pri grafičnih listih kot informacijskem mediju: glavnina gradiva se osredotoča na turške vojne ter bolj kot ne sodobno dogajanje, posebno v Svetem rimskem cesarstvu,⁶ le nekaj listov bolj ali manj neposredno poveže s tridesetletno vojno. Valvasor je bil ob sklenitvi vestfalskega miru leta 1648 star sedem let, tako da se mu dogodki ob izteku vojne, ki so potekali daleč stran, najbrž niso posebej vtisnili v spomin, ob zaostitvi turških vojn za časa njegovega življenja pa so se morali celo tako izjemno radovednemu in navdušenemu zgodovinarju, kot je bil on, zdeti razmeroma sekundarnega pomena.⁷ Na to kaže vsaj njegova grafična zbirka, v kateri lahko najdemo samo peščico grafičnih listov, neposredno povezanih s tridesetletno vojno.

Med njimi bi rad najprej izpostavil predvsem nekaj upodobitev zgodovinskih bitk iz tega obdobja. V sedmem zvezku je Merianova upodobitev neuspešnega švedskega obleganja Ingolstadta leta 1632 (VZ VII, 80) (sl. 1),⁸ pri katerem je švedski kralj Gustav II. Adolf izgubil svojega konja (ki ga kot preparat še vedno lahko vidimo v tamkajšnjem mestnem muzeju).⁹ Dogodka Valvasor v *Slavi* sicer ne omenja,¹⁰ ga je pa poznal, saj je list nastal kot ilustracija za eno najpomembnejših kronik tridesetletne vojne v Nemčiji, *Theatrum Europaeum* Matthaeusa Meriana st. Ilustracija z obleganjem Ingolstadta je bila uporabljena v več izdajah, prvič leta 1633,¹¹ kot dokazuje primer iz Valvasorjeve zbirke, pa je bila dostopna tudi kot samostojni list.

6 Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 111–169; gl. tudi njegov pregled in analizo upodobitev cesarja Leopolda I. v Valvasorjevi grafični zbirki: Pelc, *Sammler und sein Kaiser*.

7 Pregled omemb tridesetletne vojne v *Slavi*: Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*, str. 100–134. Še manjši odmev je tridesetletna vojna doživela v ohranjenem likovnem gradivu v Sloveniji, kot je pokazala moja preliminarna študija, predstavljena na simpoziju na to temo leta 2018: Cerkovnik, *Naslíkani vojaški prizori*.

8 *Iconotheca Valvasoriana* VII, 80.

9 Hoffmann, *Ingolstadt*, str. 203; Treffer in Hofmann, *Stadtmuseum Ingolstadt*, str. 86.

10 Kočevar, *Odmevi tridesetletne vojne*.

11 Prvi izdani zvezek je kronološko sicer drugi, saj obravnava zgodovino od leta 1629 do 1633 in je bil naslovljen »Historische Chronik«, običajni latinski naslov pa je nemška knjiga dobila šele po letu 1635 z izdajo zvezka z zgodovino od leta 1619 do 1629. Wütrich, *Merian*, str. 113–272 (poglavje o *Theatrum Europeanum*), str. 115–119 (o izdaji), str. 123–126 (o »drugem« zvezku), str. 165 (popis bakrorezov v II. delu z navedenimi stranmi, kje se nahaja v različnih izdajah: št. 51: Ingolstadt / Ansicht. 320 × 229 mm, von Merian).

Slika 1: Matthaeus Merian st., »Švedsko obleganje Ingolstadta«, 1633 (*Iconotheca Valvasoriana* VII, 80).

Valvasor je najverjetneje v Franciji dobil tudi nekaj zanimivih upodobitev bitk iz zadnje faze tridesetletne vojne: bitk pri Arrasu in Rocroiju. Grafika z upodobitvijo prve ga je verjetno pritegnila zaradi humorne vsebine, saj sta bojujoči se strani sestavljeni iz podgan in mačk (VZ XIV, 231) (sl. 2). Prizor bi se sicer lahko navezoval na veliko starejšo tradicijo, ki sega vse do antike, vendar ga poleg umestitve bojev v sodobno okolje 17. stoletja kot upodobitev ene od bitk, povezanih s tridesetletno vojno, dovolj jasno povezuje napis nad samim dogodkom, čeprav sporoča samo to, da gre za poraz mačk in da bitka pri Arrasu dokazuje vojaško premoč Francozov. Humorna upodobitev se navezuje na zbadljivi rek, da bodo Francozi trdnjavo in mesto ponovno zavzeli šele, ko bodo podgane začele žreti mačke. To se je zgodilo po dvomesečnem obleganju sredi leta 1640, ko naj bi nastal tudi grafični list.¹² Francosko vojaško premoč nad Španci prikazujeta tudi naslednja dva velika grafična lista z upodobitvijo bitke pri Rocroiju leta 1643 (VZ

¹² *Iconotheca Valvasoriana* XVI, 231.

Slika 2: »Poraz mačk (bitka pri Arrasu)«, 1640, (*Iconotheca Valvasoriana* XIV, 231).

XIV, 183, 184).¹³ Lista s panoramskim pogledom na bitko sta Valvasorja mogoče pritegnila zaradi velikosti in kakovosti izvedbe ter portreta Ludvika XIV.

Valvasor je zbral tudi obsežno zbirko portretov, med katerimi ne manjka primerov oseb, povezanih s tridesetletno vojno, kot je na primer švedski kralj Gustav II. Adolf. V zbirki je več njegovih portretov (VZ XII, 50, 317, 388),¹⁴ po formatu (folij) in kakovosti pa je najimpresivnejši portret pod zaporedno številko 317 (sl. 3). Gustavov doprski portret kot vojskovodje je glede na napis na okvirju nastal leta 1632, izdelal ga je Albrecht Christian Kalle, založil pa Johann Kalle. Portretov, ki so neposredno povezani s tridesetletno vojno, pa je zopet zelo malo, tako da bi rad na tem mestu zaradi zanimivih spremljajočih ilustracij izpostavil samo dva portreta cesarjev iz serije Jacobusa van der Heydena iz leta 1625.¹⁵ Vsak ima namreč v manjših okvirjih ob spodnjem robu dva pomembna zgodovinska dogodka iz časa njegove vladavine. Cesar Matija I. (VZ XII, 19) (sl. 4)¹⁶ ima tako na levi upodobljeno obglavljenje vodje antisemitskega upora v Frankfurtu Vinzenza Fettmilcha iz leta 1616 in na desni drugo defenestracijo v Pragi, kjer vidimo tri figurice, ki padajo v jarek praškega gradu. Na portretu Ferdinanda II. (VZ XII,

¹³ *Iconotheca Valvasoriana* XIV, 183, 184.

¹⁴ *Iconotheca Valvasoriana* XII, 50, 317, 388.

¹⁵ *Iconotheca Valvasoriana* XII, 5.

¹⁶ *Iconotheca Valvasoriana* XII, 19.

Slika 3: Albrecht Christian Kalle, »Gustav II. Adolf Švedski«, 1632 (*Iconotheca Valvasoriana* XII, 317).

Slika 4: Jacobus van der Heyden, »Cesar Matija I.«, 1625 (*Iconotheca Valvasoriana* XII, 19).

20)¹⁷ sta vključena prizora bitke pri Beli gori (nad bitko je napis Prag), na desni pa obleganje Bratislave (napis Presburch).

Veliko bolj kompleksno je povezovanje drugih upodobitev in motivov s tem uničujočim konfliktom. Problematična je že interpretacija najslavnejše grafične serije na to temo *Velike grozote vojne* Jacquesa Calloja iz leta 1633,¹⁸ ki jo zaradi odsotnosti tako v Valvasorjevi zbirki kot knjižnici puščam ob strani.¹⁹ Še toliko problematičnejše so upodobitve raznih tegob vojn, poudarkov minljivosti življenja ipd., med katerimi Pelc v tem kontekstu izpostavi nekaj grafik, na primer grafiko »Zgodba o vojaku in kleriku« (VZ VIII, 22),²⁰ ki prikazuje zgodbo o vojaku,

¹⁷ *Iconotheca Valvasoriana* XII, 20.

¹⁸ Schröder, *Jacques Callot*, str. 1325–1350; za polemičen pogled na serijo v sočasnem kontekstu gl. Richard, Marie: Jacques Callot (1592–1635): »Les Misères et les Malheurs de la guerre« (1633): Ein Werk und sein Kontext, v: 1648: *Krieg und Frieden*, str. 517–524.

¹⁹ V popisu Valvasorjeve knjižnice albuma nisem našel: *Bibliotheca Valvasoriana*.

²⁰ *Iconotheca Valvasoriana* VIII, 22; Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 64, sl. 45.

ki oropa klerika, besedilo pa še dodatno poudarja negativne finančne posledice tridesetletne vojne za civiliste. Izpostavi tudi nekaj listov z motivi *Memento mori* in *Vanitas*, med katerimi je posebno impresiven nedatirani list nürnberškega založnika Paula Fürsta s skeletom, ki s samostrelom meri v gledalca (VZ I, 395).²¹

Njegove interpretacije sicer verjetno niso napačne, je pa vpliv tridesetletne vojne na sočasno in kasnejšo likovno umetnost problematična tema. Kot ugotavlja Jacques Thuillier v uvodni študiji najboljše znanstvene publikacije na to temo, drugega zvezka kataloga velike razstave o vestfalskem miru v Münstru in Osnabrücku iz leta 1998, je tridesetletna vojna glede na geografski in časovni razpon izjemno kompleksno zgodovinsko obdobje, o katerem posebno v zvezi z likovno umetnostjo težko izoblikujemo splošne sodbe.²² Vsi Pelčevi primeri izhajajo iz veliko starejše motivne tradicije, tako da je posebno pri nedatiranih grafičnih listih, ki jih zaenkrat v Valvasorjevi zbirki ne manjka, potrebna posebna previdnost.²³

Odmevi tridesetletne vojne po letu 1648

Posledice, ki jih je za umetnost imela tridesetletna vojna, so podobno neoprijemljive kot že med samim konfliktom. Vojne se po letu 1648 v Evropi niso končale, zato različne motive, kot so opomini na človeško minljivost, upodobitve bitk in vsakodnevnih stisk, težko interpretiramo v tem kontekstu. Prav tako je problematična interpretacija pozitivnih plati življenja, ki naj bi se v Srednji Evropi motivno okrepile po sklenitvi miru. Nekoliko bolj oprijemljive so upodobitve s poudarjanjem pomena miru, za katere se zdi, da jih je v Valvasorjevi zbirki zares največ ravno iz druge polovice 17. stoletja (kolikor jih lahko datiramo).

List, ki je najbolj neposredno povezan z vestfalskim mirom, ima naslov »Mars se spremeni v Ars« in ga je izdal Gerhard Altzenbach v Kölnu (VZ VIII, 3).²⁴ Gre za letak s pesmijo, ki jo obdajajo različne ilustracije razcveta prava (*lex*) in umetnosti (*ars*) v času miru. Na spodnjem robu lista je zanimiva ilustracija velikana v sodobnem oklepu (bog vojne Mars), ki spi na orožju, v ozadju pa so

²¹ *Iconotheca Valvasoriana* I, 395; Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 98, sl. 78.

²² Thuillier, Jacques: *Der Dreissigjährige Krieg und die Künste, v: 1648: Krieg und Frieden*, str. 15–28.

²³ Na to v poglavju »Memento mori« opozori tudi Pelc sam: Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 96–104.

²⁴ *Iconotheca Valvasoriana* VIII, VZ V, 3.

odhajajoči vojaki. List je najverjetneje nastal kot alegorija vestfalskega miru leta 1648,²⁵ upodobitev pa je tako univerzalna, da bi v resnici lahko nastala kot reakcija na katero koli vojno vsaj od konca 16. do konca 17. stoletja.

Neposredni sklic na dogodke iz tridesetletne vojne iz Valvasorjevih časov najdemo na zanimivem grafičnem listu grafika Carla Gustava Amlinga po invenciji Jonasa Andreasa Wolfa, kar sporoča napis v spodnjem levem kotu, ki je v *Iconotheci Valvasoriani* napačno označen kot »Alegorija slave cesarja Maksimilijana I.« (VZ V, 3) (sl. 5).²⁶ Zaradi zgodovinskih dogodkov in napisov, ki so navedeni in prikazani na listu, značilnega bavarskega prapora na levem robu slike, samih portretov in odsotnosti cesarskega orla, ki ga nadomeščata bavarska heraldična leva, bi bil pravilnejši naslov »Bavarska volilna kneza Maksimilijan II. Emanuel in Maksimilijan I. kot prinašalca splošnega miru« – v središču je namreč upodobljena krilata figura Fame, ki ima na praporu trobente napis »PAX UNIVERSALIS«. Bavarski volilni knez Maksimilijan II. Emanuel (krajše Maks Emanuel, vladal 1679–1726) je upodobljen v levem in nekoliko večjem medaljonu v tričetrtinskem profilu, obrnjen proti desni, v medaljonu nasproti njemu pa je njegov soimenjak in ded, prvi bavarski volilni knez Maksimilijan I. (vladal 1597–1651). Okrog njiju so prikazane njune mirovne zasluge, pri čemer je na tem mestu najzanimivejša izpostavitve bitke na Beli gori, v kateri je ključno vlogo odigral Maksimilijan I., medtem ko je pri njegovem vnuku najbolj poudarjeno sodelovanje pri bitki za Dunaj. Splošni mir moramo v tem kontekstu torej razumeti bolj kot splošni mir za katoličane v Svetem rimskem cesarstvu. Čas nastanka lista lahko natančneje določimo na podlagi napisa na traku okoli papeškega grba v zgornjem levem kotu, torej na strani Maksa Emanuela, saj piše, da je sodeloval pri regensburškem premirju, ki je bilo sklenjeno med Cesarstvom, Francijo in Španijo leta 1684 in razdrto štiri leta kasneje. Glede na to, da je bil list vlepljen med prve v Valvasorjev album, je najverjetnejša datacija takoj po sklenitvi regensburškega premirja.

Pomen miru pri splošni blaginji večine prebivalstva poudarjata vsaj še dva grafična lista. To je veliko bolj subtilno nakazano na prav tako nenavadnem listu z upodobitvijo večje skupine ljudi, stoječe na desni v pokrajini, zbranih okoli figure Fortune z rogom obilja (VZ I, 359). Nad njimi se razpira nebo s trikotnikom, v katerem je v hebrejščini napisano Jahve, proti levi pa od njega leti golob Sv. Duha proti prizoru, ki poteka v oblakih na desni strani. Tu se nam skozi lok odpira

²⁵ Maas, van der, Emilie: G. Offart: *Der Mars ist nun im Ars. V: 1648: War and Peace*, str. 226, kat. 663; Pelc, *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci*, str. 64, sl. 67.

²⁶ *Iconotheca Valvasoriana* V, 3.

Slika 5: Carl Gustav Amling po invenciji Jonasa Andreasa Wolfa, »Bavarska volilna kneza Maksimilijan II. Emanuel in Maksimilijan I. kot prinašalca splošnega miru«, 1684 ? (*Iconotheca Valvasoriana* V, 3).

pogled v obokan prostor, v katerem na koncu sedi osem volilnih knezov, pred njimi je miza s štirimi sedečimi figurami, na levi pa prestol, na katerem so položene cesarske insignije. Na zemeljskem pasu se na desni preko topa, ki ga pre-rašča trava, pogled odpira v pokrajino s sprehajalci, gradbiščem in poljskimi deli. Ljudstvo torej prosi Boga, da preko Svetega Duha navdahne volilne kneze, da izvolijo vladarja, ki bo skrbel za mir, ki omogoča gospodarski razcvet. Mirna Abaffy je motiv prepoznala kot alegorijo volitve novega cesarja in ga datirala v čas volitev Leopolda I. leta 1658.²⁷ Glede na modo upodobljenih plemičev v zgornjem desnem delu kompozicije, ki še ne nosijo nakodranih dolgih lasulj, je čas nastanka pred zadnjo četrtino 17. stoletja zelo verjeten.

Valvasor je imel v zbirki tudi manjši list z upodobitvijo alegorije vladavine nizozemske republike.²⁸ Na sredini spodaj je upodobljen piedestal z nizozem-

²⁷ *Iconotheca Valvasoriana* I, 359.

²⁸ *Iconotheca Valvasoriana* V, 159.

skim grbom, nad njim dva puta pridržujeta in razgrinjata tkanino s prizorom nizozemskega velikega sveta, spodaj levo je personifikacija sloge s šopom puščic v roki, ki prinaša deželni gospodarski razcvet, na desni pa nesloge, ki prinaša vojno in uničenje.

Sklep

Valvasorjeva grafična zbirka je zanimiv in še neizčrpan vir raznovrstnih podatkov, predvsem o 17. stoletju, med katere sodi tudi tridesetletna vojna. V študiji sem izpostavil predvsem manj nedvoumne primere, večina primerov iz tega obdobja pa se ne sklicuje na konkretne zgodovinske okoliščine, tako da jih je Valvasor verjetno zbiral zaradi njihovega univerzalnega sporočila, ki je bilo v njegovem času zaradi turških vojn še kako aktualno. Valvasorjeva zbirka je tako zanimiv vir za razumevanje kompleksnega odnosa do tridesetletne vojne v prvi polovici 17. stoletja, za njeno dediščino in posledice v drugi polovici stoletja.

Viri in literatura

Literatura

1648: *Krieg und Frieden in Europa: Kunst und Kultur: Textband II* (ur. Klaus Bußmann in Heinz Schilling). München: Bruckmann, 1998.

1648: *War and Peace in Europe: Exhibition Catalogue* (ur. Klaus Bußmann in Heinz Schilling). München: Bruckmann, 1998.

Bibliotheca Valvasoriana: katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 1995.

Cerkovnik, Gašper: Ilustracije v Slavi vojvodine Kranjske: med dokumentom in umetnino. *Studia Valvasoriana: zbornik spremnih študij ob prvem integralnem prevodu Die Ehre Deß Hertzogthums Crain v slovenski jezik* (ur. Janez Weiss). Ljubljana: Zavod Dežela Kranjska, 2014, str. 309–353.

Cerkovnik, Gašper: Naslikani vojaški prizori v gradu Grm pri Novem mestu v kontekstu upodabljanja vojaških konfliktov v 17. stoletju na Kranjskem. *Tridesetletna vojna in slovenski etnični prostor v prvi polovici 17. stoletja: znanstveni*

- posvet: program in povzetki referatov* (ur. Vanja Kočevar in Miha Preinfalk). Ljubljana: ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 2018, str. 29–30.
- Germ, Martin: *Smrt kraljuje povsod in bela Smrt triumfira: Valvasorjevo Prizorišče človeške smrti v evropskem kontekstu*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Golec, Boris: *Valvasor: njegove korenine in potomstvo do danes*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Golec, Boris: Valvasorjevi bogenšperški sodelavci: Andrej (Andreas) Trost, Mihael Stangl, Matija Greischer (Grajžar), Jernej Ramschissl, Janez Koch in Peter Mungerstorff v luči novih biografskih spoznanj. *Acta historiae artis Slovenica*, 19, 2014, št. 2, str. 59, str. 45–93.
- Gostiša, Lojze: *Iconotheca Valvasoriana. Iconotheca Valvasoriana: katalog: Catalogue*. Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2009, brez strani.
- Gotthardi-Škiljan, Renata: Valvasorjeva grafična zbirka zagrebske nadškofije. *Janez Vajkard Valvasor Slovincem in Evropi = Johann Weichard Valvasor to the Slovenes and to Europe: [katalog razstave = exhibition catalogue: Narodna galerija, Ljubljana, 13. oktober–18. december 1989]* (ur. Lojze Gostiša). Ljubljana: Narodna galerija, 1989, str. 125–132.
- Hoffmann, Siegfried: *Ingolstadt in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges. Ingolstadt: Die Herzogstadt: Die Universitätsstadt: Die Festung* (ur. Theodor Müller, Wilhelm Reissmüller). Ingolstadt: Verlag Donau Courier, 1974, str. 179–216.
- Pelc, Milan: *Der Sammler und sein Kaiser: Leopold I. in der Sammlung Valvasor: die Ikonographie des Kaisers aus der Perspektive eines adeligen Zeitgenossen. Die Repräsentation der Habsburg-Lothringischen Dynastie in Musik, visuellen Medien und Architektur* (ur. Werner Telesko). Wien; Köln; Weimar: Böhlau Verlag, 2017, str. 231–250.
- Pelc, Milan: *Theatrum Humanum: Illustrierte Flugblätter und Druckgrafik des 17. Jahrhunderts als Spiegel der Zeit: Beispiele aus dem Bestand der Sammlung Valvasors des Zagreber Erzbistums*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2013.
- Pelc, Milan: *Theatrum Humanum: Ilustrirani letci i grafika 17. stoljeća kao zrcalo vremena: Primjeri iz Valvasorove grafičke zbirke Nadbiskupije zagrebačke*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Schröder, Thomas: *Jacques Callot: Das gesamte Werk: Druckgraphik*. München: Rogner & Bernhart, 1971.

Stelè, France: Valvasorjev krog in njegovo grafično delo. *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, 9, 1928, št. 1/4, str. 5–50.

Treffer, Gerd in Siegfried Hofmann: *Stadtmuseum Ingolstadt*. Braunschweig: Westermann, 1988.

Vnderschiedliche biblische Alt- vnd Neues Testaments, auch allerley andere geistliche Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet vnd ins Kupffer gestochen. Mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša, avtorica kataloga in spremne študije Mirna Abaffy). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2004.

Vnderschiedliche geistliche vnd weltliche Kupfferstich, Original vnd Copayen, welche von vornemben Künstlern vnd Kupfferstechern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gradirt, vnd gestochen als von Calot, Callignom, Stepha: della Bella, Bosse, vnd dergleichen / welche mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtor kataloga Jure Mikuž). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2008.

Vnderschiedliche geistliche vnd weltliche, weibliche, vnd mannliche Contrafait zu Fueß und zu Pferd, Brust-Bilder auch gantze, Kayser, Fürsten, Herrn, vnd sonsten allerley anderer Leuth contrafaitische Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtorja kataloga Ana Lavrič in Blaž Resman). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2008.

Vnderschiedliche Mappen, Landcarthen, Stätt, Meer-Porten, Seehaffen, Romanische vnd sonsten allerley topographische Gebäu vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtor kataloga Milan Pelc). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2004.

Vnderschiedliche neue Zeittungen oder Geschicht, Einzug, Baur, Musicanten, Pettler,

Narrn, Fratzen vnd sonsten allerley dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtor kataloga Milan Pelc). Ljubljana: Fundacija Janez Vajkard Valvasor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2005.

Vnderschiedliche Schild vnd Wappen vnd dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Künstlern gezeichnet, ins Kupffer gradirt, vnd gestochen auch allerley geistliche vnd weltliche Holtzschmid ziehrlich ins Holtz geschnitten / welche mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtorja kataloga Lojze Gostiša, Mirna Abaffy). Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2008.

Vnderschiedliche Theses, Sibilen, 7. Freye Künsten, 12. Monathen, 4. Jahrs-Zeiten, 4. Elementen, 4. Theil der Welt, 5. Sinn, vnd allerley dergleichen Kupfferstich, welche von vnderschiedlichen Mahlern, Kupfferstechern vnd andern Künstlern inventirt, gezeichnet, vnd ins Kupffer gestochen / mit sonderbahrem Fleiß zusamben gebracht durch Johann Weychard Valvasor (ur. Lojze Gostiša; avtorica kataloga Mirna Abaffy). Ljubljana: Fundacija Janeza Vajkarda Valvasorja pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti; Zagreb: Zagrebška nadškofija, Biblioteka Metropolitana, 2008.

Wütrich, Lucas Heinrich: *Das Druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ae.: Band 3: Die grossen Publikationen I*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1993.

Spletni viri

Rakovec, Andreja: Bobič, Jurij, plemeniti (1614–pred 1664). *Slovenska biografija*. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi846931/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (21. 12. 2019).

THE THIRTY YEARS' WAR IN VALVASOR'S GRAPHICS COLLECTION

Owing to its outstanding diversity and scope, Baron Johann Weikhard von Valvasor's graphics collection, compiled during the 1680s in Carniola, has long served as an invaluable and still inexhaustible source for studying the seventeenth-century art, culture and history of the territory of present-day Slovenia and central

Europe. The almost eight thousand assorted works on paper that were produced between the fifteenth century and the mid-1680s are today owned by the Zagreb-based Metropolitana Library, and the collection is kept in the Croatian Academy of Sciences and Arts. Valvasor organised the collection into eighteen volumes (one of which is now lost) that were published between 2004 and 2008 in a facsimile edition titled *Iconotheca Valvasoriana*. The graphics collection was probably created as a basis for illustrating Valvasor's many book projects, and to some extent as a historical source, in addition to which at least the part of the collection that focuses on famous artists should also be understood in the context of representative noble culture at the time. Whereas most of the collection comprises religious motifs, when addressing history, Valvasor's collection policy primarily focused on materials, events and figures close to his homeland, especially the enduring conflicts with the Ottoman Empire. This is also attested by the rare examples of graphics that explicitly relate to the events of the 'Thirty Years' War, which were undoubtedly well known to Valvasor, but barely had any direct impact on his home environment. The examples are thus limited to presenting a handful of battles (in the empire only the Battle of Ingolstadt) and to details featured on some portraits of key figures, particularly Catholic ones, such as the Habsburg and Bavarian rulers. The collection includes as many as three portraits of King Gustavus Adolphus of Sweden, and there is also no lack of portraits of other figures, especially from the last phase of conflicts, who still lived in Valvasor's days – most portraits were painted after the Peace of Westphalia. Surprisingly, the collection contains not a single graphic print from Jacques Callot's best-known work, the series *Les Grandes Misères de la guerre*; it does, however, contain quite a number of other graphic prints that were produced during the Thirty Years' War and present life with war from various perspectives: the daily lives of soldiers, the war's aftermath for the civilian population, the ubiquity of death (especially through various motifs of *memento mori*) and the importance of peace for the wellbeing of all. Because most of these graphic prints do not refer to concrete historical circumstances, it is safe to assume that Valvasor collected them for their universal message, which in his lifetime was highly topical in the face of the Ottoman wars. Valvasor's collection is therefore an interesting source for understanding the complex attitude towards the Thirty Years' War in the first half of the seventeenth century and even more so for understanding its legacy and aftermath in the second half of the same century.

Seznam avtorjev

Gašper Cerkovnik, dr., doc.

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana,
gasper.cerkovnik@ff.uni-lj.si

Monika Deželak Trojar, dr., znanstvena sodelavka

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
monika.dezelak@zrc-sazu.si

Filip Draženović, univ. mag. filozofije

filip.drazenovic@gmail.com

Klemen Grabnar, dr., znanstveni sodelavec

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Muzikološki inštitut, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
klemen.grabnar@zrc-sazu.si

Matjaž Grahornik, mag., asistent z magisterijem

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2,
SI-1000 Ljubljana
matjaz.grahornik@zrc-sazu.si

Andrej Hozjan, dr., izr. prof.

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
andrej.hozjan@um.si

Vanja Kočevar, dr., znanstveni sodelavec

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2,
SI-1000 Ljubljana
vanja.kocevar@zrc-sazu.si

Metoda Kokole, dr., znanstvena svetnica, doc.

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Muzikološki inštitut, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
metoda.kokole@zrc-sazu.si

Tomaz Lazar, dr., muzejski svetovalec

Narodni muzej Slovenije, Prešernova cesta 20, SI-1000 Ljubljana
tomaz.lazar@nms.si

Aleš Maver, dr., doc., prof.

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor
ales.maver@um.si

Matija Ogrin, dr., višji znanstveni sodelavec, doc.

Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
matija.ogrin@zrc-sazu.si

Žiga Oman, dr., doc.

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja; Čentur 1f,
SI-6273 Marezige
ziga.oman@irris.eu

Vincenc Rajšp, dr., doc.

Slovenski inštitut na Dunaju, Hanuschgasse 3, Hof 2, Stiege 4, 1010 Vienna, Austria
vincenc@rajsp.si

Miha Šimac, dr., doc.

Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Poljanska cesta 4, SI-1000 Ljubljana
miha.simac@teof.uni-lj.si

Polona Vidmar, dr., višja znanstvena sodelavka, izr. prof.

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor;
Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
polona.vidmar@um.si; polonca.vidmar@zrc-sazu.si

Julijana Visočnik, dr., doc.

Nadškofijski arhiv Ljubljana, Krekov trg 1, SI-1000 Ljubljana
julijana.visocnik@rkc.si

Janez Weiss, univ. dipl. zgod.

Mestna muzejska zbirka Črnomelj, Ul. Mirana Jarca 3, SI-8340 Črnomelj
janez.weiss@ric-belakrajina.si; janez_weiss@yahoo.com

Irena Žmuc, dr., muzejska svetnica

Muzej in galerije mesta Ljubljane, Gosposka 15, SI-1000 Ljubljana
irena.zmuc@mgml.si

»Znanstvena monografija *Tridesetletna vojna in Slovenci: Evropski konflikt in slovenski prostor v prvi polovici 17. stoletja* osvežuje zgodovinski spomin na doživljanje tega obdobja na Slovenskem in izpopolnjuje vrzel v slovenskem zgodovinopisju, ki se je tem dogodkom doslej posvečalo v manjši meri. Slovenski prostor so neposredna vojaška soočenja zaobšla, je pa za časa vojne občutil druge pritiske, ki so bili povezani z vojnim stanjem v cesarstvu.«

Darjenka Mihelič

»Monografija kot celota prepričljivo pokaže, da so bile posledice tako sprotne kot daljnosežne in da so se kazale na zelo različnih področjih in ravneh. Pri tem je dragoceno to, da se razprave lotevajo tem in vprašanj, ki doslej še niso bili deležni historiografske obdelave. Posebno težo izsledkom dajejo uporabljeni viri, pri katerih gre v veliki meri za primarne vire.«

Lilijana Žnidaršič Golec

<http://zalozba.zrc-sazu.si>

